

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR
HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

№ 1 (82)

NAXÇIVAN, NDU, "QEYRƏT" - 2017

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏSGƏR QƏDİMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 398

YADDAŞLARDA YAŞAYAN YAMİN SAIL

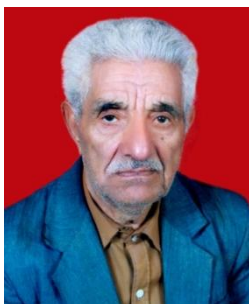
Açar sözlər: Yamin Sail, lirik, bayatı, aşiq şeir, Ermənistan təcavüzü

Key words: lyrics, bayati, ashug-poet, aggression of armenians

Ключевые слова: Ямин Саил, поэт-ашуг, лирика, баяты, армянский захват

XX əsr Naxçıvan aşiq-şairləri sırasında Yamin Sail də xüsusi yer tutur. Lakin çox təəssüf ki, onun yaradıcılıq yolu bu günədək ətraflı tədqiq olunub qiymətləndirilməmişdir.

Yamin İsmayıl oğlu Abbasov 1927-ci ildə Naxçıvan Culfasının qədim yaşayış məskənlərindən olan Nəhəcir (Huhəcir) kəndində anadan olmuşdur. 1941-ci ildə Nəhəcir yeddiillik kənd məktəbini bitirmiş, orta təhsilini 1947-ci ildə Culfanın Əbrəqunus kəndində tamamlamışdır. Müharibə başlananda

məktəblərdə müəllim çatışmadığından orta təhsilli olmasına baxmayaraq Yamin Saili Culfanın ucqar kəndlərindən olan Gönük kəndinə müəllim təyin etmişlər.

Yamin Sail 1947-ci ildə Naxçıvan İkiillik Müəllimlər İnstitutunun dil-ədəbiyyat ixtisasına daxil olmuş, 1949-cu ildə bu ixtisası fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1952-ci ilədək Nəhəcir kənd məktəbində müəllim işləmişdir.

1952-ci ildə Yamin Sail Culfanın Qazançı kəndinə köçmüş və ömrünün sonunadək bu kənddə yaşamış, orada müəllimlik etmiş, sonra isə Başkənd və Qazançı kəndlərində məktəb direktoru olmuş, iki çağırış Qazançı kənd soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur.

Yamin Sail ailə qursa da, övladı olmamış, bu nisgil onu ömrünün sonunadək tərک etməmiş, bunun nəticəsidir ki, şeirlərində bədbinlik ruhu daha çox özünü göstərmişdir.

2006-cı ildə onun 79 yaşında ikən vəfatı çoxlarının kədərinə səbəb olmuş, aşığın qardaşı Qabil Abbas və yaxın qohumları onun vəfatına şeirlər həsr etmişlər.

Yamin Sailin qardaşı Qabil Abbas və onun yaxın qohumlarından olan Rizvan Əsəd oğlu Babayev Aşiq Sail haqqında belə bir hüznü xatirə danışdılar: “Yamin təbiəti, yaşillığı, bağ-bağçanı çox sevərdi. Həyatında gördüyünüz bu uca çinar onun yadigarıdır. Bağçasında becərib yetirdiyi armud ağacında bir bülbül yuva qurmuşdu. Bu quş heç yana getmirdi. Sübh tezdən öz gözəl səsilə oxuyub Yamini yuxudan oyadardı. Yamin də çox sentimental olduğu üçün bağçasındakı bu bülbüllə nəfəs alırdı. Yamin vəfat etdikdən sonra bülbül uçub getdi, bir daha bu bağçaya qayıtmadı”.

Aşiq Sailin yaxın qohumlarından olan Rizvan Əsəd oğlu Babayev “Yamin hanı” rədifli şeirində Yaminin ölümündən doğan kədərini ifadə etmiş və bu hüznü xatirəni də öz şeirinə salmışdır:

Bağındakı qoca çinar	Armuddakı sarı bülbül
Sənsiz dözməz bu qubara.	Uçub getdi uzaqlara.
Üz tutaraq alma nara	Qayıtmaram bir də daha –
Dedi: – Söylə, Yamin hanı?	Dedi: – Söylə, Yamin hanı?

Berdikdəki Baş bulaq da,
Təpədəki Daş bulaq da,
Cillikdəki Şor bulaq da
Dedi: – Söylə, Yamin hanı?

Yaminin vəfatına dözməyən həyat yoldaşı Münəvvər də dünyasını dəyişmiş, onu Yaminin qardaşı Qabil Abbas dəfn etdirmişdir. Şeirdə Qabil Abbasın və onun uşaqları Elçin və Emilin, Sailin qahablı müəllim dostu Əhməd müəllimin övladları olan Mir Qəriblə Mir Kərimin qayğıkeşliyi də ifadə olunmuşdur:

Münəvvər də köçüb getdi,	Elçin, Emil girdi bağa,
Qabil özü dəfn etdi.	Dolandılar qarış-qarış.
Görünmədin bir dəfə də,	Qalmayıbdır bircə naxış,
El söylədi: – Yamin hanı?	Onlar dedi: – əmim hanı?

Mir Qəriblə Mir Kərim də
Ağladılar yana-yana.
Girmədilər bu eyvana.
Söylədilər: Yamin hanı?

Yamin Sail gənc yaşlarından aşılıq sənətinin sirlərini öyrənmiş və balaban çalmışdır. Daha çox el şairi kimi tanınmasına, aşılıq sənətini mükəmməl bilməsinə və aşiq şeiri formalarında yazdığına görə el arasında ona Aşiq Yamin demişlər. Naxçıvan bölgəsində şeir-sənətinə görə Yamini balaban sənətinin kamil bilicisi və yaradıcı sənətkar kimi çox sevmişlər. Əsas peşəsi müəllimlik olsa da, el arasında balabançı aşiq-şair kimi tanınmışdır. Bu münasibətlə qələmə aldığı “Balaban” rədifli şeirində Sail balabanın insanın ruhunu oxşayan ecazkar səsini vəsf edərək yazırdı:

Doqquz dərd çəkilib dərddə sinənə,
Ötürsən bülbültək, yasdı, balaban?
Bu sirli pünhanı aç, söylə bizə,
Zilin şadlıq, bəmin yasdı, balaban.

Min mənə duyuram doqquz pərdədə,
Sənsən aşiqini salan dərddə də.
Çox yaxınsan namərdə də, mərdə də,
Ürəyim qan dolu tasdı, balaban.

Toxunma, tökülər, peşman olarsan,
Sağının yanında gültək solarsan.
Mən öləndə bulud kimi dolarsan,
Deyərlər: Sailə yasdı, balaban.

Yamin Sail balaban çaldığı üçün saza da böyük rəğbət bəsləmiş, şeirlərində sazı tərənnüm etmişdir. “Görüm” rədifli gəraylısında Sail elin musiqi sənəti olan sazı çalğı alətləri içərisində yüksək qiymətləndirir və onu tardan da üstün tutur. O, sevdiyi gözələ xitabən deyir:

Bəxt ulduzum, qalx ayağa,
Telli sazı gətir görüm.
Deyim ona dərddə-dilim,
Sazı mənə yetir görüm.
Nuh Nəbidən qalıb bu saz,
Olmaz tarda belə avaz.
Sail, həzin bayatı yaz,
Oxu sazda götür görüm.

Şeirlərindən məlum olur ki, Aşiq Sail təkcə balaban çalmaqla kifayətlənməmiş, qırx ilə yaxın saz çalmaqla da məşğul olmuşdur. Şeirlərinin birində Sail bu münasibətlə yazırdı:

Sazım, səni, sazım, səni
Uzun zaman kökləmişəm.
Məstəm eşqin badəsindən,
Alıb yaman kökləmişəm.

Bəmdə dillən, bəmdə hər an,
Bilirsən eşq evim viran.
Ayrılma məndən bircə an,
Çəkib aman, kökləmişəm.

Qırx ildi mənə həmdəmsən,
Mənim kimi dolu qəmsən.
Sailə nazlı sənəmsən,
Qəddim kaman kökləmişəm.

Tədqiqatçılardan Akif Axundovun “Şərq qapısı” qəzetinin 2009-cu il 15 yanvar tarixli sayında çap etdirdiyi “Naxçıvanın bir aşiq-şairi haqqında” adlı məqaləsində Yamin Sailin aşiq kimi fəaliyyət göstərməsi də vurğulanır. Məlum olur ki, mənbələrdə el şairi kimi təqdim olunan Yamin Sail yaradıcı aşiq kimi də tanınmışdır.

Yamin Sailin “Gəlmişəm” rədifli şeirindən məlum olur ki, o, gəncliyində bir gözələ aşiq olmuş və onun eşqilə biləv, Behrud və Parağada olmuşdur:

Gözəl yerdir Biləv, Behrud, Parağa,
Yolum düşüb vu yerlərə, gəlmişəm.
İnsanları qonaqpərvər, qəlbi saf,
Gözlər salıb mənə bəndə, gəlmişəm.

Yamin Sailin yaradıcılığı zəngin və əhatəlidir. O, “Sail və Sənəm”, “Qaçaq Zelan” adlı iki dastanın, dörd yüzdən artıq bayatı və qoşmaların, bir neçə nəsr əsərlərinin, “İblis dirildi”, “Oğul belə olar” adlı pyeslərin də müəllifidir. 1997-ci ildə Yamin Sailin seçilmiş şeirləri “Sapdan sapa düzöldüm”

başlığı altında Bakıda “Sabah” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Yamin Sailin şeirləri həm aşiqanə məhəbbət mövzusunda, həm dünya və yaradılış haqqında fəlsəfi məzmununda, həm də ictimai-tənqidi ruhda qələmə alınmışdır.

«Üyüdür» rədifli gəraylısında aşığın həyat, dünya haqqında fəlsəfi düşüncələri verilir. Dünyanın gərdisindən narazı qalan aşıq onu dəyirmanə bənzədir. Bu «dəyirman» ağına-qarasına baxmadan «ağıl və ağılkəm» insanlar üyüdür. Aşıq ağılkəm insanların dünyaya gəlməsinə təsüfünü ifadə edərək ağıl və kamil insanları yüksək qiymətləndirir, belələrinin özlərindən sonra əməllərinin yaşadığı qənaətinə gəlir:

Dünya var ki, dəyirmandı,	Aqıl gedir, sözü qalır,
Dayanmadan dən üyüdür.	Ürəklərdə gözü qalır,
Baxmır ağı-qarasına,	Demək onun özü qalır,
Aqıl, ağılkəm üyüdür.	Gözəl, gül bədən üyüdür.

Aşıq mərd adamların namərdlər tərəfindən vurulmasına təsüflə baxsa da, buna tərsinə gedən dünyanın axarı kimi qiymət verir. Aşığa görə nəcib əməl sahibləri, mərd adamlar həyatda həmişə məsləksizlər tərəfindən təqiblərə məruz qalırlar. Bu ziddiyyət aşığa görə dünyanın özündədir:

Namərd daim mərdi vurub,
Sail də növbədə durub.
Qurğunu yaradan qurub,
Canlıları cəm üyüdür.

Yamin Sailin bəzi şeirləri klassik fəxriyyələri xatırladır. Bu tipli şeirlərdə Sail klassik fəxriyyə üslubuna söykənsə də, fikirlərini sadə xalq dilində ifadə edir. Aşığın «Mənəm» rədifli qoşması bu qəbildəndir. Qoşmanın ümumi məzmunundan məlum olur ki, aşığın fəxriyyə üslubunda özünü öyməsindən əsas məqsədi eşq aləmində özünün bütün aşıqlərdən üstün olduğunu bildirməkdir. Qoşmanın birinci bəndində aşıq özünü şərəf, şöhrət, şan sahibi elan edir:

Şərəf mənəm, şöhrət mənəm, şan mənəm!
Əziz aşıq, gözü dolu qan mənəm!
Rəqib mənəm, rəfiq mənəm, can mənəm!
Əldə fərman, gözəllərdə şah mənəm!

Sevən aşıqlərdən yüksəkdə dayanan aşıqın məhəbbəti faş olub cahana yayılmışdır. Odur ki, o, bütün sevənləri eşq yolunda imtahana çağırır. On altı yaşlı bu aşıqın eşq yolunda məskəni Zöhrə ulduzu kimi fəzalardır. Özünü qədim Şərq astrologiyasında məhəbbət ilahəsi kimi tanınan Zöhrəyə bənzədən aşığın bu yolda heç bir qəmi yoxdur və o, Allahdan həmdəminin kim olacağını gözləyir:

Faş olubdu məhəbbətim cahana,	Zöhrə kimi fəzalardı məskənim,
Şərli-şəkər, qənd əzilib dəhana.	Yaş on altı, ola bilməz bir qənim.
Kim sevir sə, gəlsin son imtahana,	Allah bilir kim olacaq həmdənim,
Qəmər mənəm, hilal mənəm, mah mənəm!	Sail, yox günahın, bigünah mənəm!

Yamin Sail aşiqanə məzmununda yazdığı bəzi şeirlərində intizarçı və dərdli aşıq kimi çıxış edir.

Aşıqınəm, özün yaxşı bilirsən,	Bayram günü küsülülər barışar,
Dinlə məni, ay qadasın aldığım.	Sevən könül yarı ilə yarışar.
İl dolandı, gəldi bahar bayramı,	Xumar gözlər ulduz kimi sayrışar,
Yollamadın pay, qadasın aldığım	Olmaz ona tay, qadasın aldığım.

Xalq dastanlarında verilən ayrılıq və həsrət mövzusu aşığın aşiqanə məzmunlu gəraylıları üçün də səciyyəvidir. Bu ruhlu gəraylılarında sevgisi yolunda qəm çəkən aşıqın həsrət və hicran dərdi onun vüsəl və arzuları, məşuqəsinə qovuşmaq istəyi ilə bədii vəhdətdə verilir. «Gördüm» rədifli gəraylısında sevən aşıq uzun illər yar həsrəti ilə yaşasa da, sevgilisi ilə görüşür. Lakin klassik lirikamızda olduğu kimi, gəraylıda təsvir olunan gözəl sitəmkar deyildir. «Büllur buxaqlı, mərmər sinəli, qaşları kaman» olan və yaşılbaş sonaya bənzəyən bu gözəl öz aşıqını düşünən və «dərdi-dil qanan»dır. Gəraylıda aşıq sevgilisi ilə olan görüşünü belə təsvir edir:

İllərlə həsrət çəkdiyim	Ağlımı başdan oynatdı,
Gülüzlü cananı gördüm.	Hörüklərin yana atdı.
Çarhovuzun kənarında	Ayrılığın dəmi çatdı,
Yaşılbaş sonanı gördüm.	Gözləri dolanı gördüm.

Dərdim artıb qalxdı minə,
Bilmirəm söyləyim kimə.
Büllur buxaq, mərmər sinə,
Qaşları kamanı gördüm.

Yamin dedi: günahkaram,
Sağalmazdı qəlbə yaram.
Ürək vurdu aram-aram,
Dərdi-dil qananı gördüm.

Aşıq-şairin aşiqanə gəraylılarında dərin səmimiyyət və sadəlik ruhu vardır. Bu gəraylıların lirik qəhrəmanı olan sevən aşiq öz sevgilisinə olan istəyini xəlqi məzmununda, sadə xalq dilində ifadə edir:

Dinlə məni, gözü qara,
Gözlərinin qurbanıyam.
Hər kəlməsi ürək açan
Sözlərinin qurbanıyam.

Hər kəlmən dürdü, sədəfdi,
Sinəm onlara hədəfdi.
Durnatək kirpiklər səfdi,
“Döz”lərinin qurbanıyam.

Gəraylıda təsvir olunan lirik qəhrəman eşq yolunda səbirli və dözümlüdür. Buna görə də o, dini poeziyada səbir və dözümlü kimi verilən Əyyub peyğəmbərə bənzədilir və yar yolunda qarşılaşdığı sitemlərin səbəbini özündə görür

Sailəm Əyyub dözümdə,
Təqsiri gördüm özümdə.
Qalib gözlərim gözümdə,
Gözlərinin qurbanıyam.

Müasiri olduğu digər Naxçıvan aşıqlarının yaradıcılığında olduğu kimi, Yamin Sailin yaradıcılığında da el qızlarının zahiri gözəlliklərinin təsvir və tərənnümü əsas yer tutur. Aşığın aşiqanə gəraylılarının bir qismi bu təsvir üslubunda qələmə alınmışdır:

Nazlı canan, dinlə məni,
Uzat zülfü, dara, baxım.
Ruhumu oxşar tər sinə,
İstəyirəm nara baxım.

Yay qaşların aldı canı,
Yanağıntək lalə hanı?
Əqlin dərya, gövhər kanı,
Gözlərindi qara, baxım.

Telin qızılı, sarıdı,
Buxağın dağlar qarıdı.
Söz də Sailin varıdı,
Oxu, məna ara, baxım.

Yamin Sail aşiqanə-lirik gəraylılarında xalq dastanlarımızın poetik məziyyətlərindən də bəhrələnmişdir. Məlumdur ki, klassik aşiqanə-məhəbbət dastanlarımızın qəhrəmanı olan aşıqlar öz vətənlərindən didərgin düşür, türki-vətən olub diyarbadıyar gedir və sevdikləri gözəlləri təbiət qüvvələrindən, sərvdən, şimal küləyindən, səba yelindən və sairədən soruq edirlər. Dastanlarımızdan gələn bu xüsusiyyət Yamin Sailin gəraylılarında da vardır. Aşağıdakı gəraylının lirik qəhrəmanı olan sevən aşiq də Səba yelinə xitab edir, onun yar tərəfə əsməsini arzulayır

Möhnəti-qəm üzdü məni,
Əs, ey səba, yar tərəfə.
Həsərət gözlər yada düşdü,
Bizik baxan nar tərəfə.

Uzaq deyil yar məkanı,
Büllur buxaq, qar məkanı.
Ələ keçsə nar məkanı,
Əymə onu xar tərəfə.

Sail şeirin yar oxusun,
Nəfəsi ənbər qoxusun.
Güllərdən çələng toxusun,
Gətir, səba, yar tərəfə.

Yamin Sailin yaradıcılığında Cənub mövzusu da xüsusi yer tutur. Bu mövzuda Sail müqtədir cənublu şairimiz Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsərinə nəzirə olaraq özünün iri həcmli “Heydərbaba” adlı poemasını yazmışdır. Bu poema Heydərbabaya xitab üslubunda qələmə alınmışdır:

Heydərbaba, eldən sənə salam var,
İnanma ki, bundan şirin kəlam var.
Yanınızda anam, bacım, xalam var,
Onlar üçün bu naməni yazıram,
Yolunuzda ölümə də hazıram.

Heydərbaba, ildırımlar şaxmasa,
Sellər, sular şaqqıldayıb axmasa,
Dincəlməyəm yadlar eldən çıxmasa,
Sən hə desən, biz də güllə atarıq,
Dar günündə imdadına çatarıq.

Heydərbaba, səslə eli, obanı,
Eşidərlər dünyagörmüş babanı.
De alsınlar ələ beli, yabanı,
Vətənimdən qanıçənlər qovulsun,
Bahar gəlsin, qarlı qışım sovulsun.

Poemada ikiyə bölünmüş Vətən torpağının tarixinə nəzər salınır, istismar və zülmə məruz qalan Şimalla Cənubun məşəqqətli günlərinə siyasi-tənqidi münasibət bildirilir. Şair ürək yanğısı ilə o tayla bu tayın siyasi düşmənlərini açıqlayır:

Heydərbaba, üz tuturam Kəmkiyə, Araz çayı bizi bölüb ikiyə. Aslan gedib qulluq edir tülküyə, Sizi farslar, bizi ruslar soyublar, Adlarını böyük qardaş qoyublar.	Heydərbaba, qaldır ərşə ələmi, Gəl sındıraq hökm verən qələmi. Bəsdə verdik özgələ sələmi, Baba, yadlar malımızı yedilər, Dilimizə “türkü xərə” dedilər.

Yamin Sail poemada rus şovinistlərinin havadarlığı ilə Azərbaycan torpaqlarının üzdənəraq ermənilər tərəfindən zəbt olunmasını da milli dərdimiz kimi mənalandırır:

Heydərbaba, mərd Şuşamız talandı,
Xocalımız atəşlərə qalandı.
Yoxdu Laçın, Kəlbəcərim yalandı,
Zəngilanı, Cəbrayılı aldılar,
Ağdamımda yadlar məskən saldılar.

Poemada Amerika və Avropanın müsəlman dünyasına qarşı yönəlmiş milli qırğın siyasətinə də toxunulur. Məlum olur ki, həm Amerika, həm də Avropa ikibaşlı siyasət oyunu oynamaqla Şərqdə müsəlman xalqlarını bir-birinə qırdırırlar:

Baba, türklər haça-paça dayanıb,
Bəllidi ki, gec yatıb, tez oyanıb.
Kürd milləti orda qana boyanıb,
Amerkanlar xalq qırğını salıbdı,
Müsəlmandan yeni qisas alıbdı.

Bu poema təsdiq edir ki, Yamin Sail çağdaş dünya siyasətinə ayıq gözlə baxmış, dünyada gedən siyasi hadisələri düzgün qiymətləndirmişdir.

Yamin Sailin yaradıcılığında siyasi mövzular da geniş yer tutur. Vətən sevgisini hər şeydən üstün tutan şair Qarabağa göz dikən qatı millətçi Zori Balayanın Azərbaycan torpaqlarına, Qarabağa sahib olmaq iştahını və onun bu yoldakı canfəşanlığını köpəyin Aya hüzməsinə bənzədərək yazırdı:

Dinlə sözlərimi, Zori Balayan, Ağılsız köpəksən, Aya hürürsən. Tarixən olubsan Vətən xaini, Dayından aldığı paya hürürsən.	Gözünü yaxşı sil, Bir bax Ağrıya, Qorx ki, yaran qaysax verə, ağrıya. Bənzəyirsən leş axtaran qarğıya, Tülküdən aldığı paya hürürsən.

Yamin Sailin bu ruhlu şeirlərində güclü vətənpərvərlik və mübarizə ruhu vardır. Sail Vətən torpağının yağılardan təmizlənməsi üçün sazla silahı vəhdətdə götürür. O, bir aşiq-şair kimi el-obaya xitab edərək yazır:

Ay ellər, obalar, deyirəm sizə, Bir silah, bir cürə saz verin mənə. Vətən bülbülüyəm, güldən aralı, Güllü bahar verin, yaz verin mənə.	Çağırım döyüşə Qorqud babamı, Qaytarım Laçını, eli, obamı. Çağırım o taydan Heydərbabamı, Demirəm gülləni az verin mənə.

Kəlbəcər, Zəngilan, Qubadlı darda,
Getdi Qarabağda namus da, ar da,
Sail, gözlər yaşlı, qəlb intizarda,
Göz yaşım göl, qüba qaz verin mənə.

Deyənlər Yamin Sailin xəlqi ruhlu xalq aşığı və el şairi olduğunu söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, iki cildə. II c., Bakı, Elm, 1981
2. Qədimov Ə.N. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Qüdsi Vənəndi. Bakı, Elm, 2003
3. Qədimov Ə.N. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Çarşıoğlu, 2004.

ABSTARCT

Asger Qadimov

Yamin Sail who lives in the memories

The article gives detailed information firstly about the life and way of creativity of Yamin Sail, one of the contemporary Nakhchivan ashugs and poets.

It also analyzes and appreciates the lyrics, didactic poems and the works by the ashug-poet that criticizes the aggression of Armenians against Azerbaijan and their invasive policy.

The paper also reflects the poems written by Yamin Sail, the ashug and poet related to his life, samples of the poems written by his close friends on the occasion of his death, as well the poet's lyrical poems about his love in his youth, goshmas and geraylis related to the nature descriptions and the art of saz, and critical poems within the socio-philosophical context. Moreover, it also analyzes and appreciates the poet's literary creative relations with folk ashugs.

The paper has also analyzed the poem "Heidarbaba" by Yamin Sail written under the influence of the poem "Heidarbaba" written by the South Azerbaijan poet Mammadhussein Shahriyar. This poem highlights Yamin Sail's attitude to the Russian chauvinism, as well to the criticizing of aggressive policy directed to the Muslim world by Europe and America.

РЕЗЮМЕ

Аскер Гадимов

Проживающий в памяти Ямин Саил

В статье впервые обстоятельно говорится о жизни и творческом пути Ямина Саила, представителя современного нахчыванского ашуга и поэта.

Автор статьи анализирует лирические, дидактические стихотворения, общественно-политические произведения поэта-ашуга, посвященные критике захватнической политики армян в отношении к Азербайджану и оценивает их научными критериями.

В статье автор исследует автобиографические стихи и пейзажную лирику Ямина Саила, анализирует его творческие связи с разными ашугами.

Автор статьи определил идейно-художественные особенности стихов поэта-ашуга.

В статье так же исследовано поэма Ямина Саила «Гейдарбаба», написанная под влиянием поэмы «Привет Гейдарбабе» известного Южно-Азербайджанского поэта Мамедгусейна Шахрияра. Определена, что в поэме Ямина Саила занимает особое место критика шовинистической политики разных государств против мусульманским народам.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

UOT: 82: 316. 3

“ŞEYPUR” JURNALI BARƏDƏ BƏZİ QEYDLƏR**Açar sözlər:** Azərbaycan ədəbiyyatı, “Şeypur” jurnalı, psevdonim**Key words:** Azerbaijan literature, “Sheypur” journal, alias**Ключевые слова:** Азербайджанская литература, журнал «Шейпур», псевдоним

Təkcə Cümhuriyyət dövrünün jurnalları (“Zənbur”, “Məşəl”, “Övraqi-nəfisə” və s.) içərisində deyil, bütövlükdə Azərbaycan satirik mətbuatı tarixində önəmli yer tutan “Şeypur” son vaxtlaradək elmi fikrin lazımi diqqətindən kənar qalmışdır. “Şeypur” jurnalının cəmi 14 sayı çıxmışdır, onlardan 11-i 1918-ci ilə, 3-ü isə 1919-cu ilə aiddir. Jurnalın ilk sayı 5 oktyabr 1918-ci ildə, son sayı isə 18 yanvar 1919-cu ildə işıq üzü görmüşdür. Həftədə bir sayı çıxan (4-cü ilə 5-ci, 6-cı ilə 7-ci saylar arasında müddət iki həftəyə çatmışdı) “Şeypur” jurnalı Bakıda elektrik “Turan” mətbəəsində nəşr olunurdu. Jurnalın redaktoru (müdiri) Məmmədli Sidqi, naşiri isə şair-publisist Səməd Mənsur idi.

İctimai-siyasi hadisə və proseslərə aydın mövqedən münasibət bildirən jurnal Vətən və xalq taleyi üçün xüsusi önəm daşıyan məsələlərə həssaslıqla yanaşır, milli mənafehlərin ardıcıl müdafiəçisi kimi çıxış edir, bu yolda heç nədən çəkinmir, qətiyyətli mövqə ortaya qoyurdu. Xüsusən Azərbaycanın yenidən işğalına can atan rus bolşevizminin əsl mahiyyəti, onlara və digər havadarlarına arxalanan ermənilərin fitnəkar əməlləri, ölkəmizə əsassız torpaq iddiaları, 1918-ci ilin martında soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınlar “Şeypur” jurnalının səhifələrində tutarlı faktlar, əhatəli təhlillər vasitəsilə gah ciddi, gah da satirik tərzdə öz ifadəsini tapırdı.

Bu məqalədə biz “Şeypur”dakı gizli imzalardan bəziləri barədə söz açacağıq.

“Şeypur” jurnalında aşağıdakı gizli imzalardan istifadə olunmuşdur:

Şeypur, Pampuşalı, Kənarçı Pampuşalı, Qarınqulu, Günahkar, Yaftım, Culik, Xəbərciniz Hacı Badamalı, Müxbiriniz Mömin çinovnik, Hərbi müxbiriniz Hacı Gülabdan, Müxbiriniz Qarapapaq, Həzrət, Dağlızadə, Qoçu Mauzerzadə, Bakılı, Sərgərdan, Dostun Qarınqulu, Dərdmənd, Mürtəd, Mömin çinovnik, Qozqurab bəy, Dağlı, Lağlağı, Təssübkeş, Hatif, Dəyənək, Sırtıq, Diplomatu dövlə, Mərqub, Düzəldən, Dİlfərib, Öz arkadaşı, Özcəyizim, Yaftımalı, Müsafir, Bir naxoş, Teatrçı, Əli hər yerdən üzülmüş, Diplomat, Özcəyizim, Sabiq spekulyant, Müxlisiniz Dərdmənd, Aktyor, Nağılçı, Köhnə qıyıq, Hərbi müxbir, Bakı modaçısı, Azərbaycanlı, Şahir bəy, Müxlisiniz Fısdırıq, Hacı leylək, Biz, Hərdən birçi, Bezçi, Tacir, Cingirov.

Hər şeydən öncə, jurnaldakı “Şeypur” imzası haqqında. Onu nəzərə çatdıraq ki, “Şeypur” jurnalında eyniadlı imza ilə çıxmış məqalə və felyetonların bir qismi (“Altı ay”, “Əsgərlik”, “Qramafon”, “Tiflis duması”, “Barışrlar”, “Nə var, nə yox?”, “Bir gün” (əslində jurnalda həmin yazı “Bu gün” adlanır – H.H.), “Gürcü-erməni vuruşması”) Səməd Mənsurun 2006-cı ildə çıxmış “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilmişdir (15, s. 207-216). Kitabın tərtibçiləri, yəqin ki, Novruz Ağayevin adı çəkilən jurnaldakı “Şeypur” imzasını S.Mənsura məxsus saymasını (3, s.29) əsas götürmüşlər. Bəlkə, bunun bir səbəbi də bəzi tədqiqatçıların vaxtı ilə “Kəlniyyət”də işlənmiş “Şeyx Şeypur” imzasını Səməd Mənsura aid etmələri ilə bağlıdır (Həmin imzanın Abbas Səhhətə mənsubluğu barədə də fikirlər vardır).

Fikrimizcə, “Şeypur” jurnalındakı “Şeypur” imzası Səməd Mənsurun deyil.

Əvvəla, onu deyək ki, jurnalın ilk sayında məhz “Şeypur” imzasıyla verilmiş, dərginin əsas məram və məqsədini ifadə edən proqram xarakterli “Altı ay” adlı məqalənin redaktor Məmmədli Sidqi tərəfindən yazılması daha ağılabatandır. “Çünki yeni nəşrə başlayan mətbuat orqanının fəaliyyət proqramı, prinsipləri məhz redaktor tərəfindən bəyan edilir” (10, s.32).

Professor Alxan Bayramoğlunun yazdığı kimi: “O dövrün qanun halına düşmüş ənənəsinə görə, hər hansı mətbu orqanının adından imza kimi ancaq onun baş redaktoru istifadə edə bilərdi. “Şeypur” jurnalının baş redaktoru Məmmədli Sidqi olduğu üçün “Şeypur” imzası da mübahisəsiz olaraq ona məxsus idi” (4, s.201).

Digər tərəfdən, tanınmış salnaməçi Qulam Məmmədli “İmzalar” kitabında “Şeypur” jurnalındakı “Şeypur” imzasını Məmmədli Sidqiyə aid etmişdir (17, s. 110) və bizcə, bu, daha

əsaslıdır. Çünki Q. Məmmədli “İmzalar”ın əvvəlindəki “Bir neçə söz”də M. Sidqi ilə uzun illər davam edən yaxınlığını, əməkdaşlığını, həmçinin kitabı hazırlayarkən müxtəlif imzaların toplanılması və dəqiqləşdirilməsində bir sıra digər ziyalılarla yanaşı, Məmmədəli Sidqinin də vaxtı ilə ona kömək göstərdiyini yazmışdır (17, s. 12-16).

Buna istinadən deyə bilərik ki, başqa yazarların işlətdiyi imzaları dəqiqləşdirməyə kömək göstərən Məmmədəli Sidqi, sözsüz ki, özünün mətbuatdakı imzaları haqqında da Qulam Məmmədliyə dürüst məlumat vermişdir.

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”nın ikinci cildində (2005) də jurnalda “Şeypur” imzası Məmmədəli Sidqiyə aid edilmişdir (1, s. 373).

Məmmədəli Sidqinin yaradıcılığına, o cümlədən arxivinə yaxından bələd olan ədəbiyyatşünas Nailə Səmədova da 2013-cü ildə bir məqaləsində “Şeypur”u Məmmədəli Sidqinin istifadə etdiyi imzalar sırasında sadalamışdır (23, s. 73). Alim “Məmmədəli Sidqi arxivinin təsviri” kitabında da (2015) onun “Şeypur” imzası ilə yazdığını bir daha vurğulamışdır (22, s.4).

Bütün bunlar yəqinləşdirir ki, “Şeypur” jurnalında “Şeypur” imzasının məhz Məmmədəli Sidqiyə məxsusluğunu deməyə tam əsas var.

“Şeypur”un səhifələrində “Pampuşalı”, “Kənarçı Pampuşalı” imzaları ilə dərc olunmuş poeziya və publisistika nümunələrinin Səməd Mənsura məxsusluğu şübhəsizdir. Onun bu jurnalda digər imzalardan istifadəsi barədə də bəzi fikirlər var.

Vaxtı ilə Səməd Mənsurun şeirlərini toplamış şair Əliabbas Müznib “Şeypur” jurnalında “Biz”, “Yaftım”, “Yaftım”, “Hatif”, “Cingirov”, “Mömin çinovnik” imzalarıyla verilmiş bir neçə mənzuməni də onun əsərləri sırasına qatmışdır. Ə. Müznibin toplayıb tərtib etdiyi həmin kitab xeyli sonralar, 2003-cü ildə nəşr olunub və yuxarıdakı imzalarla “Şeypur”da çıxmış şeirlərin əksəriyyəti də orada yer alıb (bax: 14, s.7, 37, 39-40, 44, 49-50, 51-52). Ə. Müznib “Şeypur” jurnalında “Mömin çinovnik” imzasıyla çıxmış “Yaraşlıq ceyranıma töhfə” adlı satirik şeiri də S. Mənsurun qələminə məxsus sayaraq hazırladığı kitaba daxil etsə də, 2003-cü il nəşrində bu əsər verilməyib. S. Mənsurun 2008-ci ildə çapdan çıxmış “Əsərlər”ində də Ə. Müznibin ona aid etdiyi yuxarıdakı imzalarla (“Mömin çinovnik” imzası da daxil) “Şeypur”da getmiş bir neçə şeirə rast gəlik (bax: 16, s.74-76, 80-81, 83, 91-94).

Bəs əslində vəziyyət necədir? Doğrudanmı “Şeypur” jurnalında “Pampuşalı”, “Kənarçı Pampuşalı” imzalarından başqa, “Hatif”, “Biz”, “Yaftım”, “Yaftım”, “Mömin çinovnik”, “Cingirov” imzaları da Səməd Mənsura məxsusdur?

Bəllidir ki, “Hatif” imzasından o dövrün mətbuatında (“Molla Nəsrəddin” və s.) əslən Gəncədən olan şair Mirzə Məhəmməd Axundov istifadə edirdi. Yəqin ki, bunu əsas götürən tədqiqatçı Novruz Ağayev “Şeypur”dakı həmin imzanın da Mirzə Məhəmmədə aidliyini yazmışdır (3, s.20). Səməd Mənsur irsinin araşdırıcılarından Y. Əsgərova da analoji fikirdədir (9, s.20).

“Şeypur”la, S. Mənsurla daha yaxın əlaqədə olan Əliabbas Müznibin qeydləri ilk baxışda daha dəqiq təəssürat yarada bilər. Amma o da var ki, S. Mənsur “Hatif” imzasına hansı zərurətdən üz tutub? Axı o, həmin imzanın mətbuatda əvvəlcədən M. M. Axundova məxsusluğunu bilməmiş deyildi. Bu imzanı S. Mənsurun işlətməsinə xüsusi ehtiyac var idimi?

Fikrimizcə, “Hatif” imzasını Səməd Mənsura aid sayan Ə. Müznib, güman ki, yanılıb. “Şeypur” jurnalının nəşirliyini S. Mənsurun 1919-cu ildə qəbul etməsi barədə Ə. Müznibin qeydi də (14, s.5) belə yanlışlıqlardan biridir. Çünki jurnal 1918-ci ilin oktyabrından nəşrə başlamışdı və 1919-cu ildə cəmi 3 sayı çıxmışdı. S. Mənsur isə elə ilk saydan jurnalın nəşri idi. “Hatif” imzalı M. M. Axundov 1918-ci ilin sentyabrından artıq Bakıya köçmüşdü və ictimai-siyasi sahədə çalışırdı. “Şeypur”da “Hatif” imzası ilə cəmi bir əsər verilib. 5-ci saydakı bu nümunə “Taziyanə” adlanır, Azərbaycan və fars dillərində, qarışıq şəkildədir, yəni müləmmədir. Bu şeirdəki ifadə tərzisi S. Mənsurun poeziyası üçün o qədər də xarakterik deyil. “Şeypur”dakı “Hatif”, güman ki, Mirzə Məhəmməd Axundovdur.

Ə. Müznibin və ona əsaslananların “Şeypur”dakı “Biz” imzasını S. Mənsura məxsus saymaları ilə bağlı yada salaq ki, həmin imza 1910-cu ildə “Günəş” qəzetində də işlənmişdi, salnaməçi Q. Məmmədlinin fikrincə, Məmmədsadiq Axundova aid idi (17, s.27). Məmmədsadiq Axundovun “Şeypur”da “Köhnə qıyıq” imzası ilə iştirakı bu jurnalda “Biz”in də ona aidliyi ehtimalını yarada bilər. Amma M. Axundov daha çox publisist kimi tanındığından “Şeypur”da onun “Biz” imzası ilə şeir dərc etməsi inandırıcı görünür.

Ə. Müznibin “Şeypur”dakı “Yaftım”, “Yaftım” imzalarını S. Mənsura aid etməsi barədə. Hər şeydən öncə, onu xatırladaq ki, 1910-cu illərdə Bakıda Kərbəlayi Yaftıməli (Yaftıməli) adında bir cizmaqaraçı var idi. Əslən İrandan olan bu şəxs “Həqiqi-Həqiqi” təxəllüsü ilə mənasız, zəif şeirlər də yazır,

camaata oxuyardı. Hətta Kərbəlayi Yaftıməlinin Bakıda 1916-cı ildə “Cənnətül-güşa” adlı 47 səhifəlik bir şeir kitabçası da çıxmışdı. Yazıçı-publisist Qılman İlkinin qeydlərinə görə: “Müəllifin qəpik-qəpik toplayaraq nəşr etdirdiyi bu kitabça bazar əhlinin əyləncə vasitəsinə çevrilmişdi. Ziyalılar zəif, mənasız bir şeirə rast gəldikdə deyərtilər: “Lap Yaftıməlinin şeirlərinə oxşayır” (12, s.282). Yaftıməli 1918-ci il qırğını zamanı erməni gülləsindən ölmüşdür (12, s.282).

“Tuti” jurnalının 21 may 1916-cı il tarixli 19-cu sayında S. Mənsurun “Kərbəlayi Yaftıməli, yaxud Xatəmül-məşahir” adlı felyeton-resenziyası da maraqlıdır. Həmin yazıda kinayə ilə deyilirdi: “Bu kitabın müəllifi və nəşri ən böyük və qiymətli şairlərimizdən əqdəs, əşrəf və illa sultanüş-şüəra Kərbəlayi Yaftıməli Həqiri-Həqiqi təxəllüsüdür... Bu cənab son ədəbiyyati-cədidəmizə bir xidmət olmaq üzrə həmin “Cənnətül-güşa” adlı kitabçasını yazmışdır”. Müəllif Yaftıməlinin “əsərlərinin” gərəksizliyinə də ayrıca diqqət yetirmişdir: “Şeirlərində vəzn və qafiyə bir qırağa qalsın, mənə belə tapsanız, mənə xəbər veriniz” (15, s.169-171). S.Mənsur “Tuti” dəki bir sıra digər yazılarında da Yaftıməliyə və onun kimi cızmaqaraçılara satirik münasibət bildirmişdir (15, s.174, 176, 177, 184 və s.).

Akademik Kamal Talıbzadə yazırdı ki: “Tuti”də Yaftıməli cızmaqaraçı şairlərin, “Cənnətül-güşa” mətləbsiz şeirlər məcmuəsinin ... rəmzi kimi işlədilir” (26, s. 204). Deyə bilərik ki, “Tuti”nin bu yanaşmasının formalaşmasında əsas yazarlarından olan S.Mənsurun mövqeyi danılmazdır. Yada salaq ki, Səməd Mənsurun “Tuti”də işlətdiyi imzalardan biri “Mütəşair” olmuşdur (15, s.229; 3, s.29). “Mütəşair” sözünün isə ərəb dilində əsas mənası məhz elə “saxta şair, qafiyəpərdaz” deməkdir. Yaftıməli kimi cızmaqaraçılar elə “mütəşair” sayılırdı.

Mənzərə, deyəsən, aydınlaşır: “Tuti”də “Mütəşair” imzasıyla yazan Səməd Mənsur elə həmin sözün az qala sinonimi kimi simvollaşmış “Yaftım”, yaxud “Yaftıməli” imzalarını da “Şeypur” jurnalında işlətməmişdir. Yəni bu imzaları S.Mənsura məxsus sayan Əliabbas Müznib, fikrimizcə, haqlıdır.

Əlavə olaraq bir fakta da nəzər salaq. “Şeypur”da bəzi yazıların mətnində də “Yaftım”, yaxud “Yaftıməli” adı keçir. Məsələn, jurnalın 3-cü sayında redaktor Məmmədli Sidqi “Şeypur” imzasıyla verilmiş “Qramafon” adlı felyetonunda yazırdı: “Yoldaşım Yaftım ilə bu barədə uzun mübahisəmiz oldu. Yaftım deyir ki, bu, təbii bir işdir. Belə də olmalıdır. Lakin mən yoldaşım Yaftımın bu fikrinə şərik ola bilmirəm...” (24, s.52). M.Sidqinin “yoldaşım Yaftım” deyərək jurnalın nəşri, birlikdə çalışdığı S.Mənsuru nəzərdə tutması daha inandırıcıdır. Yəni bu fakt da göstərir ki, “Şeypur”dakı “Yaftım” məhz S.Mənsurdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Əliabbas Müznib “Şeypur” jurnalında “Mömin çinovnik” imzasıyla çıxmış “Yaraşlıq ceyranıma töhfə” adlı şeiri də Səməd Mənsurun əsəri saymışdır. Tədqiqatçı Novruz Ağayev də, güman ki, Ə.Müznibə əsaslanaraq “Şeypur”dakı “Mömin çinovnik” imzasını S.Mənsura aid etmişdir (3, s.29). “Yaraşlıq ceyranıma töhfə” şeirinin rədifinə uyğun şəkildə - “Qarabağlı” adıyla bəzi tədqiqatlarda Səməd Mənsurun əsəri kimi ötəri də olsa, xatırlanmasına rast gəlirik (8, s.43 və s.).

Salnaməçi Qulam Məmmədli isə “İmzalar” kitabında “Şeypur” jurnalında işlənmiş “Mömin çinovnik”, “Müxbiriniz mömin çinovnik”, “Xəbərciniz Hacı Badamalı”, “Hərbi müxbiriniz Hacı Gülabdan” imzalarının Salman Mümtaza aidliyi barədə məlumat vermişdir (17, s.71, 74, 97, 102 və s.). Qulam Məmmədlinin həmin qeydlərinin dürüslüyü, fikrimizcə, şübhə doğurmamalıdır, çünki, o, kitabın müqəddiməsində müxtəlif imzaları dəqiqləşdirməkdə vaxtı ilə ünsiyyətdə olduğu bir sıra ziyalıların, o cümlədən Salman Mümtazın da ona bu sahədə kömək etdiyini yazmışdır (17, s. 16). Şübhəsiz ki, başqa imzaların sahiblərini dəqiqləşdirməkdə Q.Məmmədliyə yardım göstərən Salman Mümtaz öz imzalarını da konkret bildirmişdir.

Salman Mümtaz irsinin araşdırıcılarından Nəcəf Nəcəfov da şairin imzaları sırasında “Mömin çinovnik”i xatırlatmışdır (19, s. 8). S. Mümtazın “Şeypur” jurnalında iştirakını filoloq alim Ədalət Tahirzadə də bir cümlə ilə vurğulamışdır (25, s.9). Tədqiqatçı Səadət Bünyadzadə isə Salman Mümtazın “Tuti” jurnalında da “Mömin çinovnik” imzasından istifadə etdiyini göstərmişdir (5).

Aydınlıq üçün bir məqama da diqqət yetirək. “Şeypur”un 4-cü sayında “Mömin çinovnik” imzasıyla çıxmış bir başqa əsərin - “Simavar” felyetonunun daxilindəki şeir parçaları (24, s. 80-83) geniş tanınmayan bir şairin - Dərbəndli Molla Əhməd Faizin müxəmməsindəndir və maraqlıdır ki, həmin müxəmməsə Salman Mümtazın tərtibi ilə bir neçə il sonra nəşr olunmuş “El şairləri” kitabında da rast gəlirik. Ədəbiyyat tariximizin tədqiqatçısı kimi məhz S.Mümtazın bu şeirə bələdliyi və felyetonda ondan istifadəsi daha inandırıcı görünür.

Bu fakt da yəqinləşdirir ki, “Mömin çinovnik” imzalı “Simavar” felyetonu Salman Mümtazındır.

“Şeypur”dakı “Mömin çinovnik”in kimliyi ilə bağlı ən tutarlı mənbəni isə axırda diqqətə çatdırırıq. Salman Mümtazın şəxsi arxivində “Öz şeirlərimin mətlələri” adlı iki vərəqlik bir material da

var. Burada S.Mümtaz müxtəlif vaxtlarda yazdığı mətbu və qeyri-mətbu şeirlərinin siyahısını vermişdir. Həmin siyahıda “Şeypur”da çıxdığı konkret şəkildə bildirilən “Ey görkəmi insan, özü ceyran, qarabağlı” şeiri də göstərilmişdir (21). Bu isə məhz “Mömin çinovnik” imzası ilə həmin jurnalda verilmiş “Yaraşılıq ceyranıma töhfə” adlı şeirdir, S.Mümtazın başlığa çıxardığı yuxarıdakı misra da bütün bəndlərin sonunda təkrarlanır.

Yəni qəti şəkildə deyə bilərik ki, “Şeypur” jurnalında “Mömin çinovnik” imzalı əsərlər Səməd Mənsurun yox, Salman Mümtazındır.

“Şeypur”un son sayında “Cingirov” imzasıyla verilmiş “Balaxanadan” adlı satiranın Ə.Müznib və sonralar ona əsaslananlar tərəfindən Səməd Mənsurun şeirləri sırasına qatıldığını da xatırladaq. Bunu təkzib, yaxud təsdiq üçün başqa bir tutarlı mənbə yoxdur. Prof. Nazif Ələkbərli jurnaldakı “Bakılı” imzasını da Səməd Mənsura aid etmişdir (8, s. 51).

“Şeypur” jurnalında rast gəlinən “Dağlı”, “Dağlızadə” imzaları isə mübahisəsiz şəkildə Cəfər Cabbarlıya məxsusdur.

Müxtəlif mənbələrdə bildirilir ki, “Şeypur”dan bir az əvvəl “Babayi-Əmir” jurnalında işlənmiş “Qozqurab”, “Qozqurab bəy” imzaları Əmin Abidə aiddir (17, s. 33; 3, s.32 və s.). Bu fikirdəyik ki, Ə.Abid “Şeypur”da da həmin imzalarla yazmışdır. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”nda da “Şeypur” jurnalındakı “Qozqurab bəy” imzası haqlı olaraq Əmin Abidə aid edilmişdir (1, s. 374).

Ə.Abidin qardaşı Əliabbas Müznib vaxtilə “Babayi-Əmir”də işlətdiyi “Günahkar” imzasından (17, s. 59) “Şeypur” jurnalında da istifadə etmişdir. Təsədüfi deyil ki, “Müznib” sözünün mənası da məhz “günahkar, müqəssir” deməkdir. “Babayi-Əmir”dəki həmin imzanı Əmin Abidə aid edən tədqiqatçı Novruz Ağayev (3, s.32) yanlışdır. Daha tutarlı fakt isə budur ki, “Şeypur” jurnalının 1918-ci ildəki 1-ci və 2-ci saylarında “Sopa” (“Zopa”) başlığı və “Günahkar” imzası ilə verilmiş bir bəndlilik satirik mənzum parçalar (24, s.25, 43) Əliabbas Müznibin 1919-cu ildə nəşr olunmuş “Bakı fatehi-alilərindən, namdar türk qəhrəmanlarından minbaşı Məhəmməd Tofiq bəyin “sopa”sı” adlı kiçik kitabçasında da vardır (bax: 18, s.104). Bu isə qəti şəkildə yəqinləşdirir ki, “Şeypur” jurnalında “Günahkar” imzalı əsərlərin müəllifi məhz Əliabbas Müznibdir.

Ə.Müznibin 1919-cu ildə “Zənbur” jurnalında “Sərgərdan” imzasından istifadə etməsi (17, s. 88), “Şeypur”dakı eyni imzanın da ona aidliyini düşünməyə müəyyən əsas verir. Həmin il “Məşəl” jurnalında da görünən “Sərgərdan” imzasının Ə. Müznibə aidliyi barədəki fikirlər də bu gümanı gücləndirir.

Tədqiqatçı Qərənfil Dünyaminqızının “Şeypur”da rast gəlinən “Sərgərdan” və “Qarınqulu” imzalarının Bayraməli Abbaszadəyə aidliyini yazması isə (7, s. 91), mübahisəli görünür. Çünki B.Abbaszadənin “Şeypur” jurnalında iştirakı barədə heç bir məlumat yoxdur.Q.Dünyaminqızı Cümhuriyyət dövrü mətbuatına həsr etdiyi kitabında “Şeypur” jurnalının 11-ci sayında “Sahir bəy” imzasıyla çıxmış “Ağa Şeypur” adlı şeirdən (24, s.250-251) bəzi misraları da B.Abbaszadənin əsəri kimi nümunə göstərmişdir (7, s.92). Əslində isə həmin satira jurnalın 13-cü sayındadır və şeirin son misrasında da “Sahir” təxəllüsü işlənmişdir.

O dövrdə şair Həsən İxfə Əlizadənin “Tuti” jurnalında “Sahir bəy”, “Babayi-Əmir”də “Sahir Əyyar” imzaları ilə iştirakı (17, s.87) düşünməyə əsas verir ki, “Şeypur”dakı “Sahir bəy” imzası da onun ola bilər. Bu inamı qüvvətləndirən məqam bir də odur ki, Həsən İxfə əslən Şuşadan idi və “Şeypur”da “Sahir bəy” imzası ilə çıxmış şeirdə də məhz Qarabağda, o cümlədən Şuşada daşnaklarla aparılan döyüşlərdən söz açılmış, bilavasitə müəllif müşahidələri dilə gətirilmişdi (“Gördüm Qarabağ dövrəsini qan, ağa Şeypur” və s.).

“Şeypur”da işlənmiş imzalarla bağlı bəzi digər ehtimallar və faktlar da vardır. Məsələn, o illərin mətbuatında “Təəssübkeş” imzasından Balaqardaş Səttaroğlu (Mürşüd) (2, s.109), “Diplomat” imzasından Hacı İbrahim Qasimov (17, s.37; 3, s.22), “Köhnə qıyıq” imzasından Məmmədsadiq Axundov (17, s. 57) istifadə etmişlər. Həmin yazarların “Şeypur” səhifələrində də yuxarıda göstərilən imzalarla çıxış etdiklərini deyə bilərik.

Ədəbiyyatşünas Cəfər Rəmzi nəşrə hazırladığı “Deyilən söz yadigardır” adlı şeirlər toplusunda Balaqardaş Mürşüdə aid imzalar sırasında “Təəssübkeş” imzasını da sadalamış və şairin “Babayi-Əmir”, “Molla Nəsrəddin”, “Zənbur”la yanaşı, “Şeypur” jurnalında da satirik şeirlər dərc etdirdiyini bildirmişdir (6, s.85).Mətbuat tarixçisi Novruz Ağayev “Şeypur” jurnalındakı “Təəssübkeş” imzasının da məhz Balaqardaş Səttaroğluna məxsusluğunu nəzərə çatdırmış (3, s.27), “Lağlağı” imzasını isə Ömər Faiq Nemanzadəyə aid etmişdir (3, s.35). Qərənfil Dünyaminqızı isə “Şeypur”dakı “Dərdimənd” imzasının da Ömər Faiqə məxsusluğu fikrindədir (7, s.106) və bu, inandırıcı görünür.

Tədqiqatçı Y.Əsgərova isə “Şeypur”dakı bəzi imzalar barədə belə yazmışdır: “Jurnalda görkəmli ədib və şairlərimizdən M.Sidqi, H.Nəzərli, S.Mümtaz kimi tanınmış ədiblər, Rzaqulu Nəcəfov (Lağlağı), Mirhəsən Seyid Yusifzadə (Sırtıx), Hacı İbrahim Axundov (Diplomat), Mirzə Məmməd Axundov (Hatif) və başqa jurnalistlərin əsərləri çap edilmişdi” (9, s.20).

Göründüyü kimi, “Şeypur”dakı “Lağlağı” imzası elmi fikirdə həm Ömər Faiqə, həm də R.Nəcəfova aid edilmişdir. Bu məsələ də ətraflı dəqiqləşdirmə istəyir.

Y.Əsgərova “Diplomat” imzasının Hacı İbrahim Axundova məxsusluğunu bildirərkən, fikrimizcə, mexaniki yanlışlığa yol verib, çünki həmin imza Hacı İbrahim Qasımovun idi. Novruz Ağayevin qeydinə görə, “Sırtıq” imzası ilə “Tuti” jurnalında Mirhəsən Seyid Yusif oğlu (Yusifzadə) çıxış etmişdir (3, s.32). Yəqin ki, Y.Əsgərovanın “Şeypur”da da işlənmiş həmin imza barədəki qənaəti N.Ağayevə əsaslanır.

Biz də bu fikirdəyik. Müşahidə etdiyimiz bir məqam da bu qənaəti möhkəmləndirir. Adı çəkilən Mirhəsən Seyid Yusifzadə bakılı şairlərdən idi, “Tuti”də həm də “Münsif” imzasıyla yazırdı (17, s.73; 3, s.32). Maraqlıdır ki, “Şeypur”un 9-cu sayında “Sırtıq” imzasıyla verilmiş “Yarı hənək, yarı gerçək” adlı felyetonun daxilindəki şeirdə müəllif digər təxəllüsünü – “Münsif”i də məharətlə mətnə qatmışdır: “Özün gəl “Münsif” ol, insaf ilə bahəqq deyir Sırtıq” (24, s.176).

Bu fakt da deməyə imkan verir ki, “Şeypur” jurnalındakı “Sırtıq” imzası məhz Mirhəsən Seyid Yusif oğluna (Yusifzadəyə) məxsusdur.

Tədqiqatçı Şəfəq Məmmədova (Nasir) “Məmmədəli Nasirin gizli imzalarına münasibət” məqaləsində “Şeypur”da işlənmiş “Azərbaycanlı” imzasının M. Nasirə aidliyini bildirmişdir (11). Müəllifin əsaslandırmacları inandırıcı görünür.

Ədəbiyyatşünas İslam Ağayev “Şeypur”un 9-cu sayında “Ədibül-hükəma” imzasıyla “Ənqiliçanlar nə yaman bic imiş” misralı şeirin çıxdığını yazmışdır (2, s.107). Amma “Şeypur”un həmin sayında belə şeir yoxdur və dərgidə, ümumiyyətlə, “Ədibül-hükəma” imzası işlənməmişdir. Xatırladaq ki, o illərin bəzi mətbuat orqanlarında Hacı Səlim Səyyahın bu imza ilə bir sıra əsərləri oxuculara çatdırılmışdı. Sözsüz ki, İ.Ağayev səhvən “Şeypur”un adını çəkmişdir.

Bir fakt da maraqlıdır. Tanınmış ədib Məmməd Səid Ordubadi “Bakıda ikinci kərə” adlı xatirələrində yazırdı: “Mən Səməd Mənsuru çoxdan tanıyırdım. Onunla bərabər “Tuti”, “Zənbur” və “Şeypur” məcmuələrində iştirak etmişdim” (20, s.23). “Şeypur”dakı hansı imza M.S.Ordubadinindir? Bunu konkret demək üçün əlavə araşdırma gərəkdir...

Əlbəttə, jurnaldakı bütün gizli imzaların sahiblərinin tam aydınlaşdırılması xüsusi tədqiqat tələb edir. Biz burada bəzi mülahizə və dəqiqləşdirmələrlə hələlik kifayətlənirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 cildə, 2-ci cild, Bakı, Lider nəşriyyat, 2005 (*internet versiyası*)
2. Ağayev İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeiri, Bakı, Elm, 2002
3. Ağayev N., Paşayeva M. İmzalar (transfoneliterasiya edən, çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi E. Qasımova), Bakı, Elm və təhsil, 2015
4. Bayramoğlu A. Mollanəsrəddinçi Şeypur jurnalı, AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, dil və ədəbiyyat institutu Axtarışlar toplusu, 2016, № 3, s.200-202
5. Bünyadzadə S. Satirik gülüşün hikməti, Kredo qəzeti, 12 iyul 2014, № 28 (783)
6. Deyilən söz yadigardır (toplayanı və tərtib edəni C. Rəmzi, Bakı, Yazıçı, 1987)
7. Dünyaminqızı Q. Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər), I hissə, Bakı, ADPU, 2005
8. Ələkbərli N. Bir ömrün rəngləri, Bakı, Elm, 2000
9. Əsgərova Y. Səməd Mənsurun yaradıcılıq yolu, Filolog. ü. fəls. dokt. dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, AMEA Nizami ad, Ədəbiyyat İnstitutu, 2016
10. Həşimli H. Məmmədəli Sidqi və Şeypur jurnalı, Bakı, Elm və təhsil, 2014
11. <http://yazikiliteratura.narod.ru/jur70.htm>
12. İlkin Q. Bakı və bakılılar, Bakı, Nurlar, 2006
13. Nəcəfov N. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti, Bakı, Maarif, 1987
14. Mənsur S. Birinin bayramı, birinin matəmi (toplama, tərtib- Ə. Müznib; transliterasiya, nəşrə hazırlama, ön söz- S. Xəyal, M. Əliyev), Bakı, Nurlan, 2003

15. Mənsur S. Seçilmiş əsərləri (tərtib edənlər Ə. Hüseynov, T. Hüseynova, A. Abdullayev). Bakı: Şərq-Qərb, 2006
16. Mənsur S. Əsərlər (nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi S. Xəyal), Bakı, Nurlan, 2008
17. Məmmədli Q. İmzalar. Bakı, Azərneşr, 1977
18. Müznib Ə. Seçilmiş əsərləri (nəşrə hazırlama və ön söz - S. Xəyal), Bakı, Nurlan, 2007 (*internet versiyası*)
19. Nəcəfov N. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti, Bakı, Maarif, 1987
20. Ordubadi M.S., Əminzadə Ə., Müznib Ə. Xatirələr. (nəşrə hazırlayan N. Səmədova), Bakı, Nurlan, 2008 (*internet versiyası*)
21. Salman Mümtazın şəxsi arxivi. Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu, fond 24, saxlama vahidi 33
22. Səmədova N. Məmmədəli Sidqi arxivinin təsviri, Bakı, Elm, 2015
23. Səmədova N. Məmmədəli Sidqi və "Molla Nəsrəddin" jurnalı // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri (XIII respublika elmi konfransı materialları), Bakı, Elm və təhsil, 2013 (*internet versiyası*)
24. "Şeypur" jurnalı (1918/1919-cu illər). (çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi H. Həşimli), Bakı, Elm və təhsil, 2014
25. Tahirzadə Ə. Salman Mümtaz (tərcümeyi-hal oçerki), Bakı, Kür, 2002 (*internet versiyası*)
26. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966

ABSTRACT

Huseyn Hashimli

Some notes on the magazine "Sheypur"

The journal of "Sheypur" takes an important place in the history of Azerbaijan satirist press. But till nowadays this journal hasn't been investigated. The "Sheypur" journal which was published during the years of 1918-1919 in Baki is investigated for the first time in the article.

Investigated and clarified alias Azerbaijan writers Mammadali Sidqi's, Samad Mansur's, Jafar Jabarli's, Salman Mumtaz's, Balakqardash Murshid's, Aliabas Muznib's, Amin Abid's, Mammadali Nasir's, Hassan Ikhva.

The author has been investigated the famous Azerbaijan writers topical satire and poems which are about the dashnak's and bolsheviks' perfidy against the Azerbaijan people. Today those materials has an important role for to learn the historical reality.

РЕЗЮМЕ

Гусейн Гашимли

Некоторые заметки о журнале «Щейпур»

Журнал «Щейпур» занимает значительное место в истории Азербайджанской сатирической прессы. Но до сих пор этот журнал оставался неисследованным. Журнал «Щейпур» издавался в Баку в 1918-19 годах.

В этой статье впервые привлечено к исследованию скрытые подписи (псевдонимы) этого сатирического журнала. Здесь исследовано и уточнено скрытые подписи разных поэтов и публицистов, как Мамедали Сидги, Самед Мансур, Сальман Мумтаз, Джафар Джабарлы, Алиаббас Музнийб, Амин Абид, Мамедали Насир, Балакардаш Муршид, Гасан Ихва и др.

Произведения этих авторов, опубликованные в этом журнале, разоблачают кляузные действия дашнаков и большевиков против азербайджанского народа в те годы. Эти материалы имеют серьезное значение с точки зрения в явлении исторических реальностей.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

UOT: 82

HÜSEYN CAVIDİN MƏNZUM DRAMLARININ TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, dram, ədəbi tənqid, ədəbi-dramatik tənqid*

Key words: *Huseyin Javid, dram, literary criticism, literary and dramatic criticism*

Ключевые слова: *Гусейн Джавид, драм, литературная критика, литературная и драматическая критика*

Dahi Azərbaycan şairi və dramaturqu, filosof-sənətkarı Hüseyn Cavidin mənzum dramları hələ sağlığında böyük şöhrət qazanmış və tənqidçi-tədqiqatçıların, teatrşünasların diqqətini cəlb etmişdir. Bu dramlar haqqında ilk rəylərə keçən yüzilliyin 20-ci illərinin başlanğıcında rast gəlirik. Ümumilikdə Hüseyn Cavid yaradıcılığı haqqında tənqid və təriflərə isə hələ 1912-ci ildə “İqbal” qəzetində təsadüf etmək mümkündür. Həmin ilin 1 iyununda dərc olunmuş məqalədə “M.Məsud” adlı bir müəllif Hüseyn Cavidə daha çox bir pedaqoq kimi xarakterizə edərək yazır:

“Möhtərəm atalar! Balalarınızın əhvalına acıyınız, bədbəxt etməyiniz. Hüseyn Cavid, Ömər Faiq kimi türk ədəbiyyatının anası olan və darülfünun görmüş müəllimlər gətirilməsini məktəblər müdiriyyətindən xahiş edərək, iqtidaesız müəllimlərin istefa verməsini xahiş edin. Ümidvarəm möhtərəm atalar öz övladlarının istiqbalını nəzərə alıb mətləbə əhəmiyyət verələr.” (5, s. 11.)

Hələ 30 yaşlı bir gənc olan Cavidin pedaqoji qabiliyyətinə və şeir-sənət yaradıcılığına, poeziya sənətinə belə yüksək qiymət verilməsi onun öz vətəninə necə hörmət və nüfuza malik olmasının parlaq göstəricisidir.

Hüseyn Cavidin mənzum dramları xüsusunda maraq doğuran bir məlumat da 1921-ci ilin fevral ayında “Kommunist” qəzetində dərc olunmuşdur. Həmin yazıda deyilir:

“Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin şöhrət qazanmış “İblis” faciəsi Müslüm bəy Maqomayev tərəfindən musiqiyə salınıyor və bu yaqın zamanlarda bitmək üzrədir.” (5, s. 33.)

Göründüyü kimi, görkəmli bəstəkarımız Müslüm Maqomayev Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsi əsasında opera yazmış, ancaq bu əsər dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

Elə həmin ilin oktyabr ayında “Kommunist” qəzetində “İblis” faciəsi haqqında başqa bir məlumat oxuyuruq. Məqaləyə imzasını qoymamış müəllif yazır:

“Oktyabr ayının ikisində Hökumət Tiyatrosunun Türk Dram aktyorları tərəfindən möhtərəm şair və ədəbimiz Hüseyn Cavidin yazdığı dörd pərdəli “İblis” faciəsi mövqeyi-tamaşaya qoyuldu.” (5, s. 34.)

Həmin rəydən öyrənirik ki, bundan əvvəl də “İblis” faciəsi bir neçə dəfə tamaşaya qoyulmuş, ancaq bu hadisə mətbuat səhifələrində öz əksini tapmamışdır. Əsərin hər bir pərdəsinin gurultulu alqışlarla qarşılandığını xüsusən olaraq qeyd edən tənqidçi bunun səbəbini axtarır və bu qənaətə gəlir ki:

“İblis” faciəsi əvvəlcə bütün dünyada tökülən qanların, dağılan xanimanların məsuliyyətini insanların öhdəsində qoyub, insanlarda nəfsin bir iblis olduğunu isbat etməkdə ikən, hətta İblisin kəndisi belə bu fəlsəfəyi iqrar etdikdən sonra ikinci pərdə törədilən bütün fitnə-fəsadların, axıdılan qanların məsuliyyətini yenə də İblisin öhdəsinə yükləyib onu məclisdə saqilik etdirməklə fitnələrin əsasını İblis vasitəsilə qoymağa başlayır.” (5, s. 34.)

Məqalə müəllifi əsərin mövzusunun kəskin tənqid etməsilə faciəyə qarşı bir opponent kimi çıxış edir. Faciənin dördüncü pərdəsi, yəni Elxanın məhkəməsi üzərində xüsusi duran tənqidçi yazır:

“Əcəba Elxan kimdir? Mühərrir onu kimə oxşatmaq və onunla nələri demək istəmişdir? Mühərrir onu göstərməklə insanların bu qədər qanları tökdükdən sonra tapdığı həqiqətimi? Yaxud bütün insanlara hakim olan təbiətimi? Yaxud ədalətli bir məhkəmənin rəisini, axirətin divani-ədalətini göstərmək istəmişdir ki, günah sahiblərini cəzasına yetirib qurşuna düzdürüyordu?” (5, s. 36.)

Özü də öz suallarına cavab verən tənqidçi belə bir məntiqə əsaslanaraq yazır:

“Hər halda, Elxan namilə səhnədəki sima bu göstərdiklərimizi deyil, qırmızı fəş, altun hilal, mirvarid cıqqasilə genə bir türk sultanının qiyafətini göstəriyordu ki, məclisdə iştirak edən İblis də onun hüzurunda günahkarların günahına dair şəhadət verənlərdən olub, o gibi bir mərdudun şəhadətilə genə də qanların tökülməsinə əmr veriyordu.” (5, s. 36.)

Məqalədə aktyor oyununa da qiymət verən müəllif, İblis rolunun ifaçısı Abbas Mirzə Şərifzadənin və Arif rolunu üzərinə götürmüş Kazım Ziyanın fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, hətta Abbas Mirzənin öz sənəti ilə əsərə şərq koloriti verməsini də xüsusi qeyd etmişdir: “İblis rolunu ifa edən qiymətli aktyorumuz Abbasmirzə Şərifzadə İblis rolunu İblisin kəndisini də təhsin söyləməyə vadar edəcək qədər bir məharətlə oynayıb türk səhnəsində öz məharətilə şanlı bir nam qazanmış oldu.” (5, s. 37.)

1921-ci ilin oktyabr ayında “Xəlil İbrahim” adlı bir müəllifin də “İblis” adlı bir məqaləsi işıq üzü görmüşdür. Məqaləni müəllifin ünvanına yüksək pafosla başlayan tənqidçi yazır:

“Bu günlərdə məşhur müqtədir şairimiz Hüseyn Cavidin “İblis! Ünvanlı əsərini səhneyi-tamaşada seyr etməklə feyziyab olduq. Şairi-möhtərəmin məharət və iqtidarı ümum tərəfindən təqdir edilmiş bir həqiqətdir ki, burasını kimsə inkar etməz. Fəqət məzkur əsərin ikinci məclisində bir türk zabitanın dililə kəndilərinin buyurduqları kibi “bir qəhrəman nə qədər böyük olursa onu tənqid edən də bir o qədər çox olur.” (5, s. 39.)

Bu tezisi əlində rəhbər tutan Xəlil İbrahim əsəri tənqid atəşinə tutmaqdan çəkinmir və təbii ki, bu tənqidlərdən bir çoxu da marksizm ideologiyasına söykənməklə, müasir baxımdan tənqiddə dözmür.

Məsələn, tənqidçi İblis obrazının dialoq və monoloqlarındakı ziddiyyəti əsas götürərək onun reallıqdan uzaq olmasını bir irad kimi göstərir. Halbuki bu, romantik üslubun qanunlarından biridir və əsər müəllifi bu üslubdan istifadə etməkdə tamamilə haqlıdır.

1921-ci ilin oktyabr ayında Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi tamaşaya qoyulmuş və “Cim” təxəllüslü müəllif onun haqqında məqalə yazaraq “Kommunist” qəzetində nəşr etdirmişdir. Məqalənin ruhundan görünür ki, əvvəlki “İblis” tamaşasına yazılmış rəy ilə onun müəllifi eynidir. Bunu yazının başlanğıcından da görmək mümkündür. Tənqidçi yazır:

“Möhtərəm müəllif (Hüseyn Cavid – H.M.) guya “İblis”də buraxdığı bütün xətalərin intiqamını Şeyx Sənanından almış gibi əsərin hər bir cəhətinə son dərəcə diqqət etmişdir. Nə qədər İblis bir-birilə bir o qədər də rəhbəri olmayan ayrı-ayrı vəqiflərdən ibarət olsa da, o qədər Şeyx Sənanın bütün vəqifləri arasında sıxı bir irtibat vardır. Həm də əsərdə gözəl tiplər və bir çox həyəcanlı bədiiyəyə səbəbiyyət verici mənzərələr vardır ki, bunun üzərinə möhtərəm ədibimizi iş bu müvəffəqiyyəti üçün səmimi-qəlbədən alqışlamaqla bərabər, əsərin bir kaç nöqtəsinə şairimizin nəzəri-diqqətini cəlb etmək istiyoruz...” (5, s. 43.)

Göründüyü kimi, “Cim” Cavidin əsəri barədə müəyyən tənqidi qeydlər etmişdir ki, bu da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, romantik üslubdan doğan bədii şərtlərin realistik üslub baxımından tənqid edilməsi ilə bağlıdır. Bütün bunlara elə o zamanda Xəlil İbrahim layiqli bir cavab yazaraq “Kommunist” qəzetində nəşr etdirmişdir. Əsərin qiymətini onun mahiyyətində görən müəllif yazır:

“Bu əsər (Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsəri – H.M.) bu vaxta qədər səhni-tamaşaya vazeh edilmiş və edilməkdə olan “Şeyx Sənan” əsərinin ədəbi qiyməti və şeiyyəti təqdir etmək üçün qəzet sütunu və acizlərinin qüvvəsi kafi olmadığından burasında sərf-nəzərlə yalnız həyatımızdakı əhəmiyyəti və fəlsəfəsi haqqında bir neçə söz yazmaq istərdik. “Şeyx Sənan” əsərinə əsas etibarilə fəlsəfə nöqtəyi-nəzərindən baxılmalıdır. Fəlsəfə isə iki mühüm nöqtədən ibarətdir: mövhumata qarşı inqilab və təcəddüd!” (5, s. 48.)

Xəlil İbrahim 1921-ci ilin dekabrında “Kommunist” qəzetində nəşr etdirdiyi “Ədəbiyyat şərarələri” məqaləsində də Cavidin mənzum dramaturgiyasını yüksək qiymətləndirərək “İblis” və “Şeyx Sənan” faciələri arasında üzvi bir poetik-fəlsəfi bağlılığın mövcud olduğunu xüsusi diqqətə çatdıraraq yazır:

“İşçilər ədəbiyyatını zinətləndirən əsərlərdən birisi dəyərlı şairimiz Hüseyn Cavidin yazmış olduğu “İblis” hailəsidir. “İblis” ilə “Şeyx Sənan” yek digərini təkmil edən bütün bir fəlsəfədir və bu nöqtəyi-nəzərdən bunlar bir-birinin mabədidir.” (5, s. 56.)

Hüseyn Cavidin mənzum dram yaradıcılığında maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də budur ki, o, hər tamaşadan sonra çap olunan tənqidi qeydləri diqqətlə oxumuş, ağına batan qüsurları islah etməyə çalışmışdır. Bu proses təkcə böyük şair və dramaturqun 1937-ci ildə məhv edilərək bizə gəlib çatmayan əlyazmalarından deyil, həm də mətbuatda onun dramalarının tamaşaları barədə rəylərdən gəlib çatmışdır. Məsələn, keçən əsrin 20-ci illərində ona qədər dəfələrlə oynanılan “İblis” faciəsi haqqında 1923-cü ildə M.Zadə Ş. adlı müəllif yazırdı:

“Dəfəat ilə oynanılan əsərlərdə get-gedə tərəqqi göstərilməklə birinci dəfələrdə buraxılan nöqsanları rəf etmək lazım gəldiyi halda, məəttəəssüf, bizim səhnəmizdə əksi nəzərə çarpıyor.” (5, s. 97.)

Əlbəttə, tənqidçi bu nöqsanı əsərə deyil, aktyor oyununa tutur; ancaq hər halda müəllif də bu tənqiddən bir nəticə çıxarmamış olmamalıdır. Axı mətnlə oyun demək olar ki, yarıdır.

Ümumilikdə götürülsə, keçən əsrin 20-ci illərinin tənqidində Cavid əsərlərinin ifası zamanı aktyor oyununa o qədər də yüksək qiymət verilmədiyini görmək mümkündür. Elə yuxarıda sitat verdiyimiz müəllif aktyorların oyunundan narazılığını gizlətməyərək yazır:

“Ümumiyyətlə, aktyorlar rollarını lazımınca bilmədiklərindən çox dəfə əfv edilməyən nöqsanlar buraxırlar.” (5, s. 97.)

Hüseyn Cavidin səhnə üçün yazmadığı və səhnədə oynanmamasını xüsusi olaraq qeyd etdiyi “Peyğəmbər” dramı haqqında da keçən əsrin 20-ci illərində tənqidi qeydlərə rast gəlmək mümkündür. “Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğur” məcmuəsində “Oxucu” imzalı bir müəllif bu haqda belə yazır:

“Kitabxanamızı zənginləşdirən bu əsər haqqında bir şey yazmaq istərkən, şübhəsizdir ki, onun hər cəhətini əhatə etmək, hər cəhətini qeyd etmək lazım gəldi. Fəqət Hüseyn Cavidin Azərbaycanda ən müqtədir bir şair olduğu, saniyə bəndələri şair olmadığı üçün əsərin sırf şeiriyyəti cəhətindən bəhs etmək istəmirəm. Qoy bunu xüsusi mütəxəssis şairlər yazsınlar. Mən isə ancaq kitaba iki nöqtəyi-nəzərdən yanaşacağam: 1. Maddiyyat; 2. Bu günün tələbi.” (5, s. 123.)

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Böyük ömrün bir əsri \ Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Bakı, Elm, 2007
2. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. C. 2. Bakı, 2005
3. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. C. 3. Bakı, 2005
4. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2004
5. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. C. 1. Bakı, 2012
6. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı, Ozan, 1999
7. Qarayev Y. Hüseyn Cavid \ Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. Bakı, Elm, 2007
8. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, Şərq-Qərb, 2004

ABSTRACT

Hikmat Mehdiyev

Finding a great reputation in the literary life of Huseyn Javid's health, his poetic dramas have become one of the written objects about literary criticism. The great poet and playwright's "Devil", "Sheikh Sanan" and "The Prophet" poetic dramas have been the focus of literary and dramatic criticism.

РЕЗЮМЕ

Хикмет Мехтиев

Драмы в стихах Гусейна Джавида, снискавшие большую популярность в литературной среде еще при жизни поэта, стали одним из объектов литературной критики, не раз писавшей о них. Обосновывается мысль, что такие стихотворные драмы, как "Дьявол", "Шейх санан" и "Пророк" всегда стояли в центре внимания литературно-драматической критики.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

SURƏ SEYİD

Naxçıvan Dövlət Universiteti
sureseyid@ndu.edu.az

UOT: 82-09

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA YENİ DÖVR ƏDƏBİYYATININ
YARANMASI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ****Açar sözlər:** mətbuat, ədəbiyyat, yazıçı, qəzet**Ключевые слова:** пресса, литература, писатель, газета**Key words:** press, literature, author, newspaper

1921-ci ildən Naxçıvanda nəsrə başlayan “Şərq qapısı” qəzeti regionda mətbuatın əsasını qoymaqla yanaşı, eyni zamanda, Naxçıvanda ədəbi mühitin inkişafına səbəb oldu, qələm sahiblərinin öz yaradıcılıqlarını qəzet vasitəsilə daha geniş kütlələrə çatdırmasına şərait yaratdı.

Zaman keçdikcə qəzet səhifələrində hələ püxtələşməmiş, yonulmamış mətbu sözlər öz cilasını tapdı və mətbuata olan həvəs peşəkarlıqla əvəzlənməyə başladı. Mətbuatın formalaşması mərhələsi isə birbaşa ədəbi mühitə bağlı proses idi. Əbəs yerə deyil ki, 1920-30-cu illər Naxçıvan mətbuatının ağırlığı elə ədəbi qüvvələrin üzərinə düşürdü. Mətbuatı inkişaf etdirmək üçün əvvəlcə ədəbi qüvvələri səfərbər etmək, onları cəmiyyət halında birləşdirmək və onları təkmilləşdirmək tələb olunurdu.

XX əsrin əvvəllərində bu sahədə yaranan problemlər öz həllini birinci onillikdə tapa bildi. Bakıda yaradılmış “Qızıl qələm” Ədəbiyyat Cəmiyyətinin səsinə 1925-26-cı illərdə Naxçıvanda ədəbi müzakirə və ədəbi gecələrdə təmsil olunan gənclik ilkin səs verdi. PK (b)P MK-nın “Bədi ədəbiyyat sahəsində partiyanın siyasəti haqqında” 18 iyul 1925-ci il tarixli qətnaməsi Naxçıvanda ədəbiyyat və incəsənət işinin təşkilində müstəsna əhəmiyyət kəsb etmiş, vilayət qəzetində ardıcıl olaraq “Ədəbiyyat səhifəsi”, “Gənclik səhifəsi” başlıqlı xüsusi səhifələr verilməyə başladı. (1, s.53)

1926-cı ildə Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığı yanında “Qızıl qələm” Ədəbiyyat Birliyi fəaliyyətə başladı. Əvəz Sadıq, Abbas Gülməmmədov, Əyyub Abbasovun təşəbbüsü ilə Naxçıvan komsomol klubu yanında “Gənc qələmlər” ədəbiyyat dərnəyi təşkil olundu və tezliklə bu dərnəyin ətrafına onlarla gənc toplaşdı.

Professor Yavuz Axundlu “Ədəbi mühit və sənətkar” kitabında yazır: “1925-26-cı illərdə Əvəz Sadıq, Abbas Gülməmmədov, Əyyub Abbasov, Məşdi Babayevin təşəbbüsü ilə “Gənc qələmlər” adlı ədəbiyyat dərnəyi yaradıldı. Naxçıvanda ədəbi gəncliyin inkişafında bu dərnəklə yanaşı, “Şərq qapısı” qəzetinin də rolu var idi. Bu illərdə qəzetdə ayda iki dəfə gənc qələm sahiblərinin şeirləri çap olunurdu. Gənclərdən Lətif Hüseynzadə, Məmməd Əkbər, Seyid Səbri, Nemət Hüseynov, Əli Zəbun, Məmmədəli Tarverdiyev, Əkbər Abbasov, Məmmədhüseyn Təhmasib və başqaları mətbuatda tez-tez çıxış edirlər”. (2, s.14)

İstər “Qızıl qələm”, istərsə də “Gənc qələmlər”in fəaliyyətini qənaətbəxş saymayan mühit, qələm sahiblərindən sosializm ideologiyasının təbliğinə yönələn ədəbi nümunələr tələb edirdi. Həmin dövrdə qəzəl və rübaiylər yazan, xalq arasında daha çox mərsiyə şairi kimi tanınan Molla Mahmud Çakər kimi şairlər isə kommunist ideologiyasına qulluq etmədikləri üçün “intim-bədbin şeirləri ilə ədəbi gəncliyə zərərli fikirlərini təlqin edən”, “yeni ideyaları qavraya bilməyən” damğaları ilə ədəbi mühitdən uzaqlaşdırılırdı.

1927-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin məsul işçisi Ağahüseyn Rəsulov Naxçıvana gələrək burada yaşayan ziyalılar, şair və yazıçıların iclasını keçirir, mərkəzi komitənin ədəbiyyat sahəsində siyasətinin tarixi əhəmiyyəti haqqında məlumat verir. Bu səfərə baxmayaraq həmin il Naxçıvanda rəsmi surətdə Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti təşkil olunmur. Yalnız bir ildən sonra Naxçıvan Partiya Təşkilatının təşəbbüsü ilə “Qızıl qələmlər” Ədəbi Birliyi yaradılır. “Şərq qapısı” qəzetinin redaktoru Abbas Gülməmmədov, Naxçıvan Muxtar Respublikası Xalq Maarif Komissarı V.Həsənzadə, Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri M.Babayev, gənclərdən Əyyub Abbasov, Müzəffər Nəsirli, Əsgər Kəngərli, Nemət Hüseynov, Səkinə Rzalıdan ibarət rəyasət heyəti yaradılır. Ədəbi Birliyin rəhbəri isə Əyyub Abbasov seçilir.

Həmin dövrdə Naxçıvanda yeni ədəbiyyat uğrunda gedən mübarizədə “Qızıl qələmlər” ədəbi birliyi fəal mərkəzə çevrilir. Birliyin təşəbbüsü ilə Naxçıvan şəhər komsomol klubunda tez-tez ədəbi gecələr və müəhazirələr təşkil olunurdu.

Tarix elmləri namizədi Əli Əliyev həmin dövrü xatırlayaraq belə yazırdı: “Bu zaman komsomol klubu Naxçıvanda yazıçılar evinə çevrilmişdi. “Qızıl qələmlər” cəmiyyətinin fəaliyyəti getdikcə genişlənərək gənc nəslə özünə cəlb edirdi”. (3, s.29)

1927-28-ci illərdə Naxçıvan ədəbi mühitində bir canlanma hiss olunur, gənclər daha geniş yaradıcılıq yoluna qədəm qoyurdular. Həmin ildən başlayaraq “Şərq qapısı” qəzetində müntəzəm olaraq “Ədəbiyyat səhifəsi” təqdim olunur, gənclər yeni şeir və hekayələrini burada çap etdirirdilər. Gənc ədəbi qüvvələr yalnız şeir yazmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda, dram əsərlərinə də üstünlük verirdilər. 1927-ci ildə Əyyub Abbasov, Əsgər Kəngərli, Qurban Qurbanovun yazdıqları dram əsərləri Naxçıvan şəhərindəki Karl Libknext adına komsomol klubunda tamaşaya qoyulur və hər üç əsər tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılanır.

Yaradıcılıq yolunu “Qızıl qələmlər” Ədəbi Birliyinin təşkilatçılarından biri kimi davam etdirən dövrün gənc ədəbi simalarından biri Müzəffər Nəsirli birliyin fəaliyyətinə dair xatirələrindən birində belə yazır: “Bir hadisə heç yadımdan çıxmır. 1927-ci ilin qış fəslində komsomol klubunda ədəbi gecə keçirirdik. Əyyub Abbasov gecəni aparırdı, həmin gecəyə şəhərin çoxlu ədəbiyyat həvəskarları toplanmışdı. Gecədə Əsgər Kəngərli, Məmmədli İstedadlı (Tarverdiyev), Əli Zəbun, Nuru Axundov, Müzəffər Nəsirli yeni şeirlərlə çıxış etdi. İclasda iştirak edən qocaman şair Mahmud Çakər də şeir oxumaq üçün söz aldı, bir saqınamə oxudu.

Üstündən bir müddət keçmişdi...”Molla Nəsrəddin” jurnalının növbəti nömrəsində birinci səhifədə “Naxçıvan Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti” sərəlvhəli yazı və karikatura verilmişdi. Şəkildə Naxçıvanda təşkil olunmuş ədəbi gecə təsvir edilmişdi. Ortada bir qoca şair, əlində bəyaz belə bir şeir oxuyurdu:

Saqi, baqi doldur piyaləni hey,
Nuş edim mən onu neydir-ney!

Görüldüyü üzrə, Cəlil Məmmədquluzadə öz əqidə rəqibi Molla Mahmud Çakəri yenidən satıra atəşinə tutub, onu həyatdan yazmağa dəvət etdiyi kimi, bilavasitə özü tərəfindən yazılmış bu məqalədə Naxçıvanda yaradıcılığa başlayan gəncləri köhnəlik təsirindən qurtarmaq istəməsi bizi ruhlandırırdı, odur ki, gənclərimiz nikbin şeir və hekayələr yazmağa başladılar. Artıq Ə.Abbasov, Ə.Kəngərli, Əli Zəbun və mənim şeirlərim “Komsomol”, “Dan Ulduzu”, “Qızıl şəfəq” məcmuələrində, “Gənc işçi”, “Yeni yol”, “Kommunist”, “Kəndli” qəzetlərində çap olunmağa başladı, bu da Naxçıvanda ədəbi həyatın inkişafına geniş yol açdı, gənclərin ədəbi yaradıcılığa həvəsi gündən-günə artdı”. (4)

1928-ci ildə Naxçıvan ədəbi mühiti və mətbuatında yaranan dönüş Azərbaycan Proletar Yazıçılar İttifaqının diqqətindən yayınmır və elə həmin il cəmiyyətin katibi Süleyman Rüstəm Naxçıvana gələrək buradakı yaradıcı gənclərin fəaliyyəti ilə maraqlanır. Süleyman Rüstəmin Naxçıvana gəlişi və “Qızıl qələmlər” İttifaqının Naxçıvan şöbəsini təşkil etməsilə Naxçıvandakı ədəbi qüvvələr öz fəaliyyətlərini genişləndirir. Şöbə ətrafına bir çox qələm sahibləri toplanır: “Bu il Azərbaycan “Qızıl qələmlər” İttifaqının təşəbbüsü ilə Naxçıvanda olan “Qızıl qələmlər” yenidən təşkilat altına alınmağa başlayır. Naxçıvan cəmiyyətinin şöbəsini düzəltmək üçün Azərbaycan “Qızıl qələmlər” İttifaqının proletar şairi və cəmiyyətin məsul katibi, yoldaş Süleyman Rüstəmzadəni göndərmişdir: “Biz artıq Yazıçılar İttifaqını qurmalı və yeni cəmiyyətin rəhbərliyi altında çalışmalıyıq. (5)

“Şərq qapısı” qəzetinin həmin sayında ədəbi gənclik nümayəndələri ilə keçirilən toplantı haqqında verilən xəbərdə Süleyman Rüstəmin müasir ədəbiyyat qarşısında duran vəzifələrdən bəhs etdiyi və yaradıcı gənclik içərisində öz qələmi ilə seçilən Müzəffər Nəsirlinin Naxçıvan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinə katib seçilməsi bildirilir.

Müzəffər Nəsirli həmin görüş haqqında öz xatirələrində yazır: “Poeziya gecəsində şair Süleyman Rüstəm “Əzmimiz”, “Livadiyada” adlı şeirlərini oxudu. Naxçıvanın istedadlı gənc şairləri də öz yeni şeirləri ilə çıxış etdilər. Bundan sonra bizim Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti ilə ədəbi əlaqəmiz daha da yaxşılaşdı. Süleyman Rüstəmdən sonra gənclərimizə yaradıcılıq istiqaməti vermək üçün o zaman cəmiyyətdə katib işləyən Əjdər Süleymanov, rus yazıçısı Mixail Yurin tez-tez Naxçıvana gəlir, bizim yaradıcılıq müvəffəqiyyətlərimizlə maraqlanırdılar”. (6)

Süleyman Rüstəm Naxçıvandakı ədəbi həyatla şəxsən müntəzəm olaraq maraqlanır, mütəmadi əlaqə saxlayırdı. Müzəffər Nəsirlinin şəxsi arxivində qorunan, 25 may 1929-cu ildə Süleyman Rüstəmin Naxçıvan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinə ünvanlanmış məktubunda deyilir: “Əziz qardaşım Müzəffər! Yazdığın məktubu və ədəbiyyat səhifələrini aldım. Sizin bu təşəbbüsünüz təqdirəlayiqdir. Sənin göndərdiyin şeirləri bu günlərdə “Gənc işçi” və ya “Komsomol” məcmuəsində çap edəcəyik. Sonra biz “Oktyabr alovları” boyda bir kitabça nəşr edirik, bu kitabçanı qəza yazıçıların əsərlərinə həsr edəcəyik. İndi sən bir iş et, üzvlərinizin çap olunmamış əsərlərini (hekayə və şeir) bir yerə toplayıb bizə göndər. Tez göndərməyə çalış ki, yaxşı əsərlər toplansın. Sizin ədəbi səhifəniz haqqında bir məqalə yazıram.

Naxçıvanda nə var, nə yox, bu yaxınlarda oraya bir adam göndərəcəyik, ondan istifadə edərsiniz.

Bir də, üzvlərinizin siyahısını tutub tezliklə cəmiyyətə göndər... Hər ədəbiyyat sevəni üzv deyə yazmayın. Bizdə bu saat təmizlik gedir, yazıçı olmayanları, fəxri üzv olanları atırıq. Baqi hörmətlə, yoldaşlara salam.

Süleyman Rüstəm" (6).

Süleyman Rüstəmin bu məktubundan sonra Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin katibi Əjdər Süleymanov Naxçıvana gəlir, gənc yazıçı və şairlərin yığıncağını keçirir, ədəbi məsləhətlər verir.

Həmin hadisədən sonra ədəbi gəncliyin fəaliyyəti özünü daha qabarıq göstərməyə başlayır. Məmmədli Tarverdiyev, Müzəffər Nəsirli, Q. Mustafayev, Nemət Nəim, Qurban Qurbanov, Məmməd Raqib, Baqi Hüseyinov, Əli Zəbun, Əbdül Kazım, Əsgər Kəngərli, Bayram Mərdanlı kimi gənclər ədəbi gəncliyin bayraqdarları, onu gələcək inkişafa aparacaq yolun yolçuları olurlar.

Həmin illərdə Naxçıvan şəhər komsomol klubu ədəbi yaradıcılıq mərkəzinə çevrilmişdir. Ora bir çox istedadlı yazıçı və şairlər toplanmışdılar. Lakin onların yaradıcılığında qüsurlu cəhətlər çox idi. Naxçıvanlı yazarlar Qurbanəli Mustafayevin Azərbaycan LKGİ Mərkəzi Komitəsinə katib seçilməsindən sonra ədəbi gəncliyin düzgün istiqamətdə olmadığını öz xatirələrində dəfələrlə qeyd etmişdilər.

Beləliklə, XX əsrin 30-cu illərində Naxçıvanda Baqi Hüseyinov (1904-?), Əyyub Abbasov (1905-1957), Əbil Yusifzadə (1910-1984), Əbdül Kazım (1910-1954), Cəfər Bağır (1912-1983), Hüseyin Əzim (1913-1987), Əbülfəz Abbasquliyev (1914-1985), Əkbər Məftun (1912-1990), Qurban Qurbanov (1912-1944), Nağı Nağıyev (1910-1981), Məhəmməd Hüseyin Təhmasib (1907-1982), Məmmədli Tarverdiyev (1910-1993), Müzəffər Nəsirli (1911-1980), həmçinin Əkbər Dadaşlı, Bayram Mərdanlı, Rza Quluzadə, Kamil Bəktəşi kimi gənc həvəskarlar ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur, yeni ədəbiyyat uğrunda gedən mübarizənin aparıcı qüvvələrinə çevrilirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibov İ.Ə. Ədəbi yüksəliş. Bakı, 1985
2. Axundlu Y.İ. Ədəbi mühit və sənətkar. Bakı: Adiloğlu, 2002
3. Əliyev Ə.İ. Naxçıvan MSSR-in mədəni inkişafı, Bakı: 1958
4. Nəsirli Müzəffər. Şəxsi arxivindən.
5. «Şərq qapısı» qəzeti, Naxçıvan, 1928, 3 yanvar
6. Nəsirli M.Q. Keçmiş xatırlayarkən. "Şərq qapısı" qəzeti, Naxçıvan, 1971, 16 noyabr, № 269

ABSTRACT

Sura Seyid

The creation of a new era in literature and the development trends in Nakhchivan at the beginning of the twentieth century

The article deals with the creation of the new literary process in Nakhchivan at the beginning of the twentieth century, the development features of this process, the events which requires a combination of literary forces. In particular, forming of the new literature and the creation of media in Nakhchivan, the new creative trends of literary forces become the subject of basic research in the article. In the article the activity of "Gold pens" literary community in the struggle for a new literature in Nakhchivan. The measures taken by the initiative of the Union in Nakhchivan, the union members gathered around the penned literary examples are systematized, the form and content are involved in the new analysis. At the same time the article deals with the problems created in the struggle for the new literature and weak features in the creation of literary forces.

РЕЗЮМЕ

Сура Сейд

Направления создания и развития литературы нового периода в Нахчыване в начале XX века

В статье нашли свое отражение создаваемый новый литературный процесс, особенности развития данного процесса, явления, необходимые для собирания вместе литературных сил в Нахчыване в начале XX века. Особенно рассматривается тема формирования новых литературных образцов, новые литературные течения литературных сил в связи с созданием печати в Нахчыване. Автор рассматривает также проблему деятельности литературного союза "Золотые перья" ("Кызыл калемляр") в борьбе за новую литературу в Нахчыване. Систематизированы осуществляемые по инициативе союза в Нахчыване мероприятия, литературные образцы, созданные литераторами, собранными вокруг данного союза, анализируются форма и содержание новаторских произведений.

Автор также отмечает слабые аспекты в творчестве литературных сил и проблемы, созданные в борьбе за новую литературу, выявляет их причины.

UOT: 82-09

“BÖYÜK DEMOKRAT”DA MİRZƏ CƏLİL VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATI PROBLEMİNƏ BAXIŞ

Açar sözlər: böyük demokrat, dünya ədəbiyyatı, Mirzə Cəlil, Avropa, meyarlar, Qoqol Qoqol, şovinizm

Keywords: great democrat, world literature, Mirza Jalil, Europe, criterions, Gogol Gogol, chauvinism

Ключевые слова: великий демократ, мировая литература, Мирзы Джалил, критерии, Гогол, шовинизм

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında konkret olaraq “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə dünya ədəbiyyatının estetik bağlar sistemini öyrənən tədqiqat əsərinə rast gəlmirik. Ümumiyyətlə, elmi fikrimizdə bir-iki istisnalar nəzərə alınmaqla hər hansı bir azərbaycanlı müəllifin yaradıcılığının bütünlüklə dünya ədəbiyyatı müstəvisində dəyərləndirilməsi sanki unudulmuş, yaxud buna icazə verilməmişdir. Əsr yarımından artıq sistemli bir elmi istiqamətin vüsətinə nail olan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yalnız “Nizami və dünya ədəbiyyatı” (Ə.Ağayev), “M.F.Axundov və Şərq” (H.Məmmədzaadə), “Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid” (Ə.İsmayılov), “Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı” (Əli Sultanlı) monoqrafiyalarında azərbaycanlı müəlliflərin yaradıcılığının dünya ədəbiyyatı faktı kimi öyrənilməsi əlahiddə hadisə səviyyəsində diqqəti cəlb edir. (Bax: 1; 5; 3; 7) Düşünürük ki, elmi fikrimiz üçün səciyyəvi hala çevrilmiş bu vəziyyəti bir neçə səbəblə izah etmək mümkündür:

1. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda həyata keçirilən ruslaşdırma siyasətində xalqın öz mənəvi dəyərlərindən uzaq salınması məxsusi nəzərdə saxlanılırdı. Bu halda hər hansı bir şair, yaxud yazıçının həyat və yaradıcılığının dünya ədəbiyyatı hadisəsi kimi öyrənilməsi, yəni xalqın öz şanlı mədəniyyət tarixi ilə öyünməsinə şərait yaratmaq yolverilməz idi.

2. XX əsr boyu dünya ədəbiyyatının Azərbaycanda təbliği və öyrənilməsi müəyyən mənada seyrçilik hüdudlarında aparılmışdır. Hətta bu halda da bəzi prinsiplərə ciddi şəkildə əməl edilmiş, əsasən rus və Avropa müəlliflərinin əsərləri dilimizə tərcümə olunmuş, əsərləri Azərbaycan oxucusuna təqdim edilən müəlliflərin sosialist əqidəsinə bağlılıq dərəcəsi nəzərə alınmış, onlar haqqındakı oçerk-məqalələrdə bolşevizm ideologiyasına uyğun gəlməyən məqamlara toxunulmamışdır.

3. Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun surətdə ölkəmizdə ayrı-ayrı xalqların milli istiqlaliyyət arzularından bəhs edən Avropa müəlliflərinin ömür və sənət yollarının öyrənilməsinə, həmçinin Şərq və türk ədəbiyyatının kütləvi şəkildə araşdırılmasına və təbliğinə qadağa qoyulmuşdur.

Bu qədər ciddi qadağalara baxmayaraq molla-nəsrəddinşünasların öz tədqiqat əsərlərində sadəcə epizodik surətdə Cəlil Məmmədquluzadə və onun mübariz qələm yoldaşlarının dünya ədəbiyyatına vəqifliyindən söz açdıqlarını görürük. Budur, M.İbrahimovun 1937-1938-ci illərdə, yəni Azərbaycanda repressiyanın tüğyan etdiyi dövrdə yazıldığı göstərilən “Böyük demokrat” əsərində bir-biri ilə çox da bağlı olmayan şəkildə Cəlil Məmmədquluzadənin Avropa və rus müəllifləri ilə müqayisədə təqdim edildiyi izlənilməkdədir. Məsələn, “Böyük demokrat” əsərinin əvvəlində Mirzə Cəlil sənətinin əhəmiyyətini ümumi şəkildə dəyərləndirməyi məqsədəuyğun sayan M.İbrahimov yazır: “Belə bir dövrün başlanğıcında, yəni XIX əsrin 80-ci illərinin sonunda C.Məmmədquluzadə ədəbiyyat sahəsində ilk addım atır. İllər keçdikcə o, ədəbiyyatda böyük bir heykəl kimi ucalır. Bir zaman Çernişevski, “Qoqolun Rusiya üçün əhəmiyyəti olduğu qədər, öz xalqı üçün mühüm olan bir yazıçı çoxdan bəri dünyada yoxdur” - deyə yazırdı. Biz Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan xalqı üçün nə qədər böyük əhəmiyyətli bir yazıçı olduğunu demək istərkən, Çernişevskinin Qoqol haqqındakı həmin sözlərini təkrar etməliyik.” (2, s. 8)

Bəlkə də, heç tədqiqat obyektı olmadığından “Böyük demokrat” əsərində Cəlil Məmmədquluzadə dünyagörüşünün hansı zəminə əsaslanması müəllifi düşündürür. Və bunun göstəricisidir ki, Mirzə İbrahimov böyük demokrat adlandırdığı Mirzə Cəlilin 1889-1904-cü illəri əhatə edən yaradıcılığının dəyərləndirilməsi zamanı “Çay dəstgahı” alleqorik pyesindən 2 balaca abzas həcmində söz açmış, əsas diqqəti “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinə yönəlmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, “Böyük demokrat”da “Danabaş kəndinin əhvalatları” müəllifinin, heç də geniş açıqlama verilmədən, Şedrinlə müqayisəsi

aparılmış, beləliklə, elmi ictimaiyyət C.Məmmədquluzadə ilə bərabər Şedrinə öyrənməyə səfərbər edilmişdir: “Bu əsərində (söhbət “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindən gedir-İ.C.) Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında xalq demokratizminin böyük ifadəçisi və təbliğatçısı kimi meydana çıxır. Bu cəhətdən o, rus inqilabi-demokratik ədəbiyyatının və ələlxüsus böyük, atəşin inqilabçı-demokrat Şedrinin yolunu davam etdirir, tamamilə milli materiala əsasən və milli koloritlə insanı heyran buraxan satirik bir əsər yaradır. Bu satira Şedrin əsərlərində olan kimi kəskin, həyati və təbiidir.” (2, s. 54-55)

Göründüyü kimi, Mirzə İbrahimovun yuxarıda nəzər nöqtəsinə çəkdiyimiz müqayisəsi son dərəcədə ümumiliyi ilə səciyyəlidir. Hətta belə demək mümkündür ki, həmin müqayisədə rus ədibi Şedrin qazanan tərəf olaraq təqdim edilir.

Ümumiyyətlə və təbii hal olaraq C.Məmmədquluzadə yaradıcılığını rus ədəbi estetikasının prinsipləri və rus ədəbiyyatşünaslığının bolşevizmin tələblərinə cavab verən meyarları ilə dəyərləndirmək M.İbrahimovun “Böyük demokrat” əsəri üçün səciyyəvi haldır. Faktdır ki, M.İbrahimov Məmməd həsən əmilərdən (“Danabaş kəndinin əhvalatları” –İ.C.) söz açarkən Şedrinin “qlupovlar”ını yada salır, eyni zamanda C.Məmmədquluzadə yaradıcılığını A.V.Lunaçarskinin mülahizələri ilə dəyərləndirməyi gərəkli sayaraq yazır: “Məmməd həsən əmilərdə belə bir mübarizəyə (mövcud cəmiyyətdəki zülmə qarşı mübarizəyə –İ.C.) qalxacaq şüur və iradə varmı? Burası qaranlıqdır. Elə bu qaranlığa görə böyük yazıçının satirası, onun yumoru kədərlə qarışır, göz yaşları ilə dolur. A.V.Lunaçarskinin aşağıdakı sözləri, bizzə, tamamilə C.Məmmədquluzadəyə aid edilə bilər: “O zaman ki, satirik öz sinfi tərəfindən gülüşün necə qəbul edildiyini və bu sinfin qabiliyyət imkanlarının böyük olub-olmadığını bilmir (siyasi və maddi üstünlüyün düşmən tərəfində olduğu etiraf edildiyi zaman belə vəziyyət yaranır), o zaman bu ziddiyyət satirikin əsərlərində dərin kədər nişanələri ilə əks edir, kədərli gülüş, “göz yaşları içərisində gülüş” meydana çıxır.” (2, s. 59)

Bizzə, A.V.Lunaçarskinin yuxarıdakı müddəaları ilə Mirzə Cəlil yaradıcılığını dəyərləndirmək prinsipinə lüzumsuz şərtliyi əsaslandırmaq deməkdir. Çünki Mirzə Cəlili öz sinfinin “qabiliyyət imkanlarını bilməməkdə” günahlandırmaq mümkün deyil. Kəsinliklə Cəlil Məmmədquluzadə cəmiyyətdaxili sinif və təbəqələrin potensial imkanlarına vəqif olmuşdur. “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndakı “Bir yüngülvari müqəddimə”nin son cümləsi də artıq Mirzə Cəlil dünyagörüşündə müəllif və oxucu bağlarına dair mükəmməl konsepsiyanın qərarlaşdığını təsdiqləməkdədir: “Dünyada hədsiz şəxslər avamdan (nəzərə al ki, oxucudan –İ.C.) gilaylı qalıblar. Biz də dağarcığımızı çəkirik çuvalların cərgəsinə.” (4, s. 45)

Əlbəttə ki, XX əsrin 30-cu illərində ədəbi mühitdə, daha geniş anlamda cəmiyyət həyatında gedən proseslər nəzərə alındıqda Mirzə İbrahimovun “Böyük demokrat” əsərindəki müqayisələrin şərtliyi təbii sayılmalıdır. Sadəcə düşündürücü cəhət müəllifin öz təhlillərində daha çox ümumi müddəalar irəli sürmək mövqeyində dayanmasıdır. Məsələnin qeyd edilən formatda açıqlanması, bəzən belə bir təsəvvür yaradır ki, “Böyük demokrat”ın müəllifi sanki qarşılaşdırılan tərəflər haqqında daha əhatəli məlumat vermək imkanına malik olmamışdır. Budur, Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsinin dəyərləndirilməsində M.İbrahimov hətta iki müəllifin yaradıcılığını nəzər nöqtəsinə çəksə də, xilas yolunu bir qədər də bədii məzmunlu müqayisədə görərək yazır: “Poçta qutusu” bədii forması, yazılışı və süjetin yığcamlığı, mənalılığı və şirinliyi etibarilə dünya ədəbiyyatının ən yaxşı novellaları ilə bir cərgədə durur. Burada Azərbaycanın böyük yazıçısı sənətkarlıq etibarilə Mopassan və Çexov kimi əsl möcüzə yaratmışdır.” (2, s. 65)

Əlbəttə, bu müddəalar Cəlil Məmmədquluzadəni dünya ədəbiyyatı müəllifləri cərgəsində görmək və göstərmək baxımından olduqca qiymətlidir. Bununla belə, yenə də sənətdə Mopassan, Çexov, yaxud Cəlil Məmmədquluzadə möcüzəsinin nədən ibarət olması bilinmir. Digər tərəfdən, “Böyük demokrat”ın müəllifinin mülahizələrində “Poçt qutusu” hekayəsinin Mopassan, eləcə də Çexov yaradıcılığındakı hansı əsərlərlə müqayisə olunacağına dair işarə belə yoxdur. Başqa sözlə, M.İbrahimova məxsus müqayisələr Mirzə Cəlil yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən daha çox tədqiqatçı səviyyəsinin yüksəkliyindən xəbər verməkdədir. Yaxud da yuxarıda nəzər nöqtəsinə çəkdiyimiz müqayisəli təqdimatdan sonra elmi ictimaiyyət həm “Poçt qutusu”nu, həm də Mopassan və Çexov yaradıcılığını yenidən oxumaq və nəticə çıxarmaq məcburiyyətində qalır. Məsələ ondadır ki, M.İbrahimov “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindən söz açanda da eyni təhlil üsulundan istifadə etmiş, bu dəfə də “Əhvalatlar” povestini Saltıkov-Şedrinə məxsus “Qlupov və qlupovlar” əsəri ilə müqayisədə dəyərləndirmişdir. O da var ki, “Böyük demokrat”dakı bu növbəti müqayisə də mövzunun, süjet xəttinin, qəhrəmanların qarşılaşdırılması yolu ilə deyil, bir-birindən təcrid edilmiş, bununla belə oxşar tiplərin yada salınması əsasında aparılmışdır: “Danabaş kəndinin əhvalatları” böyük rus ədibi

inqilabçı-demokrat Saltıkov-Şedrinin “Qlupov və qlupovlular” əsəri kimi kəskin və dolğundur. Yazıcının “danabaş aləmi”nə kəskin satirik münasibəti və bu aləmi yoxsul kəndli demokratiyası nöqtəyi-nəzərindən ifşa etməsi çox əhəmiyyətlidir. Burada Şedrin satirasının gücü var. Hər iki yazıcının realist əsərləri, kəskin satirası istismarçıların ağır zülm və ədalətsizliyini, xüsusi mülkiyyətçilərin acgözlüyünü və hərəsliyini, “danabaşlar” və “qlupovlar” aləminin əxlaqsızlığını və yalançı mahiyyətini dərinləndirən ifşa edir. Hər iki yazıcının qələmə aldığı həyat, varlıq dəhşətli, dözülməz və iyrəncdir. Məgər Şedrinin “qlupovlar aləmi” haqqında dediyi bu sözlər tamamilə “danabaşlar aləmin”nə də aid deyilmi: “Bəli! Həyat dəhşətlidir... Onun ağrılarına dözmək asan deyildir! Bu yükü daşıyacaq qədər qüvvəyə malik olan adamlar qəhrəman adlanırlar... Bu ad isə, məlum olduğu üzrə, bizim “qlupovlar”ın ştatından tamamilə düşmüşdür.

Heyhat!.. Qəhrəmanlar azlığından bizdə onların yerini axta xoruzlar tuturlar.” (2, s. 65)

Düşündürücüdür ki, Cəlil Məmmədquluzadə və Saltıkov-Şedrin yaradıcılıqlarının müqayisəsi ilə “Böyük demokrat” əsəri ilə də tamamlanır. Yəni digər mirzəcəlisünasların əsərləri üçün Mirzə Cəlil – Şedrin müqayisəsi xarakterik deyil.

“Böyük demokrat” əsərində rus yazıçısı qraf Lev Tolstoyun adının çəkildiyini də görürük. Daha doğrusu, M.İbrahimov 1904-cü ildə artıq Tiflisdə yaşayan Mirzə Cəlilin rus ədibi L.Tolstoyun “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” əsərini tərcümə edərək “Şərqi-rus” qəzetində çap etdirməsini də yada salmış, bu yolla diqqəti bir daha C.Məmmədquluzadənin tərcümə yaradıcılığına yönəltmək istəmişdir. Əlbəttə ki, qeyd edilən yadasalmada Mirzə Cəlilin dünya şöhrətli rus yazıçısı Lev Tolstoy irsinə hansı səviyyədə münasibət bəsləməsi aydın olmur. Bununla belə, M.İbrahimov bu qənaətə gəlmişdir ki, “Şərqi-rus”da çalışdığı dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə dünya ədəbiyyatına, bu ədəbiyyatda baş verən proseslərə dair bilgilərini daha da artırmışdır. Mirzəcəlisünas alim öz mülahizələrini aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir: “Deməli, “Şərqi-rus”da böyük yazıcının rus və başqa xalqların ədəbiyyatı ilə əlaqəsi xeyli güclənmişdir. Burada o, müəyyən ideyalar uğrunda mübarizədə mətbuatın mühüm rolunu görmüş və ilk dəfə onda mövcud qəzet və jurnallardan tamamilə ayrılan xüsusi bir satirik jurnal çap etmək fikri oyanmışdır.” (2, s. 97)

Göründüyü kimi, Mirzə İbrahimov geniş şərhələrə ehtiyac duymadan “Molla Nəsrəddin” jurnalının məhz dünya ədəbiyyatı zəminində meydana çıxması fikrində olmuşdur.

“Böyük demokrat”da Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının dünya, əsasən də rus ədəbiyyatı ilə bir qədər “geniş” müqayisəli təhlil olunmasını əsərin “Ölülər və dəlilər aləmi” başlıqlı bölməsində izləyirik. Sanki M.İbrahimov həmin qısa gedişlərlə özündən sonra gələn tədqiqatçılara belə bir fikir tələq edir ki, Mirzə Cəlil irsi o zaman həqiqi elmi-obyektiv qiymətini alacaqdır ki, bu böyük dahinin əsərləri dünya ədəbiyyatı müstəvisində dəyərləndirilsin. Onu da qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, son dərəcədə yığcam olan Mirzə Cəlil- Qoqol müqayisəsində Mirzə İbrahimov müəyyən qədər ifrata varmış, hətta Qoqol simasında Cəlil Məmmədquluzadə üçün ədəbi müəllim tapmışdır. Hər halda, M.İbrahimova məxsus “Ümumiyyətlə, Qoqol yaradıcılığı C.Məmmədquluzadə üçün sənətkarlıq məktəbi olmuşdur” müddəasına bir qədər tərəddüdlə yanaşmaq lazımdır. Çünki böyük Mirzə Cəlil heç bir əsərində Qoqolu özünə ustad saymasına dair işarə vurmamışdır. “Böyük demokrat”dan oxuyuruq: “Molla Nəsrəddin” jurnalında olan ayrı-ayrı felyetonlarında böyük məhəbbətlə Qoqolu xatırlaması, onun haqqında ayrıca məqalə yazması (“Molla Nəsrəddin”, №14, 1909) nəhaq deyildir. O, Qoqol yaradıcılığını mükəmməl öyrənmişdi, təhkimçi Rusiyanın yaralarını dahiyənə bir qələmlə açıb göstərən rus sənətkarına valeh idi. Onu Qoqola yaxınlaşdırən həyatı idrakda, varlığa münasibətdə hissiyyat eyniliyi idi, onun kimi həsas bir məhəbbətlə vətəninə sevməsi idi.” (2, s. 135)

Fikrimizcə, Mirzə Cəlil üçün ustad axtararkən qüdrətli yazıcının hansısa bir şair, yaxud ədib haqqında məqalə qələmə almasına əsaslanmaqla qəti hökm vermək olmaz. Məlumdur ki, Cəlil Məmmədquluzadənin Lev Tolstoy, M.Füzuli, “Tərcüman” qəzetinin sahibi, “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının müəllifi İ.Qasıralı haqqında da qiymətli məqalələri vardır. Digər tərəfdən, Azərbaycanın XX əsr Molla Nəsrəddini cəmi bir neçə əsərində Qoqolu yada salırsa, bütüb yaradıcılığı boyu müntəzəm surətdə fars şairi Sədi Şirazini xatırlatmış, ondan farsca və azərbaycanca sitatlar götürmüş, “Gülüstən” müəllifinə hörmət və etiramını bildirmişdir. Vətən sevgisinə gəldikdə isə deməliyik ki, fransızların Hüqoları, türklərin Namiq Kamalları heç də Qoqoldan geri qalmamışlar.

Mirzə İbrahimov daha sonra yazır: “Cəlil Məmmədquluzadə” böyük rus komedioqrafını şüurlu olaraq özünə müəllim intixab etmişdi. Qoqol rus ədəbiyyatında olduğu kimi, o da Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi bir dönüş yaratdı. Hələ 1909-cu ildə jurnalın 14-cü nömrəsində çap etdirdiyi “Qoqol” adlı məqaləsindən məlum olur ki, böyük yazıçıda Azərbaycan xlestakovlarının surətini yaratmaq və Qoqolun axmaq məmurlarının doğma qardaşları olan Azərbaycan “ölülər”inə ədəbi “heykəl” tikmək haqqında fikir oyanır. C.Məmmədquluzadə Qoqolu doğru və dərinləndirən anlamaq üçün Naxçıvandan tutmuş

Lənkərana qədər gəzməyi və bu böyük sahədə öz kefinə ağılıq edən xlestakovları, qorodniçiləri gözdən keçirməyi oxucularına məsləhət görür... Qoqolun “Müfəttiş”i Cəlil Məmmədquluzadədə Azərbaycan “revizorlarını” yaratmaq fikrini oyatmış və onun “Ölülər” komediyasının meydana çıxmasında klassik ədəbi nümunə olaraq qiymətli rol oynamışdır.” (2, s. 135-136)

Düşünürük ki, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “ölülər” mövzusu “qəflət yuxusu” mövzusunun tərkib hissəsi kimi meydana çıxmışdır və bu nəticəyə görə nəinki Qoqol ədəbi irsinə, eyni zamanda dünya ədəbiyyatına, o cümlədən Sokrat təliminə, Sədi Şirazi sənətinə, Hafiz esetikasına, Fizuli sevgisinə, Mopassan novellalarına və s. minnətdar olmalıyıq. İnkaredilməz ki, ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatında söz sənətinin tarixi inkişaf xəttindən təcrid edilmiş halda ölməz şedevrlər yaradan müəllif yoxdur. Budur, Sədi Şirazin “Gülüstan” əsərində xəsisliklə var-dövlət toplamış birisinin ölümündən sonrakı hadisələr belə qələmə alınmışdır: “Həmin adam tufanda qərğ oldu. Onun Misirdəki yoxsul qohumları bu ölüm münasibəti ilə cındır paltarlarını yırtıb, varlıdan miras qalmış ipək və xəzdən təzə paltar tikdirdilər. Hələ bir həftə keçməmiş gördüm ki, varislərdən biri yorğa bir ata minib, bir qulun müşaiəti ilə hara isə gedir.

Şeir

Əgər ölən dirilərək gəlsəydi,
Qohumları üçün şad, üzü şən.
Mərhumun ölümü yüngül olardı,
Onun mirasını geri verməkdən.” (6, s. 242)

Əslində Mirzə Cəlilin qələmə aldığı “ölülər” mövzusu ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə nəinki rus cəmiyyəti, həmçinin alman, italyan, ingilis, fransız, ərəb cəmiyyətləri üçün də xas olmuşdur. Dünya ədəbiyyatında bənzəri olmayan “Ölülər”i qələmə almaq xoşbəxtliyi isə Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsusdur.

Mirzə İbrahimov “Böyük demokrat” əsərində “ölülər və dəlilər aləmi”ndən bəhs edərkən elmi mülahizələrinin yüksək səviyyədə təqdimi məqsədilə Dobrolyubovu yada salmağı da məqsədəuyğun saymış, məhz bu yolla nəzəri cəhətdən “Ölülər”in təhlili zamanı daha dərin qatlara yemək istiqamətində iş aparmış, sonucda aşağıdakı qənaətə gəlmişdir: “C.Məmmədquluzadənin qələmə aldığı bu “ölülər və dəlilər aləmi” tamamilə Dobrolyubovun dediyi “qaranlıq səltənət”dir. Bu “qaranlıq səltənət”də xarici itaətkarlıq və tamamilə idiotluğa, miskin bir simasızlığa gəlib çıxan küt, ağır kədər, ən çirkin yalan, ən vicdansız xəyanətlə birləşir. Burada heç bir adam başqa birinə arxayın ola bilməz: “Siz dostunuzun sizi asanlıqla aldatdığı və ya taladığı ilə öyünməsinə hər dəqiqə gözləyə bilərsiniz. Xeyirli alış-verişdə bir şərik asanlıqla bütün pulları və sənədləri o biri şərikin əlindən ala bilər, öz yoldaşını bərcə qoyaraq palçığa salar. Qaynata cehiz üçün kürəkəni aldadar, bəy elçini aldadı bədgüman qoyar, adaxlı qız ata və anasını, arvad ərinə aldadar. Bu qaranlıq aləmdə müqəddəs, təmiz, doğru heç bir şey yoxdur. Burada hakimiyyət sürən vəhşi, ağılsız, heyvani hisslər hər hansı düşüncəni qovmuşdur. O yerdə ki, insan məziyyəti, şəxsiyyət azadlığı, sevgi və səadətə olan etiqad və namuslu əməyin müqəddəslikləri heyvanlar tərəfindən külə çevrilmiş və həyasızcasına tapdalanmışdır, o yerdə namus və həqiqət düşüncələri ola bilməz.” (2, s. 137)

Əlbəttə ki, Dobrolyubov yaradıcılığının “Ölülər”ə təsirindən danışmağa, yaxud Mirzə Cəlilin Dobrolyubov irsinə hansı səviyyədə dəyər verməsindən söz açmağa ehtiyac yoxdur. Məsələnin bizim üçün müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, dünya ədəbiyyatında istənilən bir yazıçının estetik görüşləri ilə Mirzə Cəlil yaradıcılığına yanaşmaq və bu həmişəyaşar ədəbi irsdə hər hansı bir məqama aydınlıq gətirmək mümkündür. Və deyəsən, qələm sahiblərinin böyüklüyü də bundadır. Sübutdur ki, Dobrolyubovun yuxarıdakı fikirlərini meyar seçərək Azərbaycan ədəbiyyatında N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir və onlarla digər müəllifin əsərlərini də ətraflı şəkildə təhlil etmək olar.

“Böyük demokrat” əsərinin müəllifi Mirzə İbrahimov, bəlkə də, yaşadığı dövrün tələblərinə müvafiq surətdə belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, C.Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında ictimai-siyasi həyatın nöqsanlarını göstərərək əsasən rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin sənət uğurlarından təsirlənmiş, örnək məqamında Qoqol, Puşkin, Tolstoy kimi qələm sahiblərinin əsərlərinə üz tutmuşdur. Aşağıdakı cümlələr Mirzə İbrahimovun ədəbiyyatşünas mövqeyini daha aydın ifadə etməkdədir: “Cəlil Məmmədquluzadənin istər jurnalist, istərsə də ədəbi yaradıcılığında xüsusilə rus xalqına, rus mədəniyyətinə qarşı böyük məhəbbət vardır. ... O, böyük rus ədəbiyyatının Qoqol, Puşkin, Tolstoy kimi ölməz simalarını hörmət və məhəbbətlə yad edirdi. O, cəhəlet və nadanlıq içərisində ömürlərini çürüdən adamları, Qarabağın qeyrətsiz bəylərini qırmanclayarkən üzünü Rusiyaya tutur, rus xalqının ictimai həyat və yaşayışındakı bir çox müsbət cəhətləri dərəbəylik mühiti çirkablarına qarşı qoyurdu.” (2, 195)

Xatırladaq ki, Cəlil Məmmədquluzadə istənilən bir xalqı təmsil edən yazıçının qeyd-şərtsiz tərənnüm olunmasının əleyhinə idi. Məsələn, böyük mütəfəkkir “Molla Nəsrəddin”də çap olunmuş ayrı-

ayrı materiallarda dönə-dönə Lev Tolstoy sənətinin qüdrətindən söz açsa da, onun bəhayiliyə meyl göstərməsinə qarşı çıxmışdır.

Yuxarıdakı sitatda Qarabağ bəylərinin də yada salındığını görürük. Fikrimizcə, Mirzə İbrahimov öz təhlillərində tamamilə başqa bir estetik məram naminə Qarabağ bəylərindən söz açmışdır. Sırr deyil ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qarabağda ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatın gündən-günə tənəzzülə uğramasının əsas səbəbini Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətində axtarmaq lazımdır. Yazıçı-alim Mirzə İbrahimov rus şovinizminə qarşı birbaşa çıxış etməsə də, rus ədəbiyyatının ölməz yazarlarını xatırladarkən müstəmləkəçi bir dövlətin işğalçılıq siyasətini də son dərəcədə örtülü deyimlə nəzər nöqtəsinə çəkməyə gərəkli bilməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə.M. Nizami və dünya ədəbiyyatı, Bakı, Azərənəşr, 1964
2. İbrahimov M.Ə. Əsərləri. 10 cildə, 9-cu cild, Bakı, Yazıçı, 1982
3. İsmayılov Ə.T. Dünya romantizm ənənləri və Hüseyn Cavid, Bakı, Yazıçı, 1983
4. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild, Naxçıvan, Əcəmi, 2009
5. Məmmədzadə H.R. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq. Bakı, Elm, 1971
6. Sədi Şirazi. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004
7. Sultanlı Ə.A. Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı, Bakı, Azərənəşr, 1947

ABSTRACT

Iman Jafarov

The work “Great democrat” about Mirza Jalil’s action and world literary problems

The article is noted, we see in Mirza İbragimov’s work “Great democrat” Jalil Mamedquluzade’s comparison with european and russian authors, who don’t have much in common. Jalil Mamedquluzade’s creativity estimation by criterions of russian literary criticism is an usual appearance for the work “Great democrat”. Mirza İbragimov thought without pressing in long comments, that the magazine “Molla Nasraddin” was a world literature part. He thought Mirza Jalil’s heritage will get an objective scientific assessment in that case, if this great genius’s works are estimated as a world literary part.

Mirza İbragimov in the work “Great democrat” imaged “Dead and mad peoples’ world” and considered the representative of the russian literature Dobrolyubov expedient. The author of the work “Great democrat” came to such conclusion, that Jalil Mamedquluzade noted disadvantages of social and political life in his creativity and generally inspired representatives’ success of the russian literature, he treated to works by Gogol, Pushkin, Tolstoy.

РЕЗЮМЕ

Иман Джафаров

Произведение «Великий демократ» о деятельности Мирзы Джалила и о проблемах мировой литературы

В статье отмечается, что мы видим в произведении Мирзы Ибрагимова «Великий демократ» сравнение Джалила Мамедгулузаде с европейскими и русскими авторами, у которых нет много общего. Оценивание творчества Дж.Мамедгулузаде по критериям русского литературоведения обычное явление для произведения «Великий демократ». Мирза Ибрагимов не вдаваясь в длинные комментарии считал, что журнал «Молла Насреддин» является частью мировой литературы. Он считал, что наследие Мирзы Джалила получит объективную научную оценку, в том случае если произведения этого гения будут оцениваться, как часть мировой литературы.

Мирза Ибрагимов в произведении «Великий демократ» отображая «Мир мёртвых и сумасшедших» счёл целесообразным отметить представителя русской литературы Добролюбова. Автор произведения «Великий демократ» пришёл к такому выводу, что Дж.Мамедгулузаде в своём творчестве отмечая недостатки общественно-политической жизни, в основном воодушевлялся удачами представителей русской литературы, обращался к произведениям Гоголя, Пушкина, Толстого.

NƏZAKƏT İSMAYILOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
nezaket.ismayilova@yahoo.com

UOT: 82-1.512.162

**MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞINDA UŞAQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİNİN
ARAŞDIRILMASI VƏ TƏHLİLİ***Açar sözlər: Vətən, təbiət, insan, ədəbiyyat, şeir**Ключевые слова: Родина, природа, человек, литература, стихотворение.**Key words: motherland, nature, people, literature, poet*

Uşaq ədəbiyyatının vəzifəsi uşaqları zəngin mənəviyyətə və estetik zövqə uyğun tərbiyə etmək, zəmanəmizin ən hümanist biliklərinə yiyələnən, yetkin insan kimi yetişdirməkdir. Bu istiqamətdə yazan sənətkarlar öz xalqının mübarizələrlə zəngin tarixi keçmişinə dərinədən bələd olmalı, bu günün tələb etdiyi ideyalarla ayaqlaşmağı bacarmalı, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ideyalarını hər şeydən uca tutmalıdır. Onu milli ideallara xidmət etməyə yönəltməli, onda vətənə, xalqa sədaqət, doğma torpağa məhəbbət hissi oyatmaq üçün şairin əsas əməlinə çevrilməlidir. Bütün bu yuxarıda sadalanan fikirlərin hamısına Məmməd Araz yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Onun çoxşaxəli yaradıcılığının mayasında Vətən, təbiət, insan mövzuları daha üstünlük təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus mövqeyi olan təkrarsız, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayan şairin bir-birindən dəyərli əsərləri hər zaman aktualdır və dəyəri ilə seçilir.

Vətən sevgisi ədəbiyyatın əzəli və əbədi mövzularındandır. İstər klassik ədəbiyyatda, istərsə də müasir söz sənətində bu əlaməti təsdiq edən yüzlərlə dəyərli bədii nümunələri misal göstərmək mümkündür. Bütün bunların içərisində çağdaş poeziyamızda özünə klassik rütbə, titul qazanmış xalq şairi M.Araz Vətənə münasibəti, yurd sevgisi doğma torpağa bağlılığı nə qədər sələflərindən fərqlidirsə, bir o qədər də orijinaldır.

Məhz bu istiqamətdə yazılmış mövzular yeniyetmələrin qəlbində nəcib hislər oyadır, onları gələcək haqqında gözəl və ümidli arzulara qanadlandırır.

Bu gün bütün qeyrətli, vətənpərvər millətin dərini öz dərini bilən vətən övladları kimi Məmməd Araz da şeirlərində erməni işğalına məruz qalmış torpaqlarımız, vətən yolunda axıdılan şəhid qanları üçün nalə çəkib qan ağlayan ana, bacılarımıza yas tutur. Şairin Vətən harayı, məğrur səsi itirilmiş torpaqların azad edilməsinə səfərbərlik harayıdır.

Qoca millət, hər andımız

Amanımız

əgər varsa,

zərrə qədər imanımız,

İmanımız-Vətən!-desin

Hər yaxşımız yamanımız.

Vətən desin!

Vətənpərvərlik, vətəndaşlıq M.Araz söz sənətinin ana xəttini, ana sütununu təşkil edir. M.Araz yaradıcılığı da tarixlilik, millilik, bütövlülük və s. kimi dövrün şirinli-acılı həqiqətlərini özünəməxsus tərzdə əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir. Bütün bunlar da yeni formalaşan gənc nəslin zəngin tarixi keçmişinə dərinədən bələd olmasına, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ideyalarını hər şeydən uca tutulmasına səbəb olur.

M.Arazın Vətən anlayışında Araz yarısı özünəməxsus yer tutur. O, Araza adi gözlə, adi çay kimi baxmır, onu duyur, onunla yaşayır, onunla coşub- daşır, sərt qayalara çırpılır, amma təslim olmur. Hər iki sahilin dərini çəkir... Arazı günahlandıran ittiham edən şairlərin heç biri M.Araz qədər onu sevmə bilmir. Bunun üçün ürəkdən yanğı gərəkdir,

Yox, Araz deyən də mən

Yalnız çay düşünürəm

O, tarixdir baxıram

Ağlayır da gülür də

“Avesta”nın külündən

Bulanıqdır hələ də...

Şairin Arazla həsr etdiyi “Arazın işıqları” “Araz üstə çinar gördüm”, “Arazın nəğməsi” “Mən Araz şairiyəm” “Araz yadıma düşüb”, “Yenə Arazı gördüm” və s. şeirləri ilə Arazla dastan bağladı və Arazla əbədiyaşarlıq qazandırdı.

Sudan çıxan balıqtək,
Ölərəm mən Arazsız.
Tayı itmiş ceyran tək,
Mələrəm mən Arazsız
O, mənim mürəkkəbim
Mən onun qələmiyəm
O, mənim telli sazım
Mən onun “Dilqəm”iyəm

Məmməd Araz “Araz axır” poemasında Arazın fonunda insanı düşündürən milli-tarixi və bəşəri problemləri bədii cəhətdən ümumiləşdirərək göstərməyə çalışmışdır. Şair öncə özünə ən böyük dərd kimi ikiyə bölünmüş, xalqın, torpağın həsrət yangısını yaşadı. Azərbaycanı ikiyə bölən Araz çayını özünə təxəllüs seçdi, və Arazla neçə-neçə nəğmələr qoşdu. “Bu gecə yuxuda Arazı gördüm” şeirində şair deyir.

Bu gecə yuxumda Arazı gördüm
Arazı bəxtindən çox razı gördüm,
Üstündən yol atdı: “cəsarətlə keç!”
Dedi: Cəsarət üstündə şahə qalxmasa,
Təbriz itirəcək Təbrizliyini!

Arazla Azərbaycanın bütövlük həm də parçalanma tarixinə nəzər salaraq, onu bir ideal kimi yaşamağa çalışır. Beləliklə, böyük Azərbaycanlı şair Azərbaycançılığın tərkib hissəsi olan bu mübarizə idealını “Araz axır” şeirində çox uğurla davam etdirir.

M.Arazın 1986-cı ildə yazdığı “Böyüklər, uşaqlar...” adlı şeirində:

İnandım: hər uşaq bir od parçası!
İnandım: səngiməz bu od, bu ocaq!
Təbrizlə Naxçıvan arasındakı
Çəpəri yıxan da bunlar olacaq

Bu gün orta yaşlı uşaqları milyonlarla yeniyetmələr ordusu təmsil edir. Doğma torpağa sevgi, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik, müasirlik aşılayan M.Araz poeziyası böyük poeziyadır. O, Azərbaycançılıq məfkurəsini daima təbliğ edən və Azərbaycan istiqlalına xidmət göstərən əbədiyaşar sənət adamıdır.

Şair “Vətən nəğməsi” “Mənim yurdum”, “Mənim Naxçıvanım”, “Vətən mükafatı”, “Yəqin dağlar küsüb məndən”, “Vətən qızı”, “Əlvida, dağlar”, “Salamat qal”, və s.kimi şeirlərində ata – ana ocağına, doğma Naxçıvana, güneyli-quzeyli Azərbaycana, nəhayət, bu yurdun vətəndaşına məhəbbətini ifadə edir. Bu şeirlər Vətən palitrası haqqında yazılmış həm tutarlı, həm də təsdiqini tapmış bədii nümunələrdir.

Ana torpaq, əzəl gündən
Gül-çiçəkli yarım sənsən
Ömrüm boyu könül səsini,
Ana torpaq, qüdrətini
Vəsf eləyən şair varmı?
Sənin dərya seiriyətin
Bir ürəyə sığışarmı?

Vətən məhəbbəti, Vətən sevgisi şairin od-alov saçan misralarına dərdli, nisgili, həzin lirik şeirlərinə çökdü. Bu da yeni nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin formalaşmasında, nəhayət, həyata baxışlarında mühüm rol oynamış, gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında müsbət təsir göstərmişdir. M.Arazın şeirlərində hər daş, hər qaya ulu tariximiz, nəsillərin yaddaşı insanlığa qayıdış yaxın və uzaq keçmişimiz görünür. Şair dəyərli, kəsərli yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında Vətən poeziyasının həm güldürən, həm ağaladan söz dünyasını qurmağı bacardı. Onun ədəbiyyat bağçasında yazdığı solmayan çiçəklər heç vaxt ətri və tərəvətini itirməyəcək. Bütün bunların hamısı vətən sevgisi ilə birləşərək vətən nəğmələrini əmələ gətirir.

Vətən nəğmələri olmasa, bir an
Könlümdə dil açıb yar ola bilməz
Nəğməsi olmayan, şeiri olmayan

Bir xalqın tarixi yazıla bilməz.

M.Araz hansı mövzuda yazır –yazsın bir amala xidmət edirdi; insanlığa, sevgiyə xoş günlərə. Hələ 1956-cı ildə qələmə aldığı “Müharibə olmasa” bu baxımdan daha səciyyəvidir.

Yer minillik barını
Bircə gündə yetirər,
Alim ayı, ulduzu
Dartıb yerə gətirər
Müharibə olmasa!

Bəli, müharibələrin insan həyatında törətdiyi qırğınlar, fəlakətlər ölçüyə gəlməzdir. Onun şeirləri insanları azad görməyə, yeni nəslə inamla qurmağa, fədakarlıq nümunəsi göstərməyə səsləyir. Şairin şeirlərində bəşəri hislər daha üstünlük təşkil edir “Biz deyirik ” şeirini M.Araz xoş arzu və niyyətlərlə qələmə almış və üzünü bəşər övladına tutaraq:

Biz deyirik, evləri yox,
Döyüşləri məhv edək!
Biz deyirik bəşəri yox,
Silahları məhv eləyək!-

Sözləri ilə başladığı əsərində:

Hər milləti çağırırıq
Bu dünyaya qulaq assın!
Qoy sabahı quran nəslin
Heç burnu da qanamasın!-

“Müharibə olmasa” şeiri kimi “Biz deyirik” şeiri də bəşəri duyğuların və insanlığın böyük əksəriyyətinin arzu etdiyi fikirlərdir.

M.Araz kiçik yaşlı məktəbliləri də nəzərdə tutaraq bir sıra şeirlər yazmışdır. Onun “Günəşlə oynayan uşaq”, “Meymuna əl çalmaq öyrədən uşaq”, “Mənim validolum ” kimi şeirlərində uşaqların həyatı, yaş səviyyəsi ilə bağlı bir sıra tərbiyəvi fikirlər irəli sürülür, körpələrə hədsiz məhəbbət ifadə olunur. “Qızımın sualları ” adı altında toplanmış şeirlər isə bütövlükdə uşaq ədəbiyyatının dəyərli nümunələri sayıla bilər. Burada körpə qəlbin saf, ləkəsiz aynasında əks olunan və həyat hadisələrinin ifadəsi kimi ortaya çıxan suallar səmimi boyalarla ifadə olunmuşdur. Bu suallara verilən cavablar isə hər şeydən öncə uşaqların təmiz, saf qəlblə, savadlı böyüyüb vətəndaş kimi yetişməsinə yönəldilmişdir.

M.Araz yaradıcılığında məktəb və tərbiyə məsələləri də mühüm yerlərdən birini tutur. Bir sıra şeirlərində və “Atamın kitabı” poemasında şair özünün uşaqlıq illərinə, məktəbdə təhsil aldığı çağlara nəzərə salır, “acıyı da bal dadan o illərin” xatirələrinə üz tutur, əlifbanı necə öyrənməsi, hər hərfi keçdikcə sevinclə qanadlanması, ata fərəhi və s. öz əksini tapmışdır. “Xarici dil müəllimi” şeirində isə təsvir obyektinə bir qədər qeyri-adi, daha doğrusu, poetik münasibət, “Qırmızı qələm” şeirində qırmızı alma çəkdiyi, qırmızı “beş” lər aldığı illəri xatırlayır. İkinci dünya müharibəsinin törətdiyi çətinliklər, aillərdə yaşadığı anlar uşaqlıq xatirələri belə təsvir olunur. “Dəryazların, külünglərin, sazaqların, küləklərin dilini” öyrənməli olduqlarını həyatda sınaq məktəbi keçdiklərini yada salır.

Mən çox gözəl öyrəndim
Dəryazların dilini;
Küləklərin dilini
Onda zaman müəllim,
Təbiət dərsləridi
Dil dərslərimiz bunların
Hökmünə təslim idi

O zamankı uşaqların yaşadığı həyat tərzini müəllif öz timsalında xatırlamaqla göstərməyə çalışmışdır. Şairin əsərlərini oxuyan hər kəs ailədə valideyn nüfuzunun nə dərəcədə mühüm rol oynadığının şahidi olur. Bu mənada “Atamın kitabı” poeması əvəzsizdir. Diqqətəlayiq haldır ki, poemada qələmə alınan atanın nüfuzu zorakılığa, lovğalığa, süni məhəbbətə gərəksiz mərhəmətə əsaslanmır. Ailənin başçısı öz nüfuzunu həyatı və işi, vətəndaşlıq siması, davranışı ilə qazanır. Halallıq, zəhmətsevərlik, torpağa məhəbbət onun əsas keyfiyyətlərindəndir. Yaşadığı ömrünü özünəməxsus intizamla yaşayan valideyn eyni dəqiqliyi övladlarına da aşılayır.

Dünyagörmüş ataların əmək tərbiyəsi də təkrar olunmazdır. O, ailədə uşağın gündəlik zəhmətini görəcəyi işləri məktəbdə öyrəndiyi həftələrlə, rəqəmlərlə uyğunlaşdırır. Beləliklə, məktəbdə və ailədə tələblər üst-üstə düşür:

-Bu gün nə oxudunuz?...
-“D” hərfi ata
-Demək, dəryazı döy deyib dədələr...
-Mənim çöl əlifbam maçqal dilində:
-“O- keçdim deməli orağı yağla,
“C”-keçdim cütü qulaqla...
Nə yaxşı əlifba “A” dan başlanır,
Atadan başlanır,
Anadan başlanır...

Ailənin təməli möhkəm özüllər üzərində dayanmalıdır. Bu, şairi həmişə düşündürmüş yaradıcılığında diqqəti cəlb edən məsələlərdən olmuşdur. Şairə görə, odlar yurdunun övladı bəşəriyyətin kəşfi üçün “Azərbaycan dünyası” adlı zirvədə dayanmalıdır. Qeyd edilən kəşfin mahiyyəti, məzmunu isə, tamamilə, milli ailədən və bu ailənin uşaqlara verilən tərbiyədən aslıdır.

M.Araz mənsub olduğu xalqın həyatını, mənəvi ailəmini, psixologiyasını, adət-ənənələrini yaxşı bilən şairdir. Onun hər şeirində xalqın təfəkküründən qidalanan nikbinlik, təbiilik hakimdir. Xəliqlik, xalq ruhunun inkiası onun əsərlərinin daxili məzmunundan, ümumi ruhundan, bədii-estetik keyfiyyətlərindən doğur. Onun qələmə aldığı “Nənəmin kitabı” şeiri ilə fikrimiz bir daha təsdiqlənir.

Sinəmə el sazı açdı o kitab,
Sinəmə çox kitab yazdı o kitab...
O kitabın səsi el səsi idi,
O kitab nənəmin sinəsi idi.

Şairin sənət dünyasında xalq məhəbbəti, el həqiqətləri nənənin dilindən eşitdikləri bədii yaradıcılığının nüvəsində dayanır. Özünəməxsus milli baxış tərzindən baxdığına görə şairin sənət inciləri mənəviyyətin güzgüsünə, açılan, görünən üfüqə bənzəyir.

Akademik İsa Həbibbəyli M.Araz haqqında belə demişdir. “M Araz Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndəsidir. İndiki səviyyədə onun şeirləri və poemaları, bədii publisistikası yalnız öz yaradıcılığının deyil mənsub olduğu xalqın da tərcümeyi halının əsas hissəsidir .

M.Araz şeiri qaynar həyat seli, sehirlə mənəvi dirilik çəsməsidir “ Atamın kitabı” əsəri birlik və mənəvi ucalıq haqqında yazılmış ən kamil poetik dastandır. Qədim şərq filosofları göstərir ki, dünyadakı bütün hadisələr və şeylər həmçinin canlı varlıqlar dörd maddi ünsürün- odun, havanın, suyun, torpağın müxtəlif birləşmələrindən ibarətdir. Dünyanın yeddi müdrilərindən sayılan qədim yunan filosofu Heraklitə görə “Bu dünya həmişə müntəzəm yanan və müntəzəm sönən canlı bir atəş olmuş, bu cür qalır və qalacaq”. Fikrimizcə, varlıqların əsası haqqındakı bu fəlsəfənin M.Araz ünvanlı ifadəsi isə belə olar: “Bu dünya həmişə müntəzəm daşlaşan və müntəzəm insanlaşan canlı bir daş olmuş bu cür qalır və qalacaq ”

Bir qayaya söykənmişəm, deyirəm kaş
Bax beləcə daşa dönəm, yavaş-yavaş
Taleyimi qayaların taleyinə bağlıyam mən,
Bircə insan düşüncəmi saxlayım mən

M.Araz yaradıcılığında insanı təbiətdən ayırmamış, onu ustalıqla təbiətləşdirmiş, təbiəti isə insanlaşdırmışdır. Şair kamil insana daş kimi bütöv, dözümlü, hər zərbəsindən dəyişilməyən bir varlıq kimi baxmışdır. O, varlıqları daşlaşan ruhlara hesab etmişdir. Tarix əlifbası daşdan başlayır.

Əl dəydi: yumşalır göyərdir indi,
Başı daş olubdu, daşı baş olub,
Bunları seçmək də hünərdir indi

O, vətənin hər daşı və torpağını nənəmizin, babamızın ruhunun daşlaşdığı və zaman-zaman onların insanlığa qayıdacağına inanır.

Nə zamansa bu daşlarla
Bir dil tapan tapılacaq
Bu daşların, qayaların
Keçmişini oyadacaq
Ordu -ordu qayalıqlar
İnsanlığa qayıdacaq,

Şair yaradıcılığında, əsasən, insan problemini insanın mahiyyətini, onun həyatda yeri və insanın insanlaşmasını ön plana çəkir. Bu nöqteyi- nəzərdən şair daha çox insanların təbiətdəki və insanlar arasındakı ziddiyyətli anlarına daha çox fikir verir və bu ziddiyyətin həll edilməsi yollarını axtarır.

“Atamın kitabı” poemasında doğma yerlərin təbiətini daha böyük ilhamla əks etdirmiş, eyni zamanda bu yerlərin təmiz dağ havasını həmişə sinəsində duyduğunu dönə-dönə nəzərə çatdırmışdır. Uşaqlıq illərinin xoş xatirələrinin bağlı olduğu Nursu kəndi şairin poetik təqdimində bəşər ünvanının bir nöqtəsi kimi mənalandırılır. “Mən insan bilməşəm qayanı daşı”-deyən şair təbiətə cəmiyyəti, insanları da müqayisə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibəyli İ. “Xalq şairi Məmməd Araz”. “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1999
2. Həbibəyli İ. “Ömür yolu-sənət yolu”, “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisi, Türkiyə, Ərzurum 1999, № 25
3. Həbibəyli İ. “Məmməd Araz”, Bakı, “Sabah” nəşriyyatı, 1993, 64 s.
4. Araz M. “Qayalara yazılan səs”, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 128 s.
5. Aslan M. “Azərbaycan şeirinin sənət bürcü”, “Daş harayı” kitabına müqəddimə
6. Araz M. “Yol ayrıcında söhbət”, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1997, 318 s.
7. Rüstəmxanlı S. “Məmməd Araz şeirinin sehri” Məmməd Arazın “Seçilmiş əsərləri”i kitabına müqəddimə, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986
8. Hüseynov Y. “Məmməd Araz fəlsəfəsi” “Millilik və bəşərlik” məqalələr məcmuəsi, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 55 s.
9. Cəfərov İ. “Dünyadan keçən yollar” “Millilik və bəşərlik” məqalələr məcmuəsi, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1923, s. 55
10. Həbibəyli İ. “Haqqın var yaşamağa”, “Qayalara yazılan səs”ə müqəddimə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı
11. Araz M. “Qanadlı qayalar”. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1973

ABSTRACT

Nazakat Ismayilova

The analysis and research of the samples of child literature in Mammad Araz's creative activity

In this scientific article research has been carried out in the field of child literature in Mammad Araz's creative activity and his works concerning on this topic have been given careful consideration. Works that were mainly depicted love to nature, heroism, patriotism has drawn attention. These topics just play an important role in upbringing of teenagers as an adult man. Generally, topics relating to motherland, human and nature take the major part in the basis of Mammad Araz's diversified creative activity.

Patriotism and citizenship are main content of Mammad Araz's works. Mammad Araz's creativity is able to reflect bitter-sweet memories such as historicity, integrity, nationality and etc of his time in a specific style.

All things enumerated above cause to learn profoundly rich history of that period by young generation and to value highly the idea of patriotism and citizenship.

РЕЗЮМЕ

Назакат Исмаилова

Исследование и анализ образцов детской литературы в творчестве Мамеда Араза

В этой научной статье анализированы и вовлечены к исследованию произведения детской литературы М. Араза. Здесь в основном подчеркивается тема патриотизма, героизма и любви к природе. Именно такие темы играют важную роль в воспитании подростков как взрослых.

В общем, в многогранном творческом потенциале М. Араза доминирует тема Родины, человека и природы.

Патриотизм, гражданствосоставляют главную линию, основной сюжет искусства слова М. Араза. И творчество М. Араза как историчность, национальность, целостность и т.д. в состоянии отражать болезненные реальности периода в уникальном образе. И все это вызывает глубокое изучение богатого исторического прошлого, захват идей патриотизма и гражданства выше всего у новосформированного поколения.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

KAMAL CAMALOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

kamal.camalov@gmail.com

UOT: 821.512.162

FİRİDUNBƏY KÖÇƏRLİNİN “MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA FƏALİYYƏTİ VƏ “MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALI HAQQINDA TƏSVİRLƏRİ

Açar sözlər: *Firidunbəy Köçərli, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, maarifçi, ana dili*

Key words: *Firidunbay Kocharli, “Molla Nasreddin” magazine, educationist, mother tongue*

Ключевые слова: *Фиридунбек Кочарли, журнал «Молла Насреддин», педагог, родной язык*

Mollanəsrəddinçilərin məslək və əqidə dostlarından biri də görkəmli alim-tədqiqatçı, ədəbiyyatşünas, publisist, maarifçi və pedaqoq Firidunbəy Köçərli olmuşdur. F.Köçərli Qori seminariyasının məzunu olduqdan sonra (1885) “10 il İrəvan gimnaziyasında” (7, səh.193) müəllimlik etmiş, 1895-ci ildən isə Qori müəllimlər seminariyasında müəllim, daha sonra isə həmin seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin inspektoru vəzifəsini icra etmişdir. Köçərli müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı müntəzəm olaraq mətbuat orqanlarında da aktualıq kəsb edən yazıları ilə çıxış etmişdir. Firidunbəyin toxunduğu əsas məsələlər xalq arasında cəhalət və nadanlıqın, xurafatçılıqın aradan götürülməsi məsələsi olmuşdur. O bir maarifçi kimi xalqın işıqlı gələcəyini ana dilində milli məktəblər açmaqda, qəzet və jurnallar nəşr etdirməkdə, qadınları zülmət aləmdən çıxarıb mədəni-maarif məsələlərinin iştirakında görmüş və bu amal uğrunda yorulmadan, usanmadan mübarizə aparmışdır.

Təbii ki, F.Köçərlinin bu kimi görüşlərini dəstəkləyən “Kəşkül”, “Tərəqqi”, “İqbal”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin” kimi qəzet və jurnallar olmuşdursa, zidd gedən, əks gedən, baxış və görüşləri üst-üstə düşməyən, eyniyyət təşkil etməyən, və ya “simaları tam müəyyənləşməmiş “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Füyuzat” (1, səh.145), “Şəlalə”, “İşiq” və s. kimi qəzet və jurnallar da olmuşdur.

Firidunbəy Köçərlinin elmi dünyagörüşünə ən yaxın “Molla Nəsrəddin” jurnalı olmuşdur. Köçərli “Molla Nəsrəddin”, “Usta Zeynal”, “Məişətimizə dair”, “Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz”, “Sabir haqqında” və sair məqalələrində “Molla Nəsrəddin” jurnalını mədh edir və ağız dolusu danışır. Həmçinin Firidunbəy öz “ciddi” (2, №22) yazıları ilə də “Molla Nəsrəddin” jurnalında çıxışlar da etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1906-cı ilin birinci nömrəsindən doqquzuncu nömrəsinə qədər olan yazıları F.Köçərli çox incəliklə təhlil etmişdir. Firidunbəy bu təsvirləri öz təhlil süzgəcindən keçirərək yazır ki, jurnalın bütün nömrələrində karikaturada cəhalət yuxusunda yatanların səltənəti təsvir olunmuşdur. Təsvir olunan Molla Nəsrəddin isə əlinin hərəkəti və istehzalı bir heyrat ifadə edən baxışı ilə bu mənzərəni seyr edir və görür ki, bütün mömin müsəlmanlar müxtəlif vəziyyətlərdə və paltarlarda yuxu allahı Morfeyin ağuşundadırlar. Gecə keçmiş, səhər açılmış və pəncərədən düşən ziyalar bu yuxu səltənətini işıqlandırmışdır. Lakin heç kəs və heç bir şey bu möhkəm yatmış müsəlmanları oyatmağa qadir deyildir: qocalar və cavanlar, orta yaşlı kişilər – hamısı yatmışlar, bu aləmdəki hər şeyi unudub yuxuya getmişlər, sükunəti bütün dünyadan üstün tutmuşlar. Uzaqda cavan bir oğlan, deyəsən, qüvvəsini topla-yıb oyanmaq istəyir, lakin ağır yuxu ona da gözlərini açmağa imkan vermir.

Firidunbəy Köçərli “Molla Nəsrəddin” jurnalının üç aylıq fəaliyyətinin qeyd etdiyimiz kimi spesifik milli xüsusiyyətlərini təyin edir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlamasına çox sevinən F.Köçərli Tiflisdə rus dilində çıxan “Tifliski listok” qəzetində bir məqalədə yazmışdır. Məqalədə məqsəd “Molla Nəsrəddin”in qarşısında duran vəzifələrdən, onun xalq içərisində tez bir zamanda şöhrət tapmasından və bunun səbəblərindən bəhs etmək idi. Ancaq Firidunbəy Köçərli məqalənin əvvəlində, ümumiyyətlə, Molla Nəsrəddinin obrazı haqqında çox maraqlı fikirlər söyləmişdir. Bununla sübut edir ki, o, Molla Nəsrəddinin lətifələrinə yaxşı bələd imiş və onların ideya istiqamətini düzgün müəyyənləşdirmişdir. F.Köçərli Molla Nəsrəddinin yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərqi yayıldığını göstərərək yazır: “Şərqi xalqları, xüsusilə azərbaycanlılar, öz danışqlarını məsələlər, atalar sözləri ilə bəzəməyi sevirlər. Molla xalq müdrikliyinin və hazırcavablığının ifadəçisidir. Onun lətifələri o qədər həyatı və məzəlidir ki, bu lətifələrdə o qədər səmimi bir yumor vardır ki, hamı onlarla maraqlanır və azərbaycanlıların arasında həmin lətifələri bilməyən və yeri gələndə bu və ya digər bir lətifəni danışmayan adam çox nadir tapılır. Hətta Azərbaycan dilində danışa bilən ermənilər və gürcülər də Molla Nəsrəddinin lətifələri ilə maraqlanırlar” (1, səh.117).

F.Köçərli yazır ki, jurnal hər şeydən çox müsəlmanlar arasındakı mövhumata, cəhalətə və fanatizmə gülür. Çünki bunlar müsəlmanların həyatında böyük bir maneəyə çevrilib və onların geri qalmasına səbəb olubdur. Məsələn, müsəlmanlardakı mövhumatı göstərmək üçün Molla onlara məsləhət görür ki, hər ayın üçündə, beşində, on üç, on altı, iyirmi bir, iyirmi dörd və iyirmi beşində, həftənin bazar və bazar ertəsi günlərində, habelə hər ayın 28 və 29-da jurnala abunə yazılmasınlar. Çünki bu günlər ağır və nəhs günlər hesab olunur. Bu kimi geridə qalmanın səbəbini mollanəsrəddinçilərin və Firidunbəy Köçərliyə məslək dostu və eləcə də “ilk yazısı “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1906-cı il 24-cü sayında dərc olunan” (8, səh.76) Yusif Vəzir Cəmənəmli öz qələmi ilə belə bənzədir: “Avamlıq başımıza ip salıb oynadır: şənbə günü tək səbir gəldi, dünən saat xoş deyilmiş, bu gün “bəni yumə”dir, nəhs gündür, sabah qəmər əqrəbdə olacaq...” və sair və ilaxır (9, səh.16).

Jurnalın xidmətlərini yüksək qiymətləndirən Firidunbəy Köçərli yazırdı: “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilk nömrələrindən başlayaraq bizim ölkənin müsəlmanları arasında canlı maraq oyatmışdır... “Molla Nəsrəddin”, nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan məqsədini tamamilə yerinə yetirir. Belə nöqsanlar və mövhumat isə bir neçə əsr qaranlıq və cəhalət içərisində yatıb qalmış bizim cəmiyyətimiz də o qədər çoxalmış və o qədər dərin kök salmışdır ki, tənqiddə onların hansından başlamağı təyin etmək belə çətinidir. İlk zamanlar jurnal, hər şeydən əvvəl, müsəlmanların bu cəhalət yuxusundakı vəziyyətinə diqqət yetirmişdir” (1, səh.117).

Həqiqətən də “tüstü”, “duman”, “qaranlıq və cəhalət” içində olan cəmiyyətdən aydın cəmiyyətə çıxış yolunu, nicat yolunu F.Köçərli “Molla Nəsrəddin” jurnalının maarifçi fəaliyyətində görürdü.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı 3-cü nömrəsində qadınların ağır və kölə vəziyyətdə yaşamını karikatura şəklində təsvir edir. Firidunbəy isə karikaturadakı cizgiləri və görüşü öz baxışı ilə belə təhlil edir: “Evin başçısı taxtda döşəkcənin üzərində uzanıb fikirli halda qəlyan çəkir; onun qabağında oturan kiçik bir oğlan uşağı qışqıraraq ağlayır. Qəlyanı çəkən kişinin arvadı otağa daxil olur. Onun paltarları köhnə, ayaqları yalındır. Əlində və çiynində sənək var, bir uşağı da arxasına almışdır. Ər onu görən kimi qəzəbli halda deyir: “Ay arvad, allah sənə lənət eləsin, bu uşaq mənim baş-beynimi apardı, gəl bunu da götür al dalna” (1, səh.120)

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ailə tərbiyəsinin düzgün qurulmasında təhsilin, elmin, məktəbin roluna böyük qiymət verirdi. Jurnalda görə savad həm uşağa və həm də ona tərbiyə verən valideynə, xüsusən analara lazımdır. Bu bərdə jurnal çoxlu felyeton, hekayə, məqalə və yazılar verilmişdir. Ailə tərbiyəsində qadınların roluna böyük yer verən “Molla Nəsrəddin” jurnalı qeyd edirdi ki, qadının savadsız qalması, onun cəmiyyətdən təcrid edilib evin dörd divarı arasında dustaq olması, xalqımızın tərəqqisinin və uşaqlarımızın düzgün tərbiyə olunmasının qarşısını alır. Ona görə də xalqımızın inkişafı və uşaqlarımızın düzgün tərbiyə edilməsi üçün qadınlarımızın məktəblərə cəlb edilib savadlı olması əsas məsələdir. Firidunbəy Köçərli bu kimi fikirləri dəstəkləyərək yazır: “Molla Nəsrəddin” jurnalı uşaqların ev və məktəb tərbiyəsi məsələsinə böyük diqqət edir, müsəlmanlarda uşaqların ev tərbiyəsinin nə qədər acınacaqlı bir vəziyyətdə olduğunu və bu məsələnin, ümumiyyətlə, necə yanlış qoyulduğunu” (1, səh.121) göstərirdi.

Jurnal 1906-cı il 6-cı nömrəsində “Laylay” və 7-8-çi nömrəsində çıxan “Niyə mən dərsdən qaçdım” şeir və felyetonda ailə və məktəb məsələlərinin nə qədər acınacaqlı vəziyyətdə olduğunu Köçərli təhlilindən oxuyuruq: “Müsəlman anaları uşaqları hələ beşikdə ikən necə müdhiş mətləb və fikirlər aşılayırlar” (1, səh.122). Ananın “layla” sədasi altında “müdhiş mətləb və fikirlərə” nəzər salaq:

Lay-lay quzum, lay-lay gözüm, yatginən,
Rahət olub bir azca boy atgilən
Böyü bir az, yeddi yaşa yetginən,
Səhər tezdən dur küçəyə getginən,
Mayallaq aşmağa həvəs etginən.

Qaç oyzə-buyzə, qaç iti yel kimi,
Bikar dolan küçələri vel kimi,
Xəbər apar ona-buna tel kimi.
Lay-lay quzum, lay-lay gözüm, yatginən,
Rahət olub bir azca boy atgilən

Sonra çalış, səy elə şöhrət qazan,
Doldur qutularda çoxluca ilan,
Müsəlman aləmini gəzginən dolan.
Lay-lay quzum, lay-lay gözüm, yatginən,
Əfsunları müsəlmana satginən (3, №6).

“Niyə mən dərsdən qaçdım?” adlı məqalədə isə “Hophop” adlı bir nəfər bizim məktəblərin nöqsanlarını çox aydın göstərər deyir ki, bu məktəblər uşaqların mənəvi keyfiyyətlərini və zehni qabiliyyətlərini artırmaq əvəzinə, onların əxlaqi cəhətdən korlanıb şikəst olmalarına kömək edir” (1, səh.122)

Göründüyü kimi, Firidunbəy Köçərli “Molla Nəsrəddin” jurnalının hər bir nömrəsini diqqətlə oxumuş, rəy və mülahizələrini də çox zərif bir ustalıqla şərh etmişdir.

F.Köçərli qeyd edir ki, jurnal yalnız savadlılar deyil, avam camaat da, siyasətdən xəbərsiz olan cahillər də ürəkdən alqışladılar. Jurnal oxuyanlar biixtiyar olaraq əvvəl gülür, orada özünü hiss edir, sonra isə birdən dayanır, özü-özünə fikirləşir və düşünürdü. Jurnal obyektiv bir təsvirçi deyil. O, həyatda gördüyü bütün mənfi qüvvələri öz satirası ilə qamçılıyır və onlara öldürücü zərbələr vururdu. Xalqın başına gələn fəlakətlərin hamısının ümdə səbəbini əhalinin əksəriyyətinin “elmsiz və tərbiyyəsizliyində” görəndən molla Nəsrəddinçilərin ağsaqqal dostu Firidunbəy Köçərlinin 1908-1909-cu illərdə “Tərəqqi” qəzetində dərc etdirdiyi “Məişətimizə dair” adlı silsilə məqaləsində irəli sürülən fikirdə görürük. Köçərli qeyd edir ki, “hər şey əql ilə, hünər, qeyrət və birlik ilə, səy və cəhd ilə, elm və mərifət nuru ilə əldə edilir; cəhalət və nadanlıqın həqiqi müalicəsi elm və tərbiyyədir; hal hazırda hər şeydən artıq ehtiyacımız elm və ədəbdir, mərifət və kəlamədir ki, bunları təhsil etməmiş məişətimizi qayda və nizama salmayacağıq” (11, №28).

1910-cu ildə Cəlil Məmmədquluzadənin səhhətində, canında ağrılar baş qaldırır. Həkimlər C.Məmmədquluzadənin müalicəyə və dincəlməyə ehtiyacının çox olduğunu bildirirlər. Bu münasibətlə C.Məmmədquluzadə Tiflis qubernatoruna ərizə yazaraq bildirir ki, “4 aylığa Tiflisdən Kəhriz kəndindəki mülkümə getməli olduğumdan müvəqqəti olaraq jurnalın redaktorluğuna Məmmədəli Sidqini (Məhəmməd Tağı Sidqinin oğlu – K.C.) təsdiq etməyinizi xahiş edirəm” (10, səh.198). Arada yaranan boşluq “Molla Nəsrəddin” jurnalının bağlanması şayiəsinə səbəb olmuşdur. “Kaspi” (1910, №211), “Günəş” (1910, №20) kimi qəzetlər “Molla Nəsrəddin” jurnalının hökumət tərəfindən bağlandığı xəbərini dərc edərək yayırlar. Təbii ki bu xəbər molla Nəsrəddinçilərin əqidə, əməl və məslək dostu F.Köçərliyə də çox məyus, narahat etmişdir. Məmmədəli Sidqiyə yazdığı həyəcan dolu məktubda oxuyuruq: “...Bəradərim Mirzə Cəlil haradadır və “Molla Nəsrəddin”-in işi necə gedir? Təzə ildən jurnal çıxacaqdır? Əgər çıxacaqsa, nə üçün jurnalda elan olunmur? Mirzə Cəlil jurnalın işlərinə mübaşir (mübaşir – müdir, idarə edən – K.C.) olacaqdır? Yoxsa Siz öhdənizə götürəcəksiniz? Hər halda lazımdır jurnalı işlətmək. Çünki onun nəfi (nəfi – faydası – K.C.) çoxdur. Bizim müsəlmanların tərəqqisinə və ədəbiyyatına “Molla Nəsrəddin” kimi heç bir cəridə (cəridə – mühüm hadisələri qeyd etməyə məxsus vərəqə, qəzet – K.C.) xidmət etmir” (10, səh.205). Yeri gəlmişkən C.Məmmədquluzadənin qardaşı Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə də yalan xəbərlərdən təşvişə düşərək Məmmədquluzadəyə tövsiyyə xarakterli məktub yazmışdır. Məktubda yazır ki, “...Mən elə bilirəm, əvvəla, çalışsan jurnalı bağlamıyasan və ayda bir dəfə də olsa, çap oluna” (12, səh.393).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrədən sonuncu nömrəyə qədər apardığı böyük mübarizələrdən biri də ana dili və onun tədrisi məsələsi olmuşdur. Azərbaycan dilinin varlığı, yaşaması və tərəqqisi üçün bütün üsul, vasitə və tərzlərdən istifadə etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının hər bir əməkdaşı Azərbaycan xalqına axıra qədər sadıq qalmış, onun özü qədər qədim mədəniyyətinə və dilinə hörmət bəsləmişlər. “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəyə dair çoxlu felyetonlara, şeirlərə, son xəbərlərə, hekayələrə, Qafqaz xəbərlərinə, maraqlı şəkillərə və karikaturalara rast gəlirik. Bunlardan “Dili tutulub”, “Dil”, “Ana dili”, “Meymunlar”, “Bizim obrazovannılar”, “Əvvəlinci məktub”, “İkinci məktub”, “Misyonerlər” və s. göstərmək olar.

Firidunbəy Köçərli “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi “Ana dili” adlı məqaləsində dilimizi hörmətdən salan, onu yabançı sözlərlə korlayan ziyalıları kəskin şəkildə tənqid edirdi: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənzilindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəninə sevdidiyi kimi, ana dilini də sevir. Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşinski deyir: bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan ölüb-itməz, amma dilini alsan fövt olar və ondan bir nişan qalmaz. Bu doğrunu sair millətlərin həqiqi ədibləri və yazıçıları yaxşı anlayıblar və əsərlərini ana dilində yazmaqla belə millətin əxlaqını düzəldib, ağına və ruhuna tərbiyyə veriblər və verməkdədirlər...” (2, №22).

Köçərli yazır ki, son zamanlar bizim açıq və sadə dilimizə İstanbulda yarımqıç elm təhsil edib gələn xələl yetirməkdədirlər. Bu cənablar nə elmdən elm və nə də mərifətdən mərifət öyrəniblər. Ancaq qəliz ifadələr, kəlimələr üstünə minib ədəbiyyat meydanında cövlan etməkdədirlər. F.Köçərli qəliz ifadələrlə, kəlimələrlə meydan sulayanların başında ortaq türk dilinin təbliğatçısı olan Əlibəy Hüseynzadəni, ətrafında “isə bir dəstə meymunların” toplaşdığından ciddi narazılıq edir. F.Köçərli “Molla Nəsrəddin” jurnalında yazır ki, “Allah Əlibəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib bizim şübbəxt (şübbəxt –

uğursuz bəxt – K.C.) Qafqaza təşrif gətirməyəydi. O cənabın elm və kamalına sözümlə yoxdur. Sözümlə ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi. Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və ona təqlid etməkdə bir-birinə macal verməyib böyük hünərlər göstərdilər. Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu: “işbu”, “iştə”, “şimdi”, “şol”, “əfəndim”, “bakalım”, “nasıl” sözləri qəzet sütunlarını doldurdu. Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur... Təlim-qiraət kitablarımızda “ata”, “ana”, “yaxşı” kimi işlənən və əziz sözlər dərman üçün belə axtarılsa tapılmaz” (4, №23).

Firidunbəy Köçərlinin bu ciddi fikirlərinə hələ xeyli əvvəl “Molla Nəsrəddin” jurnalının özünə-məxsus gülüşü ilə “Osmanlı dili” felyetonunda yazırdı: “Mən həmişə heyflənirdim ki, gedib Türkiyədə təhsil eləməmişəm və bu səbəbdən elə bir yazıb danışa bilmirəm ki, osmanlı dilinə oxşasın. Axırda yoldaşlarımın birisi məni bu çətin fikirdən qurtardı: yoldaşım mənə deyir ki, heç zəhmət çəkib Türkiyəyə gedib illər uzununu türk dilini və türk elmlərini təhsil etmək lazım deyil. Əgər istəyirsən ki, yazdığın türk dilinə oxşasın, lazımdır hər sətiri başlayanda yazasan: “Budur” əvəzinə “iştə” və “bu” əvəzinə yazasan “şu”, “indi”ni yazasan “şimdi”, “gedirik” əvəzinə “gediyoruz” və hər feilin axırında yazasan “lim”. Məsələn, bakalım, gedəlim, yatalım...

Dedim, yoldaş, yaz görüm, necə çıxır? Yoldaşım belə yazdı:

...İştə şu qəzetlərə bakalım, görəlim ki, şimdi həpsi pək eyi türki yazıyoruz. Şimdi, iştə görəlim...

Dedim, yoldaş, əgər osmanlı dili və yazısı bu isə, dəxi nə lazım qəm eləmək? Yoldaşım cavab verdi ki, bundan savayı dəxi bir özge şey yoxdu, qəm eləmə. Dəxi qəm eləmirəm” (5, №11)

Əlibəy Hüseynzadənin osmanlı sözləri ilə dolu olan “Füyuzat” jurnalına maarifçi pedaqoq Həsənbəy Zərdabi də kəskin etirazını bildirmişdir. Bir gün Həsənbəy Zərdabının yolu kitab, qəzet, jurnal satılan köşkün önündən düşür. Gözü “Füyuzat” məcmuəsinə sataşır. Əlinə alıb bir neçə vərəqinə baxdıqdan sonra soruşur:

– Bunu kimin üçün yazırsınız?

– Camaat üçün – demişlər.

Həsənbəy gülümsünərək demişdir:

– Elə isə camaatın dilində yazın ki, camaat da başa düşsün” (9, səh.176)

Firidunbəy Köçərli yazır ki, “Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, xalq onların yazdıqlarını oxuyub anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyan arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər” (4, №23).

Ana dili uğrunda mübarizəni milli maarifçiliyin inkişafı yolunda mübarizənin tərkib hissəsi hesab edən molla-nəsrəddinçilər yaxşı başa düşürdülər ki, mədəniyyətin tərəqqisi, onun ana dilinin inkişaf etməsindən çox asılıdır. Bunsuz milli mədəniyyət yaratmaq olmaz. Bunsuz ittifaq bağlamaq olmaz, xalq bir-birini anlaya bilməz, ünsiyyət yaranmaz, bunsuz milli məktəblər təşkil etmək olmaz, bunsuz sadə adamlara dövrün inqilabi, demokratik tələblərilə əlaqədar olan nəcib hissələr aşılamaq olmaz, milli dil olmasa o xalqın inkişafı dayanır, “ana dili” məhv olarsa, xalq artıq yox olar deyən Uşinskinin sözlərini F.Köçərli ürəkdən alqışlayır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalını vərəqləyərkən indiyə qədər işıqlandırılmayan bir tarixi faktla da qarşılaşıq. Bu da Rəşid bəyin (M.F.Axundovun oğlu) atasının əlyazmalarından bir neçəsini F.Köçərliyə verdiyi faktıdır. F.Köçərli jurnalda yazır: “Mirzə Fətəli Axundovun oğlu Rəşid bəy keçən vaxtlarda uca olan atasının əlyazmalarından bir neçəsini vermişdi ki, oxuyub lazım olan vaxt nəşr edim. O kağızlardan biri də həmin aşağıda dərc olunan fars dilində yazılmış bir məqalə idi ki, mən onu türk dilinə tərcümə elədim, göndərdim “Molla Nəsrəddin” idarəsinə. Çünki Mollanın səhifələrində çap olunmağını münasib görürəm” (6, №1). F.Köçərli böyük maarifçi Mirzə Fətəli Axundovun əlifba layihəsini aydın, sadə, anlaşılıqlı bir dil ilə tərcümə etmiş və Axundovun əlifba layihəsini dəstəkləyənlərdən biri olmuşdur. Firidunbəy xalqın sürətlə savadlanması, ana dilinin inkişafı üçün ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə əvəz olunmasını çox vacib, həlli təxirə salınmaz məsələlərdən biri kimi dəyərləndirmişdir.

Firidunbəy Köçərlinin “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyəti haqqında və ya “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı bu gün də aktual olan çıxışlarına yekun vurarkən qeyd edək ki, maarifçi-pedaqoq “Molla Nəsrəddin” jurnalının maarifçi hərəkatının xarakterik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmış, “Molla Nəsrəddin” jurnalında təhsil və tərbiyənin məqsədi, məzmunu, mahiyyəti və komponentləri ilə bağlı verilmiş fikirləri müqayisəli şəkildə təhlil etmiş; təlimin ana dilində aparılması, bu dildə dərslik və dərs vəsaitləri hazırlamaq, proqram tərtib etmək və Azərbaycan dili təlimi uğrunda mətbuatın yaranmasını şərtləndirən ictimai-mədəni şəraiti səciyyələndirmiş; “Molla Nəsrəddin” jurnalının mənəvi-əxlaqi kamilliyə, insani davranışa çağırış və əxlaqi keyfiyyətlərin təbliği ilə bağlı mövqeyini müəyyənləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Firidunbəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1963, 343 səh.
2. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1913, №22
3. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1906, №6
4. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1913, №23
5. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1906, №11
6. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1912, №1
7. F.Seyidov. Qəri seminariyası və onun məzunları. Bakı, Maarif, 1988, 298 səh.
8. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 320 səh.
9. Y.V.Çəmənəmli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya press, 2005, 440 səh.
10. Qulam Məmmədli. Molla Nəsrəddin. Bakı, Gənclik, 1984, 520 səh.
11. "Tərəqqi" qəzeti, 1909, №28
12. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. Dörd cildə. IV cild. Bakı, Öndər, 2004, 472

ABSTRACT

Kamal Jamalov

Activity and educationist views of Firidun bay Kocharli in magazine "Molla Nasraddin"

In the article is dealt with the activity of magazine "Molla Nasraddin" and look, view and ideas about in magazine "Molla Nasraddin" of Firidunbay Kocharli who the creed and the persuasion friend of mollanasraddinchilar. In the article is noted that the educationist views and activity of magazine "Molla Nasraddin" is the same with the educationist views and activity of Firidunbay Kocharli. F.Kocharli deals with in front of standing positions of "Molla Nasraddin", finding glory within people and the reasons of these in magazine "Tifliski listok" published in Russian language of Tbilisi. F.Kocharli notes that not only educated men but also the ignorant people, the ignorant of politics applauded heartily the magazine "Molla Nasraddin". Readers the magazine before laugh involuntarily, feel themselves in there, the stand suddenly, meditated and thought for themselves. The magazine is not a objective describer. It castigate the seeing negative forces in life with itself satire and fatal blow to them. Educated men who humiliate our language and spoil with foreign words criticized sharply in published article the named "Mother tongue" of F.Kocharli in magazine "Molla Nasraddin".

Also, firstly in the article has been researched what Rashid bay to give some of Persian language manuscripts of himself father to Firidunbay Kocharli and to publish translating of them by F.Kocharli in magazine "Molla Nasraddin" by researcher K.Jamalov.

РЕЗЮМЕ

Камал Джамалов

Просветительские взгляды и деятельность Фиридунбека Кочарли в журнале «Молла Насреддин»

В статье подвергается анализу друг идей и убеждений молланасреддинцев деятельность Фиридунбека Кочарли в журнале «Молла Насреддин», его взгляды, идеи и мысли в журнале «Молла Насреддин». В статье подчеркивается, что просветительская деятельность и взгляды Фиридунбека Кочарли идентичны с просветительской деятельностью и взглядами журнала «Молла Насреддин». В русскоязычной газете Тбилиси «Тбилисский листок» говорится о задачах, стоящих перед журналом «Молла Насреддин», причине его быстрой прославленности. Фиридунбек Кочарли отмечает, что журнал «Молла Насреддин» сердечно приветствовали не только образованные, а также неучи, необразованные, которые ничего не знали о политике. Кто читал журнал вначале независимо от себя смеялись, а потом чувствуя себя в нем останавливались, про себя начинали мыслить. Журнал не является объективным писателем. Он по жизни своей сатирой хлещет все отрицательные силы и наносит им смертельный удар. Фиридунбек Кочарли в статье под названием «Родной язык» в журнале «Молла Насреддин» резко раскритиковал интеллигентов, которые иностранными словами портили и делали неуважительным родной язык.

В статье впервые со стороны исследователя К.Джамалова дается анализ о передаче Фиридунбек Кочарли некоторых рукописей отца Рашида Бека (сына М.Ф.Ахундова) на персидском языке, а также говорится об их переводе и публикации в журнале «Молла Насреддин».

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

SƏDAQƏT NEMƏTOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Sedaqet_nemet@mail.ru

UOT: 82. (091);398

İQDIR VƏ NAXÇIVAN ƏFSANƏLƏRİNDƏ ORTAQLIQLAR

Açar sözlər: İqdir, Ağrı, Haçadağ, Qısırdağ, İlanıdağ, Araz

Key words: Igdir, Agri, Hachadagh, Gisirdagh, Ilanlidagh, Araz.

Ключевые слова : Игдыр, Агры, Hachadagh, Gisirdagh, Ilanlidagh, Araz

İqdir və Naxçıvanda tarixən eyni etnosların yaşamasını hər iki bölgədə yayılan əfsanələr də sübut edir. Əlbətdə, burda coğrafi yaxınlıq ciddi faktordur. Araşdırmalarda bu barədə yetərincə danışılmışdır.

“İydir” kimi tələffüz olunan bölgənin adı İğdir, İğdir, İgdir, Yıgdir, Yiğdir, Yegdir, Eğdir şəklində də işlənir (6, s.29). İğdir Oğuzların 24 boyundan birinin adıdır. Bu adın ige/yige komponenti Türkiyə türkcəsində də, Azərbaycanın türkcəsində də yiyə, sahib anlamındadır. Yeg həm də hər iki türkcədə iye (yaxşı) anlamındadır.

Bu ad ən qədim türk düşüncəsindən qaynaqlanır, folklor abidələrində çox işləkdir.

Naxçıvan adı da əski tarixlərdən gətirdiyi informasiya yükünü daşıyır. Bu adı Nuhla bağlayır, nuhçuların yurdu anlamına üstünlük verilir. Bəzi tədqiqatçılar isə bu adı naxəz türkləri ilə əlaqələndirir, qədimlərdə İğdırın da, Naxçıvanın da Naxəzlər ölkəsinə daxil olduğunu göstəririlər (2, s.457).

İğdir və Naxçıvan əfsanələrindəki ortaqlıqların bir səbəbini, fikirimizcə, burda axtarmaq lazımdır. Naxçıvanda, Naxçıvanla bağlı əfsanələrin İğdırda geniş yayılmasıdır. Bunu isə həm etnik, həm də coğrafi yaxınlıqla şərtləndirmək istərdik.

Siyasi hadisələr 70 il bu iki qardaş eli bir-birindən ayırsa da, folklor mətinlərində onlar həmişə bir yerdə təqdim olunmuşlar. “İki dağ” əfsanəsinin bu cəhətdən çox səciyəvi olduğunu nəzərə alıb onun tam mətnini çatdırmaq istəyirik: “Deyirlər ki, qədim zamanlarda yer üzərində iki dev varmış. Bu devlərin biri Məğribdə, o biri isə Məşriqdə yaşayırmış.”

Onlar bir-birinin haqqında çox eşidibmiş onlar Naxçıvanda görüşmək qərarına gəlirlər.

Uzun səfərdən sonra onlar Naxçıvanda üz-üzə gəlirlər, vuruşmağa başlayırlar. Vuruşmaları çox çəkir. Heç biri üstün gələnmiş.

Devlər qurşaq tuturlar yenə bir-birini yıxammırlar. Axırda toppuz vuruşuna keçirlər. Sən demə, bu devlərdən biri qadınmış, o biri kişi. Birinci ikinci vuruşda toppuzlar göydə toqquşur. Üçüncü vuruşda toppuzu bir-birinin başına endirə bilirlər. Qadın devin toppuzu kişi devin başını haçalayır. Kişi devində toppuzu nə təhər bərk dəyirsə, qadın dev uşaq salır. Həm də zərbələrini bərk vurduqlarından bir-birlərindən aralı düşürlər. Kişi dev öz əməmindən peşman olur, yaralı-yaralı başını qaldırır ki qadın devi görsün, amma görə bilmir.

Devlərin vuruşu göylərə xoş getmir. Hər iki devi daşa döndərir. İki dev dağa dönüb aralıdan bir-birinə baxırlar.

O vaxtdan kişi dev Haça dağ qadın dev isə Ağrı dağ adıyla tanınır. Ağrı dağın yanında balasıda var” (1, s.76-77). Ağrı dağ İğdırın, Haça dağ Naxçıvanın təbii sərvətidi. Eyni əfsanə isə iki qardaş bölgənin təbii sərvətini bədii sərvətə çevirir. Bu dağlar naxçıvanlı və iğdirli mətn daşıyıcısının əski inancları, dini-mifoloji düşüncəsi ilə bağlıdır.

Professor Məhərrəm Cəfərlinin fikrincə, Haça dağda, Ağrı dağda adi təbiət obyektləri deyildir. Bu dağların onların Tanrısı yaratmışdır (4, s. 23). Məlumdur ki, xalq etimologiyası eyni təbiət obyektlərini o zaman iki və ya daha çox adlarla təqdim edir ki, həmin obyektlər etnosun həyatında mühüm rol oynasın. Ağrı dağın İğdırda Eğri dağ, Yatan Ala dağ, Haça dağın Naxçıvanda Elanlı dağ, İlanlı dağ kimi adlandırılması fikrimizə sübutdur.

Nuh Nəbi obrazı hər iki bölgədə bir çox əfsanələrin ağırlıq mərkəzini təşkil edir. Bu mətnlərin böyük bir qismi dağlarla bağlıdır.

Nuh Nəbinin gəmisinin İğdırda toxunduğu dağlar: Sübhan, Allahuekber, Elegez, Ağrı dağ və.s., Nuh Nəbinin gəmisinin Naxçıvanda toxunduğu dağlar: Haça dağ, Genni, Bəlkə, Əcnövür, Gəmiqaya və

s. Bu dağlarla əlaqəli əsasında Nu Nəbinin gəmisinin səfər xəritəsini yaratmaq olar. Əfsanələr, Nuh Nəbinin gəmişi dağa toxunanda o, nə ağır dağdır söyləmiş, burdanda dağın adı Ağrı qalmışdır. Gəmi keçəndə dağın başını iki haça etdiyindən Haça dağ, Nuh Nəbi nə enli dağdır söylədiyindən Gennli dağ, bəlkə də dağdır dediyindən Bəlkə dağı adları yaranmışdır.

Göründüyü kimi bu adların hamısının yaranma yolları eyni düşüncədən qaynaqlanmışdır.

Bir əfsanədə deyilir: “Gəmi bir dağa yan alıb yavaşca qayaya toxundu.Nuh buna Gəmiqaya adı verdi” (2, s.68).

Adın yaranması yenə eyni şəkildə təqdim olunur. Başqa bir əfsanədə isə Naxçıvan adı Nuhdabanla əlaqələndirilir: “Nuh Nəbi sözünü qurtardı. Dayandığı yerdən bir addım irəli atdı ayağı torpağa dəyəndə pəncəsi yox, dabanı yerə dəydi.Oğulları həmin yerdə yurd saldılar, adınada Nuhdaban dedilər” (2, s.70).

İğdırda isə deyilir: “Nuhun Gəmişi bu dağın üzərinə konmuştu. Araz nehrinin kenarında olan Surmari, bir taraftan derin bir vadi ilə ehatelenməkdə digər taraftanda Sarp dağla yüksəlməkdədir... Bu Surmari şəhri tufandan sonra kuru toprak üzərinə kurulan ilk şəhirdir. Burayı kuranlar, Nuhun oğullarıdır” (6, s.58). Deməli həm Surmarinin, həm də Naxçıvanın qurulması Nuhun və onun övladlarının adı ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, Naxçıvan əfsanələrinin birində ağır dağın əvvəllər Qısır dağ olmasından bəhs olunur. Guya övladı olmadığından dağ belə adlanırmış, qısır olmasının əziyyətini çəkirmiş. Nuh Nəbi Qısır dağa deyir ki, sənin övladın olacaq bu xəbər dağı sevindirir.Doğurdanda, dağın bir oğlu olur. O, doğandan sonra adı dəyişir. O, daha qısır deyil. doğuş zamanı ağır çəkdiyindən adı Ağrı olur.

Məlumdur ki, İğdırda böyük Ağrı Ağabey, kiçik Ağrı isə onun bacısı kimi düşünülür. Göründüyü kimi, Naxçıvanda yayılan əfsanələrdə Böyük Ağrı qadın kimi, kiçik Ağrı isə Kişi kimi düşünülür. İğdırda isə fərqli şəkildə böyük Ağrı kişi, kiçik Ağrı qadın kimi təqdim olunur.

Naxçıvan əfsanələrində Haça dağ və Ağrı dağ Nuh Nəbidən sonra nəhəng varlıq kimi düşünülen Ucubılığ obrazı ilə də əlaqələndirilir.

Əfsanəyə görə, Ucubılığın başı buludlara başı buludlara dəyirmiş. O, su içəndə bir əlini Ağrı dağa, bir əlini Haça dağa qoyub əyilib Arazdan su içirmiş. Fikirimizcə, bu əfsanədə İğdır və Naxçıvanda tarixən etnik və coğrafi yaxınlıqlardan qaynaqlanmışdır.

Bildiyimiz kimi hər iki bölgədə kümbətlər çox məşhurdur. İğdırda Kızıl kümbət, Kolikent kümbeti, Hacı İbrahim Gödek kümbeti ilə Naxçıvandakı Aza kümbeti, Darkən kümbeti bir çox cəhətlərdən ortaqlıqlara malikdir.

Naxçıvandakı hər iki kümbətlə bağlı əfsanələr mövcuddur. Təbiidir ki, kümbət və qalalar tutduqları yerə, tarixi, coğrafi, əhəmiyyətinə görə əfsanə yaradıcılığında mühüm rol oynayır.

Bu yönümdən Ağrı dağının ətəklərindəki İğdır qalası ilə Naxçıvan ərazisindəki Əlincə qalasının taleyində müəyyən ortaqlıqlar vardır. Məlumdur ki, 1394-cü ildə İğdırda ikinci dəfə gələn Əmir Teymur bölgə əhalisinin şikayətlərinə görə İğdır qalasının bəyini edam etdirmiş, qalanın bütün qapılarını dağıtmış, əmr etmişdir ki, qalanın qapıları bir daha təmir edilməsin. Sonra Əmir Teymur qala bəyinin arvadını İğdır qalasının başçısı təyin etmişdir. İğdırda çox önəm verən Teymur buranın bolluq, hüsr içində yaşaması üçün mücadilələr aparmışdır (6, s.57).Bu tarixi hadisə əfsanələri də xatırladır.

Naxçıvandakı Əlincə qalaya Əmir Teymur da, oğlu Miranşah da hücum etmiş, Miranşah 14 il bu qalanı mühasirədə saxlamışdır. Sonrada Əmir Teymur qalanı fəth etmiş, Əlincəyə də, Naxçıvana da böyük önəm verdiyini bildirmişdir. Bu gün Naxçıvanda yaşadılan “Çərkiboğan”, “Zeynəb gölü”, “Altun-Zeynəb” və başqa əfsanələr həmin hadisələrlə bağlı yaranmışdır.

Maraqlıdır ki, Əlincə qalanın bəylərindən biri də Altun adlanırdı. Onun nişanlısı Zeynəb haqqında çoxlu əfsanələr mövcuddur. Deməli, İğdır qalasında onun bəyi və arvadı haqqında geniş söhbətlər yayıldığı kimi, Naxçıvandakı Əlincə qalasının bəylərindən olan Altun və Zeynəb də çoxsaylı əfsanələrin yayılmasına qaynaq olmuşlar. Hər iki bölgədəki hadisələrin Əmir Teymurla bağlılığı da əhəmiyyətli faktordur.Etnik, tarixi, coğrafi yaxınlıq nəticəsində ortaqlıqlar, eyniliklər üzə çıxmışdır.

Bu ortaqlıqlar təkcə əfsanələrdə yox, folklorun digər janrlarında da mühüm yer tutur. Folklorşünas Rafiq Babayevin dediyi, tarixən bu qədim bölgələrin əhalisinin türk olması, etnik düşüncə eyniliyi, coğrafi yaxınlıq folklor nümunələrində həlledici şertə çevrilmişdir. Bu baxımdan həmin nümunələr etnik tale haqqında total mətnin ayrı-ayrı parçaları, Bütövün, tamin hissələri təsirini bağışlayır. (3, s.120)

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru, Bakı, Səda, 1994.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. 3cilddə, Iic., Naxçıvan, Əcəmi, 2011, 496s
3. Babayev R.Naxçıvan folkloru, bəşərlik, türklük, regionallıq, Bakı, Elm, 2008, 143
4. Cəfərli M.Folklor və etnik-milli süur. Bakı, Elm, 2006, 126s
5. İğdır kultürü. İğdır, İğdır Belediyesi Kültür Yayınları, 2006, 398s
6. H.Buyruk. Tarihi və Kültürel varlıqlarıylaİğdır, İğdır, 2006, 286s

ABSTRACT

Sedaget Nehmetova

Legends partnerships Iğdir and Nakhchivan

The article deals with the geographical closeness between Iğdir and Nakhchivan and thanks to this closeness there are common folklore of the both regions. It is interesting that there are legends in Iğdir connected with Nakhchivan and in Nakhchivan most legends are connected with Iğdir. As you see from the article most of the legends are connected with the name of prophet Noah.

РЕЗЮМЕ

Седагет Неметова

Сходства легенды Игдыр и Нахчыван

В статье обсуждаются географический и близость между Игдыр и Нахчыван и благодаря близости фольклор обоих регионов похожи. Интересно отметить, что в Игдыр есть фольклор о Нахчыван и в Нахчыван есть фольклор об Игдыр. Как вы можете видеть из статьи в Нахчыване и Игдыр многие из мифов связаны с именем Ноя.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

UOT: 82-053.2

ƏLİ MƏHZUN VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, Əli Məhzun**Key words:** Azerbaijan literature, children's literature, Ali Mahzun**Ключевые слова:** Азербайджанская литература, детская литература, Али Махзун

Ötən əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının inkişafında özünəməxsus xidmətlər göstərmiş istedadlı ədiblərimizdən biri də Əli Məhzun Rəhimovdur (1886-1934).

Müxtəlif vaxtlarda mollanəsrəddinçi ədəbi hərəkatdan və mətbuatdan, o cümlədən ötən əsrin əvvəllərindəki İrəvan ədəbi mühitindən söz açan bəzi tədqiqatçılar öz kitablarında Ə.Məhzunun yaradıcılığı barədə də yığcam mülahizələr söyləmişlər. Bəzi məqalələrdə də onun ədəbi irsi haqqında qısa qeydlərə rast gəlirik. Ədəbiyyatşünaslar Abbas Zamanovla Kamran Əliyevin tərtibi ilə 1986-cı ildə nəşr olunmuş “Mollanəsrəddinçi şairlər” toplusuna Əli Məhzunun müxtəlif həcmli on bir şeiri daxil edilmişdir (5, s.325-336).

Unudulmuş ədib haqqında ilk və hələ ki, yeganə kitabı ədəbiyyatşünas Hüseyn Həşimli 2009-cu ildə nəşr etdirmişdir. Araşdırma “Əli Məhzun və “Ədəbiyyata dair” əsəri” adlanır (1). Müəllif həmin kitabında bu görkəmli ziyalının yaradıcılığının əsas istiqamətləri, bir sıra səciyyəvi nümunələri barədə təhlillər və dəyərləndirmələr arapmış, o cümlədən onun 1917-ci ildə İrəvanda “Bürhani-həqiqət” jurnalında silsilə şəklində dərc olunmuş “Ədəbiyyata dair” elmi əsərini də ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırmış və müasir əlifbamıza çevirərək elmi-ədəbi ictimaiyyətə təqdim etmişdir.

Həmin kitabdən öyrənirik ki, Əli Məhzun Rəhimov İrəvan ədəbi mühitinin yetirməsi olmuş, orada çıxan “Ləklək”, “Bürhani-həqiqət” jurnallarında müxtəlif səpkili yazılar dərc etdirmiş, “Molla Nəsrəddin” jurnalında, həmçinin “Məzəli”, “Babayi-Əmir”, “Tuti”, “Yeni irşad”, “İqbal”, “Sədayi-həqq” və digər mətbuat orqanlarında çoxsaylı əsərlərini oxuculara çatdırmışdır. Müxtəlif imzalarla yazan ədib satirik əsərlərində daha çox “Yetim cüce”, ciddi məzmunlu əsərlərində isə “Əli Məhzun” imzasına üstünlük vermişdir. Mərhum salnaməçi Qulam Məmmədli onun müxtəlif vaxtlarda “Təhvil”, “Yeniyyət”, “Yeni cüce” və s. imzalardan istifadəsini də nəzərə çatdırmışdır (3, s.40, 53. 92).

Əli Məhzunun ədəbi irsi ilk növbədə, satirik və ciddi məzmunlu şeirlərdən, bir sıra felyetonlardan, ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələrdən ibarətdir. Buraya onun teatr və dramaturgiya, həmçinin bədii tərcümə sahəsindəki fəaliyyətini də əlavə etsək, zəngin və çoxcəhətli yaradıcılıq yolu keçməsi bir daha yəqinləşər.

Lakin ədəbiyyat və mətbuat tariximizdə unudulmaz yer tutan görkəmli ziyalının çoxşaxəli yaradıcılığı elmi fikrin ardıcıl diqqətindən kənar qalmış, hərtərəfli, sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Bu məqalədə biz ədibin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərə nəzər salacağıq.

Araşdırmalar göstərir ki, Əli Məhzun uşaq ədəbiyyatı sahəsində də səmərəli yaradıcılıq axtarışları aparmışdır. Ədəbiyyatşünaslıqda vurğulandığı kimi: “1927-ci ildə Əli Məhzun tanınmış şair Hacı Kərim Sanılı ilə birlikdə “Meymun və ilan” adlı kitab çap etdirir. Uşaqlar üçün yazılmış bu ... kitabça Azərənəşr tərəfindən buraxılmışdır. Həmin kitabça haqqında Rəşid bəy Əfəndiyevin mətbuatda yığcam resenziyası dərc olunmuşdur” (1, s.24). Xatırladaq ki, bu resenziya 1928-ci ildə “Kommunist” qəzetində verilmişdi (2).

Onu da deyək ki, Hacı Kərim Sanılı ilə Əli Məhzunun 1927-ci ildə Bakıda çap olunmuş “Meymun və ilan” kitabçasındakı uşaq ədəbiyyatı nümunələrini 2015-ci ildə gənc tədqiqatçı Könül Məhərrəmovna “Sanılı dünyası” kitabında müasir oxuculara çatdırmışdır (4, s.51-58).

Bu məqamda bir məsələyə aydınlıq gətirməyə ehtiyac duyuruq. K.Məhərrəmovanın həmin kitabında Ə.Məhzunla H.K.Sanılının birgə çap etdirdikləri kitaba dair bir neçə cümləlik qeydlərin əvvəlində deyilir: “Hacı Kərim Sanılı və Əli Məhzun uşaqlar üçün “Meymun və ilan” mənzuməsi yazmışlar” (4, s.7). Buradan belə anlaşıla bilər ki, kitabda bir əsər verilmişdir və o da “Meymun və ilan” adlı mənzumədir. Amma əslində burada bir mənzumə yox, səkkiz şeir vardır ki, onlardan dördü Hacı Kərim Sanılının, dördü isə Əli Məhzunun qələminə mənsubdur və “Meymun və ilan” da

H.K.Sanılının şeirlərindən biridir. K.Məhərrəmovanın bu əsərlərin adlarını da sadalaması deməyə əsas verir ki, gənc tədqiqatçı yuxarıdakı fikrində diqqətsizliyə yol vermişdir.

Kitabda aşağıdakı şeirlər H.K.Sanılınıdır: “Meymun və ilan”, “Oxlu kirpi”, “Dolaşa”, “Leylək”. Əli Məhzunun isə bu şeirləri verilmişdir: “Aslan və meymun”, “Hiyləgər Findili”, “Qara adam”, “Sarı cüclər”.

Haşiyə çıxaraq xatırladaq ki, Ə.Məhzunla birlikdə uşaqlar üçün şeirlər kitabı nəşr etdirən Hacı Kərim Sanılı (1878-1937) o dövrün görkəmli şairlərindən idi, şeir və poemaları ilə tanınmışdı. O, Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş, uzun illər müxtəlif təhsil ocaqlarında pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, mətbuat orqanlarında çoxsaylı bədii və publisistik əsərlər dərc etdirmişdir. H.K. Sanılının uşaqlar üçün hazırladığı dərsliklərdə müxtəlif müəlliflərin müvafiq əsərləri ilə yanaşı, onun özünün qələmə aldığı bədii nümunələr də diqqəti çəkir. O, müəllimlik fəaliyyəti dövründə pedaqoji-metodiki məsələlərlə yanaşı, uşaq ədəbiyyatına da ardıcıl maraq və diqqət göstərmiş, bu sahədə də dəyərli nümunələr yaratmışdır. “Meymun və ilan” kitabındakı nümunələr də bu qəbildəndir.

Əli Məhzunun həmin kitabda verilmiş şeirləri də uşaqlar üçün maraqlı mütləq materialı sayıla bilər. Şeirlərin hamısı heyvanlar aləmindən bəhs edir. Şair həm ev heyvanlarını, həm də çöl heyvanlarını müxtəlif aspektlərdə bədii təsvir sferasına daxil etmişdir. Daha doğrusu, şeirlərin hamısında yığcam süjet vardır və bu süjetlərdən üçündə hadisələr bütövlükdə heyvanların iştirakı ilə baş verir, bir nümunədə isə insan obrazı da vardır.

Şair heyvanlar aləmindən bəhs edən bu maraqlı şeirlərlə uşaqların diqqətini çəkə bilmişdir. Ədəbiyyatşünas Qara Namazovun görkəmli ədib Abdulla Şaiqin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdən danışarkən vurğuladığı aşağıdakı fikri Əli Məhzunun da bu tipli şeirlərinə aid etmək olar: “Aydındır ki, uşaqlarda saf, nəcib duyğular oyatmaqda, ətraf mühit haqqında onların biliklərini zənginləşdirməkdə heyvanlar aləmini öyrənməyin əhəmiyyəti misilsizdir” (6, s. 172).

Əli Məhzunun mövzusu heyvanlar aləmindən alınmış şeirlərində ayrı-ayrı heyvanların hərəkətləri timsalında ağıllı, fərasətli, diqqətli, diribaş olmağın üstünlükləri oxucuların nəzərinə çatdırılmış, məktəblilərin əqli tərbiyəsinə müvafiq tərzdə fikir verilmişdir.

Bu baxımdan şairin “Aslan və meymun” şeiri (4, s.54) maraq doğurur. Əsər maraqlı süjetə malikdir. Burada təsvir olunur ki, günlərin birində böyük bir aslan yemək üçün ceyranı tutur. Bunu görəndə meymunun ceyrana yazdığı gəlir, o, ceyranı ölümün pəncəsindən xilas etmək istəyir və müvafiq yol tapır:

Meymunun gəldi yazdığı ceyrana,
Ağız-gözün əyişdirdi aslana.
Aslan ona acıqlandı, kükrədi,
Qanı vurdu başa, hirsdən titrədi.
Buraxdı ceyranı, çöndü meymuna,
Meymun da saymaz dal çöndərdi ona.

Meymunun hərəkətlərindən qəzəblənmiş aslan ceyranı buraxıb ona hücum edir, lakin məqsədinə çata bilmir. Belə ki, meymun ağaca dırmanır, onu təqib edib üstünə tullanan aslanın isə quyruğu ilişib ağacda qalır. Meymun yenə də cəld tərپənib aslanı cəzalandırır:

Meymunun üstünə aslan atıldı,
Quyruğu ilişdi, ağacda qaldı.
Meymun tutub düyünlədi ucunu,
Aldı əlindən aslanın gücünü.
Sonra gəlib qabağında çömbəldi,
Ağzın əyişdirib gözün bərətdi.
Masxaraya meymun qoymuşdu onu,
O da dartınırdı tutsun meymunu.

Bu maraqlı süjet daxilində Ə.Məhzun bir tərəfdən, ağıllı, diribaş olmağın üstünlüklərini diqqətə çatdırmış, digər tərəfdən də gücsüzlərə, günahsızlara kömək göstərmək ideyasını önə çəkmişdir.

Əli Məhzunun qələmindən çıxmış “Hiyləgər “Findili” adlı şeir (4, s.55) də uşaqların həvəslə oxuyacağı bədii nümunədir. Şeirdə yığcam süjet də vardır. Burada təsvir olunur ki, mətbəxdə un taylarının üstündəki boşqabda bir toyuq da var. Bunu görəndə pişik (şeirdə o, “Findili” adlandırılıb) toyuğu yemək üçün yollar arayır, lakin çox hoppansa da toyuğu götürə bilmir:

Mətbəxdə un tayları sıra ilə düzülmüşdü,
Tay üstündə boşqabda bir toyuq qoyulmuşdu.
Bunu gördü “Findili”, ağzı bütün sulandı,

Çatmadı ağzı ora, hər nə qədər hoplandı.
Təngə gəldi, usandı, bilmirdi ki, neyləsin.
Bir çarə axtarırdı, qapıb toyuğu yesin.

Hiyləgər pişik axırda məqsədinə nail olur. Belə ki, o, üst-üstə yığılmış un kisələrini cırır, un axıb yerə tökülür. Beləliklə, torbalar boşalır, onların üstündəki toyuğu da pişik götürə bilir:

Dişlərini qıcırtdı, tayı cırdı ortadan,
Xarıltıyla cırıqdan un oldu calan-calan.
“Findili” bir ucundan o torbanı söküdü,
Un calanıb torbadan yavaş-yavaş çökürdü.
Torba çökdü, “Findili” toyuğu ağzına aldı,
Gizlində yemək üçün bir baş bağa yönəldi.

Uşaqlar üçün qələmə alınmış bu şeirdə də fərsətli olmaq, diribaşlıq kimi ideya aparıcıdır. Əsərdəki maraqlı süjet uşaqların diqqətini asanlıqla çəkir.

Əli Məhzunun “Sarı cücələr” şeiri (4, s.57-58) də uşaqlar üçün maraqlı mütaliə materialı sayıla bilər. Burada müəllif quşların yumoristik sərgüzəştini qələmə almışdır. Göy çəməndə bir toyuq dənələnir, onun sarı cüceləri isə arxasınca dolanırlar. Tüstdən qaralmış bir dudkeş görən cücələr onun nə olduğunu maraqla edərək içərisinə girirlər:

...Hisli-qurumlu bir dudkeş gördülər,
Hürküşdülər, qorxuşdular, durdular.
Bir az baxışdılar, sonra iləri
Gəlib baxıb, dimdiklədi hər biri.
Dudkeşdəki boz deşiyə baxdılar,
Bir-bir gəlib başlarını soxdular.
Sonra hamı bir səfə düzüldülər,
Bircə-bircə o dudkeşə doldular.

Dudkeşin o biri başından çıxan cücelərin hamısı tanınmaz hala düşür, çünki dudkeşin içərisindəki his onları qapqara edib. Cücelərini bu vəziyyətdə görən ana toyuq özünü itirir:

Büləndilər hisə-quruma onlar,
Qapqara bir xortdan kimi çıxdılar.
Ana toyuq qorxdı, ürəyi getdi,
Qaqqıldayıb tülklərini pırsıtdı.

Əli Məhzunun “Qara adam” şeirində (4, s.56-57) isə qorxmazlıq, cəsurluq kimi məziyyətlər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Burada təsvir olunur ki, çöldə ağac altında dincələn bir həbəş təhlükəyə düşür, ağacdən sallanan iri ilan, üstünə hücum çəkən aslanı görsə də özünü itirmir:

...Birdən başın qaldırdı,
Gördü ki, bir ağacdən
Sallanır ağzı açıq,
Canlı, yoğun bir ilan.
Uzaqdan da bir aslan
Ona tərəf gəlirdi.
Nərə çəkib kükrəyib
Çöllərə səs salırdı.
Qara adam qorxmadı,
İtirmədi özünü,
Tutub əzdi o saat
İlanın baş-gözünü.

Bunun ardınca isə o, nizədən istifadə edərək aslanı da öldürür. Onu da deyək ki, Əli Məhzunun uşaqlar üçün yazdığı şeirlərdə ümumən bədii dolğunluq var, amma “Qara adam” şeirində yerinə düşməyən bəzi misralara da rast gəlinir. Məsələn, zənci haqqında işlədilən “Dincəlirdi bir vəhşi” ifadəsi bu qəbildəndir. Lakin belə hallar öləri xarakter daşıyır.

Bütövlükdə istedadlı şairimiz Əli Məhzun Rəhimovun uşaqlar üçün yazdığı şeirlər özünün təbiiliyi, sadəliyi, axıcılığı, ahəngdarlığı, maraqlı süjeti ilə seçilir. Şair bu şeirlərinin uşaqların qavrayış səviyyəsinə uyğun olmasına xüsusi fikir vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həşimli H.M. Əli Məhzun və “Ədəbiyyata dair” əsəri, Bakı, Nurlan, 2009, 80 s
2. “Kommunist” qəzeti. Bakı, 15 may 1928-ci il
3. Məmmədli Q.M. İmzalar. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977, 120 s
4. Məhərrəmov K. Sanılı dünyası, Bakı: Elm və təhsil, 2015, 108 s.
5. Mollanəsrəddinçi şairlər (tərtib edənləri Abbas Zamanov, Kamran Əliyev). Bakı, Yazıçı, 1986, 512 s
6. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007, 444 s

ABSTRACT

Nadir Ismailov

Ali Mahzun and children's literature

Ali Mahzun Rahimoff (1886-1934) is one of the most prominent representatives of the Azerbaijani literature of XX century. His poetry is rich with deep humanistic senses and qualities. The article has been dedicated to the poems for children of Ali Mahzun. In this paper attention is directed to the various phase's of literary activities Ali Mahzun. These stages are investigated on the basis of those examples, facing a poet and made appropriate conclusions.

There have been analysed characteristic works, their idealogical-literary features have been clarified. There are have been telis opinions about his poetic style and on the examples of verse are exposed main features of his poetry.

РЕЗЮМЕ

Надир Исмаилов

Али Махзун и детская литература

Али Махзун Рагимов (1886-1934) является одним из выдающихся представителей азербайджанской литературы двадцатого века. Его поэзия пронизана гуманизмом, глубокими чувствами. Статья посвящена творчестве известного поэта Али Махзуна. В статье рассматриваются разные направления творчества поэта. Здесь на основе примеров исследуются темы, к которым обращался поэт на этих этапах, и сделаны некоторые вводы.

В статье анализируются характерные произведения поэта, написанные для детей, выявляются их идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о поэтическом стиле поэта, а также выявляются главные особенности его поэзии на стихотворных примерах.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

QƏHRƏMAN BEHBUDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82. (091)

AZƏRBAYCANDA XIV ƏSRDƏ SİYASİ-HÜQUQİ İDEYALARIN ƏSAS İSTİQAMƏTİ

Açar sözlər: hürifilik hərəkəti, siyasi hüquq, fəlsəfi cərəyan, dövlət, dövlətin formasi, niyyəti, Nəimi, Nəsimi

Ключевые слова: хуруфистическое движение, политико-правовое, философское течение, государство, правопорядки, государственный деятель, мыслитель, Наими, Насими.

Key words: the movement of Hurufism, politic-legal, philosophical, government, regulation, statesman, thinker, Naimi, Nasimi

Hürufiliyin siyasi ideologiyası təsadüfi və kortəbii olaraq yaranmamışdır. Onun meydana çıxması bir sıra ilkin sosial-iqtisadi və ideya şərtləri ilə əlaqədar olmuşdur. (1; s.74) Onun formalaşdığı dövr, yəni Azərbaycanın XIII əsrin sonuna doğru olan sosial-iqtisadi həyatı mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi və təsərrüfatın canlanması ilə müşayiət olunurdu. Artıq torpaq və vergi siyasəti nisbətən də olsa, qanuni çərçivəyə alınmış, mərkəzi idarəetmə aparatı yaradılmışdı.

Monqol-türk qəbilələrinin Azərbaycana gəlişi ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafına təsir etdi. İlk monqol yürüşlərinin, eləcə də monqolların həyata keçirdikləri siyasətin ağır təzyiqinə baxmayaraq, zaman keçdikcə Azərbaycanda elm və mədəniyyət inkişaf etdi. Azərbaycan şərqin elm və mədəniyyət mərkəzi olaraq qaldı. İstər dəqiq, istərsə də humanitar elmlər sahəsində dünya şöhrətli əsərlər meydana gəldi. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri-alimləri, mütəfəkkirləri, şairləri, din xadimləri bütün Şərqdə məşhurlaşdılar (2; s. 9). Bu dövr N.Tusin, Ə.Marağayinin, M.Şəbüstərinin, F.Nəiminin, İ.Nəsiminin və sair alimlərin yaradıcılığı elmin başqa sahələri kimi, Azərbaycanın siyasi və hüquqi fikir tarixində xeyli zəngin və səmərəli nailiyyətlər əldə etdi.

Elmin və mədəniyyətin ölkədə ali dərəcədə inkişafı, təlim və tərbiyənin səviyyəsindən və həmçinin maarifin tərəqqisindən asılı idi. O dövr məktəblərdə Quran oxumağa və şəriət dərslərinə çox diqqət yönəldilmişdi. “Dar ül-Quran” (Quran evi) adlanan məktəblərdə, dini hökmlər və Quran oxumaq tədris olunurdu. Mövcud məktəblərlə yanaşı, məscidlərdə və hətta xanəqahlarda və evlərdə də buna tay məktəblər təşkil olunurdu. Mədrəsələrdə dini təlimatlar ilə yanaşı ayrı-ayrı dünyəvi fənlər də tədris olunurdu. Mədrəsələrin xərxi, şəxsi və yaxud vəqf əmlakının gəlirlərindən ödənilirdi.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elmin bütün sahələrində inkişaf baş verdi. Astonomiya (nücum), riyaziyyat, tibb, tarix, coğrafiya, ədəbiyyat, dil, musiqi, memarlıq, incəsənət və s. elm sahələrində yeni-nə nailiyyətlər əldə olundu. 1259-cu ildə Marağada Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə tikilmiş rəsədxana, həmçinin, XIV əsrin əvvəllərində Şam-Qazanda (Təbrizdə) tikilmiş rəsədxana Şərqdə nücum elminin mərkəzinə çevrildi (3; s.289). Rəsədxana Marağa şəhərinin şimal qərbində Rəsəd dağının üzərində idi. Bu mərkəzdə 100-dən artıq alim çalışırdı. Rəsədxananın 400 min əlyazmaya malik kitabxanası var idi. Marağa rəsədxanasında aparılan tədqiqatlar Avropada elmin inkişafına, Uluqbəydə (Səmərqənddə), Pekin və bir sıra Qərbi Avropa rəsədxanalarının elmi fəaliyyətinə müsbət təsir göstərirdi (71-115). Həmdullah Qəzvinin yazdığına görə Marağa rəsədxanası F.Nəiminin doğum tarixində uçulmuş vəziyyətdə mövcud imiş. (6; s.493)

XIII və XIV əsrlərdə Azərbaycanda elmin digər sahələrində, xüsusilə dəqiq elmlərdən olan hesabdarlıq, dars üş-şəfalar və daruxanaların (apteklərin) möhtəşəmliyi, xəttatlıq, nəqqaşlıq, dilçilik, məcalisi-üns cəmiyyətlərinin fəaliyyətləri ilə paralel fəlsəfə və hüquq kimi (insan hüquqları kimi) elmlərin inkişafından törənən mütərəqqi hüquq və azadlıqların ideyaları və həmçinin ideyalarla yanaşı hürufilik örtüyü altında olan hüquqi ideyalar dünya səviyyəli şah-əsərlərin zühuru baş verdi. (3; s.301)

Azərbaycan alimi Məhəmməd Naxçıvani dövlət katibi və ölkənin baş qazısı, (səhah əl-əcəm (qeyri-ərəb sözlərinin) düzətilmişləri) və Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib (dərəcələrin müəyyən edilməsi zamanı mirzələr üçün rəhbər vasitə) əsərlərinin sahibi sağlamlığı insanın əqli və fiziki inkişafının əsas özəyi hesab edibdir. O, ölkədə əhalinin xəstəliklərdən qorunması və müalicəsi məqsədi ilə xüsusi müəssisələrin – dar üş-şəfalarının (şəfa evlərinin) fəaliyyət göstərdiyindən xəbər veribdir. Dar üş-şəfaların tikintisi Qazan xanın dövründə nəzərə çarpacaq dərəcədə artdı. Təbrizin Rəbi Rəşidi

məhəlləsində fəaliyyət göstərən Dar üş-Şəfa öz möhtəşəmliyi ilə seçilirdi. Burada Hindistan, Çin, Misir, Şam və sair ölkələrdən gəlmiş 50 tanınmış həkim çalışırdı. Dar üş-şəfalar da vəqf gəlirləri hesabına işləyirdi. Dar üş-Şəfalarda həmçinin yüksək ixtisaslı həkimlər hazırlanırdı və Dar üş-Şəfalarla yanaşı, ölkədə daruxanalar (apteklər) mövcud idi (6; s.269). Alimin Azərbaycanda dövlət quruluşu barəsində və dövrün idarə etmə sistemləri haqqında dəyərli izahatları mövcuddur.

Bu dövr Azərbaycanda və sair Şərq mədəniyyətlərində tarix və coğrafiya sahəsində çoxlu əsərlər meydana gəlmişdi. Onların 70-dən çoxunun adı və 50-yə qədər əsərin özü dövrümüzdə kimi gəlib çatmışdır. Elxanilər dövlətinin baş vəziri, tanınmış alim və 14 qiymətli əsərin müəllifi F. Rəşidəddinin “Came Ət-təvarix” (“Tarixlər toplusu”) əsəri, Hülakü xandan ta ki Qazan xanın hakimiyyətinin sonuna qədər olan dövrü və həmçinin bir sıra dünya ölkələrinin tarixini müfəssəl izah edir. Təbrizdə yazılmış digər tarixi əsərlərin müəlliflərindən olan Əhməd İbn Məhəmməd Təbrizi, Təvəkkül İbn Bəzzaz, Əbu Bəkr Əl-Qütbi Əl-Əhəri, Məhəmməd Naxçıvani, Gəncəli Kirakos - Qafqaz Albaniyası ərazisində başverən münasibətləri qeydə almışdır. Nizaməddin Şami - Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşlərinin canlı şahidi və onun ölkə ərazisində apardığı sosial-iqtisadi və siyasi işləri şərh etmişdir. Dövrün digər alimləri, Həmdulla Qəzvini (Müstəfi) “Zeyl-e tarix-e qozidə” (seçilmiş tarixin davamı) Azərbaycan tarixinə xüsusi diqqət yetiribdir. Alim Nüzhet əl-qülüb (könül nəş’əsi) əsərində Şərqin və Azərbaycanın coğrafi mövqeyin və ticarət yolları və s. barədə qiymətli faktlar əks etdiribdir. Həmçinin, Ə.Cüveyni, Ş.Vəssaf, Ş.Yəzdi, Zəkəriyyə Qəzvini, Əbdürrəşid Bakuvi və başqa alimlərin əsərlərində dövrün dəyərli tarixi və coğrafiya mühitindən və sair sahələrdən ətraflı məlumatlar əks etdirmişlər. (6; s.195)

Qazi Bürhanəddin (1314-1398) hökmdar şair olmuşdur. İngilis şərqşünası Eduard Braun şairin yaradıcılığını türk ədəbiyyatında dünyəvi peozianın ilk örnəyi adlandırmışdır. Bu sahədə Azərbaycan alimlərindən olan Hinduşah Naxçıvani və oğlu Məhəmməd Naxçıvani daha çox tanınmışdır. O dövr əgər hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəimi olsa da, onun (hürufiliyin) ən böyük nümayəndəsi İ.Nəsimi olmuşdur. O öz ana dilinin yüksək peotik sənətkarlığı ilə dahi humanist ideyaları əsasında, türk dilli ədəbiyyatın formalaşmasında və kamilləşdirilməsində müstəsna rola malik olmuş, həmçinin bir sıra ikidilli, üçdilli izahlı lüğətlər meydana gəlmişdi və Azərbaycan dilindəki terminlərdən istifadə olunmağa başlanmışdı. Bu lüğətlərdə minlərlə Azərbaycan sözü və termini özünə yer tapmışdı. Demək, Azərbaycan dili öz morfolojiyası və sintaksisini tapsa da, mütləq Azərbaycan dili və ədəbiyyatında hürufilik hərəkatının güclü ideologiyası əsasında yaranan inqilabın nəticəsində idi. Bu dövr Azərbaycan dili çox müstəqil bir ədəbiyyat kimi öz ənənələrini ardıcıl və qətiyyətlə davam etdirməyə başladı. Yüzlərlə İ.Nəsimi, Qasım Ənvər, Töfeyliyi Ərdəbili kimi alimlər, ariflər, şairlər və filosoflar Azərbaycan dili və mədəniyyətinə həyat verdilər və Azərbaycan dilini bir elm və fəlsəfə dili kimi yüksək zirvələrə qaldırdılar.

Hürufi-peotik dirçəlişi ilə paralel Azərbaycan ədəbiyyatında XIV əsrdə əvvəlki əsrə nisbətən daha sürətlə inkişaf etdi, məzmun etibarilə xeyli irəlilədi. Bu dövrdə həyatı daha geniş əks etdirən əsərlər meydana gəldi. Həmin əsərlərdə yaradılmış həyat motivləri, canlı insan surətləri peozianın mistikadan uzaqlaşaraq real həyatla əlaqələrinin qüvvətləndiyini göstərdi. Arif Ərdəbili və Əssar Təbrizinin əsərləri qeyd olunan keyfiyyətləri parlaq təcəssüm etdirən sənət nümunələrinə çevrildi. Arif Ərdəbili peomada Azərbaycan mühiti ilə bağlı hadisələrə üstünlük vermiş, Şamaxı və Bakının memarlıq abidələrindən bəhs etmişdir. Nizami ədəbi mühitinə mənsub olan Əssar Təbrizi (1325-1390) dövrünün tanınmış şair və alimi olmuşdur. O, Cəlairi sultanı Şəyx Üveysin sarayına dəvət olunmuş, lakin tezliklə saraydan uzaqlaşmışdır (6; s.39).

Hürufilik hərəkatı nəticəsində yaranan Azərbaycan renesansı, ölkənin elmi-ictimai, sosial-iqtisadi və hüquqi münasibətlərinin inkişafına dərin təsir göstərən amillərin ən başlıcası və Azərbaycan mütəfəkkirlərinin siyasi-hüquqi dünyagörüşlərinin formalaşmasında müstəsna rola malik idi. Bununla bu dövr dövlət tərəfindən verilən müxtəlif qayda-qanunlar, eləcə də dövlətdə mühüm vəzifə tutan şəxslərin və başqa ariflərin və alimlərin tərəfindən tərtib edilən qanunnamələr, traktatlar, təliqələr və kitabətlərin ən mühüm yer tutması buna əsas sübutdur. (2; s.16)

Hülakü xanın və Abaqa xanın vaxtında dövlətin baş vəziri olmuş dahi Azərbaycan mütəfəkkiri və ictimai-dövlət xadimi olan Nəsirəddin Tusi özünün “Əxlaqi-Nasiri” və “Maliyyə haqqında traktat” əsərlərində hüququn, ələlxüsus inzibati, maliyyə, aqrar, cinayət, mülki və prosessual hüququn təkmilləşdirilməsi baxımından çox qiymətli məsələlər qaldırmış və bu normaların dövlətin ictimai-iqtisadi, sosial və hüquqi həyatında tətbiq edilməsinin reallaşdırılması üçün xeyli işlər görmüşdür. N.Tusi Şərq fəlsəfəsinə istinad edərək, belə bir prinsipi əsas götürmüşdür ki, rəiyyəti ədalət, fəzilət və hikmət qanunları əsasında idarə etmək lazımdır. N.Tusi “Maliyyə haqqında traktat” əsərində maliyyə və vergi sistemində elə dəyişikliklər aparılmasını təklif edir. (4; s.184)

Dünyəvi qanunvericiliyin inkişafına, o dövrdə yaşamış digər Azərbaycan mütəfəkkiri, dövlət xadimi, Qazan xanın baş vəziri olmuş Fəzlullah Rəşidəddinin tərtib etdiyi “Dəstur Əl-məmləkət” adlı qanunnamə də müəyyən töhfə vermişdir. Bu qanunnamədə ölkənin iqtisadi-sosial həyatına dair qayda-qanundan bəhs edilmiş, xüsusilə vergi, mükəlləfiyyət və cərimələrin növləri, miqdarı, şah və rəiyyət əmlakının hesaba alınması (hüquqi şəxsi mülkiyyətin yaranması), çaparxanaların qaydaya salınması, tikinti işlərinin genişləndirilməsi, şəhər və kəndlərin abadlaşdırılması, sikkə pul vahidinin qaydaya salınması, xəzinəyə daxil olunacaq vergilərin vaxtında toplanılması və s. ilə əlaqədar məsələlər əks etdirilmişdir. Rəşidəddinin tərtib etdiyi digər toplularda – “Vəqfname-yi Rəb’i Rəşidi”, “Mükatibati-Rəşidi” və sair mövcud təbəqələrin hüquqi vəziyyətinə, aqrar və əmlak münasibətlərinə, ümumiyyətlə, mülki, əmək və ailə hüququna aid çoxsaylı normalara rast gəlinir. (4; s.185)

Həmçinin Əvhədi Marağayinin (1274-1338) siyasi-hüquqi görüşləri, əsasən onun “Came-cəm” və “Dəhnamə” əsərində ifadə edilmişdir. Mütəfəkkirin bu əsərində onun əxlaqi və elmi-fəlsəfi görüşləri ilə yanaşı sosial-siyasi və hüquqi ideyaları da öz əksini tapmışdır. “Came-cəm”də alim sosial ədalətin kəskin tələbatına və feodal cəmiyyətinin ən mühüm problemlərinə toxunulmuşdur (5; s.256).

Bu dövrün digər Azərbaycan mütəfəkkirlərindən biri də Sədəddin Şeyx Mahmud Şəbüstəridir (1287-1320). Onun “Gülşəni-raz” (“Sirlər bağçası”) və “Sədətname” adlı əsərləri bütün Şərqi ən qiymətli ədəbi miraslarından biridir. Alim fəlsəfə, məntiq, hüquq, psixologiya, etika, anatomiya, mineralogiya elmləri sahəsində tanınmış şəxsiyyətdir. Həmçinin Məhəmməd İbn Fəxrəddin Naxçıvaninin “Dəstur əl-kitab fi təyin əl-məratib” toplusunda dövrün sosial-ictimai və siyasi-hüquqi vəziyyətilə bağlı faktiki materialları özündə əks etdirirdi.

XIV əsrin sonunda Azərbaycanda yeni bir məsləkin əsası qoyuldu ki, ideoloji cəhətdən Yaxın Şərqi ideologiyalarından tam fərqli idi. Bu təriqətin əsası Şeyx Fəzlullah Nəimi tərəfindən qoyuldu. Az keçmədən bu təriqət başqa vilayətlərə və ölkələrə yayılmağa başlanmışdı. Bu inanc feodalizmi, saray ruhanilərini və başqa ideologiyaları mübarizə meydanına çəkirdi. Fəzlullah Nəimi peşəkar alim olmaqla bərabər həm də bu inancın banisi və rəhbəri idi. O çox məhərətlə hürufilik təriqətini ölkənin müxtəlif yerlərində yaydı və İ.Nəsimi və Əli əl-əla (Fəzlin xəlifələrindən biri) və s. kimi görkəmli şəxsləri bu təriqətə cəlb etdi. Bu mütəfəkkirlərin sosial-iqtisadi və siyasi-hüquqi görüşləri ehkamçılıqdan və quru nəzəriyyəçilikdən qat-qat uzaq idi. İdeoloji-elmi müddəalarla dolu həmin görüşlər hər şeydən əvvəl, öz sərbəstliyi ilə seçilir. Humanizmin, zülmün və zorakılığın tənqidi, İnsan hüquqlarının müdafiəçisi və sosial ədalətin və ideal cəmiyyət haqqında ideyaların ən mütərəqqi istiqamətlərinin inkişafı dövrün siyasi-hüquqi fikrinin ən böyük nailiyyətlərindən biri idi. Bu görüşlər Azərbaycanın dövrdəki müəyyən zaman kəsiyində, yəni ölkədə yaranmış reniansın sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni inkişafının nəticəsindən yaranan bir mütəşəkkil təşkilat idi. Bu elmi biliklərə yiyələnmək vasitəsilə cəmiyyətin yenidən və çox əhatəli surətdə qurulması yollarının axtarılması o dövr Azərbaycanda təkə Hürufilik inancının siyasi-hüquqi fikir tarixinin orijinal və zəngin səhifələrindən ən qiymətlisini təşkil edirdi.

XIV əsrin ədəbiyyatında hürufilik müstəsna rola malik idi. Bu məslək 1374-ci ildə ilk dəfə olaraq Təbrizdə fəaliyyətə başladı. Zahirən demək olar ki, hürufilik (hərf) sözündən olub və xaliqi mütəəlin zühurunu məhz səsdə, nitqdə və hərflərdə olduğunu bəyan edirdi. Hürufiliyə görə Allah söz və kəlam şəklində təcəlli edir və görünür. Hürufiliyin əsasını qoyan F.Nəimi öz dövrünün görkəmli və bilikli alimi idi.

Hürufilik bu regionda özündən əvvəl yayılmış, maniçilik, məzdəkilik, xürrəmilik, habelə qərimətlik, ismaillik və başqa təlimlərin bir çox cəhətlərini özündə əks etdirirdi. Amansız əsarətə və istismara məruz qalan xalq kütlələrin etirazı, yadelli işğalçılara qarşı mübarizə, ədalətsiz feodal qaydalarını müdafiə edən, ortodoksal islam ruhanilərinə qarşı çıxışlar hürufilik ideologiyasının yaranmasının ilk şərti idi. (7; s.256)

Mütəfəkkir hürufiliyin nəzəri, etiqadi əsaslarını “Cavidannamə”, “Məhəbbətnamə”, “Ərşnamə” və “Novmnamə” əsərlərində və həmçinin Divanında şərh etmişdir. Nəimiyə görə insan hər şeyə qadirdir. O, həbsdə olarkən “Vəsiyyətnamə” adlı əsərini yazmışdır. Alim Azərbaycanın valisi olan Miranşahın hökmüylə Şamaxı şəhərində tutuldu, Əlincə qalasına həbsə salındı və edam olundu. (3; s.350)

Hürufiliyin görkəmli nümayəndəsi İmaddədin Nəsimi (1369-1417) olmuşdur. Alim ilk əvvəl İraqa, sonra Türkiyəyə getmiş, uzun müddətdən sonra Anadolu şəhərinə gəlib və orada məskən salmışdır. Alim ana dilində ilk şeirlərini hələ uşaq çağlarında yazmışdı. O öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dildə ifadə etmiş ən qüdrətli sənətkarlardan biri olmuşdur. Şair bütün əsərlərində nikbinliyi, gələcəyə inamı, insanın öz gözəllik və əzəmətinin idrakını və həmçinin onun kamil bir varlığa (İnsan-i Kamilə) çevrilməsini öz dolğun etiqadları ilə səciyyələndirirdi. F.Nəiminin “Vəsiyyətnamə”sinə görə Təbrizdə və Türkiyədə hürufiliyi yaymaqla məşğul olan İ.Nəsimi dəfələrlə tutularaq zindanlara atılmışdı (7; s.261).

Mütəfəkkirin yaradıcılığının erkən dövrü sufilik təriqəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu heç də təsadüfi xarakter daşımamışdır. Əgər sufilik əsasən məhəbbətə üstünlük verirdisə, hürufilikdə insan ağılı və zəkası ən planda dururdu. Ona görə də sufi-hürufi cütlüyü Nəsimi yaradıcılığında məslək və əqidə birliyi, dünyagörüşü və müştərək baxışlar kimi formalaşmışdır. (2; s.13) Bu məslək bu əqidə birliyi hələ Nəsimidən əvvəlki dövrdə sufiliyin yayıldığı yerlərdə feodal ideologiyasına qarşı mübariz bir cərəyana çevrilməmişdir. Fəzulullah Nəiminin təsiri altında hürufiliyi qəbul etmiş Nəsiminin dünyagörüşündə daha irəliləyişlər baş vermiş, onun əsərləri siyasi-fəlsəfi və qismən də hüquqi məzmun kəsb etməyə başlamışdır. Beləliklə, mütəfəkkirin əsərlərinin ruhuna sosial ədalət, humanizm, azadlıq və bərabərlik kimi ideyalar hakim kəsilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Quliyev Hürufiliyin siyasi-hüquqi ideologiyası, Bakı, Qanun, 1998, 44
2. История Азербайджанской философии II тома, Баку, «ЕЛМ», 2008, 639
3. İsmayılov X, Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi, Bakı, Nurlan, 2006, 720
4. R. Əkbərov, S. Səlimov, Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi, Bakı, "Digesta" 2001, 487
5. Ə. Səfərli. X. Yusifli, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 2008; 487
6. Məlikova M. Byramov E. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi, Bakı 1974, 189
7. Ş.Məmmədov, Dövlət və hüquqi təlimlər, Naxçıvan, 2013, səh 288

ABSTRACT

Q.Behbudov

The main direction of politic- legal ideas in Azerbaijan in the fourteenth century

The main attention in the article directed to the ideas of the movement of Hurifism which arised in dcyAzerbaijan in the fourteenth century.

It is showed that Hurifism arised as the important thought and current idea seven years ago, spreaded crossing Azerbaijani borders as politic-legal ideology in the Near and Middle East countries. Hurufism which was religious-philosophical and political trend played a big role in the forming of the history of socio-political, legal, philosophical idea of the peoples of Muslim countries and development.

So, the most important taking place of different regulations given by the government in this period, as well as codes, tracts, inscriptions prepared by people played important berth in the government and scientists and gnostics is the main evidence to this.

Humanist ideas which raised by Hurufism in the socio-political area, always highlights the significance of the both social rights and responsibilities, freedoms of the person. The content of the article covers the subject, its science level is high. It was used from rich literature.

РЕЗЮМЕ

Г. Бехбудов

Основные направления политико-правовых идей в Азербайджане XIV века

В статье рассматривается идея хурифизма и его политико-правовые особенности, возникшего в Азербайджане в XIV веке.

Обосновывается, что хуруфизм как мысленное и идейное течение был создан семь веков назад, как политико-правовая идеология преступила пороги Азербайджана и широко распространилась в странах Ближнего и Среднего Востока. Хуруфизм, будучи религиозно-философским и политическим течением, сыграл огромную роль в формировании и развитии в истории философской, общественно-политической и правовой мысли народов мусульманских стран.

Таким образом, наличие разных правопорядков, изданных государством, а также в трактатах, законодательствах, составленных отдельными учеными в их летописях и трудах являются наглядным доказательством сказанного.

Гуманистические идеи, поднимаемые в общественно-политической сфере хуруфизма, выдвигают на передний план и общественно-правовые задачи человека, и значение его свободы. Содержание статьи полностью охватывает тему, повышает ее научный уровень. В работе использована богатая литература.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

ŞƏRƏBANI MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sherebani@gmail.com

UOT: 82: 316. 3

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI*Açar sözlər:* Azərbaycan, Heydər Əliyev, bədii obraz, poeziya, "Heydərnamə"*Ключевые слова:* Азербайджан, Гейдар Алиев, художественный образ, поэзия, "Гейдар-наме"*Key words:* Azerbaijan, Heydar Aliyev, the artistic image, poetry, "Heydar-name"

Dövlət başçısının və ya xalqı, vətəni qarşısında böyük xidmətləri olan şəxsiyyətlərin milli poetik ənənədə tərənnümünə hər dövrdə rast gəlinir. Qədim türklərin mifoloji əcdadı Oğuz xandan üzvi bəri bütün dövrlərdə böyük şəxsiyyətlər ədəbiyyatın mövzusu olub, xalq məhəbbəti, el sevgisi öz ifadəsini bədii formada tapmışdır. Başqa sözlə desək, "dövlətçilik təkəkkürü güclü olan xalqın təsəvvüründə mütləq real hökmdar obrazı ən müxtəlif tərəfləri ilə özünə yer tutmalıdır" (1, s.4). Bu baxımdan XX əsrdə Azərbaycan xalqının yetirdiyi dahi şəxsiyyətlərdən biri, bəlkə də birincisi Heydər Əliyevin obrazının bədii ədəbiyyatda əksi təbii və qanunauyğundur. Ulu öndərin xalqın taleyindəki rolu ədəbi aləmdə özünün saysız poetik ifadəsini tapmışdır. Siyasi lirikanın nümunələri kimi xalqın əli qələm tutan, söz qoşa bilən hər nümayəndəsinin qələm təcrübələri ilə yanaşı, əsl sənət nümunələri də az deyil. Ədəbi aləmdə geniş yayılmış, epik təkəkkürlə lirik düşüncənin sintezi olan poema janrı belə bir obrazın yaradılmasına imkan vermişdir. Ümumi mənada bu cür poemaları "Heydərnamə" hesab etmək olar. Xalqın qədim dövrlərdən bəri təkəkküründə yaratdığı bədii-fəlsəfi məzmunlu dövlət və millət başçısı obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan "Heydərnamə"lərə xas bir əlamətdir. Siyasi təkəkkürlə bədii düşüncənin vəhdətindən yaranan, Böyük Şəxsiyyətə dərin inamın məhsulu olan ilk poetik nümunələrin 1970-ci illərə təsadüf edir. Əliağa Kürçaylının "Adi adam" poeması bu sahədə atılan ilk addım sayıla bilər. Şairə Mirvarid Dilbazinin 1974-cü ildə yazdığı "Şücaətli əzizim" şeirində Heydər Əliyevə olan sarsılmaz inam çox aydın, təntənəli bir dillə ifadə və tərənnüm edilir. Vəzifə başında rüsvətxorluqla məşğul olanlara qarşı kəskin mübarizədə, halal zəhmət, səadət, aydın sabah uğrunda mücadilədə xalqın yeganə öndəri kimi Heydər Əliyev təsvir olunur (2, s.11). Xalq şairi Nəbi Xəzrinin 1980-ci ildə yazdığı "İnam" poeması Azərbaycan kommunistlərinin XXX qurultayına ithaf olunsada, xalqın qazandığı uğurlardan kommunistlərin rəhbəri kimi Heydər Əliyevin təmsalında söhbət açılır. Poemada epik qəhrəman xalqdır. Onun inamlı addımlarının səsi Siyasi Bürodan gəlir. Bu şairin "Qəhrəmanlar qəhrəmanı" adlandırdığı dahi siyasətçi Heydər Əliyevin simasında özünü göstərir. Bu məqamda "Heydər – xalq, xalq – Heydər" deyimi özünün ilkin ifadə formasını tapır. Məhz bu dövrdə "Azərbaycan iri addımlarla addımlayır" (Azərbaycan şiroko şaqəet) – ifadəsinin geniş yayılması təsadüfi deyildir (3, s.155). Məhz ümummilli liderin Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı alması və "qızıl ulduzla təltif edilməsi də bu dövrə təsadüf edir. Xarici radiostansiyalar da Azərbaycan xalqının nümayəndəsinin SSRİ məkanında belə bir siyasi nüfuz qazanması və rəhbər seçilməsi barədə məlumat yayır, onu "Kreml iyerarxiyasının parlaq ulduzu" hesab edirdilər (4, s. 719).

Ümummilli lider haqqında yazılan poeziya nümunələri içərisində aşıq şeirləri daha maraqlıdır. Aşıq ədəbiyyatının operativliyi bu mövzuya münasibət bildirmək baxımından çox mühümdür. Azərbaycan aşıq sənətinin görkəmli nümayəndəsi, əməkdar mədəniyyət xadimi, ustad sənətkar Aşıq Əhməd, Aşıq Şəmkinin yaradıcılığında möhtərəm Heydər Əliyevə, onun respublikanın həyatında tutduğu mövqeyi, geniş və çoxsahəli fəaliyyətinə həsr olunmuş mükəmməl poeziya nümunələrinə 70-ci illərdə rast gəlinir. Ölkədə kənd təsərrüfatı işlərini yüksək səviyyədə təşkil edən respublika rəhbəri əmək adamlarının yeni-yeni uğurlar qazanması üçün ruh verməsini Aşıq Əhməd "bir saz tutum rəhbərimin şənini" – deyə ifadə etmişdir. 1988-1992-ci illərdə Azərbaycanın düşdüyü bəlaları ürək ağrısı ilə xatırlayan Aşıq Əhməd 1993-cü ilin 15 iyun tarixini sevincli müjdə ilə, məhəbbət duyğuları ilə tərənnüm edirdi. Aşığın "Xalqımın", "Rəhbərim", "Söyləyim", "Əlləriniz yorulmasın", "Mübarək", "Gəlibdi", "Səs verək", "Hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev cənablarına açıq məktub" və s. adlı şeirlərində ümummilli liderin poetik obrazı sonsuz sevgi və məhəbbətlə təqdim olunmuşdur. Sovetlər dönəmində Heydər Əliyevin SSRİ-nin qızıl ulduz ordeni ilə təltif olunması ədəbi aləmdə də əks-səda doğurmuş, bir çox sənətkarlar bu hadisənin poetik təsvirini vermişlər. Bu baxımdan Aşıq Şəmşirin qoşduğu "Yaraşır" rədifli qoşması və "Torpağın dadı" adlı şeiri diqqəti daha çox

cəlb edir. Qoşmada alqışlanan bu hadisə təkcə bir nəfərin deyil, bütövlükdə xalqın qazandığı uğurların məcmusu kimi qiymətləndirilir (2, s.7 -8).

Ümummilli liderin poetik obrazının yaradılması Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə daha da mütəşəkkil xarakter almışdır. Məlum tarixi hadisələr nəticəsində Siyasi Bürodan uzaqlaşdırılan Heydər Əliyev 20 Yanvar faciəsindən sonra Azərbaycana – doğma Naxçıvana qayıtdı. Naxçıvanda Nəhrəm kəndinin sakinləri tərəfindən namizədliyi irəli sürülən Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə deputat seçildəndən sonra ona qarşı qərəzli siyasi təhqir və təbliğat kompaniyası başlandı. Qara qüvvələr qarşısında xalqın müdrik rəhbərini qoruyan, onu müdafiyə edən məhz Heydər Əliyevin bir zamanlar qoruduğu şairlər, xüsusən, Bəxtiyar Vahabzadə olmuşdu. Şair Azərbaycan Respublikası Ali Sovetin 1991-ci il fevral sessiyasında etdiyi çıxışla ədəbiyyat nümayəndələrinin– ümumən xalqın Heydər Əliyevə olan münasibətini ifadə edirdi. Çox təəssüf ki, dahi öndərə qarşı təşkil edilmiş bu qərəzli gözdənsalma kompaniyasında xalq yazıçısı Bayram Bayramov da vardı. Bu hadisəni televiziya vasitəsilə izləyən şair Qabil yenicə çapdan çıxmış “Ömür həbləri” kitabını dahi öndərə göndərməklə onunla həmrəyliyi bildirmişdi. Şairin kitaba avtoqraf olaraq yazdığı şeir rəhbərə yazılan poeziya nümunələri içərisində qeyri-adi məzmunu ilə maraq doğurur:

Məsləhətdir, aç, oxu, sən bu kitabı, Heydər!
Çox suala tapacaqsan da, cavabı, Heydər!
Görəcəksən quruluş zay qurulusdur, a kisi,
Yandırır həm şişi, o, həm də kababı, Heydər! (5, s.356)

Ümummilli liderin Naxçıvan Muxtar Respublikasına rəhbərlik etdiyi vaxtdan bəri qələm sahibləri böyük bir siyasi qüvvənin mövcudluğunu duyur, öz müdrik rəhbərini, xilaskarını onun simasında tapır, ona üz tutur, bu duyğunu poetik deyim tərzilə ifadə edirdilər. Ümummilli lider hələ Naxçıvan Ali Məclisinin sədri işləyərkən bir çox ziyalılar Naxçıvana, onun görüşünə gəlirdilər. Bu proses ədəbiyyatda Heydər Əliyevə həsr olunmuş şeirlərin yaranmasına təkan verirdi. Sənətkarlar ilahi bir duyumla xalqı “Qorqud müdrikiyi” ilə birləşdirəcək şəxsi tərənnüm edirdilər. 90-ci illərdə Azərbaycan poeziyasında ağrı-acı, ümitsizlik notları ilə birlikdə rəhbərə səsləniş, çağırış motivləri də güclü idi. Qorqud olmaq şah olmaqdan çətindir” (Minayə Əliyeva “Qorqud ata” şeirində) deyimi ilə ağsaqqal arzulayırdılar. Həmin vaxtda şair Zəlimxan Yaqub bu arzunu “Allahım, mənə bir ağsaqqal yetir...” misrası ilə ifadə edirdi (2, s.98). Bu dövrdə Naxçıvana gələn Xəlil Rza Ulutürk Heydər Əliyevi qeyri-adi poetik rəmzlər, təşbehlər vasitəsilə tərənnüm edirdi (2, s.25). İctimai-siyasi hadisələrin dəyişməsi – Heydər Əliyevin Bakıya qayıdışı, xalq bələdan, ölkəni parçalanmaqdan, vətəndaş müharibəsindən qurtarması poeziyada özünün çoxsaylı ifadəsini tapmışdır. Bu nümunələr Heydər Əliyev şəxsiyyətinə müxtəlif prizmalardan əks etdirmək baxımından maraq doğurur. Zaman keçdikcə dahi öndər haqqında iri həcmli əsərlər, poemalar yaranmağa başladı. Bu poemalar içərisində Elman Həbibin “Heydərnəmə”si daha mühüm yer tutur. Görkəmli alim, akademik İsa Həbibbəylinin sözləri ilə desək: “Böyük şəxsiyyətə global baxışla ümummilli yanaşmanın vəhdəti, təbiilik və gerçəkliyə sədaqət Elman Həbibin əsərini “Heydərnəmə”lərin ön sırasına çıxardır. Bu poema Azərbaycan dövlətçiliyinə və müstəqil dövlətin qüdrətli liderinə baxışda Elman Həbibin mövqeyini ifadə edən kamil bədii əsər kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir” (6).

Mat etdi bu dünyanın çox adlı ölkəsini,
Onda dünya eşitdi Azərbaycan səsinə. (7, s. 38)

Heydər Əliyevə həsr edilmiş dəyərli sənət nümunələri içərisində şairə Mətanət Hüseynxanqızının “Tac günəşim” adlı poeması da diqqəti cəlb edir. Poemaya ön söz yazan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İman Cəfərov əsəri “Azərbaycannamə” adlandır (8, s.4). Doğrudan da Azərbaycan xalqının keçdiyi yola qısa nəzər salan şairə, nəhayətdə, Qarabağ dərdlərini, 20 Yanvar, Xocalı faciələrini xatırlayır, blokada vəziyyətində Naxçıvanın mübarizəsindən söhbət açır, bu qədər ağrı-acılar içərisində vətənin səmasında “tac günəşi”nin doğacağına dərin və sarsılmaz inam ifadə edir. Dağılmaqda, parçalanmaqda olan Azərbaycanın dərtlərinə ilahi bir qüdrətə malik şəxs – Heydər Əliyevin simasında məlhəm qoyulduğunu oxucu diqqətinə çatdırır.

Rusiya Federasiyasının Novosibirsk şəhərində yaşayan Mirkazım Seyidovun ona yaxın kitabı ümumilliyə və onun davam etdirilən siyasətinə həsr olunmuşdur. “Dahi”, “Bir medalın iki üzü”, “Yaşayır Heydər ata”, “İnamla, İlhamla sabaha doğru”, “Sənə nəgmə qoşuram, mənəm günəşli və dağlı ölkəm” və s. kitabları Azərbaycanı məhv olmaqdan xilas edən Heydər Əliyevə və onun davamçılmasına rəğbət və etiqadın məhsuludur.

Araşdırdığımız nümunələrə əsaslanıb deyə bilərik ki, bəzi yazarlarımız ulu öndərin obrazını yaratmağın məsuliyyətinin ağırlığı və çətinliyini görərək obrazı real formada deyil, müxtəlif vasitələrə

ifadə edirdilər. Nümunə üçün Əhməd Elbrusun “İnam” poemasını, Adil Babayevin “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” və s. əsərləri göstərə bilərik.

Ümummilli liderə həsr edilmiş ədəbi nümunələr içərisində xalq şairi Zəlimxan Yaqubun “Böyük ömrün dastanı” poeması orijinallığı və ideyası baxımından diqqəti daha çox cəlb edir. Filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Əhmədov poema haqqında yazırdı: “Əbədiyyət dastanı” Zəlimxan Yaqubun Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr etdiyi elegiyadır. Şair ulu öndərin poetik obrazını, istiqlaliyyət, vətən və xalq uğrunda mübarizəsini yanar ürəklə, gözyaşı ilə, ıftixarla birnəfəsə yazmış, əbədiyaşar abidə yaratmışdır. Lider və xalq, şəxsiyyət və cəmiyyət, şəxsi iddia və ictimai mənafe, cəmiyyətin özünəməxsus təzadlar, ağrı və acılar, ümidlər və üfüqlər..... bütün bunlar “Əbədiyyət dastanı”nın görünən tərəfləridir. Görünməyən tərəfləri isə şair ızdırabları, söz odunda külçə-külçə əriyən insan taleyi dayanır. İnsan bu əzablara qatlaşaraq ideali yaradır və nəticədə özünü təsdiq edir, idealına qovuşur (10).

Görkəmli dövlət xadiminin 2003-cü ildə vəfatı ilə əlaqədar qələmə alınmış çoxsaylı bədii nümunələr də diqqəti cəlb edir. Həmin əsərlərdə Heydər Əliyev şəxsiyyətinin əzəməti, əvəzsiz xidmətləri qarşısında baş əyən sənətkarların poetik düşüncələri əks olunmuşdur. Xalq şairi Nəbi Xəzrinin “Ölməz insana” adlı şeiri, Ramiz Məmmədovun “Tanrı möcüzəsi”, Sərvaz Hüseynovun “O, qalib yaşadı”, Gülbala Teymurun “Qoruya bilmədik”, Vaqif Məmmədovun “Getdi əbədiyyət dünyasına o”, Mehman Qaraxanoğlunun “Atayla görüş də matəm olarmı?”, Eldar İsmayılın “Bütün cahən ağlayır”, Fərqanə Mehdiyevanın “Sən demə təzədən doğuldun babam!” şeirləri müdrik rəhbərə sonsuz xalq sevgisinin və ehtiramının, eyni zamanda onun vəfatından döğən qəm-qüssənin poetik ifadəsidir. Nəbi Xəzri “Ölməz insana” adlı şeirində kədər duyğularını ifadə etmişdir. Rəhbərə dərin məhəbət və sarsılmaz inamdan formalaşan el sevgisi, onun yoxluğunun oyatdığı ağrı özünün dolğun bədii təcəssümünü aşağıdakı misralarda tapmışdır: “Vətən torpağını qəbriylə belə bir az da dikəldib ayağa qoydu” (11, s.46), “Vətəni çiyində gəzdirən insan bu gün çiyinlərdə özü yol gedir” (11, s.47), “Sən demə təzədən doğuldun, Babam, öldürdün ölümü şah ölümünlə” (11, s. 49) və s. Naxçıvanlı şair Vaqif Məmmədovun “Getdi əbədiyyət dünyasına o” şeirində bu matəm hissənin Azərbaycan boyda olması vurğulanır. Qəm-qüssənin ağırlığından yüksələn bayraqlar belə enmişdir (11, s.51).

Belə nümunələri kədərin koseptuallığı, insan-zaman, həyat-ölüm münasibətlərinin fəlsəfi-mediativ dərki və yozumu kimi dəyərləndirmək olar. Bu mövzuda yazılmış çoxsaylı nümunələrdə görkəmli dövlət xadiminin cismani ölümü ilə mənəvi ölümsüzlüyü qarşılaşdırılır, ölümün gücsüzlüyünə daxili bir inam ifadə edilir.

Heydər Əliyevin obrazına nəsr nümunələrinə də rast gəlinir. Belə nümunələr içərisində diqqətimizi cəlb edən Şamil Süleymanlının “Kəsilmiş ağacın kölgəsi” romanı və naxçıvanlı yazıçı Fərəc Fərəcovun “Aydın sabahlar” əsəridir (12). Hər iki əsərdə Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illəri, bu illərdə yaranan anarxiya, kaos, hərəmərclik və özbaşınalıq, bunlardan yaranan ağır vəziyyət təsvir edilir. Xalqın nicat yolu “Aydın sabahlar”a çıxması isə ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlməsi ilə şərtlənir. Həmid Arzulunun “Qara xəncər” romanında 70-80-ci illərin ictimai-siyasi mənzərəsinin fonunda milli şüurun, istiqlal ideyalarının genişlənməsi, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda gedən gərgin siyasi proseslər təsvir olunan bu əsərdə bütün proseslərin mərkəzində Heydər Əliyev obrazı durur. Əsərdə köhnə kommunist Zeynal Əlizadənin dilindən “Bizim şah İsmayılıımız var, oğul, onu hakimiyyətə gətirmək siyasətimiz yoxdur” deyərək Heydər Əliyevə işarə edir (13, s. 211). Miting iştirakçılarının dilindən “O Moskvadadır. İnşallah gələr” (13, s. 223) çağırışı ilə xalqın yeganə ümid yeri Heydər Əliyev işarə edilir.

Memuar ədəbiyyatında xalq yazıçısı Anarın görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin yazıçılarla görüşlərindən bəhs edən “Unudulmaz görüşlər” adlı əsəri maraq doğurur. Bu yazıda dövlət məmurluğundan bir xalqın ümummilli liderliyinə yüksələn, bu yolda müxtəlif çətinliklərə cəsurluqla sinə gərən qüdrətli siyasi xadimin müstəsna keyfiyyətləri təqdim olunur. Ən başlıcası isə, yazıçı Anar Heydər Əliyevin öz rəqiblərindən və müasiri olduğu digər siyasətçilərdən, ilk növbədə, üstün şəxsi-mənəvi keyfiyyətləri ilə seçildiyini əsaslandırır, Heydər Əliyevi neçə-neçə siyasətçi nəslə, gələcəyin dövlət adamları üçün örnək sayılmalı obraz kimi təqdim edir (14). Əsər 3 may 2011-ci il tarixdə “Qızıl kəlmə” ədəbi mükafatına layiq görülmüşdür.

Xalq yazıçısı Elçinin dahi rəhbərin xatirəsinə həsr etdiyi “Dünya axirət əkini...” (15), “Tarixlə üz-üzə dayanmış adam” (16) adlı geniş həcmli, sanballı publisistik əsərlərdə öz orijinallığı və tarixi hadisələri əks etdirmək baxımından diqqəti cəlb edir və eyni zamanda geniş oxucu marağı doğurur. “Dünya axirət əkini...” publisistik yazısını müəllif oçerk adlandırır. Yazıçı oçerk janrının imkanlarından istifadə edərək ulu

öndərlə bağlı saf, təmiz hisslərini işıqlandırmağa çalışıb. Əsərdə həm elmi, həm siyasi və həm də bədii publisistikanın bütün imkanlarından yerli-yerində, yetərincə bəhrələnən müəllif hər üç növün vəhdətinə məharətlə nail olmuşdur. Elçin dahi rəhbərə həsr etdiyi publisistik əsərlərində onu belə xarakterizə edir: “Həmişə öz-özümə fikirləşəndə, təəccüb, bəzən, hətta heyrət etmişəm ki, Heydər Əliyev kimi ucqar bir yerdə boya-başa çatıb təhsil alasan, uzun illər boyu DTK kimi sənətdən, yaradıcılıq mühitindən uzaq bir yerdə işləyəsən və bu dərəcə də də ədəbi-estetik təfəkkür tərzinə malik olasan” (15).

“Tarixlə üz-üzə dayanmış adam” adlı publisistik yazısında müəllif dahi rəhbərin hakimiyyətdə olduğu illəri bir-bir yaddaşının süzgəcindən keçirir. Heydər Əliyevlə bağlı hələ gələcəkdə cild-cild tədqiqatların yazılacağını əminliklə vurğulayan publisist onun qeyri-adi keyfiyyətlərini belə xarakterizə edir: “Elə bilirəm ki, təəssüratım məni aldatmır, çünki söhbət daxilən zəngin və emosional, amma impulsivlikdən uzaq, ən gərgin çağlarda belə, özünü səfərbərliyə almağı bacaran, iradəli və qorxmayan, çəkinməyən, özünə inanan və öz böyük imkanlarını qiymətləndirməyi bacaran unikal bir şəxsiyyətdən gedir - müstəqil Azərbaycanı bugünün keşməkeşli yolları arasından magistral müəyyən edib bir dövlət kimi gələcəyə doğru aparən şəxsiyyətdən” (16).

Ümummillî liderin həyat və fəaliyyətini əks etdirən əsərlər içərisində özünəməxsus yeri və tutumu olan əsərlərdən biri də Elmira Axundovanın yazdığı “Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman” çoxcildliyi. Dövlət mükafatına təqdim edilmiş bu əsər dövlət rəhbərinin bioqrafiyası, bədii obrazı, portretidir. Hələ bundan əvvəl müəllifin Heydər Əliyevin bədii obrazını özündə təcəssüm edən “Naşirin qətli” siyasi dedektiv romanı işıq üzü görür. Kitabı oxuyandan sonra, Heydər Əliyev ona belə deyir: “Əslində mən arzu eləyirdim ki, bu mövzunu kimsə açsın. Mənim niyə 1990-cı ildə Azərbaycana gələ bilmədim, nə məni saxladı?”. “Naşirin qətli” və “Həqiqət anı” kitabları işıq üzü görəndən sonra, Elmira xanımı Heydər Əliyevin “Yaz, Elmira, yaz, bu səndə pis alınmır” sözləri ilhamlandırmışdır. Uzun illərin bəhrəsi olan kitabda Heydər Əliyevin zəngin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı son dərəcə tarixi əhəmiyyətə malik maraqlı fakt və materiallar, xatirələr öz əksini tapmışdır. Kitab nəinki Azərbaycanda, həm də onun hüdudlarından kənar böyük oxucu auditoriyası qazanmışdır ki, bu da həm Heydər Əliyevin qeyri-adi şəxsiyyətinə çox böyük maraqlardan, həm də romanın danılmaz ədəbi-bədii məziyyətlərindən irəli gəlir. Rusiya Milli Kitabxanasında, Sankt-Peterburqdakı Tavriya Sarayında, Ukraynada və Türkiyədə ilk dörd cildin təqdimatı keçirilmişdir. Kitabda Heydər Əliyevin çoxcəhətli fəaliyyəti – onun xarici siyasəti, neft strategiyası, ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması, ordunun qurulması, Qarabağ probleminin həlli, iqtisadiyyatda, təhsildə islahat, demokratik proseslərin inkişaf etdirilməsi, tam siyasi sistemin, diasporun formalaşdırılması sahəsində göstərdiyi səylər, milli-mənəvi, mədəni dəyərlərin, Azərbaycan dilinin qorunub saxlanmasına göstərilən qayğı dərindən təhlil olunur. Sənədlərlə zəngin olması, şahidlərin söhbətlərinin, xatirələrinin səmimi və açıq olması, əsərin dilinin sadəliyi və aydınlığı sayəsində roman birnəfəsə oxunur. Kitabın ən üstün cəhətlərindən biri müəllifin Heydər Əliyev haqqında yersiz uzun-uzadı epitetlərdən istifadə etmədən yazmasıdır. Müəllif istənilən sözlərdən, istənilən mənadan məharətlə istifadə etmişdir. O, qəhrəmanını iş başında, gündəlik əməkdə, real vəziyyətlərdə, bəzən kəskin və münaqişəli vəziyyətlərdə, insanlarla qarşılıqlı münasibətdə göstərir, oxucunun özünün nəticə çıxarmasına imkan verir. Bir sözlə desək o, doğrudan da qeyri-adi zamanda yaşamış maraqlı insan haqqında maraqlı kitab ərsəyə gətirmişdir. Roman haqqında tanınmış insanların da rəyləri bunu təsdiq edir. AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru İsa Həbibbəyli Elmira Axundovanın dövlət mükafatına təqdim edilən kitabları haqqında belə yazıb: “Elmira xanım bu roman tədqiqatında bir elmi tədqiqat institutunun işini təkbaşına görüb. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir janr kəşf edib. Bu da sənədli bioqrafik romandır” (10).

İnanırıq ki, Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyəti hələ neçə-neçə ədəbi-bədii əsərlərin mövzusu olacaq, bu ali insanın parlaq, şəxsiyyəti kimi dəyərli və ölməz obrazlar Azərbaycan ədəbiyyatını bəzəyəcəkdir. Bu mövzu da neçə-neçə tədqiqat əsərlərinin predmeti olacaq, gələcək tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Göyçəli Ş. İnam (poema), Ön söz, Bakı, Gənclik, 1996, 68 s.
2. Tale ulduzu, Bakı, Gənclik, 1998, 296 s.
3. Nəbi Xəzri, Seçilmiş əsərləri, Dörd cildə, IV cild, Bakı, Yazıçı, 1984, 164 s.
4. Axundova E.H. Şəxsiyyət və zaman, 6 cildə, II cild, Bakı, Ozan, 2007, 784 s.
5. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı, Bakı, Ozan, 496 s.
6. Həbibbəyli İ.Ə. Qısametrajlı ömrün filmi, 525-ci qəz., 2011, 12 may
7. Elman Həbib. Heydənamə, Bakı, Şirvanəşr, 2008, 198 s.

8. Cəfərov İ.Z. Heydər Əliyev adına yazılmış Azərbaycannamə // M.Seyidov. İnamla, İlhamla sabaha doğru, (ön söz) Bakı, Adiloğlu, 2003, 214s.
9. Göyçəli Ş. İnam (poema), Bakı, Gənclik, 1996, 68 s.
10. <http://www.525.az/site/> 525-ci qəz., 2011, 2 iyul.
11. Ürəklərdə ucalan abidə. Bakı, Nurlan, 2004, 412 s.
12. Fərəcov F. Aydın sabahlar. Bakı, Vektor nəşrlər evi, 2005, 410 s.
13. Arzulu H. Qara xəncər. Bakı, Şirvanəşr, 2004, 300s.
14. Anar. Unudulmaz görüşlər. Bakı, Təhsil, 2009, 234 s.
15. Elçin. “Dünya axirət əkini.. 525-ci qəzet, 1992, dekabr
16. Elçin. Tarixlə üz-üzə dayanmış adam. 525-ci qəz., 1995, dekabr

ABSTRACT

Sharabani Mammadova

The image of Heydar Aliyev in Azerbaijani literature

In the article were analyzed the samples is devoted to the national leader Heydar Aliyev. Poetry, prose and literary examples written in the genre of journalism has found its objective. Artistic portrait of the great leader noted clearly and more salient features in the works of Zelimkhan Yagub, Khalil Rza Uluturk, in the independence time Gabil, Ashig Shamkir, Ashig Ahmad, since 1970 Mirvarid Dilbazi, Nabi Khazri, Aliaga Kurchayli. The art of journalism national writer Anar "Unforgettable meetings" Elchin "The man standing face to face with history", the documentary genre of the novel written by the Elmira Akhundova and state award in the "Personality and Time" tells the story of a six volumes.

Шарабаны Мамедова

Образ Гейдара Алиева в Азербайджанской литературе

В статье проанализированы художественные образцы, посвященные общенациональному лидеру азербайджанского народа Гейдара Алиеву. В ней нашли свое объективное отражение мысли по литературным образцам поэтического, прозаического и публицистического жанров. И ней подчеркиваются, что штрихи к художественному портрету великого лидера в творчествах Алиаги Кюрчайлы, Наби Хазри, Мирварид Дильбазы, Ашуга Ахмада, Ашуга Шамкира в 1970 годах, поэтов Габилы, Халила Рзы Улутюрка, Залимхана Ягублу в годы независимости оказывались богатыми и живыми. В публицистике особо выделяются «Незабываемые встречи» народного поэта Анара, «Человек лицом к лицу со временем» Эльчина, в жанре документального романа шеститомный роман «Личность и эпоха» Эльмиры Ахундовой.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

ÇİNARƏ RZAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
cinarezayeva@yahoo.com.tr

UOT: 398; 373.2.

UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN NAĞILLARININ ROLU

*Açar sözlər: Azərbaycan, nağıl, uşaq, yaxşılıq, doğruluq**Key words: Azerbaijan, tales, children, kindness, honesty**Ключевые слова: Азербайджан, сказки, детские, хорошо, честность*

Qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan xalqı folklor nümunələri baxımından çox zəngindir. “Folklorumuz ulu əcdadlarımızın ictimai-siyasi həyata baxışlarını əks etdirməklə yanaşı, onların ən ülvi hisslərini, istək və arzularını, sosial həyat hadisələrinə özünəməxsus münasibətini ifadə edir” (6). Folklorumuz qədim zamandan bu günə qədər atalarımızın, nənələrimizin, babalarımızın yaddaş süzɡəcindən keçərək bu günümüə gəlib çatmışdır. Hər bir xalqın folkloru onun kimliyi, varlığı, keçmişi, həyata baxışı, yaşayış tərzini barədə məlumat əldə etməyə yetər. Azərbaycan xalqının zəngin folkloru bütün dünyaya tanınır və bir çox xalqların dilində də geniş şəkildə işlənir. Folklor təkcə keçmişimizi yaşatmır, həmçinin tərbiyəvi əhəmiyyət də daşıyır. Diqqət yetirsək görürük ki, anadan olan bütün uşaqlar həyata qədəm qoyandan folklorla dindirilir. Analarımız körpələrini laylalarla dindirməyə başlayır. Nənələrimiz oxşamalarla əzizləyir, babalarımız, bibilərimiz nağıllarla bu prosesi davam etdirir.

A.Quliyev qeyd edir: “Dünya folklorunun ən qiymətli incilərindən hesab olunan Azərbaycan nağıllarında xalqımızın milli xüsusiyyətləri, adət-ənənələri uğrunda mübarizə ruhu, gündəlik qayğıları və ənənəvi həyat tərzini təsvir olunur. El yaradıcılığının bu qiymətli sərvətləri azərbaycanlıların dünyagörüşünü, həyata və bütövlükdə insanlığa münasibətini, gələcək haqqında milli və bəşəri arzularını, azadlıq, müstəqillik uğrunda fədakar mübarizəsini, insan iradəsinə və onun yaradıcı qüvvəsinə, ədalətin qələbəsinə sonsuz inamını əks etdirir” (6). Bu da danılmaz faktdır ki, “Nağıllar onları yaratmış olan insan cəmiyyəti qədər qədimdir. Bunlar el yaradıcılığının bir növü kimi uzun zamanlar bilgi və bədii həyəcanın mənbəyi olmuş, bir sıra həyatı bağları, təbiətlə, ayrı-ayrı şəxslər və kütlələrlə olan əlaqəni sürətləndirmiş, ibtidai insan isə bunların hamısını öz yaradıcılığı ilə bəzəmiş, şəxsləndirmiş, nəsil-dən-nəslə söyləyərək əbədiləşdirməyə çalışmışdır” (1. s.7).

Onu da qeyd edək ki, ta qədim zamanlardan bu günə kimi nağıllarda xeyirlə şərlə, işıqla qaranlıq, həyatla ölüm, haqla nahaq, doğru ilə yalan mübarizə aparmışdır. Sonda isə həmişə xeyir şərlə, haqq nahaqqa, işıq qaranlıqqa, doğru yalana qalib gəlmişdir.

Nağıllarda əsasən “biri varmış, biri yoxmuş, Allahdan başqa heç kim yoxmuş”, “Günlərin bir günündə, Məmmədnəsir tinində” kimi giriş sözləri – pişirovlaşdırılır. Nağıllarda hadisələri bir-biri ilə əlaqələndirmək üçün ənənəvi cümlələrdən istifadə olunur: “Nağıl dili yüyrek olar”, “Az getdi, üz getdi...”, “Dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi...”, “Orda ayla, illə, burda müxtəsər dillə” və s. Nağıllar özünəməxsus sonla bitir” (8).

Nağıllar məzmununa görə 4 qrupa bölünür.

Sehrli nağıllar.

Heyvanlar haqqında nağıllar.

Tarixi nağıllar.

Ailə-məişət nağılları.

Dörd növə bölünən nağılların hər biri özünə məxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Azərbaycan nağıllarının bir qolunu da uşaq nağılları təşkil edir. Uşaq nağılları özünəməxsusluğu ilə seçilir və şərti xarakter daşıyır. Demək olar ki, nağılların hamısı uşaqlar üçündür. Sadəcə olaraq uşaqların yaş hədlərini nəzərə alıb onlara uyğun nağıllar seçmək lazımdır.

Nağılların tərbiyəvi əhəmiyyəti daha çox onda özünü göstərir ki, uşaq körpəlikdən ana laylası eşidərək, həm də nağıllara qulaq asaraq yuxuya gedir. Bunun müsbət xüsusiyyəti ondadır ki, körpələr anaya, həm də vətənə sevgilə böyüyür. Uşaqlara yatarkən dediklərimiz nağılların tərbiyəvi əhəmiyyəti çox böyük və genişdir. Uşaqlara danışılan və ya oxunan nağıllar onlarda müsbət xarakterin formalaşmasına çox böyük təsir edir. Nağıllarda olduğu kimi uşaqlarda dostlarını qurtarmaq, onlara

yardım əlini uzatmaq, ac olanlara yemək vermək, böyüklərə hörmət, ailənin dəyərini bilmək, vətəni qorumaq və s. kimi müsbət xarakterlərə köklənərək müsbət keyfiyyətlərlə formalaşırlar. Təkcənağılların uşaqların həyatında göstərdiyi təsiri təhlil etsək görərik ki, folklorun uşaqların tərbiyəsində xidməti necə də böyükdür.

Uşaqların təfəkkürünü, yaş həddini, qavrama qabiliyyətini nəzərə almaqla nağılları bir neçə qrupda onlara öyrətməliyik.

Təbii ki, uşaqlara məhəbbət, sevgi nağıllarını deyil, onlara tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən və vətənə, anaya, insanlara sevgi bəxş edən nağılları və qəhrəmanlıq nağıllarını öyrətmək lazımdır. Nağılların uşaqlara bir çox müsbət təsir göstərən xüsusiyyətlərindən biri onların insanlara qarşı həmişə yaxşı düşüncədə olmaları, yaxşılıq etməyi və hər yaxşılığın nəticəsini görməyi, qəhrəmanlıq göstərən dostlarını pis adamlardan, pis yollardan qurtarmağı öyrənmək, vətənə xainlik edənlərin, vətəndə gözü olanların cavabını vermək, pislərə boyun əyməməyi öyrənməkdir. Həmçinin bunlarla yanaşı onlarda ailəyə sevgi, mehribançılıq və ailənin, vətənin təsibini saxlamaq kimi hissləri daha da geniş inkişaf edir.

Müsbət xarakterli və tərbiyəvi əhəmiyyəti çox olan bir neçə nağıllara nəzər salaq.

“Ağıllı qoca”nağılı oxuyanda ondan nəticə çıxartmamaq mümkün deyil. Çünki nağıl o qədər təsir edicidir ki, adam oxuduqca bir də oxumaq istəyir.

Nağılın süjeti belədir:

Uzaq keçmişlərdə qəddar bir padşah var imiş. Bu şahın qoyduğu qanuna görə övladlar əldən düşmüş qoca ata-analarını səbətə qoyub aparıb əlçatmaz, sıldırım bir qayaya qoyarlarmış. Qəddar şahın qoyduğu bu qanundan heç kəs imtina edə bilməzdi.

Günlərin bir günündə İbrahim adlı bir oğlan atasının əldən-ayaqdan düşdüyünü görüb, onu da şahın qoyduğu qanuna uyğun aparıb dağın başına qoymaq istəyir. Ama atasına olan sevgisindən, onun məsləhətli sözlərinin təsirindən atasını orda qoymur başqa bir qayada gizlədib saxlayır.

Gün gəlir şəhərdə peydah olan əjdahanın yaratdığı susuzluğa çarə tapa bilməyən şah ələcsiz qalib çarə axtarır. Bunu İbrahim atasına danışır və elə çarəni də ağsaqqal qoca tapır. Və şah İbrahimdən bunu necə etdiyini soruşur. İbrahim ona cavab verir:

- Şah sağ olsun, bu mənim tədbirim, hünərim deyil. Cavanlar nə qədər ağıllı olsalar da, qocalara, onların müdrik nəsihətlərinə, məsləhətlərinə ehtiyacları var. Biz bütün qocaları göz bəbəyimiz kimi qorumalıyıq. Onları qurda-quşa yem etməməliyik. Bütün insanları xilas edən bu tədbiri mənə öyrədən atam oldu.

Camaat heyrətlə qulaq asırdı. Padşah əmr etdi:

- Bu saat qocanı bura gətirin.

O gündən öz əcəlləri ilə ölənə qədər qocalara hörmət və qayğı göstərildi. Qocaların sevinci yerə-göyə sığmırdı (9).

Bu nağılın tərbiyəvi əhəmiyyəti ondadır ki, uşaqlar anaya, ataya, böyüklərə hörmət və sevgi ilə yanaşmağın, onların məsləhətinin və fikirlərinin önəmli olmasının dəyərini anlayırlar. Nağılın nəinki uşaqlara, hətta böyüklərə müsbət təsiri çoxdur. Nağılı oxuyanda və ya dinləyəndə hər kəsi nailəyə olan sevgisi, valideyinə olan qayğısı daha da artır. İbrahimin bu hərəkəti, atasına olan sevgisi, ona olan hörməti və qocanın göstərdiyi ağıllı yol qəddar şahı belə yola gətirib murdar qərarından döndərsə, deməli, uşaqlara da düz yolda getməyə, düz qərarlar verməyə böyük təsir göstərəcəkdir.

Başqa bir nağıla nəzər salaq.

“Yoxsul qoca və vəzir” nağılından:

Nağılın süjeti belədir: Biri var idi, biri yox idi... Bir qoca kişi var idi. Bu qoca kişinin bircə sözü var idi - kimi görsə, deyərdi: “Yaxşılara yaxşılıq elə, pislərə öz pislələri kifayətdir”. Bir gün padşah səfərdən gəlirdi bu qocaya rast gəlir. Qocanın öz-özünə danışdığını görüb ona yaxınlaşır və nə dediyini soruşur. Qoca yenə həmin sözü deyir. Bu söz şahın xoşuna gəlir və hər gün gəlib onu sözləməsinə istəyir. Beləliklə qoca o sözü şaha deyir və bunun qarşılığı olaraq şah onun ənam alması üçün böyük adamların yanına göndərir. Qoca da aldığı var-dövləti kasıblara paylayır. Beləliklə günlər keçir. Buna paxılıq edən vəzir qoca ilə şahın arasını vurur və bu etdiyi pislilik, yalan sonda özünün həyatına mail olur. Necə deyəllər “özgəsinə quyu qazan özü düşər”. Yəni qoca yox özü öldürülür. Sonda qocadan şah soruşur və hər şey şaha ağah olur. Vəzirin hiyləsi olduğunu anlayır. Şah qocaya öz xəzinəsindən çoxlu var-dövlət bağışladı və dedi. “Qoca, daha zəhmət çəkib hüzuruma gəlmə, çünki sən deyən sözlərin nəticəsini özüm gördüm” (5).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nağılın da böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Uşaqlar burdan nəticə çıxarırlar. Onlar başa düşürlər ki, heç kimə pislilik etmək olmaz, çünki sonda o pislilikdə özün boğulassan. “Başqasına quyu qazan özü düşər” atalar sözünü qeyd etməyimiz burda lap yerinə

düşər. Uşaq dərk edir ki, yaxşı hər zaman qalib gəlir. Bu nağılı öyrənən uşaqlar hər zaman, hər işdə, hər yerdə ədalətli olmağa çalışacaqlar. Çünki nağılı öyrənən uşaq pislik edən, başqasına şər atanın, acgözlüyün sonunu görür. Aydın və açıq şəkildə görür ki, vəzir günahsız qocaya şər-böhtan atmaqla cəzasını öz həyatını ödəməklə çəkdi. Günahsız insanı Allah hər zaman qoruyur.

Başqa bir nağıla – heyvanlarla bağlı nağıla diqqət yetirək.

Heyvanlar haqqında nağılların da müsbət keyfiyyətləri çoxdur. “Uşaqların tərbiyəsində bu nağılın bir neçə ictimai təsiri vardır. Əvvəla, nağıl uşaq təfəkkürünü genişləndirir, ikincisi, onları heyvanlar aləmi ilə tanış edir, üçüncüsü, zəif heyvanların öz ağılı ilə özlərindən güclü düşməyə necə qalib gəldiyini göstərir” (2. s. 339).

“**Yaxşılığa yaxşılıq**” nağılına diqqət yetirsək burda baş verən hadisələrdən çox dərs götürmək olar. Bu nağılda hadisələr Həmid adlı yoxsul bir kişi ilə ilan, bayquş, canavar və tülkü arasında baş verir. Yaxşılıq etmək istəyən Həmid kişi ilanı yanmaqdan qurtarır. Ama yanmaqdan qurtulan ilan kişini öldürmək qərarına gəlir. Kişi nə qədər yalvarsa da ilan əl çəkmir. Əlacsız qalan kişi axırda ilan qardaş, onda aman ver, üç şərtə gedək, sən də sözünü de, mən də deyim. Onlar səni haqlı bilsələr, sözüm yoxdu, vurarsan ölürəm. Buna razı olan ilan yola çıxır. Bayquş, canavar ilanın sözünü deyib kişini haqsız çıxarırlar. Ancaq sonda tülküyə rast gələrək tülkü ilanın haqsız olduğunu görüb ilana qarşı hiylə işlədərək kişini ilanın elindən qurtarır. Elə olur ki sonra tülkünü ölümdən qurtarmaq lazım olur. Kişi tülkünü öldürmək istəyən ovçulara pul verib onun həyatını qurtarır. Və deyir:

“Tülkü qardaş, sən mənə yaxşılıq eləmişdin, mən də sənə xələlətindən çıxdım. Get, yaşa! Bunu deyib Həmid kişi tülkünü buraxdı, özü də ipini açıb arasına odun yığmağa başladı.

Tülkü də ona kömək elədi. Həmid kişi şələsini dalına alıb evlərinə getdi. Tülkü də balalarının yanına qaçdı” (3).

Bu nağılın da uşaqlara böyük müsbət təsiri vardır. Təbii ki, uşaqlar dərk edir ki, yaxşılıq edəndə onun qarşılığını görürsən. Yaxşılıq heç vaxt itmir. Burada həmçinin haqsızlığın da şahidi olurlar. Bu nağılda həmçinin heyvanların insanlara etdikləri həm pislik, həm də yaxşılıq qeyd olunur. Bəzən həyatda da nağıllarda olduğu kimi elə olur ki, yaxşılıq edirsən pislik görürsən. Amma nağılda da göstərilən kimi sən həmişə yaxşılıq elə, bir gün nəticəsini görürsən. Uşaqlar belə nağıllardan təsirlənir və onlarda həmişə yaxşılıq etmək yolu ilə gedirlər.

Başqa bir nağıla nəzər salaq.

“**Taxta qılınc**” nağılı. Nağılın süjeti belədir:

Bir padişahın bir oğlu, bir arvadı var imiş. Bir gün padşah ovda oğlunu vurmaq istəyən ilana su verir və oğlunu ilandan xilas edir. Gün gəlir ögey anası atası ilə oğlunun arasını vurur. Anasının vəsiyyətinə əməl edib, baş götürüb atasının vilayətindən çıxıb gedir. Yolda bir yoldaşa rast gələn oğlan onu bir neçə sınaqdan çıxarından sora onla dost olur. Onunla birlikdə qalır. Bir gün padişahın oğlu bir padişahın qızına aşiq olur. Dostuna danışır dostu da padişahın bütün istəklərini edib qızı buna alır. Toy günü qızın içindəki ilanların biri xaric hamısını çıxardır. Çünki bunu etməsəydi ilan oğlanı vuracaydı. Sora birmüddət burda qaldıqdan sora şahzadə öz vilayətlərinə qayıtmaq üçün yola düşür.

- Qardaş, artıq ayrılmalıyıq. Oğlan qızın içində qalan sonuncu ilanı çıxartmaq üçün bir çox çətinliklə mübarizə aparır, axırda məqsədinə nail olur. Və deyir:

- Mənə mal-dövlət, qız lazım deyil. Məqsədim həmən ilanı qızın ağzından çıxarmaq idi. Bu çıxmasaydı bir gün çıxıb səni həlak edəcəydim.

İndi bu malı, dövləti qızı götürüb atanın yanına get, bir də mələmun olsun ki, mən insan deyiləm. Mən həmən ilanam ki, atan yaxşılıq edib başmaq tayında su vermişdi. İndi mən yaxşılıq borcundan çıxdım.

Digər nağıllar kimi bu nağılın da uşaqlara tərbiyəvi təsiri çoxdur. Bu nağılda yaxşılığın və xeyirxaqlığınyerdə qalmadığı aydın şəkildə göstərilmişdir. Uşaqlar burdan nəticə çıxardır ki, edilən yaxşılıq gec-tez adamın özünə qayıdır. Onlar dərk edirlər ki, yaxşılıq etmək adamı əsl insan kimi tanıdır, həmişə ucaldır və şöhrətini artırır. Belə tərbiyəvi nağıllar vasitəsilə onlardan kömək uman və çətinə düşən hamıya, hətta heyvanlara belə yaxşılıq etməyi və qayğı göstərməyi öyrənirlər. Nağılda ilanın yaxşılığı itirməməsi nağılı oxuyan hər bir kəsə müsbət təsir bağışlayır və nağılı oxuyanları yaxşılıq etməyə sövq edir.

Belə tərbiyəvi əhəmiyyəti çox olan nümunələrə yazılı ədəbiyyatda da rast gəlirik. Belə ki yazılı ədəbiyyatda M.Ə.Sabirin qələmə aldığı “**Yalançı çobanın nağılı**” da elə şifahi xalq ədəbiyyatının nağılıdır. Şair bunu şeir formasına salmışdır. Bu da uşaqların nağılı asan öyrənməsi üçün bir yoldur.

“Yalançı çobanın nağılı”

Nağılın süjet xətti belədir: Bir çoban çox vaxt yalandan canavar var deyib hamını dağa -bağa toplayır. Və sonra da zarafat etdim deyib gülürmüş. Bir gün həqiqətən canavarlar sürüyə hücum edir. Çoban hay salsada hamı yalandı deyir heç kim köməyə getmir. Canavar da qoyunları yeyir.

Bu nağılın tərbiyəvi əhəmiyyəti ondadır ki, insan gərək yalan danışmaya sonra nəqədər düz danışsa da heç kim inanmayacaq. Yalan danışmaqla insan dəyərdən düşür. Sözüünün qüdrəti, mənası itir. Nağılın sonunda nəsihət kimi verilib. Verilən parçaya diqqət edək.

Budur oğlum, yalançılıq oyunu!
Bax! Yalançı tanıldı, çünki çoban,
Doğru derkən, sözü görüldü yalan.
Hərgiz, oğlum, yalan demə ki, xuda
Dust tutmaz yalançını əbədə!
Həm xalq içrə hörmətin olmaz,
İzzətin, qədrü-qiymətin olmaz!
“Evi yandı yalançının, - derlər, -
Ona bir kimsə etmədi bəvər” (Mirzə Ələkbər Sabir) (4).

Hətta onu da qeyd edək ki, bu yazılı ədəbiyyata aid olan nağılın sonu yenə də şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bitir. Sonda atalar sözü işlədilmişdir. “Yalançının evi yandı heç kəs inanmadı”.

Nağılın məzmunundan düz danışmağın əhəmiyyətini, yalanın pis əməl, pis iş olduğunu tam aydın və açıq şəkildə görürük.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

“Oğlum Məhəmmədə nəsihət”dən bir parça:

Fəqih olsan əgər itaətkar ol,
Hiylədən, riyadan daim kənar ol.
İsa mərifətli həkim ol, amma
İnsanı öldürən bir həkim olma.
Həm həkim, həm fəqih olsan sən, əgər,
Hamının yanında adın yüksələr.
Həyat da, ölüm də qul olar sana,
Səadət və şöhrət düşər payına.
Bir elm öyrənmək istədikdə sən
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.
Məndən söyləməkdir, səndən eşitmək,
Bir insan əliboş gəzməsin gərək (7).

Nizami Gəncəvinin “Oğlum Məhəmmədə nəsihəti” həqiqətən bütün hər kəs üçün nəsihətdir. Bu didaktik nağıl çox dərin mənaya malikdir. Şair burda hamını yalandan, riyadan uzaq olmağa səsləyir və bunlarla bərabər qeyd edir ki, hər nə sənət, peşə sahibi olursan ol işini mükəmməl bil. Yarımçıq işdən uzaq ol. Çünki yarımçıq işin heç kimə faydası yoxdur.

Verilən nümunələrdən aydın görmək mümkündür ki, istər yazılı, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatında olan nağılların uşaqların tərbiyəsində, onların dünyagörüşünün artmasında, vətənpərvər ruhda böyüməsində, yaxşı əməl sahibi olmasında, bir sözlə mükəmməl fərd kimi formalaşmasında mühüm yer tutur.

Yuxarıda nağıllardan verdiyimiz parçalardan, onların məzmunundan görünür ki, Azərbaycan nağıllarının insan həyatına müsbət təsiri çoxdur. Xüsusilə də uşaqların tərbiyəsində nağılların böyük rolu və əhəmiyyəti vardır. Nağılların müsbət təsir göstərməsi üçün uşaqların yaş həddini və səviyyəsini nəzərə almaq çox önəmlidir. Bunlara diqqət olunsa yüksək nəticələr əldə edib, məqsədimizə nail olarıq.

Sonda belə nəticəyə gəlirik ki, istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyata aid olan Azərbaycan nağılları cəmiyyətin dünyagörüşünə və təfəkkür tərzinin formalaşmasına hər zaman böyük təsir gücünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 360 s
2. Ramil Əliyev, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər), Bakı, 2014, 350 s.
3. <http://www.nagillar.az/article/a-223.html>
4. <http://www.nagillar.com/yalanci-cobanin-nagili.html>
5. <http://portal.azertag.az/az/node/3548#.WFjMHNJ97IU>
6. <http://sesqazeti.az/az/news/kivdf/520130>
7. <http://www.nagillar.com/%D0%BEglum-m%C9%99h%C9%99mm%C9%99d%C9%99-n%C9%99sih%C9%99tim.html>
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbycan_%C5%9Fifahi_xalq_%C9%99d%C9%99iyyat_%C4%B1
9. http://rc32.ucoz.ru/publ/nagillar/agilli_qoca/5-1-0-156
10. <http://www.nagillar.az/article/a-16.html>

ABSTRACT

Chinara Rzayeva

The role of Azerbaijani fairy tales in the upbringing of children

The article describes the role of fairy tales in breeding children. Some of the tales having a huge positive and educational character were involved into investigation. The theoretical ideas were given from the tales "Clever old man", "The poor old man and the vizier", "The wooden sword", "Goodness for goodness", "The tale of the lying shepherd", "Instructions to my son Mohammed". In the article, such positive qualities as greatness of goodness, punishment of the wicked, instructions to the son, truthfulness and so on, were involved in the study. From the used examples and their content becomes clear that they have a huge positive impact on a person's life. Azerbaijani tales related both to oral and to written literature have always had a huge influence on the formation of Outlook and style of thinking in the society.

РЕЗЮМЕ

Чинара Рзаева

Роль Азербайджанских сказок в воспитании детей

В статье излагается роль сказок в воспитании детей. Некоторые сказки имеющие огромный позитивный и образовательный характер были привлечены к исследованию. Теоретические идеи были приведены из сказок "умный старец", "бедный старик и везирь", "деревянный меч", "добро за добро", "сказка лживого пастуха", "Наставления моему сыну Мухаммеду". В статье такие положительные качества, как величие доброты, наказание нечестивых, наставления сыну, правдивость и так далее были привлечены к исследованию. Из приведенных примеров и их содержания становится ясно, что они имеют огромное положительное влияние на жизнь человека. Азербайджанские сказки относящиеся как к устной, так и к письменной литературе всегда оказывали огромное влияние на формирование кругозора и стиль мышления общества.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

FƏRMAN XƏLİLƏV

AMEA Naxçvan Bölməsi
fermanhalilov@yahoo.com

UOT: 821.512.162

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ŞAİRİ MİRZƏ ƏLİ MÖCÜZÜN İFŞA ÜSULLARI VƏ TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan satirik ədəbiyyat, Mirzə Əli Möcüz, satira və yumor, ifşa üsulları, gülüşün növləri

Key words: Azerbaijan satirist literature, Mirza Ali Mojuz, satire and humour, divulgation methods, kinds of laugh

Ключевые слова: Азербайджанская сатирическая литература, Мирза Али Моджуз, сатира и юмор, методы разоблачения, типы насмешки

“Molla Nəsrəddin” jurnalı (1906-1931) Azərbaycan satirik və yumoristik gülüşünün ensiklopediyası adlandırılıla bilər. Jurnalın redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə və əsas müəlliflərindən olan M.Ə.Sabirin əsərlərindən yaradıcılıqla bəhrələnən Mirzə Əli Möcüz (1874-1934) məşhur “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Cənubi Azərbaycanda yetişdirdiyi ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun əsərləri 1906-1934-cü illərdə İranda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda baş berən ictimai-siyasi hadisələri, ən başlıcası isə mənsub olduğu xalqın arzu və istəklərini əks etdirən parlaq bir güzgüdür. Məslək dostları kimi Möcüzün də satiralarının əsas mövzusunun dini fanatizm, cəhalət, gerilik, xurafat, ətalət, feodal özbaşınalığı, zülm və istibdad rejimi, İran talayan imperialist dövlətlərin riyakar siyasətləri və s. təşkil edir.

Şair bu mövzulara toxunduğu şerlərində gülüş hədəfinə çevirdiyi mənfi tiplərin qalereyasını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Budur onlar: bir-birini əvəz edərək ölkəsinə sahib çıxmayan xain və müstəbid İran şahları, zalım feodallar, yalançı vaizlər, acgöz mollalar, insafsız tacirlər, canavar iştahalı yadelli müdaxiləçilər fanatiklər, avamlar, cahillər, mühafizəkarlar və başqaları. Az miqdarda olan bəzi lirik şeirlərində də “satirik ruh Möcüzün şən təbiətinə üstünlük gəlir və şeir bir anda dəyişilərək tənqidi məzmunu keçir” (1, s. 55).

Möcüz öz realist satiralarında mənfi tipləri həm yumoristik, həm də acı gülüşlərlə tənqid və ifşa edərəkən müxtəlif vasitələrdən istifadə etmişdir. Bu satiralarında şairin tənqid hədəflərinə münasibəti iki şəkildə özünü göstərir: 1. Müstəqim şəkildə tənqid və ifşa; 2. Dolayı yolla tənqid və ifşa.

Müstəqim şəkildə tənqid və ifşa yolu ilə yazdığı şeirlərində şairin özü də görünür və mənfi tiplərə qarşı işlətdiyi sözlərlə öz münasibətini açıqca ortaya qoyur.

Dolayı yolla tənqid və ifşa yolunda isə şair arxa plana keçir, görünməz olur və tənqid hədəflərinə münasibəti açıq şəkildə yox, dolayı olaraq oxuculara çatdırılır.

Bu yollar üçün xarakterik olan tənqid və ifşa yollarını belə qruplaşdırmaq olar:

Müstəqim yolla: *İttiham etməklə ifşa.* Bu üsulla Möcüz mənfi tipin yaramaz əməllərini sadalayır və həmin tipə qarşı qəzəb və nifrətini açıq-aşkar şəkildə bildirir:

İçirdin, şeyxəna, sübhü məsa xuni-ciyər xəlqə,
Gəhi lütf ilə, gəh qəhr ilə etdin sən nəzər xəlqə.
Nə telfun eylədin, nə teleqraf icad, ey vaiz,
Məgər maşını sən yaptın ki, oldun taci-sər xəlqə?
Dedin sən millətə: «Yar başuvi, aç sinənin bəndin,
Düşün dəl mıxü mismar ilə!» Öyrətdin nələr xəlqə?
Pədən övladın hifz eylər əsarətdən, cəhalətdən,
Əmuyi-kəmləyaqət, sən neçün oldun pədən xəlqə? (6, s. 293).

Bu misralarda şair millətə atalıq etmək iddiasında olanların tutduğu ali məqamlarla xalqa xeyir gətirməyən əməlləri arasındakı təzadı ortaya çıxararaq onları gülünc vəziyyətə salmışdır. Tənqid hədəflərinə yönəldilən gülüş isə qəzəbli və ittihamedicidir.

Müqayisə yolu ilə ifşa. Möcüz bu ifşa üsuluna tez-tez müraciət edir, çox vaxt riyakar molla, vaiz və şeyxlə şairi, şahla rəiyyəti, varlı ilə yoxsulu qarşılaşdırır. Belə məqamlarda şairin yangılı gülüşləri ilə rastlaşırıq:

Mali-yetimi molla yeyər, mən orucluğu,
Mən mali-həqqə bəndəm, o mali-rəiyyəyə (6, s. 20).

Rişxənd etməklə ifşa. Şair bu yolla ictimai eybəcərlikləri ifşa etdiyi şeirlərində sözlərin seçilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Elə sözlər tapıb işlədir ki, tənqid hədəfini gözdən salır və onu biabır edir. Onun Əhməd şah haqqında yazdığı misralara diqqət edək:

Şahi-birüşt qucaqlıbdı iki dizlərini,
Sallayıb qaş-qabağın misli-yetər, Məmmədəli,
Tutdu Allah o şəhi bəldeyi-Parisdə, çün
Qoydu şapka başına şamü səhər, Məmmədəli...
Bəski qalındı qafası, şikəmi misli-kötük,
Eyləməz hərgiz ona qüssə əsər, Məmmədəli (6, s. 54).

Bu parçada şairin kinayəli intonasiyası mənalı və təsirli bir gülüşün təzahürünə səbəb olmuşdur. Möcüz başqa şeirlərində də rişxənd və iztehzadan ustalıqla istifadə etmişdir.

Vaizə iztehzə:

Qaragöz huriləri Möcüzə satır vaiz,
Özündə yox həvəsi o məhliqalar üçün (6, s. 280).

Avam müsəlmana iztehzə:

Üryan gələcək məhşərə məxluq təməmən,
Alma nisiyə, xələti neylərsən, əmoğlu (6, s. 55).

Etiraf yolu ilə ifşa. Tənqid hədəfinə kəskin zərbələr endirmək və öz mövqeyini inamla müdafiə etmək Möcüzün istifadə etdiyi ifşa üsullarından biri idi. Budur, aşağıdakı misralarda Möcüz qamçıladdığı hədəflərin yaramazlığını belə ifşa edir:

Başıma zülf qoyub, saqqalı yoldurmamışam,
Xəlqdən rüşvət alıb, kisəmi doldurmamışam,
Cəddizin vəqf suyun mülkümə saldırmamışam,
Ey şəbüstərli dadaşlar, sizə mən neyləmişəm? (6, s. 192).

Şair ilk üç misrada qol qoymadığı işləri sadalayır və ustalıqla oxucuya çatdırır ki, məhz onun tərəfi-müqabilləri bu əməllərin sahibidirlər və lənətə layiqdirlər. Həmin misralarda şairin acı gülüşlərini sezməmək mümkün deyil.

Keçmişdə olan hadisələri xatırlatmaq yolu ilə ifşa. Şair bu yolla gedərkən vaxtilə ölkədə mövcud olan yaramazlıq və eybəcərlikləri sadalayır, onlara qarşı oxucularda ikrah hissi oyadır:

Nə çəkməsi, nə corabı olardı sərbazın,
Xoşa o günlərə ki, canışın Müzəffər idi ...
Ətabək açmış idi karxaneyi-füqərə,
Səxada Hatəm ona bir kəminə nökr idi ...
Nə daxil ilə işi var idi, nə xaric ilə,
Təməm səyi, təmənnası vəsli-dilbər idi (6, s. 98).

Burada şair bir tərəfdən yaxın keçmişin mənfur hadisələrini xatırlatmaqla onları lənətləmiş, digər tərəfdən isə yaşadığı dövrün ötən günlərdən fərqlənmədiyini oxucuların nəzərində əyani şəkildə canlandırmağa müvəffəq olmuşdur. Keçmiş hadisələri yada salan bu misralar dövrün ictimai yaramazlıqlarına qarşı oxucuların qəzəb və nifrətinin daha da kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur. Şairin tənqid hədəflərinə yağdırdığı gülüşlər isə daha tünd və ikrah oyandırıcıdır.

Dolaylı yolla: Əks mənalı sözlərlə ifşa. Fikri tərs mənada ifadə etməklə yazdığı satiralarında Möcüz ifşa etdiyi eybəcərliklərə münasibətini açıq şəkildə bildirmir. Belə hallarda şairin əsl niyyətini bilmək üçün digər şeirlərinə əsaslanaraq onun müdafiə etdiyi qayə və prinsipləri nəzərə almaq lazımdır. Bu üsulla yazdığı şeirlərində şair islahedici yumoristik gülüşlərlə öz fikirlərini oxuculara çatdırmağa müvəffəq olur.

Ey oğul, işlə qüssədən qurtar,
Elm verməz sənə çörək, paltar,
Oxuma, yazma, möhnətin artar,
Qurudar elm qanı sər-ta-sər (6, s. 253)

Tipin öz sözləri ilə özünü ifşa etməsi. Bu ifşa üsuluna müraciət edəndə Möcüz ancaq vasitəsiz nitqə müraciət edir, sözü mənfi tiplərin özünə verir.

Tacir:

Satmışam əskik, almışam artıq,
Soymuşam xəlqi, olmuşam ərbab (6, s. 33).

Cahil:

Əfsun oxuram, cin tutaram, dərbədənəm mən,
Tiryək çəkərim, bəng ataram, xiyrəsərim mən, (II c., s. 64-65).

Mühafizəkar:

Ta nə qədri mən sağam, göz açmasın millət gərək,
Yuxlasın ta həşr olunca qoymaram bidar ola (II c., s. 90).

Riyakar molla:

Dedim: «Ey qövm, qılın siz mənim arxamda namaz»,
Bəxt yar oldu mənə, eylədim əşrafi əsir (6, s. 265).

Göründüyü kimi Möcüzün yaratdığı tiplər qalereyası çox zəngindir. Bu tiplər canlı və təbii görünürlər. Şair ifşa etdiyi həmin tipləri daha gülünc vəziyyətə salmaq üçün onların daxili aləmini açır, duyğu və düşüncələri, arzu və əməllərinin nədən ibarət olduğunu oxuculara nişan verir. Nümunə verdiyimiz şeir parçalarında Möcüzün tənqid hədəfləri dəyişdikcə gülüşün xarakteri də dəyişərək gah kinayə, gah iztehzə, gah da yüngül yumora kezir. Belə məqamları müşahidə edən prof.dr. F.Hüseynovun o fikri ilə tam şərikik ki, “Möcüzün şeirlərində yumor, zərif gülüş, satira ilə yomorun, ciddiliklə zarafatın vəhdəti mühüm yer tutur” (2, s. 165.)

Alqışlamaq yolu ilə ifşa. Möcüz bəzi şeirlərində tənqid atəsinə tutduğu hədəfləri kinayəli və tikanlı sözlərlə gözdən salmaq əvəzinə, onların ünvanına tərif və alqışlar yağdırır:

Afərin iranliya, sədd afərin iranliya,
Kisəsin məlmüvv edər isapərəstanın genə (6, s. 264)

Bu tərif və alqışlar nə qədər təntənəli olsa da, həqiqi deyil. Mənfi tipləri ələ salmaq və onların əməllərinə iztehzəli gülüşlər yağdırmaq üçün bir vasitədir.

Özünü laqeyd göstərmək yolu ilə ifşa. Möcüzün elə şeirləri var ki, şair haqqında danışdığı əhvalat və surətlərə sanki laqeyd münasibət bəsləyir. Əslində o, bu yolla tənqid hədəfinə sarsıdıcı zərbələr endirir. Belə şeirləri oxuduqca şairin əks etdirdiyi məsələlərə biganəliyi yox, əksinə son dərəcə nifrətli və qəzəbli olduğunu hiss etmək olur. Bu cür hallarda Möcüz zahirən öz münasibətini gizlətmək üçün «mən neyləyim», «mənə nə», «bizə nə» kimi sözlərdən istifadə edir:

Bağladı məclisi-şurani topa Məmdəli şah,
Düşdü öz canına axir şərəri, mən neyləyim (6, s. 168).

Möcüz bu sözləri bir dostuna söyləyir. Burada o, İran tarixində baş verən qanlı bir hadisəyə işarə edir və özünü elə göstərir ki, guya bu məsələyə münasibətdə bitərəfdir. Əslində isə şair Məhəmmədəli şahın tarixi bir cinayətini xatırlatmaqla ona sonsuz nifrətini bildirir.

Günahı boynuna almaq yolu ilə ifşa. Möcüz bu üsulla yazdığı şeirlərində özünü bir günahkar kimi göstərir və əfv olunmasını xahiş edir. O öz «günahlarını» saydıqca mənfi tiplər öz yaramaz qiyafələri ilə bir-bir oxucuların gözləri qarşısından keçirlər:

Bəndəni əfv eyləyə millət gərək,
Məbədə meyxana dedim, bilmədim.
Başını divara vurub sındıran,
Aqilə divanə dedim, bilmədim.

Mən nə bilim qarğa xoşavaz imiş,
Bayquşa bayquş demək olmaz imiş,
Təlx idi övqati-şərifim bir az,
Bayquş o heyvana dedim, bilmədim (6, s. 127).

İstehza və kinayə ilə dolu olan bu bəndlərdə şair özünü günahkar kimi göstərsə də, oxucular əsl müqəssirlərin ünvanını tapmaqda çətinlik çəkmirlər. Bu müqəssirlər nə qədər miskin və yazıqdırlarsa, o qədər də gülücdürlər. Şeirdən çıxan nəticə belədir.

İctimai eybəcərlikləri tənqid və ifşa edərək Möcüz kommunizm zəngin ifadə vasitələrindən də bacarıqla istifadə etmişdir.

Xalq dilini incəliklərinədək bilən Möcüz nitqi satirikləşdirmək üçün çox vaxt məişət-ünsiyyət və loru danışıq sözlərindən istifadə edir:

Ey tirmə rəxti-xab izində quylanan dadaş,
Getsə vətən, vətənlə gedər istirahətin (6, s. 27).

Yaxud:

Ah, o saətdən lüt eylər mürdəşir əndamuvı,
Taxta üstündə yuyar, tabuta zollar canuvı (6, s. 75).

Misal gətirilən bu nümunələrdə loru danışıqdan alınmış “quylanan” və “zollar” sözləri mənfi tiplərin əxlaq və dünyagörüşlərinə necə də uyğundur.

Möcüz mənfi tipləri satira atəşinə tutarkən həm də elə sözlər tapıb işlədir ki, bu sözlər təkca tənqid obyektinin dünyagörüşünü müəyyənləşdirmir, tipin eybəcər simasını da gözlərimiz önündə canlandırır:

Daşın kəmdir, malın nəmdir, başın qırxıq, üzün sırtıq,
Mürüvvət eylə, aldatmaxiridari, səni tari (6, s. 80).

Bu misraları oxuduqca hiyləgər, oğru və firıldaqçı baqqal öz cılız varlığı ilə oxucuların təsəvvüründə canlanır və nifrət qazanır.

Möcüzün tənqid və ifşa üsulu ilə yazılan şeirlərində satirik və yumoristik gülüşün növləri çoxdur. Prof. Dr. Ə.Mirəhmədovun təbiri ilə desək hətta “Möcüzdə özünəməxsus elə şux zarafat ruhu var ki, bu ruh Seyid Əzimin bəzi şeirlərindən başqa heç bir Azərbaycan şairində bu qədər qyvətli deyildir” (5, s. 760). Digər Azərbaycan alimi K.Məmmədov isə ““məzaqlı ilq yumor”, “yüngül gülüş”, “islaha çalışan yumor”, “zarafat”, “məsxərə”, “satirik yumorlu tərz”, “kəskin kinayə” Möcüz gülüşünün səciyyəvi təzahür formalarındandır”,- yazarkən haqlıdır. (4, s. 225-226).

Möcüzün şeirlərində gülüşün növləri nə qədər çox və rəngarəng olsa da, onlar şair üçün məqsəd deyil, ictimai eybəcərlikləri aradan qaldırmaq, ehtiyac olan sahələrdə islahatlar aparmaq yolu ilə xalqı firavan və xoşbəxt həyata səsləmək üçün bir vasitə olmuşdur. Nəhayət, təhlilini verdiyimiz şeirlərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, Möcüzün satiralarında istifadə edilən tənqid və ifşa üsulları XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satirik və yumoristik gülüşün növlərini zənginləşdirmək baxımından mühüm ədəbi-ictimai əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hatemi H. Mirza Ali Muciz / Türk Kültürü Dergisi, Ankara,1965, sayı 19, s. 54-58
2. Hüseynov F. Möcüz gülüşü (Təbriz nəşrləri üzrə) / Satirik gülüşün qüdrəti. Bakı, Yazıçı, 1982, s. 157-204
3. Külliyyatı-Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, I və II cildlər birlikdə, Təbriz, tarixsiz
4. Məmmədov K. Mirzə Əli Möcüz / XX əsr Azərbaycan gülüşü, Bakı: Yazıçı, 1989. s. 211-233
5. Mirəhmədov Ə. Mirzə Əli Möcüz / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, II c. Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1960, s 738 -762
6. Möcüz M.Ə. Əsərləri. Toplayan, tərtib edən və izahların müəllifi Q.Məmmədli. Bakı, Yazıçı, 1982, 350 s.

ABSTRACT

Farman Khalilov

The divulcation methods and laugh in Southn Azerbaijan poet Mirza Ali Mojuz's poems

In the article the author investigates the divulcation methods and all kinds of laugh in Mirza Ali Mojuz's (1874-1934) poems the prominent member of “Mullah Nasraddin” literary school, the famous satirist poet of South Azerbaijan literature of XX century.

According to the poet's works the author comes so result that when poet criticized social ugliness and negative types he has used the true and roundabout ways. Principal cause of this is connected with the poet's attitude to targets in open or roundabout way. Exposure methods belong to the both way attracts attention for its colourful features. True way is the criticize and divulcation methods which possible with accusing, comparison, mockery, confession and with remembering events happened past; roundabout ways is the criticize and exposure methods which possible with antonyms, words of the type, applauding, showing himself indifferently, receive his sin to the his neck.

The variety of the appeal methods has been a cause for the variety laugh in poet's poems as furious, accuse bitter and humorous smile, mockery, irony, joke, fun and etc.

The smile kinds which were coming to true with Mojuz's divulcation methods are the factor which they rich the XX century Azerbaijan literature.

РЕЗЮМЕ

Фарман Халилов

Методы разоблачения и цели критики поэта Южного Азербайджана Мирза Али Моджуза

В статье исследуются методы разоблачения и типы насмешки, проходящие в стихотворениях известного поэта-сатирика XX века Мирзы Али Моджуза проживающего в Южном Азербайджане и являющегося одним из известных представителей литературной школы «Молла Насраддина».

Исследуя произведения поэта автор приходит к такому выводу, что поэт косвенными и прямыми путями разоблачал недостатки общества, а также указывал на недостатки, которые имелись у каждой в отдельности личности. Это связано с тем, поэт иногда прямо и открыто, а иногда косвенно выражал свое отрицательное отношение к тем, кого

Поэт пользовался несколькими методами насмешки, которые находили свое отражения в стихах. Стихи поэта выражались иногда гневом, критикой, обвинением и разочарованием, грустью и юмористическим смехом, а иногда завистью, насмешкой, шуткой и издевательством.

Типы насмешки, которые проявлялись в результате разоблачения Моджузом общества являются фактором обогащения Азербайджанской сатирической литературы XX века.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

UOT: 82;398

NAXÇIVAN FOLKLORUNDA BAYATILARIN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xalqımız müstəqillik yoluna qədəm qoyduğu indiki şəraitdə xalq yaradıcılığının əsrlər boyu yaranan mənəvi və maddi mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsi, ənənəvi sənət sahələrinin dirçəldilməsi, onun geniş şəkildə tətbiq və təbliğ olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Naxçıvan Muxtar Respublikasında xalq yaradıcılığı günlərinin keçirilməsi haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun sərəncamından.

Açar sözlər: folklor, bayatı, dil, üslub, leksika

Key words: folklore, bayatie, language, style, lecsics

Ключевые слова: фольклор, баяты, язык, стиль, лексика

Azərbaycan folkloru tarixin ən qədim dövrləri ilə səsləşən böyük və qiymətli mənəvi sərvətlərimizdəndir. Onun mühüm tərkib hissələrindən olan Naxçıvan folkloru xalqımızın mənəvi sərvətini zənginləşdirən və tamamlayan qaynaqlardan biridir. Müxtəlif janr örnəklərinə malik olan Naxçıvan folkloru dil-üslub keyfiyyətlərinin zənginliyi ilə seçilir. Xalqımızın söz deməyi, onu yerində işlətməyi bacarmaq qabiliyyəti tarixləri aşib keçərək indi də davam edir. Sözdən çox güclü tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edən ulularımız dəyərli bir mənəvi xəzinə yaratmışlar. Bu baxımdan, bayatılar axıcı və maraqlı dili ilə diqqəti çəkir.

Əzizim, yaza döndü,
Yaz gəldi, yaza dözdü.
Hamının yazı yaz gəldi,
Bizimki buza döndü (3, 307)

Bu bayatının el arasında başqa bir variantı da vardır və fikrimizcə, o, daha düzgündür. Belə ki, həmin bayatıda misralardakı hecalar milli vəznimizə - heca vəzninə uyğun olaraq sayca bərabərdir:

Əzizim, yaza döndü,
Qış getdi, yaza döndü.
Hamının yaz oldu,
Bizimki buza döndü.

Folklorda dilin, xüsusilə də şeir dilinin təsiri çox böyükdür. Xalqımız sözü necə və harada deməyin fərqi varan və bunu dərk etdirməyi bacaran xalqdır.

“Söz adamda hansısa bir hadisə ilə bağlı qəzəb və nifrət, sevinc və xoşbəxtlik, utancaqlıq və cəsarət kimi hisslər oyadır, insanda xoş və ya pis əhvali-ruhiyyə yaradır” (4, 59). Bu anlamda, bayatıların dilindəki sözlər insanı düşünməyə vadar edir.

Əzizinəm, bu bağa,
Bu bostana, bu bağa.
Mənim bir canım vardır,
O da Əzizə sadağa (3, 307).

Fikrimizcə, “Naxçıvan folkloru”ndan alınmış bu bayatı kitabda düzgün verilməmişdir. Belə ki, bayatının kitab variantındakı son misra bayatıya xas olan yeddi hecadan deyil, gəraylı üçün səciyyəvi olan səkkiz hecadan ibarətdir. Onun düzgün variantı isə belədir:

Əzizinəm, bu bağa,
Bu bostana, bu bağa.
Mənim bir canım vardır,
O da sənə sadağa.

Bayatılar digər janrlarla müqayisədə dilinin təbilik, axıcılıq və sadəlik keyfiyyəti ilə bir qədər yüksəkdə dayanır. Belə ki, onların məzmunu müxtəlif mövzuları əks etdirdiyindən xalqın ayrı-ayrı duyğu, şəxs, əşya və hadisələrə münasibətini ifadə edən çoxsaylı fikirlər və bu fikirləri əyaniləşdirən sözlər semantik baxımdan zənginliyi ilə seçilir. Sözsüz ki, standart düşüncə tərz, fikir kasadlığı dili zənginləşdirə bilməz.

Əzizim, güləndə sən,

Gül açsın güləndə sən.
Məni də yad edəsən
Danışıb güləndə sən (3, 314).

Bu bayatıda və ümumiyyətlə, bayatların əksəriyyətində işlənən çoxmənalı sözlər eyni fonetik tərkibə malik olsa da, hər dəfə sanki yeni məna ifadə edir. Bu, ondan irəli gəlir ki, xalqımızın fikir üföqləri geniş, təfəkkür və nitq mədəniyyəti yüksəkdir. Bu təfəkkür xəzinəsinin açarı dildir. Bayatılarımızın dilindəki bəzən çox sadə və bəsit görünən sözlər, əslində böyük duyğu və düşüncələrin qaynağıdır. Nə zamansa barmaqları qələm tanımayan babalarımız, nənələrimiz sözləri elə ölçüb-biçərək işlədiblər ki, sanki min ilin şairidirlər:

Dağları gəzən mənəm,
Daşını üzən mənəm.
Dili şad, könlü qəmgin
Bu yerdə gəzən mənəm (3, 320).

Bayatıları oxuyanda düşünürsən ki, xalqımız sözlərin nəinki xiridarı, həm də onların memarıdır. Bəlkə də bayatıları poetik sərvətə çevirənlər bunu heç bir məqsədlə etməyiblər, sadəcə içindən keçənləri dilə gətiriblər və fikirlər o qədər dərin və mükəmməl olub ki, onları ifadə edən sözlər də qeyri-ixtiyari xüsusi qəliblərə, biçimlərə düşüb.

Quran”ım dizim üstə,
Oxuram dizim üstə.
Altdan yoxuşa gəlsən,
Sürünnəm dizim üstə (3, 321).

Bu bayatıda iki söz (oxuram və sürünnəm) diqqəti çəkir. Folklor örnəklərində sözlərin danışq dili ilə ifadəsi təbii proseslərdən biridir. Bu, dilin şirinliyini çoxaldan amillərdən biridir. Bayatıdakı “oxuram” sözündə heca düşümü hadisəsi özünü göstərsə və “sürünnəm” sözündəki felin qeyri-qəti zaman əlaməti düşsə də, mənanı tamamilə mühafizə edə bilmişdir.

Naxçıvan folklorunda elə bayatılar vardır ki, onların dilində nağıl və dastan elementləri özünü göstərir. Bu, folklorun lirik və epik növləri arasında bağılıqlığın olduğunu göstərir. Məsələn:

Ağ alma, qızıl alma,
Gəl yola düzül, alma.
Ya mənim muradım ver,
Ya mənən üzül, alma (3, 325).

Folklorun epik janrlarının bəzilərində yuxuda qəhrəmana verilən alma onun muradına çatmaq üçün bir vasitədir. Bu üsuldən yazılı ədəbiyyat örnəklərində də istifadə edilmişdir. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində yuxuda babası övladı olmayan Hörmüzə (Xosrovun atasına) iki alma verir ki, xanımı ilə yesin və bir ildən sonra onun oğlu olur. Maraqlıdır ki, sözügedən bayatının da dilində almadan murad istənilir.

Naxçıvan folklorundakı bayatılarda əsasən ədəbi dilimizin cənub normasına aid olan əlamətlər diqqəti çəkir. Məsələn, aşağıdakı bayatının dilində felin indiki zamanına aid olan morfoloji əlamətin son samitinin işlənməməsi belə faktlardandır:

El köçər, dağa gəli,
Bülbüllər bağa gəli.
Namərdin qaydasıdı,
Can verən çağa gəli (3, 330).

Bayatıların dilində sözlərin məna çalarları çoxdur. Ümumiyyətlə, məna qatlarının bolluğu bədii sözün səciyyəvi cəhətlərindəndir. “Hər bir söz, hətta başqa bir sözün ifadə etdiyi mənanı ifadə etmiş kimi görünsə də, yenə də həmin sözdən müəyyən əlamət və cizgilərlə fərqlənir” (5, 63).

Əlincə buz bağladı,
Yanı yarpız bağladı.
Məni gəlin oxladı,
Yaramı qız bağladı (3, 333).

Burada omonimlik səviyyəsində işlənən sözlər bədiliyin estetikasını gücləndirən vasitə kimi fikirlərin sanbalını artırır. Bayatıların dilində omonimlər poetik dilin əzəli qanunu kimi meydana çıxır. Bədii dildə çox dəyərli faktlar olan omonimlər səs əlvanlığı yaradan vasitə olaraq poetik düşüncənin vüsətini yüksəldir. Omonimlər bədii dilin poetik tələblərindən biri kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu yoldan ötənə bax,
Köynəyi kətana bax.

Qürbətdə gözün açma,
Açanda vətənə bax (3, 329).

Poetik tutumluluq bayatıların ilk misralarından hiss olunur. Bu keyfiyyətdə sözlərin mənə qruplarının özüm-nəməxsus göstəricisi vardır. Sözsüz ki, “hansı söz (forma) niyyətini sərrast verirsə, mətn mühitinə uyğunlaşarsa, o da işlənmə üstünlüyü qazanır” (6, 50).

Aşiq, dərdə zalımı,
Düşsün dərdə zalımı.
Sənnən dərman gəlməsə,
Mənnən dərd azalımı? (3, 334).

Burada son misradakı “azalır” felində “r” samitinin işlənməməsi onu omonimlik məziyyətinə yiyələndirir və bu, söz sənətkarlığının incə məqamlarından biri kimi çox dəyərlidir.

Aşix dağ arasında,
Duman dağ arasında.
Tavada cızdıx kimi
Yandım yağ arasında (3, 336).

Son misrası “Naxçıvan folklorunda” yanlış olaraq “Yandım yan arasında” şəklində verilən bu bayatıdakı müqayisə və mübaligə – iki məcaz növünün bir arada işlənməsi bayatıların dilindəki təsirin gücünü artıran bədii vasitə kimi onların düzülüb-qoşulmasında xalq sənətkarlığının nə qədər dərin və mükəmməl olduğunu təsdiq edir. Bayatıdakı “cızdıx” sözü Naxçıvan xalq danışıq dilinə xas olan faktlardan biri kimi maraqlıdır. O, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndəki “cızdaq” sözü ilə eyni kökdəndir (2, 119). Qoyun, quzu quyruğunun xırda-xırda doğranaraq yağa düşüncəyə qədər qovrulub qurudulması “cızlıq” adlanır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu söz təklidə qeyd alınmamışdır. Orada “cızdığiçi” yemək adı və “cızdıx çörək” ifadələri vardır ki, bunların heç biri yuxarıdakı bayatının dilində verilən “cızdıx” sözü ilə üst-üstə düşmür (1, 78). Naxçıvan bayatılarının dilində belə belə maraqlı faktlar çoxdur. Onlar xalq danışıq dilinin və dialekt leksikasının zənginliyini göstərən dil vahidləri kimi əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

Beləliklə, Naxçıvanda yaranan bayatılar dil-üslub xüsusiyyətlərinin bolluğu ilə araşdırılmağa layiq janrlardan biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, Şərq-Qərb, 2007
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, Şərq-Qərb, 2013
3. Bayatılar / Naxçıvan folkloru, III c. Naxçıvan, Əcəmi, 2012, s. 307-343
4. Qasımov A. Söz güclü tərbiyəedici vasitədir / Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. № 4, 2016, s. 59-65
5. Лыков А.Т. Оказионализм и языковая норма. В книги Грамматика и норма, Москва, Наука, 1977, стр. 62-73 стр.
6. Огнев В. Горизонты поэзии, Москва, Художественная литература, в 2-х томах, I том, 1982, 559 стр.; II том, 1982, стр. 50

РЕЗЮМЕ

Гюнай Велиева

Языковые-стилистические особенности баяты в нахчыванском фольклоре

В статье рассматривается проблема языковые-стилистические особенности баяты в нахчыванском фольклоре. В исследовании нахчыванский фольклор, являющимся составной частью азербайджанского фольклора, рассматривается как источник, обогащающий и дополняющий нравственные ценности нашего народа. Обосновывается мысль, что нахчыванский фольклор, выделяется богатством языковых-стилистических качеств. Выяснены факты, связанные с лиризмом и языковыми структурами баяты. Выдвинутые в статье теоретические мысли обосновываются конкретными фактами.

ABSTRACT

Gunay Valiyeva

The features of language and style of bayaties in Nakhchivan folklore

In the article are dealt with the language and style features of bayaties in Nakhchivan folklore. Nakhchivan folklore in the part of Azerbaijan folklore is enriching the nation's spiritual wealth and attracting to analysis as completion source. Having a variety of examples of genre Nakhchivan folklore distinguished by its wealth. In this regard, bayaties' interesting and smooth facts about language being investigated. The theoretical ideas that alleged in the article are based on facts.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

SANAM PASHAYEVA
Nakhchivan State University

UOT: 82; 398

NAKHCHIVAN AND PROPHET NOAH-MYTH OR REALITY

Açar sözlər: Nuh peyğəmbər, Naxçıvan, sərđabə, Nuh yurdu, arka, dağ

Key words: Prophet Noah, Nakhchivan, tomb, Great Flood, ark, mountain

Ключевые слова: Пророк Ной, Нахчыван, гробница, Великий потоп, ковчег, гора

The tomb of Prophet Noah is located in the Nakhchivan city. It is composed of three parts: the vault, the over grave tomb and the conical cover. The NAR Supreme Mejlis Chairman Mr. Vasif Talibov signed a decree on restoration of the tomb of Prophet Noah, dated June 28, 2006. The restoration work concluded in 2008.

The history of Prophet Noah's tomb goes back about 7500-8000 years, to the VI millennium BC and it was restored three times throughout the history. First time the tomb was restored in VIII century by the Arabs. For the second time it was restored in XII century (by whom it is unknown) and the last time by the local authorities of the Nakhchivan AR.

Greek historian Claudius Ptolemy (II century AD), showed the facts that the grave of Prophet Noah was in Nakhchivan and Prophet Noah laid the foundation of the Nakhchivan city and Nakhchivan was considered to be the center of ancient civilization. He also showed the great relations of Sumerians and Nakhchivan. The XV-XVI century Arab historian al-Tabary and al-Ashrafy noted the facts that the grave of Prophet Noah is in Nakhchivan, also there were given the facts about the existence of the remainders of Prophet Noah's ark in Nakhchivan. Government officials of the tsarist Russia and Russian researchers visited the grave of Prophet Noah in XIX-XX centuries and gave a number of facts about it.

There are a number of facts in the religious books of Koran, Bible and Torah, in the Sumerian and Akkard legends about Prophet Noah and Great Flood. According to the Sumerians Prophet Noah is considered to be the second father of mankind. Prophet Noah lived for 950 years and he was 3 meters tall.

Prophet Noah's name is associated with the Great Flood. The facts show that Prophet Noah lived around Mesopotamia. The Great Flood was the result of volcanic eruption in the Agridagh and flooding of the Tigris and Euphrates rivers. Before the Great Flood Allah ordered Prophet Noah to build an ark. Prophet Noah built a great ark. When the Great Flood began he took his family members, some believers and a pair of each species of animals into the ark and began to sail. During the voyage the ark first touched a mountain which Prophet Noah called "Agir dagh". It is located in Turkey and has had the name since then as "Agridagh". The second time the ark touched another mountain. Prophet Noah said that it was not lesser than the first one. So, it was called "Kemky", that is located in South Azerbaijan. Then the ark touched a mountain for the third time and at the result the top of the mountain forked. Later it was called "Hachadagh" (Forked mountain) among the people. Prophet Noah said: "Inan dagh" (Believe, it is a mountain). After the water withdrew the snakes gathered on the mountain and it was called "Ilanlidagh". Hachadagh is located in Julfa region Nakhchivan AR. After touching the mountains Prophet Noah's ark landed around Gapyjigh peak of Gamigaya mountain Ordubad region Nakhchivan AR. Prophet Noah called the mountains by different names that his ark had touched. We would like to note that nowhere in the world there are so many toponyms about Prophet Noah. One of the most valuable evidences is the Special Topographic Map that was compiled by Nakhchivan Separate Caucasus Corps in early XIX century. There has been shown the location of the tomb of Prophet Noah in the map.

In 2006 during the archeological excavations around the tomb of Prophet Noah, there were found two parts of the tomb walls of the XII century. One of those parts is being kept in the tomb and the other part is kept in the Nakhchivan Department of ANSA. Outstanding realist artist of the early XX century Behruz Kengerli painted the picture of the tomb of Prophet Noah on the canvas six times. The original of those paintings are kept in Behruz Kengerli Museum and in the Nakhchivan State History Museum. One of them was painted with oil paint and is being kept in Azerbaijan Museum of Fine Arts. The photo of the tomb of Prophet Noah was taken by Russian researchers in XIX century. There is written under the photo: Nakhchivan, the part of Yerevan province, Noah's grave.

As it is mentioned above Nakhchivan was a part of the Yerevan province and Yerevan was a part of Azerbaijan. In 1890 there was portrayed the tomb of Prophet Noah's grave in the postcards. The gravure taken by the French in 1840 is being displayed in the tomb exposition. In the painting there was portrayed the tomb, the remainders of the Nakhchivangala, Hachadagh mountain and Eshabukehf pilgrimage. The author of the painting was the French traveler Fredrik De Monpery. The traveler dealt with Prophet Noah's grave in his work "Caucasian".

Archeological excavations in Gamigaya expanded by the order of the NAR authorities in 2001. In the archeological excavations of 2001-2005 there were found the ancient inscriptions about Prophet Noah.

According to the legend when Prophet Noah's Ark landed, the mountains were burning in the surrounding. Those mountains were Gamigaya, Ilanlidagh and Agridagh. But the flame of fire didn't burn the people or the greens around. When asked the reason, Prophet Noah explained that it was not the usual flame, that was the miraculous flame of the strength and prosperity and Holy Prophet recommended them to settle there. Then, for the first time, where Noah's heel touched the ground, the place was called Noahdaban. During the archeological excavations in the NAR territory, there were found sea gems which proved the existence of sea in the Nakhchivan territory. According to the legend, the Nakhchivan city was founded by Prophet Noah and it was called Nuhchikhan (the place where Prophet Noah landed). As we know the legends derive from the real life.

On April 24-25, 2009 the International Symposium "Flood of Noah and Nakhchivan" was held in Nakhchivan. About 40 scientists from four countries- Azerbaijan, Turkey, Egypt and Iraq attended the symposium.

The foreign and local scientists came to the most important conclusion that Nakhchivan is the land where people inhabited after the Great Flood happened in the world. The people and animals from the ark, Prophet Noah, his sons and believers landed in Nakhchivan and it is the first city where the primitive city culture was formed. So, we believe that Nakhchivan is the cradle of the mankind, it is the most ancient city in the world and its name is associated with the name of Prophet Noah.

REFERENCES

1. Naxçıvangala və Nuh Peyğəmbərin Türbəsi muzey kompleksinin bələdçi mətni.
2. Qurani Kərim Hud surəsi 26-44-cü ayələr
3. Nuh tufanı Nuhun gəmisini – internet məlumatı

XÜLASƏ

Sənəm Paşayeva

Naxçıvan və Nuh peyğəmbər-mif yaxud reallıq

Məqalədə Nuh peyğəmbərin məzarının olduğu yer haqqında danışılır. Tarix boyunca Nuh peyğəmbərin adı bütün dini kitablarda dəfələrlə xatırlanır. Məqalədə göstərilir ki, Naxçıvan şəhərinin adı Nuh peyğəmbərin adı ilə əlqəlidir. Faktlar göstərir ki, Nuh peyğəmbərin məzarı Naxçıvan şəhərindədir və bu şəhər bəşəriyyətin beşiyi hesab olunur.

РЕЗЮМЕ

Санам Пашаева

Нахчван и Пророк Ной-Миф или Реальность

В данном статье описывается местонахождение могилы пророка Ноя. На протяжении всей истории имя Ноя неоднократно цитируется во всех священных книгах. В статье показано что имя города Нахичеван связана с именем пророка Ноя. Факты доказывают что могила пророка Ноя находится в городе Нахичеван и этот город является колыбелью человечества.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C. Quliyeva

UOT: 82-1.512.162

**KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA BƏŞƏRİ İDEYALAR ŞAİRİ
XAQANININ TUTDUĞU MÖVQE***Açar sözlər: Xaqani, lirika, qəzəl, rübai, klassik, Azərbaycan ədəbiyyatı**Key words: Khagani, lyrics, ghazal, classic, Azerbaijan literature**Ключевые слова: Хагани, лирика, газелла, рубаи, классическая Азербайджанская литература*

Azərbaycan ədəbiyyatının böyük klassiki Xaqani Şirvani bəşəriyyətin bədii fikir tarixində əbədi ad qazanmış şairlərdəndir. İstər zəmanəsində, istərsə sonrakı əsrlərdə onun şeirləri əldən-ələ, qitədən-qitəyə gəzmiş, adı bir ölkədən o biri ölkəyə adlayaraq dillərdə deyilmiş, təzkirələrdə, ədəbiyyat tarixində birincilər cərgəsində çəkilməmiş, bədii-fəlsəfi söz sərrafları ona “Xəllaqə-məani” (“Mənalər yaradıcısı”) ləqəbini vermişlər.

Dünya klassikləri içərisində Xaqani elə nadir simalardandır ki, onların həyatı çox təlatümlü və narahat, yaradıcılığı zəmanələrinin gərgin mübarizələri ilə sıx bağlı olmuşdur. Xaqani orta əsrlər Şərq şeirinin bütün janrlarında əsərlər yazmışdır. Onun mədhiyyələri, mərsiyyələri, qəsidələri, qitələri, qəzəlləri, rübailəri, mənzum səfərnaməsi həm özünün, həm də müasirlərinin, xüsusən xalqının psixoloji aləmini, həyat fəlsəfəsini, arzu və istəklərini əks etdirir.

Xaqaninin şair kimi yetişməsində, tərbiyəsində əmisi Ömər Xafiyəddinin böyük rolu olmuşdur. Xaqani 1156-cı ildə 30 yaşında Məkkəyə getmək üçün Şirvandan çıxmağa icazə almışdır. Bir ilə qədər çəkmiş səfər zamanı o, Şərqi bir sıra ölkələrini Ərdəbil, Həmədan, Bağdad, Şam, Mosul, İsfahan kimi mədəniyyət mərkəzlərini gəzmiş, görkəmli alimlər və dövlət xadimləri ilə görüşmüş, gördüyü yerlərin həyatı, iqlimi, coğrafi şəraiti, əxlaqı, adət və ənənələri ilə tanış olmuşdur. Bu səfər nəticəsində Xaqaninin Azərbaycan ədəbiyyatına gözəl töhfəsi olan “Mədain xərəbələri” və “Töhfətül-İraqeyn” adlı mənzum səfərnaməsi meydana gəlmişdir.

İbrətlə bax, ey könlüm, bu dəmə gəl bir an
Eyvani-Mədaini ayineyi-ibrət sem
Zəncirə düşən Dəclə zəncir kimi qırılmış,
Eyvani-Mədaini görcək yer ilə yeksan
Adət belədir: Məkkə töhfə verər hər şəhrə,
Sən töhvə Mədaindən al, qoy bəzənə Şirvan. (1.səh.254)

Həm məzmun, həm də formaca qiymətli və kamil incilərdən biri olan “Mədain Xərəbələri” qəsidəsi dünya şöhrətli bir əsərdir. Əsərdə şair İranın qədim Sasanilər dövlətinin dəbdəbəsi, dünyaya yayılmış zərli-zinətli mədain sarayının xərəbələrini yüksək poetik və fəlsəfi dildə mənalandırır.

Xaqaninin “Mədain xərəbələri”nə Şərqi klassik şairlərindən tutmuş bizim zəmanəyə qədər çox sənətkarlar nəzirələr yazmışlar.

“Töhfətül-İraqeyn” poemasında şair özündən, ata-anasından, əmisindən və başqa qohumlarından, gəzdiyi ölkələrdən, rast gəldiyi adlı-sanlı adamlardan söhbət açır. Bu şairin dərin hisslərini, uca bəşəri duyğularını, humanist görüşlərini əks etdirən çox qiymətli realist ruhlu əsərdir.

Sənətcə toxucu olmuşdur babam,
Mən də yavaş-yavaş söz toxuyuram. (1. Səh.158)

Əgər olmasaydı ana zəhməti,
Qazana bilməzdim heç bu şöhrəti. (1. Səh.162)

Mən təbib əmimdən almışam ilham
Odur, söz mülkünün bir Bokratıyam. (1. Səh.165)

“Töhfətül-İraqeyn” orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına güclü ictimai motivlərlə, işıqlı humanist fikirlərlə realist bədii təfəkkürün əks etdirdiyi həyatı motivlərlə parlayan əsərlərdəndir. Şair səfər zamanı rast gəldiyi hadisələrə və bütün gördüklərinə ictimai ədalət, haqq və düzlük mövqeyindən qiymət verir, oğurluğu, qabağını kəsən quldurları pisləyir.

Solmuş vəfa ağacı, tökülmüş yarpaqları,
Vəfa olmayan yerdə könlümün nə qərarı? (1.səh.203)

Məkan dardır, iki rəng vardır bizim zamanda,
Qaçıram bezdiyimdən, yox etibar cahanda.

Dosta ölməzlik yarar, aşıqə fani olmaq,
Qaçıram ölməzlikdən, belə bir aşıqəm, bax. (1.səh.226)

Xaqani yaradıcılığı XII əsr Azərbaycan ədəbi məktəbinin zirvələrindən biridir. Xaqani poeziyası lirik-fəlsəfi şeirin nailiyyətlərinin yekunu, Nizami dühasının epik-romantik zirvəsinə keçid mərhələsidir. Bu poeziya həm ideya istiqamətinə, həm ictimai motivlərin dərinliyinə, həm də bədii keyfiyyətlərinə görə Nizamiyə qədərki şeirin ən yüksək mərhələsini təşkil edir.

Qəsidə və məsnəvilərində əsasən ictimai ittihamçı olan Xaqani hər şeydən əvvəl lirik şairdir. Xaqani həm də qəzəli müstəqil janr kimi formalaşdıran ilk şairlərdən biri sayılır.

Bizə nazlı baxışınla könlükdən bir xəbər göndər!
Al bu canı, bahasına dodağından şəkər göndər!
Mən bir sadə qulunam ki, dünya bundan xəbər tutmuş,
Zülfündən bir-bir tel ayrılıb, öz quluna kəmərgöndər.
Danışmağa bəhanə tut, aç o şəkər dodaqları,
İki dünya xəracına bərabər bir göhərgöndər.
Vurğunudur bu Xaqani, ürəyini verdisənə,
Əgər qəbul edirsənsə, bizə bir şad xəbərgöndər. (2.səh.415)

Xaqani qəzəllərinin təhlilinə yüksək estetik meyarla yanaşmaq lazımdır. Şair gözlənilməz poetik tapıntılarla, obrazlarla təkraredilməz gözəllik yaradır və bu gözəlliklə də oxucunu heyrətləndirir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, bu, yoluxucu heyrətdir-yəni şair özü gözəlliklərdən heyrətlənmiş və bunu o qədər gözəl təsvir, tərənnüm etmişdir ki, oxucunu da ovsunlayır.

Şairin qitələrində də realist düşüncələr, həyat həqiqətləri ön plandadır.

Şahların sarayı bir dənizdir ki,
Orda sədəf yox, yüz min nəhəng var.
Arzu gəmisini salmaz heç zaman
Bu coşğun dəryaya, ağılı olanlar
Bir inci verməz gə, can almaq üçün
Hər dəqiqə sənə min oyun tutar.
Könül, gəl sən ağılın pənahında ol
Ki, ağıl tamahın boynunu vurur.
Bir tikə çörəyə, suya qane ol,
Nə sərəvət, nə mənəşəb, nə ağı axtar! (2.səh.477)

Eyni lirika rübailərində də özünü doğruldur. Lirika, həyat həqiqətləri şairin bəşəri duyğuları ilə daima təmasdadır.

Eşqində olmuşam zarü pərişan,
Eşqinin oduna yanmışam hər an.
Mən sənənin ən sadıq aşıqinəm, bil,
Eşqimə ən layiq sənənsən, a cavan! (2.səh.509)

Yatanda yuxumdan çıxmır xəyalın,
Oyandım, fikrimdə gəzir xəyalın.
Dinimi, canımı almaq isətəsən,
Olsun hər ikisi sənənin halalın. (2.səh.510)

Xaqani poeziyası heyrətamiz bədii ümumiləşdirmə qüvvəsinə malikdir. Onun obrazlı təfəkkürü dəmirçi kürəsi kimi daim işıq saçır. Gəzdiyi bütün ölkələrdə ədalətsizliklərə rast gələn şair qorxu ilə ümid arasında yaşayan insanların halına yanır.

Yaxın və Orta Şərqi yarısını gəzib dolaşan Xaqani Vətəndən uzaqlarda keçən həyatı dedi-qodudan, zəhərli ittihamlardan uzaq olsa da, bunu maraqlı və azad hesab etmir.

Xaqani həm dövründə, həm də sonrakı əsrlərdə bir çox şairlərin yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir.

“Ümumiyyətlə Xaqani yaradıcılığı üçün xas olan cəhətlərdən biri budur ki, şair heç vaxt Azərbaycan dilində yazdığı şeirlərdə işlətdiyi sözü tək işlətmir, əgər bir beytdə bir Azərbaycan sözü təsadüf edilirsə, deməli həmin beytdə ikinci, hətta üçüncü və dördüncü sözü də axtarmaq lazımdır”.

Xaqani yaradıcılığında dərin humanizm, zülmə, istibdada çevrilmiş mübariz ruh hökm sürür. Nəcib insan, dahi şair qəlbinə malik olan Xaqaninin əsərlərinin bədii ümumiləşdirmə qüvvəsi olduqca böyükdür. İlk renasansın nümayəndələri kimi Xaqani də yalnız insan həyatının ziddiyyətli məsələləri ilə uğraşmamış, yalnız

insanın səadəti və tükənməz dərdləri barədə düşünməklə qalmamış, insanı əhatə edən mühit, təbii aləm, nəhayətsiz kainat, səyyarələr, ulduzlar barədə düşünmüş, bütün bu rəngarəng və mürəkkəb maddi aləmin sirtini dərk etməyə çalışmışdır. Xaqaninin poeziyasında o zamankı həyat, cəmiyyətin mənəvi, fəlsəfi aləmi, şairin mübarizələrlə bağlı olan şəxsi hissləri dərinlən əks olunmuş, demək olar ki, bütün təfərrüatı ilə öz geniş obrazlı ifadəsini tapmışdır, həm də həqiqətə uyğun şəkildə realist boyalarla, təşbehlər metaforalarla əks olunmuşdur.

Ləbi yaqut, üzü Gün kimi dıblər, gecə şən
Qapımızın ağzına məst halda gəlib durdu həməñ.
Ey gümüş üzlü, qədəm haqqı qəbul etsən əgər,
Bu qızıl cövhərimi verrəm ki, saralmış qəmədən. (2.səh. 417)

Xaqaninin əsərlərindən görünür ki, o öz dövrünün və qədim zamanların əhəmiyyətli elm, fəlsəfi nailiyyətləri barədə ensiklopedik biliyə malik olmuşdur.

Xaqani öz dövründə şeirə, sənətə yeni ruh, yeni nəfəs, yeni bədii keyfiyyətlər gətirdi. Onun əsərlərinin dərin mənası və füsunkar gözəlliyi zəmanəsində də, sonrakı əsrlərdə də insanları sehirlənmiş, görülməmiş yüksək bədii həzz və ləzətlə onların xəyalını oyatmış, sinəsində zəngin duyğular oyatmışdır.

Xaqani yaradıcılığı doğma xalqının ədəbiyyatına daha güclü təsir etmişdir. Demək olar ki, Nizamidən tutmuş Sabirə qədər bütün böyük şairlərimiz Xaqani yaradıcılığından qidalanmış, onun haqqında yüksək fikirlər söyləmişlər.

Xaqani poeziyasının bədii xüsusiyyətləri daima tədqiqatçıları düşündürmüş, məşğul etmişdir.

Təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, eləcə də Yaxın və Orta şərq regional ədəbiyyatında orjinal hadisə sayılan Xaqani sənətkarlığı XII əsrdən bəri şair və ədəbiyyatşünasların örnək qaynağı olmuşdur. Avropa şərqşünasları da böyük şairin heyratəmiz sənətkarlığına laqeyd qalmamışdır. XVII əsrin ikinci yarısından etibarən adı Avropa oxucusuna tanış olan Xaqani haqqında ilk elmi monoqrafiya da XIX əsrin ikinci yarısında Avropada yaranmışdır.

Xaqani əsərlərini fars və ərəbcə yazmışdır. Lakin onların milli formasını və aidiyyətini müəyyən edən keyfiyyətlər şairin poetik idrakındadır, varlığı dərk və təsvir etməsinin xüsusiyyətlərində obrazlar, metaforalar silsiləsində özünü göstərir ki, bunlar Azərbaycan ruhu, Azərbaycan zövqü, Azərbaycan bədii təfəkkür və həyatından qidalanmışdır. Xaqani zəmanəsinin övladı idi. Xaqani əsərləri ona görə yaşayır, gözəlliyini, tərəvətini, məna dərinliyini itirmir ki, xalqı, xalqın mənafeyini, zəmanəsinin mütərəqqi bəşəri ideallarını əks etdirmiş, onlara xidmət göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə, II cild, ("Elmi nəşriyyat) Bakı 1989
2. Xaqani Seçilmiş əsərləri, Bakı 1987, 647 səh.
3. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, I cild, Bakı 2007

ABSTRACT

Shahla Fataliyeva

The place of universal ideas poet Khagali in classic Azerbaijan literature.

In the article literary heritage of the great classic Khagani Shirvani was analysed. Interesting researches that were carried once more make rich creativity of a poet known, to classic literature lovers. Using all genres of the Middle Age Eastern poetry, the poet wrote works. Ghazals, odes, are on a large scale in the poet's creativity. Humanism, universal ideas are one of the main points of Khagani creativity. Poetry of Khagani possesses striking literary generalizing effect. All this or that point were analysed in detail.

РЕЗЮМЕ

Шехла Фаталиева

Позиция которую занял поэт общечеловеческих идей Хагани в классической Азербайджанской литературе

В статье было вовлечено в анализ литературное наследие великого классика Хагани Ширвани. Проводя интересные исследования еще раз было представлено во внимание любителей классической литературы насколько богато творчество поэта. Поэт создал произведения используя все жанры средневековых восточных стихов. Газеллы, касыды и рубаи занимают огромное место в творчестве поэта. Гуманистические общечеловеческие идеи это одно из основных направлений творчества Хагани. Поэзия Хагани обладает удивительной силой художественного обобщения. Все эти и другие аспекты были проанализированы на основе комплексного подхода.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

UOT: 82. (091)

XX ƏSRİN II YARISINDA NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ VƏTƏN MÖVZUSU*Açar sözlər: natiq, poema, sosialist realizmi, vətən, ədəbi mühit, poeziya, aforizm**Keywords: speaker, the poem, the socialist realism, literary environment, poetry, aphorism**Ключевые слова: оратор, поэма, социалистический реализм, литературная среда, поэзия, афоризм*

Milli zəmində yaranmış zəngin bir irsə dayanan Naxçıvan ədəbi mühiti ilə bağlı olan maraqlı xüsusiyyətlər Azərbaycan ədəbiyyatının yaşarı cəhətlərinin zənginləşməsində müəyyən rol oynamış, onun maraqlı, bütün zamanlar üçün aktual hesab edilən örnəklərinin çoxalması prosesinə öz payını vermişdir. Bu mühitin bu gün də müstəqil dövlətçiliyimiz və xalqımız üçün əhəmiyyətini itirməyən dəyərlərindən biri – müxtəlif problemlər haqqında orijinal düşüncələrin, ədəbi-bədii inikasları olan əsərlərin məna zənginliyi və estetik gözəlliyidir. Bu baxımdan, Müzəffər Nəsirlinin, Hüseyn Razinin və Validə Hüseynovanın yaradıcılığı səciyyəvidir.

Müzəffər Nəsirli Naxçıvan ədəbi mühitinin Azərbaycan ədəbi mühitinə verdiyi töhfələrdən biridir. “Muxtar respublikamızın mədəni həyatında Müzəffər Nəsirli həmişə fəal iştirak etmiş, mədəniyyət ocaqlarında, istehsalat sahələrində onun ədəbiyyat və sənət adamları haqqında çıxışları maraqla qarşılanmışdır” (4, 4). O, uzun müddət Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan bölməsinə rəhbərlik etmiş və pedaqoji, ədəbi istiqamətdə çalışmışdır. 1971-ci ildə şairin 60 illik yubileyi qeyd edilmiş bu münasibətlə SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin katibliyi və Azərbaycan Ədəbiyyatı Şurası onu təbrik etmiş, Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin “Şair M.H.Nəsirli yoldaşın Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fəxri fərmanı ilə təltif edilməsi haqqında” fərmanı ilə təltif olunmuşdur. Təbrik 2 oktyabr 1971-ci il tarixli “Ədəbiyyat və İncəsənət”, fərman isə 27 oktyabr 1971-ci il tarixli “Şərq qapısı” qəzetində çap olunmuşdur.

Müzəffər Nəsirli şair idi, o həm də sadə bir insan, təmkinli və sevilən müəllim, qayğıkeş rəhbər işçi, alovlu natiq, mətin döyüşçü, gözəl ailə başçısı, yaxşı dost olmuşdur. Çoxsaylı işlərinə baxmayaraq, yaradıcılığa həmişə yüksək münasibət göstərmişdir. İlk əsərlərindən tutmuş, poemaları da daxil olmaqla onun yaradıcılığında məsuliyyət hissi həmişə öndə durmuşdur. “Əlvan çiçəklər” adlı almanax haqqında fikir söyləyənlər bu faktı diqqətdən kənar qoymamışlar: “Müzəffər Nəsirlinin yaradıcılığa ciddi münasibət bəslədiyi almanaxdakı “Partizan Əfruz” adlı poemasında özünü bir daha göstərir” (9, 3).

Müzəffər Nəsirli müharibə görmüş, Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində iştirak etmiş şairlərdəndir. “Qələmi silaha döndərən şairlərimizdən biri kimi, o, həmişə sülh carçısı olmuş, “ölüm”, “dava” sözlərinin lüğətdən silinməsinə arzu etmişdir” (3, 4).

Müzəffər Nəsirli elə bir dövrdə yaşamışdır ki, “sosialist realizmi” adı ilə sənətkarların səlahiyyəti məhdudlaşdırılır, onlar bütün fikirlərini olduğu kimi ifadə etməkdən çəkinirdilər. O, siyasət adamı olmamışdır, lakin xalqın, demək olar ki, bütün ictimai-siyasi tədbirlərində fəallıq göstərmişdir. Çünki o, xalqın oğlu, vətəndaş şair idi. “Onun şeirlərinin böyük bir qismi əsl vətəndaşlıq mövqeyindən yoğrulub” (1, 4). Şairin elə bir əsərini tapmaq çətindir ki, orada vətən sevgisi, xalqına məhəbbət hissləri duyulmasın.

Sözsüz ki, hər bir sənətkarın xarakter və psixologiyasının, mühitinin yaratdığı əsərin təsirinə aidliyi vardır. Xüsusilə də bədii əsərlərdə bunların əhəmiyyəti böyükdür. “Müzəffər Nəsirlinin bütün şeirləri nikbin ruhdadır” (2, 6).

Məlumdur ki, fikrin ifadəsi üçün söz seçimi böyük və əsas məsələdir. Lakin sənətkarın yeniliyi, sənətkarlığı yalnız sözləri seçməklə bitmir, bu prosesdə ən başlıca iş sözləri yeni şəkildə təqdim etmək və onların gizli anlamlarını açaraq tərəvətini hiss etdirməkdir. Bu baxımdan, Müzəffər Nəsirlinin də özünə məxsus imzası vardır. Məsələn, aşağıdakı ifadələrdə duyulan yeni nəfəsin, yeni tərəvətin müəllifi şairin özüdür:

Nə gözəldir söyləyirəm ürəkdən
Vətənimin gündüzü tək axşamı.
Arzum budur, mən olaydım dünyada
Gündüzün də, axşamın da rəssamı (10, 61).

M.Nəsirli elini, obasını sevən, xalqını yüksək dəyərləndirən şairlərdən olmuşdur. O, belə bir həqiqəti yaddaşlara həkk etmişdir ki:

Ellər üçün nəğmə deyən
Nəğməkarə ölüm yoxdur (10, 63).

“Poeziyamızda əsas amillərdən biri də deyiliş tərzinin gözəlliyidir. Hamının bildiyini, eşitdiyini və gördüyünü elə eşitdiyi və gördüyü qədər də şeir qəlibinə salmaq şeir deyil, adicə nəzmdir. Nəzm isə oxucuda heç bir bədii emosiya yarada bilməz. İstedadı istedadsızdan ayıran əsas əmil isə hamının müşahidə etdiyi həyat hadisəsinə öz gözü ilə baxıb, qəlbinin istedadından doğan həyəcanı ona qatıb, ona tamam başqa rəng vermək qabiliyyətidir” (12, 7).

Lalələrdən bayraq tutan
Yurdumuzun üzü gülüb (11, 149).

Fikirlər sənətkarlıqla ifadə edildikdə, bədii ifadə vasitələri fərdiləşdirilmiş şəkildə təqdim edildikdə insanın daxili aləminə, şüuruna, düşüncəsinə kompleks şəkildə effektiv təsir göstərən fikirlər yaranır. Şairin vətən eşqini tərənnüm edən aşağıdakı misralar bu baxımdan səciyyəvidir:

Nə qədər ucaya qalxsam da belə,
Ürəkdən bağliyam bu doğma elə.
İlhamım dönərsə coşqun bir selə,
Vətən torpağına axmaq istərəm!

Vətən mövzusunda əsərlərini böyük zövq və şövqlə yazan şairlərdən biri də XX yüzillik Azərbaycan şerinə özünəməxsus töhfələr verən Hüseyn Razidir. Naxçıvan ədəbi mühitinin fəxarətli nümayəndələrindən olmuşdur. R.Behrudi yazır: “Hüseyn Razi Naxçıvan torpağının 20-ci yüzilliyin sonunda ədəbiyyatımıza verdiyi böyük sənətkarlardan biridir. Naxçıvan ədəbi mühitindən çıxan elə bir şair yoxdur ki, H.Razi şerindən bəhrələnməsin.

Hüseyn Razi bütün ömrü boyu sözü üzə şux deyən, sözü ucalığa qaldıran, lap ölüm gününə qədər ədəbiyyata mərdi-mərdanə xidmət eləyən şair idi” (6, 6). Şairin bu xüsusiyyəti əsərlərindən də bəlli olur. O yazırdı: “Baba mülkümüz, ana beşiyimiz Naxçıvanın hər qarışında bir tarix, şeir dünyası, nəğmə çələngi, gözəllik ilahəsi, qeyrət və ləyaqət abidəsi durur. Bu möhtəşəm sənət dünyasından bir neçə misranı adıma, ünvanıma yaza bilsəm, kitablarımda bu gülüstanın bir qönçəsi görünərsə, zəhmətimin bəhrəsiz olmadığına şübhəm qalmayacaqdır” (8, 9). Hüseyn Razi sənət aləmində çox fikri, misranı adına yaza bildi və onun zəhməti hədəf getmədi, söz gülzarına özünəxas töhfələr verdi.

Xalq şairi B.Vahabzadə Hüseyn Razinin əsərlərinə yüksək qiymət vermiş, ona xoş arzularını bildirmişdir: “Hamımız üçün doğma və kövrək Arazın sahilində yazıb-yaradan şairimizə daha xoş günlər, tükənməz sevinc qayğıları, bir-birindən gözəl əsərlər yazmağı arzu edirəm” (8, 4).

“Şüardan heç kəsə təsəlli olmaz!” deyən Hüseyn Razi yaradıcılığının bəzəyi həqiqətlərdir. Ancaq bu həqiqətlər dərin mənə daşıyır, onların ecazkarlığı şairin qələmində daha güclü şəkildə üzə çıxır. Ürəyin, hissin, duyğuların öz qayda-qanunu, həyatın isə öz qayda-qanun və həqiqətləri vardır. Bunların hər ikisi Hüseyn Razi qələmində fərqli və güclü görünür, onun poeziyasında ürək də, söz də dilə gəlir, həyat gerçəklikləri də danışır. Hüseyn Razi dilində adi sözlər bir araya gələrək aforizmlərə, hikmət saçan, nəsihət verən, öyrədən, tərbiyə edən fikirlərə çevrilir. Elə fikirlərə ki, onlar hamıya lazımdır, hamı üçün faydalıdır:

Ey dost, qoy ömrümüz dönsün çırağa,
Dan yeri ürəkdə sökülməlidir.
Ölməzlik istəsən, ana torpağa
Ya tərini, ya qanın tökülməlidir.

Qeyrət beşiyidir anamız vətən,
Havayı yetişmiş şöhrət heç kəsə.
Heç zaman ucala bilməyəcəksən
Xalq üçün ürəyin oda dönməsə (5, 26).

Hüseyn Razi vətənlə bağlı istək və duyğularını tərənnüm edir. Elə fikirlər və hisslər ifadə edir ki, onlar harada yaşadığından asılı olmayaraq bütün qabaqcıl adamlar üçün səciyyəvidir. “Şair çalışır ki, insanların ürəyində gözəllik və həqiqət duyğularını gücləndirsin. Buna görə də o, insanın tərəqqi və səadətini əsasını, insanın mənəvi gözəlliyini təşkil edən əməyi, xeyirxahlığı, vətənpərvərliyi və humanizmi tərənnüm edir” (8, 4). Doğrudan da, Hüseyn Razi vətən haqqındakı əsərlərini xüsusi bir zövqlə, şövqlə yazmışdır:

Vətən bir əvəzsiz gülüstan kimi
Bütün qüdrətilə göründü mənə.
Dağ gülləri kimi sətirlərimi
Səpdim bu qüdrətin qədəmlərinə (5, 15).

Hüseyn Razinin “Azərbaycan gözəliyəm” adlı yurd sevgisi üzərində köklənib. Bu əsərdə şair Naxçıvan haqqında “sözün, eşqin, düz ilqarın əzəli” kimi maraqlı və yerinə düşən bir ifadə işlədir. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Şair Hüseyn Razinin coşqun ilhamının məhsulu olan “Azərbaycan gözəliyəm” şeri Naxçıvanın poetik təqdimatının ifadəsi olan nümunələrin ideya-estetik və bədii-emosional keyfiyyətlərini müvəffəqiyyətlə yekunlaşdırır. Mövzuya dərinədən bələdlilik, yüksək bədii ümumiləşdirmə, ilhamın qanadlanmış vüsəti əsasında yaranmış bu şeirdə qədim diyarın dünya şöhrətli yetirmələrinin xidmətləri ilə coğrafi mövqeyinin, təbii gözəlliyinin, yeraltı və yerüstü sərvətlərinin bir axarda tərənnümü Azərbaycan gözəlinin – Naxçıvanın poetik obrazında zahiri və mənəvi amillərin ahəngdarlığını təmin etmişdir” (8, 4-5).

Hüseyn Razinin “Azərbaycan gözəliyəm” şeri canlı və coşqun dili ilə diqqəti çəkir. Əsərdə “memarlığın gülzarı”, “romantika çələngi” kimi tərəvətli ifadələr işlənmişdir. Bu baxımdan şerin aşağıdakı hissələri səciyyəvidir:

Memarlığın gülzarına,
Əcəminin zər naxışlı,
Ulduzlardan yaraşıqlı
Yüz rəngini gətirmişəm (5, 12).

Hüseyn Razi əsərində XIX yüzil Naxçıvan ədəbi mühitinin seçkin nümayəndələrindən biri olan Heyran xanım Dünbülünün də adını çəkir və onun şirin dilini vurğulayır:

Heyran xanım övladıma
Şirin dillə,
Yüz nisgillə layla çalıb (5, 13).

Məlumdur ki, Azərbaycan romantizmi haqqında danışarkən ilk öncə yada düşənlərdən biri də Hüseyn Caviddir. Hüseyn Razinin “Azərbaycan gözəliyəm” şerində də bu fikir poetik dillə qeyd edilir:

Təmiz eşqin alovunda yana-yana
Şeir adlı gülüstana
Mən Cavidin rübabıyla
Romantika çələngini gətirmişəm (5, 13).

Şeirdə şair Naxçıvanın timsalında bütün Azərbaycan sevgisini tərənnüm etmişdir. Bu haqda professor Y.Axundlu “Vətənpərvərlik Hüseyn Razinin yaradıcılığının əsas məziyyətidir. Lakin onun vətənpərvərliyi bölgə cevgisiylə məhdudlaşmır. Şair Bakını, Qarabağı, Gəncəni, Təbrizi də eyni məhəbbətlə tərənnüm edir. Böyük Azərbaycan, bütöv Azərbaycan onun ilham qaynağıdır” (6, 5).

Hüseyn Razinin vətənpərvərliyi hələ sağlığında diqqəti cəlb etmiş və bu haqda maraqlı fikirlər söylənmişdir. Ə.Qənbər yazır: “Hüseyn Razi qəlbində Vətənini əzizləyən, Vətəmində qəlbini əridən gözəl qələm ustasıdır” (6, 5).

Vətənə yüksək münasibət baxımından şairə Validə Hüseynovanın “Bura mənim vətənimdir” adlı şeri də diqqəti çəkir. Əsərdə şairə öz vətənindən danışır, burada üfüqlərin hüdudsuz olması, bu torpağın ıgıdlarla zənginliyi xatırlanır, torpağın səsi canlı musiqiyə bənzədilir, vətən gözəllikləri içdən tərənnüm edilir:

Burda ürəklərə hökm edir bahar,
Könül gülşənində xəzan tapılmaz.
Qorxmayın, alçaqdan uçun, durnalar,
Burda sıranızı pozan tapılmaz!

Burda axşamın da özgə hüsnü var,
Elə bil, hər yerə nur çilənibdir.
Sanki ayrılaraq göydən ulduzlar
Geniş küçələrdə cərgələnibdir (7, 7-8).

Şairənin təsvir və tərənnümün vəhdət təşkil etdiyi bu əsərinin əsas məğzi son misralarda daha qabarıq şəkildə üzə çıxır:

Necə mehribandır burda nəsillər,
Cavabı təbəssüm, sözü “ay can”dır.
Mən nə bəxtiyaram, ellər, ay ellər,
Doğulduğum torpaq Azərbaycandır! (7, 8).

Validə Hüseynova vətəndən danışanda onun təbiətini, gözəlliklərini xatırlayır, onlardan zövq alır və onlarla fəxr edir. Əsərlərinin birində belə deyir:

Burda sən qonaqsan, mən ev yiyəsi,
Qal, gəz bu torpağı, yaxından tanı.
Gələr qulağına Arazın səsi,
Səndən soruşsalar, Azərbaycanı (7, 14).

Beləliklə, sözügedən şairlərin poeziyası ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan ədəbi mühitində yaranan ədəbi nümunələr Azərbaycan ədəbiyyatını tamamlayan, ona seçkin, orijinal, maraqlı xüsusiyyətlər verən örnəklərdir. Bu prosesdə hər bir sənətkarın öz mövqeyi vardır. XX yüzilin II yarısında Naxçıvan ədəbi mühitində vətən mövzusu xüsusi yer tutur və sonrakı ədəbi prosesə də öz təsirini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Belə bir şair var idi / “Şərq qapısı” qəzeti, 2001, 6 sentyabr, № 112 (17000)
2. Axundov A. Qoynu gülşən bir vətənin oğluyam mən... / “Şərq qapısı” qəzeti, 2008, 5 sentyabr, № 174 (28.590).
3. Elsevər H. Elinin, obasının məftunu / “Şərq qapısı” qəzeti, 1991, 26 iyul, № 141 (15.981).
4. Əliyev E. Şair, müəllim, döyüşçü / “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1986, 30 oktyabr, № 230 (14.571).
5. Hüseyn Razi. Sahil həsrəti, Bakı, Yazıçı, 1985
6. Hüseyn Razi, Ömür keçdi, Bakı, Elm və təhsil, 2011
7. Hüseynova V. Ana laylası, Bakı, Azərənşr, 1974
8. Müasirləri Hüseyn Razi haqqında / Hüseyn Razi, Ömür keçdi. Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 4-6
9. Mollayev İ. “Əlvən çiçəklər” kitabında M.Nəsirlinin “Partizan Əfruz” şeri haqqında / “Şərq qapısı” qəzeti, 1966, 26 avqust, № 200 (8414)
10. Nəsirli M.Araz sahilində. Bakı, Azərənşr, 1962
11. Nəsirli M. İki ürək. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974
12. Talışlı M. Əsərləri, I c. Bakı: Adiloğlu, 2007

ABSTRACT

Nurlana Aliyeva

Subject of motherland in the Nakhchivan literary environment in the second half of the 20th century

Nakhchivan literary environment played a certain role in enrichment of Azerbaijani literature, and paid tribute to the process of increasing the number of models which are always considered to be relevant and interesting. The works which are reflection of the then literary environment and creativity of the authors of such works Muzaffar Nasirli, Huseyn Razi and Valida Huseynova were analyzed in the article.

РЕЗЮМЕ

Нурлана Алиева

Тема Родины в Нахчыванской литературной среде во 2-ой половине 20-ого века

Нахчыванская литературная среда сыграла определенную роль в обогащении Азербайджанской литературы, и отдала должное процессу увеличению числа моделей всегда считающихся актуальными и интересными. В статье были проанализированы произведения, являющиеся литературным отражением этой литературной среды и творчество авторов этих произведений Музаффера Насирли, Гусейна Рази и Валиды Гусейновой .

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

DİLÇİLİK

ELBƏYİ MAQSUDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 81.1

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ POETİK -PRAKTİK MƏTNLƏR VƏ ÇALIŞMALARLA İŞİN TƏŞKİLİ METODİKASI

Açar sözlər: Köməkçi nitq hissələri, qoşma, bağlayıcı, ədat, nida, ana dili, poetik-praktik mətnlər.

Ключевые слова: Вспомогательные части речи, союзы, послелогов, частицы, междометие, родного языка, поэтически-практической тексти

Key words: Auxiliary parts of speech, goshma, conjunctions, particles, interjection native language, poetic-practical texts.

Təhsil cəmiyyətin əsas və aparıcı atributlarından biri kimi həmişə öz aktuallığını saxlayıb. Cəmiyyəti inkişaf etdirmək, onu yeniliyə doğru istiqamətləndirmək üçün təhsilin yeni məzmununa da daim diqqət yetirilməlidir. Yeni təhsilin məzmunu bütün ixtisas sahələrində, eləcə də ana dilinin öyrədilməsi prosesində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda aparılan təhsil islahatlarında da təhsilin yeni məzmununa xüsusi diqqət yetirilir. Tədris olunan fənlərin hər biri öz spesifik anlayışlarını öyrətməklə yanaşı, həm də insan şəxsiyyətinin, kamil vətəndaşın formalaşdırılmasına xidmət edir.

Ana dilinin tədrisində də yeni məzmun xüsusi keyfiyyət çalarları ilə əhatə olunmalı, həm də bəşəri dəyərlər daşıyıcısı kimi çıxış etməlidir. Azərbaycan Respublikasının ümumitəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramında məzmun xətləri üzrə əsas və alt standartlarında da təhsilin yeni məzmununa xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, şagird irəli sürülmüş əsas fikirləri dəyərləndirməyi, dinlədiyi fikrə münasibət bildirməyi, dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə etməklə müxtəlif formalı mətnlər düzəltməyi bacarmalıdır. Dil dərslərində əks olunan bədii mətnlərin əksəriyyəti həcmcə çox böyük, məzmunca isə müxtəlif olur. Dərsdə bədiiliyi, elmiliyi və dillə bağlı nəzəri materialları özündə əks etdirən kiçikhəcmli mətnlər üzərində iş aparmaq daha faydalı və məqsədəuyğundur. Bu baxımdan poetik-praktik şeir nümunələrindən Azərbaycan dili dərslərində istifadə etmək, onların fəallığını, dilə həssas münasibət və məhəbbət bəsləmələrini, konkret dil faktları üzərində müşahidə aparmağı, nəzəriyyə ilə təcrübəni birgə öyrənməyi, vaxtdan əsas məqsəd üçün səmərəli istifadə etməyi və s. öyrədir.

Aparılan təcrübələr və müəllimlərlə sorğulardan məlum olur ki, tam orta məktəbin Azərbaycan dili dərslərində nəzəri materiallar çox səthi və qısa şəkildə verilir. 3-5 səhifəlik bədii mətnlərdə bir neçə söz üzərində müşahidə aparmaq, yaxud şagirdlərin diqqətini müəyyən qrammatik hadisəyə yönəltməklə onları nəzəri biliklərə yiyələndirmək hər müəllimin işi deyil.

İbtidai siniflərdən başlayaraq müəllimlərin bir qismi şagirdlərə nəzəri materialı, qayda və tərifləri ayrıca dəftərlərdə yazdırırlar. Bu nəzəri bilgilərə Azərbaycan dili dərslərində geniş yer ayrılsa idi, müəllimin əlavə yazdırmalarına ehtiyac olardı mı?

Müəllimlərin iş təcrübəsini öyrənmək məqsədilə bir neçə məktəbdə Azərbaycan dili dərslərini dinlədik. Müəllim 35-40 dəqiqə bədii mətnin oxusu, məzmunu və obrazların təhlili, sorğusu üzərində iş aparır. Şagirdlərin şifahi nitqini, bədii təfəkkürünü inkişaf etdirmək baxımından bu iş əhəmiyyətlidir, lakin onlara Azərbaycan dili dərslərində bəzi nəzəri biliklərin xəsisliklə, məhdud çərçivədə öyrədilməsi yönündən heç bir şəkildə bağışlanası hal deyil.

Azərbaycan dili dərsləkləri sanki əvvəlki oxu kitablarını, ədəbiyyat dərsləkləri və müntəxabatları əvəz edir.

Azərbaycan dili dərsləklərinin müəlliflərindən çox xahiş edərdim ki, balalarımıza Azərbaycan dilini, onun gözəllik, zənginlik və incəliklərinin öyrədilməsi məqsədilə, dil dərsləklərinə vurğunluq, qayğı və məhəbbət hissi ilə yanaşmağı bacarsınlar. Bu istək, bu sevgi “Ana dili ” adlandırdığımız dərsləklərlə bir başa şagirdlərin – bu dilin daşıyıcılarının və qoruyucularının qəlbinə, ruhuna hopsun.

Sevimli müəllimimiz, ana dili dərsləklərinin müəllifi akademik Tofiq Hacıyev yeni tərtib olunmuş “Azərbaycan dili” dərsləklərindən söz düşəndə həmişə deyərdi ki, Azərbaycan dili dərsləklərində Azərbaycan dilindən başqa hər şey var”.

Bir daha dərslük müəlliflərindən - bu ixtiyar sahiblərindən acizənə xahiş edərdim ki, ana dili dərslüklərimizi hazırlayarkən nəzəri materiallar, maraqlı, məntiqi, dili sevdirən və öyrədən praktik çalışmalara dah çox yer ayırınsınlar. Uşaqlara yad olan, milli dəyərlərimizə zərbə vuran, xarici ölkə müəlliflərinin tərcüməsi anlaşılmayan yorucu, uzun-uzadı mətnlərindən bir az uzaq olmağa çalışsınlar. Varaqlayın dünya ölkələrinin ana dili dərslüklərini, baxın orada Azərbaycan, onun şair və yazıçıları, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, dili haqqında bir cümlə belə varmı?

Çox hörmətli Ana dili dərslüklərinin müəllifləri, həmişə “Azərbaycan dili” dərslüklərini tərtib edərkən “Molla Nəsrəddinin” jurnalındakı məşhur bir karikaturaya baxmağı unutmayın.

“Əziz qardaşlar, mən ki dilsiz doğulmamışam, niyə çalışırsız ki, dillərinizi ağzıma soxasız?”

Dil dərslüklərində mətnlər yığcam, məzmunlu olmalı, ana dilimizin zənginliyini, gözəlliyini, özünəməxsusluğunu nümayiş etdirməli, nəzəri və praktik materiallarla əhatə olunmalıdır.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində də Azərbaycan dili ilə bağlı olan poetik-praktik mətnlərdən didaktik material kimi istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Çünki bu mətnlərdə əsasən həm nəzəri, həm də mövzu ilə bağlı praktik işlərin aparılması nəzərdə tutulub.

Məsələn: köməkçi nitq hissələrindən olan nida haqqında məlumat verilərək müəllim “Canı candan ayıran möcüzəli candı Nida” mısrası ilə başlayan qəzəli slaydla lövhədə nümayiş etdirir.

Canı candan ayıran möcüzəli candı **Nida**.

Aləmə **haray** salan bir quruca qandı Nida!

Of !..deyən könülləri parçaladı **ağrı, kədər,**
Vay-vay, imdad diləyən, **qorxulu** zindandı Nida!

Bir azca dara düşsə **ah, uf** edib kədərlənər
Etdiyi **ay, amandan, paho, hey** peşmandı Nida.

Ay can, ay can edərək sevincini bölüşdürən,
Eşqinə sadıq olan hər kəsə qurbandı Nida.

Şanına, şöhrətinə söylənilən **bəh-bəhədən**
Vurulub öz-özünə, gör necə heyrandı Nida.

Eh, sərvət toplamadım, düşündüm ki, bu qəzəllə
Sadıqdən miras qalan, millətə ehsandı Nida!

Şagirdlər növbə ilə qəzəlin ayrı-ayrı beytlərini oxuyurlar. Mətndəki fərqləndirici şrifflər və ya rənglərlə verilmiş sözlər üzərində iş aparılır. Onların mətnlə bağlılığı, hiss, həyəcanı ifadə etmək baxımından qruplara bölünməsi, müxtəlif məqamlarda ayrı-ayrı mənələrdə işlənməsi, quruluşca növləri, onlarda durğu işarələrinin işlənməsi, başqa nitq hissələri ilə omonimliyi və s. haqda lazımı məlumat verilir.

Mətn üzərində ədəbiyyat dərsləri və ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə də inteqrasiya yaratmaq imkanları genişdir. Belə ki, qəzəl janrı, onun xüsusiyyətləri, vəzni, qafiyəsi və s. haqqında qrammatik mətn üzərində müəyyən bilgilər vermək imkanları da genişdir. Vaxtdan, proqramın tələbindən, şagirdlərin maraq dairəsindən, müəllimin yaradıcı münasibətindən asılı olaraq qəzəl üzərində nida ilə bağlı müxtəlif variantlarda geniş iş aparılması imkanları vardır.

Əsas nitq hissələri kimi köməkçi nitq hissələrinin də orta məktəb dərslükləri və proqramlarında hərtərəfli tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Şagirdlər köməkçi nitq hissələrinin ayrı-ayrı komponentləri və qrammatik əlamətləri haqqında ibtidai siniflərdə qarşılaşsalar da, onların geniş tədrisi, yazılışı və durğu işarələrindən istifadə olunması yuxarı siniflərdə həyata keçirilir.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisinə başlayarkən əvvəlcə onların əsas nitq hissələri ilə müqayisəsi ön plana çəkilir. Venn diaqramına uyğun olaraq əsas nitq hissələri ilə müqayisələr aparılır, onların oxşar və fərqli əlamətləri müəyyənləşdirilir. Şagirdlərin köməkçi nitq hissələrinin hansı əlamətlərilə əvvəlcədən tanışlığı müəyyən edilir.

Yeni dərslüklərimizdə köməkçi nitq hissələri ilə bağlı maraqlı, düşündürücü və rəngarəng çalışmaların yerinə yetirilməsi, debat və müsahibələrin təşkili nəzərdə tutulmuşdur.

Uzun illərin təcrübəsi və özümün orta məktəbdə işlədiyim müddətdə belə bir qənaət hasil etdim ki, dərslərin maraqlı keçməsi, məktəblilərin dillə bağlı təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsi üçün poetik -praktik çalışmalardan istifadə dərstdə çox böyük maraqla qarşılır. Bu fikirlə mənim digər həmkarlarım da həmişə razılışıb və öz dərslərində belə çalışma nümunələrindən geniş istifadə ediblər. Bu məqsədlə hazırladığım poetik-praktik çalışma nümunələrini və onlar üzərində işin neçə təşkil olunmasını həmkarlarımla bölüşürəm.

Məslən, qoşmaların tədrisində bu nitq hissəsinin müxtəlif qrammatik əlamətləri mətndə gizlədilir, yaxud dolayısı ilə verilir. Şagirdlər mətnin hansı nitq hissəsi ilə bağlı olduğunu müəyyənləşdirir, müəyyən mühakimələr yürüdür, düşünür, axtarırlar.

Baş soxur hara olsa,
Bir balaca üzlüdür,
Hansı sözə qoşulsa,
Cümlənin bir üzvüdür.
Hər kəlməyə can-ciyər
Harda görsə “can” deyər.
İsində altı haldan
İkisini bəyənməz
Olar bir qaradınməz.
Deyin görək, kəsəsi,
Bu hansı nitq hissəsi?

Burada şagirdlər müəyyənləşdirirlər ki, sözlərə, cümlələrə, ayrı-ayrı nitq hissələrinə yaxınlaşma, onlara qoşulma əlaməti, qoşulduğu sözlə cümlənin müəyyən bir üzvü, müstəqil nitq hissəsi olması qoşmalardan xəbər verir. Onlar digər nitq hissələrinin də adlarını sadalayırlar.

Şagirdlər söhbətin hansı nitq hissəsindən getdiyinin dəqiqləşdirilməsi üçün haqqında danışılan bu nitq hissəsinin digər əlamətlərini axtarmağa və öz fikirlərini dəqiqləşdirməyə çalışırlar. “Can” sözünün həm əzizləmə mənası əmələ gətirdiyini, həm də -can, -cən formasında məsafə mənası bildirdiyini xatırlayırlar. Şagirdlər mətnin ikinci hissəsində “altı haldan ikisini bəyənməz” fikri üzərində düşünür və bu qənaətə gəlirlər ki, qoşmalar ismin təsirlik və yerlik hallarında işlənən sözlərə qoşula bilmir, “Onları bəyənmir”. Bütün bu götür-qoydan sonra şagirdlər tam yəqinləşdirirlər ki, mətndə qoşmanın əlamətləri gizlədilmişdir. Mətnin hər sətirinə yaradıcı yanaşılısa, bunu aydın müşahidə etmək çətin deyil.

Qoşmaların ismin hansı hallarına qoşulmadığını dəqiqləşdirmək və möhkəmləndirmək məqsədilə şagirdlərə aşağıdakı mətnlə müraciət olunur. Verilən hər bir suala sizdən dəqiq, doğru cavab almayınca adam sakitləşib rahatlanmır. Əgər istəyirsinizsə, biz hamımız bu rahatlığı tapaq, onda sualıma geniş və düzgün cavab verin:

Qoşmalar isimlərin
De hansı hallarına
Qoşulmağı bilməyir ?
Bir də nəzərə al ki,
Verilən hər suala
Düz cavab almayınca
Ürəyim dincəlməyir.

Qoşmaları tam öyrənib qurtardıqdan sonra onun ədəbiyyat fənni ilə əlaqə imkanlarına diqqət yetirilməsi, onunla əlaqəli öyrədilməsi məqsədilə bu tipli çalışmalar da dərstdə maraq doğurur.

Çalışma 1. Gecə keçdi səhərdi,

Çapdığım at kəhərdi.
Qoşmalardan hansının
Qafiyəsi “yəhər”dir?

Çalışma 2. Sözü düzüb qoşaram,

Sazla coşub-daşaram.
Ədəbiyyatla dildə
Eyni adla yaşaram.

Öyrəncilər çalışmaların birincisində bütün sözləri, qoşmaları yadlarına salır, ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən qafiyə haqqındakı biliklərini xatırlayıv və müəyyənləşdirirlər ki, “yəhər” sözünün qafiyəsi yiyəlik halla işlənən sözlərə qoşulan bənzətmə mənalı “təhər” qoşmasıdır.

İkinci çalışmada isə şagirdlər ədəbiyyatla dildə eyni adla yaşayan terminin, sözün qoşma olduğunu yəqinləşdirirlər. Şagirdlər bu çalışmalara yalnız cavab tapmır, həm də öz biliklərini təfəkkürlərində canlandırır, düşünür, axtarır və nəticə çıxarmağı öyrənirlər.

Bağlayıcılarla şagirdlər ibtidai siniflərdən qarşılaşsalar da, onları geniş şəkildə yuxarı siniflərdə öyrənirlər. Bağlayıcıların mənacə və quruluşca növləri öyrənilir, onların işlənmə məqamları şərh edilir, praktik işlərlə əməli vərdişlərə çevrilir.

Şagirdlərin bağlayıcılarla bağlı qarşıya çıxan əsas çətinlikləri bu nitq hissəsinin ədatlarla qarışdırılmasında meydana çıxır. Bunun üçün də müxtəlif iş növləri ilə yanaşı, düşündürücü poetik nümunələrlə də bu nitq hissələrini fərqləndirməyə səy göstərmək olar.

Məsələn, “Dünyada hər kəs ki dilini sevir.

İlahi, sən onu əhdinə çatdır”.

Birinci misrada söylə görək bir.

“Ki” bağlayıcıdır, yoxsa ədatdır?

Ədatların öyrədilməsində də belə poetik, məntiqi və düşündürücü nümunələrdən istifadə etmək dərsin maraqlılığını təmin edir, şagirdləri yorğunluqdan bir növ uzaqlaşdırır.

Ədatın tədrisində aşağıdakı poetik nümunəni nümayiş etdirməklə şagirdləri həm düşündürmək, həm əlamətləri göstərilən nitq hissəsini müəyyənləşdirmək, həm sözün ifadə etdiyi leksik mənanı dərk etdirmək və s. kimi kompleks işlər görülür.

Ancaq sözə, cümləyə

Kiçik bir qüvvəcikdir.

Gərək varsa köməyə,

Mənası “hissəcik”dir.

Digər əlamətlərin

Məndən xəbər alana

Necə deyim hamısın,

Zorla onu tanısın.

Elm öyrənmək həvəsidir

Bilmirsənsə, əbəsdir.

Dildən arif olana

Bircə işarə bəsdir.

Təhsil alanların öz fikirləri üzərində möhkəm dayandıqlarını, həqiqətən, iki ədatın əlamətlərini, qrammatik xüsusiyyətlərini şüurlu dərk edib etmədiklərini yoxlamaq üçün aşağıdakı poetik-praktik nümunələrlə dərs davam etdirilir.

1. “Daha”, “yalnız”, “heç”, “barı”,

“Bəs” bilirsən ədatdır?

Məna növçə onları

Ayır, bizə də **çatdır**.

2. Ay gözümün işığı,

Ay sinfin yaraşığı.

Dil millətin qılıncı,

Ürəyinin səsidir.

“**Təkə**”, “**yalnız**” sözləri

Hansı nitq hissəsidir?

Modal sözlər haqqında nəzəri biliklər verilərək, onun qrammatik əlamətləri, nitq hissələri içərisindəki yeri göstərilərək aşağıdakı poetik nümunə ilə dərsə başlamaq maraqlıdır:

Sözdə-söhbətdə hərə,

Söylənən fikirlərə

Münasibət bildirir.

“Ehtimal ki”, “güman ki”,

“Xülasə”, “məncə”, “sanki”,

“Həqiqətən”, “şübhəsiz”,

“Demək”, “nəhayət”, “şəksiz”

Nə modadır geyilir,

Nə qidadır yeyilir,

Dilimizdə onlara

Modal sözlər deyilir.

Məndə on modal söz qeyd olunub və onların ayrıca söz qrupu olduğu ön plana çəkilib. Hər sözə-söhbətə münasibət bildirən belə söz qrupunun dilimizdə modal sözlər adlandırıldığı göstərilib. Müəllimin təcrübəsi və metodik ustalığı imkan verərsə, həmin poetik - praktik bənd üzərində istənilən qədər, müxtəlif formada iş aparmaq imkanları vardır.

Modal sözlərin tədrisini yekunlaşdırarkən, yaxud onun öyrədilməsi zamanı qiymətləndirmədən narazı qalan şagird və qruplar olarsa, bunu çox incəliklə, poetik şəkildə, şagirdlərin gözü qarşısında qaydaya qoymaq olar.

Məsələn, Qiymətdən gileylənib

Ay bizlərdən inciyən,
“*Zalım*”, “*insafsız*”-deyən.

“*Əlbəttə*”, “*həqiqətən*”

Modal sözlərinin heç

Məna növün bilirsən?

Bilirsənsə, de gəlsin

Qiymətin də düzəlsin –

bəndini söyləyib qiymətləndirilməsindən narazı qalan şagirdlərdən sorğu-sual edir.

Poetik nümunədəki modal sözləri yaddaşında saxlaya bilən, onun məna növlərini söyləməyi bacaran, verilən suallara şüurlu və məntiqli cavab verən öyrəncilər qiymətləndirilir.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində, onlarla bağlı işin təşkilində, motivasiyanın müəyyənləşdirilməsində, nəzəri biliklər, praktik iş və s. mövzuların yekunlaşdırılmasında aşağıda nümunə üçün verilmiş poetik mətnlərdən istifadə edilməsi də şagirdlərdə böyük maraq doğurur. Nəzəri biliklərin poetik nümunələrlə öyrədilməsi, irihəcmli mətnlərdən fərqli olaraq, kiçik nümunələrin birbaşa dil materialları ilə yüklənməsi dərstdə vaxta qənaətlə yanaşı, həm də uşaqların elmi-dünyagörüşünün formalaşdırılmasını, nəzəri biliklərin poetik nümunələrlə çatdırılması imkanlarını və s. nümayiş etdirir.

QOŞMA

1. Xüsusi məkanı var.

Seçilir hər bir eldə

Şöhrəti var, şanı var.

Adlıq, yiyəlik halla

Dil tapıb anlaşırlar.

Yönlük, çıxışlıq halla

Söz-sovsuz yanaşırlar.

Söyləmə sən bizlərə

Təcnis, gəraylı, qoşma.

Rəqs edib aşiq kimi

Çox da bu qədər coşma.

Axı dildə onlara

Qoşma deyilir, qoşma.

Onlar zəngin, varlıdır,

Qədər, kimi olanda.

Bənzəyir, oxşayırlar

İləyə qoşulanda.

Birgəlik yaşayırlar

Üçün sözü qoşulsa,

Səbəb-məqsəd bildirir,

Sarı, tərəflə olsa,

Harasa yönləndirir.

Ürəyim, iki gözüm,

Qoşma ilə ilgili

Çoxdur söhbətim, sözüm.

Sən bizlərə şərh elə

Əvvəl sinonimliyin,

Sonra omonimliyin.

Hər kəsə bəlli olsun

Həm vətənpərvərliyin,

Həm aqlın, həm biliyin,

Dillə ilişgilərin,

Qoşmalarla birliyin.

Qoşmalar isimlərin

De hansı hallarına

Qoşulub işlənməmir?

Bir də nəzərə al ki,

Verilən hər suala

Düz cavab almayınca,

Ürək də dincələmmir.

BAĞLAYICI

2. Cümlə üzvləri ilə
Cümlələr sırasında
Quş təki qanadlanır.
Tərəflər arasında
Sıx əlaqə yaranır.
Barış yaratmaq üçün,
Vüsala çatmaq üçün,
Əldən, ayaqdan düşür,
Hər bir üzvlə görüşüb
Sevincdən qanadlanır,
İgid qəhrəman kimi,
Atın minib atlanır,
Belə köməkçi sözlər
Bağlayıcı adlanır.
Tabeli, tabesizlik
Onu rahat buraxmır,
Bəzən yorğun dayanıb

Heç bir tərəfə baxmır.
“Və”, “ilə” birləşdirir,
“**Lakin**”lə güləşdirir.
“Ya”, “gah”la bölüşdürür,
“Nə də”, “nə dəki” ilə
Hər şeyi **inkar edib**
Tabesizlik adı ilə
Hamını görüşdürür.
Onlar da quruluşca
Sadə, mürəkkəb olur.
Bəzənsə cümlələrdə
Ədat kimi yoğrulur.
Bilgin deyilsə dayaz,
Onlardan bir neçəsin
Əvvəlcə **bağlayıcı,**
Sonra **ədat** kimi yaz!

ƏDAT

3. **Sözlərə yardım** üçün özün oda atar Ədat,
Cümlənin mənasına **bir** incəlik qatar Ədat.

Bəzənib-düzənəndə **görün, ki, lap, gəlin** kimi
Özgə nitq hissələri yerində də yatar Ədat.

Çox sözə yanaşaraq ovsunlayıb ələ alar
Kaş ki hər istəyinə **bax** beləcə çata Ədat.

Bu dilə həyat verən söz xəzinəmiz olmasa,
Axi, ancaq, bəs ilə tənha qalıb batar Ədat.

Sözləri, cümlələri, Sadiq, çox **da** tərifləmə
İlahi gözəllərə çox işvə-naz satar Ədat.

4. Sözlərin, cümlələrin
Gücüdür, qüvvəsidir.

Yalnız onu de ki, bu,
Hansı nitq hissəsidir?

5. **Əlbəttə, mənəcə, düzü,**

Şübhəsiz ki, hər sözü,

Zənnimcə, asta, incə

Hamının ürəyincə

Gərək, deyə biləsən.

Mütləq nəzərə al ki,

Söhbət nələrdən gedir?

Onların adı nədir?

Qulaq asıb suala

Axıracan sadala.

Güman ki, ehtimal ki,

Məna növün deyərsən

Düz söyləsən, **əgər,** sən,

Alqış, afərin, əhsən!

NİDALAR

6. Bir dəli haray çəkib
Inamsız sədaların,
sızlayan nidaların:
«Ah!»ın, «Eh!»ın, «Vay!»ın da,
«Of!»un, «Uf!»un, «Ay!»ın da
sonuna çıxmalıyıq.
Döyüş sədalarıyla,
Sevinc nidalarıyla,
Bayram odalarıyla
Şuşanı almalıyıq!
Biz zəfər çalmalıyıq!
Qanmazların dərslərini vaxtdır,
andırmalıyıq!
İldırım nidasıyla çaxıb
yandırmalıyıq!
Koroğlu nərəsiylə yıxıb,
qandırmalıyıq!
Şimşək olub, «Şaraqq-şaq!!!»
Qarabağın zalımına çaxa bilsək,
Günəş olub yağları
Odumuzla yaxa bilsək,

Azad edib torpaqları
Gələcəyə kişi kimi baxa bilsək,
Haqqımız var «haray!» çəkib
«Eheyy!», «Urrey!» söyləməyə,
Bizdən sonra gələnlərə
Alnı açıq söz deməyə.
«Ax!», «Of!», «Ey!» - deyə-deyə
zülm edərək ürəyə,
keçənləri unudub,
«Əşi!» deyib göynədik.
Ağa qara söylədik,
Tama para söylədik.
Sağlam düşüncələrə
Xəstə, yara söylədik!
Sonradan peşmanlayıb,
«Hey!», «Heyif!»lə
göynədik!
Haydı! Haydı! Hay verin!
Hay verin, hayqırın ki,
Bəşərə əngəl olan
dərdlərimiz yox olsun!

Urəkdən, qəlbədən gələn
Qələbə nidaları
Əsarətə dərs olsun,
zülmün burnu ovulsun!
Qorxaqlıq nidaları!
Yaltaqlıq ədaları!
Acizlik sədaları!
Olə-ölə yaşamaq,
Kölə olub yaşamaq
Cəhənnəmə qovulsun!
Cəhənnəmə qovulsun!
7. Dil millətin qibləsi,
Söz ürəyin səsidir.
Söylə «ay», «oy» kəlməsi
Hansı nitq hissəsidir?
8. Çox da kükrəyib coşma
Gül kimi rəngin solsun.
“Tək” sözün elə işlət
Cümlədə ədat, qoşma,
Həm zərflər, həm sifətlər olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Maqşudov E.S. Poetik-praktik Azərbaycan dili, Naxçıvan, “Əcəmi” 2015, 320 səh.
2. Maqşudov E.S. Azərbaycan dilinin tədrisində poetik-praktik nümunələrlə işin təşkili metodikası, Naxçıvan, “Qeyrət” 2014, 98 səh.
3. Maqşudov E.S. Orfoepik vərdişlərin möhkəmləndirilməsində poetik çalışmalardan istifadə, NDU-nun Elmi əsərləri, Naxçıvan, “Qeyrət”, 2016, səh.45-53.
4. Maqşudov E.S. Azərbaycan dilinin tədqiqi və tədrisi məsələləri, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, səh. 280

ABSTARCT

Elbeyi Maqşudov

Methods of organizing of the work with poetic-practical texts and exercises in teaching secondary parts of speech

The article scientifically explains the importance of usage, opportunities and methods of using poetic-practical exercises in teaching secondary parts of speech in the Azerbaijan language lessons. It clarifies the appropriateness of poetic-practical texts to the interests of learners, the affect of these texts on the learners' activeness and the importance of organizing the work according to the concrete language materials. Along with the organization of the work on the texts, the paper also includes the poetic-practical samples on the secondary parts of speech which are colorful and cause the learners to think, increases their interest and outlook. These samples form their theoretical and practical knowledge and also they can be considered main means of motivation for the native language lessons.

РЕЗЮМЕ

Эльбей Магсудов

Методика организации работы с поэтико-практическими текстами и упражнениями в преподавании служебных частей речи

В статье научно откомментированы значение, возможности и методика использования поэтико-практических упражнений при преподавании служебных частей речи в азербайджанском языке. Привнесено ясность вопросам соответствию интересам обучающихся поэтико-практических текстов, составленных самим автором, их влияние на активизации, значение организации работы над конкретными языковыми материалами.

В статье наряду с организацией работы над текстами приведены разнообразные, направленные на осознание поэтико-практических образцов, повышающих интерес и мировоззрение учеников, которые могут быть основной мотивацией родного языка.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

UOT: 81

ƏBÜLFƏZ MUXTAROĞLU YARADICILIĞININ LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ*Açar sözlər: dil, üslub, poeziya, nitq mədəniyyəti, ədəbi dil**Key words: language, style, poetry, speech culture, literary language**Ключевые слова: язык, стиль, поэзия, культура речи, литературный язык*

Azərbaycan ədəbi dili qədim zamanlardan başlayaraq maraqlı inkişaf yolu keçmiş, söz sənətkarlarının fəaliyyəti nəticəsində söz, ifadə, üslub baxımından xeyli zənginləşdirilmişdir. Ümumiyyətlə, bədii dili söz sənətkarları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan, Azərbaycan sənətkarlarının xidməti ölçüyəgəlməzdir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə söz sənətinə yeni-yeni incilər bəxş edən ədəbi simaların diqqətiçəkər dil faktları ədəbi dilimizin üslub gözəlliyini şərtləndirən mənəvi sərvətimizdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Naxçıvan ədəbi mühitinin də müəyyən dərəcədə rolu və yeri vardır. Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu mühit Azərbaycan söz sənətinə dəyərli ədəbi simalar bəxş etmişdir. Söz bayrağını uca tutan, Naxçıvanın söz qalasına daş qoyan böyük şairlər ordusu nəsilbənəsil davam edir. Bu baxımdan, şair Əbülfəz Muxtaroğlunun da dil-üslub xüsusiyyətləri, söz demək bacarığı diqqəti çəkir. Onun söz-ifadə zənginliyi çoxlarının marağına səbəb olmuş və bu haqda mənalı və yaddaqalan fikirlər irəli sürülmüşdür. Onun haqqında Bəkir Nəbiyev, Yavuz Axundlu, İsa Həbibbəyli, Məhərrəm Cəfərli, Kamran Əliyev, Cəlal Qasimov və başqa alimlər, bir sıra ziyalılar, şairin qələm dostları bir-birindən gözəl, səmimi ürək sözləri söyləmiş, şairin şəxsiyyəti, yaradıcılığı, poetik bacarığı, əsərlərinin mövzu dairəsi və dili ilə bağlı mülahizələrini qeyd etmişlər.

Haqq aşkardır, sevməyibdir haqq qını,

Görür kimsə kimin kəsir haqqını.

Əbülfəz də aramaqda haqqını,

Ulu tanrım, yetir onu haqqına (10, s. 21) –

deyən şair haqq adamıdır, həqiqi vətəndaş və vətənpərvərdir. Onun poeziyası xalq dilindən qidalanıb, ürəkdən mayalanıb.

Sözləri işlətməkdə, onların incə və fərqli anlam və məqamlarından istifadə prosesində, xalq danışığı elementlərinin yazılı ədəbi dilə gətirilməsində, arxaik plana keçmiş leksik vahidlərin üslub məziyyətini tamamlayan material kimi işlədilməsində, dialekt faktlarının bədii üslubda yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsində şair Əbülfəz Muxtaroğlunun dil və üslub xüsusiyyətləri maraqlı faktlarla doludur.

Əbülfəz Muxtaroğlu Azərbaycan sənətkarlarının 60-cı illər nəslinə məxsus olan şairlərdəndir. O, səmimi, inandırıcı və düşündürücü dili ilə seçilən sənətkarlardan biri kimi diqqəti çəkir. 1997-ci ildə onun ilk şeir kitabına ön söz yazan Məhərrəm Cəfərlinin aşağıdakı fikirləri Əbülfəz Muxtaroğlunun şairliyini və xarakterini ifadə edir: “Ötən dövr ərzində Əbülfəz misradan-misraya, şeirdən-şerə püxtələşmiş, az yazan, amma poetik sözün qədrini-qiyətini bilən, orijinal duyum və deyim tərzinə malik olan bir qələm əhli kimi tanınmışdır. Xarakterindəki təmkin və səmimiyyət, sadəlik və saflıq Əbülfəzin şeirlərinə də hopmuş, onun sənətində təbliğ etdiyi mənəvi amallar, ideallar şairin şəxsiyyətində də bariz ifadə olunmuşdur” (5, s. 3).

Əbülfəz Muxtaroğlunun dil-üslub xüsusiyyətlərində maraqlı fakt və məqamlar onun dilinin orijinallığını, səmimiyyətini, xalq dilindən yetəri qədər faydalandığını və ona bağlılığını göstərir. Məsələn, onun “Naxçıvan” adlı şerindəki aşağıdakı misralarda fərqli göstəricilərlə qarşılaşırıq:

Sən Ayla, Günəslə yaşdaşmısanmı,

Tarix dərəsindən görsənmir yaşın (10, s. 14).

Burada birinci misrada bir söz daxilində iki eyni ədatın $-mi^4$ sual ədatının işlənməsi diqqəti çəkən cəhətlərdəndir. Bundan başqa, ikinci misradakı xəbər (feil) danışq faktı kimi işlənərək şerin dil təbiiliyini artırmışdır.

Əbülfəz Muxtaroğlunun elə bir əsəri yoxdur ki, orada xalq dilinin şirinliyi, istiliyi duyulmasın.

Bir xalıdır Biçənəyin meşəsi,

Simfonya yaradır quşların səsi.

Qədim Naxçıvanın dilbər guşəsi

Nə dönmüsən gülüstana, Şahbuzum (10, s. 15).

Bədii üslubda bənzətmə, mübaligə, simvol, təkrir və s. işlənməsi təbii proseslərdəndir. Əbülfəz Muxtaroğlunun bənzətmələri özünə xasdır. Bu baxımdan, aşağıdakı misralar səciyyəvidir:

Otların üstünə şəh damlası yox,
Elə bil, mirvari səpələnibdir (10, s. 17).

Qızların örtüyü şala bənzəyir,
Kənardan baxanda çətri güllərin (10, s. 17).

Papaq aparımı vüqarlı qartal
Atını bu dağdan o dağa çapır.
Dəcəl uşaqlartək hərdən şimşəklər
Göylərin bağına fişənglər atır (10, s. 22).

Əbülfəz Muxtaroğlu təbiət hadisələrindən şimşək çaxmasını öz şair duyğuları ilə “göylərin bağına fişəng atmaq” kimi qələmə verir. Qar talalarının səhər küləyi ilə səpələnməsini onun qövs-qüzehdən təbrik göndərməsi kimi düşünülməsi, “qədəhi ləçəkdən olan gül-çiçəyin şəhdən badə qaldırması” Əbülfəz Muxtaroğlunun dilinə məxsusdur. Onun poeziyasında buludların boşalması – yağış yağması toy günü başına tökülən “şirinlik” hesab edilir:

Təbriklər göndərir qar talaları
Səhər küləyilə qövs-qüzehdən.
Badələr qaldırır güllər, çiçəklər
Qədəhi ləçəkdən, badəsi şəhdən (10, s. 23).

“Gəlin gəlir” – deyə səslənir göylər,
Şehli dumanlar da aşağı çökür.
Açıb ətəyini dolan buludlar
Gəlinin başına “Şirinlik” tökür (10, s. 23).

Lüğətlərimizdə “al” omonim sözü həm sifət olaraq qırmızı rəngin sinonimi kimi, həm də feil kimi işlənir. Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində bu söz fəal leksikaya daxildir və maraqlı məqamlardan biri budur ki, həmin leksik-qrammatik vahid mənsubiyyət şəkli ilə işlənərək isimləşmişdir:

Qayaların xınasımı
Ayağının alı, kəklik?
Sandım, qəsdən döydürmüsən
Dimdiyinə xalı, kəklik (10, s. 24).
Həmin şeirdə diqqəti çəkən faktlardan biri “cığa” sözüdür:
Cığaların rəngbərəngdir,
Kim deyər bu nə bəzəkdir!
De, sənsiz nəyə gərəkdir
Bu dağların yalı, kəklik (10, s. 24).

“Cığa” XX yüzilin yarısına qədər dilimizdə fəal işlənmiş, hazırda işləkliyini itirmişdir. Bu söz M.Müşfiqin də dilində işlənmişdir (Cıqalı tellərin yadıma düşdü).

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində dialektlərin də maraqlı üslub məqamları vardır.

Payız gülü ömrü gödək
Çobanlara əl edərək
Getmə - deyər yaşıl *güzdək*
El arana qayıdanda (10, s. 26).

Bu dəhşətdən daş oyandı,
Göy *güzdək* qana boyandı,
Tofiqin nəbzi dayandı,
Dağlar, söylə, bu nə dağdı?! (10, s. 48).

Örneklerdeki “güzdək” Naxçıvan dialektlərinə məxsus olan sözdür. Mənası “payızda yeni göyərən otluq” deməkdir. Bu sözün tərkibindəki əvvəllər “payız” sözünün sinonimi olan “güz” hazırda arxaik leksikaya daxil olan dil vahidlərindəndir.

Açıq dəstərxandır hər yastan, hər gəz,
Şiş kabab, bozartma soyumurmu bəs?
Şərəfinə sağlıq deyir Əbülfəz

Badə qaldırmağa niyə gəlmədin? (10, s. 58).

Örnəkdəki “dəstərxan”, “yastan”, “gəz” sözləri maraqlı dialektlərdəndir. Şeirdə “dağların bəhəri açıq dəstərxana bənzədilir, “yastan” və “gəz” sözləri yerində daşdığı mənada işlənmişdir. Həm də bu sözləri şerə gətirməklə dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, dişildə özləşmə hallarının artmasına xidmət etmişdir” (7, s. 117).

Ehtiyac çoxunu yalaq etsə də,
Çim kəsib, ot yolub, alağ etsə də,
Göy söyüdə min cür calağ etsə də,
Bağçası gül açıb güllənmir, şair,
Dilənir professor, dillənmir, şair! (10, s. 55).

Təzələyə bilmir üst-başını o,
Satıb əşyasını, daş-qaşını o,
Görür “gözü çıxan qardaşını” o,
Həbsxana küncünə *hellən*mir, şair,
Dilənir professor, dillənmir, şair (10, s. 57).

Nümunələrdəki “çim” və “hellənmək” sözləri üslub keyfiyyəti baxımından maraqlı dialektlərdəndir.

Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda dialekt və şivələrin işlənməsinə imkan vermək əhəmiyyətli cəhətlərdən biridir. Ümumiyyətlə, bədii üslub ona görə maraqlı və seçkindir ki, başqa üslublardan fərqli olaraq müxtəlif leksik layları özündə yaşada bilir. Belə ki, bədii üslubun leksikasında köhnəlmiş sözlər və dialekt örnəkləri ilə daha çox qarşılaşırıq. Həmin faktlar müxtəlif tarixi mərhələlərdə dilimizin vəziyyəti, özəllikləri haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilir. Bədii üslubun məziyyət və keyfiyyəti, digər üslublardan fərqi ondadır ki, o, ədəbi dillə xalq danışığı arasındakı uçurumun dayazlaşmasında, fərqli əlamətlərin kəmiyyət baxımından azalmasında əhəmiyyətli rol oynayır və ədəbi dilin sadəliyini təmin edir. Ədəbi dil ilə xalq danışığı arasında bütün dövrlərdə müəyyən fərqlərin olması danılmazdır. Lakin həmin fərqlərin kəmiyyət və keyfiyyəti həmişə eyni səviyyə və dərəcədə olmamışdır. Ədəbi dillə ümumxalq dili arasındakı bu seçkinliklərin ortadan qaldırılmasında dialektlərin xidməti əvəzsizdir. Azərbaycan dilində bədii üslubun üstün mövqeyi bir də onunla bağlıdır ki, xalqımızın qəlb ələmi, mənaviyyəti zəngin, bədii təfəkkürü yüksəkdir. Ümumiyyətlə, türk xalqlarında hissiyyət güclüdür. Bədii sözün qüdrəti ilə müxtəlif məqsədləri ifadə etmək bu xalqların tarixində qədim göstəricilərdəndir. Məsələn, hələ “Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində dövlətçilik səviyyəsində olan hadisələrin, siyasi məsələlərin, rəsmi problemlərin şeir dilini xatırladan bədii-poetik tərzdə ifadəsi bu fikri təsdiq edən ən mükəmməl örnəklərdəndir. Deməli, bədii üslubun digər üslublara təsirinin, başqa üslublarla müqayisədə üstün mövqə qazanmasının dərin tarixi kökləri vardır.

Bədii üslubda dialekt faktlarının böyük əhəmiyyəti həmişə dəyərləndirilmişdir. Bundan başqa, dildə ümumtürk dili ötnəklərinin, dilimizin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində dialektlər mühüm rol oynayır.

O sənətkar dəyərlidir ki, sözə ehtiyac olduqda, yad təsirlərə uymur, ya dialektlərə müraciət edir, ya da dilin milli bazası əsasında yeni söz və ifadələr yaradır. Bu baxımdan, Əbülfəz Muxtaroğlunun dil-üslub keyfiyyətləri diqqəti çəkir.

Xəstə canım dərd-dərmanla gecələr,
Qəm *heşanım* tez toplayar, gec ələr,
Çoxlarını qara basar gecələr,
Gündüz-günortada qaralar məni (10, s. 64).

“Heşan” da Naxçıvan dialektinə məxsus olan maraqlı sözlərdəndir. Döyülüb bir yerə toplanmış, lakin çör-çöpdən təmizlənməmiş taxıla “heşan” deyilir.

Qəzəb qılıncını yaxşı ovxarlat,
Xəncər, bıçaq, *gorda* səsləyir bizi (10, s. 37).

Örnəkdəki “gorda” sözü Naxçıvan dialektləri sırasına daxil olaraq “kəsici alət” – böyük bıçaq anlamında işlənən leksik dialektlərdəndir.

Bəlkə incimisen dilimdən mənim?
Ətir duymadınmı gülümdən mənim?
Qovulur sonalar gülümdən mənim
Hay-havar salmağa niyə gəlmədin? (10, s. 57).

Dilimizdəki leksik-qrammatik vahidlər arasında “haray” sözü də vardır. Lakin Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində bu söz anlamında xalq dilində işlənən “havar” sözü diqqəti çəkir.

Neyləmişəm yada sala?!
Bir cığırım, izim qala.
Qar saxlayan quzey, tala
Tillər məni soruşdumu?
Ot çalımı başlar haçan
Göz oxşayan, könül açan –
Kərənti ağzından qaçan
Cillər məni soruşdumu? (12, s. 136).

Yuxarıdakı misralarda seçilən “tillər”, və “cillər” sözü dialekt faktlarıdır. Til dağın başından ayağına qədər selin, suyun açdığı şırımdır. “Cil” sözünü də hər adam işləndiyi yerinə görə aydınlaşdırma bilmir. Lakin dağ kəndlərində kərənti ilə cil ot biçənlər bu işin çətinliyini, cil otların çox vaxt kərənti ağzından yayındığını çox yaxşı bilirlər” (7, s. 117.).

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də sözlərin tələffüz variantından istifadədir.

Keçdim qapınızın önündən yüz yol,
Gözəl, səni *görəmmədim*, darıxdım.
Saçlarını xəyalıma gətirdim,
İpək idi, *hörəmmədim*, darıxdım (11, s. 31).
Mərmər sinə, lalə yanaq, ağ buxaq,
Əlim yetməz: çox uzaqdı bu tac-taxt.
Ağlım deyir: Bu sevdanı, gəl, burax!
Ürəyimdən *dönəmmədim*, darıxdım (11, s. 31).

Çağdaş Azərbaycan dilində mürəkkəb-tərkibi feillərin bir qrupu “bilmək” felinin köməyi ilə düzəlir. Əvvəlki qrammatika kitablarında “felin bacarıq şəkli” termini var idi və “bilmək” felinin iştirakı ilə düzələn feillər bacarıq şəkli hesab edilirdi. Lakin hazırda felin şəkilləri içərisində belə bir şəkil yoxdur. Tələffüzdə, yuxarıdakı örnəkdən də görüldüyü kimi, iki sözdən ibarət olan həmin tərkibi feillər (keçə bilmirəm, hörə bilmədim, dönə bilmədim) bir söz kimi deyilir. Danışıq faktı olan bu sözlərdə ikinci sözün – “bilmək” felinin ilk hecası düşür və onun yerinə -ma² inkar şəkilçisinin təsiri ilə “m” samitinə keçir, beləliklə də, iki söz əvəzinə bir söz alınır.

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində maraqlı təsvir və ifadə vasitələrindən geniş istifadə olunur. Onlardan viri də sinekdoxadır. Məlumdur ki, sinekdoxada bir sözlə bütöv bir anlayış və ya şəxs bildirilir. Şairin dilində bu anlamda “sarı” sözü rus siyasətçiləri mənasında işlənmişdir. Məsələn:

Sarılar tökdükcə nahaq qanları,
Təbəssüm bürüyür alçaq “yanlar”ı,
Haray, kainatın mərd insanları,
Toplara tutulub şəhərim mənim (10, s. 34).

Başımıza nə gəlmədi *sarıdan*,
Qovduq darvazadan, aşdı barıdan,
Yalvarmaqla donuz çıxılmaz darıdan,
Götür, qardaş, gəl, tufəngi, vaxtıdır,
“Cəngi” çalın, bu gün “cəngi” vaxtıdır (10, s. 35).

Əfqanı əfqana əzdirən *sarı*,
Muradın başını kəsdirən sarı,
Daşnağı Şuşada əzdirən sarı,
Dostu düşməninədən seçən qardaşım,
Allah, Məhəmməd de, çeçen qardaşım (10, s. 45).

Dilimizdə rənglərin özünəməxsus üslub çalarlarından istifadə edən şair onlardan maraqlı məqamlarda istifadə etmişdir.

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində onun özünə xas olan bir sıra maraqlı ifadələr vardır. Bu baxımdan, “tarzən bulaqlar”, “məhəbbət oğrusu”, “ingilis fəndi”, “özlərə aş olmaq” və s. kimi ifadələr diqqəti çəkir. “... Bəzi bədbinlik notlarına baxmayaraq, Əbülfəz müəllim nikbin şairdir, rastlaşdığı əzab-əziyyətlər, ağrı-acılar onu ruhdan salmır, ilhamı asta-asta söz göyərdir” (5, s. 10).

Əbülfəz Muxtaroğlunun poeziyasında xalqımızın dilində uzun yüzilliklər, minilliklər boyu işlənən deyimlər və atalar sözlərindən məharətlə istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan, aşağıdakı örnəklər səciyyəvidir:

Qocanı, cavanı sarsıtmayıb qış,
“Öldü var, döndü yox” bu səsə alqış (10, s. 45).

Bir el məsəlini sən elə sırğa,
Boz eşşək harada batsa palçığa,
Bir daha oradan getməz, ay dığa (10, s. 47).

Deyiblər: “Elçisi gülüm olanın
Başına hər zaman külüm olubdur” (10, s. 49).

Pozsan dostla etibarını,
Tanrı əldən alar varını,
Sonra istər ağla-zarı
Tökülən qab dolmur, qardaş! (10, s. 65).

Belə nümunələrdən başqa, Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində onun özünə xas olan hikmətli ifadələr də diqqəti çəkir:

Quru saman üstə benzin də töksən,
Ocaqda od yoxsa, alışa bilməz! (10, s. 50).

Şam işıq saçarmı yanmasa özü?
Hər kəs öz önünə çəkməsin közü,
Dəqiq tərəzidir bu elin gözü.
Əyrini əyməsə düzümüz bizim,
Silinər həyatdan izimiz bizim! (10, s. 53).

Bunu yaxşı bilir arif olanlar,
Gerçəyin içində itər yalanlar,
Kim görüb göyərüb bitər yalanlar?!
Tutmasa əməllə sözümüz bizim,
Silinər həyatdan izimiz bizim! (10, s. 53).

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində bəzən vulqar sözlər də işlənir. Bu sözlər şairin qəzəbinin yönəldiyi və tənqid etdiyi obyektin mənfiyini göstərir. Məsələn, şairin “Aqanbekyana məktub” əsərində ata-baba torpaqlarımızı işğal etmiş erməni siyasətçilərinə ünvanlanmış söyüş xarakterli kobud sözlərlə qarşılaşırıq:

Çoxunun gözüne girə bilərdən,
Parisdə, Londonda hürə bilərsən,
Qulağının dalın görə bilərsən,
Amma Qarabağı görə bilməzsən (10, s. 46)

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində təbiət və cəmiyyət vəhdət təşkil edir. “Əbülfəz müəllim poetik bir dillə sübut etməyə çalışır ki, harmoniyanın pozulması əvvəlcəözünü mənəviyyatda, əxlaqda və sözdə göstərəndən sonra o, öz coğrafi hüdudlarını daha da genişləndirmək məkanını dəyişir, təbiətə və cəmiyyətə keçir” (8, s. 29).

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində köhnəlmiş sözlərin də özünə xas olan üslub keyfiyyətləri vardır. Bu baxımdan, “suç” (günah), “təknə” (çörək qabı), “cələ” (tələ) və s. arxaikləşmiş sözlər diqqəti çəkir.

Bilməm, suçum nədir? Xeyir yad etməz,
Şər düşüb arxamca qaralar məni.
Yağı rəva bilməz, bunu yad etməz;
Ağ gün dəftərindən qaralar məni.

Un yoxdursa, çörək gəzmə təknədən,
Dəyirmanı qınayırıq yək nədən?
Dəyirmançı suyu sovsa dəhnədən
Dəyirmanın işləməyə haqqı nə? (10, s. 66).

Bir körpə cüyürü gördüm tələdə,
Dən axtaran gözəl kəklik cələdə.
Hansı namərd yoxum səpib, hələ də
Ağ ölümlü lələ-zəmi çoxaldı (10, s. 73).

“Suç” sözü klassik poeziyamızda, yazılı abidələrimizdə, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində bol-bol işlənmişdir. Qədim zamanlardan XX yüzilin əvvəli də daxil olmaqla bizim dilimizdə də aktiv olmuşdur. Sonralar dilimizin aktiv leksikasını tərk etmişdir.

“Təknə” sözü də tarixi qrammatikamızda çox işlənən, indi isə dilimizdən çıxaraq bəzi dialektlərdə qalmışdır.

“Cələ” sözü nağıllarımızda və digər folklor örnəklərində öz izini qoruyub saxlayır. Bu, qamış və otlardan toxunmuş tələ deməkdir. “Yetim İbrahimın nağılı”nda da həm İbrahimin, həm də onun atasının ova gedərkən istifadə etdiyi alətlərdəndir.

Əbülfəz Muxtaroğlunun əsərlərində Salvartı Qayagəlinin boynuna güldən, çiçəkdən hördüyü gəlin çələngi salır, üzünə göldən zər haşiyəli bir ayna tutur. Onun poeziyasında dilə, xalqa, elə, suya, torpağa and var. “Əbülfəz çox yazmır, şeir xatirinə qələmə qurşanmır. Qələmə qurşananların çoxaldığı, Məmməd Araz demişkən, şeir yazmağın papiros çəkməkdən asan göründüyü bir zamanda yaddaqalan, başqalarının yazdıqlarından seçilən, diqqəti çəkən əsərlər yaratmaq, əlbəttə, çox çətinidir. Elə bu çətinliyi duyduğundandır ki, Ə.Muxtaroğlu öz ilham köhlənini zorla səyirtmir, asta-asta, həzin-həzin öz nəğmələrini qoşur. Elə nəğmələr ki, tez bir zamanda oxucuların qəlbinə yol tapır” (6, s. 56).

Ağlım yenə ürəyimə allandı,
Vuruldum bir yeniyetmə gözələ.
Nəfəs dəydi, gül yanaqlar allandı,
Gördüm, vallah, düşməz belə göz ələ (11, s. 26).

Ağılla ürəyin bir olmaması bir çox şairlərin qələmində əks olunub. Xalq şairi Rəsul Rza deyirdi ki:

Anladım, ağıl olmuş səni unudan,
Qəlbimin bu işdən yoxmuş xəbəri.

Bu fikir Əbülfəz Muxtaroğlunun qələmində özünəxas şəkildə əks olunmuşdur.

Əbülfəz Muxtaroğlunun əsərlərində bir nisgil var – vətənin yetərinə öyrənilməməsi fikri. O narahatdır ki, tarix hələ də taş şəkildə oxunmayıb. Bunu o, Qarnıyarıq adlı qədim yaşayış məskəninin adını çəkməklə bildirir:

Biz nə vaxtdan sənə yarıq? –
Yaxşı bilir Qarnıyarıq.
Oxunmamış qədim tarix,
Oğul istər sökə-tökə,
Plov təpə, Plov təpə (11, s. 93).

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində insanın qəlbini titrədən hisslərlə dolu misralar, misralardakı bölgülər, ritmlər onların axıcılığına səbəb olur.

Ömürdən külək tək ötən gəncliyim,
Bir daha tapılmaz itən gəncliyim.
Saçımda qırovtək bitən gəncliyim
Məni qocalığa atanda gəldin (11, s. 28).

Əbülfəz Muxtaroğlunun başqa bir nigarançılığı da var. O düşünür ki, həyatda qalacaq izi yoxdur:

İmtahan eyelədim, özüm özümü,
Görmədim həyatda qalan izimi,
Dedim, bəlkə bu bir-iki sözümü
Dostlar yaddaşında saxlar, hayıfıdı (10, s. 68).

Doğrudan da, hayıfıdır ki, belə mənalı misra və fikirlər unudulsun. Lakin Əbülfəz müəllim sözlərdən o qədər iz qoyur ki...onlardan nəinki biri, ikisi, hətta çoxu yaddaşlarda yaşayacaq, Azərbaycan ədəbi dili tarixində qalacaqdır.

Bu dünyadan var aparən de kimdir,
İnsan var: var üçün əsim-əsimdir,
Ad yaşadan bir möhürbənd bəsimdir –
Möhür, salamat qal, qol salamat qal (10, s. 69).

Bu misraların müəllifi maraqlı dili, üslub keyfiyyət və məziyyətləri ilə seçilir. Şairin dili çağdaş poetik dilin maraqlı bir örnəyidir. Azərbaycan nitq mədəniyyətinin inkişafında, bədii dilin zənginləşməsində şairin açdığı cığır özünə xasdır.

Əbülfəz Muxtaroğlunun təbiəti kimi sakit və asta, şirin deyim tərz, demək olar ki, bütün əsərlərində özünü göstərir.

Susuz saxlamısan suda,
İmtahandı, bəlkə, bu da.
Ey məni yaradan xuda,
Nə keçib Səndən keçibdir,
Mənimki məndən keçibdir (11, 19)

– deyən Əbülfəz Muxtaroğlu bəzən ümitsizliyə qapılır, küskün olur. Lakin o, mahiyyətə həyatı anlayan, ondan zövq almağı bacaran, çoxlu dostlara malik bir ziyalıdır. Təbiəti və cəmiyyəti sevən, onun hadisələrindən baş çıxarmağı bacaran, bu hadisələrə, insanlara laqəyd qalmağı bacarmayan şairin söz dünyası geniş, söz yaddaşı möhkəmdir. Onun sözlərin ən dərin mənalara nüfuz etməsi ilə yanaşı, onlara özünün də yeni anlam vermək qabiliyyəti vardır.

Azərbaycan bədii-poetik dil gülüstanına asta-asta, usta-usta güllər əkən Əbülfəz Muxtaroğlunun işlətdiyi sözlərin yaranma tarixi bəlli olmasa da, qədimliyi ilə adamı heyrətdə saxlasa da, şairin qələmi ilə düşdüyü məqam yenidir, diqqətiçəkəndir, tərəvətlidir. Beləliklə, Azərbaycan poetik dilinin, bədii üslubunun inkişaf və zənginləşməsində Əbülfəz Muxtaroğlunun müəyyən qədər mövqeyi vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2013
4. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
5. Cəfərli M. İllərin misra yaddaşı / Muxtaroğlu Ə. Bir möhürbənd bəsimdir. Bakı, Təhsil, 1997, s. 3-11.
6. Cəfərli M, Həyat amalının bədii əks-sədasi / Muxtaroğlu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Naxçıvan, Məktəb, 2013, s. 56-60
7. Dünyamalıyev D. Dağ havasına köhlənən şair / Muxtaroğlu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Naxçıvan, Məktəb, 2013, s. 110-118
8. Əliyev K., Qasimov C. “Bir möhürbənd bəsimdir” / Muxtaroğlu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Naxçıvan, Məktəb, 2013
9. İsmayılova N. Naxçıvanda bir şair var / Muxtaroğlu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Naxçıvan, Məktəb, 2013, s. 75-81
10. Muxtaroğlu Ə. Bir möhürbənd bəsimdir. Bakı, Təhsil, 1997
11. Muxtaroğlu Ə. İkinci görüş. Bakı, Nurlan, 2003
12. Muxtaroğlu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Naxçıvan, Məktəb, 2013
13. Məmməd Cəfər. Dil və müasirlik / Həmişə bizimlə. Bakı, Yazıçı, 1980, s. 73-98
14. Vəliyev K. Sözüün sehri. Bakı, Yazıçı, 1986

ABSTRACT

Sadagat Hasanova

The linguistic features of Abulfaz Mukhtaroglu`s activities

In the article it deals about the language of the poet Abulfaz Mukhtaroglu. For this purpose, scientific and theoretical analysis of the characteristics of his language and style are put forward. The poet`s language style properties interesting facts and features shows the authenticity and sincerity of his language. It is understood that, Abulfaz Mukhtaroglu`s poetry is distinguished by the interesting qualities of language and style. The poet`s language is an interesting example of modern poetic language. Abulfaz Mukhtaroglu has a role in the development of a culture of speech and artistic enrichment of the language.

РЕЗЮМЕ

Садагат Гасанова

Языковые особенности творчества Абульфаза Мухтароглу

В статье говорится о языке произведений поэта Абульфаза Мухтароглу. С этой целью на передний план выдвигается научно-теоретическое исследование особенностей языка и стиля. Интересные факты и нюансы особенностей языкового стиля поэта указывают на подлинность и искренность языка его произведений. Выясняется что, поэзия Абульфаза Мухтароглу отличается интересными качествами языка и стиля. Язык произведений поэта является интересным примером современного поэтического языка. Развитие культуры речи и обогащение литературного азербайджанского языка не обошлось без вклада Абульфаза Мухтароглу.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

QURBAN QURBANLI

Naxçıvan Dövlət Universiteti
qurbanliqurban1@gmail.com

UOT: 81.374

LÜĞƏTLƏRİN LEKSİKOQRAFİK TƏHLİLİ: MEQASTRUKTUR, MAKROSTRUKTUR VƏ MİKROSTRUKTUR ANLAYIŞLARI

Açar sözlər: nəzəri leksikoqrafiya, praktik leksikoqrafiya, lüğətlər, leksikoqrafik təhlil, multistruktur, meqastruktur, makrostruktur, mikrostruktur.

Key words: theoretical lexicography, practical lexicography, dictionaries, multistruktur, meqastruktur, macrostructure, microstructure.

Ключевые слова: теоретическая лексикография, практическая лексикография, словари, мультиструктура, мегаструктура, макроструктура, микроструктура.

Qərbi Avropada, konkret olaraq Böyük Britaniyada lüğətlərin leksikoqrafik təhlilinin 300 ildən artıq təcrübəsi mövcuddur (5). Bu müddət ərzində lüğətlərin təhlilinin müəyyən prinsipləri təşəkkül tapmış, formalaşmış, inkişaf etmiş, əlavə və dəyişikliklərə məruz qalmış, mükəmməlləşmişdir və adına “dictionary criticism” (“lüğət tənqidçiliyi”) (5, s.232) deyilən bir elmi istiqamət kimi günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Lüğət tənqidçiliyinin əsas vəzifəsi ən müxtəlif lüğətlərin və digər sorğu əsərlərinin elmi cəhətdən təhlil edilib dəyərləndirilməsi və oxucuya təqdim edilməsidir. Bir sıra Avropa ölkələrində, xüsusilə Rusiyada “Leksikoqrafik tənqid” (8) adlanan lüğət tənqidçiliyi eyni zamanda yeni lüğətlərin yaradılması, bütövlüklə leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin formalaşması və inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Hələ 1984-cü ildə Roger J.Steiner lüğətlərin, xüsusən də ikidilli lüğətlərin dəyərləndirilməsi üçün çoxsaylı göstərişlər işləyib hazırlamışdır (5, s.232).

Müəllifin fikrincə, tək dilli və ya çox dilli lüğətin təhlili zamanı leksikoqraf lüğətçilik prinsiplərinə uyğun olan əsas amilləri nəzərə alınmalı və aşağıdakıları etməlidir:

- 1) lüğətin əhəmiyyətini və onun ümumi və ya xüsusi istifadə üçün nəzərdə tutulmasını müəyyənləşdirməli;
- 2) lüğətin nəzərdə tutulduğu auditoriyanı öyrənməli;
- 3) lüğətin məzmunu və onun verilən tələblərə uyğunluğu səciyyəsinə aşkarlamalı;
- 4) lüğətin məqsədinə uyğun yönümü, yəni dilin öyrənilməsi, tərcümə və yaxud düzgün yazılış və sairə məqsədli olğunu açıb göstərməli;
- 5) bu leksikoqrafik əsərin həcmi müəyyənləşdirilməlidir.

Belə bir təhlil zamanı lüğətin aşağıda göstərilən kateqoriyalarını – leksik elementlər (leksemlər); sözlərin tipləri üzrə təsnifatı; qeyri-leksik elementlər (sözlərin mənşəyi və istifadəsi, tələffüzü, qrammatik informasiyalar, sintaktik elementlər - kəlimələr, cümlələr) və başqalarını bir-bir nəzərdən keçirməlidir.

Başqa bir ingilis tədqiqatçı S.Nilsen isə öz əsərində lüğətlərin yaradılması zamanı istifadə oluna biləcək lüğətlərin təhlili alqoritmini təklif edir (9, s.207). Bu alqoritm başlıca məsələsi kimi o, lüğətin meqastrukturunun öyrənilməsini göstərir. Müəllifə görə, bu zaman lüğətin təyin edilməsi, məqsədə uyğun auditoriyanı müəyyənləşdirilməli və lüğətin tərtibi üçün metodoloji baza aşkarlanmalıdır.

Digər ingilis müəlliflər H.Bargenholtz və S.Tarp belə bir müddəanı əsaslandırırlar ki, lüğətin təhlili onun məzmununun obyektiv təsvirini özündə ehtiva etməlidir (3, s.235). Bu təsvirdə lüğətin istifadəçilər qrupu və funksiyaları kimi əsas kateqoriyalarının qiymətləndirilməsi başlıca yer tutmalıdır. Bu isə öz növbəsində lüğətin giriş və nəticə hissəsində verilmiş informasiyalara əsaslanmalıdır. Lakin qeyd etməliyik ki, lüğət tərtibçiləri heç də həmişə lüğətə yazılmış ön sözdə onun funksiya və təyinatını göstərmirlər. Bunları lüğətin ümumi quruluşunun təhlilindən çıxış edərək müəyyənləşdirmək təhlilçi-leksikoqrafın vəzifələri sırasındadır.

Sorğu nəşrinin təhlili alqoritmini Rusiyada L.M.Stupin və O.M.Karpova (8) işləyib hazırlamışlar. Bu alqoritm 3 əsas təhlil mərhələsindən ibarətdir. Bu lüğətin 1) tipinin müəyyənləşdirilməsi, 2) mənbələrinin və 3) strukturunun təhlili mərhələsidir.

O.L.Rublevaya görə, lüğətlərin təsnifləşdirilməsinin semiotik, formal, linqvistik və paraqramatik kimi parametrik prinsipləri mövcuddur (11, s.32). Bununla belə lüğətin tipini

müəyyənləşdirərkən materialın təsvirinin forma və ya üsulu, lüğətin tərkibi, lüğət məqaləsinin forması, sözlərin düzülməsi (yerləşdirilməsi) üsulu, lüğətin təyinatı və məqsədi, zamana münasibəti, habelə dil aspektinə münasibəti nəzərə alınır (8, s.9).

O.M.Karpova bundan başqa daha bir təsnifat əlamətini – lüğət materialının təqdimat formasını təklif edir ki, bu da ənənəvi (çap) və ya yeni (elektron) olmaqla iki yerə bölünür. İkinci mərhələ lüğət mənbələrinin təhlilidir. Lüğət mənbələri bankı isə lüğətin tipi və təyinatından asılıdır. Bunlar monoqrafiya, dərsliklər, dərs vəsaitləri, məqalələr, bədii əsərlər və sairə ola bilər. Mənbələrin təhlili dilin müəyyən layı və ya öyrənilən sahənin tam mənzərəsini yaratmaq üçün vacibdir.

Üçüncü mərhələ lüğətin strukturunun təhlilidir. Bu məsələ bizim birbaşa maraqlarımızda olduğundan ona daha ətraflı nəzər salmaq.

Müasir dilçilikdə istənilən lüğətə bir-biri ilə bağlı strukturlardan ibarət olan multisturktur kimi baxılır. Lüğətin tərkibi və hər bir strukturun funksiyalarına dair iki fikir mövcuddur. Birinci fikrə görə, arxitektonik struktur komponentləri kimi lüğətin makrostrukturunu və mikrostrukturunu mövcuddursa, ikinci mövqedə isə üç komponentdən – meqastruktur, makrostruktur və mikrostrukturdan söhbət getməlidir.

Birinci mövqedə duran V.V.Dubiçinskiyın sözlərinə görə, “Daxili əlaqələri və çoxplanlı quruluşu olan müstəqil sistem kimi lüğətin ümumi problemlərini onun makrostrukturuna şamil etmək lazımdır. Leksikoqrafik əsərin strukturunun ümumi prinsipləri, lüğət vahidlərinin arasındakı sinonimlik, antonimlik, omonimlik, paronimlik, hipotiponimlik (cins-növ) münasibətləri, semantik sahənin, tematik və leksiko-semantik qrupların xarici əlaqələri, dil vahidlərinin lüğətdə yerləşdirilməsi, prinsipləri və sairə lüğətin makrostrukturunu yaradır” (7, s.60-61). Bununla belə, müəllif lüğətə əlavə edilən ön sözün, indeksin də makrostrukturun zəruri elementləri olduğunu göstərir. V.V.Dubiçinskiyə görə, xarici və daxili tərəflər nəzərə alınmaqla lüğət materialının təşkili məsələləri (məsələn, sözlərin əlifba və ya tematik (ideoqrafik lüğətlər) düzülüşü, habelə lüğətlərin sol (sözlük) və sağ (vahidlərin mənalandırılması və ya tərcümə ekvivalentləri) tərəfləri və digər məsələləri də makrostruktura aid edilir.

Rus leksikoqrafı M.A.Bobunova makrostrukturla əlaqədar belə yazır: “Bəzi hallarda bu terminin dar mənada anlaşılması müşahidə olunur. Belə ki, lüğətin makrostrukturuna əsas göstərici hüdüdlərində yalnız lüğət məqaləsinin təşkili kimi baxırlar” (4, s.84). Belə bir məhdud yanaşma ilə kifayətlənməyən müəllifin fikrincə, makrostruktur anlayışına lüğətin “Ön söz”dən başlayaraq “Əlavələr”ədək tərkibini və vahid məqsəd ətrafında birləşmiş bütün kompozisiya hissələrinin qarşılıqlı fəaliyyətini daxil etmək lazımdır. Beləliklə, lüğətin makrostrukturunu məsələlərinə leksikoqrafik nəşrin bütün hissələrinin təşkilinin müəyyənləşdirilməsini, leksikonun seçilməsini, sözlüyün həcmi və xarakterini, habelə lüğət məqalələrinin yerləşdirilməsi prinsiplərini şamil etmək lazımdır.

M.A.Bobunovanın fikrincə, lüğətin makrostrukturunu lüğət nəşrinin bütün kompozisiya komponentlərini özündə ehtiva edir və bundan başqa makrostruktur dedikdə leksikanın seçilməsi, onun həcmi, xarakteri, habelə lüğət məqalələrinin yerləşdirilməsi prinsipləri də nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, M.A.Bobunovanın fikri V.V.Dubinskiyın mövqeyi ilə üst-üstə düşür.

Bizə isə belə gəlir ki, baxılan mövqedə “makrostruktur” anlayışının məzmunu əsassız olaraq mürəkkəbləşdirilmiş və yaygınlaşdırılmışdır. Bir tərəfdən, lüğətin kompozisiya elementlərinin məcmusu (yəni, ön söz, korpus, indeks və sairə), digər tərəfdən isə sözlərin, lüğət məqalələrinin lüğətdə yerləşdirilməsi (düzülüşü), leksikanın seçilməsi, təqdimatın üsul və tipləri və sairə bu məzmunu daxil edilir. Başqa cür desək, eyni bir yerdə lüğət təşkilinin həm xarici (kompozisiya elementləri), həm də daxili (materialın yerləşdirilməsinin təşkili və sairə) aspektlərin baxılmasından söhbət gedir ki, bunu da biz məqsəduyğun hesab etmirik. Ədəbiyyatı araşdırarkən aydın olur ki, lüğətlərin tərkibinə üç komponentli multisturktur kimi baxılmasına dair ikinci mövqenin tərəfdarları daha çoxdur. Lüğətin üç komponentli multisturktur kimi ortaya çıxarılması və öyrənilməsi XXI əsrin əvvəlinə təsadüf edir. Əsası O.M.Karpova tərəfindən əsas qoyulan üç komponentli struktur anlayışının tərkibində meqasturktur, makrostruktur və mikrostruktur fərqləndirilir. Meqasturkturun “makrostruktur” anlayışı ilə yanaşı olaraq lüğətin ayrıca və daha yüksək səviyyəli struktur komponenti kimi götürülməsi, bizə görə, tamamilə əsassızdır. Çünki belə yanaşma tədqiqat obyektinin daha mükəmməl strukturlaşdırılması deməkdir ki, bu da leksikoqrafik əsərin təhlilini adekvat şəkildə aparmağa imkan verir.

Meqastruktur, bir qayda olaraq, lüğətin iri kompozisiya elementlərini nəzərdən keçirilir. Bu, üç hissədən - 1) giriş hissə, 2) əsas hissə və 3) yekun hissədən ibarət olur. Giriş hissəyə adətən ön söz, minnətdarlıq bildirişi (Bu adətən əcnəbi lüğətlərdə olur), “Lüğətdən necə istifadə etməli” adlı təlimat, ixtisarlardan siyahısı, əlifba (birdilli lüğətlərdə) və ya əlifbalar (çoxdilli lüğətlərdə) daxildir. Əsas hissə lüğətin korpusu – bütövlükdə lüğət məqalələrinin məcmusudur. Ən müxtəlif əlavələr, məsələn, coğrafi və şəxsi

adların siyahısı, indekslər və sairə lüğətlərin yekun hissəsini təşkil edir. Sadalanan bu subelementlər, onların təşkili, təqdimat üsulları, yerləşdirmə qaydası, tamlığı və ya müxtəlifliyi lüğətin meqasturkturuna aiddir.

Lüğətlərin meqasturkturuna daxil olan subelementləri mütləq və fakültativ olaraq iki yerə bölürlər. Mütləq subelementlər sırasına titul vərəqəsi və ad, mündəricə, ön söz və ya giriş sözü, sözlük şamildir. Fakültativ subelementlər sırasında ithaf, müəllif haqqında məlumat, şərti işarələr siyahısı, anlatma məqaləsi, lüğətdən istifadə haqqında məqalə, linqvakultur və kulturoloji arayışlar, bibliografiyanı göstərmək olar. Bəzi komponentlər, məsələn, anlatma (elmi-populyar məqalə), bibliografiya müxtəlif lüğətlərdə ya giriş hissədə ya da əlavələrdə verilə bilər.

Lüğət haqqında əsas informasiya adətən “Ön sözdə”və/və ya “Giriş məqaləsi”ndə və titul vərəqində verilir. Qeyd edək ki, lüğət haqqında ən mühüm məlumatlar “Ön söz” və/və ya “Giriş sözü”ndə olub-olmamasından asılı olmayaraq lüğətin titul vərəqində qısaca verilir. Əsas informasiyalar sırasına: 1) lüğətin təyinatı, 2) istifadəçilər kateqoriyası, 3) lüğət vahidlərinin sayı, 4) onların seçim prinsipi, 5) lüğətin təşkili və tərkibinin xüsusiyyətləri, 6) əvvəlki nəşrlərdən fərqli cəhətləri daxildir. Yenidən nəşr olunmuş lüğətlərdə edilmiş dəyişikliklər və dəqiqləşdirmələr haqqında məlumatlar da göstərilir.

“Ön söz”ün əsas vəzifəsi istifadəçiləri təqdim olunan dil materialının başlıca xüsusiyyətləri ilə tanış etmək, onu anlaşılan elmi-populyar dildə səciyyələndirmək, konkret lüğət üçün seçilmiş leksikoqrafik vahidləri əsaslandırmaqdır.

Lüğətlərdə “Lüğətdən istifadə qaydaları” adlı məqalə də verilir. Orada, bir qayda olaraq, bu leksikoqrafik əsərin quruluşu və təyinatı barəsində əsaslandırılmış və ətraflı informasiya olur. Məhz burada təqdim olunan lüğətin makrostruktur və mikrostrukturun xüsusiyyətləri, vahidlərin fiksə edilməsi prinsipi, lüğət məqaləsi, işarələrin xüsusiyyəti haqqında əlavə informasiyalar öz əksini tapır. Bu məqalədə lüğət məqalələrinə aid çoxsaylı misallar – müəllif şərhlərinə əlavə edilmiş illüstrasiyalar da verilir. Şərti ixtisarlar və işarələr siyahısı da lüğətin meqasturkturunda yer tutur. İkidilli lüğətlərdə şərti işarələr hər iki dildə verilir.

Meqastruktura daxil olan “Əlavələr” bölməsinin fakültativ xarakterli olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik. Elə lüğətlər var ki, məsələn, 843 səhifədən ibarət olan “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin (1) 70 səhifəsini əlavələr təşkil edir. Baxdığımız digər lüğətdə (“Rusca-azərbaycanca lüğət. 3 cildə”) (2), təəssüf ki, heç bir əlavə yoxdur. Beləliklə, aparılmış araşdırmalar göstərdi ki, baxılan lüğətin meqastrukturunun tərkibində mütləq və fakültativ hissələr mövcuddur. Fakültativ hissələrin mövcudluğu lüğətin məqsədlərindən və yönəldiyi auditoriyadan asılıdır. Azərbaycandilli lüğətlərdə əsas diqqət ön sözə, lüğətdən istifadə qaydalarına yetirilir. Bəzi lüğətlərdəki “Əlavələr” əlavə ekstralingvistik informasiya vermə baxımından təqdirəlayiqdir. Beləliklə, meqasturkturdakı xeyli miqdarda əlavə informasiyanın olması lüğətin asan anlaşılan formada təqdimatı ilə yanaşı onun kifayət qədər informasiya verə bilmək imkanlarını artırır və deməli, gözlənilən tələbatı dolğun ödəyə bilmək səviyyəsinə çatdırır.

Meqastruktur anlayışının məzmununu müəyyənləşdirdikdən sonra “makrostruktur” termini ilə ifadə olunan anlayışın araşdırılmasına keçək. Makrostruktur dedikdə ilk növbədə lüğətin korpusu məsələləri anlaşılır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sözlük, onun təşkili prinsipləri, lüğət vahidləri arasındakı sinonimik, antonimik, omonimik, paronomik və digər münasibətlər, ümumiyyətlə lüğət korpusu strukturunun ümumi prinsipləri makrostrukturun məzmununa daxildir. Sözlüyün təşkili, yəni bütövlükdə baş sözlərin (giriş vahidlərin) lüğət korpusunda yerləşdirilməsinin təsviri məsələləri makrostrukturun obyektidir. Qeyd edək ki, makrostrukturda lüğət korpusu ikili planda – sol və sağ tərəflər planında nəzərdən keçirilir. Sol hissə bilavasitə sözlülükdən, yəni lüğətdə təsvir olunan leksik vahidlərin tam siyahısından ibarətdir. “Sözlük, birincisi, leksikoqrafik interpretasiyaya məruz qalan dil vahidlərinin (sözlərin, frazeologizmlərin, morfemlərin və digərlərinin) müəyyən ardıcılıqla (öncə əlifba üzrə) düzülmüş siyahısı, ikincisi, dilin bütün baş sözlərinin məcmusudur” (8, s.107). Sözlüyün giriş vahidlərinin təhlili leksikanın seçilməsi prinsipləri, materialın yerləşdirilməsi, habelə sözlüyün həcmi və xarakterinin müəyyənləşdirilməsi üçün zəruridir. Lüğət üçün materialın seçilməsi prinsiplərinin təhlili makrostrukturun vacib məsələlərindəndir. Təbiidir ki, materialın toplanması vəzifəsi ciddi şəkildə seçilmiş tədqiqat metodlarının yerinə yetirilməsi və lüğət üçün zəruri informasiyanın seçilib götürülməsindən ibarət olur. Bu zaman başlıca meyar mövcud dil kollektivində ləksemin funksional rolu ilə, habelə digər prinsiplərlə müəyyənləşməlidir. Makrostrukturun öyrənilməsi zamanı baş sözlərin başlanğıc (ilk), sözdəyişmə (qrammatik) və sözdüzəltmə (derivatlar) formalarının təqdim edilməsinə diqqət yetirilir. Bu zaman müntəzəm və qeyri-müntəzəm qrammatik kateqoriyalar, xüsusi isimlər, söz birləşmələri və mürəkkəb sözlərin lüğətdə fiksə edilməsi prinsiplərinə xüsusi önəm verilir. Beləliklə, makrostrukturun təhlili sözlüyün formalaşdırılması prinsipləri və onun tərkibini aşkarlamağa imkan verir.

Mikrostruktur anlayışına çoxplanlı ayrıca bir sistem kimi lüğət məqaləsinin quruluşu problemləri şamil edilir. Buraya lüğət məqaləsini tərkibinin formatı, həcmi, lüğətdə təsvir olunan dil vahidləri haqqında müxtəlif informasiyaların təqdim edilməsi daxildir. Lüğət məqaləsi əslində lüğət adlı bu əsərin məğzini, onun mərkəzi nüvəsini təşkil edir. “Lüğət məqaləsi xüsusi bir janr kimi informasiya-sorğu ədəbiyyatının əsas kompozisiya və kommunikativ vahididir” (6, s.205). Mikrostrukturun təhlili konkret lüğət məqalələrində materialın təşkili üsulunun müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Belə təhlil sözün işlədilməsi xüsusiyyətlərini, cürbəcür əlavə semantik-funksional xarakteristikasını aşkarlamaq üçün zəruridir. Lüğət məqaləsinin strukturu və onun metadili metastrukturun təhlili baxımından leksikoqrafiya nəzəriyyəsində tədqiq olunur ki, bu da məhz sözün leksikoqrafik işlənilməsi nəticəsində lüğət məqaləsinin informativliyi müəyyənləşdirilir. Məhz baş sözün təqdim edilmə üsulları və onun təsvir edilmə xüsusiyyətləri aşağıdakı informasiyaları – qrammatik, orfoepik, üslubi, xronoloji, toponimik, etimoloji və/və ya funksional informasiyanı özündə ehtiva edir. İzahat və ya definisiya (təsviri, baxdırma üsullu və ya sinonimlə verilən), illüstrativ nümunələr və ya izahatlar, qrafik illüstrasiyalar (şəkillər, qrafiklər, cədvəllər və sairə) lüğət məqaləsinin tərkibinin başlıca komponentləri sırasında olur.

Beləliklə, lüğətlərin yaradılması zamanı diqqətə alınan əsas parametrlər: lüğətin funksiyası, predmet sahəsi, auditoriya məqsədyönlülüyü, habelə bu lüğətin tərtibinə xidmət edən mənbələr, onların məqsəd və təyinatı da lüğətin meqastrukturu, makrostruktur və mikrostrukturunun təhlili zamanı nəzərdən keçirilir. Lüğətin xarici (kompozisiya elementləri) və daxili (korpus, lüğət məqaləsi) aspektlərinə bütövlükdə üç komponentli multistruktur kimi baxılması, lüğətin meqastuktur, makrostruktur və mikrostrukturun leksikoqrafik təhlilinin aparılması məqsədəuyğun hesab edilir. Çünki belə yanaşma tədqiqat obyektinin daha mükəmməl strukturlaşdırılması deməkdir ki, bu da leksikoqrafik əsərin təhlilini adekvat şəkildə aparmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. 6-cı nəşr. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013, 843 s.
2. Rusca-azərbaycanca lüğət. 6-cı nəşr. 3 cildə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, I c. 728 s., II c. 848 s., III c. 672 s.
3. Bergenholtz H., Tarp S. Manual of Specialised Lexicography: the preparation of specialised dictionaries. Amstredam, 1995. 254 p.
4. Бобунова М.А. Русская лексикография XXI века, учебное пособие.- Москва, Флинта: Наука, 2009
5. Будкова С.С. Определение параметров терминологического справочника на основе анализа словарных источников// Молодой ученый, №12 (35).Т.1, 2011, с. 230-232
6. Денисов П.Н. Теория, практика и история лексикографии в их единстве и взаимообусловленности.- В кн.: Проблемы учебной лексикографии и методики обучения лексике. М., 1977
7. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие. – М., Наука, Флинта, 2008, 432 с.
8. Карпова О.М. Английская лексикография. Москва:Академия, 2010, 176 с.
9. Морковкин В. В. Основы теории учебной лексикографии. М., 1990
10. Nielsen S.The evaluation of Outside Matter in Dictionary Reviews/ Lexikos 19 (AFRILEX-reeks/series 19: 2009): 207-224 [Elektron resurs] lexikos.journals.ac.za/pub/article/viewFile /436/161
11. Рублева О. А. Лексикология современного русского языка. Владивосток, 2004, 250 с. [Elektron resurs] <http://window.edu.ru/resource/008/41008>

РЕЗЮМЕ

Гурбан Гурбанлы

Лексикографический анализ словарей: понятия мега-, макро- и микроструктуры

В статье рассматриваются вопросы истории и принципов лексикографического анализа словарей в трудах по теории лексикографии. Отмечается, что лексикографический анализ словарей в Европе, в частности, в Англии, имеет историю свыше 300 лет, где сложились, сформировались и

усовершенствовались основы анализа словарей под названием “dictionary criticism” (критика словарей) и дошли до наших дней. В ряду славянских стран, особенно в России данное лексикографическое направление позднее получило название «лексикографическая критика». В статье из определенных задач лексикографического анализа словарей автор останавливается на вопросе о структуре словарей. Анализируя основные работы теоретиков-лексикографов, автор освещает два подхода в отношении к мультиструктуре словарей. В статье обосновывается позиция тех лексикографов, которые видят в структуре словарей три композиционных элементов: мегаструктуру, макроструктуру и микроструктуру. Мегаструктура словаря включает крупные композиционные элементы словаря, состоящие из вводной, основной и заключительной частей. Все субэлементы, их организация, способы представления, правила расположения и тому подобные входят в мегаструктуру словаря. Макроструктура словаря включает вопросы корпуса словаря. Словник, принципы его составления, синонимические, антонимические, омонимические, паронимические и иные отношения между словарными единицами, в целом общие принципы построения структуры корпуса словаря входят в содержание понятия макроструктуры. Понятие микроструктуры включает в себя проблемы построения словарной статьи как отдельной многоплановой системы. Сюда также входят формат и объем состава словарной статьи, презентация различного рода информации о языковых единицах, описываемых в словаре.

В статье два словаря азербайджанского языка – однотомный орфографический и четырехтомный толковый словари рассматриваются в плане их структурных композиций.

ABSTRACT

Gurban Gurbanli

Lexicographical analysis of dictionaries: Notions of mega-, macro- and microstructure

The article deals with the questions of history and principles of lexicographical analysis of dictionaries in the theoretical writings of lexicography. It is noted that lexicographical analysis in Europe, particularly in England has the history of more than 300 years where bases of analysis of dictionaries were founded, emerged and improved under the title of ‘dictionary criticism’ and reached today. Current lexicographical trend got the name ‘lexicographical criticism’ later among the Slavic countries, specially in Russia. In the article the author stands on the question about the structure of dictionaries in the frame of certain tasks of lexicographical analysis of dictionaries. Analyzing most of the works by theoreticians and lexicographers, the author highlights two approaches in relation with multistructural dictionaries. In the article those lexicographers’ attitudes are justified who see three compositional elements in the structure of dictionaries: megastructure, macrostructure and microstructure. Megastructure of a dictionary includes major compositional elements of the dictionary, consisting of introductory, main and concluding parts. All the subelements, their constitution, means of expression, rules of arrangement and all of this kind include in the megastructure of the dictionary. Macrostructure of the dictionary comprises the questions of the corps of the dictionary. Lexicon, principles of its formation, synonymous, antonymous, homonymous, paronymous and other relations among vocabulary units. As a whole, general principles of building the structure of the corps of the dictionary include in the content of microstructure. The notion of microstructure covers the problems of building vocabulary entry as a multidimensional system. Here’s also included the format and the volume of members of vocabulary entry, presentation of different genders, information about language units described in the dictionary.

In the article, two dictionaries of the Azerbaijani language, one-volume orthographical and four-volume colloquial dictionary are discussed in the frame of their structural composition.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

QALIBƏ HACIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

galibehaciyeva@mynet.com

oguz.haciyev@gmail.com

UOT: 81

NAXÇIVAN, GÜNEY AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU ŞİVƏLƏRİNDƏ MÖVCUD – QIL//GİL MORFEMİNİN TARİXİ İZLƏRİ

Açar sözlər: (-qıl//gil//ğıl) şəkilçisi, qrammatik formalar, Türk dilləri, dialekt, Naxçıvan, Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu.

Key words: affix (-qıl//gil//ğıl), grammatical forms, Turkish, dialects, Nakhchivan, South Azerbaijan, Eastren Anatoly.

Ключевые слова: аффикс –гыл//гиль, грамматические формы, тюркских, диалекты, говоры, Нахичеван, Южный Азербайджан, Восточно-Анатолических.

Tədqiqatlar göstərir ki, ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrdə də türk dilinin tarixi morfoloji xüsusiyyətləri və sintaktik konstruksiyası əsaslı şəkildə mühafizə olunmaqdadır. Leksik və qrammatik morfemika, həmçinin morfoloji kateqoriyalar baxımından çox zəngin olan müasir Azərbaycan dilinin dialektləri və onun cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan qrupu şivələrinin türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli tədqiqində türk dilləri üçün xarakterik tarixi qrammatik formalar ortaya çıxır. Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də 2 və 4 variantlı şəkilçilərlə yanaşı, 1, 3 və daha çoxvariantlı qrammatik formalara da rast gəlinir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən qədim tarixə malik bu tip bir çox qrammatik formaların Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu şivələrində paralel işlənməsi Azərbaycan dilinin tarixi arealını müəyyənləşdirmək və qrammatik quruluşunun inkişaf prosesini izləmək imkanı yaradır.

Qədim yazılı abidələrin dili üçün xarakterik olan, əsrlər boyu klassik ədəbiyyatda mövcud bir çox leksik vahidlərin və qədim qrammatik formaların müasir dialekt variantlarının türk dilləri müstəvisində müqayisəsi müasir Azərbaycan dilinin ən qədim tarixi qatlarının açılması baxımından olduqca aktualdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olmayan, lakin digər türk dillərində işlənən belə tarixi qrammatik formaların Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Anadolu şivələrində paralel şəkildə daşlaşıb qalması hər üç bölgənin dialekt və şivələrinin eyni dilin tarixi köklərinə bağlı olduğunu təsdiq edir.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri üçün xarakterik olan belə qrammatik formalardan biri qədim türk abidələrinə və Azərbaycan dilinə məxsus klassik ədəbi əsərlərdə tez-tez müşahidə olunan və türk dilləri üçün xarakterik olan **-qıl//gil** morfemi və bu morfemin **-qınan//-ginən//gilən** kimi fonovariantlarıdır. Bu qrammatik formalar artıq müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmir. E.Əzizovun söylədiyi kimi, müxtəlif dövrlərin yazılı abidələri özlüyündə yazı dili faktoru olsa da, onlarda az və ya çox dərəcədə yarandığı dövrün dialekt əlamətləri mövcuddur. Amma ədəbi dil norması dəyişən olduğundan yazılı abidələrdə dialektizimlərin xarakteri heç də hər vaxt eyni olmur. Ədəbi dilin müəyyən bir dövründə dialekt əlaməti olan bir xüsusiyyət başqa bir tarixi mərhələdə ədəbi normaya çevrilir. Eyni zamanda, əvvəlki dövrlərdə ədəbi dil norması sayılan xüsusiyyətlərin sonrakı dövrlərdə arxaikləşməsi özünü göstərir. Arxaizimlərin ədəbi dil faktı olanlar dildən çıxır, dialektə uyğun gələnəri isə dildə qalır. Göründüyü kimi, bu arxaizimlər həm də dialekt faktıdır. Tam tərsi olaraq bu kimi arxaizimlər şivələrdə qorunmazdı. Bəzən haqqında danışılan dil hadisəsi ədəbi dil faktı kimi görünə bilər. Amma unudulmamalıdır ki, ədəbi dil ümumiyyətlə dialektə bağlıdır. Yəni eyni bir dil faktı həm ədəbi dilə, həm də dialektə aid ola bilər. Bunun üçün də bu cür xüsusiyyətləri ya yazarların mənsub olduğu dialektin əlaməti, ya da tarixi dil faktı kimi qiymətləndirilməlidir" (1, s. 9).

Tədqiqatlar göstərir ki, klassik ədəbi dil üçün səciyyəvi olan, qədim türk abidələrinin dilində, eləcə də müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində aktivliyi ilə diqqəti cəlb **-qıl//gil//ğıl** şəkilçi morfemi və onun variantları **-qınan//-gunan//-ginən//gilən//-cınan//-cinən**-in Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində ortaq işlənməsi heç də təsadüfi dil hadisəsi deyil. Araşdırmalar göstərir ki, XVIII əsrə qədər qədim türk abidələrinin bir çoxunda aktiv müşahidə olunan bu şəkilçi morfem Azərbaycan dilində daha öncəki dövrlərdən

işlənəkdədir. Bunu Orxon kitabələri və Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsəri ilə yanaşı, Azərbaycanın qədim folklor nümunələri, xüsusilə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının, eyni zamanda Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoludan toplanmış dialekt və folklor materialları və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri təsdiq edir:

*Bu adamnan **geçginen**, bunu ireddele men bir gün durmanam* (Yıl.) (2, s.279).

Koşın –konım ağışka,

Kılğil angar ağırlık,

Artut alıp **anunğıl**,

Edhü tavar oğurluk (3, s.175).

Abbas diyer dur gülşanı **gezginen**,

Gelem götür bu sözləri **yazginan**

Öz elimnen, öz mezarım **qazginan**

Əzizim, mənə yazdır,

Kağızın mənə yazdır,

Dostlardan xeyir xəbər

Beyem goymıyassan mazara gelin (İğ., Kark) (4, s.13). **Alginən mənə yazdır** (Təb.).

Göründüyü kimi, hər üç bölgənin dialekt qatında aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edən **-qıl** morfemi həm kök, həm də şəkilçi kimi ən qədim dövrlərdən klassik ədəbi əsərlərin dili üçün səciyyəvidir. Qədim folklor nümunələri və yazılı abidələrin dili **-qıl/-gil-in** həm şəkilçi, həm də kök morfem olaraq XI əsrdən daha əvvəlki dövrlərə aid olduğunu təsdiq edir. M. Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsəri ilə birlikdə, daha qədim qaynaqlarda, xüsusilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında ahəngə uyğun olaraq müxtəlif fonovariantlarda müşahidə olunan **-qıl/-gil/-ğil** şəkilçisinin müasir Azərbaycan dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel şəkildə qorunması faktı da məhz bu qədim tarixi kökə əsaslanır.

Bərü **gəlgil**, başım baxtı, evim taxtı!

Yerindən urı **turğil!**

Ala çadırın yer yüzünə **dikdirgil!**

Atdan, ayğırdan, dəvədən buğra,

koyundan koç **öldürgil!**

İç Oğuzun, Tış Oğuzun beğlerin üstünə

yığnağ **etgil!**

Ac görsən, **toyurğil!** Yalınıcığ görsən, **tonatğil!**

Borclıyı borcundan **kurtargil!** (5, s.108).

-qıl morfemi XIX əsr ədəbi dili üçün norma olmasa da, türk dillərinin orta əsrlərə aid yazılı abidələrin dilində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. XVII-XVIII əsrlərə aid yazılı nümunələr də **-qıl/-gil/-ğil** şəkilçisinin bu dövrlərdə ədəbi dilin qrammatik ünsürü olaraq daha aktiv müşahidə olduğunu təsdiq edir.

Ol pəri mütləq məni-rüsvayə **qılmaz** iltifat,

Ey Füzuli, bilməzəm cürmi-məni-rüsva nədir. (6, s.171, c.2.) (M.Füzuli).

Zar könlüm Tanrına **qılğil** sena iman ilən,

Buldı rövnəq dinü iman taəti sübhan ilən (7, s.223) (Nəsr Bakui).

Dərd ilə sən Nəsiminin gövhərini gəl **almağil**,

Aşiq olan kişilərə eşqə sipər nə faidə (8, s. 43) (Nəsimi).

Gəlgil ki, müştəq olmuşam şirin ləbin gül qəndinə,

Gəlgil ləbin qəndin ilət gül anların gülqəndinə (8, s.40) (Nəsimi).

Nə surət var, nə mə'ni var, nə göftarım, nə kirdarım,

Yox eylə varımı, yoxdan məni var **etginən**, yarəb (9, s.37) (Q.Təbrizi).

Yeri, şəbi-qəmim, ey şəm, rövşən **eyləməgil**,

Bu gündə çün məni ol atəşin üzər istər (9, s.68) (Q.Təbrizi).

Müasir Azərbaycan dilinin tarixi qrammatik xüsusiyyəti kimi ortaya çıxan və Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialekt və şivələrində qədim tarixi dil faktı kimi mühafizə olunan bu kök (**səcdə qılmaq**, **namaz qılmaq**) və şəkilçi morfem (**gə+ginən**, **danış+ginan**, **yu+gunan**) əski Anadolu türkcəsinin də tarixi qrammatik cəhəti kimi özünü göstərir. İsa Sarı müasir Anadolu şivələrində əmr formasının göstəricisi kimi işlənən **-qıl/-gil-i** əski Anadolu türkcəsinin qədim tarixi izi kimi səciyyəlidir: *Hak seni sultan kılısar kamuya* (10, s.1-6). Cavad Heyət də əski Anadolu türkcəsində bu morfemin **-ğil/-gil**,

ol +ğil və gör+gil formalarının mövcud olduğunu göstərir (7, s. 159 c.I). Verilən nümunələrdən aydın olur ki, *-qıl//gil//ginən//gilən* forması XIV-XVIII əsrin poetik dili üçün daha səciyyəvi olsa da, II şəxs təkinin əmr şəkli kimi analitik üsulla *-a//ə* mörfeminə “*gör*” feilini əlavə etməklə ifadə olunur ki, bu zaman “*gör*” feili öz müstəqil qrammatik mənasını itirərək, əmr məzmunundan uzaqlaşaraq feilin arzu şəklinə yaxınlaşır (11, s. 386, c.1.).

Dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları və XIV-XVIII əsr klassik Azərbaycan ədəbi dilində şəkilçi morfem kimi *-qıl//gil//ğil* şəklində mövcud olan bu qrammatik forma XVII əsrdən sonra *-qınan//ginən//gilən* şəklinə keçərək Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də aktiv şəkildə paraleliyini qorumaqdadır.

Balam yatar beşikdə,
Bülbül oxur eşikdə
Sən yat yuxun *alginən*
Mən durmuşam keşikdə (Təb.) (12, s. 247).
Sarı qavın dilimi,
Uçurdum bilbilimi,
Gelginen tufar dalına
Deyim derdi dilimi (Sark., Bard.) (4, s. 179).
Heydərbaba, mərd oğullar *doğgunan*,
Namərdlərin burunların *ovgunan*,
Gədəklərdə qurdları tut *boğgunan*,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
Qoyunların quyruqların qatlasın (Təb.) (13, s. 31).

Oğuzların qədim dil faktı kimi bu gün türk xalqlarının ortaq tarixi ədəbi nümunəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları, Orxon kitabələri və XIV-XVII əsr klassik Azərbaycan ədəbi nümunələrinin dilində daha aktiv müşahidə olunan *-qıl//gil//ğil* şəkilçi morfemi müasir Azərbaycan dilinin digər dialekt qruplarında, xüsusilə, Bakı dialekti və Muğan (*İtələ bağlıdu qorxmagenin* (14, s.25) şivələrində də aktivliyini qoruyur. E. A. Bağirov *-qıl//gil//ğil* şəkilçisinin XVII əsr ədəbi dili üçün xarakterik olan *-qınan//gilən//ginən//qılən* variantlarının isə XVIII əsrdən sonra Azərbaycan dilində daha geniş yayıldığını göstərir (15, s. 24-25). Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, Orxon-Yenisey abidələrində olduğu kimi, hətta XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi nümunələrində də bu şəkilçinin işlənməsi faktına təsadüf edilir: *Sən Müşviqin yanında qalginən sənə qurban* (M. Müşfiq).

"Sabımın tüketi *eşidgil*, ulayı iniyünüm, oğlanım, birki uğuşum bodunum, birye Şadapıt beğler..." (Sözlerimi başdan sona eşidin, əvvəl siz qardaşlarım və oğullarım, birləşmiş boyum və xalqım, sağdakı Şadapıt bəylər...) (16, s. 34-35).

Kül Tigin kitabəsindən verilmiş bu nümunədə *eşidgil* feilinin tərkibində işlənən və hərəkətin əmr şəklini ifadə edən *-qıl//gil* şəkilçi morfemin fonovariantlarının (*-qıl//gil//ğil//qınan//ginən//gilən//cınan*) etimologiyası haqqında türkologiyada da maraqlı fikirlər mövcuddur. V.V.Radlov, J.Deni türk dillərində mövcud olan bu şəkilçinin *qıl* (*etmək*) feilindən törədiyini göstərir. Ə.A.Bağirov öz tədqiqatlarında A.N. Kononov, M. Şirəliyev, E. Emre, A.M. Şerbak, M. Rəhimov, V.V. Radlov və J.Denin kimi türkoloqların fikirlərinə əsaslanaraq bu etimologiyanın üzərində dayandığını göstərir (15, s. 25).

Tədqiqatlar göstərir ki, Güney Azərbaycan dialekt və şivələrinin əksəriyyətində əmr şəklinin bu qrammatik forması işlənməkdədir. Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Təbriz dialektində *-ginən//ginan//gunan* (*gəlginən, yazgınan, durgunan*) Əbiverdi şivəsində *-ginan*, Salmas şivəsində *-gine//gina* (*çimginə, işginə, olgina*) şəklində müşahidə olunan əmr forması Güney Azərbaycanın Xərvi-Ülya və Çarum şivəsində I şəxs təkində bəzən *-ayım, cəmində* isə *-ik, -ayıl//alım*, II şəxs təkində *-in//iniz* şəklində işlənir (7, s.56). Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində feilin əmr formasının digər bir qrammatik göstəricisi də *-mala//mələ-dir*: *qarmala, hörmələ, yağmala, dürtmələ basmala*. Şərqi Anadolu şivələrində əski Anadolu türkcəsinin tarixi izlərini yaşadan əmr şəklinin daha bir forması isə *-saşana* şəklində müşahidə olunur: *bilsəne, okusaşana. Kafir elindən kurtarsaşana, 16 yıldır kafir elində dutsaktır didi* (17, s.82).

XI-XVIII əsrlərə aid materiallar təsdiq edir ki, *-qıl//gil* və onun fonovariantları *-qınan//ginən//gilən* şəkilçiləri həmin dövrlərdə qrammatik norma halında işlənmiş, XIX-XX əsrlərdə isə Azərbaycan dilinin dialekt qatında geniş miqyasda yer almışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzizov. E. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999
2. Selahettin O., Ercilasun A.B, Ensar A. Arpaçay köylerinden derlemler. Ankara, 1998
3. Mahmud Kaşğarlı. “Divanü Lüğat-it Türk”. Çeviren Besim Atalay. TDKY, Ankara, 2013
4. Ahmet Caferoğlu. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara, TDKY:182, 1995
5. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, “Yazıçı”, 1988
6. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. İkcildlik. I və II cild. Bakı “Azərbaycan Ensiklopediyası” 1995
7. Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2011
8. İmaddəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Maarif”, 1985
9. Qövsü Təbrizi. Divan. Bakı “Elm və təhsil”, 2012
10. İsa Sarı. Eski Anadolu Türkçesi -1. Türk dili ve edebiyatı ders notları. www.isa.sari.com.
11. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı, 2007. c.1.
12. Təbriz Folklor öpnəkləri. AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, “Nurlan”, 2013
13. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Elm”, 2000
14. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, “Elm”, 2005, 335 s.
15. Bağirov E.A. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan dili mənbələrində fel formaları. Bakı, 1986
16. Talat Tekin. Orhon yazıtları. İstanbul, “Simrug” Yayınları, 1995
17. Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz. Eski Anadolu Türkçesi. Ankara, Gazi Kitabevi, 2010

ABSTRACT

Galiba Hajiyeva

The ancient historical grammatical forms - *gil//gil* of the Nakhchivan, south Azerbaijan and anatoly dialects

The ancient lexical and grammatical elements that existed in the classic literature are compared with modern dialects and accents. It has great importance on studying the history of the language. These grammatic forms that exist in several Turkic dialects keep the ancient vestages of the Turkic languages. One of these ancient grammatical elements is the suffix “*-gil*” and its variants attract attention. These suffixes exist in the present Nakhchivan dialects, but do not exist in the present Azerbaijan literary language.

The linguists A.N.Kononov, M. Shiraliyev, E.Emre, A.M.Sherbak wrote that these suffixes have derived from the verb “*-qıl*”. The suffix and its variants that spread in the Turkic languages till the VIII century have been used in the Azerbaijani language since the ancient times. The suffix that was used in the Orkhon inscriptions, M.Kashkharli’s “Divani Lugat-it Turk” scientific work and in the “Kitabi-Dede Gorgud” eposes’ language. In the modern Azerbaijani language this suffix is added to the verbs in the second person singular and expresses the imperative form.

РЕЗЮМЕ

Галиба Гаджиева

Исторические следы морфема - *гыл//гиль* в Нахичеванских, южно-Азербайджанских и восточно-анатолических говорах

Многие исторические грамматические формы широко употребляются в Нахичеванских, Южно-Азербайджанских и Восточно-Анатолических диалектах. Один из них аффикс–*гыл//гиль* (*-qıl//gil//ğıl*) в Азербайджанских диалектах указывает приказ второго лица. Привиденная грамматическая форма глагола –*гыл//гиль* характерна также древнетюркских устных, письменных памятников и язык классической литературы. Это историческая грамматическая форма параллельна сохранилась современных тюркских диалектах и говорах.

Среди тюркологов А.Н.Кононов, М.Ширалиев, Е.Емре, А.М.Щербак полагает что этот аффиксальная форма в древнетюркских языках был глаголом. Пралелы этих исторических грамматических форм в Нахичеванских, Южно-Азербайджанских и Восточно-Анатолических диалектах, язык Орхонских памятников, эрос «Книга Деде Коркут», в словаре «Дивану лугат-ит Турк», классические литературы и современные Азербайджанских диалекты доказывают эту мнению.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

MEHRİBAN QULİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
quliyeva.mehriban@list.ru

UOT: 811.512.162

XIX ƏSR NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN YARADICILIĞINDA BƏDİİ DİL

Açar sözlər: Naxçıvan, ədəbi mühit, bədii dil, lirika, maarifçilik

Key words: Nakhchivan, literary environment, artistic language, lyrics, enlightenment

Ключевые слова: Нахичеван, литературной среды, литературного языка, лирика, просвещение

Öz inkişafını və formalaşmasını min illər ərzində təmin edən Azərbaycan ədəbiyyatı xalqımızın elmi-bədii təfəkkürünün əvəzsiz nümunələri elmi-fəlsəfi, ədəbi-bədii dil xüsusiyyətləri ilə bu gün də təkrrarsızdır. Əlbəttə, bu, dünya ədəbi-bədii fikir tarixinin sistemli qanunauyğunluğu, varisliyə əsaslanan davamlı ənənənin ümdə xüsusiyyətləri baxımından diqqəti cəlb edir. Görkəmli söz ustaları dilin inkişaf qanunlarını düzgün başa düşərək, dil mədəniyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində misilsiz xidmət göstərmişlər. Xalq tərəfindən yaradılmış və ümumxalq dilinə, milli dilə keçmək hüququ qazanmış hər bir həyatı, səciyyəvi və tipik dil vahidini ilk dəfə söz sənətkarları seçib götürmüş, yaradıcılıqla inkişaf etdirərək, öz bədii əsərlərini cilalamış, ədəbi dili yeni vasitələr hesabına zənginləşdirmişlər. Ədəbiyyatı obrazlı təfəkkürü ifadə edən bədii dil yaradır. Bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsi, obrazlı desək, libası, bəzəyi isə bədii təsvir və ifadə vasitələridir.

Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi sayılan, tarixi ənənələrlə müasir yenilikləri özündə birləşdirən Naxçıvanın tarixi, ictimai-siyasi, mədəni həyatı, eyni zamanda da Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında ədəbi dilin sistemli şəkildə araşdırılması elmi yanaşmadan da öncə milli-mənəvi ehtiyacdən olduqca zəruridir. İctimai iqtisadi, sosial-mədəni yeniliklər mütərəqqi, demokratik ziyalılar təbəqəsinin formalaşması üçün mübit zəmin yaratmışdır. Yeni tipli mədəni-maarif ocaqlarının təşkil edilməsi nəticəsində dünyəvi elmlər tədris olunmağa başlamış, müəllim və şagirdlərin sayı getdikcə artmağa başlamışdır. Qərb ədəbiyyatına meylin artdığı bir zamanda, Şərq ədəbiyyatına hörmətin izləri hələ də qalırdı. Bəhs etdiyimiz dövrdə həm Naxçıvanın özündə, həm də onun mühüm bir bölgəsi olan Ordubadda fərqli janrlarda qələmini sınayan, məşhur Azərbaycan yazarlarının dəyərli əsərləri ilə müqayisə edilə biləcək səviyyədə maraqlı əsərlər yazan iyirmidən artıq sənətkar bu mühiti təmsil edərək xalqımıza məxsus olan ədəbiyyatın zənginləşməsinə, maarifçiliyin inkişafına yüksək səviyyədə kömək etmişlər. Sənətkarı zaman və mühit yetirir. Sözsüz ki, sənətkarların parlamasında ədəbi mühitlərin böyük rolu vardır. Bu baxımdan, XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti də xüsusi özəlliklərə malikdir. Əslində, bu mühit geniş mənada Naxçıvan ədəbi mühitidir. Naxçıvan ədəbi mühitində yetişən sənətkarların hər birinin yaradıcılığında Şərq motivi özünəməxsus bir şəkildə təzahür edirdi. Cəmiyyətdə, qonşu ölkələrin ictimai-siyasi həyatında, ədəbi hərəkətimizdə baş verən hadisələr satirik şeirin, bədii nəsrin, dramaturgiyanın inkişaf etməsi milli məfkurəmizə və bədii-estetik təfəkkürümüzdə yeni ovqat gətirmişdi. Azərbaycan ədəbi mühitindəki günü-gündən artan yenilik meyilləri, demək olar ki, Naxçıvan ədəbi mühitində də açıq şəkildə özünü göstərməkdə idi. XIX əsr Naxçıvanda yazıb-yaradan Heyran xanım Dünbüllü, Qonçabəyim, Hacı Mirzə Ağarəhim Qüdsi Vənəndi, Hacı Fəqir Ordubadi, Məhəmmədqulu Salik Ordubadi, Molla Məhəmməd Ordubadi, Mirzə Əfsər Abdulla Ordubadi, Mir Həsən Divanə Ordubadi, Möhtərəm Ordubadi, Cani Ordubadi, Məhəmməd Tağı Sidqi, Hacı Molla Hüseyn Bikəs, Usta Zeynalabdin Nəqqaş, Ağarəsul Əttar, Kəblə Əliqulu Müznib, Əhməd ağa Şəmi, Məşədi Möhsün Saətsaz, Məşədi Həsən Dəbbağ, Aşıq Abbas Dəhri, Aslanxan Gövhər, Məhəmməd Təqi Culfayi, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Mirzə Mehdi Naxçıvani kimi istedadlı sənətkarların adı ilə bağlıdır. Naxçıvan şairləri klasik poeziyamızda, hətta özlərindən əvvəl yaşamış Naxçıvanlı söz-fikir ustalarının dilində də işlənmiş çeşm, xub, işvə, qəmər, mehman, müjdə, zülf, siyah, şəms kimi ərəb-fars sözlərindən, didəyi-giryan, çeşmi-siyah, sərvə-xuraman, dərdimənd tipli sırf ərəb-fars tərkiblərindən qaçaraq, ya ərəb-fars sözlərilə doğma sözlərimizi bərabər işlətməmişlər (məsələn: açıq-üryan, çöl-biyaban, təzə-tər...), ya da el danışığında müvafiq ağ, ağız, ağlar göz, ay, bulaq, dərd bilən, göz, günəş, iraq, qara, qara göz, qonaq, naz-qəmzə, saç, uca... epitetlərinə bol-bol müraciət etmişdilər.

Ərəbcə, farsca tərkib və ibarələr dini təriqət şeiri, romantik şeir və satirik şeir nümayəndələrinin, o cümlədən Heyran xanım Dünbüllü, Qonçabəyim, Hacı Mirzə Ağarəhim, Qüdsi Vənəndi, Hacağa Fəqir Ordubadi, Məhəmmədqulu Salik Ordubadi, Molla Məhəmməd Ordubadi, Mirzə Əfsər Abdulla Ordubadi, Mir Həsən Divanə Ordubadi, Möhtərəm Ordubadi, Cani Ordubadi, Məhəmməd Tağı Sidqi, Hacı Molla Hüseyin Bikəs, Usta Zeynalabdin Nəqqaş, Ağarəsul Əttar, Kəblə Əliqulu Müznib, Əhməd ağa Şəmi, Məşədi Möhsün Saətsaz, Məşədi Həsən Dəbbağ, Aşıq Abbas Dəhri, Aslanxan Gövhər, Məhəmməd Təqi Culfayi, Hüseyin Nadim Naxçıvani, Mirzə Mehdi Naxçıvani kimi sənətkarlar təxəllüslərində belə ərəb - fars sözlərindən istifadə etmişdilər. Heyran xanımda, Fəqir Ordubadidə, Qüdsi Vənəndidə, Hüseyin Nadim Naxçıvanidə kimi şairlərimizin yaradıcılığında ərəb-fars tərkiblərinə daha çox rast gəlirik. Bu ifadələr tarixi-poetik ruha sədaqət əlaməti kimi dəyərləndirilə bilər. Klassik poeziya janrlarındakı əsərlərinin dilində janrın və vəznin ənənəsi üzrə, klassik-kitabın dil-ifadə, təşbeh-obraz sistemindən istifadə edən Heyran xanım klassik-kitab dilində yazıb-yaradan şairlərimizin həm azərbaycanca, həm də farsca yazmaq ənənəsinin davam etdirmişdir. Hüseyin Nadim bu şeirdə azərbaycan dilli qəzəl və müxəmməslərinin izafətlərindən istifadə edir və bunların bir qismi folklor dili üçün də işləkdir. Xalq dilində işlənməyən ərəb-fars sözlərinə və izafətlərə yer verilməsi baxımından da Hüseyin Nadimin xalq şeiri və klassik noeziya janrlarının dili bir-birinə uyğundur. Xalq şeiri janrlarından seçilmiş alınma leksika və izafətlərdən: munisü-yarü, qürbəti-Kərbibələdə, əhli-fəqr, ahi-atəşin, vəsfi-camal, zinəti-göftar, sirri-dəhan, dərdi-dil, feyzi-nəzər, kəsbi-kəmal, badi-səba, bəyani-hal, zəmanixəzan, dövrani-fələk, səyyadi-sitəmkar, ruyi-cəhanə, aşıqi-biçarə, çeşmi-tər, daği-möhnət, lə'li-ləb; bir qismi isə məhz klassik poeziya janrlarının dili üçün səciyyəvidir.

Şairin ədəbi irsinin böyük bir qismi imamlarımızın başına gətirilən müsibətlərin təsvirinə həsr olunmuş mərsiyə, sinəzən, qəsidə və novhələrdən ibarətdir. Bu şeirlərində şair daha çox Kərbəla müsibətinin təsvirinə üstünlük vermişdir:

Cəzbeyi - eşq edüb əgər azimi - Kərbəla səni,
Dəşti - bələdə gözləyir firqeyi - əşqiya səni,
Rəhm et əmuyə, dutmuşam çün məni - binəva səni,
Nadimi eyləmə, əxa, qəbri - Peyəmbər həsrəti.

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində dini lirika haqsızlığa və zülmə qarşı etiraz və mübarizənin bədii ifadəsinə də xidmət edirdi. Ədəbi mühitin dini mövzulardan yazan bir çox nümayəndələri islam tarixinin ağırlı-acılı səhifələrini sadəcə təsvir etməklə kifayətlənmirdilər. Dini lirika vasitəsilə şairlər oxucuların hissələrini saflaşdırmağa, qəlblərində nəcib insani duyğular oyatmağa, onları haqqın, ədalətin müdafiəsinə yönəltməyə çalışırdılar. Odur ki, dini poeziyanın ideyalar aləmi tam şəkildə ictimai və bəşəri məzmun daşıyırdı. Çünki dini poeziyada faciəvi hadisələrin lirik-sentimental təsviri insanları bunlardan ibrət götürüb nəticə çıxarmağa və bəşəri-humanist dəyərlərə yiyələnməyə səsləyirdi. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində istər Naxçıvan, istərsə də Azərbaycan ədəbi mühitində dini mövzulardan yazan şairlər belə bir nəcib və humanist məqsədə xidmət edirdilər. Dini lirikanın bu cəhətini vurğulayan Hafiz Abiyev yazır: “Raci mərsiyələrinin hər birində imam Hüseyin Əleyhissələmin, övladlarının və digər şəhidlərin başına gətirilən sonsuz əzablardan bəhs edilir. Oxucuya dərin təsir göstərən bu təsvirlər o qədər inandırıcıdır ki, istər-istəməz insanda zülmə, haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı kəskin nifrət hissi oyadır” Böyük söz ustası Azərbaycan ədəbi dilinə yenilik gətirməsə də, əruz vəznli klassik şeirimizin dil-üslub ənənələrini istedadla yaşatmış, Füzuli şeirinin cilalılıq, qrammatik sahmanlılıq prinsiplərini gözləmişdir. Heyran xanımın şeirləri klassik-kitab dilinin sərrastlığını, ifadə dəqiqliyini, emosional təsir dərinliyini təmsil etmək səviyyəsindədir:

Saldı məni ol kafəri-qəddar ayaqdan,
Bir zalimi-bibakü sitəmkar ayaqdan;

Eləcə də Hüseyin Nadimin qəzəlləri dilin danışq xüsusiyyətlərinə malik olması onu klassik atributlardan məhrum etmir - klassik üslub üçün xarakterik sözlər, ifadələr işlənir, bununla belə, ümumən dil danışq ədasına, intonasiyasına malikdir. Klassik üslubla danışq dilinin bu cür “sintezi” onunla əlaqədardır ki, XIX əsrin birinci yarısına aid ədəbi - bədii dil realizmi klassik dil-üslub ənənələrini tamamilə inkar etmir, sadəcə olaraq, kontekst kimi aradan qaldırır, nitq materialı kimi isə yeni kontekstdə işlədir. Bəzi şairlərdə həm ərəb-fars söz və tərkiblərinin, həm də doğma ifadələrimizin uğurla işləndiyini müşahidə edirik. Farsca ab (su), əbru (qaş), bad (yel), ərəbcə nuqab (duvaq) sözlərini işlətməmişdi. Naxçıvan ədəbi mühiti öz əhəmiyyəti və zənginliyi ilə Azərbaycan ziyalılarının diqqətini həmişə cəlb etmişdir. Onlar Naxçıvan ədəbi mühiti ilə bağlı sənətkarların həyat və yaradıcılığına dair çoxlu tədqiqat əsərləri yazmışlar. Milli ədəbi dilin inkişafında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə əvvəlki mərhələdən fərqlənən XIX əsr “yeni mərhələ”

adlandırmaq mümkündür. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dilimizin inkişafında poeziyanın uzunmüddətli rolu inkar olunmazdır, lakin milli ədəbi dilin ümumxalq dili əsasında zənginləşməsində nəsr üslubunun təsiri daha çoxdur. Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünün parlaq və zəngin, yüzilliklər boyu keçilən inkişaf yolunun məhsulu olan, rəngarəngliyi ilə sevilən, seçilən aşıq sənəti ədəbiyyat və incəsənət xəzinəmizin qiymətli incilərindən olub, öz mahiyyəti etibarilə həmişə xalq həyatına yaxınlığı ilə seçilib, xalqın gündəlik mübarizəsi və mənəviyyəti ilə vəhdət təşkil edib. Poeziyanı, musiqini, rəqsi, ifaçılığını özündə cəmləşdirən bu incəsənət növünün orijinallığı və sadəliyi onu xalq arasında sevirib. Aşıq şeiri ənənələri bütün ədəbi istiqamətlərdə öz nüfuzlu yerini tutmuş, klassik üslubda yazan bir sıra görkəmli şairlər yaradıcılığında xalq-aşıq şeirinin poetik elementlərindən, bədii vasitələrindən, şeir formalarından ustalıqla istifadə etmişlər. XIX əsrdə Naxçıvan ədəbi mühitində aşıq poeziyasının təsiri ilə yazılı ədəbiyyatda nəinki aşıq şeiri ədəbi cərəyan kimi inkişaf edir, həm də Şərq ədəbiyyatı ənənələri (klassik üslub) da aparıcı rol oynayır. Yazılı ədəbiyyatda aşıq şeirinin, əsasən, iki mənbəyi var: şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik ədəbiyyat. Aşıq şeiri tərzində yazan şairlərin arasında farsca yazan şairlərə də rast gəlmək mümkündür. Bu şairlər klassik dövrün Firdovsi, Xəyyam, Nizami, Füzuli, Sədi, Xaqani, Hafiz kimi poeziya nəhəglərinin əsərlərinə də bələd idilər. Sözügedən dövrdə xalq aşıqlarının qoşmalarında rast gəlinən ərəb və fars sözləri əslində Azərbaycan dilinə keçib vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlər idi.

Məlumdur ki, XIX əsr ədəbiyyatımız növ və janr zənginliyi baxımından diqqət çəkən, metod və üslub cəhətdən mübahisə doğuran dövrdür. Təbii ki, o dövrdə yazılmış bədii materialların yenidən qiymətləndirilməsi, şərh vacib və gərəklidir. İstər yazılı, istərsə də aşıq ədəbiyyatında yeni yaranan əsərlər məzmununa görə, özündən əvvəlki ədəbiyyatlardan xeyli dərəcədə fərqlənmiş, dövrə uyğun olaraq millətin gerçək, real həyatını, düşüncəsini, ruhunu əks etdirmişdir. Aşıq poeziyası nümunələri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, yazılı ədəbiyyatımızda, xüsusilə onun lirik şerhlərində bol - bol işlənmiş parlaq məcazi sözlər, obrazlı ifadələr işlənmə tezliyinə görə fərqlənir və onları əsl sənət örnəklərinə çevirir. Dil materialına həssas münasibət, sənətkarlıq problemlərinə qayğı aşıq şeirinin ayrılmaz atributuna dönür və onun əbədiyaşarlığına səbəb olur. Klassik yazılı ədəbiyyatda olduğu kimi, şerhlərində də alın aya, üzün günəşə, qaşın kamana, kirpiyin oxa, dişin sədəfə, yanağın almaya - çiyələyə, boy-buxunun sərv ağacına bənzədilməsinə çox təsadüf olunur. Bütün bunlar Abbas Dəhri yaradıcılığında da hiss olunur: fikri obrazlı demək üçün bədii təsvir və ifadə vasitələrində: məcazlar, metonimiyalar təşbehlər (bənzətmə), bədii təyinlər (epitet), təkrar və təkrirlər, müraciət (xitab), sual, nida, təzad, kinayə, mübaligə, atalar sözü, aforizm, ibarələr, sinonimlər, antonimlər, omonimlər, çoxmənalı sözlərdən qoşmalarında gen-bol istifadə etmişdir. Məmməd Axundovun xatirəsində Abbas Dəhrinin həmin qoşmasından bir hissəsi aşağıdakı kimi verilmişdir:

Əhməd xan qızıyam, adım Züləldan,
Qəm-qüسسə bilmədim ömrümdə bir an.
Elçilər göndərir mənə Ağaxan,
Gedin məndən edin siz ona bəyan:
Bir otaq istərəm - tamam buxarı,
Ustasın istərəm çəkə yuxarı,
Bir oğlan istərəm mahud çuxalı,
Yar yolunda düz ilqarın istərəm.
Bir otaq istərəm həmamə yaxın,
Sağına, soluna həmayil taxım,
Yar gəlib gedəndə boyuna baxım,
Mən mahalın sərvə-yarın istərəm.

Abbas Dəhri şeirdə sözləri həm həqiqi, həm də məcazi mənada ustalıqla işlətməyi bacarır. Yəni o, sözün leksik mənasını üslubi məqamlarda heyrət ediləcək dərəcədə dəyişdirməkdə mahir olan aşıqdır. Aşıq Abbas Dəhrinin həyatını və ədəbi fəaliyyətini əks etdirən bu faktlar onun mənalı həyat yolu keçdiyini və dövrünün istedadlı aşıq-şairlərindən olduğunu təsdiq edir. Eyni zamanda hərflərin formasına əsasən təşbeh qurmaq, onu metaforalaşdırmaq söz sənətkarı Abbas Dəhridən böyük istedad və məharət tələb edirdi. Belə olmasa, oxucuda poetik vüsətin təbiətinə məftunluq, vurğunluq və heyrətləndiricilik yarada bilməzdi. Abbas Dəhri hərflərdən təşbeh formasında obrazlılıq yaradaraq, heyrətamiz poetik fiqurlar quraraq dərin bilik, geniş dünyagörüş və güclü həyatı müşahidə qabiliyyəti ilə şeirlərinə bəzək vurmuş ilhamla yaratmışdır.

Klassik-kitab üslubundan fərqli olaraq, folklor-danışıq üslubu XIX əsrin ancaq birinci yarısında fəaliyyət göstərir. Görünür, bu onunla bağlıdır ki, klassik –poeziya janrlarında yazı az və ya çox dərəcədə romantik çalarla müşayət olduğundan həmişə öz dil – üslub ənənəsinə ümumən riayət etmişdir,

xalq şeiri janrları isə, bir qayda olaraq realist məzmun daşdığından və əsrin ikinci yarısında realizm yeni ədəbi formalarla təmsil edildiyindən ona ehtiyac qalmamışdır. Azərbaycanın əksər coğrafi regionlarında olduğu kimi, aşıq şeiri tərzli XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində də poeziyanın bir qolu kimi inkişaf etməkdə idi. Bu cərəyan əsrin birinci və ikinci yarısında Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan aşıq mühitinin ənənələri əsasında yaranıb formalaşmışdı. Aşıq mühiti Naxçıvan ədəbi mühitində yazılı poeziyada aşıq şeiri üslubunun yaranması və inkişafında müstəsna əhəmiyyətli rol oynayırdı. Ədəbi mühitin Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Salik Ordubadi, Hacı Molla Hüseyn Bikəs, Məhəmməd Tağı Sidqi, Aslanxan Gövhər və Abbas Dəhri kimi nümayəndələri Molla Pənah Vaqif və Qasım bəy Zakir kimi realist sənətkarların ədəbi ənənələrindən qidalandıqları kimi, öz yaradıcılıqlarında XVIII-XIX əsrlərin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından, aşıq poeziyası və dastan yaradıcılığından, həmçinin yerli Naxçıvan aşıqlarının ədəbi irsindən də qidalanıb, aşıq şeirinin bayatı, qoşma, gəraylı, tənqis və müxəmməs kimi formalarını yazılı poeziyaya gətirirdilər. Bu sahədə ədəbi mühitdə Ordubadın Tivi kəndindən olan Aslanxan Gövhər də xüsusi rol oynayır, şeirlərinin çox qismini şifahi xalq-aşıq şeiri üslubunda qələmə alırdı. Hətta Gövhər öz həyatı ilə bağlı şeirlərinin çox qismini də şifahi xalq-aşıq şeiri üslubunda qələmə alır və bu şeirlər rəvayətlər şəklində xalq içərisində geniş yayılırdı. Aslanxan Gövhərin lirikasında haqq-ədalət axtarırları mövzusu qüvvətli olmuşdur. Şair bu istiqamətdə qələmə aldığı ictimai-realist məzmunlu şeirlərində yaşadığı ictimai mühitdən acı-acı gileylənir və bu mühiti viranə adlandırır. Gövhərin lirikasında zəmanədən şikayət, hüzn və kədər motivləri də güclüdür. Bu ruhlu şeirlərindən müəyyən etmək olur ki, şair həmişə azadlığa can atmış, haqq-ədalət axtarmış, lakin yaşadığı mühitdə həmişə qara günlər əlindən fəryad etmişdir ki, bu da onun şeirlərinə ictimai məzmun vermişdir. Qoşmalarda bədii ifadəni gücləndirmək məqsədilə Aslanxan Gövhər təkrirlərdən geniş istifadə etmişdir. Təkrirlər şeirdə fikri kəskinləşdirmək üçün ən münasib ifadə vasitəsi hesab edilir. XIX əsr klassiki olan Aslanxan Gövhər aşıq üslubunda yazdığı bu qoşmasında həm daxili qafiyələrdən, həm də təkrirdən məharətlə istifadə etmişdir. Gözüm qaldı mənəm haqda,

Düçar oldum qara baxta,
Viran qalmış belə vaxtda,
Dərdlərimi bilən gəlsin.
Könlümün qalası uçub,
Qan ağlaram, günüm keçib,
Bahardır, lalələr açıb,
Lalələri görən gəlsin

Şeirin ikinci bəndində şair həyatının qüسسə və kədərlə keçdiyini səciyyələndirmək üçün bahar vaxtı “qəm-qüssədən bağı qaralan” lalənin təbii xüsusiyyətlərinə ictimai məzmun verərək həmin əlamətləri öz kədərli qəlbinin üzərinə köçürməklə mənəli təşbeh yaratmışdır. Gövhərin lirikasında klassik şeir formalarına rast gəlmirik. Əldə olan lirik şeirləri qoşma, gəraylı, bayatı və müxəmməslərdən ibarətdir. Bu şeirlərdə xalq ədəbiyyatının, aşıq şeirinin güclü təsiri duyulur. Azərbaycan aşıq poeziyasında olduğu kimi, Gövhərin də aşıqanə mövzuda qələmə alınmış şeirlərində təsvir və tərənnüm olunan gözəllər mücərrəd, xəyali və əlçatmaz gözəllər deyildir. Bu gözəllər şairin şəxsən tanıdığı, hətta adlarını bildiyi el qızlarıdır. Nərgiz adlı bir gözələ həsr etdiyi aşağıdakı qoşması bu cəhətdən fikrimizi təsdiq edir. Adətən on bir hecadan ibarət qoşmalarda bölgü belə aparılır: 6+5, 7+4, 4+4+3. Qoşmalarda bədii ifadəni gücləndirmək məqsədilə aşıqlar və təkrirlərdən geniş istifadə etmişlər. Təkrirlər şeirdə fikri kəskinləşdirmək üçün ən münasib ifadə vasitəsi hesab edilir. Aslanxan Gövhər də bədii ifadəni gücləndirmək məqsədilə təkrirlərdən geniş istifadə etmişdir. Bu ruhlu şeirlərində Gövhər müasiri olduğu Naxçıvan şairlərinin çox qismindən irəli getmiş və ədəbi yaradıcılıq prinsipi baxımından tənqidi realizm mövqeyinə yaxınlaşmışdır. Lakin Gövhərin realizmi ziddiyyətli olub, “vəsf-i naz” la ictimai tənqid arasında dolaşmışdır. XIX əsr ədəbi dilində folklor- danışıq üslubunun bədii qolu aşıq şeiri Aslanxan Gövhərin yaradıcılığında qrammatik rəvanlığı, dil və üslub rəngarəngliyi ilə seçilir.

T.Hacıyev XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi bəhrədə bəhs edərkən yazır: “...nə danışıq-folklor, nə də klassik-kitab üslubu XIX əsr ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində heç bir rol oynamır, qrammatik normanın müasirləşməsinə və sintaktik cilalanmaya təsir göstərmir; hətta xəlqilik yönündə Vaqif təcrübəsinə heç nə əlavə olunmur”. Müəllif daha sonra əlavə edir: “Normanın yeniliyi, XIX əsr normasının təşkili yeni yaranan üslublarla və bədii üslubun məhz bu zaman üzə çıxan və ya əvvəllər epizodik planda olub bu dövrdə fəallaşan qolları ilə bağlıdır. Yeni leksikon və ondan bəhrələnmə yolları, ədəbi sintaksisin xəlqiləşməsi, xalq yaradıcılığı dilinin yazılı nitqə nüfuzu, klassik ənənələrin yaradıcı şəkildə mənimsənilib müasirləşdirilməsi ənənəyə doğma kimi yox, qida

mənbələrindən biri kimi yanaşılması XIX əsr ədəbi dil mühitinin mühüm cəhətləri idi və bunların hamısı təzə üslub təzahürlərdə əks olunurdu". Yazıçı və şairlərimiz təkcə təsvir etdiyi həyat gerçəkliklərini bədii donla geyindirmir, həm də yazdığından içində dil möcüzələri (dil məcazları anlamında) yaradır. O, dili bilir, dilin qrammatik qanunauyğunluqlarından baş çıxardır, duyğuları ilə onu yaşadır. Buna görə də ədiblərimizin ümumiyyətlə, mövcud olan yaradıcı təfəkkürünün müəyyən qismi dil-üslub yaradıcılığına, dil quruculuğuna da sərf olunur. Sənətkarın dil yenilikləri dilin dərin və əlçatmaz qatlarında spesifik şəkildə üzə çıxır. Sənətkarlarımızın istər nəsr, istərsə də dram əsərlərinin dilində cümlə konstruksiyalarının sintaktik quruluşuna maksimum məxsusi həssaslıqla yanaşması xüsusilə qeyd olunur. Bunun da əsas səbəbi kimi ədəbi mühit nümayəndələrinin doğma Azərbaycan dilinin bütövlükdə qrammatik-sintaktik incəliklərini mükəmməl şəkildə bilməsi amili ilə əlaqəli olduğu araşdırıcılar tərəfindən nəzərə çatdırılır. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılıqlarına səmimi obrazlılıq, bədii təsvir-tərənnüm, ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi, zənginliyi xasdır. Belə ki, bu mühiddə məcaz, təşbih, epitet, mübaliğə, metafora, istiarə, təzad, təkrir və s. komponentlərin rəngarəng, kamilliklə işləndiyinin şahidi oluruq. Naxçıvan şairlərinin yaradıcılıqlarında məcaz, onun formaları olan bənzətmə, mübaliğə gerçək, həyatı bədii həyəcan oyadır. Onların şeirlərində ay, günəş, ümman, derya, ceyran, kəklik, gül, çəmən, lələ, nərgiz, reyhan... kimi həyatdan və təbiətdən gələn sözlər ifadə gözəlliyini artırmış, çox vaxt dilbərin camalı günəşə, üzü gülə, qaşlara kamana, yanaqları lələyə, yeriyi kəkliyə, coşğunluğu deryaya... bənzədilmişdi. Belə şux bənzətmələr Hacağa Fəqir, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Məhəmməd Tağı Sidqi və başqalarının şeirlərində boldur.

Maarifçilik ideyaları XIX əsrin 20-ci illərindən yaranmağa başlamış, sonralar daha sürət və vüsətlə inkişaf etdirilmişdir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda sosial mədəni vəziyyətin əsas göstəricisi və mühüm keyfiyyəti maarifçilik ideyalarının yüksəlişi və əməli hərəkətə çevrilməsidir. XIX əsrin 80-90-cı illərində Naxçıvan ədəbi mühiti müstəqil ədəbi mərkəz səviyyəsində yaranıb inkişaf etmişdir. Dövrün C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov, M.T.Sidqi, Mirzə Cəlil Şurbi kimi gənc maarifçi yazıçı və şairləri həmin mərhələdə Naxçıvanda yaşayıb yaratmışlar. Onlar əvvəldən mövcud olan dini-didaktik bədii fikrə yeni ideya-məzmun gətirmiş, maarifçi realist ədəbiyyatı formalaşdırmışlar. Həmin əsrin 60-70-cı illərində müxtəlif əsərlərdə köhnəlik meyillərinə qarşı nisbətən ciddi etirazların səslənməsi didaktik poeziya ilə maarifçi realist ədəbiyyat arasında körpü rolunu oynamışdır. Əgər qeyd etdiyimiz dövrdə məktəb maarifçilik hərəkatının beşiyi olmuşsa, Mirzə Cəlil və muasirləri bu beşiyin keşikçiləri olmuşlar. 90-cı illərdə Naxçıvan ictimai ədəbi mühitində maarifçilik hərəkatının inkişafı ilə bağlı yaxşı nə varsa, hamısı C. Məmmədquluzadənin adı ilə bağlıdır. Bu Maarifçilər ictimai əsarətdən qurtuluş yolunu yeni əxlaqi ideyalar irəli sürmək, əhalini elmi biliklərlə silahlandırmaqda görürdülər. Ona görə də onların əsas işi teatr, məktəb açmaq, mətbuat və ədəbiyyatın, ədəbi dilin rolunu dəyərləndirməklə, mətbəə təşkil etmək, qəzet çıxarmaq, kitab nəşr etmək idi. Maarifçilər ədəbi dilimizi yad təsirlərdən qorumağa, onu gənc nəsə layiqincə çatdırmağa ciddi şəkildə çalışırdılar. XIX əsrdə Naxçıvanda genişlənən maarifçilik əlaqələrinin daha da inkişafı məhz o dövrün mətbu orqanları ilə bağlıdır. Müxtəlif ölkələrin mətbuat orqanları ilə tanış olan ziyalılarımız həm də bu orqanlarda geniş yaradıcılıq imkanlarını sərgiləyirdilər. Məhəmməd Tağı Sidqi, Məhəmmədəğa Şahtaxtılı, Eynəlibəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar, Hüseyn Cavid belələrindən idi. Ədəbi mühitlər içərisində ideya-məram yüksəkliyi və üzvlərinin sayca zənginliyi ilə seçilən XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti diqqəti çəkən və ədəbi dilimizin imkanlarını sərgiləyən mühit kimi maraqlıdır. Naxçıvan ədəbi mühitinin bədii sənətkarlıq unikalığı, eldən gələn təbiiliyin, səmimiyyətin qorunması, ədəbi dilimizin şirinliyi XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin yaradıcılığında qorunub saxlanılmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II hissə, Bakı, 1986
2. Nizami Xudiyev, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Ankara, 1997
3. Qədimov Ə.N. Aslanxan Gövhər, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Xüsusi buraxılış, 1999, № 4, s. 113-116.
4. Qədimov Ə.N. XIX əsr Ordubad ədəbi mühitində aşiq şeiri üslubu // “Dədə Qorqud” jur., 2005, № 3, s.61-73.
5. Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 232 səh.
6. Həbibbəyli İ. Ə. C.Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azər nəşr, 1997, 490 s.
7. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, Elm, 1980

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Кулиева

Литературный язык в творчестве представителей Нахичеванской литературной среды в XIX в.

XIX век выходит как новый этап Азербайджанского литературного языка на основе периода национального языка. Научные исследования подтверждают, что литературные личности решительно принимали участие в развитии и формировании литературной среды Нахичеване в XIX в. В творчестве каждый из художников выросших в Нахичеванской литературной среде нашло свое уникальное отражение восточный мотив. Писатели имеющие большие услуги в развитии Азербайджанской литературной среды обогащали литературный язык путем обращая с ярким, демократическим фразам и фактам народного языка. Появление разговорного языка в письменном литературном языке было требование времени. В творчестве писателей XIX в. было большое доверие и уверенность подлинность этой пути. Это более очевидно в драматические прозаические произведения имеющие богатый язык выдающихся художников которые прошли долгой пути. Писатели хорошо знающие народного языка несмотря сильные влияния вопреки стороны и вредное воздействие пресса создали свои произведения на основе богатые возможности родного языка.

ABSTRACT

Mehriban Guliyeva

Nineteenth-century literary language of the representatives of the Nakhchivan literary environment

The new phase of the nineteenth century literary era is emerging as a national organization. Scientific research confirms that the determination of Nakhchivan literary sphere participated in the formation of the literary personalities. Each of the artists who grew up in Nakhchivan literary environment in a way which was reflected in the creation of a kind of oriental motif. The writers who live in the development of the literary environment, democratic discourse, people turn to the facts of the language enriched by the literary language. Conventional spoken to the written literary language of the time, it was the demand of the time. Representatives of nineteenth-century literary creation environment for the accuracy of this road, there was great confidence and determination. Prose works of prominent artists have gone through a long and rich language material to tame it more clearly. People who knew the language of the masters, contrary to the fronts, and the tendencies harmful influence of the media, despite the broad mass of the people from their works filtered words and phrases in the native language was creates on the basis of natural capabilities.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ARZU ABBASOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.162

ON YEDDİNCİ ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ
ADLARDAN DÜZƏLMİŞ FEİLLƏR*Açar sözlər:* Azərbaycan, on yeddinci əsr, ədəbi dil, morfolojiya, düzəltmə feil*Key words:* Azerbaijan, the XVII century, literary language, morphology, derivative verb*Ключевые слова:* Азербайджан, 17-ый век, литературный язык, морфология, образованные глаголы

Dilçilikdə qeyd olunduğu kimi: “Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəyini dilin daxili vəsaiti təşkil edir. Bu mənbələrdən danışarkən: a) leksik yolla, b) morfoloji yolla, v) sintaktik yolla, q) kalka (yamsılama) yolu ilə yaranan sözlər nəzərə alınmalıdır” (6, s.111). Bu baxımdan XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş düzəltmə feillərinin araşdırılması maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Tanınmış dilçi alim Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “XVII əsrdən başlayaraq folklorla meyl güclənmiş və şifahi ədəbi dil ünsürlərinin ... yazılı ədəbi dilə köçürülməsi prosesi getdikcə artmışdır” (2, s.219). Həmin xüsusiyyət söz yaradıcılığı prosesində də özünü göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı özünəməxsus xarakter daşımış, tarixən sabitləşmiş ənənəvi sözlərlə yanaşı, ana dilimizin öz imkanları hesabına yeni sözlər yaradılması sahəsində də bir sıra ədiblər diqqətəlayiq işlər görmüşlər. Bu proses morfoloji yolla adlardan düzələn feillərin təmsalında da özünü aşkar şəkildə göstərir.

Bəllidir ki, “Morfoloji söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin ümumi cəhətləri onların leksik-grammatik əlamətləri, məhsuldarlığı, törəmə yolları, məna yaradıcılığı; xüsusi cəhətləri isə ayrı-ayrı nitq kateqoriyalarına münasibəti ilə müəyyənləşə bilər” (4, s. 6). Adlardan feil düzəldən ayrı-ayrı şəkilçilərin nəzərdən keçirilməsi bu xüsusiyyətlərin əsas qismini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Məlumdur ki, “sözdüzəldici şəkilçilərin müxtəlif nitq hissələrinə, xüsusilə adlara artırılması yolu ilə düzəltmə feillər əmələ gəlir. Hal və hərəkət məzmunlu yeni sözlərin yaranması üçün sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur” (3, s.168).

Adlardan feil düzəldən əsas şəkilçilərə XVII əsr ədəbi dilimizin materialları əsasında nəzər salaq:

-La/-lə şəkilçisi

Bu şəkilçi tarixən olduğu kimi, XVII əsrdə də işlək olmuşdur. Həmin şəkilçinin vasitəsi ilə adlardan düzəlmiş feillərə XVII əsrin bir sıra şairlərinin əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Ana dilimizdə şeirlər divanı yaratmış məşhur şair Qövsü Təbrizinin əsərlərində bu şəkilçi ilə düzəlmiş xeyli feil vardır:

Məni qan **tərlədir** ol ləl nə yüzdən, ya rəb,

Ki, təbəssümlə açıb qönçəni eylər küstax. (8, s.36)

Ol kuyə, ya behiştə könül **bağlamaq** gərək,

Bir quş iki çəməndə xaçan aşıyan tutar. (8, s.41)

Mən **başladım** ilan sözi təkkakilin sözin,

Hərçənd bilmişəm ki, bulunmaz nəhayəti. (8, s.271)

Yuxarıdakı nümunələrdə işlənmiş **tərlədir**, **bağlamaq**, **başladım** kimi feillərin əksəriyyəti isimlərdən düzəlmişdir.

Aşağıdakı nümunələrdə işlənmiş düzəltmə feillər gələcək zamanı ifadə edir. Sadəcə onlarda qısaltma (ixtisar) olmuş, **başlayar** əvəzinə **başlar**, **gözləyərim** əvəzinə **gözlərim**, **tazələyər** əvəzinə **tazələr** kimi işlənmişdir. Həmin feillərdən ikisi isimdən, biri (tazələr) isə sifətdən düzəlmişdir:

Məni ol atəşin rüxsar çün yandıрмаğa **başlar**. (8, s.62)

Can nisar etməkdə təxir olsa, fürsət **gözlərim**. (8, s.283)

Əgər can **tazələr** çeşmin, nigahın can olur, əmma

Əgər zəncir ola zülfün, vəli zəncir üzər kakil. (8, s.157)

Maraqlıdır ki, Qövsü Təbrizinin şeirlərində **-la** şəkilçisinin çağdaş dilimiz üçün o qədər də işlək olmayan düzəltmə feil yaratmasına da rast gəlirik. Məsələn, “tək qoymaq, təkləmək” mənasında işlənən **yalquzlamaq** feili bu qəbildəndir:

Qurtar, ey hey-rət, bəlayi-vəslü hicrandan mənı,
Kim, yəman **yalquzladı** hər biri bir yandan mənı. (8, s.238)

Qövsı Təbrızının dilində təqlıdı sözlərdən **-la** şəkilçısınin köməyi ilə yaranmış düzəltmə feillərə də təsadüf olunur. “Hürüblər” mənäsında işlənən **havlayıblar** feılı buna misaldır:

Çətri-əbrüfərşi-səbzə cuşi-dil, nı-rəngi mey,
Havlayıblar səngdillər dördlü dörd yandan bəni. (8, s.239)

XVII əsrin tanınmış şairi Vəhid Qəzvininin “Divan”ında zərfdən düzəlmiş **geriləyüm** (geriləmək) kimi az işlək feillə yanaşı, isimdən düzəlmiş **dişlədi, daşladı, gözlədi** kimi düzəltmə feillərə tez-tez rast gəlinir:

İstərəm bən **geriləyüm** əğyardən cövrün, vəli,
Səfheyi-rüxsarə xunabi-cigərdən yazılır. (5, s.159)
Dişlədi sağər dodağı, zahidi-xəlvətnişin,
Qurumuş bərgi-xəzan tək xuşkrəng gül **daşladı**.

Gördü Yusif Həzrəti Yəqublan **qardaşladı...**
Bağban ta səhni-gülşəndə nihalin **işlədi**. (5, s.203)
Gəldi, gördü, **gözlədi**, etdi, dolandırdı bəni. (5, s.217)

Yuxarıdakı nümunələrin birində qeyri-ənənəvi morfoloji təzahür də öz ifadəsini tapmışdır. Belə ki, **qardaşladı** feilində **-la** şəkilçisi çağdaş dilimizdəki **-laş** şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirmişdir. Yəni burada **qardaşladı** feili **qardaşlaşdı** mənäsini bildirir.

XVII əsrin tanınmış şairi Məlik bəy Avcının bir şeirində **-la** şəkilçisinin **-lu** şəklində işlənməsi də diqqəti çəkir. Bu, yəqin ki, danışıq dilinin təsiridir:

Başluyubdur yənə bu dövrü-diraz əfsanə tək. (9, s.314)

Məsihinin “Vərqa və Gülşə” poemasında adlardan düzəlmiş ənənəvi feillər (tazələdi, qarşuladı) ilə yanaşı, çağdaş dilimiz üçün arxaikləşmiş **uyxu** (yuxu) isiminə **-la** şəkilçisinin artırılması ilə düzəltmə feil yaranmasına da rast gəlinir:

Düzdü gecə izzəti-nahari,
Dey **tazələdi** ruxi-bahari. (7, s.66)
Yığlardı görüb o macəranı,
Ta **uyxuladı** nigəhbani. (7, s.136)
Qarşuladı pəs Hilal o mahi,
Düzmüşdü qərayə dəstgahi. (7, s.233)

XVII yüzilliyin böyük ustadı Saib Təbrızının şeirlərində adlardan düzəlmiş feillərin işlənmə xüsusiyyətlərində fərqli təzahürlər qeydə alınır:

Necə yoluna şəfəqdən **tərləsin** qan afitab. (9, s.120)
Rizvan ki, behiştin yemişi gözünə gəlməz,
Dişlər əlini sibi-zənəxdanını görgəc. (9, s.121)

-Lan/-lən şəkilçisi

On yeddinci əsr Azərbaycan ədəbi dilində bu şəkilçidən də düzəltmə feillərin yaranmasında çox istifadə edilmişdir. “Maraqlıdır ki, bu şəkilçi dilimizin bütün tarixi dövrlərində, eləcə də bu gün də eyni mənə və məzmununda sabit olmuşdur... Müşahidələrdən görünür ki, **-lan/-lən**” feil yaradıcı forması daha çox Azərbaycan türk dilinin cənublu sənətkarlarının, həm də klassik şeir üslubunda özünün parlaq ifadəsini tapmışdır” (1, s.153).

Bu dövrün ədəbi dilində həmin şəkilçi ilə düzəlmiş ənənəvi feillərlə yanaşı, **pərvanələnmək, vəfalanmaq, bivəfalanmaq, viranələnmək, köhnələnmək, Leylalanmaq** və s. kimi qeyri-ənənəvi təzahürlər də qeydə alınır. Sənətkarların yaradıcılıq axtarışlarının və üslub özəlliyinin ifadəsi kimi maraq doğuran belə hallar Qövsı Təbrızının şeirlərində daha çoxdur. Bir sıra nümunələrə nəzər salaq:

Xurşid kim, oldur fələkin çeşmə çırağı,
Pərvanələnmür şəmi-şəbistanını görgəc. (8, s.34)
Gül **qönçələnmür** ləli-dürəfşanını görgəc. (8, s.35)
Ayağdən çək əlin, lələdən qiyas eylə
Ki, yüzi qırmızı olduqca, içi **qarələnmür**. (8, s.48)
Mürur ilə kəm olur suzi-təşnə, heyranəm
Ki, vədə **köhnələnmür**, intizar **tazələnmür**. (8, s.47)

Leylalənir ol ahu təcrid birlə, Qövsi,
Mən daxi varə-varə divanə olmayımmı? (8, s.261)

Qövsi Təbrizinin elə şeirləri də vardır ki, onların qafiyələri bütövlükdə düzəltmə feillər əsasında qurulmuşdur. Bu cəhət bədii nümunəyə həm də xüsusi ahəngdarlıq vermişdir. Xüsusən yuxarıda qeyd etdiyimiz qeyri-ənənəvi təzahürlər maraqlı doğurur:

...Kafər mənim tək olmasın ol kəmnigahə kim,
Hər bir nəzərə **yadlənür, aşinalənür.**

Rəsmi-süluk ol büt ilə nola, dustlar,
Hərçənd kim, **vəfalənürəm, bivəfalənür...**

İqbal-bəxt himmət ucaldıqca pəst olur,
Naləm **rəsalənürsə** əsər **narəsalənür.**

He y tərki-bərk eyləmədin bulmaz ol səda,
Surət ki, **binəvalənə, mənə nəvalənür.** (8, s.43-44)

Başqa bir şeir də analoji xarakterdədir:
Məgər zənciri-zülfin **şanələnmiş,**
Səba zəncir üzüb **divanələnmiş...**

Mənəm səhradə həmzənciri-Məcnun,
Yenə divanələr **həmxanələnmiş.**

Yolun düşdükdə nəgəh yarə lütfün,
Bu ümmid ilə dil **viranələnmiş...** (8, s.134-135)

Novator şair olan Tərzi Əfşarın şeirlərində də düzəltmə feillərin qeyri-ənənəvi nümunələri ilə rastlaşırıq. Şairin üslubi kontekstdə işlətdiyi **Bağdadlanmaq, azadlanmaq, Fərhadlanmaq** kimi düzəltmə feillər **-lan/-lən** şəkilçisinin köməyi ilə formalaşmaqla bu baxımdan söz yaradıcılığının maraqlı təzahürü kimi diqqəti çəkir:

Pərvazlandı dil yenə **Bağdadlanmağa,**
Ol bürci-övlüyə qonub **şadlanmağa.**
Ol xaki-pak tək hani sərzəmin dəxi,
Qəm payvəndini qırıb **azadlanmağa.**

Məcnunəmi o xakdə çapurə eylərəm,
Yox taqətim cilaldə **Fərhadlanmağa.**

Kuh ilə **mıxlanmadı** səhra o Bağdad,
Yəni ki, övliya ilə **övtadlanmağa.**

Rahi-fənada tuşeyi-təqva yetər mana,
Yox iştaham yolda mənin **zadlanmağa.**

Bağdad bir xocəstə məkani-şəirifdir,
Kövsafi rast gəlməzə **edadlanmağa....**

Hərgəh ki, eylərəm Nəcəfə Kərbəlanı yad,
Sığmaz zəmini-xüldi-bərin **yadlanmağa.** (9, s.170-171)

Mürtəzaqulu Şamlunun əsərlərində də analoji nümunələr var:
Ay **bədrələnəm** isə küsuf ehtimalı yox. (9, s.348)

-Al/ -əl; -l şəkilçiləri

XVII əsr ədəbi dilində bu şəkilçilər də müəyyən qədər işlənmiş, daha çox sifətlərdən, bəzən də saylardan feil yaradılmasına xidmət etmişdir. Sifətlərdən düzələn **qaralmaq, ucalmaq, sağalmaq,** saydan düzələn **azalmaq** kimi feillər bu qəbildəndir.

Qövsü Təbrizidə:
İxfayi-zari-dil məni rüsvatər etdi kim,
Dil yığmağ ilə artıq **ucaldı** dəra səsi. (8, s.238)
Qaralır göz, ürəgim titrərü qanım qaynar. (8, s.248)
Vəhid Qəzvinidə:
Qoymaz birisi göz aç a əzbəs ki, cövr edər.
Özüni çün **ucaldı** qubar asıman tutar. (5, s.123)
Sən **qocaldın**, gərçi bənə dərdin halıdır. (5, s.158)
Könlüm yarasını belə çağlar ki, **sağaldı...**
Eşq odunu, cana, deməgil, hərgiz **azaldı**. (5, s.214)

Vaiz Qəzvinidə:

Tən **qocaldı**, Vaiz, işdən düşdülər aqlü həvəs. (9, s.333)

Bir maraqlı məqam da müşahidə olunur. Belə ki, Vəhid Qəzvininin şeirlərində eyni bir feilin həm **qaralmaq**, həm də **qararmaq** şəklində işlənməsinə rast gəlirik:

Etməgil, cana, təəccüb gər **qararsam** sinəmi,
Yadı-löbətın dildə köksüm cəvahir kanıdır. (5, s.124)
Aləm gözünə ta gözünü gördü, **qaraldı**. (5, s.214)

Bu isə təsadüfi deyil. Prof. Q.Kazımovun yazdığı kimi: “**Saralmaq, qaralmaq** sözləri dissimilyasiya nəticəsində saralmaq, qaralmaq şəklinə düşmüşdür. Sözlərin əslı sararmaq, qararmaq şəklində **-ar** şəkilçili olmuşdur” (3, s.171). Deməli, XVII əsr ədəbi dilimizdə hələ bu dissimilyasiya tam başa çatmamışdı.

Məsihinin “Vərqa və Gülşa” poemasında adlardan **-l** şəkilçisi ilə düzəlmiş feillərə rast gəlirik; **Ayrulmaq** (ayrılmaq), **dirilmək** kimi feillər bu qəbildəndir:

Əksər o şəhi-xucəstə fərzam,
Bir yerdə ola ki, **ayrulur** cam. (7, s.256)
Yox ömr dəxi o növcavanə,
Dirilə, qədəm qoya miyanə. (7, s.285)

-Ar/-ər şəkilçisi

Bəllidir ki, omonim xüsusiyyətli bu şəkilçi həm qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edir, həm də adlardan feil düzəldir. On yeddinci əsr ədəbi dilimizdə də həmin şəkilçinin analoji vəzifələri qeydə alınır. Tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi: “XVII əsr yazılı mənbələrində müşahidə olunmuş **-ar/-ər** feil düzəldici şəkilçinin omonim xüsusiyyətinin kökü məhz tarixiliklə bağlıdır” (1, s.154). Dilçilikdə bu şəkilçinin turur/durur köməkçi feilindən yaranması barədə də fikirlər vardır (1, s.155).

XVII əsr şairlərinin əsərlərində **-ar/-ər** şəkilçisi indiki dilimizdə olduğu kimi, əsasən sifətlərdən feil düzəltmişdir. Nümunələr də bunu təsdiqləyir:

Mürtəzaqulu xan Zəfərdə:

Ağardı muyi-sər qəmdən, cəsəd pozular tuman görgəc. (9, s.150)

Vəhid Qəzvinidə:

Bu ahu otlayan yerlər **gögərməz**, imtahan qıldım. (5, s.175)

Qövsü Təbrizidə:

Sünbül **gögərir** səbzə kimi güllərə qarşı. (8, s.293)

Bu məqamda **suvarmaq** feilinə də nəzər salmaq yerinə düşər. Tədqiqatlar göstərir ki, “**suvarmaq** sözü qədim **suv (sub)** kökünə **-ar** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmişdir” (3, s.171). Saib Təbrizinin şeirində də həmin düzəltmə feilə rast gəlirik:

Suvardılar qılncıla mægər gülüstani. (9, s.123)

On yeddinci əsr dilimizdə bəzi digər şəkilçilərin adlara qoşulması yolu ilə formalaşan düzəltmə feillər də işlənmişdir. Onlardan biri **-a/-ə** şəkilçisidir. Bəllidir ki, həmin şəkilçi həm isimlərə, həm də sifətlərə artırılır. “Bu şəkilçi ilə düzələn feillər obyektə dəyişiklik yaradan hərəkəti bildirir” (3, s.171). Məsələn, Vəhid Qəzvinidən gətirilmiş aşağıdakı nümunədə sifətdən düzəlmiş **boşamaq** feili qayıdış növdə (boşanmaq) işlənmişdir:

Boşandım qeyrdən, leyk intizarımdan degil xali
Ki, daği-sinə hər birisi bir **açıq** dərdi-dildir. (5, s.104)

Bir maraqlı faktı da qeyd edək. Vəhid Qəzvininin bir şeirində indi işlənməyən **arxalaşmaq** düzəltmə feilinə təsadüf edirik. Müasir dilimizdə **arxalanmaq** düzəltmə feili işlənir. Vəhid Qəzvinidə isə **arxalaşmaq** feili **bir-birinə arxa olmaq** mənasını ifadə edirdi:

İt itinən dalaşur, qurdu görər, **arxalaşur**. (5, s.136)

Deyilənlər göstərir ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı zəngin xüsusiyyətlərə malik olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, dörd cildə, 2-ci cild (XVII-XVIII əsrlər), Bakı, Şərq-Qərb, 2007
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə, Bakı, Maarif, 1979
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı, Nurlan, 2010
4. Qiyasbəyli M. Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı, Bakı, Maarif, 1987
5. Qəzvin V. Divan (nəşrə hazırlayanlar P.Kərimov, A.Ramazanov), Bakı, Nurlan, 2009
6. Məmmədov N.M., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif, 1980
7. Məsihi. Vərqa və Gülşə (tərtib edən, ön söz və şərhlərin müəllifi Ə.Səfərli).
8. Təbrizi Q. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi P.Kərimov), Bakı, Lider, 2005
9. XVII əsr Azərbaycan lirikası (antologiya), (tərtibçilər və ön sözün müəllifləri P. Kərimov, M.Hüseyni), Bakı, Nurlan, 2008 (*internet versiyası*)

ABSTRACT

Arzu Abbasova

Verbs formed from the names in the XVII century Azerbaijani literary language

In the XVII century Azerbaijani literary language word-building with morphological way conveyed a specific character and a number of writers created a lot of notable works in the area of forming new words, alongside traditional words stabilized historically within the opportunity of our own native language.

In th article the problems of word-building with morphological way in the works of well-known representatives of Azerbaijan literature in the XVII century as Saib Tabrizi, Govsi Tabrizi, Ruknaddin Masihi, Vahid Gazvini, Murtazagulu khan Zafar, Tarzi Afshar, Malik bey Avji, Vaiz Gazvini, Murtazagulu Shamlu were investigated according to the samples of verbs forming from the names and defined their characteristic peculiarities.

The usage opportunities of verbs forming from the names, their semantic and morphological features were analysed in detail. The reseach shows that the tendency of nationalization at that time got wide scope.

РЕЗЮМЕ

Арзу Аббасова

Образовавшиеся глаголы в азербайджанском языке 17-ого века

В 17-ом веке словесное творчество с морфологическим путем азербайджанского литературного языка носил свойственный ему особый характер, где наряду с исторически устоявшимися традиционными словами литераторы совершили достойные внимания дела в сфере создания новых слов, используя возможности родного языка. Этот процесс открыто показал себя в лице созданных именных глаголов.

В статье об исследовании вопросов словесного творчества в произведениях таких известных мастеров, как Саиб Тебризи, Гёвси Тебризи, Рукнаддин Месиши, Вахид Газвини, Муртазагулу хан Зафар, Тарзи Афшар, Малик бей Авджи, Ваиз Газвини, Муртазагулу Шамлу были выявлены типичные особенности глаголов, созданных морфологическим путём из имён.

В особенности, были подробно исследованы глаголы с суффиксами -ла/ - лэ, -лан/-лян, -лаш/-ляш, -ар/-эр, - л, моменты их использования, морфологические и семантические особенности.

Исследования показывают, что в этом периоде в нашем литературном языке создание слов нашло своё широкое применение.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı
ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

UOT: 811.222.1

FARS DİLİNDƏ FEİLİN BACARIQ ŞƏKLİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, fars dili feilin şəkilləri, feilin bacariq şəkli, müqayisə, tipologiya, nümunə, oxşar və fərqli cəhətlər

Ключевые слова: Азербайджанский язык, персидский язык, наклонение глаголов, наклонение умения, сравнение, типология, образец, сходные и отличительные аспекты

Key words: Azerbaijani language, Persian language, moods of verbs, oblique mood, comparison, typology, methods of teaching, example, similar and different points

Feil haqqında ümumi məlumat:

Əsas nitq hissələrindən biri feildir. Feil əşyanın iş, hərəkət, halını bildirən bir nitq hissəsidir. Feilləri digər nitq hissələrindən fərqləndirən bir neçə qateqoriyalar vardır.

1. Feillərin iş görəni, iş icra edəni olmalıdır.
2. Feillərin inkarlıq kateqoriyası.
3. Feillərdə təsirlik və təsirsizlik kateqoriyası.
4. Feillərin növləri.
5. Feillərin tərziləri.
6. Feillərin zamanı.
7. Feillərdə şəxs kateqoriyası.
8. Feillərin xüsusi və ümumi şəkilləri.
9. Feillərin bağlama şəkilləri. (1, 147-148)

Feil əşyanın hal və hərəkətini ifadə edən bir nitq hissəsi olmaqla yanaşı, əşyanın hal-hərəkəti müəyyən zaman daxilində cərəyan etdiyindən feil hal və hərəkətin zamanını da ifadə edir. (2, 942)

Feil özünəməxsus leksik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik vəzifəyə malik olan müstəqil nitq hissələrindən biridir. (3, 152)

Feilin şəkilləri haqqında məlumat:

Feilin kateqoriyalarından biri də şəkilləridir. Bütün dillərdə digər nitq hissələri ilə müqayisədə feil kimi geniş işlənmə dairəsinə malik olan başqa bir nitq hissəsini göstərmək olmaz. Çünki feildə həm zaman, həm icraçı, həm də hərəkət vardır. Buna görə də dildə fikri ifadə etmək üçün zamanlar tam kifayət etmədiyindən feillərin şəkilləri də yaranmışdır. Feilin şəkilləri digər kateqoriyalarla müqayisədə daha çox xüsusiyyətləri özündə birləşdirmişdir. Feilin şəkillərində həm zaman, həm şəxs, həm təsdiq-inkar və s. digər elementlər vardır.

Feilin şəkillərində bacariq, lazım, arzu, istək, şərt və s. şəkilləri göstərmək olar.

Fars dilində feilin şəkillərini yaratmaq üçün iki şeyi bilmək lazımdır. Feilin zamanları və feilin iltizam formasını.

Fars dilində مضارع التزامي و ماضي التزامي

İran dilçiləri qrammatik şəklin tərifini vermir, lakin “vəche-iltizami” adı altında ümumiyyətlə şəx-şübhə, tərəddüd, iltizam, xahiş, arzu, və s. bu kimi məfhumların mövcud olmasını qeyd edirlər. Ümumiyyətlə, bu alimlər iltizam şəklinə aid topladıqları misallar əsasında müəyyən mülahizələr irəli sürür, bu şəkil ilə ifadə olunan bu və ya başqa münasibəti qeyd edirlər, lakin bu pərakəndə mülahizələri ümumiləşdirib, iltizam şəklinin əsas semantik mahiyyətini aşkara çıxarmağa, onun qrammatik təsirini aşkara çıxarmağa təşəbbüs göstərmirlər.

Ə. Şəfai qeyd edir ki, P.N. Xanlari iltizam şəkli ilə ifadə olunan münasibətləri qeyd etməmiş, lakin şəklin tərifinə müəyyən qədər yaxınlaşmış, xüsusilə iltizam şəklini xəbər şəkli ilə qarşı-qarşıya qoymuşdur. (5, 72)

İltizam şəkli, söz söyləyənin feil ilə ifadə olunan hərəkət, hal və prosesə qarşı şübhə, tərəddüd, arzu, təmənna, xahiş, təklif, əmr və başqa bu kimi münasibətini bildirir. (5, 72)

Fars dilində iltizam forması bunlardır: مضارع التزامي və ماضي التزامي. Mazi ərəb dilində keçmiş, mozare isə indiki və gələcəyə aid edilən zamanlardır. مضارع التزامي İş, hal və hərəkətin nəzərdə tutulan

icrasının qəti deyil, arzu, istək, imkan, zərurət, şərt və s. ilə əlaqədar olmasını tələb edir.

مضارع التزامي Istilahı ilə təmayül adətən hələ baş verməmiş, lakin baş verəcəyi ehtimal olunan hadisə haqqında ola bilər. (5, 72)

Fars dilində مضارع التزامي -ini düzəltmək üçün felin əsasına hissəciyi, sonuna isə müvafiq şəxs sonluqları artırırıq. Məs:

Mən oxuyam من بخوانم

Biz oxuyaq ما بخوانیم

Sən oxuyasan تو بخوانی

Siz oxuyasınız شما بخوانید

O oxusun آنها بخوانند او بخواند

Ümumiyyətlə demək lazımdır ki, müasir fars dilində hissəciyindən iki halda istifadə olunur. Onlardan biri feilin əmr şəkli, digəri isə qeyd etdiyimiz kimi مضارع التزامی -də. Məsələn برو بروید get, gedin. Bu hissəciyin hansı məqsədlə işlənməsini bilmək üçün işlənmiş felin şəxs sonluqlarına diqqət etmək lazımdır. Əgər feil II şəxsin təkində əmr şəklində işlənirsə, ona heç bir şəxs sonluğu artırılmır بیا جواب بده

Amma əgər مضارع التزامی -də işlənirsə, ona ikinci şəxsdə ی artırılır. Deməli, həmin bu hərf əmrlə indiki zaman iltizam formasını müəyyən etməyə kömək edir. II şəxsin cəmində isə feilin əmr şəkli ilə iltizam forması həm yazı, həm də tələffüz baxımından üst-üstə düşür. Bunları bir-birindən fərqləndirmək üçün cümlənin mənasına, başqa sözlə kontekstə diqqət etmək lazımdır. Fikrimizi aşağıdakı iki cümlə ilə sübuta yetirmək istəyirik.

Uşaqlar qalxın və gedin! Uşaqlar qalxın və gedin!

شماها هنوز عذاب گذرانیدن وقت را نمیدانید شکنجه فکری را نمی توانید بدانید

Sizlər hələ vaxt keçirmənin əzabını bilmirsiniz, fikir işkəncəsini belə bilməzsiniz.

Gördüyümüz kimi bu cümlələrin ikisində də feillər eyni quruluşa malikdir. Amma مضارع التزامی -ni feilin əmr şəklindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət onun feilin bütün şəkilləri ilə işləmə bilməsidir. Cümlələrdə می توانیم می خواهید و s. Sözlərin işlənməsi artıq həmin cümlənin felinin مضارع التزامی olmasına dəlalət edir.

Məlum olduğu kimi fars dilində işlənən feillər quruluş baxımından üç yerə bölünür. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Düzəltmə fellərdə ب hissəciyinin işlənməsinə ehtiyac duyulmur. Məsələn: در آورم برگردم

(qayıdam, çıxaram)

Mən qayıdam من برگردم

Biz qayıdaq ما برگردیم

Sən qayıdasan تو برگردی

Siz qayıdasınız شما برگردید

O qayıda او برگردد

Onlar qayıtsınlar آنها برگردند

Mürəkkəb feillərdə isə hissəciyini işlətmək də olar, işlətməmək də. Məsələn:

Mən cavab verəm من جواب دهم

Biz cavab verək ما جواب دهیم

Sən cavab verəsən تو جواب دهی

Siz cavab verəsiniz شما جواب دهید

O cavab versin او جواب دهد

Onlar cavab versinlər آنها جواب دهند

-nin inkar şəklini düzəltmək üçün feil kökünün əvvəlinə نه inkar əlaməti artırılır və bitişik yazılır. İnkə şəkilçisi qəbul edən zaman ب hissəciyi artırılmır. Məs نروی - getməyəsen və s.

مضارع النضامی -nin işləndiyi hallar

1) köməkçi sözləri ilə başlanan real şərti budaq cümlənin xəbərində (şərt forması)

اگر ظرف سردی را روی بخار آب بگیریم، قطره هایی در آن پیدا می شود.

Bir soyuq qabı su buxarının üzərində saxlasaq, onun üstündə su damlları əmələ gələr.

2) باغیچیلاری başlanan məqsəd, tamamlıq budaq cümlələrinin xəbərində.

Məsələn:

مرغ را گرفت بشهر آورد تا بچه ها با او بازی کنند.

Quşu tutub şəhərə gətirdi ki, uşaqlar onunla oynasınlar.

3) باید، لازم است، واجب است (gərək, lazımdır, vacibdir) və bu kimi zərurət bildirən köməkçi sözlərdən sonra, habelə indiki zaman və gələcəkdə icra olunması işi göstərmək üçün köməkçi söz kimi işlədilən می

ملا نصرالدین گفت: پس برای حل هر یک مسئله باید یک انار بدهی

Molla Nəsrəddin dedi: Elə isə hər bir məsələnin həlli üçün bir dənə nar verməlisən.

4) köməkçi felindən sonra gələn tamamlayıcı feillərdə (feilin bacarıq forması). Məsələn:

اگر با ذره بین با این دانه برنج نگاه میکردند می توانستند بر روی آن نامه را که دهقان هند به خط کجراتی نوشته اند، ببینند.

Mikroskop ilə həmin düyü dənəsinə baxsaydınız, onun üzərində Kocerat xətti ilə Hindistan kəndlilərinin yazmış olduğu məktubu görə bilərdiniz.

5) خواستن - kimi istək, arzu, xahiş bildirən feillərdən sonra gələn tamamlıq budaq cümləsinin xəbərində.

Məsələn:

خوب، دختر جان! بگو ببینم میخوای من مادرت بشوم.

Yaxşı, qızım, de görüm, istəyirsənmi mən sənın anan olum?

6) Müəyyən danışığı, qərarı və iradəni bildirən, بناست - مقرر است - قرار بر این شد - قرار است - تصمیم گرفتن - وادار کردن - و s. kimi sözlər feillərdən sonra gələn tamamlıq budaq cümlələrinin xəbərində. Məsələn:

قرار بر این شد که روزهای چهارم هر هفته اعضای محفل ادبی تشکیل جلسه دهند.

Belə qərar çıxdı ki, həftənin dördüncü günləri ədəbiyyat dərnəyinin üzvləri iclas çağırırlar.

7) ممکن است - شاید - بلکه - kimi köməkçi sözlərdən sonra gələn və eyni zamanda indi və ya gələcəkdə icrası nəzərdə tutulan iş və hərəkət bildirən feili xəbərlərdə. Məsələn:

ممکن است یک بچه را از پرورشگاه برداریم، بپروریم، بزرگتر کنیم.

Ola bilər ki, bir uşağı uşaq evindən götürək, onu bəsləyək və böyüdək.

8) Söz söylənən vaxt və ya gələcəkdə icrası nəzərdə tutulan iş və hərəkətin səbəbini göstərmək üçün bağlayıcısı ilə başlanan səbəb budaq cümlələrinin xəbərində.

برای اینکه مریض نشویم باید قواعد بهداشت را کاملاً مرعی داریم.

Xəstələnməmək üçün gigiyena qaydalarına bütünlüklə riayət etməliyik.

9) Məcəzi mənada işlədilərək dəvət və icazə bildirən بگذار ، بیا - kimi köməkçi feillərdən sonra gələn feillərdə . Məsələn:

بیا برویم بمکتب.

Gəl, məktəbə gedək.

10) Azərbaycan dilində madan, mədən şəkilçili feili bağlamaların fars dilində qarşılığını vermək üçün bəzən mürəkkəb cümlə tələb edən - اینکه ، بدون اینکه ، پیش از اینکه - kimi bağlayıcılardan istifadə olunur.

پیش از اینکه معلم وارد کلاس شود من یک بار هم درس خود را مطالعه کردم.

Müəllim sinifə daxil olmadan mən bir dəfə dərsimə baxdım. (4, 153-156)

- Fars dilində iltizam şəklinin keçmiş zaman nəzərdə tutulan feilin keçmiş zaman feili sifətinə feilin və feilin keçmiş zaman formasından istifadə olunur. Məsələn:

ما رفته باشیم Biz getmiş olam من رفته باشم Mən getmiş olam

شما رفته باشید Siz getmiş olasınız تو رفته باشی Sən getmiş olasan

آنها رفته باشند Onlar getmiş olalar او رفته باشد O getmiş ola

مضارع التضامی -nin inkarını əmələ gətirmək üçün inkar əlaməti feili sifətin əvvəlinə əlavə edilir.

Məsələn: نشیده بائیم - نرفته بائیم (2, 941-942) və s.

Biz apardığımız araşdırmalara əsasən fars dilində توانستن feilinin 4 xüsusiyyəti haqqında danışacağıq. Feili fars dilində müstəqil mənaya malik olan bir feildir. Fars dilində işlənmiş sözlər haqqında geniş məlumat verən Əli Əkbər Dehşudanın “Lügətnamə” sində توانستن haqqında oxuyuruq:

توانستن Pəhləvi dilində توانیستن (tuvan (i) stan) olmuşdur. Qüdrəti olmaq, qüvvəsi olmaq, bacarığı olmaq və s. mənalarda işlənmişdir. Mərhum usta qeyd edirdi ki, bu feilin yalnız bir məsdər şəkli mövcuddur.

تا همی آسمان توانی دید.

آسمان بین و آسمانه مبین

Asimanı görə bilirsənsə

Asimanı gör, tavanı görmə. (13)

Bu feilin digər mənaları da mövcuddur: layiq olmaq, rəva olmaq, mümkün olmaq, qalib olmaq.

و شریف آنکس تواند بود که خسروان روزگار وی را مشرف گردانند.

Şərəfə o kəs layiqdir ki, zamanə padşahları onu şərəfləndirsinlər. (13)

Bu feildən söz yaradıcılığında da geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn, - ناتوان - توانمندی -

توانا - توانایی - توان فرسا

Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu feilin bacarıq şəklini düzəltmək funksiyasından sonra 2-ci funksiyasını vurğulamışlar. Bu da fars dilində həmin feilin -می شود -nin sinonimi kimi işlənməsidir. Bu tədqiqatçılardan Bertelsin, Ə.Şəfainin adlarını çəkmək olar.

توانستن feilindən “olar” mənasında da istifadə olunur.

توانستن Feilindən feilin bacarıq şəklini düzəltmək üçün istifadə olunur. Mövzumuz feilin bacarıq şəkli olduğundan digər 3 xüsusiyyəti misallarla göstərmək istəyirik.

توانا بود هر که دانا بود

Ağıllı olan bacarıqlı olar.

توانستن Feili bütün zamanlara və şəxslərə malik olan tam feldir.

توانم، بتوانم، می توانم، می توانستم، توانسته ام، توانسته بودم، خواهم توانست، توانسته باشم.

Bu feil təsirsizdir və məchul növü də yoxdur.

یافتن پیش تو راهی نتوان

سویت از دور نگاهی نتوان

Sənin yanına yol tapmaq olmaz.

Uzaqdan sənə tərəf baxmaq olmaz.

Azərbaycan və fars dillərində feilin bacarıq şəklinin işlənmə xüsusiyyətləri

Fars dilində feilin bacarıq şəkli ən çox işlənən şəkillərdən biridir. Azərbaycan dili ilə fars dili ayrı-ayrı dil ailələrinə mənsub olduğundan bu formanın tərcüməsində də fərqlər nəzərə çarpır. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün bir feilin həm Azərbaycan həm də fars dilində təsrif olunmasına diqqət yetirək.

Mən oxuya bilirəm من می توانم بخوانم Biz oxuya bilirik ما می توانیم بخوانیم

Sən oxuya bilirsən تو می توانی بخوانی Siz oxuya bilərsiniz شما می توانید بخوانید

O oxuya bilir او می تواند بخواند Onlar oxuya bilirlər آنها می توانند بخوانند

Göründüyü kimi Azərbaycan dilində şəxsə və zamana görə “bilmək” yəni bacarmaq feili dəyişir. Fars dilində də bu halı müşahidə etmək mümkündür. Azərbaycan dilində əsas feil hər şəxsə III şəxs feilin arzu, istək formasında işlənir. Fars dilində isə əsas feil də şəxsə görə dəyişir, amma zamanı sabit olaraq həmişə feilin müzare formasında işlənir. İki dil arasında feillərin işlənmə məqamlarının fərqi biridir.

Digər məsələ feillərin zamanı məsələsidir. Hər bir dili də feilin 3, keçmiş, indiki və gələcək formaları vardır. Azərbaycan dilində əsas feildə heç bir dəyişiklik baş vermədiyi üçün zaman şəkilçiləri də “bilmək” feilinə artırılır. Fars dilində də qayda bu formada. Yəni feilin zamanını توانستن feilinin hansı zamanda işlənməsi şərtləndirir.

İki dil arasında olan digər fərq bacarıq feilinin hansı mənada işlənmə formasıdır. Azərbaycan dilində feilin bacarıq şəklini iki cür deyə bilərik. Ya oxuya bilirəm, yaxud da oxumağı bacarıram. Bizim dilimizdə “bilmək” feili iki mənada işlənə bilər. Biri nəyisə bilmək, digəri nəyisə bacarmaq mənasıdır. Amma fars dilində feilin bacarıq şəklində işlənən توانستن feili yalnız bacarıq mənasını verir. Nəyisə bilmək isə دانستن feili ilə verilir.

Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq Azərbaycan dili ilə fars dili arasında feilin bacarıq şəklinin işlənməsi arasında 3 əsas məsələnin olduğunu gördük. Onlardan biri fars dilində feilin və bacarmaq feilinin şəxsə görə dəyişmə məsələsidir ki, Azərbaycan dilində şəxsə görə yalnız bacarmaq feili dəyişir. İkinci məsələ fars dilində əsas feil həmişə feilin müzareyə iltizam formasında işlənir və şəxslərə görə dəyişir. Azərbaycan dilində isə əsas feil feilin arzu formasında olsa da, bütün şəxslərdə III şəxsin təkimi təsrif olunur. Fars dilində köməkçi feil yalnız bacarmaq mənasını verdiyi halda Azərbaycan dilində bacarmaqla yanaşı, bilmək sözü ilə də işlənir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində توانستن feili feilin bacarıq şəkli ilə yanaşı digər sintaktik funksiyaları da yerinə yetirir ki, onu yuxarıda qeyd etmişik.

Klassik fars dilində, müasir dildə də bəzən cümlələrdə əsas feillərin müzareyi-iltizamda deyil, şühudi keçmiş zamanda işlənməsinin şahidi oluruq. Belə cümlələrdən biri belədir.

(8) نتوانستند آمد

Onlar gələ bilmədilər

و اگر در خواندن فرو ماند به تفهم معنی کی تواند رسید. (13)

ƏDƏBİYYAT:

1. Hüseynzadə M., müasir Azərbaycan dili, Bakı
2. Hatəmi, Farsca-Azərbaycanca lüğət, I cild Naşir, Tehran, 1999, 1108
3. T. Rüstəmov. Azərbaycan və fars dillərinin müqayisəli qrammatikası, Tehran, 1998, 294 s.
4. Ə. Azəri, Fars dili, ADU nəşriyyatı, Bakı 1952, 364 s.
5. Şəfai Ə., Rüstəmov T., Ələkbərova A., Zülfüqarova F.: Müasir fars ədəbi dilinin morfolojiyası, Bakı 1982, 107 s.
6. Sulonov R., Sədi yaradıcılığında Gülüstan, ADU, 1961, 334 s.
7. Бертелс, 1926, 126., Ленинград
8. К.Т.Залеман и В.А.Жуковский, краткая грамматика новоперсидского языка, Санктпетербургъ, 1890
9. <http://www.mibosearch.com>
10. <http://www.Sokhan.com>

11. Л.С.Пейсиков, Вопросы синтаксиса персидского языка,
12. همایون فرخ عبد الرحیم دستور جامع فارسی، تهران، 1342، 1377 ص
13. دهخدا علی اکبر، لغتنامه

РЕЗЮМЕ

Акбар Алиев

Наклонение умения глагола в персидском языке

В статье рассматривается вопрос о наклонении умения глагола в персидском языке, изучение и обучение которого сопровождается с рядом трудностей.

Изучение темы в сопоставительной типологии в персидской и азербайджанском языках значительно повышает актуальность и значение проблемы.

Автор статьи определяет пути изучения наклонения умения глагола в персидском и азербайджанском языках с конкретными образцами, приведенными из обоих языков, выдвигает научно-практические рекомендации.

ABSTRACT

Akbar Aliyev

The oblique mood of verbs in the Persian language

The article studies the teaching of the oblique mood of verbs which is accompanied by certain difficulties in the process of learning and teaching in Modern Persian language.

The study of the comparative typology of the topic in the Persian and Azerbaijani languages once more proves the actuality and significance.

The author defines the ways to realize the learning process by giving concrete examples in both Persian and Azerbaijani languages and suggests scientific-practical recommendations.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

İRADƏ QASIMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 81

AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏNİN
ƏLAVƏLƏR HESABINA GENİŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: Sadə cümlə, əlavələr, genişlənmə, cümlənin qrammatik əsası, sintaktik vahid, asılı üzv, mübtədanın əlavəsi, cümlənin yeni forma və funksiyaları, sadə cümlənin transformasiyası

Keywords: *simple sentence, additions, expansion, grammatical base of the sentence, syntactic unit, dependent part, addition of the subject, new forms and functions of the sentence, the transformation of a simple sentence*

Ключевые слова: *Простое предложение, дополнения, распространение, основа грамматического предложения, синтаксическая единица, зависимый член, дополнение подлежащего, новая форма и функция предложения, трансформация простого предложения*

Dildə çox sayda formasını dəyişmiş cümlə strukturları vardır. Sözsüz ki, onlar dillərin yarandığı ilkin mərhələdən sonrakı dövrlərdə, dilin formalaşma və inkişafını səciyyələndirən hadisələrdən biri kimi meydana çıxmışdır. Dildə hər şey olduğu və ya yarandığı kimi qalmır. Müəyyən vaxtdan sonra dəyişir, inkişaf edir, yeniləşir, genişlənir, başqa dil hadisə və faktları ilə bir sıra münasibətlərə girir ki, bunlar da başqa forma və məzmununda qarşıya çıxır. Bu baxımdan, Azərbaycan və fransız dillərindəki sadə cümlə sintaksisi diqqəti çəkən dil vahidlərindəndir.

Dildə dəyişmə öz-özünə yaranmır, onu yaradan şərait və vəziyyət olmalıdır. Belə ki, dilin quruluşunda həmişə sadədən-mürəkkəbə xətti ilə baş verən dəyişmələr nitqdə də özünü göstərir. Ən primitiv bir cümləni transformasiya nəticəsində çox geniş və mürəkkəb bir cümləyə çevirmək mümkündür. Belə olduqda forma ilə yanaşı, məzmununda da müəyyən qədər dəyişmələr əmələ gəlir. Ümumiyyətlə, forma-məzmun münasibətləri transformasiyada əsas məsələlərdən biridir.

“İzahlı dilçilik terminləri” sorğu lüğətində bu haqda yazılır: “Transformasiya – Nüvə strukturu əsasında ikinci struktur (və ya nümunə) seçmə üsulu. Transformasiya metodu cümlələrin məna və forma strukturlarının əlaqəsinin, münasibətini müəyyənləşdirir (2, 292). Araşdırmalar göstərir ki, bir cümlə əsasında nəinki ikinci struktur, hətta üçüncü, dördüncü və daha çox struktur yarana bilər.

“Nüvə strukturu” dedikdə, əslində cümlənin qrammatik əsası nəzərdə tutulur. Transformasiya prosesində şəklini dəyişmiş ədəl formasına və ya cümlə strukturuna transform deyilir. Bu prosesdə müxtəlif dil materialları iştirak edə bilər ki, onlardan biri də əlavələrdir.

Sintaksisdə leksik mənaya malik sözlər cümlə quruluşunda yer tutaraq üzv kimi işlənir və müəyyən bir məna daşıyır. Bir sıra hallarda cümlənin tərkibindəki söz və ya birləşmənin öz mənasından başqa əlavə mənalara ehtiyacı hiss olunur. Bəzən danışan şəxs işlətdiyi cümlədəki bir sözün, ifadənin, birləşmənin mənası ilə bağlı əlavə məlumat vermək, onu izah edib aydınlaşdırmaq istəyir. Buna görə də cümləyə əlavə sözlər, birləşmələr, bəzən də cümlələr daxil edir. Əlavə adlandırılan bu cür sözlər, birləşmələr və cümlələr izah edib aydınlaşdırdığı üzvdən sonra işlənir (3, 215).

Cümlədəki əlavə məna ehtiyacını ödəməkdə əlavələr əsas rol oynayır. Onlar bir tərəfdən aid olduğu hər hansı bir üzvü aydınlaşdırıb izah edir, onun haqqında əlavə məlumat verir, digər tərəfdən, cümlənin genişlənməsində fəallıq göstərir. Bu baxımdan, sadə cümlənin əlavələr hesabına genişlənməsi dildəki təbii proseslərdən biridir.

Həm Azərbaycan, həm də fransız dillərində sadə cümlənin genişlənməsi vasitələrindən biri kimi əlavələr diqqəti çəkir. Məsələn:

Gülər – əmimin qızı məktubu əlində saxlamışdı.

Meşənin yandığını xəbər verən Xanım nənədir – qonşumuzdur.

Qız diqqətlə qarşıdakı adama – Qafar müəllimə baxdı.

Əziyyətini çəkdiyim – ağır zəhmətlə əldə etdiyim bu evdən köçmək mənə ağır gəlirdi.

Topu aparıb aşağıya – pillələrin altına qoydular.

Bu sadə cümlələrin hamısı əlavənin iştirakı ilə əvvəlki vəziyyətindən uzaqlaşmış və əlavələr onların genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Birinci cümlə (Gülər məktubu əlində saxlamışdı) “əmimin qızı”, ikinci cümlə (Meşənin yandığını xəbər verən Xanım nənədir) “qonşumuzdur”, üçüncü cümlə (Qız

diqqətlə qarşıdakı adama baxdı) “Qafar müəllimə”, dördüncü cümlə (Əziyyətini çəkdiyim bu evdən köçmək mənə ağır gəlirdi) “ağır zəhmətlə əldə etdiyim” və nəhayət, beşinci cümlə (Topu aparıb aşağıya qoydular) “pillələrin altına” əlavələri ilə genişlənməmişdir. Fransız dilində də belədir. Məsələn:

Sa femme jeune personne parfaite, avait eu sur lui la meilleure influence. (Duron)

Marthe, la couturière, écrasait le mouchoir contre ses yeux. (Boussinot)

Patersondevaitdèjàunecentaine de francs à Guérin, le marchand de couleurs: heureusement, Guérin, un ancien anarchiste, récemment converti au socialisme, était un bon camarade... (Martin du Gard) (299)

Un ami de famille, recteur d’université dans le Midi, écrivit un jour à mon père. (Daudet)

Au centre, le dos au mur, avait pris place le chef cuisinier, petit homme trapu, qui pouvait avoir quarante-cinq ans. (Cogniot)

Le chauffeur, un grand bonhomme extrêmement blond, parlait avec un accent “parisien” très prononcé.

On m’a raconté que Pierrette Amable, la nièce de mes voisins, avait obtenu que dans son atelier chaque ouvrière ne survienne qu’un seul métier. (Vailland) (50)

Fils d’un huissier de province, Jean Marin était venu, comme tant d’autres, faire son droit au quartier latin. (Maupassant)

Tous deux célibataires, ils étaient unis par une haine semblable du mariage. (Daudet)

Plus tard, capitale d’un grand Etat, elle se trouva à l’étroit dans ses remparts désormais inutiles. (France) (32)

Hər iki dildən alınan örnəklər göstərir ki, bütün cümlə üzvləri əlavələrlə işlənə bilər. Əlavələrdən əvvəl qoyulan durğu işarələri (əsasən tire, bəzən də vergül) onların aid olduğu üzvlə intonasiya baxımdan ayrılmasını əsaslandırır. Hətta bəzən əlavələr xüsusi intonasiyaya malik olur. Bu, daha çox poetik dil üçün səciyyəvidir. Və maraqlıdır ki, bədii dildə bir cümlə üzvünün bir neçə əlavəsi ola bilər. Bu, əlavəli üzvün mənasının daha aydın üzə çıxmasına və dəqiqləşməsinə, konkretləşməsinə geniş imkanlar yaradır. Məsələn:

Şəhidlər xiyabanı –

Şəhidlərin sərgisi,

Şahidlərin sərgisi,

Vahid”lərin sərgisi (4, 19).

Burada ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə edilmiş birinci misradan başqa bütün misralar əlavədir . Bu əlavələrin hamısı ilk misraya (cümləyə) aiddir və onun bütün mahiyyətini açmaqda əsas rol oynayır.

Şəhidlər xiyabanı –

Anaların dad yeri,

Namus yeri, ad yeri,

Hamımızın and yeri (4, 19).

Örnək göstərilən bədii parçadakı maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, sadə cümlənin az işlənən növlərindən biri olan adlıq cümlə ilə ifadə olunana əsas cümlə ikinci növ ismi birləşmə ilə ifadə edilərsə də, onun əlavələri həm ikinci, həm də (və daha çox) üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən ibarətdir. Deməli, sintaktik vahidin əlavəsi həcm baxımından onun özündən böyük ola bilər. Araşdırmalar göstərir ki, əlavələr birinci növ təyini söz birləşmələri və sözlərlə də ifadə oluna bilər. Məsələn:

Şəhidlər xiyabanı –

Həm adicə yer, məkan,

Həm də sirli bir məkan,

Ziyarətgah, pır – məkan (4, 19).

Bu nümunədə sadə cümlənin əlavələr hesabına genişlənməsi prosesində başqa maraqlı bir məqam – əlavənin əlavəsi faktı diqqəti çəkir. Belə ki, şerin son misrası ilk misranın əlavəsidir və sözlərdən ibarətdir. Həmin əlavə sözlərdən biri (pır) əlavə olduğu halda, özü də əlavəli işlənmişdir. Məlumdur ki, əlavəli üzv və ya cümlənin mənası daha geniş olur və bu genişliyi təmin edən əlavələrdir. Yuxarıdakı örnəkdə “məkan” sözü “pır” sözünün məna həcmi genişləndirir və “pır” sözü “məkan” kimi təsəvvürə gətirilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sadə cümlənin əlavələrlə işlənməsi onu təkcə formal baxımdan genişləndirmir, bir tərəfdən də onun mənasına təsir edir.

Sadə cümlədə ümumilik bildirən üzvlər və ya cümlənin özü konkretliyə meyil edir. Sadə cümlənin əlavələr hesabına zənginləşməsi prosesində bəzən elə hallar olur ki, əlavənin mənası özündən əvvəl işlənən üzvün mənasına bərabər olur. Belə olduqda əlavə asılı vəziyyətdə olmur, aid olduğu üzv qədər anlam daşıyır. Halbuki dilçilik elmində əlavə asılı üzv hesab edilir. Fikrimizcə, əlavənin asılı üzv olduğunu iddia etmək düzgün deyil. Əslində, əlavənin semantik sanbalı daha böyükdür. O, həm aid olduğu sözü, ifadəni müəyyən cəhətdən izah edir, onunla bağlı əlavə məlumat verir, beləliklə, həmin cümlə üzvünü konkretləşdirir, həm də

onun mənasından geri qalmayan, yəni ona bərabər məna ifadə edir. Belə ki, o, aid olduğu üzvün suallarına cavab verir və ondan daha aydın və konkret məna daşıyır. Bundan başqa, əlavələr özündən əvvəlki üzvün qrammatik əlamətlərini də qəbul edir və suallarına cavab verir. Onun dəqiqləşdirib izah etdiyi üzvdən əsas fərqi budur ki, həmin üzv müxtəlif şəxslərdə olduğu halda, əlavə həmişə üçüncü şəxsə olur. Və bu da dildə daha çox sabit olan şəxsə görə uzlaşmada fərq yaradır. Yəni əlavə mübtədaya aid olduqda və mübtəda birinci və ikinci şəxsə aid olduqda şəxsə görə uzlaşma pozulur. Məsələn:

Biz – xalqımızın övladları vətənin keşiyini çəkməyə borclu yuq.

Bu cümlədə mübtəda və xəbər arasında həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşma qaydasındadır. Lakin mübtədanın əlavəsi (xalqımızın övladları) birinci şəxsin cəmində olan xəbərlə uzlaşmır. Çünki o, üçüncü şəxsə aiddir.

Əslində, transformasiya cümləni təşkil edən sözlərin sintaktik səviyyədə funksiyalarının çoxalıb yenidən bölünməsi ilə xarakterikdir. Cümlənin strukturunu təşkil edən sözlərin başqa sözlərlə (cümlə üzvləri ilə) əlaqəsi, qarşıdurması, müxtəlif münasibətləri, bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən tərəflərin fərqləndirici əlamətlərinin neytrallaşması transformasiya hadisəsi ilə bağlı olan məsələlərdir. Transformasiya nəticəsində meydana gələn neytrallaşma dilin və dillərin daha yaxşı anlaşılmasında, daha optimal şəkildə başa düşülməsində elmi-nəzəri baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Sadə cümlənin genişlənməsi dilin qanuni faktı hesab olunur. Transformasiyalar həm funksional vahidləri, həm də funksional fərqləri əhatə edir. Cümlənin genişlənməsində yeni cümlə əldə edilmir, cümlənin yeni forma və funksiyaları yaranır.

Beləliklə, sadə cümlələrin transformasiyasında – dəyişməsində bir sıra dil faktları ilə yanaşı, əlavələrin də müəyyən qədər rolu vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Elm və təhsil, 2013
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri (sorğu lüğəti), Bakı, Maarif, 1989,
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, Bakı, 2000
4. Qərib Q. Vətən daşdan başlayırmış, Bakı, ADPU, 2009
5. N.M.Şteynberk Fransız dilinin qrammatikası Leningrad 1972
6. E.K.Nikovskaya, T.Y.Goldenberg, Fransız dilinin qrammatikası Moskva 1982

ABSTRACT

İrade Gasimova

The expansion of simple sentences by additions in Azerbaijani and French

The article deals with the expansion of syntactic units in Azerbaijani and French. To this end, simple sentence types are studied. The problem of expanding simple sentences by additives is highlighted. It is shown that general parts or the sentence itself tend to be concrete, but in the process of expansion by additives there are some cases that the meaning of the additive is equal to the meaning of committed members. In this case, there is an additional dependent, that is the additive's meaning is equal to the main member. However, in linguistics additives are considered dependent parts. In the article semantic significance of additions is justified by language facts.

РЕЗЮМЕ

Ирада Гасимова

О распространении простых предложений за счет дополнений в Азербайджанском И Французском языках

В статье говорится о вопросах распространения синтаксических единиц в Азербайджанском и французском языках. С этой целью, привлекаются к изучению простые типы предложений. Здесь освещаются некоторые проблемы дополнений в распространении простых предложений. Показывается, что в простом предложении члены, показывающие общность или предложение, само по себе является целенаправленным, но в процессе обогащения за счет своих дополнений иногда бывают такие случаи, когда значение дополнения прежде всего, равно смыслу употребляемых членов. В таком случае дополнение не имеет зависимости, и это означает, что член также имеет значение понятия, к которому относится. В науке языкознания дополнение считается зависимым членом. В статье огромное значение семантической ценности дополнения, оправдывается фактами языка.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

UOT: 811.512.162

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQLƏRİNDƏ TƏYİNİN ÜSLUB İMKANLARI

*Açar sözlər: nitq, təyin, üslub, söz, mətn**Key words: speech, attribute, style, word, text**Ключевые слова: речь, определение, стиль, слово, текст*

Çox qədim tarixə malik olan Azərbaycan nitq mədəniyyəti tarixində Heydər Əliyev mərhələsi xüsusi yer tutur. Dünya mədəniyyətinin inkişafında mühüm rola malik natiqlik sənətinin, xüsusilə də siyasi natiqliyin forma və məzmun baxımından zənginlənməsində ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. İnsanlarda cəmiyyət hadisələrinə düzgün münasibət formalaşdırmaq cəhətdən də bu nitqlər çox qiymətlidir. Onlar sözün nə qədər qüvvətli olduğunu göstərən mənəvi xəzinəmizdir: “Sözün praktik əhəmiyyəti böyükdür. Söz bizim fəaliyyətimizi, davranışımızı nizamlayan, mövcud təsəvvürləri canlandıran, emosional, ilıq, yaxşı və ya pis münasibət yaradan nitq vahididir” (3, 59).

Heydər Əliyevin nitqləri məzmun sanbalından başqa, maraqlı linqvistik xüsusiyyətləri ilə diqqəti çəkir. Bu nitqlərdə təyinedici sözlərin üslub keyfiyyətləri ilə üzə çıxması diqqətin həmin nitqlərin məzmununa yönəlməsi prosesində çox əhəmiyyətlidir. Onun 8 sentyabr 2003-cü il tarixdə Xalq yazıçısı Rəsul Həmzətova müraciətini əks etdirən nitqindən aşağıdakı hissəyə nəzər salaq: “İnsanlara hədsiz məhəbbətlə dolu, incə lirizm və milli koloritlə aşılانmış bütün yaradıcılığınız dərin fəlsəfi mənə və məzmun daşıyır. Sizin yaradıcılığınız həm özünün rəngarəngliyi ilə, həm də zəmanənin sosial problemlərinin böyük söz sənətinin yüksək tələbləri ilə əlaqələndirilməsi baxımından insanların qəlbini fəth edir” (1, 210). Nitqin iki cümləsini ifadə edən bu hissəsində 7 ədəd (“insanlara hədsiz məhəbbətlə dolu”, “incə”, “milli koloritlə aşılانmış”, “bütün”, “dərin”, “fəlsəfi”, “böyük”) təyin işlənmişdir. Bu təyinlərin hamısı atributiv səciyyəli təyinlər olaraq aid olduğu üzvün aydınlaşmasına mühüm təsir göstərir. Burada 4 təyin “yaradıcılıq” sözünə aid olub onun izahına xidmət edir. Həmin təyinlər aid olduğu cümlə üzvünün əsas məğzini, keyfiyyətini bildirir və onu həmin cəhətinə görə izah edir. “Yaradıcılıq” sözünə aid olan ilk təyin (insanlara hədsiz məhəbbətlə dolu) qeyri-təyini ismi birləşmə, ikinci təyin (incə) sifət, üçüncü təyin (milli koloritlə aşılانmış) feli sifət tərkibi, dördüncü təyin (bütün) isə təyin əvəzliyi ilə ifadə edilmişdir. Və maraqlıdır ki, həmin təyinlərin heç biri eyni nitq hissəsinə aid olmayan paralel təyinlərdir. Lakin onlarda sadalama intonasiyası və birləşdirici pauza o qədər güclüdür ki, ilk oxunuşda həmcins təyin təsiri göstərir. Diqqəti çəkən əlamətlərdən biri də feli sifət tərkibinin ilk sözü olan təyinedici funksiya daşıyan “milli” leksik-qrammatik vahididir. Təyinedici birləşmənin daxilində digər bir təyinedicinin işlənməsi fikrin emosionallığını artıran üslub vasitəsi kimi əhəmiyyətlidir.

Nitq örnəyindəki “dərin” və “fəlsəfi” təyinləri nitqdəki xəbərə (məzmun daşıyır) aiddir. Bu xəbərin ilk sözü isimlə ifadə olunduğundan onu aydınlaşdırıb izah edən sözlər atributiv təyinlərdir. “Dərin” və “fəlsəfi” sözləri eyni nitq hissəsi ilə (sifətlə) ifadə olunaraq semantika və funksiyasına görə formal baxımdan aid olduğu üzvdən ayrılmayan dil vahidləridir.

Dildə təyinedici sözlərin işlənməsi cümlələrin təsir gücünün yüksəlməsinə, intonasiya çalarlarının çoxalmasına xidmət edir ki, bu, fikir anlamlarının düzgün anlaşılmasını təmin edən vasitə kimi dəyərlidir. Bundan başqa, təyinedici sözlərin bolluğu nitqdə ritmik təkrar yaradır. Ritm maraqlı üslub vasitələrindən biri kimi nitqin axıcılığını təmin edir. Ritm yaradan vasitələrdən biri kimi bağlayıcılar da müxtəlif üslub imkanlarına malikdir. Yuxarıdakı örnəkdə bağlayıcılar polisindeton (həmcins üzvlərin yanında tabesizlik bağlayıcılarının işlənməsindən ibarət üslub qaydası) səciyyəsi ilə diqqəti çəkən faktlardandır.

Sözgedən nitqdən başqa bir cümləyə nəzər salaq: “Artıq tarixə qovuşmuş XX əsr sizin yaradıcılığınızı, şəirlərinizin emosional vüsətini nəzərə almadan təsəvvür etmək çətindir. Böyük humanizm ruhu ilə aşılانmış poeziyanız, əlbəttə ki, sizin bənzərsiz şəxsiyyətinizin inikasındır” (1, 210). İki cümləni təmsil edən bu nümunədə də təyin bolluğu ilə qarşılaşırıq. Belə ki, “tarixə qovuşmuş” və “böyük humanizm ruhu ilə aşılانmış” feli sifət tərkibləri, “emosional” və “bənzərsiz” sifətləri təyinedici keyfiyyət daşıyır. İkinci feli sifət tərkibinin birinci sözü də (böyük) özlüyündə izahedici

xüsusiyyətə malikdir. Cümlələrdəki təyinlərin çoxu müstəqil təyinlərdir. Lakin “emopsional” sözü daxili təyin kimi işlənmişdir.

Heydər Əliyevin 8 sentyabr 2003-cü il tarixdə Xalq yazıçısı Rəsul Həmzətova müraciəti ilə bağlı nitqinə aid aşağıdakı cümlədə də həm cümlə üzvünə aid olan təyinlər, həm də söz birləşməsinin daxilində yerləşən təyin işlənmişdir: “Bizim ölkəmizdə sizin yaradıcılığınız müasir insanın mənəvi aləmi haqqında təsəvvürlərimizi zənginləşdirmiş parlaq fenomen kimi qiymətləndirilir” (1, 210). Bu cümləni üslub keyfiyyətləri baxımından təhlilə cəlb etsək, maraqlı bir mənzərənin şahidi olarıq. Belə ki, burada “insan” sözünün təyini (müasir), “insanın aləmi” III növ təyini söz birləşməsinin daxili təyini (mənəvi), “təsəvvür” sözü ilə bağlı izahedici qoşmalı birləşmə (insanın mənəvi aləmi haqqında), “fenomen” sözünə məxsus feli sifət tərkibi (təsəvvürlərimizi zənginləşdirmiş) və “parlaq” sifəti sözləri atributlaşdırən dil vahidləridir.

Sözgedən nitqdə Rəsul Həmzətovun fəaliyyətinin bəzi məqamlarını ifadə edən hissədə də təkrar bağlayıcılar və qeyri-müəyyən miqdar sayı ilə ifadə olunmuş təyinedici faktlar vardır: “Siz Azərbaycan və Dağıstan xalqları arasında dostluğun və əməkdaşlığın möhkəmlənməsi üçün xeyli səylər göstərmisiniz. Ümidvaram ki, sizin parlaq istedadınız və çox böyük fitri müdrikiyiniz bundan sonra da bizim hamımızı sevindirəcəkdir” (1, 211).

Heydər Əliyevin nitqlərində Azərbaycan dilinin aydınlığı, fəlsəfəsi, müdrikiyi yaşayır. O, rəsmi nitqlərində də dilimizin təsiredici faktlarından yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Heydər Əliyevin nitqlərində insanlara qiymət vermə, inandırma kimi amillər böyük rol oynayır. Bu baxımdan, ümummillə liderimizin 23 may 2003-cü ildə ifa edilmiş “Publisist Elmira xanım Axundovaya” adlı nitqi maraqlıdır. Həmin nitq Heydər Əliyevin üslubuna xas olan diqqətçəkici məqamları, yığcam olmasına baxmayaraq, dolğun məna tutumu ilə seçilir. Məsələn: “Siz zəngin ənənələrə malik Azərbaycan publisistikasının istedadlı nümayəndəsi kimi, dərin siyasi təhlil gücü ilə səciyyələnən sənədli əsərlər yaratmış, ictimai-siyasi publisistikanın bu gözəl nümunələri ilə xalqımızın yaxın tarixi dövrünün aydın mənzərəsini əks etdirmisiniz” (2, 31). Burada sayı 30-u keçən sözlərdən ibarət cəmi bir cümlə işlənmişdir. Lakin cümlədə diqqəti çəkən cəhətlərə fikir verək: nitq obyektinin (Elmira xanım Axundovanın) Azərbaycan publisistikasının nümayəndəsi olması; istedadlı nümayəndəsi olması; əsərlər yazması; sənədli əsərlər yazması; siyasi təhlil gücü ilə səciyyələnən sənədli əsərlər yazması; həmin əsərlərin ictimai-siyasi publisistikaya aidiyyəti; onların ictimai-siyasi publisistikanın gözəl nümunələri olması; Elmira xanımın xalqımızın yaxın tarixi dövrünü əks etdirməsi; həmin dövrün aydın mənzərəsini əks etdirməsi və s. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin nitqlərindəki faktik materiallar göstərir ki, bir cümlə daxilində çoxsaylı fikirlər ifadə etmək mümkündür. Bu, bir tərəfdən dilimizin məna zənginliyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, Heydər Əliyevin dilimizin bilicisi olması, onun dərin məna qatlarına bələdliyi, leksik-qrammatik söz ehtiyatının bolluğu və s. ilə əlaqədardır. Bir sintaqm daxilində bir neçə fikir ifadə etmək baxımından aşağıdakı cümlə də maraqlıdır: “Ölkəmizin ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəal iştirak etməklə yanaşı, xarici mətbuat orqanlarındakı cəsarətli çıxışlarınızda Siz vətəndaşlıq əzmi nümayiş etdirmiş, beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini ermənilərin yurdumuza qarşı təcavüzü nəticəsində qaçqın həyatı yaşayan soydaşlarımızın problemlərinə yönəltmişiniz” (2, 31). Bu cümlədə diqqəti çəkən fikir faktları aşağıdakılardır: ölkənin həyatında iştirak etmək; ölkənin ictimai-siyasi həyatında iştirak etmək; ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmək; mətbuat orqanlarında çıxış etmək; xarici mətbuat orqanlarında çıxış etmək; cəsarətli çıxış etmək; çıxışlarda vətəndaşlıq əzmi nümayiş etdirmək; ictimaiyyətin diqqətini problemlərə yönəltmək; beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini problemlərə yönəltmək; soydaşlarımızın problemlərinə yönəltmək; qaçqın həyatı yaşayan soydaşlarımızın problemlərinə yönəltmək; ermənilərin yurdumuza qarşı təcavüzü nəticəsində qaçqın həyatı yaşayan soydaşlarımızın problemlərinə yönəltmək.

Heydər Əliyevin bütün nitqlərində çox sayda fikir obyektləri vardır. Eyni cümlə daxilində müxtəlif fikirlər və fikir birlikləri onun nitqlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Ümummillə liderimizin 23 may 2003-cü ildə Elmira xanım Axundovanın yubileyi münasibətilə söylədiyi nitqdən aşağıdakı cümlə də bu baxımdan səciyyəvidir: “Azadlıq” radiostansiyasında müxbir kimi çoxillik fəaliyyətiniz isə Azərbaycanın milli maraqlarının qorunması işinə xidmət və xalqımızın haqq işinin dünyaya çatdırılması baxımından mənalı və yaddaqalandır” (2, 31).

Heydər Əliyevin nitqlərində cümlə və mətnlər elə qurulub ki, onlarda heç bir artıq dil faktı ilə qarşılaşmaq olmur və eyni zamanda çatmayan bir dil vahidi də tapmaq olmur. Burada sözlər tutumlu, fikirlər dolğun, cümlələr qaydalı və təsiredicidir. Bunun səbəblərindən biri Heydər Əliyevin nitqində əsas yerlərdən birini tutan təyinedici sözlərdir. Bu sözlər məqsəd və fikrin düzgün ifadə olunmasında və

fikrin nə dərəcədə önəmli olmasını çatdırmaqda çox faydalı dil vahidləridir. Bu nitqlər bir daha təsdiq edir ki: “Sözün gücü danışanın dili bilmək səviyyəsindən, nitq mədəniyyətindən asılıdır” (3, 59).

Beləliklə, Heydər Əliyev nitqlərinin lingvistik cəhətdən elmi-nəzəri təhlili onların maraqlı dil-üslub xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Xalq yazıçısı Rəsul Həmzətova, / Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 45-ci cild. Bakı, Azərənəşr, 2013, s. 210-211.
2. Əliyev H. Publisist Elmira xanım Axundovaya, / Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 45-ci cild. Bakı, Azərənəşr, 2013, s. 31-32.
3. Qasımov A. Söz güclü tərbiyəedici vasitədir, / Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, № 4, 2016, s. 59-65.

ABSTRACT

Parvin Abdullabayova

Style capabilities of attribute in Heydar Aliyev's speech

The article deals with the linguistics features of Heydar Aliyev's speeches. In this regard, as a style means attribute is involved to the scientific and theoretical analysis. The appearance of the attributive words' style qualities in these speeches are very necessary for the process of the direction of the attention to the same speeches' content. In the speeches of Heydar Aliyev the sentences and texts are for med so that it is not possible to meet additional language facts and at the same time it is not possible to find lack of language units. Here, the words are volumable, ideas are rich, sentences are effective and regular. One of the reason of this is attributive words those have great place in Heydar Aliyev's speech.

РЕЗЮМЕ

Парвин Абдуллабекова

Стилистические возможности определения в речи Гейдара Алиева

В статье говорится о лингвистических особенностях речи Гейдара Алиева. В этом плане определение как стилистическое средство привлечено научно-теоретическому анализу. Речь Гейдара Алиева наряду с содержательной стороной характеризуются и своеобразными лингвистическими особенностями. Приобретение определительных слов стилистическими качествами имеет большее значение в направлении обращения внимания на содержательную сторону этой речи. Предложения и тексты вообще в речи Гейдара Алиева составлены таким образом, что в них как трудно найти лишних языковых фактов, так и недостающих языковых единиц. Здесь слова содержательные, ысди польные, предложения действующие. Одной из причин являются определительные слова, которые занимают особое место в речи Гейдара Алиева.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

LEYLA ZEYNALOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 81

AZƏRBAYVAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ LAYLALARIN LİŖVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: folklor, linqvistik, layla, əmr cümləsi, janr.

Key words: folklore, linguistic, lullaby, order sentence, genre.

Ключевые слова: фольклор, языковой, колыбельная, побудительное предложение, жанр

Azərbaycan və ingilis dilləri müxtəlif sistemləri təmsil etsələr də, onların folklorundakı bir çox örnəklər linqvistik baxımdan yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Hər iki dilin folklor örnəkləri aşağıdakı əlamətləri ilə oxşarlıq təşkil edir:

1. Azərbaycan və ingilis dillərinin folkloru canlı xalq danışıq dilini təmsil edir.
2. Azərbaycan və ingilis dillərinin folklorunda əsas yeri ümumişlək sözlər tutur.
3. Azərbaycan və ingilis dillərinin folkloru köhnəlmiş söz və ifadələri özündə əks etdirə bilir.
4. Azərbaycan və ingilis dillərinin folkloru dialekt leksikasına da müəyyən qədər yer verir.

Hər hansı bir xalqın folklorunun dil tarixi onun yazılı ədəbi dilinin tarixindən çox-çox qabaqdır. “Elin sözü elin özü qədər qədimdir” (2, 4). Xalqlar öz mənəvilərini, arzu və istəklərini, düşüncələrini çox zaman nəğmə şəklində ifadə etmişlər.

Azərbaycan və ingilis dillərində folklor janrları içərisində diqqəti çəkənlərdən biri də laylalardır. Onlar kiçik həcmə malik olsa da, məzmun baxımdan əhatəli, mənaca dərinidir.

Azərbaycan və ingilis dillərində laylalar maraqlı linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Onlarda diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri bitmiş fikirləri ifadə edən sintaktik vahidlərlə bağlıdır. Maraqlıdır ki, laylaların tərkibində ikidən çox cümlə ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan, aşağıdakı laylalar səciyyəvidir:

Lay-lay dedim adına,
Hax yetişsin dadına.
Boya-başa çatanda
Məni də sal yadına.

Laylayım el başına,
Sancılsın tel başına.
Səni kim istəməsə,
Qalmasın il başına (1, 13).

İngilis dilində:

When the blazing sun is gone,
When he nothing shines upon,
Then you show your little light,
Twinkle, twinkle all the night.

Then the traveler in the dark
Thanks you for your tiny spark
He could not see which way to go
If you did not twinkle so (4).

Yuxarıdakı laylalar, əsasən üç cümlədən ibarətdir. Azərbaycan və ingilis dillərində elə laylalar vardır ki, onların hər bir mısrası bir fikir ifadə edən müstəqil cümlədən ibarət olur. Məsələn:

Lay-lay dedim, yat, bala,
Yuxuna şəkər qat, bala.
Ümidim bircə sənsən,
Boya-başa çat, bala.

Lay-lay dedim, ağlama,
Ürəyimi dağlama.
Böyü bir qoç igid ol,

Mənə ümid bağlama (1, 12).

İngilis dilində də belə laylalar vardır. Məsələn:

Hush, little baby, don't say a word,
Mama's gonna buy you a mockingbird.
And if that mockingbird won't sing,
Mama's gonna buy you a diamond ring.
If that diamond ring turns brass,
Mama's gonna buy you a looking glass (3).

Yuxarıdakı örnək göstərir ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində qoşa misralardan ibarət laylalar da vardır. Və maraqlıdır ki, onların məzmunu Azərbaycan dilindəki oxşamalarla daha çox ortaq cəhətlərə malikdir.

Azərbaycan və ingilis dilindəki laylalarda cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə bütün növlərindən istifadə olunmuşdur. Lakin araşdırmalar bu janrın sintaksisində daha çox əmr cümlələrindən istifadə olduğunu göstərir.

Lay-lay, a balam, lay-lay,
Alınmaz qalam, lay-lay.
Sənə kəc baxanları
Yandırısın nalam, lay-lay (1, 16).

Lay-lay dedim boyunca,
Baş yastığa qoyunca.
Pardaxlan, qızılgülüm,
Bir iyləyim doyunca (1, 13).

İngilis dili laylalarında da belədir. Məsələn:

Twinkle twinkle little star
How I wonder what you are
Up above the world so high
Like a diamond in the sky

As your bright and tiny spark
Lights the traveler in the dark
Though I know not what you are,
Twinkle, twinkle, little star (4).

Azərbaycan və ingilis dilindəki laylaların üslub xüsusiyyətlərinin elmi-nəzəri təhlili zamanı məlum olur ki, onların dilindəki əmr cümlələri yalnız formal baxımdan bu cümlə tipinə aiddir. Əslində isə onların məzmununda ümid, arzu, həsrət ifadə olunur ki, bu duyğuların əmr mənası ilə əlaqəsi yoxdur. Onlar forma cəhətdən əmr cümlələri hesab edilsə də, məzmun və mənasına görə daha çox felin arzu şəklinə aiddir. Bu əlamət türk dillərinin özəl xüsusiyyətlərindən biridir. Bu dillərdə mənə keçidi aktiv dil hadisələrindəndir. Türk dillərində hətta felin şərt şəkli də arzu anlamı ifadə edə bilər. Azərbaycan laylalarının çoxunda əmr şəklini formalaşdıran şəxs sonluqlarının iştirak etdiyi xəbərlər öz mənasından uzaqlaşaraq anaların müqəddəs arzularını bildirir. Məsələn:

Nərgizi üzüm, lay-lay,
Yaxana düzüm lay-lay.
Sən böyü, mən qocalım,
Toyunda süzüm, lay-lay (1, 16).

Bu örnəkdə beş ədəd (üzüm, düzüm, böyü, qocalım, və süzüm) əmr şəkli ilə ifadə olunmuş xəbər vardır. Lakin onların hamısı mənə baxımdan felin arzu şəklinə aiddir. Sözsü ki, laylaların dilində xəbəri arzu şəkli ilə ifadə olunmuş faktlar da çoxdur. Məsələn:

Qızılgül butam, lay-lay,
Ətrinə batam, lay-lay.
Balam ərsiyə gələ,
Toyunu tutam, lay-lay (1, 15).

Azərbaycan və ingilis dillərində elə laylalar vardır ki, onların tərkibində eyni zamanda müxtəlif cümlə tipləri özünü göstərir. Məsələn:

Lay-lay dedim, gül balam,
Gül balam, bülbül balam.

Mən sevindim sənilən,
Sən də sevin, gül, balam (1, 17).

Bu laylanın dilində üç cümlədən ikisi nəqli, biri isə əmr cümləsidir. Ümumiyyətlə, laylaların dilində əmr cümlələri tək-cə kəmiyyəti ilə deyil, həm də keyfiyyəti ilə seçilərək üslub məziyyətlərinin çoxalmasına güclü təsir edir. Araşdırmalar göstərir ki, laylaların dilində əmr cümlələrinin üslub imkanları məqsəd və intonasiya baxımından cümlənin digər növləri ilə müqayisədə daha genişdir.

Azərbaycan və ingilis dili laylalarında əsasən danışq dilinə xas olan inversiya (söz sırasının pozulması) diqqəti çəkən üslub keyfiyyətlərindəndir və bu, bədii üslubda təbii hadisələrdən biridir. Və maraqlıdır ki, folklorlarda inversiya üslub xatirinə qəsdən baş vermir, burada söz sırasının pozulması xalqın canlı, sadə və təbii nitqi ilə bağlıdır. Bu əlamət laylaların dilini bədii dildən başqa, məişət nitqinə də yaxınlaşdırır.

Məlumdur ki, laylalar musiqi ilə oxunur. Onların dilinin ritmikliyi musiqini daha da axıcı edir. "Musiqi ilə müşayiət olunan yüzlərlə mahnılarımız xalqın bədii zövqünün tərcümanıdır. Və bu gün də onları xüsusi bir zövqlə dinləyirik" (2, 5).

Sözsüz ki, Azərbaycan və ingilis xalqları müxtəlif düşüncə tərzinə malikdir. Lakin onların dil-üslub xüsusiyyətlərində müəyyən qədər yaxın faktlar tapmaq mümkündür. Daha doğrusu, hər iki dildə laylaların məzmununda oxşarlıq özünü göstərir, fərq yalnız onların ifadə formasındadır. Bundan başqa, Azərbaycan dilindəki laylalar konkret ölçü və bölgüyə malik olduğu halda, ingilis dilində onlar uzun və ya qısa misralardan ibarət ola bilər. Belə ki, Azərbaycan dilində laylalar bayatı formasındadır və onların hər bir misrasında yeddi heca vardır. İngilis dilində isə belə deyil.

Beləliklə, Azərbaycan və ingilis dillərində laylalar maraqlı linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. El çələngi, Bakı, 2004, 248 s.
2. Namazov Q. Bir neçə söz / El çələngi, Bakı, 2004, s. 4-5.
3. John M. Feierabend "The Book of Lullabies: Wonderful Songs and Rhymes"
4. Jane Taylor, Sylvia Long "Twinkle, Twinkle, Little Star: A Traditional Lullaby".

ABSTRACT

Leyla Zeynalova

The linguistic features of lullabies in Azerbaijani and English

In the article it deals about the genres of folklore in Azerbaijani and English. For this purpose the language of the lullabies are involved in the scientific and theoretical analysis. The analysis shows that, the order sentences in the language of lullabies are true only in the form. In fact, their content is expressed with hope, desire and longing, which have nothing to do with the meaning of order. As a result, although people in Azerbaijani and English have different kind of thinking, it is possible to find similiar facts about certain properties of their language and style. More precisely, the similarities in the content are shown, the only difference is in the form of their expression.

РЕЗЮМЕ

Лейла Зейналова

Языковые особенности колыбельных на Азербайджанском и Английском языках

В статье говорится о жанрах фольклора на азербайджанском и английском языках. С этой целью проводятся научно-теоретические исследования колыбельных. Исследования показывают, что побудительность на языке колыбельных рассматривается только с формальной точки зрения. На самом деле надежда, мечта, тоска в содержании не имеют побудительного значения. Можно прийти к такому выводу, что хотя у азербайджанского и английского народов разный тип мышления, можно найти некоторые точки соприкосновения их языка и стиля. Точнее, очевидна близость в содержании колыбельных на обоих языках, они различаются лишь разной формой их выражения.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

CAVİD BABAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
javidbabayev@yahoo.com

UOT: 811.512.162

ANTITEZANIN MÜXTƏLİF NİTQ HİSSƏLƏRİNDƏ TƏSVİRİ

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, təzad, üslubi vasitələr, üslubiyyat, sarkazm***Key words:** *Bakhtiyar Vahabzadeh, antithesis, stylistic devices, stylistics, sarcasm***Ключевые слова:** *Бахтияр Вагабзаде, антитеза, стилистические способы, стилистика, сарказм*

Antiteza yunan mənşəli söz olub anti-“qarşı”+tithenai “qoymaq” sözündən götürülüb (1) Adından da məlum olduğu kimi antitezada nələrsə qarşı-qarşıya qoyulur. Azərbaycan dilində antiteza bədii təsvir vasitəsi kimi bəzən bədii təzad da adlandırılır. Antiteza dilçiliyi və ədəbiyyatı birləşdirərək bir araya gətirən və onları ittifaq halına salan bir üslubi vasitədir. Antiteza dilçiliyin bir qolu hesab edilən üslubiyyata aid olsa da, onu bədii ədəbiyyata aid nümunələrsiz təsvir etmək mümkün deyil. Antiteza üslub vasitələri arasında ən geniş istifadə olunanı və maraq doğuranıdır. Bu üslubi vasitəni araşdırarkən onu qeyd etməyi unutmaq olmaz ki, antitezanı antonimlə qarışdırmaq olmaz. Onların arasındakı birinci fərq odur ki, antiteza üslubiyyatın bir elementi sayıldığı halda, antonim leksikologiya bölməsinin tərkibində öyrənilir. İkinci fərq ondadır ki, antiteza sintaksis bölməsində tətqiq olunur, halbuki antonimə morfoloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşılır. Yəni antitezanın yaranması cümlələrarası əlaqəyə əsaslandığı halda, antonimə sözlərərarası mənə əlaqələri qarşı-qarşıya qoyulur. Onları birləşdirən ümumi cəhət qarşı-qarşıya qoyulma və bir-birinə əks olmalarıdır. Bədii ədəbiyyatda hər bir şairin, yazıçının və tipin özünəməxsus şəkildə hansı üslub vasitələrinə müraciət etməsi əslində onun daxili aləmini təsvir edir. Hansı üslub vasitəsindən daha çox istifadə etməsinə görə şair və yazıçıların əsərlərini ilk baxışdan tanımaq mümkündür. Məs,

Molla Pənah Vaqif öz şeirlərində gözəlləri vəsf edərək təşbehdən, Mirzə Ələkbər Sabir cəmiyyətdəki ictimai gerilikləri tənqid edərək ironiya və sarkazmdan geniş şəkildə istifadə etmişdir. Şeirlərindəki bu özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə bunların məhz həmin şairlərə məxsus olduğunu asanlıqla təyin etmək mümkündür. Azərbaycan ədəbiyyatında öz təzadları ilə məşhur olan şair və yazıçılardan biri də ölməz şəxsiyyət kimi yaddaşlara həkk olunan Bəxtiyar Vahabzadədir. Şair həmişə ölümə həyatı, yaxşı ilə pisi, sədaqətlə xəyanəti, halalla haramı, düzlüklə əyriliyi öz şeirlərində qarşı-qarşıya qoyaraq maraqlı təzadlar yaratmışdır. Bəlkə də, Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox təzaddan istifadə edən şairdir. Morfoloji baxımdan təhlik etdikdə şairin müxtəlif nitq hissələrindən istifadə edərək antiteza yaratdığına şahidi ola bilərik.

Dahi şairin anasının ölümünün yeddinci gününə həsr etdiyi Bu gün yeddin oldu şeirində morfoloji baxımdan isimlərin yaratdığı antiteza diqqəti cəlb edir;

Bu necə dünyadır, bu necə dünya,

Ölümü həqiqət, həyatı rəya (2, 21)

Yuxarıdakı misalda şair son misrada isimlər vasitəsilə çarpaz antiteza yaratmışdır. O burada ölümə həyatı, həqiqətlə rəyanı qarşı-qarşıya qoyur. Bu cür təzadlar yaratmaqla şair sanki öz daxili aləmini üzə çıxarır.

Antitezanın təcəllə etdiyi ən vacib nitq hissələrindən biri də sifətdir. Bəxtiyar Vahabzadənin Çox imiş şeirindən bir kuplet sifətlə yaranan antitezaya çox gözəl bir nümunə ola bilər.

Bəzən üzü durur üzsüz astarın

Neçə pilləsi var tək bircə ömrün

Mən hardan biləydim ölü dostlarım

Diri dostlarımdan çox imiş bu gün (2, 228)

Yuxarıdakı son iki misrada ölü və diri sözləri təzad təşkil edir. Sifətlə ifadə olunan antitezalardan biri də vətənpərvər şairin Azadlıq şeirində özünü göstərir.

Azadlıq istəyirdin...

İndi məndən uzaqda

Azadsan, cismən azad

İndi buyur sevgilim

Mən dustağam, sən azad ! (2, 258)

Son misrada böyük şair həm “dustağ” və “azad” sözlərini, həm də “mən” və “sən” əvəzliliklərini qarşılaşdıraraq təzad yaratmışdır.

Əsas nitq hissələri arasında üslubi vasitə, xüsusilə antiteza yaratmaq imkanlarına malik olan nitq hissələrindən biri də zərfdir. Zərfin təzad yaratdığı misralardan biri də Bəxtiyar Vahabzadənin "Bu gün yeddin oldu" şeirindədir.

Heç üzümə baxmadan yanımdan necə keçdin?
Sən eşqin salamını qorxuyamı dəyişdin?
Yoxsa sən əhdinə, ilqarına ağ oldun?
O qədər yaxın ikən, bu qədər uzaq oldun. (2, 247)

Son misradakı yaxın və uzaq zərfləri bir-birinə qarşı qoyulmuşdur. Böyük şairin şeirlərində feillə yaradılmış antitezalar da vardır. Aşağıdakı iki misranın xəbərləri bir-birilə təzad təşkil edir.

Vaxt keçir sən məndən uzaqlaşırısan,
Mən sənə günbəgün yaxınlaşıram (2, 22)

Ölməz şairin "Bir an – min il" şeirində adındanda görüldüyü kimi sayların antiteza yaratma reallığı nəzərə çarpır. Bütün əsas nitq hissələri kimi say da təzad yaratma imkanlarına malikdir.

Anamın ölümündən
Bir an keçib, ancaq o,
Daş olub insan ikən,
Öz-özünü danıbdır
Bircə anda o bizdən
Min il aralanıbdır. (2, 19)

Bəxtiyar Vahabzadənin, bəlkə də, bilərəkdən yaratmadığı bu qədər antitezalar onun daxili aləminin təzahürüdür. Bu səbəbdən onu təzadlar şairi adlandırmaq olar. Mütəfəkkirin bu qədər təzad yaratması onun geniş fəlsəfi düşüncələrə də sahib olduğunu sübut edir.

Antitezaya dünyanın bütün dillərində rast gəlmək olar. İngilis dilində antitezaya ən bariz nümunələrdən biri də aşağıdakı ola bilər;

We are very happy here in our humble country sojourn and I only hope that gilded haunts of fashion at Newport may be doing Mrs Clemens as much as this air has done Mrs Howells, who has gained an ounce and a half since she came, and would easily turn the scale at 65 pounds (3, 97)

Antonimlə antitezanı bir-biri ilə müqayisə edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlələrdə işlənmiş sözlər eyni zamanda həm antiteza, həm də antonim sayıla bilər. Bu onlara hansı aspektdən yanaşmağa bağlıdır. Çəkilməmiş misala üslubi və ya təsvir nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda onu antiteza, sadəcə leksik mənə baxımından yanaşdıqda isə antonim hesab etmək olar. Belə bir qeydi də etmək lazımdır ki, antiteza antonimi deyil, antonim antitezanı yarada bilər. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, antonim antitezanın təməlidir və onun tərkib hissəsidir. Belə ki, antonim olmadan antiteza yarana bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Harper, Douglas (2001–2015), "Online Etymology Dictionary".
2. Bəxtiyar Vahabzadə, Seçilmiş Əsərləri, Öndər Nəşriyyat, Bakı-2004, 328 s.
3. Henry Nash Smith, William. M. Gibson, Mark Twain- Howells Letters, the Belknap press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1960, 454 p.

ABSTRACT

Description of antithesis in notional parts of speech

The article deals with the samples of antithesis in different notional parts of speech. Notional parts of speech having possibilities to create antithesis include noun, pronoun, adjective, adverb and numeral. Relevant examples for each of them were taken in the research work. Antithesis was mainly investigated in the poems written by Bakhtiyar Vahabzadeh. The linguistic distinction and similarity between antonym and antithesis were clarified in detail in the article. They were compared from stylistic and lexical points of view, respectively.

РЕЗЮМЕ

Описание антитезы в главных частях речи

В статье речь идет о примерах антитезы в главных частях речи. В главные части речи, имеющие возможность создать антитезы, входят существительные, местоимения, прелогательные, наречия и числительные. Соответствующие примеры на каждый из них были использованы в исследовании. Антитеза в основном была исследована в стихотворениях написанный Бахтиярам Вагабзаде. Лингвистическая похожесть и отличие между антонимом и антитезой в статье обстоятельно уточнилась. Они были соответственно сравнены со стилистической и лексической точки зрения.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

UOT: 811.512.162

MOLLA PƏNAH VAQIFIN DİLİNDƏ SÖZ-İFADƏ YARADICILIĞI

Açar sözlər: M.P.Vaqif, üslubi vasitələr, üslubiyyat, söz, ifadə*Key words:* M.P.Vagif, stylistic devices, stylistics, words, phrases*Ключевые слова:* М. П.Вагиф, стилистические способы, стилистика, слова, фразы

Azərbaycan ədəbi dili tarixində özünəməxsus məktəb yaradan Molla Pənah Vaqif xalqımızın “şirin dilli” şairi hesab olunur. Azərbaycan yazılı nitqində əruzun “vətəndaşlıq hüququ” qazandığı bir zamanda söz meydanında milli vəznimiz olan hecaya yer verən Şah İsmayıl Xətayidən sonra bu ölçüdə dəyərli əsərlər yaradan Vaqif dilimizdə çoxdan işlənən və möhkəm mövqe tutan qarışıq və çətin ifadələrin qarşısına ümumxalq dilinin özəlliklərini əks etdirən milli sözlərimizi çıxardı və bununla da, dilin sadələşmə prosesini gücləndirdi. Vaqifin dilimizdəki böyük xidmətlərindən biri də onun söz-ifadə yaradıcılığı prosesində fəal iştirakıdır.

Məlumdur ki, söz durğunluq sevmir, həmişə yarandığı vəziyyətdə qalmır, zaman-zaman işlənərək söz sənətkarları tərəfindən cilalanır, təkmilləşir, yeni mənalar qazanır. Və bu da bir həqiqətdir ki: “Dil həmişə zamanla ayaqlaşır, inkişaf edir” (2, 59). Bu anlamda, bədii söz daha aktiv mövqedə dayanır. Sözü inkişafında, semantik çalarlar qazanmasında, müxtəlif məqamlara salınmasında poetik dil həmişə yüksəkdə dayanmışdır. “...Şeir sənəti tarixinin bütün dövrlərində şair sözü – şeir gözəllik qiyafəsində, müqəddəslik libasında araya-ərsəyə gəlmiş, bədii söz ustaları – sözə təmənnəsiz xidmət edənlər, əbədiyyət nəğməkarları sözü əbədiyyətə qovuşdurduqları üçün özləri də mənsub olduğu xalqın qəlbinə köçmüşlər. Müasirlərinə bədii söz həyəcanı, sənət sevinci, xoş ovqat və ilahi zövq aşıl原因 şair kəlamı həmişə misilsiz mənəvi sərvət hesab edilmişdir” (1, 3). Belə sərvətlərsən biri kimi M.P.Vaqifin poeziyası ön sıralarda dayanır. Sözsüz ki, şairin dili onun şeirləridir və sözün gücünü nəinki qələm sahibləri, söz sənətkarları, dünyanın ağıllı adamlarının hamısı qəbul etmişdir. Antik dövrün böyük mütəfəkkiri və loğmanı Hippokrat demişdir ki, təbabətin üç nəhəngi – bitki, bıçaq və sözün çiyində dayandığını göstərmiş və sözün hər yerdə olduğunu və daha çox gərəkliliyini qeyd etmişdir. Adi sözlərdən fərqli olaraq, bədii söz daha qüdrətli ideya vasitəsi, əvəzsiz tərbiyə üsuludur. Bu mənada, XVIII yüzilin böyük söz ustası M.P.Vaqifin dilindəki maraqlı və tutumlu söz və ifadələr diqqəti çəkir:

Qərib-qərib durduq biganələrtək,
Soyuq-soyuq baxdıq divanələrtək.
Dönmədik başına pərvanələrtək,
Eşq oduna *yanışmadıq*, ayrıldıq!

O zaman ki, aşnalığı tərək etdik,
Cüda düşdük, xeyli ciyər bərkitdik,
Aralıqdan *könül quşun* ürkütdük,
Bir-birilə qonuşmadıq, ayrıldıq! (5, 19).

Bu şeirdə dil-üslub baxımından diqqətə dəyər bir sıra leksik-qrammatik vahidlər vardır. Məlumdur ki dilimizdə sadə feillərin hamısı milli leksikamıza aiddir. Onların içərisində söz yaradıcılığında fəal iştirak edən “yanmaq” sözü də var. Bu söz Azərbaycanda çap olunan orfoqrafiya lüğətlərində, o cümlədən, çağdaş orfoqrafiya lüğətində də verilmişdir. Lakin onun felin qarşılıq növünə aid morfoloji əlamətlə işlənməsi hadisəsinə Vaqifin dilində rast gəlirik. Əslində, dilimizdə “yanışmaq” feli aktiv mövqeli deyil. Vaqifin dilində isə o, diqqəti çəkən dil vahidlərindəndir və fikrimizcə, şairin öz qələminə məxsusdur.

Bundan başqa, şeirdəki məcazlaşmış “könül quşu” ifadəsi maraqlı sintaktik vahidlərdən biri kimi özünü göstərir və o, Vaqifdən sonra fəallaşmış, yüzillikləri keçib gələrək Seyid Məhəmmədgüseyn Şəhriyarın dilində də işlənmişdir:

Könlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an, Azərbaycan,
Xoş günlərin getmir müdam xəyalımdan, Azərbaycan! (4, 176).

Vaqifin dilindəki “təmənnəşmək” sözü də maraqlıdır. Daha çox şairin dilinə xas olan bu sözə ədəbi dilimizdə az rast gəlmək olar:

Olmayaydı belə səfərə çıxmaq,
Biz yar ilə danışmadıq, ayrıldıq.
Halallaşıb, himmətləşib dost ilən,
Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq (5, 20).

Dilimizdə semantik cəhətinə görə seçilən sözlərdən biri olan “havalanmaq” feli ilə müxtəlif anlamlarda Vaqifin dilində qarşılaşırıq. Dilimizin qayda-qanunlarına uyğunlaşan alınma mənşəli “hava” leksemi ümumişlək vahidlərdəndir. Onun milli şəkilçilər qəbul edərək fərqli nitq hissələrinə aid leksik-qrammatik vahid halına düşməsi ədəbi dilimizin söz yaradıcılığı prosesində maraqlı hadisələrdəndir. Bu baxımdan, dilimizdəli “havalı”, “havasız”, “havadar”, “havalanmaq”, “havalandırmaq” sözləri yaranmışdır ki, onların içərisində həm həqiqi, həm də məcazi anlamlı dil vahidləri vardır. Lakin “havalanmaq” felinin müxtəlif anlamlarından daha çox istifadə edən M.P.Vaqif olmuşdur:

Siyahtel görmədim Kür qırağında,
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə?
Tərən könlüm yenə uca dağlara
Havalanıb, hərgiz qonmaz bu yerdə (5, 23).

Sözgedən dil vahidi XX yüzillikdə Azərbaycanın ilk Xalq şairi S.Vurğunun dilində ürəyəyarımlı söz kimi diqqəti cəlb edir:

Axşamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi –
Qarabağın şikəstəsi (6, 178).

İlk dəfə Vaqifin dilində rastlaşdığımız “yuvalanmaq” sözü də derivatoloji baxımdan fəallığı ilə fərqlənən sözlərdəndir. “Yuva” sözünün əsasında “yuvalı”, “yuvasız”, “yuvalamaq”, “yuvalanmaq” kimi yeni sözlərin yaranması bir tərəfdən dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirirsə, digər tərəfdən, müxtəlif funksional üslublarda, xüsusilə də bədii dildə üslub keyfiyyətlərini çoxaltmaqda, obrazlılıq yaratmaqda faydalıdır:

Ey siması tərən, sinəsi topğun,
Sonatək tellərin cığalanıbdır.
Başına dönməkdən əlmi götürürəm!
Can mürğü zülfündə *yuvalanıbdır* (5, 124).

İ.P.Pavlov demişdir: “Söz insan üçün ən güclü və əvəzsiz mənəvi təsir vasitəsidir” (3, 77). Sözlər bir araya gələndə isə onların təsiri daha konkret və çox olur. Bu baxımdan, söz sənətkarları tərəfindən yaradılan söz birləşmələri fikri ifadə etməkdə daha məqsədəuyğun sintaqmlardır. Məsələn, dilimizdə “könül”, “pas” və “əl” sözləri vardır. Vaqif bu sözləri bir araya gətirmiş, əvəzində onlar bir-birilə sintaktik əlaqəyə girərək maraqlı bir birləşmə yaratmışdır:

Vaqifəm, üstümə gəlməz xas əli,
Silinmədi heç *könlümün pas əli*,
Nə müddətdir, canan bizdən küsəli,
Könlün alıb barışmadıq, ayrıldıq (5, 20).

Canlı, aydın və məzmunlu söz demək qabiliyyət və bacarıq tələb edir. Bu işdə dilin də zənginliyi əsasdır. Əsas maddi material kimi həmişə yüksəkdə dayanan sözlər olmasa, onları işlətmək bacarığına ehtiyac da olmaz. Dilimizdə “oğrun baxış”, “oğrun-oğrun baxmaq” ifadələri vardır və bu sintaktik vahidlər hamımıza tanışdır. Lakin “oğrun” sözünün küləyin əsməsinə aidliyi Vaqifin dilinə xasdır və bu, bədii üslub vasitələrinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rola malikdir:

Deməli çox gizlin dərdi-dilim var,
Qorxuram ki, deyim, eşidə əğyar,
İstərəm ki, yazam, göndərəm, ey yar,
Səhər oğrun əsən yel ilən sənə! (5, 27)

M.P.Vaqifin dilindəki faktlar ümumxalq dilinin ənginlik və zənginliklərindən irəli gələn ürək sözləridir. Ona görə də onların estetik zövq yaratmaq qabiliyyəti, təsiri fərqlidir. Bu anlamda, K.D.Uşinskinin dil haqqındakı fikirləri çox qiymətlidir: “Dildə bütün xalq və vətən təcəssüm olunur: onda xalq ruhunun yaradıcı gücü, vətən göylərinin səsi, onun havası, fiziki hadisələri, ab-havası, çölləri, dağları, düzləri, onun meşələri və çayları, onun burulğan və tufanları gerçəkləşir... Ancaq xalq dilinin

işıqlı və şəffaf ənginliklərində doğma yurdun təkcə təbiəti deyil, həmçinin xalqın mənəvi həyatının bütün tarixi əks olunur” (7).

Xalqın dilində elə söz və ifadələr vardır ki, onların mənə qatları hələ açılmamış qalır. Bu əvəzsiz xəzinədən faydalanan şairlər xalqın yaddaşında qalır, mənəvi xəzinə tariximizin maraqlı bir səhifəsinə çevrilirlər. Vaqif də yeni söz və ifadə yaradıcılığı ilə belələrindəndir. Dilimizdəki “sallamaq”, “sallanmaq” feilləri əsasında “sallanış” isminin – layiqli bir milli leksik-qrammatik vahidin yaranması da şairin qələminə məxsusdur:

Oturuşun gözəl, duruşun gözəl,
Sallanışın gözəl, yerişin gözəl.
Xoyun, xülqün gözəl, hər işin gözəl,
Bəxş olub bu xubluq xudadən sənə (5, 30).

M.P.Vaqifin dilindəki sözlər şairin fikirlərini sərrast ifadə edir, onun söz aləminin mənə mühitinə uyğunlaşır. Ümumiyyətlə, M.P.Vaqif söz-ifadə yaradıcılığında ustalıq ilə ədəbi dil tariximizdə seçilən sənətkarlardandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyinov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008.
2. Qasımov A. Söz güclü tərbiyəedici vasitədir / Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, № 4, 2016, s. 59-65.
3. Pavlov İ.P. Əsərləri külliyyatı, 3-cü cild, Bakı, 1934.
4. Şəhriyar S.M. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Avrasiya Press, 2005.
5. Vaqif M.P. Əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
6. Vurğun S. Əsərləri, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
7. Введение в литературоведение, Москва, Высшая школа, 1976.

ABSTRACT

Zeynab Safarova

WORD-PHRASE CREATION IN LANGUAGE BY M.P.VAGIF

The article deals with the language by M.P.Vagif. From this point of view, his activity in the creation of word-phrase is given foreground. The poet used our national words reflecting the features of public language instead of composite and difficult phrases had taken a firm position and used in our language a long time ago and therewith he reinforced the process of simplicity. One of the most important service in our language is his taking an active part in the process of phrase creation.

It is obvious that a word can't be left useless, it can't be in the created form, but a word takes new definitions from time to time using by word masters. From this point of view, a figurative word takes a more active position. The words and phrases enriching our figurative language stock played a great role in our literary language.

РЕЗЮМЕ

Зейнаб Сафарова

ТВОРЧЕСТВО СЛОВА-ВЫРАЖЕНИЯ НА ЯЗЫКЕ М.П.ВАГИФА

В статье говорится от лица Моллы Панах Вагифа. С этой точки зрения на первый план выдвигается его деятельность в творчестве слова-выражения. Поэт против запутанных и трудных выражений, давно используемых и занявших твёрдую позицию в нашем языке, вывел национальные слова, отражающие черты общенародного языка и этим усилил процесс его упрощения. Одним из больших заслуг, оказанных Вагифом нашему языку, является его активное участие в процессе творчества слова-выражения.

Известно, что слово не любит застоя, никогда не остаётся в состоянии зарождения, время от времени приобретает новые значения, используясь мастерами слова. В этом смысле художественное слово занимает более активную позицию. Слова и выражения, созданные Вагифом, обогатившим наш художественный язык, сыграли большую роль в нашем литературном языке.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

AYTƏN BAYRAMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti

UOT: 811.512.162

HAL KATEQORİYASININ ANTROPOSENTRİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: antroposentrik xüsusiyyətlər, hal, koqnitiv, pragmatika, kommunikativ, kontekst, leksik məna, qrammatik məna

Key words: Anthropocentric Peculiarities, Category of Case, cognitive, pragmatics, communicative, context, lexical meaning, grammatical meaning

Ключевые слова: антропоцентрические особенности, категории надежда, когнитивные, прагматика, коммуникативная, контекст, лексическое значение, грамматическое значение

Söz və sözformaları morfolojiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. Buna baxmayaraq, tədqiqatçılar hələ də morfolojiyada ortaya atdıqları problemləri, mübahisəli məsələləri sintaktik və semantik səviyyəyə qaldırır, cavabı morfolojiyada deyil, daha yüksək tərtibdə olan dil yarusunda axtarırlar. Səbəb morfolojiyanın predmetini, tədqiqat obyektini yüksək səviyyə vahidinə çevirməklə bağlıdır. Qrammatik hal kateqoriyasının tədqiqat obyektini müxtəlif halları, onların qrammatik göstəricilərini müəyyənləşdirmək, bu göstəricini qəbul edib və ya bu göstərici ilə birləşib hallanaraq leksik vahidin dəyişməsi ilə əmələ gəlmiş sözformalardır. Sözforma dilin sistemindən asılı olaraq fərqli şəkillərdə qurulur. Aqlütinativ dillərdə sözforma kök üstəgəl əsas şəkilçi, həmçinin kök və ya əsas ilə bəzi qoşmaların birləşməsidir. Başqa sistemli dillərdə suffiks, prefiks, fleksiya, önlük və qoşmalar sözformaların yaranmasında iştirak edir. Azərbaycan dilinin qrammatik hal kateqoriyasında “çiçək” sözünün hal paradigmatında *çiçəyin, çiçəyə, çiçəyi, çiçəkdə, çiçəkdən* sözformaları vardır. Bundan əlavə, hələ də mübahisəli olan, ədəbi dildə “*çiçəklə/çiçək ilə*”, danışıq dilində isə “*çiçəknən*” kimi sözformalar geniş istifadə olunur. Aydındır ki, yalnız “*çiçək*” deyil, başqa isimlər, deyərk ki, “*adam*”, “*badam*” sözləri də “-la” qəbul edərək alətlik, birgəlik məzmunu qazanır.

Qrammatik kateqoriyalar müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Kəmiyyət kateqoriyası ikiüzlü halında predmetin tək və ya cəm olması mənasını aydınlaşdırmaq məsələsini həll edir. Azərbaycan dilində bu qrammatik kateqoriyanın bir göstəricisi vardır. Ad cəmlik şəkilçisini qəbul edərək predmetin çoxluğunu ifadə edir. Azərbaycan dilində qrammatik kəmiyyət kateqoriyası üçün hər hansı başqa bir sözlə əlaqələnmə vacib deyil. *Beş qaşığ, üç inək, dörd bardaq* söz birləşmələridir. *Qaşıqlar, inəklər, bardaqlar* isə cəm şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdir. İsmnin hal kateqoriyasının şəkilçilərinin əlavə olunması ilə düzəlmiş sözformalarda nominativ və ya leksik məna ilə qrammatik mənənin cəmləşməsi baş verir. Kəmiyyətdə leksik və qrammatik mənənin cəmləşməsinin izahı sadədir, yəni predmetin çoxluğu anlamı əmələ gəlir. *İki qaşığ, üç qaşığ* kimi birləşmələr üçün konkretlik səciyyəvidir. *Qaşığ, qaşığın, qaşığa, qaşığı, qaşığda, qaşığıdan* sözformalarının hər birinin leksik və qrammatik mənələrinin toplanması ilə əmələ gələn yeni mənənin izahı yalnız sözformaya istinadla əlavə mübahisəli məqamlar yaradır. Belə məqamların izahı sintaktik səviyyəyə çıxış tələb edir. Nəticədə başqa bir sözlə birləşmə əmələ gəlir. İkinci söz də qrammatik vasitə qəbul etdikdə birləşmənin ümumi mənasında dəyişmələr baş verir. *Evdən çıxmaq - Evdən çıxıram - Evdən çıxdım - Evdən çıxmışam - Evdən çıxacağam - Evdən çıxaram - Evdən çıxırdım - Evdən çıxmışdım*. Zaman amili məkana münasibətdə fərqli anlamlar yaradır. Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də, türkologiyada yönlük, yerlik və çıxışlıq halları məkani hallar adlandırılır. Bu halların istifadə olunması prosesində koqnitiv və pragmatik xüsusiyyətlərin təsiri üzə çıxır.

İsmnin hallarını qrammatik və məkani hallara bölməklə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Yönlük hal məkani hallar sırasında yer alır. Qeyd edək ki, şərti səciyyə daşıyan bu bölgü bəzi halların izahı üçün faydalıdır. Bununla belə qrammatik kateqoriyanın paradigmat üzvlərini yenidən qrammatik və qeyri-qrammatik (məkani) qruplarda birləşdirmək anlaşılmaqlığa səbəb olur» (1, s.231).

Əşyaların məkan daxilindəki yeri coğrafi reallıq nəzərə alınmaqla müşahidə olunur. Amerika hindularının dilində əşyanın stolun üstündəki yeri «stolun mərkəzindən Şərqə doğru» modeli ilə göstərilir. Çinlilər bu məqamda «stolun şərqində», «stolun qərbində», «stolun cənubunda», «stolun

şimalında» ifadələrindən istifadə edirlər (2, s.74). Havayda predmetlərin yerini göstərmək üçün «dağ istiqamətində», «ocean tərəfdə» tipli birləşmələr vardır (3, s.52).

Hal kateqoriyası ismi qrammatik kateqoriya olaraq kəmiyyət və mənsubiyyətdən sonra qoyulur. Bu cəhət kəmiyyət və mənsubiyyətin əşyavilik keyfiyyəti ilə əlaqləndirilə bilər. Kəmiyyətdə əşyaların təkliyi və cəmliyi qarşılaşdırılır. Hər iki halda söhbət əşyalardan gedir. Bir halda bu əşya birdir və ya təkdir, digər halda isə bu əşyaların müəyyən çoxluğuudur. Bu zaman sözün başqa bir sözə münasibəti ortaya qoyulmur. Mənsubiyyət kateqoriyasında da aidlik, sahiblik, mənsubluq kimi əlamətlər əlavə olunmaqla bir ad əmələ gəlir. Məsələn, Adilin ayaqqabısı, sənin kitabın, sizin işləriniz, mənim anam, bizim evimiz, onun maşını, onların oyunu və s. Morfoloji sistemdən kənara çıxmaq kəmiyyətdə hiss olunmur. Mənsubiyyətdə də söhbət bir predmetdən və ya predmetlər toplusundan gedir. Lakin bu zaman həmin predmetin və ya predmetlərin kimə mənsubluğu haqqında informasiya da aydınlaşır. Mənsubiyyət kateqoriyasında ikitərəflilik yeni düzəldilənin söz birləşməsinə yaxınlaşmasına səbəb olur. Söz birləşməsi isə sintaksisə aid vahiddir. Bu baxımdan mənsubiyyət kateqoriyasında morfoloji səviyyədən müəyyən qədər uzaqlaşma vardır. Lakin bu uzaqlaşma fakültətivdir, formaldır. Qrammatik kateqoriya kimi hallar artıq iki söz arasında münasibəti aydınlaşdırır. Həmin sözlər adlar və feillər ola bilər. Hal münasibəti ifadə etdiyinə görə onun etnokulturoloji cəhətləri yetərincədir. Çünki sözün sözə münasibəti gerçəklik hadisələrinə münasibətlə birbaşa əlaqəlidir. Etnokulturoloji amil səciyyəsinin qazanılması etnosun dünyagörüşünün, həyat və məişət tərzinin, düşüncə tərzinin, müəyyən tarixi proseslərin, nitqə məxsus bu və ya digər üslubi və areal xüsusiyyətlərin müvafiq təsirlərinin nəticəsi olaraq formalaşmışdır. Onların tam şəkildə qrammatik kateqoriya çərçivəsində müəyyənləşdirilməsi, təbii ki, sadə proses deyildir. Lakin sözlərin həm özlərinin semantikasi, həm də onların bir-birinə münasibəti fonunda yaranan semantika bu xüsusiyyətləri açmağa kömək edir. Deməli, mədəniyyətlərarası kontekst bütün hallarda mənalarla aşkarlanır. Qrammatik kateqoriyaların bu zəmindəki rolu ümumi semantikaya qrammatik mənanın da əlavə olunması ilə müəyyənləşir.

“Evdən çıxmaq” birləşməsində ikinci tərəf feildir. Çıxışlıq hal şəkilçisini qəbul etmiş «ev» sözü hərəkət bildirən sözlə əlaqələnir. Birləşmədə ev məkan funksiyasını və hərəkətin başlanma nöqtəsini ifadə edir. İngilis dilində “to leave home”, rus dilində «выходитъ из дома» birləşmələri «evdən çıxmaq» birləşməsinə ekvivalentdir. «Çıxmaq» hərəkətə başlanğıc nöqtəsindən uzaqlaşma mənasını verir. Məlumdur ki, insan evi qapalı məkan kimi dərk edir. Koqnitiv mexanizm qapalı məkandan uzaqlaşma ilə bağlı olan hərəkəti bildirəcəkdir. Ancaq hərəkətin başlanma və bitmə anları haqqında məlumat verildikdə subyektin evlə müqayisədə müxtəlif yerləşmə mövqeləri aşkara çıxır. «Evdən çıxıram» (*I am leaving home*) predikativ birləşməsində hərəkət başlanmış, lakin bitməmiş haldadır. İngilis dilində indiki davamedici zaman hərəkətin başlanıb davam etməsini bildirir. Azərbaycan dilində hərəkət indiki zamanda baş verir. Adresant qapalı məkanın müxtəlif nöqtələrində yerləşə bilər. Məsələn, mətbəxdə, qonaq otağında, qapının ağzında və s. Bütün bu hallarda subyekt eyni bir cümlədən - «evdən çıxıram» cümləsindən istifadə edə bilər. Prosesə situativlik amilini artıraraq. Deyək ki, A telefonla danışır və ona zəng edən və onu başqa bir yerdə gözləyən şəxsə cavab verir. Onda cümlə adresata A-nın ona doğru hərəkətə başlaması informasiyasını verir. «A: - Qazı söndürüb evdən çıxıram». Cavab bu şəkildə verildikdə subyektin yerləşmə yeri, deyək ki, mətbəx dəqiqləşir. Eyni zamanda subyekt evdən çıxmağa qədər başqa bir hərəkəti yerinə yetirməlidir. Deməli, A-nın nitqində qeyri-dəqiqlik vardır. Cavab verilən anda o, evdən çıxmır, qazı söndürür. Azərbaycan dilinin daşıyıcısının situasiyanı qiymətləndirmə tərzinə görə o, evdən çıxır. Adresat da bu cavabla qənaətlənir. Real zəmində isə hərəkət başlanğıc nöqtədən uzaqlaşmaq məzmunu ilə səciyyələnmişdir. «Evdən çıxdım» cümləsində hərəkət qapalı məkanda, evdə baş vermişdir. Bu cavaba görə hərəkəti yerinə yetirən subyektin yerləşmə yeri artıq evin xaricindədir. O, qapının ağzında, evin qabağında ola bilər.

Azərbaycan dilində yönlük hal hərəkətin istiqamətini, yönünü göstərir. Şübhəsiz ki, bu istiqamət hərəkət edənin durduğu nöqtədən uzaqlaşmasını və yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş obyektə doğru istiqamətlənməsini ifadə edir. Lakin Azərbaycan dilinin daşıyıcısınınin təfəkküründə öz hərəkətinə bu hərəkətin tamamlanacağı nöqtədə duranın gözü ilə baxmaq xüsusiyyəti vardır. Suya baxıram, suya daş atıram, suya girirəm birləşmələrində yönlük haldan istifadə edilmişdir. Rus dilində *suya baxıram – я смотрю на воду (I am looking at the water), suya daş atıram – я бросаю камень в воду (I am throwing a stone into the water), suya girirəm – я захожу в воду (I am going into the water)*. Göründüyü kimi suya baxmaq halında baxan şəxslə su arasında müəyyən məsafə olur. Burada su ilə təmas yoxdur. Ona görə də, «на» önlüklü haldan istifadə olunur. Suya girmək halında su ilə təmas yaranır və bu konstruksiyada «в» önlüklü hal tətbiq olunur. Digər tərəfdən, suya daş atmaq halında da hərəkətin başlanğıc nöqtəsi ilə onun

istiqlamətləndiyi nöqtə arasında müəyyən məsafə vardır və suya daş atmağın daşın suya düşməsinə dəqiqliyi ilə göstərmir. Daş suya düşə də bilər, düşməyə də bilər. Bu, hərəkətin baş verdiyi situasiya ilə bağlılığa malikdir. Azərbaycan dilində yonluk haldakı istiqamət şəffaf predmetin sanki daxilinə də nüfuz edir. Baxmaq hərəkətin ikinci predmetin səthinə qədərki məsafə ilə məhdudlaşmır. Məsələn, suya baxmaq, suyun içinə baxmaq anlamını da verir. Bu halda hərəkətin istiqaməti suyun səthində tamamlanmır onun içinə nüfuz etmiş olur. Rus dilində isə bu məqamda səthlə məhdudlaşma nəzərdə tutulur və ona görə də «смотреть на воду» konstruksiyasından istifadə olunur, «на» önlüyü səthlə məhdudlaşmanı ifadə edir.

Koqnitiv linqvistikada informasiyanın onu qəbul edən tərəfindən hərtərəfli emal olunması qəbul edilir. Subyektin ötürdüyü informasiya ilə onun obyektə münasibətindən doğan informasiya arasında mütləq asılılıq vardır. Gerçəkliyin eyni bir hadisəsinə müxtəlif şəkillərdə ifadə etmək olar. İfade müxtəlifliyi dərk etmədə də müxtəliflik yarada bilər. Zaman münasibətləri məkana, obyektin və ya subyektin məkanda lokallaşmasına təsir göstərdiyini yuxarıdakı misallarda təsdiqini tapmışdı. Zamanın keçmiş, indiki və gələcək kimi bölgüsündə şərtlilik vardır. İndiki zaman daim hərəkətdədir. Lakin qrammatik zamanlardan danışdıq zaman adlarının müstəqim mənası deyil, adlar feilin morfoloji paradigmatlarını nəzərə alır. Hal adlarına münasibətdə də məsələ eyni cürdür. Yəni halın adının müstəqim mənasına görə, bu halın qrammatik göstəricilərinin halın adındakı mənanı əmələ gətirdiyini söyləmək olmaz. «Kitabda oxumaq» birləşməsinin yanlış və ya belə birləşmədən istifadə edilməsini üslubi səhv olduğunu demək çətinidir. Adresant informasiyanı «məktubda oxudum ki, o, sabah keçirəcəyimiz tədbirə gəlməyəcək» və «məktubdan oxudum ki, o, sabah keçirəcəyimiz tədbirə gəlməyəcək» cümləsi ilə ötürə bilər. İki cümlə arasındakı fərq «məktub» sözünün qəbul etdiyi hal şəkilçisinin dəyişməsində özünü göstərir. Birinci cümlədə yerlik, ikinci cümlədə çıxışlıq hal şəkilçisindən istifadə edilmişdir. Yerlik hal hərəkətin baş verdiyi məkana bildirirsə, belə qənaətə gələ bilərik ki, məktubun içinə girib onu orada oxumaq olmaz. Deməli, «məktubdan oxumaq» düzgün variantdır. Digər tərəfdən, «məktubdan oxumaq» hərəkətin məktubun içindən başlanıb ondan uzaqlaşması deyildir. Müq. et: evdən çıxmaq, işdən çıxmaq və s. Zaman kateqoriyası başlıca antroposentrik kateqoriyalardan biridir. Nitq anı danışan şəxsin danışdığı andır. Cümlədə və ya kontekstdə istifadə olunmuş zaman göstəriciləri danışq anına görə hadisənin zamanını təyin edir (4, s.31). Danışanın nitq anında söylədikləri bütünlüklə keçmişə aid ola bilər. Bədii əsərdə nəql olunan hadisələri oxucu həmişə keçmişdə baş vermiş real və ya irreal hadisələr kimi qəbul edir. Ancaq bədii əsərdəki hadisələr indiki zamandan və ya gələcək zamandan (fantastik əsərlərdə) başlanı bilər. Buna baxmayaraq hadisədən danışılırsa, həmin hadisə baş vermiş hadisə təsəvvürünü əmələ gətirir. Çünki danışan bu hadisələri görəndir və ya eşidəndir. «Linqvistik baxımdan morfolojiya sözlər və onların mənaları haqqında təlim deyildir. Burada mənanın elə formal göstəricilərindən bəhs olunur ki, onlar verilmiş mənanı müxtəlif şəkildə dəyişdirir onunla vəhdətə girirlər» (5, s.204).

Beləliklə, qrammatik göstəricilərin məna dəyişmələri yaratması və yeni mənanın leksik məna ilə vəhdətə girməsi, həmçinin real və ya irreal gerçəkliyin zaman-məkan münasibətlərində dəyişmələrin meydana çıxması bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Deməli, hər bir qrammatik kateqoriya, o cümlədən də hal kateqoriyası həm kommunikativ, həm koqnitiv amillərlə təmasa girir. Ona görə də hal kateqoriyasıda da kommunikativ və koqnitiv xüsusiyyətlərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfolojiya, Bakı, BU nəşri, 2002
2. Po-Ching Y., Rimmington D. Chinese. A Comprehensive Grammar. – N.Y.: Routledge, 2004
3. Мильруд Р.П. Язык как символ культуры // Язык и культура. Москва, 2013. № 2 (22)
4. Штелинг Д.А. Семантика грамматических противопоставлений в современном английском языке: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Москва, 1978
5. Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей (История лингвофилософской мысли). Москва, Эдиториал УРСС, 2004
6. Федосеева Л.Н. Отражение национально-культурного восприятия пространства в языковой картине мира// Modern Research of Social Problems, №2 (46), 2015. Elektron mənbə: www.sisp.nkras.ru.

ABSTARCT

Ayten Bayramova

Anthropocentric Peculiarities of the Category of Case

The article investigates the semantic changes taking place while using the grammatical category of case in different language systems. The investigation shows that the cognitive aspects of conveying the information affect the choice of appropriate grammatical means. In addition, it is noted in the paper that there is no direct correspondence or equivalency among the cases used in different language systems. Thus, the words are connected in the sentences with the help of case affixes, and depending on the characteristics of those connections the category of case is determined.

РЕЗЮМЕ

Айтен Байрамова

Антропоцентрические особенности категории падежа

В статье изучаются семантические изменения, происходящие в процессе применения категории падежа в разно-системных языках. Исследование показывает, что когнитивные аспекты передачи информации влияют на выбор соответствующих грамматических средств. Более того, необходимо отметить, что между падежами, используемыми в разно-системных языках, не существует полной идентичности или эквивалентности. Таким образом, между словами в предложении образуются связи посредством падежных окончаний, а в зависимости от типа этой связи и определяется категория падеж.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

ГУСЕЙН АДЫГЕЗАЛОВ

Нахчыванский Государственный Университет

gusein.adygezalov@mail.ru

УДК: 821.161; 182.091

ТВОРЧЕСТВО РУССКОГО ПОЭТА П. М. ПАНЧЕНКО В КОНТЕКСТЕ РУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Açar sözlər: P.M.Pançenko, Azərbaycan ədəbiyyatı, bədii tərcümə, risdilli oxucu, ədəbi əlaqə, qarşılıqlı zənginləşmə

Ключевые слова: П.М.Панченко, азербайджанская литература, художественный перевод, русскоязычный читатель, литературные связи, взаимообогащение

Key words: P.M. Panchenko, Azerbaijan literature, literary translation, Russian reader, literary relations, mutual enrichment

Аннотация.

Актуальность и цели. Актуальность исследования обусловлена недостаточной изученностью литературных связей русского поэта-переводчика П. М. Панченко, автора оригинальных произведений на азербайджанскую тему и переводов из классической и современной литературы, фольклорных образцов с Азербайджаном. В этой связи требуется исследование проблемы русско-азербайджанских литературных связей на примере творческой деятельности русского поэта, многие годы жизни и творчества которого были тесно связаны с Азербайджаном и его многовековой литературой.

Материалы и методы. Реализация исследовательских задач была достигнута на основе анализа оригинальных поэтических образцов, созданных П. М. Панченко на азербайджанскую тему, и переводов, осуществленных им из фольклора, классической и современной азербайджанской литературы. Методологический потенциал включает историко-филологический и сопоставительный методы, позволяющие определить роль русского поэта в создании азербайджанской действительности в поэтической деятельности и в донесении и пропаганде образцов художественной азербайджанской литературы среди русскоязычных читателей.

Результаты. Исследование многолетних и плодотворных литературных связей П. М. Панченко с азербайджанской литературой привело нас к мысли, что русский поэт-переводчик, воспевая в стихотворениях «Азербайджан», «Если хочешь стать орлом», «Песня о Баку», в поэме «Низами», в посвящении «М. Ф. Ахундову», в «Гимне Азербайджана» правдивую и героическую историю древнего Азербайджана, бессмертные образы литературных классиков Низами, М. Ф. Ахундова, М. А. Сабира и других, всемирно известного композитора У. Гаджибекова, активно повлиял на азербайджанский литературный процесс. Называя себя «сыном Азербайджана», русский поэт открыл для себя и для других удивительный мир богатой азербайджанской поэзии, постиг культуру азербайджанского стиха, которые стали плодотворной почвой для его собственного творчества. А мастерски созидательными переводами из фольклора, поэтики Низами, Вагифа, М. А. Сабира, С. А. Ширвани и многих других способствовал освоению русскоязычным читателем классической и современной азербайджанской литературы.

Выводы. В исследовании анализированы «азербайджанские» произведения П. М. Панченко, некоторые переводы образцов азербайджанской художественной литературы «русского ашуга». Хотя спектор творчества П. Панченко и его связи с азербайджанской литературой обширны и плодотворны, но его творчество как поэта и переводчика не стали объектом специального исследования, литературоведческая наука до сих пор еще не вынесла заслуженной оценки весьма полезной его деятельности. Весьма актуальным представляется по-новому оценить деятельность П. М. Панченко в области русско-азербайджанских литературных связей, сумевшего сделать достоянием русскоязычных народов лучшие образцы азербайджанской классической и современной литературы, фольклора.

К числу выдающихся деятелей русской литературы, внесших значительный вклад в развитие азербайджанско-русских литературных связей первой половины XX века, относится Павел Михайлович Панченко (1907-1974). В истории межлитературных связей русского и азербайджанского народов П. Панченко остался, прежде всего, как интерпретатор поэтических образов классической и современной азербайджанской литературы и ее фольклора, а также как автор стихотворений и поэм на азербайджанскую тему.

Известный русский поэт-переводчик П. Панченко жил и творил в Азербайджане почти четверть века. В 1937 году в числе большой группы русских поэтов во главе с В. Луговским он приехал в Баку, чтобы при помощи азербайджанских поэтов и литературоведов собрать и переложить на русский язык богатую азербайджанскую поэзию для первой Антологии, вышедшей в Москве в 1939 году [1]. С тех пор П. Панченко связал свою судьбу с нашей страной и занимал особое место среди русских поэтов Азербайджана. Следует отметить, что П. Панченко перевел не только несколько сборников стихов сатирика М. А. Сабира (почти все его творчество), но как нам удалось установить, переводил также Низами, Вагифа, М. Ф. Ахундова, С. А. Ширвани, Моджуза, Гамгюсара, М. Мушфига, А. Джамиля, К. Касумзаде, И. Сафарли и многих других, а также разнообразные образцы азербайджанского фольклора: дастаны «Асли и Керем», «Аббас и Гюльгыз», отрывки из героического эпоса «Кероглу», народные песни, ашугскую поэзию. Таким образом, почти всю свою творческую жизнь П. Панченко связал с Азербайджаном – приехал он в Баку молодым человеком, а вернулся в Москву, когда ему было около 60 лет.

Настоящая статья представляет собой попытку с новых позиций осветить отдельные аспекты проблемы русско-азербайджанских литературных связей на примере жизни и творческой деятельности замечательного русского поэта-переводчика П. М. Панченко, тесно связанного с Азербайджаном, с его национальной литературой. Автор, опираясь на значительный фактический материал, стремится всесторонне, шаг за шагом показать долголетнюю и многогранную деятельность П. Панченко – большого друга азербайджанской литературы, азербайджанского народа. В исследовании прослеживается деятельность русского поэта-переводчика, горячего поклонника, пропагандиста азербайджанской литературы, обосновывается факт, что его деятельность характеризуется единством целей и многообразием средств и форм, что обусловлено самой природой межкультурных связей. Не собираясь подробно анализировать все аспекты многогранного творческого пути П. Панченко, все его «азербайджанские» произведения, а также переводы из азербайджанской литературы, мы хотим рассмотреть вопрос о месте и роли «русского ашуга» в освоении и популяризации нашей многовековой литературы среди русскоязычных народов.

Как уже убедились, спектор творчества этого русского поэта и его связи с азербайджанской литературой обширны и плодотворны, но его творчество как поэта и переводчика не стали объектом специального исследования, научная общественность Азербайджана, к сожалению, до сих пор еще не вынесла заслуженной оценки весьма полезной творческой деятельности П. Панченко. Теперь, когда Азербайджан успешно интегрируется в мировое сообщество и как суверенное и независимое государство строит свои отношения на равноправных и взаимовыгодных политических, экономических и культурных условиях, требуется заново взглянуть и на исторические, литературные и культурные связи нашего народа, на которых так успешно базируются и характеризуются современные его взаимоотношения.

В этом смысле следует по-новому оценить и деятельность каждого русского поэта-переводчика, сумевшего сделать достоянием русскоязычных народов лучшие образцы многовековой азербайджанской литературы. Среди них особое место отводится П. Панченко, лучшие книги которого написаны и изданы в Баку. Это – «Золотые огни» (1948); «Заветный край» (1950) и другие. В лучших творениях П. Панченко с большим мастерством и самобытно эмоционально-ярко передана правда о жизни, истории, быте, обычае и культуре азербайджанского народа. П. Панченко, подобно многим деятелям культуры, посвятил свое творчество не только и не столько воспеванию социализма, тоталитарного режима, отдавая дань эпохе, как ее верноподданный, но что гораздо важнее – он очень искренне, в задорных, от души идущих стихах и поэмах, воспел щедрую землю, правдивую и героическую историю древнего

Азербайджана, бессмертные образцы классиков азербайджанской литературы и искусства: Низами, М. Ф. Ахундова, М. А. Сабира, У. Гаджибекова и других, посвятив им пламенные строки. В стихотворениях «Азербайджан», «Если хочешь стать орлом», «Песня о Баку» и других он по-своему выразил свои чувства и мысли, связанные с жизнью и трудом азербайджанского народа.

Характерно, что П. Панченко писал об Азербайджане не как любитель экзотики, безучастный созерцатель чужого горя и страданий, а как большой друг, всем сердцем понявший мечты и чаяния нашего народа. Например, сколько душевности и теплоты вложил он в стихотворении «Азербайджан»:

Смотри, я русский твой ашуг,
Твой ветер – брат московских вьюг.
Я, Павел Панченко, не друг –
Я сын, твой сын, Азербайджан! [2, с. 47]

Подобно многим талантливым русским поэтам, писавшим об Азербайджане, П. Панченко, называя себя его сыном, открыл для себя и для других удивительный мир богатой азербайджанской поэзии, постиг многовековую культуру азербайджанского стиха, его самобытность, которые стали плодотворной почвой для его собственного творчества. При этом он хорошо понимал, что постижение сути азербайджанской поэзии, секретов азербайджанского стиха, его неповторимых особенностей является лишь средством для глубокого освоения духовной жизни азербайджанского народа, его богатой истории и творчества отдельных его литературных классиков.

С большой сыновней любовью он воспевал столицу Азербайджана Баку, в «Песне о Баку», написанном в 1946 году, называл его «своей столицей»:

Над морем, среди зелени яркой,
с ветром и солнцем пою:
С вершины Нагорного парка
Я вижу столицу мою.
Мой родной Баку.
Ты, как сердце, в груди у меня.
Кто любит тебя, тот мне дорог,
Кто дорог тебе, тот мне брат. [2, с. 74]

В другом одноименном стихотворении, написанном в традиционной форме азербайджанского классического стиха «гошма», Баку уподобляется «жизни и мечте» поэта, главным достоинством города он выделяет дружбу, непрременную черту, присущую его жителям всех времен и эпох:

Мой прекрасный город, солнечный Баку,
Стал ты лучшей песней на моем веку.
Славная столица молодой страны огней,
Ты навек – столица жизни и мечты моей.
Дружба здесь рождает подвиг трудовой
И звучит приветом здесь напев такой:
Ай, Баку, джан Баку, ай, гюзель Баку,
Ай, Баку, джан Баку, ай, гюзель Баку. [2, с. 87]

В поэме «Низами», приуроченной к 800-летию Низами Гянджеви (1141-1209), «русский ашуг» ведет речь о великом сыне Азербайджана, классике азербайджанской литературы XII века, старается вникать в каждую его фразу, вынимая из нее все необходимое и полезное для человечества, для жизни во вселенной. Русский поэт стремится понять секреты величия и гения Низами, творения которого давно уже стали достоянием читателей всего мира. Он преклоняется перед гением Низами, перед его мечтами о равенстве, братстве, свободе, добре и любви в обществе, так необходимых сегодня. П. Панченко всеуслышанно заявляет, что прошли столетия после времен Низами, но его немеркнувший талант с каждым днем раскрывается все новыми гранями, призывая народы жить по гуманистическим и человеческим идеям азербайджанского литературного классика.

А в стихотворении, посвященном М. Ф. Ахундову (1812-1874), Панченко, рисуя азербайджанского драматурга-просветителя как борца всеобщего невежества и религиозного фанатизма, говоря о его самоотверженном служении народу, подчеркивает его кристальную честность, верность своим жизненным принципам и идеям. Данное стихотворение русского любителя

азербайджанской поэзии интересно еще и тем, что оно также представляет собой использование традиционной стихотворной формы азербайджанской поэзии «гите», имеющее многосложную строку, завершающуюся одинаковой рифмой и повторяющимся словом – рефреном «саг ол» (благодарю). Имея в виду «Восточную поэму на смерть Пушкина» (1837) М. Ф. Ахундова, русский поэт по достоинству оценивает проявленную смелость азербайджанского автора при написании элегии:

Ты оплакивал Пушкина в скорбной ночи,
Словно брата родного, – саг ол.
Так прими же от братской, от русской земли,
От певца молодого: саг ол. [3, с. 48]

Правдиво, без ложного оптимизма говорит П. Панченко о подвиге жизни М. Ф. Ахундова, который, как и многие просветители других народов, не имел еще вокруг себя широкого, сплоченного круга единомышленников, но зачастую получал отравленные стрелы ненависти царских заступников, тем не менее, не побаивался, подобно Лермонтову, прямо называть убийц Пушкина. Отметим, что обращение русского поэта здесь к форме азербайджанской поэзии не имеет просто орнаментальный характер, а служит наиболее полному выражению идеи стихотворения. Имеет свое значение и то, что он оставляет слово «саг ол» не переведенным.

Имеются факты, подтверждающие, что П. Панченко в 1947 году написал текст Гимна Азербайджана и показал народным поэтам Самеду Вургуну и Сулейману Рустаму – те дружно перевели текст на азербайджанский язык. Вскоре (в том же году) появились красочные плакаты с текстом Гимна. Но авторами текста было обозначено – Сулейман Рустам и Самед Вургун, перевод на русский – Павел Панченко. Сам Павел Михайлович в свое время объяснял этот факт, вовсе не огорчаясь: «...так было нужно Партии. Все же Гимн – дело национальное» [4].

В 1948 году, после поездки в Ленкорань, русский поэт представил к печати текст «Мальчик из Ленкорани», покоренный увиденным там эпизодом: Сверхжаркий день. Идут красивые девушки в национальных одеждах. Раскрасневшиеся от внешнего и внутреннего жара лица. К ним подбегает мальчишка лет десяти – с чайником холодной воды и стаканом. Предлагает освежиться. Те с радостью соглашаются. Выпивают по целому стакану и спрашивают о цене. Мальчонок смущенно улыбается и говорит: с Вас, яхши кыз (красавицы), ничего. А с других – одна копейка. Все-таки вода – шолларская, только что из родника... Убеждаемся, что Павел Михайлович прекрасно знает язык. Простота ситуации умиляет и ... потрясает душевной обыденностью. Текст стихотворения пришел там же:

Пейте воду мою, пейте воду мою!
Вот Вам Гезель – Ханум чудная вода,
Ах чудная вода, холодная вода,
Холодная вода!
Этой водичке – нету названья:
Слаще шербета, крепче вина.
Мальчик веселый – из Ленкорани
Вас угощает – пейте до дна.
Пейте воду мою, пейте воду мою!
Вот Вам Гезель – Ханум чудная вода,
Холодная вода,
Шолларская вода ... и т.д. [2, с. 94]

Известны также факты сотрудничества «русского ашуга» с представителями азербайджанской культуры. Так, однажды пришел к Павлу Панченко знакомый композитор, Тофик Кулиев, и с ним известный исполнитель Рашид Бейбутов. «Павло, - говорит Кулиев, у тебя не найдется текста на русском языке – озорного, жизнерадостного?» Русский поэт протягивает ему рукопись «Мальчика из Ленкорани». Композитор читает. И вдруг лицо его растекается в улыбке. – «Павел, это же готовая песня!» Напеваает ее, подыгрывая на пианино. Подзывает Рашида Бейбутова – «пой с текста!» И тот поет, чудесно поет! Получается прекрасная песня, подтверждающая сотрудничество П. Панченко с представителями азербайджанской культуры [5].

Однако П. Панченко в Азербайджане больше известен как переводчик азербайджанской поэзии, последовательно занимавшийся на протяжении многих лет переложением на русский язык поэтических образцов вышеперечисленных азербайджанских поэтов. В этом смысле трудно

переоценить роль художественного перевода в популяризации иноязычных произведений, в сближении литературных стилей, образных представлений разных народов нашей планеты. В определенной мере хорошо переведенное произведение другого народа становится фактом литературы переводчика и вливается в русло национального литературного процесса. На современном этапе взаимосвязь национальных культур ведет к их взаимосближению и взаимообогащению, укрепляет их идейно-эстетическое единство, служа тем самым и расцвету каждой национальной культуры.

В процессе взаимовлияния национальное не только не уничтожается, и не отрицается, но наоборот, обогащается, так как процесс взаимовлияния обуславливает выявление всех потенциальных возможностей. В процессе взаимовлияния утверждаются ценности, имеющие общий характер, но проявляющиеся в национальной форме. Литература любого народа в своем развитии в той или иной степени использует достижения мирового литературного процесса. В. М. Жирмунский обоснованно отмечал, что «...кто думает возвысить свою родную литературу, будто она выросла исключительно на местной национальной почве, тем самым обрекает ее даже не на «блестящую изоляцию», а на провинциальную узорность и самообслуживание» [6, с. 71]. При художественном переводе одним из важнейших моментов является учет национальной специфики того или иного произведения, что отчетливо наблюдается в процессе анализа переложений из азербайджанской литературы в исполнении П. Панченко. Вообще, процесс взаимосвязи взаимовлияние национальных литератур – одна из главных закономерностей развития всей мировой культуры. Каждая литература самобытна, то есть национально определена, специфична, но в то же время она развивается, испытывает влияние мирового культурного процесса. В этом и заключается диалектика культуры – не только самобытность и общечеловечность, но и их единство.

Как уже отметили, П. Панченко, начиная с 1937 года, полностью перевел сатиру М. А. Сабира, им было переведено более 180 произведений азербайджанского сатирика, куда вошли сатирические и лирические стихи, произведения, написанные рифмованной прозой, газели, басни и стихи для детей. Переводческое мастерство П. Панченко в переложении сатир Сабира нами рассмотрено и по достоинству оценено [7], поэтому не считаем целесообразным вести разговор о художественных принципах его перевода. Ограничимся только теми дополнениями, как русский поэт-переводчик ответственно относился к этой сложной работе. Ведь, как признают многие переводчики Сабира, да и русские и азербайджанские литературные критики, очень трудно перевести его виртуозные стихи на другие языки без ощутимых потерь. Имея в виду эту особенность, сам П. Панченко писал: «Я постарался сделать все, чтобы Сабир, заговорив по-русски, остался самим собой: простым и сердечным, когда речь идет о народе, и яростно непримиримым, когда речь – о врагах. Я позаботился при этом, чтобы и форма его стихотворения, будто сатира, фельетон или газелла, чтобы и она перешла в новый для нее язык во всем своеобразии и виртуозности ее присущем» [8, с. 9].

Анализ литературоведческих источников тех лет также свидетельствует, что переводы П. Панченко из Сабира явились тогда большим событием в литературной жизни Азербайджана. Не в пример первым переводчикам, чьи усилия прошли незамеченными, переводы П. Панченко вызвали живые отклики в печати. Подтверждением тому служит статья Ш.К. Курбанова «Сабир на русском языке» [9], в которой ученый подвергал переводы П. Панченко всеохватывающему литературоведческому анализу и вынес достойную оценку. Ш. К. Курбанов, отмечая заслуги П. Панченко в области переводов из Сабира, указывает также на некоторые существенные недочеты. По его мнению, в переводах таких сатир, как «Я поэт», «Нищий», «Не грусти», «Изучение наук», «Не буду кукарекать» и других имеются «ненужные дополнения и отсебятина, вынесенные переводчиком зачастую ради рифмы и размера, которые искажают смысл оригинала. И поэтому боевой дух, свойственный сабировской сатире, выглядит в переводе иногда тусклым и слабым» [10, с. 222]. Анализ перевода указанных стихотворений в исполнении П. Панченко продемонстрирует, что качество ряда его интерпретаций страдает по разным причинам, то ли это обилие просторечий, не продиктованное оригиналом, то ли упрощенная передача сравнения, то ли просто корявое выражение, выпирающее из текста. Так или иначе, в совокупности – все это значительно обедняет русское звучание, лишает своеобразие и красоты текста.

Характер этих неточностей можно проследить в сатире «Тетя, не пускай», в которой Сабир показал трагедию азербайджанки в условиях бесправия и гнета. Отметим, что в оригинале много

места отводится внутренним переживаниям, настроению героини. Следовательно, интерпретатор должен был обратить на это особое внимание. В переводе переживания юной героини значительно беднее. Есть в сатире эмоциональные выражения, как *amandı, yamandı* (ужасен), *ay aman* (о пощадите). В них остро чувствуется страх девочки перед предстоящим браком, в них крайняя степень отчаяния невесты. В переводе они не совсем точно адекватны. Повторяющиеся в рефрене сатиры – *didarı yamandı* (его вид ужасен); *kirđarı yamandı* (его действия, движения ужасны) заменены Панченко банально-литературной фразой: «Ах, в глазах туман», тогда как подобная манера речи никак не вяжется с представлением о героине стихотворения. В последствии получается так, что переводчик в данном случае неудачно компенсирует впечатление от неприглядного жениха вводом прямых характеристик, таких, как крокодил, злодей, шайтан, тиран, которых нет в оригинале. Тем самым он еще больше отделился от сути образа, духа оригинала. Не совсем верно передано очень образное выражение, характеризующее душевное смятение девочки. В переводе оно звучит так:

Душу, душу мне холодит испуг:
Я боюсь, что грудь разорвется вдруг,
Сердце бьется так, будто в нем испуг.
При сравнении с подстрчным переводом:
Испугалась я, пощадите, разорвалась душа.
На тонкую нить намоталась душа.

Ясно ощущается, что здесь образность растворилась, обесцветилась в пресной гладкописи, заставляющей вспомнить мелодраматически-романсовый реквизит. Идома, приблизительно соответствующая русскому: «сердце оборвалось».

Следует отметить, что П. Панченко на протяжении ряда лет неоднократно возвращался к прежним своим переводам, вносил в них изменения, поправки. Некоторые сатиры переводил заново. Нередко это приводило к все лучшим результатам. Так, в переводе сатиры «Отцовский наказ» – невежда отец, пытающийся воспитать сына по своему подобию и образу, стремится отвратить его мысли от всего нового, передового. Коверкая слова, он пренебрежительно произносит: «онверситет» (университет), «деморгат» (демократ). Переводчик в переводе находит и передает такого типа неслучайные искажения. Для него важно не только то, что говорит персонаж, но еще и как он говорит. У П.Панченко этот невежда совершенно адекватно произносит указанные слова, что приводит к точному описанию портретной достоверности оригинала. Примечательно, что если в первоначальном варианте переводчик, отойдя от духа сатиры, как бы окультирил героя, то в последующем – передал искажения переводимого материала.

Рассматривая его переводы, спустя более полувека, когда сильно изменились принципы художественного перевода, мы лишний раз убеждаемся в том, что во многих переводах П. Панченко сумел сохранить своеобразную форму сабировского стиха, и что очень важно, добился передаче естественной сабировской интонации, звучание и смысл оригиналов. В лучших своих переводах ему удалось воссоздать мудрую глубину подлинника, его строй, дух и настроение. Именно этими качественными переводами П. Панченко заложил фундамент дальнейшей успешной рецепции сатир М. А. Сабира в исполнении С. Васильева, П. Антокольского, С. Липкина, В. Державина, Д. Самойлова, Т. Стрешниковой и других, а более позднего времени Ч. Гусейнова, С. Ботвинникова, С. Мамедзаде, И. Бадалбейли, В. Коллегарского и других, которые вошли в трехтомник «Антологию азербайджанской поэзии» [11].

Особенно удачны в исполнении П.Панченко переводы сатир «Не верю я», «Мы благочестивые», «Боже, слава тебе», «Дитя», «Отцовский наказ» и др. Хочется особо отметить перевод сатиры «Боже, слава тебе», в переводе каждой строфы которой подлинно звучит Сабир с его неизбежной тоской при виде уродливых явлений действительности:

За твоих бессердечных дворян, боже, слава тебе!
За набивших до края карман, боже, слава тебе!
За глядящих без дрожи на горе народа всего,
Но почет получивших и сан, боже, слава тебе! [12, с. 81]

Чтобы полнее донести до русскоязычного читателя весь смысловой оттенок сатиры, переводчик сознательно употребил инородные слова, тем самым, казалось бы, отойдя от оригинала, сумел сделать для своих читателей более понятным лексему стиха. В приведенном отрывке за исключением слова «дворян» – инородной исторической реалии, перевод этой сатиры можно считать творческой удачей переводчика. В сопоставлении перевода с его оригиналом

убеждаемся в том, что в переложении на русский язык П. Панченко тонко воспроизвел и интонацию, и идею сабировской сатиры.

Данный тезис подтверждается и в его переводе стихотворения «Дитя» азербайджанского сатирика. Пронизанное скорбным лиризмом, указанное стихотворение оставляет глубокий след в душе читателя. Примечательно, что переводчик до тонкостей почувствовал это и сумел создать близкий к оригиналу русское звучание. Безукоризненно передана форма оригинала, полностью проявилась здесь горестная интонация поэта, его раздумья о судьбе маленького бродяги. Точность идейная в сочетании с живой интонацией дает желаемый эффект. Примером может служить переложение П. Панченко первой строфы сатиры «Дитя»:

Бредешь и сердцем плачешь ты навзрыд, мое дитя!

Слезой каждый твой сухарь омыт, мое дитя!

Не перечислить всех твоих обид, мое дитя!

Ты просишь есть, но зря твой крик звучит, мое дитя! [12, с. 82]

Перевод остальных строф также убеждает нас в том, что интерпретация осуществлена в эквивалент оригиналу. Русский переводчик воспроизвел тот же узор рифмовки, что и в оригинале. Это особенно чувствуется в четкой передаче монорифмы. Безусловно, переводы П. Панченко – шаг вперед в сравнении с предыдущими озвучиваниями сатиры Сабира в русском языке. Данное качество перевода достигается иногда отходом от буквализма и добавлением переводчиком отсутствующих в азербайджанском тексте слов и выражений, что обеспечивает успех переложения на русском языке. Так как читателю не доставит удовольствия безжизненный слепок с полнокровного оригинала, поэтому переводчику нужно было приложить все усилия и умения не столько для передачи самих слов и выражений оригинала, сколько тех понятий, тех взаимовлияющих логических связей, которые между ними возникают, которыми они живут в подлиннике. Это еще обусловлено той необходимостью, что иногда невозможно найти адекватные варианты отдельным словам и выражениям переводимого материала и его переводу. Тогда и необходима переводчику та творческая свобода, которая, как это ни звучит парадоксально, способствует созданию произведения в духе и стиле оригинала. По верному замечанию Ф. Велихановой, это как раз тот случай, когда «подобная свобода перевода не приносит вреда художественной ткани переводимого произведения. Наоборот, она помогает глубже вникнуть в смысл оригинала, разъясняет мысли автора» [13, с. 102]. Действительно, такой творческий подход к оригиналу возможен при тонком понимании специфики поэзии, национального своеобразия литературы и особенности творчества автора.

Перу П. Панченко принадлежат переводы отрывков из народных дастанов «Кер-оглы» и «Асли и Керам». Как известно, дастаны – это поэмы, где проза перемежается со стихами. Обычно повествовательные мотивы излагаются прозой, а стихи представляют собой лирические «высказывания» героев, где они говорят о своих чувствах. Эти стихотворение «вставки» в различной мере связаны с сюжетно-повествовательной прозой: порой они имеют как бы самостоятельное лирическое значение, порой вне фабулы просто непонятны. Героический дастан «Кер-оглы», где речь идет о борьбе народного певца Ровшана, прозванного Кер-оглы (сын слепца), который мстит ханам за своего отца (жестокий хан выколол ему глаза) и за весь угнетенный народ, сложен для перевода. Кер-оглы собрал дружину бесстрашных храбрецов, которых за необузданную смелость стали называть в народе «делибашами». Это слово в русских переводах часто передается как «безумцы».

П. Панченко тоже не избежал этого, на наш взгляд, буквальный перевод здесь не является верным по глубинному смыслу: правильной было бы, очевидно, перевести это как «удальцы», «храбрецы», «смельчаки» или (если бы позволил размер стиха) «необузданные», «безудержные» и т.п. Трудность перевода дастана, однако, не в отдельных выражениях. Сам образ Кер-оглы сложен: он действительно «делибаш» - неистовый и безудержный в гневе и ярости, не знающий ни страха, ни милосердия, когда речь идет о врагах. Он хвалится не только своей силой и даже жестокостью, но и своей самоотверженностью в тех самых стихотворных лирических высказываниях, одно из которых перевел П. Панченко. Сложность перевода состоит в том, чтобы верно передать противоречивость характера человека XVI века, т.е. того времени, когда, был создан дастан о Кер-оглы. Выдающийся переводчик с азербайджанского – П. Панченко в «Антологии» 1939 года акцентировал стихи более адекватно.

Особое звучание приобрели на русском языке азербайджанские народные песни в переложении П. Панченко, который сумел передать на языке перевода простоту и ясность,

музыкальность, некоторую игривость, присущие им. Эти черты ясно прослеживаются в народной песне «Что станешь делать?», которая была переведена им в 1960 году. Содержание песни таково: между девушкой и парнем происходит поэтическое соревнование (спор). Девушка проверяет верность своего любимого и спрашивает его: «Если я стану птицей и улечу, что станешь делать? Если я стану горсткой проса и по земле рассыплюсь, что станешь делать?» И т.д. В переводе П. Панченко читаем:

Когда ключом ты станешь вдруг,
И отопрешь ты тот сундук, –
Мой друг, ты не найдешь меня:
Красой-невестой стану я!
Что станешь делать, милый друг!
Что станешь делать, милый друг!
Когда невестой станешь ты, –
Со мною рядом станешь ты, –
Я стану смуглым молодцом.
Твоим я стану женихом!
Что станешь делать ты тогда?
Что станешь делать ты тогда? [2, с. 83]

Воочию убеждаемся в том, что в переводе в целом сохранено содержание и 8-сложный размер переводимого материала, но его поэтическая форма сильно изменена. Четверостишие с рифмой заменено шестистишием с парной рифмовкой и повторами. Разумеется, говоря о воссоздании национального своеобразия подлинника, не следует иметь в виду механическое перенесение всех его элементов в перевод. Следует учитывать тот факт, что в поэтическом переводе это невозможно, поскольку каждый переводчик в какой-то степени непременно отклоняется от оригинала и привносит что-то свое, следовательно, определенные расхождения между переводом и оригиналом существуют всегда и везде, что это дает возможность говорить о собственно художественном переводе, вольном переводе и переводе переложении. Задача же мастера художественного перевода заключается в том, чтобы сделать это расхождение по возможности меньшим. Как видно из рассмотренного перевода песни «Что станешь делать?» П. Панченко, эти задачи в основном, им решены удачно.

Отмеченное расхождение между оригиналом и его переводом в исполнении П. Панченко при переводе азербайджанского народного эпоса «Кер-оглу» снижено до минимума, что является показателем того, что из перевода в перевод он совершенствовал свое мастерство, улучшилось его чутье оригинала в результате его приобщения к азербайджанскому языку и, как следствие, переводы становились более добротными и адекватными.

П. Панченко также удачно перевел «Марш нефтяников» З.Джаббарзаде и сумел донести до русского читателя феномен нефти, являющейся основным показателем экономики Азербайджана. В русском звучании нефть представляется как символ и гарантия будущности страны. Иноязычный читатель улавливает желание и стремление нефтяников добывать из недр земли как можно больше «черного золота» на благо Отечества:

Не вой ты, ветер, над волной,
Волна, смири свой нрав шальной,
Повыше, солнце, подымись
И освети простор земной.
Весна, укрась наш мирный путь,
Пройдите, бури, стороной,
Мы нашу силу целиком
Хотим отдать стране родной. [14, с. 23]

Благодаря творческому переводу, читатель из последующих частей марша ясно осознает, что нефть стала не только причиной интенсивного, но и социокультурного подъема благосостояния людей. В оригинале и переводе наличествует материалистическое и идеологическое толкование нефти как источника экономической мощи и военной силы государства. Причем данный мотив постепенно передается и отражается и в оригинальных произведениях самого поэта на азербайджанскую тему. Такая двусторонняя связь, безусловно, обогащала как художественные возможности азербайджанской литературы, так и творчество русских поэтов-переводчиков, среди которых и П. Панченко.

Взаимное сотрудничество констатировано А.А.Гаджиевым, отметившим, что «Пребывание русских писателей, поэтов, ученых в Азербайджане, их творческие, дружеские связи с азербайджанской интеллигенцией, их интерес к истории, культуре, языку, классической и новой литературе азербайджанского народа, распространение произведений русских писателей (в оригинале и переводах) в Азербайджане, интерес азербайджанских писателей к литературе, общественной мысли России нашли широкое отражение в сотнях выступлений, статей, десятках монографий и диссертаций наших литературоведов» [15, с. 114]. Здесь следует первыми назвать работы таких видных азербайджанских ученых, как М.А.Дадашзаде, М.Рафили, М.Дж.Джафаров, М.Ибрагимов, А.Агаев, Ш.К.Курбанов, К.Талыбзаде, А.М.Мирахмедов, М.Садыхов, Г.Бабаев, Ш.Д.Курбанов, А.Алмамедов, А.Дж.Гаджинев, А.Багиров, С.Турабов и др.

Характерно и наблюдение литературоведа С.Турабова: «П. Панченко в своих глубоко содержательных выступлениях и статьях об азербайджанской литературе показал себя не только знатоком нашей литературы, ее тонким ценителем. Он, видя достоинства азербайджанской литературы, пропагандируя ее, в то же время, как истинный друг, обращал внимание писателей, поэтов, ученых на ее недостатки с тем, чтобы устранить их и сделать ее еще краше, еще богаче» [16]. В целом, оценивая переводческое мастерство П. Панченко из азербайджанской литературы, ученый, обобщая мнение азербайджанской литературной критики, в другой работе не раз отмечал, что П. Панченко удалось найти внутреннюю близость с переводимыми авторами, с культурой их народа, с традициями его литературы. Имея в виду именно такие классические переводы русского поэта, С.Турабов писал: «Удачный перевод из классики дает не просто хорошее чтение, он выводит духовный опыт того или иного народа на форум современной культуры, включает его в живой сегодняшний литературный процесс... дает немедленную творческую отдачу – и на том языке, с которого переводят, и на том, на который переводят» (17, с. 263).

Таким образом, указанные аспекты творчества П. М. Панченко и его переводы из поэтики других азербайджанских литературных классиков, конечно же, являются объектом отдельного рассматривания, так как трудно в рамках одной статьи охватить все разнообразные грани настоящего и прошлого Азербайджана, запечатленные русским поэтическим словом этого автора и оценить многочисленные его переводы образцов из азербайджанской литературы. Ясно, что он всей душой был привязан к нашей стране и искренно воспевал ее. Это результат того, что русский поэт много ездил по Азербайджану, изучал народное творчество, записывал его образцы и переводил на русский язык, бережно и любовно сохраняя их сложную и своеобразную поэтическую форму. «Благодаря художественным переводам значительно расширились идейные и художественные возможности азербайджанской литературы. Развиваются творческие стили, писательские приемы наших литераторов» [18, с. 34].

Итак, убеждаемся в том, что П. М. Панченко активно влиял на литературный процесс в нашей республике, участвовал в важнейших культурных мероприятиях. Он был чутким другом, взыскательным судьей, переводчиком и пропагандистом азербайджанской поэзии. Наряду с этим в его творчестве своеобразно преломлял лучшие идейно-эстетические качества, богатства древней и современной азербайджанской литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антология азербайджанской поэзии. / под ред. В. А. Луговского и С. Вургуня. - Москва: Художественная литература, 1939, 432 с.
2. Панченко П. Золотые огни. Стихотворения. Баку, Азернешр, 1948, 134 с.
3. Панченко П. Заветный край. Стихи и поэмы. Баку, Азернешр, 1950, 120 с.
4. (<http://www.proza.ru/2007/04/21-331>).
5. <http://translit.az/RU/ISTORIYAPER/rus%20istoriya.htm>
6. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад, Л.: 1979, 493 с.
7. Адыгезалов Г. В. Проблема перевода поэзии М.А.Сабира на русский язык в журнале «Литературный Азербайджан» // Бакинский Славянский Университет. Литературный, научный, переводческий журнал «Мутарджим». 2009, № 1, с. 123-126
8. Панченко П. М. Предисловие к изданию стихотворений Сабира. Издательство детской и юношеской литературы. Баку, 1949, 214 с.
9. Курбанов Ш.К. Сабир на русском языке // Страницы жизни. Баку, Язычы, 1980, 430 с.
10. Курбанов Ш.К. Сочинения в 3-х томах, III том. Баку, 1969, 376 с.

11. Антология азербайджанской поэзии в 3-х томах. Т. I. –М. –Л. 1960, 383 с.; Т. II. –М. –Л. 1960, 327 с.; Т. III. –М. –Л. 1960, 279 с.
12. Сабир М. А. Стихотворения (Перевод с азербайджанского: Ч.Гусейнова, П.Антокольского, С.Васильева, И.Бадалбейли, П.Панченко) – Баку, Язычы, 1987, 96 с.
13. Велиханова Ф.А. Азербайджанская советская поэзия на русском языке. Баку, Язычы, 1982, 204 с.
14. Зейнал Джабарзаде. Марш нефтяников. Перевл с азербайджанского П. Панченко. - Нефтяники. - М.: Искусство, 1952, 224 с.
15. Гаджиев А.А. О теоретическом изучении азербайджанско-русских литературных связей. – В сб.: Азербайджанско-русские литературные связи 60-х годов (Взаимообогащения, общность, единство). – Баку, Элм, 1980, с. 3-16.
16. Турабов С. Счастлив приветствовать братьев // «Бакинский рабочий» – Баку, 1972, 8 сентября.
17. С.Турабов. Выношено веками. – Дружба народов, 1978, № 8, с. 260-263.
18. Ариф М. Проблемы художественного перевода. – В кн., Мамед Ариф. Избранное, в 2-х томах, т.1. – Б., Азернешр, 1972, 358 с.

XÜLASƏ

Hüseyn Adıgözəlov

Rus şairi P.M.Pançenko yaradıcılığı rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri kontekstində

Məqalədə rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri sistemində özünəməxsus xidmətləri olmuş, lakin bu sahədə fəaliyyəti öyrənilməmiş rus şairi P.M.Pançenkonun yaradıcılığı araşdırılır.

Müəllif P.M.Pançenkonun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrini onun Azərbaycana həsr olunmuş əsərlərinin təhlili və rus şairinin klassik və müasir ədəbiyyatımızdan, folklorumuzdan nümunələrin bədii tərcümə vasitəsilə rusdilli oxuculara çatdırılmasında rolu aspektindən tədqiq edir.

Məqalədə P.M.Pançenkonun tərcüməçilik fəaliyyəti ətraflı təhlil olunur, onun M.Ə.Sabir satiralarının rus dilinə tərcümələri müasir bədii tərcümə prinsipləri baxımından qiymətləndirilir.

Əsaslandırılır ki, Nizami Gəncəvi, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir, S.Ə.Şirvani və bir çox digər klassik şairlərimizin poetikasından seçmələrin, o cümlədən zəngin xalq yaradıcılığı nümunələrinin rus dilində səsləndirilməsində P.M.Pançenkonun əvəzsiz xidmətləri olmuş, onun tərcümələri sonrakı nəsillər üçün Azərbaycan ədəbiyyatı mütərcimləri üçün faydalı məktəb olmuşdur.

ABSTRACT

Hussein Adigozalov

Creativity of the Russian poet P.M. Panchenko in the Russian-Azerbaijan literary relations context

The article studies the creativity of the Russian poet P.M. Panchenko who had specific services in the Russian-Azerbaijan literary relations system, but whose activity in this field has not been studied enough.

The author investigates P.M. Panchenko's relations with the Azerbaijan literature from the viewpoint of analysis of the his poems dedicated to Azerbaijan and conveying the folklore samples, and samples of our contemporary and classic literature to the Russian readers through his literary translation.

The paper analyses the poet's activity in translation deeply, and his translations from M.A. Sabir satires into Russian are highly appreciated from the viewpoint of modern literary translation principles.

It is substantiated that P.M. Panchenko had great services in conveying selected poems by Nizami Ganjavi, M.P.vagif, M.A. Sabir, S.A.Shirvani and some other classic poets, including rich folklore samples to the Russian readers and his translations are a useful school for the next generation Azerbaijan literature translators.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Asgerovaganira@gmail.com

UOT: 821.512.161; 182.091

**NAXÇIVAN ELMİ-ƏDƏBİ MÜHİTİNİN TÜRK DÜNYASINDA TANIDILMASINDA
 “QARDAŞ ƏDƏBİYYATLAR” DƏRGİSİNİN ROLU**

Açar sözlər: “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisi, Məmməd Araz, Fərhad Zeynalov, Naxçıvan elmi-ədəbi mühiti.

Key words: the magazine “Fraternal literatures”, Mammad Araz, Farhad Zeynalov, Nakhchivan scientific-literary environment

Ключевые слова: Журнал «Гардаш адабиййатлар» («Братские литературы»), научно-литературная среда Нахчывана, Мамед Араз

Türkiyədə 1982-2000-ci illər arasında nəşr olunan “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisi türk xalqları ədəbiyyatını öyrənən, təbliğ və təqdim edib tanıdan əsas və əhəmiyyətli mətbuat orqanıdır. Bu dərginin səhifələrində Azərbaycan bədii söz sənətinə də geniş yer verilmişdir. Naxçıvan elmi-ədəbi mühitinin bədii nümunələrinin dərgidə vaxtaşırı işıq üzü görməsi, Azərbaycan ədəbiyyatı və dili haqqında istər bizim tədqiqatçılarımızın, istərsə də Türkiyədə və digər ölkələrdə yaşayan araşdırıcıların elmi məqalələrinin, resenziyalarının dərc olunması fikrimizə sübutdur.

«Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisində Azərbaycan romantizminin ən görkəmli nümayəndələrindən, əsas yaradıcılarından olan Hüseyn Cavidin təbliği və tanıtılması sahəsində də ciddi işlər görülmüşdür. Bu baxımdan jurnalın 5-ci sayında (1, №5, 1983, səh. 8-15) İbrahim Bozyelin Hüseyn Cavid haqqında dərc olunmuş məqaləsi ayrıca qeyd olunmağa layiqdir. Məqalənin əvvəlində Stalin repressiyasının qurbanı olmuş H.Cavidin ömür və sənət yolu barədə qısa məlumat verilir. Müəllif «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» üçcildliyinin ikinci cildinə və Mir Cəlal və Firidun Hüseynovun «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabına istinadən fikirlərini şərh edir. Onun türkçülük qayəsi yüksək qiymətləndirilir. Məqalənin ilk hissəsində Hüseyn Cavidin əsas əsərlərinin yazılma tarixi barədə məlumat verilir. İbrahim Bozyelin məlumatları əhatəli və konkret olmaqla yanaşı, bəzi qüsurları da vardır. Belə ki, hələ əldə olmayan «Telli saz» dramının yazılma tarixini İbrahim Bozyel 1930-cu il kimi qeyd edir (86, №5, 1983, s.13). Halbuki son araşdırmalar göstərir ki, H.Cavid bu əsəri 1931-1932-ci illərdə qələmə almışdır (2, s.251-297; 3).

Bu qeydlərdən sonra məqalədə İbrahim Bozyel Hüseyn Cavid sənətinə dair mülahizələrini müxtəlif yarımbaşlıqlar altında birləşdirərək şərh edir. «Ümumi bir qiymət» adlanan yarım bölmədə Cavid sənətinin təşəkkülü və formalaşmasına Türkiyə ədəbi mühitinin Əbdülhəq Hamid, Namiq Kamal, Mahmud Əkrəm Rəcəzadə və başqa nümayəndələrinin təsiri nəzərə çarpdırılır və fikrin təsdiqi üçün Ə.Hamidə müraciət edir. Cavidin Ə.Hamidlə yaradıcılıq əlaqələri «İblis»dən götürülmüş nümunələr əsasında şərh edilir:

-İblis nədir? Cümlə xəyanətlərə bais,

Ya hər kəsə xain olan insan nədir? İblis!

Ə.Hamidin «Finten» pyesində:

-«Mələkmi, yoxsa insanımı deyirdin, bəlkə şeytandır?

- Mələk də şimdiki insandır, qızım, şeytan da insandır» (1, №5, 1983, s. 13)

Yeri gəlmişkən deyək ki, son illərdə bu mövzuya daha geniş şəkildə müraciət olunmuş, türkiyəli ədəbiyyatşünas Ənvər Uzun «H.Cavid və Türkiyə ədəbiyyatı» problemi ətrafında ayrıca tədqiqat aparmışdır (4).

«Caviddə din» adlanan yarım bölmədə Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında Cavidə ateist kimi təqdim edənlər pislənir. «O, dinə qarşıdır – demək, ona qarşı haqsızlıq olar» (1, №5, 1983, s.14).

Doğrudan da, Hüseyn Caviddə dinə qarşı münasibət ayrıca tədqiqat obyektinə ola bilər. Bu məsələyə obyektivliklə yanaşmaq gərəkdir. Professor Əziz Şərifin xatirələrinə əsaslanan İ.Bozyel qeyd edir ki, Cavid dinə qəlbən inanmış, insanlığın mənəvi dünyasının dinə bağlı olduğunu təsdiqləmişdir.

«Cavidin dili»ndən danışarkən «Dili təmiz, sadədir. Türkiyədə təhsil aldığından İstanbul ləhcəsini yaxşı bilirdi» (1, №5, 1983, 14) – deyən məqalə müəllifi Cavidin dilinin qəlizliyini tənqid edənlərə haqq qazandırmır. R.Z.Xəndanın fikrinə əsaslanaraq (5, s. 82-83) Cavidin Osmanlı dilinə aid söz və ifadələri ədəbi əsərlərinin dilində işlətməsini qədim türk dilinə, dilimizin leksik qatına qayıdış baxımından yüksək qiymətləndirir. İbrahim Bozyelin fikrincə Dədə Qorqud zamanından bu yana yadırganmış, unudulmuş, doğma kəlmələrimizin dilimizə qayıtmasına can atmışdır» (1, №5, 1983, s. 14). Məqalənin sonunda İbrahim Bozyel professor Abbas Zamanovun «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində dərc edilmiş «Tənqidi realistlərlə bir cəbhədə» adlı məqaləsinə müraciət etmiş və öz məqaləsini görkəmli ədəbiyyatşünas alimimizin fikirləri ilə bitirmişdir. «Onun sənətdə öz səsi, öz nəfəsi, öz dəsti-xətti vardır. Poeziyada da, dramaturgiyada da o, orijinaldır. Heç kəsi təkrar etməmiş, heç kəsin təsirinə qapılmamışdır. Yazıb yaratdıqlarının hamısı öz istedadının məhsuludur. Nə yazmışdırsa öz vicdanının pıçılısı ilə yazmışdır» (1, №5, 1983, s.15).

Ümumiyyətlə, İbrahim Bozyelin haqqında danışılan məqaləsi Azərbaycanın görkəmli romantik sənətkarının Türkiyədə tanıtılmasına sahəsində əhəmiyyətli olmuşdur.

«Qardaş ədəbiyyatlar»ın 4-cü sayında (1, №4, 1982, s.47) şair Nəriman Həsənzadənin «Hüseyn Cavidin xatirəsinə» adlı şeiri də verilmişdir. Bu şerddə H.Cavidin Sibir həyatının bir səciyyəvi məqamı diqqət mərkəzinə çəkilir. Uzaq diyarda sürgün həyatı keçirən məhbus şairin acınacaqlı taleyi poetik misralara düzülərək Hüseyn Cavid haqqında kədərli nəğməyə çevrilir. Sürgündə, məhbəsdə, əzablı ömür yaşayan H.Cavidin ürək sözlərini misralara hopdurmaq üçün kağız belə tapa bilməməsi, keşikçidən vərəq istəməyə möhtac olması kimi ağırlı-acılı detallar Nəriman Həsənzadə tərəfindən yüksək poetik ustalıqla mənalandırılmışdır:

Dünən qələm tutub söz yazan əli,
Bu gün balta vurub qabar bağlayır.
Baxır keşikçiyə baş bulayaraq
Ürəyi yansa da soyuyur bədən.
Bir qələm istəyir, bir də bir vərəq
Qələmsiz, vərəqsiz o keşikçidən (1, №4, 1982, s. 47).

Bu şer Hüseyn Cavidin xatirəsinə ünvanlanmış çoxsaylı bədii nümunələr içərisində diqqətəlayiq yer tutur.

Məşhur aktyor, rejissor və alim Mehdi Məmmədovun dərginin 10-cu və 11-ci sayında (1, №10, 1985, s. 45-46; 1, №11, 1985, s. 17-20) «Xatirələr.., xatirələr» rubrikasında verilmiş yazısı maraqlıdır.

Onu da deyək ki, H.Cavid haqqında danışmaq M.Məmmədov üçün təsadüfi deyildi. Belə ki, o, H.Cavid haqqında bir çox məqalələr yazmışdır. «Acı fəryadlar, şirin arzular» kitabında bu sahədəki tədqiqatlarını ümumiləşdirmişdir. Onun «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisində çap olunmuş xatirələri özünün səmimiyyəti, sadəliyi və konkretliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Xatirələr haqqında fikirlərimizi bir qeydlə tamamlamaq yerinə düşər. M.Məmmədov yazır: «Onu hər dəfə xatırlayanda onun bir başqa sənətkar haqqında dediyi sözlər canlanır: «O, sadə, çox sadə bir insandır. Fəqət o sadəlikdə bir böyüklük var ki, sənət feyzindən məhrum olanlar bu idrakdan acizdirlər. Onun özünəməxsus bir zəkası və qüvvətli bir istedadı var. O istedad yalnız sənət üfurlərində parlar» (1, №10, 1985, s. 46).

Bu yüksək qiyməti Cavidin özünə də aid etmək olar. Doğrudan da Cavid sadəlik və böyüklüyü özündə qovuşduran sənətkardır

«Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisinin 1993-cü il noyabr ayında çapdan çıxmış 25-ci sayı ömrünün 60-cı ilini tamamlayan istedadlı şair Məmməd Arazla həsr edilmişdir. Həmin sayın başlanğıcında redaksiyanın oxuculara müraciəti olduqca maraqlıdır. Jurnalın ilk səhifəsində 1982-ci ildən başlayaraq öz fəaliyyətini əsasən türk dünyasında mənəvi dəyərlərin təbliğinə yönəldən dərginin ədəbi məramnaməsi xatırladılmaqla yanaşı, hazırkı sayın meydana çıxmasında xüsusi səy göstərmiş ədəbiyyatşünas İsa Həbibbəyliyə, eləcə də sənətsevər İbrahim Bozyelə minnətdarlıq bildirilir.

Dərgidə Məmməd Arazla bağlı ədəbiyyatşünaslıq materialları, şair haqqında söylənilənlərdən seçmələr, Məmməd Arazın o vaxta qədər çap olunmamış şerləri diqqətə çatdırılır. Əlamətdardır ki, təqdim edilən məqalələr Məmməd Araz sənətinə yeni elmi münasibətin mövcudluğundan xəbər verir. Bu mənada İbrahim Bozyelin «Böylə gəlmiş, böylə getməz», «İsa Həbibbəylinin «Milli şerin ağsaqqalı», Cavad Heyətin «Həqiqət və vətəndaşlıq nəğməkarı», Yavuz

Axundlu və Hüseyn Həşimlinin «Qarabağ nisgili, Qarabağ dərdi», Q.Əsgərovanın «Türkiyədə oxunur» mövzusunda elmi yazıları maraqlıdır.

«Böylə gəlmiş, böylə getməz» yazısının müəllifi İbrahim Bozyel bu fikirdədir ki, böyük şairlərin əsərləri xalqların bədii tərcümeyi halı məqamındadır və bu hal M.Araz şerində poetik inikasını tapmışdır. Şübhəsiz, M.Araz şerinin həmişəyaşarlığını təmin edən şərtlərdən biri bütün zamanlarda aktuallığını itirməyən mövzuların qələmə alınmasıdır. Şairin yaradıcılığında vətənin taleyinə yazılmış faciələr məhz problem səviyyəsinə qaldırılmış və bu səbəbdən İbrahim Bozyel əsas diqqəti poeziyada vətən və dünya mövzularının əlaqəli şəkildə təqdiminə yönəlmişdir.

İbrahim Bozyelin «Böylə gəlmiş, böylə getməz» yazısı ümumi səciyyə daşıyır. Dərgidə xalq şairi Məmməd Araz dünyasına geniş, əhatəli ekskurs isə İsa Həbibbəylinin «Ömür yolu – sənət yolu», «Xalq şairi Məmməd Arazın çap olunmuş kitabları», «Milli şairin ağsaqqalı» məqalələrindən başlayır.

Ədəbiyyatşünaslıq elmində tərcümeyi-hal faktlarının xronoloji təqdimi baxımından «Ömür yolu – sənət yolu» məqaləsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məqalənin dəyəri təkcə şair həyatını əks etdirməsində deyil, eyni zamanda, dəqiq tarixlərlə yanaşı, yarım əsrdən artıq bir dövrdə Azərbaycanın ədəbi-mədəni mühiti barədə məlumatların dolğunluqla təsdiqindədir. İ.Həbibbəyli M.Arazın həyat və yaradıcılığının əsas tarixlərini, göstəricilərini, şairin bənzərsiz söz dünyasının ideya-bədii özəlliklərini hərtərəfli şəkildə dərğinin oxucularına təqdim etmişdir.

«Milli şer ağsaqqalı» məqaləsində xalqın arzu və istəklərini canlandıran Məmməd Arazın ölməz sənəti öz həqiqi qiymətini almışdır. Məqalədə deyilir: «Hazırkı mərhələdə Məmməd Araz milli Azərbaycan şerinin görkəmli nümayəndəsidir. İndiki səviyyədə onun şerləri və poemaları, bədii publisistikası yalnız öz yaradıcılığının deyil, mənsub olduğu xalqın da tərcümeyi-halının əsas hissəsidir. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı təxminən yarım əsrə yaxın tarixi dövrün bədii, mənəvi tərcümeyi-halı M.Araz sənətində öz əksini tapmışdır» (1, №25, 1993, s. 15-16).

Ümumiyyətlə, İ.Həbibbəylinin M.Araz haqqındakı araşdırmaları bunlarla bitmir. O, 1993-cü ildə M.Araz haqqında «Millilik və bəşərlik» adlı məqalələr məcmuəsini çapa hazırlamış, İranda «Varlıq» jurnalında şair haqqında məqalələr dərc etdirmişdir. Şairin «Qayalara yazılan səs» kitabının nəşrini də xatırlamaq yerinə düşər. M.Araz haqqında albom monoqrafiyanın nəşri bu qəbildəndir (5, s. 29-31; 6, s. 24-28; 65; 66).

Ədəbiyyatımızın Cənubi Azərbaycanda toplanması, öyrənilməsi və təbliğində misilsiz fədakarlıqlar göstərmiş doktor Cavad Heyət «Qardaş ədəbiyyatları»nın M.Araza həsr olunmuş sayında «Həqiqət və vətəndaşlıq nəğməkarı» məqaləsini çap etdirmiş, şairin yaradıcılığında vətənpərvərlik ideyasının üstün mövqeyini xüsusi vurğulamışdır. Eyni qayə Eynulla Mədətlinin «Məmməd Arazın Araz dastanı», İman Cəfərovun «Poetik səyahətnamələr», Yavuz Axundlu və Hüseyn Həşimlinin «Qarabağ nisgili, Qarabağ dərdi», Yusif Hüseynovun «Vətən daşlarının poetik fəlsəfəsi» məqalələrində davam və inkişaf etdirilmişdir. Bu yazılarda dərğinin ümumi məqsədi gözlənilməklə yanaşı, Məmməd Araz şerinə xas ayrı-ayrı keyfiyyətlər üzə çıxarılmış, elmi şəkildə təsdiqini tapmışdır.

Dünyanın bütün dahi şairlərinin yaradıcılığında ədəbiyyat və həyat qanunauyğunluqları vəhdətdədir və bu mənada Y.Hüseynovun M.Araz sənətindəki fəlsəfəni özünəməxsusluqla mənalandırması təqdirəlayiqdir: «Dünyanın yeddi müdrikindən biri sayılan yunan filosofu Heraklitə görə «Bu dünya həmişə müntəzəm yanan və müntəzəm sönən canlı bir atəş olmuş, bu cür qalır və qalacaq». Fikrimizcə, varlıqların əsası haqqındakı bu fəlsəfənin Məmməd Araz ünvanlı ifadəsi ilə belə olar: «Bu dünya həmişə müntəzəm daşlaşan və müntəzəm insanlaşan canlı bir daş olmuş, bu cür qalır və qalacaq» (86, №25, 1993, s. 36).

Dərgidə M.Araz fenomeni ilə əlaqədar görkəmli elm və sənət adamlarından Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Anar, Bəxtiyar Vahabzadə və başqalarının söyləmələri şair sözünün qüdrətini canlandırmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Əlamətdar cəhətdir ki, müxtəlif qələm sahiblərinin yaradıcılığından oxuculara təqdim edilən şerlər, bəndlər məhz Məmməd Araz şerinin çağdaş Azərbaycan poeziyasına müsbət təsirini təsdiqləməkdədir.

Qeyd edək ki, «Qardaş ədəbiyyatları» dərğisinin 9-cu sayında İbrahim Bozyelin «Mən Araz şairiyəm» (1, №9, 1985, s.4-8) məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalədə Məmməd Arazın sənət dünyası türk oxucularına təqdim olunmuş və müəllif haqlı olaraq onu «Şairənə bir Azərbaycan tablosu» yaratmağa müvəffəq olan şair-rəssam adlandırmışdır (1, №9, 1985, s.5).

Dərğinin 12-ci sayında Xanəli Kərimovun «Toğluqayadan Məmməd Araza məktub» şeri oxuculara çatdırılmışdır (1 №12, 1985, s. 30).

Yeri gəlmişkən deyək ki, dərginin hələ 13-cü sayında (1, №13, 1986, s. 31) M.Arazın vaxtilə «Məmməd İbrahim» imzasıyla yazdığı «Uşaq səsi» şeri verilmişdir. Şer şairin «Anamdan yadigar nəğmələr» kitabından götürülmüş çapa İsmət Alparslan hazırlamışdır.

1990-cı ildə Türkiyədə Məmməd Arazın «Seçilmiş əsərləri» çapdan çıxmışdır (7). 1991-ci ildə Məhəmməd Peyğəmbərin mövlud günü münasibətilə keçirilən ədəbi müsabiqədə Məmməd Arazın «Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil» adlı şeri xüsusi mükafata layiq görülmüşdür (8, s. 14).

Göründüyü kimi, «Qardaş ədəbiyyatlar» hələ nəşrinin ilk illərindən M.Arazın eczakkar sənətinə diqqət yetirmişdir.

Tərəddüdsüz demək olar ki, xalq şairi Məmməd Arazı geniş miqyasda, bütün türk dünyasında tanımaq sahəsində «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisinin gördüyü işi hələlik heç bir digər yaradıcılıq qurumu, yaxud ədəbi qəzet və jurnal həyata keçirə bilməmişdir.

«Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisinin xalq şairi Məmməd Arazı həsr olunmuş xüsusi buraxılışında verilmiş şəkillər indi artıq nadir sənədli nümunələr hesab oluna bilər.

«Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisi ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycan ədəbiyyatşünasları sırasında akademik İsa Həbibbəylinin də xüsusi yeri vardır. Hələ səksəninci illərdə İsa Həbibbəylinin elmi fəaliyyətinə diqqət yetirən «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisi onun görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə haqqında Bakıda çap olunmuş kitabları və məqalələri barədə oxuculara məlumat vermişdir (1, №14, 1986, s. 2). Doxsanıncı illərdə Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra İ.Həbibbəylinin yaşadığı Naxçıvanın Türkiyə ilə yaxın ərazidə yerləşməsi, habelə alimin «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisinin nəşrləri professor Yavuz Akpınar və İbrahim Bozyellə şəxsi münasibətlərinin olması alimin bu dərgidə daha sıx iştirakına münbit şərait yaratmışdır. Bunun nəticəsidir ki, 1993-cü ildə «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisinin xalq şairi Məmməd Arazı həsr olunmuş xüsusi buraxılışı bütünlüklə İbrahim Bozyellə İsa Həbibbəyli tərəfindən hazırlanmışdır. Dərginin həmin sayında redaksiyadan verilmiş bir yazıda həmin münasibətlə deyilir: «Bu sayın hazırlanmasında bizimlə işbirliyi yapan və bütün yazıları Azərbaycandan təmin edərək göndərən Naxçıvan universitetinin ögretim üzvlərindən İsa Həbibbəyliyə... fədakarlıqlarından dolayı səmimi təşəkkürlərimizi sunmaq istiyoruz» (1, №25, 1993, s. 3).

45-ci saydan etibarən İsa Həbibbəyli «Qardaş ədəbiyyatlar»ın redaksiya heyətinin tərkibinə daxil edilmişdir.

İsa Həbibbəylinin «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisində «Azəri türkcəsi dil klavuzu» Ə.A.Quliyevlə bərabər), (1 №30, 1995, s. 44-46), «Professor Abbas Zamanov və Türkiyə» (1, №35, 1996, s.43-44), «Ziyalı mühitinin ağsaqqalı» (1, №37, 1997, s. 44-45), «İbrahim Bozyelin xatirəsi» və s. məqalələri dərc olunmuşdur.

Beləliklə, Naxçıvanda yaşayıb çalışan İsa Həbibbəyli də «Qardaş ədəbiyyatlar vasitəsi ilə Türkiyədə və türk dünyasında tanınmaq imkanı qazanmışdır.

Hörmətli, dünya şöhrətli türkoloq, türk dünyasının tanınmış şəxsiyyətlərindən F.Zeynalovun fəaliyyətini dərgi bir daha oxuculara xatırladır.

Bu mənada mərhum türkoloqumuz, professor Fərhad Zeynalovun «Qardaş ədəbiyyatlar»da dərc olunmuş «Əlinin «Qisseyi-Yusif»i» adlı məqaləsi elmi həqiqətin bərpası baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır (1, №9, 1985, s. 42-45). F.Zeynalov bu məqalədə 1217, yaxud 1233-cü ildə yazılması ehtimal olunan «Qisseyi-Yusif» in nüsxələri, mövzusu, ideyası barədə yığcam söz açır. Belə bir maraqlı məlumat söyləyir ki, türk xalqlarının şifahi və xüsusən də yazılı ədəbiyyatında geniş yayılmış «Yusif və Züleyxa» mövzulu əsərlərin «Tövrat» və «Qur'an»dan daha çox IX əsrdə yaşamış Herat Şeyxi Abdulla Ənsarinin «Müridlərin dostu və məclislərin günəşi» adlı əsərindən istifadə yolu ilə yazıldığını söyləyən alimlər də var.

Fərhad Zeynalov poemanın müəllifi Qul Əli barədə mövcud mülahizələrə nəzər salır, onun 1183-1236/37-ci illərdə yaşaması fikrini söyləyənlərin də olduğunu bildirir.

«Qisseyi-Yusif»in dil xüsusiyyətləri üzərində nisbətən ətraflı dayanan F.Zeynalov bu barədə əsaslı faktlar söyləyir və belə qənaətə gəlir ki, bu əsər müasir tatar dilinin kökündə duran bir dildə deyil. Alimin fikrincə, bu əsərdə bir sıra türk dillərinin payı var, fəqət bu pay ən çox Azərbaycan türkcəsi ilə əlaqədardır. Daha doğrusu, əsərin dilində bir çox sözlər, ifadə xüsusiyyətləri var ki, onlar yalnız Azərbaycan türkcəsi üçün səciyyəvidir. F.Zeynalov bütün bunlardan sonra əsəri o dövrün Volqaboyu tatar mühitinə bağlayıb tatarlara aid etməyi qeyri-elmi sayır, ümumtürk səciyyəli bəzi dil xüsusiyyətlərinə malik olan bu poemanın ən çox Azərbaycan türkcəsinə aidliyi kimi məntiqi nəticə

çıxarır. Mərhum alimin bu məqaləsi çox əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, həm də «Qisseyi-Yusif»i lazımcına tədqiq və tədris etmək üçün bir çağırış xarakteri daşıyır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, son dövrün araşdırmaları «Qisseyi-Yusif»in Azərbaycan ədəbiyyatına aidliyi fikrini qüvvətləndirməkdədir (9, s.3-12).

Dərginin 5-ci sayında E.Abdullayevin “Prof F.Zeynalov”, 9-cu sayında E.Əzizovun “Azərbaycanlı dilçi F.Zeynalov” məqalələri dərc olunmuşdur. Bu məqalələrdə türkoloq Fərhad Zeynalovun tərcümeyi-halı haqqında qısa məlumat verilmiş və əsas əsərlərinin adları sadalanmışdır. Qeyd olunur ki, türkologiyanın aktual problemləri F.Zeynalovun tədqiqatlarında diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu cəhətdən onun Mahmud Kaşğari və onun «Divani-lügət-it türk» əsəri, «Tərz kateqoriyası və onun türk dillərindəki təzahürü məsələsi», «Türk dillərinin təsnifi və xalaç qrupu məsələsi», «Kitabi-Dədə «Qorqud» və dünya şərqşünaslığı», «Türk dillərində fel problemi» əsərləri xüsusilə diqqət cəlb edir. Dərgidə onun əsərlərinin Parisdə, Berlində, İstanbulda, Ankarada, Budapeştdə nəşri haqqında məlumat verilir. Bütün bunlar isə F.Zeynalovun doğrudan da, «türkologiyada öz sözünü dediyini, yeni bir cığır açdığını» göstərir.

«Qardaş ədəbiyyatlar»da Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin bir sıra açılmamış səhifələrinə aid maraqlı materiallarla da rastlaşırıq. Filologiya elmləri doktoru Hüseyn Həşimlinin «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisində ədəbi əlaqələrə aid iki maraqlı elmi məqaləsi dərc edilmişdir. Bu baxımdan onun dərginin 40-cı sayında işıq üzü görmüş «Azərbaycan yazarı Rza Zəki və Türkiyə» məqaləsi diqqəti cəlb edir. (1, №40, 1997, s. 10-13). Məqalədə Rza Zəki Lətifbəyovun həyatı və yaradıcılıq yolu barədə müfəssəl məlumat verən müəllif onun əsrimizin əvvəllərində Bakıda və Gəncədə «Mənzumeyi-hicran» (1908), «Nakam qız» (1911), «Bədbəxt gəlin» (1911), «Köhnə Türkiyə» (1912), «Zavallı Cavad» (1912) və s. kimi maraqlı kitablarının çap olunduğunu nəzərə çarpdırır.

R.Z.Lətifbəyovun Azərbaycan sentimentalizminin əsas nümayəndələrindən olması, yaradıcılığında Osmanlı ədəbiyyatının təsirinin duyulması və Osmanlı həyatından götürülmüş mövzuların üstünlük təşkil etməsi barədə söz açan Hüseyn Həşimli ədibin Türkiyə ilə əlaqələrini bir neçə qismə ayırır. İlk öncə, əsas diqqət Rza Zəkinin Osmanlı ədəbiyyatının Azərbaycanda təbliği sahəsindəki xidmətlərinə yönəldilir. M.E.Yurdaqulun «Anadoludan bir səs» şerini (Çəngə gedərkən) R.Zəkinin 1908-ci ildə tərtib etdiyi «Mənzumeyi-hicran» kitabına daxil etdiyi vurğulanır.

İkinci istiqamət R.Zəkinin Osmanlı türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirib 1910-cu illərdə Bakıda ayrıca kitab halında çap etdirdiyi «Leyli və Məcnun» adlı təsirli bir romanın müfəssəl şərhinə həsr olunmuşdur. «Əski bir keçmişə sahib olan «Leyli və Məcnun» əsərinin Osmanlı türkləri tərəfindən yazıya köçürülmüş variantını Azərbaycan türkcəsinə çevirərək Bakıda nəşr etməklə R.Zəki oxuculara sentimental-romantik tərzdə yazılmış olan daha bir aşiqanə sevgi macərəsi hədiyyə etmişdir» (1, №49, 1997, s. 11).

III istiqamət R.Zəkinin əsərlərində Osmanlı ədəbiyyatının təsiri məsələlərinə həsr olunmuşdur. Onun «Zavallı Cavad» və «Fədai-əşq» (1912-ci ildə dərc edildiyi zaman S.Hüseyn bunları pisləmiş, Azərbaycan mühitinə yad əsərlər adlandırmışdır.. Əsərlərində bu təsirin ümumi xarakter daşdığını deyən məqalə müəllifi R.Zəkinin «məzmunu Osmanlıcadan iqtibas edilmişdir» qeydi ilə çap etdirdiyi «Bədbəxt gəlin» dramının ideya-bədii özəllikləri barədə də dolğun fikirlər irəli sürmüşdür. Nəhayət, R.Zəkinin mövzusu birbaşa Türkiyə həyatı ilə bağlı olan əsərlər yazması ayrıca vurğulanmış, onun «Köhnə Türkiyə» dramında gənc türklər inqilabı ərəfəsində Türkiyədə baş verən hadisələrin sentimental-melodramatik tərzdə təqdimi diqqət mərkəzinə çəkilmiş, əsərin 1910-cu illərdə Qafqazda və Orta Asiyanın bir çox şəhərlərində uğurla tamaşaya qoyulması haqqında resenziyalar yazılması bildirilmişdir. Ümumiyyətlə bu məqalə faktların yeniliyi və əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Filologiya elmləri doktoru Hüseyn Həşimlinin «Mehmet Emin Yurdaqul və Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı məqaləsi (1, №36, 1996, s. 22-24) də diqqəti cəlb edir. Məqalə müəllifi türk ədəbiyyatında poeziyanın xəlqiləşməsində, şerdə bədii dilin sadələşməsində mühüm rol oynamış ustad M.E.Yurdaqulun (1869-1944) əsrimizin ilk onilliklərində Azərbaycan ədəbiyyatına müəyyən təsir göstərdiyini nəzərə çarpdırılmış, onun ədəbi irsinin Azərbaycanda yayılması məsələlərini tədqiqata cəlb etmişdir. M.E.Yurdaqulun əsərlərinin əsrimizin əvvəllərində Azərbaycanda geniş yayıldığını, ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında, ədəbiyyat məcmuələrində onun əsərlərinin də dərc olunduğunu vurğulayan məqalə müəllifi indiyədək ədəbiyyatşünaslığımızın diqqət yetirmədiyi bir çox faktları təhlil süzgəcindən keçirmişdir.

Hüseyn Həşimli həmçinin Azərbaycanın ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında yanlış olaraq Mehmet Emin Yurdaqlı ilə Məmməd Əmin Rəsulzadənin bəzi əsərlərinin qarışıq salındığına diqqəti yönəltmiş, hələ 1919-cu ildə «Azərbaycan» qəzetində «M.Emin» imzasıyla çıxmış

Haydı yavrum, haydı get
Ya qazi ol, ya şəhid.

nəqarətli şerin bəzi Azərbaycan müəlliflərinin iddia etdiyi kimi M.Ə.Rəsulzadəyə yox, M.E.Yurdaqlıya aidliyini sübuta yetirmişdir. 1920-30-cu illərdə Azərbaycan ədəbi mühitində Yurdaqlıya münasibət bəzədəki faktlar da maraqlıdır.

Yurdaqlıya Əhməd Cavad yaradıcılığı arasında bağlılıq, müvafiq müqayisələr də diqqəti cəlb edir. Əhməd Cavadın Yurdaqlının təsiriylə yazdığı şeirlər diqqətə çəkilir.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan elmi-ədəbi mühiti tük dünyasında ayrıca tanınmasında “Qardaş ədəbiyyatları” dərğisinin rolu diqqətə layiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Qardaş ədəbiyyatları” dərğisi №1-№46 (1982-2000, Türkiyə, İzmir)
2. Məmmədli Q. Cavid ömür boyu, (həyat və onun yaradıcılıq səlnaməsi), 1892-1941.B., Yazıcısı, 1982
3. Cavid xatırlarkən (məqalələr, xatirələr).B., Gənclik, 1982.
4. Uzun Dərə. Hüseyn Cavid və Türkiyə ədəbiyyatı, B., günəş, 1999
5. Həbibbəyli İ.Milli şeirin ağsaqqalı. Varlıq, № 90, Tehran 1990
6. Həbibbəyli İ.Naxçıvanda Məmməd Araz günləri, Varlıq № 90, Tehran, 1990
7. Memmed Araz. Seçilmiş əsərləri, Ankara, Gaye, 1990
8. Həbibbəyli İ. Xalq şairi iMəmməd Araz. (albom-monoqrafiya)B., Azərbaycan, 1990
9. Əlibəyzadə E.M.Nizaminin ana dilində yazan müasirləri. Qul Əli. “Qisseyi-Yusif” kitabına yazılmış ön söz. B., Azərənşr, 1995

ABSTRACT

Ganira Asgerova

The role of the magazine “Fraternal literatures” in introducing the Nakhchivan scientific-literary environment in the Turkish world

The magazine “Fraternal literatures” which was published in Turkey in the 1982-2000s is a main and important press organ. It studied the literature and the languages of the Turkish peoples, introduced and popularized them. The broad place was given to the Azerbaijani artistic word art in the pages of this magazine. This is proved by the artistic samples of the Nakhchivan scientific-literary environment which were regularly published in this magazine and the scientific articles and reviews about the Azerbaijan literature and language written by either the researchers of Azerbaijan, or the researchers of the Turkish and other countries.

Much work was done in popularizing Hussein Javid, the prominent representative of the Azerbaijan romanticism by the magazine “Fraternal literatures”. We can mention “The effect of the Turkish literary environment on the development and formation of H. Javid creativity” by İbrahim Bozşel.

The 25th number of the magazine was devoted to Mammad Araz. Special attention is paid to the materials of literature science related to Mammad Araz, opinions of some critics about the poet, and the poems by the poet published until that time. It must be stated that the presented articles inform about the new scientific attitude to the creativity of Mammad Araz. From this point of view the articles by İ.Habibbayli, H.Hashimli, Y.Husseyinov, G.Asgerova, İ.Jafarov draw attention.

The academician İ.Habibbayli holds a special place among the literary critics of Azerbaijan who cooperate with the magazine “Fraternal literatures”. The magazine “Fraternal literatures” that paid special attention to the scientific activity of İsa Habibbayli in the 80s. It gave information to the readers about the books and articles published in Baku by İ. Habibbayli about the prominent Azerbaijan writer Jalil Mammadguluzadeh.

The article by the late turkologist, professor Farhad Zeynalov “Gisseyi- Yussif by Ali” published in the magazine “Fraternal literatures” is of great importance in the restoration of scientific truth. The scientist asserts that there are some words and expression features that are specific for only Azerbaijani Turkish.

In the magazine “Fraternal literatures” one can come across the interesting materials related to the points of the Azerbaijan –Turkish literary relations that have not been touched upon yet. Two interesting

articles about the Azerbaijan –Turkish literary relations written by H. Hashimli, the Doctor of Philological sciences published in the “Fraternal literatures” must particularly be mentioned.

The article “The language clavuse of the Azeri Turkish” by İ.Habibbayli və A.Guliyev was also presented to the turkish world readers through the “Fraternal literatures” magazine.

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

Роль издания «Гардаш адабийятлар» («Братские литературы») в представлении тюркскому миру научно-литературной среды Нахчывана

Изданный в 1982-2000 годах в Турции журнал «Гардаш адабийятлар» («Братские литературы») являлся основным и значимым печатным органом, изучающим, пропагандирующим и представляющим всему миру литератур и языков тюркских народов. На страницах этого издания значительное место отводилось азербайджанской словесности. Подтверждением тому служат периодическое освещение в указанном журнале художественных образцов научно-литературной среды Нахчывана, печатание научных статей и рецензий исследователей как Азербайджана, так и других тюркских стран, в том числе, Турции, об азербайджанском языке и литературе.

Периодическим изданием была проделана большая и важная работа в сфере пропагандирования и представления миру Гусейна Джавида, одного из видных представителей азербайджанского романтизма. Автор Ибрагим Бозьел в своем труде рассматривает вопросы влияния турецкой литературной среды на становление и формирование искусства Джавида.

Двадцать пятый номер издания в основном был посвящен Мамеду Аразу. Там нашли свое отражение посвященные ему литературоведческие материалы и избранные высказывания о нем, также неопубликованные до тех пор его стихи. Примечательно, что представленные в издании статьи заговорили о зарождении нового научного подхода в отношении к творчеству Мамеда Араза. Среди авторов статей – И.Габиббейли, Г.Гашимли, Ю.Гусейнов, Г.Аскерова, И.Джафарли и другие.

Следует отметить, что из азербайджанских литературоведов, сотрудничавших с указанным изданием, особенно выделяется академик Иса Габиббейли. Еще в восьмидесятых годах прошлого века журнал заинтересовался с его научной деятельностью, своим читателям представлял сведения о напечатанных в Баку книгах и статьях исследователя, посвященных выдающемуся азербайджанскому писателю Джалилу Мамедкулизаде.

Статья «Гиссеи-Юсиф» Али» известного азербайджанского тюрколога, профессора Фархада Зейналова, напечатанная в журнале, имеет важное значение в плане восстановления научной справедливости. Ученый в своем труде утверждает, что множество слов и выражений, имеющих место в языке произведения, характерно только для азербайджанского языка.

В издании освещались некоторые белые сраницы азербайджано-турецких литературных связей. Напечатанные в журнале две статьи доктора филологических наук Гусейна Гашимова в этом плане представлял большой интерес для читателей.

Среди трудов, посредством названного издания представленных тюркскому миру, особое место занимает статья «Разговорник азербайджанского языка» И.Габиббейли и А.Гулиева.

Таким образом, периодическое издание «Братские литературы» в свое время сыграло важную роль в представлении тюркскому миру научно-литературной среды Нахчывана, являющегося неотъемлемой частью Азербайджана.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

ŞƏHLA ŞİRƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
shshahla36@gmail.com

UOT: 070

XƏBƏR YAZMA TEXNİKALARI

Açar sözlər: xəbər, xəbər yazma texnikası, tərs piramida, düz piramida

Key words: news, method of news writing, inverted pyramid, flat pyramid

Ключевые слова: новости, методы написание новостей, перевернутая пирамида, плоская пирамида

Xəbər yazma üsulları kütləvi informasiya vasitələrinin xüsusiyyətlərinə və xəbərin növünə görə dəyişir. Bununla birlikdə xəbərlərin yazılışı baxımından ən çox istifadə edilən orta texnikalar da vardır. Jurnalistika yarandığı ilk illərdən bəri xəbər quruluşunun xüsusiyyətlərinə, texnoloji inkişafı, həyatın və hadisələrin dəyişkənliyi və jurnalistlərin üslubuna görə xəbər yazma üsulları ortaya çıxmışdır. Xəbər yazılarkən hansı texnikadan istifadə, ümumiyyətlə müxbir tərəfindən müəyyən edilir. Qəzetin ya da xəbər quruluşunun nəşr siyasəti, xəbərin məzmunu, xəbərin yerləşdiriləcəyi yer xəbər yazımında seçilən texnikanın təyin olunma ünsürləridir. Xəbər yazma üsulları beş qrupa bölünür:

- Tərs piramida texnikası
- Düz (normal) piramida texnikası
- Dördbucaqlı və ya kvadrat texnikası
- Tərs piramida texnikası ilə kvadrat texnikasının birləşdirilməsi
- Sərbəst yazım şəkli

Xəbər yazma qaydaları içərisində ən köhnə texnika, tərs piramida texnikasıdır. Buna baxmayaraq tərs piramida qaydası indiki vaxtda da ən çox istifadə olunan xəbər yazma texnikasıdır. Tərs piramida texnikası 1850-ci ildə ABŞ-da jurnalistlərin teleqrafla xəbər keçmək üçün inkişaf etdirdikləri bir texnikadır. Teleqraf istifadəsindəki problemlər səbəbiylə jurnalistlər xəbərin ən əhəmiyyətli hissələrini dərhal göndərmək istədikləri üçün bu qaydadan istifadə etməyə başlamışlar. Jurnalistlər verdikləri məlumatların hamısının qəzətlərə çatmayacağını düşündükləri üçün mümkün olduğu qədər ən qısa giriş cümləsi içərisində bütün məlumatı verməyə çalışmışlar. Daha sonra bu qayda yayılmış və dünya təcrübəsində sınaqdan çıxmışdır. Qaydaya əsasən xəbərə bağlı ən əhəmiyyətli və can alıcı ünsürlər ön plana çıxarılır, daha az əhəmiyyətli olan ünsürlərə isə xəbərin sonunda yer verilir. Tərs piramida qaydası ilə yazılan xəbərlərdə hər abzas özündən əvvəlkinə nisbətən daha az əhəmiyyətlidir. Bu texnikada xəbərin xülasəsi girişdə verilir. Tərs piramida texnikasında xəbərin 20-28 cümlədən yaradılması təklif olunur. Bu texnikada xəbər iki hissədən ibarət olur: Bunlar xəbərin giriş və gövdə hissələridir.

Xəbər mətnlərinin tərs piramida qaydasına görə yazılmasının bəzi üstünlükləri vardır. Bu üstünlüklər aşağıdakılardır:

- Oxumağı asanlaşdırır
- Səhifə yəğmə prosesini asanlaşdırır
- Başlıq seçimində faydalıdır
- Xəbəri qısaltma və genişləndirmə imkanı yaradır
- Jurnalistə sürətli xəbər yazma imkanı verir.

(Normal) Düz piramida texnikası, tərs piramida texnikasının əksinə detaldan başlanaraq xəbərin ən əhəmiyyətli ünsürlərinin sonda verilməsi üsuludur. Bu texnikadan hadisə çox əhəmiyyətli deyilsə, aktuallığını itirmirsə, oxucunun kifayət qədər zamanı varsa, xəbərin nəşr edilməsi ilə bağlı məhdudiyət yoxdursa istifadə edilir. Bu yazı texnikasında xəbər, ümumiyyətlə hadisənin, əhvalatın izahıyla başlayır. Xəbərin məlumatları az əhəmiyyətli və ya çox əhəmiyyətli olmasına görə sıralanaraq yazılır. Normal

piramida qaydası ilə yazılmış xəbərlərdə əsas nəticə xəbərində aydınlaşır. Düz piramida texnikasında adətən şərhə də yer verilməkdədir. Bu texnikadan qəzetlərdə daha az istifadə olunur. Jurnalların isə ən çox müraciət etdikləri bir yazı texnikasıdır. Əldə edilən məlumatlar digər xəbərlərlə müqayisədə çox mühüm deyilsə, normal piramida qaydasından istifadə olunur. Bu səbəbdən də düz piramida texnikasından daha çox maqazin məlumatları, satirik, rəngli xəbərlərin yazılışında istifadə edilir.

Xəbəri meydana gətirən məlumatların hamısı eyni əhəmiyyətdədirsə, bu vəziyyətdə döndübucaqlı ya da kvadrat texnikasının tətbiqi lazımdır.

Döndübucaqlı texnikasında xəbər üst-üstə düzbucaqlı bloklar halında düşünülür. Xəbər girişindən sonra xəbər detalları əhəmiyyəti azalan bir sıra halında bərabər paraqraflar içində xəbər gövdəsində yer alır. Mövzu açıqlayıcı xüsusiyyət daşıyan bərabər əhəmiyyətli paraqraflar halında izah edilir. Bəzi hallarda xəbər gövdəsində hadisənin keçmişinə bağlı məlumat və fikirlər də verilir. Burada da xəbər girişinə ən əhəmiyyətli yerdir. Xəbər davamı isə açıqlayıcı məlumatlara yer verilən və eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edən abzaslardan ibarətdir.

Tərs piramida texnikası ilə kvadrat texnikasının birləşdirilməsiylə yaradılan bu texnikada əhəmiyyətli və diqqət çəkici üsurlər başda verilməkdə, detallar xəbər sonuna saxlanılır. Bu qayda ilə yazılan xəbər əhəmiyyəti girişdən sonra gedərək azalır. Xəbəri meydana gətirən ana hadisə, xəbərdə adı keçən adamın tanınması, xəbəri meydana gətirən mövzunun bağlı olduğu anlayışların açıqlanması, xəbərdə adı keçən kəslərlə əlaqədar ətraflı məlumatların verilməsi bu texnika ilə yazılmış xəbərlərdə verilir. Məsələn ictimai həyatda çox tanınan bir iş adamının ölüm xəbəri bu qaydaya görə yazılan xəbərlərdəndir. Çünki həm ölüm, həm bu adamın qurmuş olduğu şirkət, həm də ölümünün yaratdığı təsir ayrı hissələrdə qələmə alınacaq mövzulardır. Bunun başqa tanınmış şəxslərin evlilikləri, karyeralarındakı inkişaf, tarixi əsərlərlə əlaqədar xəbərlər də bu texnikaya uyğun yazılan xəbərlər sırasındadır. Tətbiq edilməsi baxımından ən az istifadə olunan xəbər yazma texnikalarından biridir.

Son illərdə sərbəst və ya danışma formalı xəbər yazma texnikasından da istifadə olunur. Jurnalistlər xəbərlərini müəyyən xəbər yazma texnikalarına bağlı qalmadan, içlərindən gəlmiş kimi ya da fərqli üslublar inkişaf etdirərək yazırlar. Bu texnika yeni və az tətbiq olunan bir texnika olması səbəbiylə tənqiddə və müzakirəyə açıqdır.

Xəbər aydın olması şərti ilə müəyyən qaydalara bağlı olmadan tez yazılması əsasdır. Son illərdə yayılan danışma tərzində xəbər yazma texnikası, daha çox televiziya xəbərlərində istifadə edilməkdədir. Bundan başqa qəzetlərin həftə sonu əlavələrində və jurnallarda təəssürat xəbərlərinin yazılışında da bu texnika seçilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəşirli Aynur, Kərimova Aynur, Vəkilova Dilarə. Xəbərçilik. Bakı, 2007
2. Qənbərli Rizvan. Jurnalistin əl kitabı. Bakı, 2005
3. Qazetecilik. Haber yazma. Ankara, 2007
4. <https://dilanova.wordpress.com>
5. konullu.edu.az/frontend/web/.../Haber-Yazma-Teknikleri
6. <https://www.editor.ru/inverted-pyramid-how-to-write-news/>

ABSTRACT

Shahla Shiraliyeva

Methods of news writing

The article discusses the principles of news writing. Inverted pyramid - the classical scheme of distribution of information in the article. The inverted pyramid - the most well-known scheme of writing a news article. The structure of the material developed in the 19th century. Its essence boils down to the fact that first of all we have to give out the most important, and then deriving from it moments, and then loosely connected with the main theme of the information, eg description of existing individuals, companies, some third-party stories related to news, but not relevant to the events described by us directly.

Best of all it is right for the news, in the center of which is for a specific event. When we have got a lot of information, including the time, place, the reasons that led to the accident, then why not use this structure. In other cases, you may want to try something else. Still, the popularity of the method of the inverted pyramid is huge, so that its application technology you need to know and understand the reasons that motivate journalists to write material that way.

РЕЗЮМЕ

Шахла Ширалиева

Методы написание новостей

В статье рассматриваются принципы написания новостей . Перевернутая пирамида – классическая схема распределения информации в статье. Перевернутая пирамида — самая известная схема написания новостной статьи. Такая структура подачи материала сложилась в 19 веке. Суть её сводится к тому, что в первую очередь мы должны выдавать самое важное, потом вытекающие из него моменты, а потом и слабо связанную с основной темой информацию, например, описание действующих лиц, компаний, какие-то сторонние истории, связанные с новостью, но не имеющие особого значения для непосредственно описываемых нами событий.

Лучше всего она подходит именно для тех новостей, в центре которых находится какое-то конкретное событие. Когда у нас на руках много информации, в том числе и о времени, месте, причинах, приведших к происшествию, тогда стоит использовать эту структуру. В иных случаях, возможно, стоит попробовать что-нибудь другое. И всё-таки, популярность метода перевернутой пирамиды огромна, так что технологию его применения нужно знать и понимать причины, побуждающие журналистов писать материалы именно так.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

UOT: 82.091

MÜHACİRƏTDƏ VƏTƏN HƏSRƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan və Fransa ədəbi əlaqələri, mühacirət ədəbiyyatı, Qafqaz günləri, Paris günləri

Key words: Azerbaijan and French literary relations, migrant literature, Caucasus days, Paris days

Ключевые слова: литературные отношения между Азербайджаном и Францией, иммиграционная литература, кавказские дни, парижские дни.

XX yüzillik –böyük faciələr, emosiyaların təlatümü, insan ruhunun yüksəlişi və enişi əsridir. Bəşər taleyi necə də enişli yoxuşludur, ilk baxışda insan cəmiyyətinin inkişaf yolları necə də mürəkkəbdir. Bu hüduzsuz mürəkkəblik insan övladı qarşısına tez-tez həlli müşkül məsələlər çıxarmışdır. İnsanlar ilişib qaldıqları labirintdən çıxmaq üçün ədalət və həqiqət yolunu itirmişlər. Nəticədə isə valideynlərin əməllərinə uşaqlar ödəməli olurlar. Bəziləri öz iradələrinin deyil, talenin qurbanı olmuş vətəndən, el-obadan uzaq düşüb, qürbətə dadmışdır. Azərbaycanın sosial-siyasihəyatında baş verən bu mühüm hadisə Azərbaycan mühacirətinin güclənməsinə mühüm təkan verdi. Qeyd etmək lazımdır ki, mühacirlərin çox hissəsinin Fransaya üz tutması da artıq Azərbaycan-Fransa mədəni təhsil əlaqələri sahəsində əldə edilmiş real faktlarla bağlı idi. Fransada mühacirətdə olan azərbaycanlılar mədəni əlaqələrin inkişaf etməsinə ciddi təşəbbüskarlıqla yanaşaraq, ölkədə Azərbaycan mədəniyyətini tanıtmağa səy göstərirdilər. Azərbaycan mühacirəti Fransada kifayət qədər mədəni fəaliyyət göstərirdi. Bu mədəni fəaliyyətin əsas məqsədini, məhz Azərbaycan-Fransa mədəni ünsiyyətinin təşkili, hər iki xalqın bir-birini yaxından tanıması, mədəniyyətlərdəki ən bəşəri cəhətlərin inteqrasiyası prioritetlər təşkil edirdi.

Belə nəticə çıxarmaq olar ki, mühacirlərin nostalgiya hissləri məhz XX əsrdə global xarakter almışdır. Böyük sosial hərəkətlər, inqilab, müharibə, insan mənəviyyatının yüksəlişini sürətləndirmişdir. Amma həmin hadisələrin özlərinin də uçuntuları, dağıntıları olmuşdur. Onların nəticəsində milli mədəniyyətlər məhv edilmişdir. Hal hazırda qarşıda duran məsələlərdən biri də mənəvi sərvətimizi dünyanın bir çox ölkələrindən qayğı və ehtiramla toplamaq, vətəndən kənarında yaşamış yazıçı və ziyalıların əsərlərini araşdırmaq, elmi, bədii dəyərini verməkdən ibarətdir.

Xaricə mühacir etmiş yazıçılardan biri də milliyyətə azərbaycanlı olan, fransız dilli yazıçı Üm-əl-Banindir (Ümmülbanu). Ədəbi əlaqələrin formalaşmasında Ümmül Banunun (1905 - 1992) xidmətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ticarət naziri Mirzə Əsədullayevin qızı (Şəmsi Əsədullayevin nəvəsi) olan Ümmül Banu hələ 19 yaşında ikən (1924-cü ildə) Fransaya getmişdi. Tərənnüm etdiyi yeganə doğma hiss bütün əsərlərindən boy göstərən vətən həsrətidir.

Banin 1905-ci ildə bakılı varlı neft inhisarçısı Əsədullayevin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Bu cür ailələrdə uşaqlara Avropa ruhunda təlim tərbiyə vermək dəb sayılırdı. Amma birdən-birə kökdən, ənənədən, şəriət qanunlarından qopmağın, uzaqlaşmağın özudə həmin dövrdə müşkül məsələ idi. O vaxt Bakıda nüasir sayılan yaşayış tərzisi Avropa mədəniyyəti kübar ailələrin qapısını inadkarlıqla döyürdü. Bu inadkarlıq kübar ailələri həmin mədəniyyətə tərəf yönəlməyə məcbur edirdi. Odur ki, uzaq Fransadan dailər gətirilməli olurdular. Bunun pis tərəfi isə həmin dailər tərəfindən tərbiyə alan uşaqlar öz dilində danışmırdılar. Bu da getdikcə Əsədullayevin ailəsində bağlandığı köklərin yavaş-yavaş zəifləyəcəyinə işarə idi. Lakin, Banin üçün bu yadlaşma hansı mənadasa qürbət ölkədə dadına çatdı. Fransız dilini bilməsəydi, fransız həyat tərzinə alışmasaydı, mühacirliyə bəlkə də bir o qədər meyl etməyəcəkdi. Bu sadəcə fərziyyədir, təbii ki bunun başqa səbəbləri də vardı. Buna baxmayaraq həmin keyfiyyətlərin özü də Banini qürbət əzabından xilas edə bilmədi. Beləliklə milyonçu qızı əmək dünyasına baş vurub bir neçə peşəni sınaqdan keçirməli oldu. O, İrina və Feliks Yusupovlara məxsus salonda mannekən işlədi. Şərq qızlarına məxsus gözəlliyi ilə “Ot Kutur” mağazasında satıcı qız kimi işləyirdi. Düşünmək olmazdı ki, satıcı qızın üzündəki təbəssümün altında xoşbəxt uşaqlığını qoyub gəldiyi vətən üçün tükənməz bir həsrət çağlayıb axır. Banin sonralar katibə işlədi, jurnalistliyə, tərçüməçiliyə qol qoydu. Bu işlərdən sonra nəhayət, yaradıcılıq yoluna yönəlməyə başladı. Parisdə tanıdığı

insanlar çox idi, o sarıdan bəxti gətirmişdi. Fransanın hər tərəfindən müəllifə məktublar gəlirdi. Nəhayət, Banin tənqidçilərdən xoş üz görüb, xoş söz eşitdi. Ömrünü mühacərdə başa vuran Baninin Böyük Prokofloyevlə, Fransanın məşhur yazıçı və ictimai xadimlərindən Monterlan, Malro, Toffi, Lui Araqon, Triole, Emoar, K.Poj, Jan Pol Sartr və Yursenarla yaxından tanış olub, ünsiyyət saxladı. Onun bu ədəbi əməkdaşlığı Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələri sistemində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir Fransızca yazan müəllif xalqı, doğma mədəniyyəti haqqında avropalıları məlumatlandırır. Bu ünsiyyət, bu tanışlıq Baninin daxili aləmində öz izlərini buraxdı. ədəbiyyata, sənətə, estetikaya aid fərdi fikirləri yaranmağa başladı. Belə şəxsiyyətlərlə görüşü onun yaradıcı bir fərd kimi kamilləşməsinə kömək etdi.

Banin ədəbiyyatda öz yolunu tapdı. Həyata, cəmiyyətə də onun öz müstəqil baxışı vardı. Bu xüsusiyyətlərinə görə o, böyük rus şairi Buninin rəğbətini qazandı. Baninin gözəlliyi, incəliyi, zəngin mənəvi aləmi vətən həsrətindən çox tez qocalan şairin ürəyinə yol tapa bilmişdir. Gənc azərbaycanlı qızı əzabkeş şairi vətənə bağlayan tellərdən birinə çevirdi. Baninə bağışladığı “Çay traktiri” kitabında Bunin belə yazıb: “Bir nəfərin ürəyi əldən çıxanda ağına əlvida dedi”. Şairin kövrək hissələrinin həzin musiqisi, həmin sözlərdə öz əksini tapmışdır. Bu sözlərdə həm Baninə böyük məhəbbət, həm də vətən həsrəti gizli-gizli çağlamaqdadır. “Seçilmiş şeirlər”ində Bunin öz sevgilisini “Allahutala bağçasının qara qızılgülü” adlandırır və onu rus dilində yazıb oxumağa, bu dil vasitəsilə böyük mənəvi sərvətə yiyələnməyə çağırırdı.

Lakin vətən həsrəti Baninə nə qədər iztirab versə də, qəlbini nə qədər sızlatsa da o, nə rusca, nə də azərbaycanca yazmağı öyrənmişdir, əsərlərini yalnız fransızca yazmışdır. Baninin əsərləri soyuq qarşılandı, bu da əbəs yerə deyildi. Yaradıcılıq səriştəsi az olan Banin hələlik adicə bir həqiqəti, bədii təfəkkürün, yazıçı təxəyyülünün həyat həqiqəti ilə, onun hər hansı sosial problemi ilə uyğunluğu zərurətini nəzərdən qaçırırdı. Yazıçı özü bilərəkdən bundan qaçarsa, bilərəkdən həyat həqiqətlərini təhrif edirsə, ancaq və ancaq ümid bildiyi ölkənin ekzotikası ilə təskinlik tapar, onun həyatının dərinliyinə nüfuz edə bilməz.

1942-ci ildə Baninin təzə əsəri “Paris günləri” romanı işıq üzünə çıxdı. Son iki romanının adları arasındakı səslənmə təsadüfi deyildi. Hətta əsərlərinin adları ilə müəllif Qafqazda və Parisdə keçən həyat yolunu əhatə etmək istəyirdi. “Qafqaz günləri” romanında Banin çoxdan ayrıldığı bir dövrə üz tutsa da, orada təsvir olunan məkana, ömrə daha çox yaxınlaşmış, onu həyatının Paris dövründən daha canlı, daha real təsvir etmişdi. Bunu isə belə izah etmək olar, Banin ürəyini vətəndə qoyub, ağı ilə mühacirətə gəlib çıxmışdı. Məhz bu səbəbdən onun əsərlərində vətən həsrəti özünü tərənnüm edir.

Beləliklə, 1943-cü ildə yazığının ikinci romanı “Qafqaz günləri” oxucu mühakiməsinə verildi. Əsərin adından Baninin hansı mövzuya müraciət etdiyi bilinirdi. Amma ilk romanından fərqli olaraq, həmin əsərdə müəllif öz dəsti-xəttini dəyişmişdi. Roman əvvəldən axıra kimi avtobiografik xarakter daşıyır. Marsel Prustun “İtirilmiş zaman axtarışı” əsərini xatırladırdı. Məşhur fransız yazıçısı kimi Baninin də öz əsərində uşaqlığı ilə bağlı həyatını bərpa etməyə, həmin günləri ağına gözü ilə nəzərdən keçirməyə çalışırdı. Romanda əlçatmaz uşaqlıq illəri yazıçı təxəyyülü ilə yenidən canlanır. Prustun əsərində olduğu kimi, Banin də ötən illərin bərpasını vətən həsrəti motivləri təşkil edir. Amma fransız yazıçısının əsərində həmin meyar öləri xarakter daşıyırdısa, Baninin romanında bu həsrət əvvəlindən axıra qədər özünü əks etdirir. Azərbaycanlı yazıçı itirilmiş uşaqlığı üçün deyil, əldən çıxmış vətən üçün dərd çəkirdi. Buna görə də vətən həsrəti mövzusu Baninin əsərində kompozisiya baxımından daha mürəkkəb və coxcəhətli xarakter daşıyır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mövzu yaxınlığına baxmayaraq Banin M.Prustun təsiri altına düşməmişdi.

“Qafqaz günləri” əsəri müəllifinə şöhrət gətirsə də, dövrün ədəbi hadisəsinə çevrilmədi. əsərin sosial problemi məhdud olduğundan, müəllif ailə çərçivəsindən çıxma bilmədiyindən balaca bir qızın iztirabları bəçəri hiss, duyğu səviyyəsində alınmadı. “Qafqaz günləri” və “İtirilmiş zaman axtarışı” arasında kəskin bir kompozisiya fərqi də nəzərə çarpır. Fransız yazıçısı bütünlükdə bu problemlərə öz balaca qəhrəmanının gözü ilə baxır. Bütünlükdə hadisələrin mərkəzində həmin obraz durur. Hadisələr, obrazların taleyi, əzabları, iztirabları həmin qəhrəmanın subyektiv aləmindən süzülüb keçir. Oxucu bütünlükdə hadisələrlə həmin obrazın bələdçiliyi ilə tanış olur. Banində isə bütünlükdə hadisələrin iki məzrkəzi var: biri balaca qəhrəmanın özü, digəri onun əzazil, güclü hökümlü nənəsi.

Banin həyatın sirlərinə hələ yaxşı bələd olmayan kövrək uşaq obrazını məharətlə yaradır, onu Şərq ekzotikası və Qərbi mədəniyyəti elementləri qarşılığında təsvir edib əsəri rəngarəngləşdirmişdir. Həmin uşağın ziddiyətli aləmində oxucu müsəlman ənənəsinə görə ailənin nüfuzu sayılan ağbirçək əzazil nənə ilə İngiltərədən çağırılmış dayə Debüssinin və Ravelin musiqi dünyası ilə qarşılaşır. Balaca qızın hələ çətinlikləri dəf etməyə, yaşadığı ailədən kənardakı əsl həyatı görməyə gücü çatmır. Banin zərif cizgilərlə, dünyanı lərzəyə salmış inqilabın həyəcan dolu abu-havasını verə bilmişdi. Uşağın dünyaya

dikilmiş tərəvətli və sehrli baxışı müəllifi bənzərsiz bir əsərin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Roman böyük uğur qazandı, bu işə təsadüfi deyildi. Fransız oxucusu Rusiyada baş verən tarixi hadisələrdən bəhs edən maraqlı bir əsərlə tanış olmuşdu. Baninə şöhrət gətirən "Qafqaz günləri" kitabından sonra onun "Paris günləri" (1947), "Ernst Yüngerlə görüş" (1951), "Mən opiumu seçdim" (1959), "Sonra" (1961), "Xarici Fransa" (1968), "Sonuncu ümidin zovu" (1971), "Ernest Yüngerin portreti" (1971), "Ernest Yünger müxtəlif sifətlərdə" (1989) romanları geniş oxucu kütləsi qazanır. Baninin sonuncu dərc olunmuş kitabı – "Məryəmin mənə danışdığı" romanı 1991-ci ildə ölümündən 1 il əvvəl işıq üzü görüb. Ömrünü mühacirətdə başa vursada yene de ürəyi vətən həsrəti ilə döyündü.

ƏDƏBİYYAT

1. P.İsmayilov "Azərbaycan fransız ədəbi əlaqələri" Bakı, 1985, 210 s
2. Banine "Jours Caucasiens" Paris, 1945, 313s
3. Əsgər Əliyev. Elmin Eyfel qülləsi. Bakı 1999, "Ağrıdağ nəşriyyatı" 148s.
4. Banine "Jours Parisiens" Paris, 1990, 209s

ABSTRACT

Homeland longing in abroad

XX century was the period when most Azerbaijani educated people left the country. One of these writers who left Azerbaijan was Um el Banin. During his creativity period he contributed the cultural relationship between Azerbaijan and French. Ummulbanu wrote ten books and she made some translations from the works of Russian English German authors. The novel of "Caucasian days" deals with author's childhood and youth. (in Baku) she spend un Baku. And also the events she witnessed. The novel "Parisian days" highlights her immigrant lye in France land and expresses her love for her native lang. Baku who / wed in Azerbaijan for 15 years, spent the rest of her life in Paris. The creativity of Ummulbanu who held special place in the history of public thought played an exceptional role in the development of our relations. (Historical, cultural, literary, and also scientific pedogocal, educational, etc.)

РЕЗЮМЕ

Тоскапородине в миграции

XX векбыл в истории Азербайджана период ооставления большей частью интеллигенциистраны. Однимизних был эмигрированный в заграницу французский писатель понациональ ности азербайджанец Ум-ал Бани (Умбулбани). В периодтворчества, имбылапроявленасерьезнаяинициативапоразвитиюкультурныхотношениймеждуАзербайджаном и Францией. Уммульбану является автором 10 книг и многих переводов, осуществленных из творчества русских, английских и немецких писателей.

В романе «Дни Кавказа» автор повествует о своих детских и юношеских годах, проведенных в Баку, о событиях, непосредственным свидетелем которых была сама.

А ее роман «Дни в Париже» освещает ее жизнь в эмиграции во Франции, выражает любовь автора к своей родине.

Бану, прожившая 15 лет в Азербайджане, оставшуюся всю свою жизнь провела в Париже.

Творчество Уммульбану, завоевавшее особое место в истории нашей общественной жизни, сыграло важную роль во всех связях (и в историко-культурной, литературной, и в научно-педагогической, а также в образовательной системе) нашего народа с другими странами мира.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

XUMAR MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

xrmemmedova@mail.ru

UOT: 821.521

MATSUO BAŞO VƏ HAYKULARI*Açar sözlər: Yaponiya, Başo, poeziya, hayku, almanax**Key words: Japan, Basho, poetry, haiku, anthology**Ключевые слова: Япония, Басуо, поэзия, хайку, алманах*

Yapon ədəbiyyatı, yapon mədəniyyətini öyrənmək və tədqiq etmək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı qarşısında duran aktual məsələlərdəndir. Sayqyo, Yosa Buson, İssa Kobayaşi kimi müəlliflərin yapon ədəbiyyatında özünəməxsus dəsti-xətti olmuş, yapon poeziyasının inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişlər.

Məlumdur ki, ənənəvi lirik yapon poeziyası vakanın bir qolu olaraq XIV əsrdən etibarən inkişaf etmiş, yalnız XVI əsrdən müstəqil şəkildə təşəkkül tapmışdır (2). Hayku kəlməsi elmə ilk dəfə olaraq XIX əsrdə Masaoka Şiki tərəfindən daxil olmuşdur. Bu dövrdə hokkular daha çox işlənmişdir. Hayku müəllifləri isə yapon ədəbiyyatında haydzin deyə adlandırılmışlar. Hokku bir növ yapon poeziyası üçün xarakterik olan digər şeir şəkli rənqanı xatırladır. Hətta müasir dövrümüzdə də yapon poeziyasında 17 hecalıq hokkulara rast gəlinir. Bu da ieroqliflərdən ibarət olub 5-7-5 sxeminə uyğun olaraq üçlük formasında yazılır. XX əsrdən etibarən isə əksər dünya xalqlarının yaradıcılığında hayku janrına müraciət olunmuş, haykuların gözəl nümunələri yaradılmışdır. 1970 -ci ildə haykuların ingilis dilinə olan tərcümə müəllifi Xiroaki Şato monostix yazıdan istifadə etmişdir (bir sətirdə yazılan şeirlər – X, M,). Ümumiyyətlə, hayku toplularında hər bir hayku ayrıca səhifədə yer almışdır ki, bu da oxucuya sözügedən şeir nümunəsi üzərində daha dərin düşünməyə, onu bütün mənə çarları ilə başa düşməyə rəvac vermişdir. Klassik yapon haykularında təbiətlə insanın üzvi vəhdəti başlıca yer tutur. Yəni təbiətdən alınmış hər hansı bir obraz şəxsləndirilərək insan həyatına təsir edən başlıca amil kimi oxucuya çatdırılır və məhz bu poetik sintezin sayəsində oxucu onu əhatə edən təbiəti və insan xarakterini daha dərin və anlaşıqlı qəbul edir. Əsas şərtlərdən biri isə haykularda ilin fəsillərinin göstərilməsidir ki, bu da “kiqo”, yəni “mövsumi söz” vasitəsilə təlqin edilir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, klassik hayku adətən indiki zamanda yazılır. Yəni müəllif bilavasitə gördüyü, şahidi olduğu, yaşadığı və eşitdiyi hadisələri qələmə alır. Qafiyə hayku üçün vacib şərt deyildir. Mühüm olan əsas şərt hadisəni 17 hecadan ibarət olmaqla üç sətirdə oxucuya çatdırmaqdır (3). Qeyd edək ki, hayku yapon poeziyasının realist janrı olaraq ədəbiyyat tarixində öz əksini tapıb. Yəni bu janr qəhrəmanlıq və saray eposlarının təsirindən azad ola bilib.

Haykunun formalaşmasında Arakida Moritake (1465 - 1549), Yamadzaki Sokan (1465-1553), Yosa Buson (1716-1783), İssa Kobayaşi (1763-1828) kimi şairlərin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Cəmşid Bəxtiyar özünün “Səsindən tanıdılar payızı” kitabında belə qeyd edir: “Amma bütövlükdə yapon poeziyasını zənginləşdirən əsas sima və hayku janrının ən əlçatmaz zirvələrinin fatehi Matsuo Başodur ki, Merkuridəki kraterlərdən birinin onun adı ilə adlandırılması da təsadüfi görünür” (1.s.56). Yapon poeziyasında hayku janrının mühüm yeri olduğu kimi, Matsuo Başonun da hayku müəllifi kimi yapon haykularının inkişafında misilsiz xidmətləri var. Matsuo Başo yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmaq üçün onun birbaşa yaradıcılığı ilə üzvi şəkildə bağlı olan həyatına da nəzər salmaq vacib şərtlərdən biridir. Matsuo Başo 1644-cü ildə Yaponiyanın Ueno əyalətində İqa şəhərciyində kasıb samuray Matsuo Yodzaemonun üçüncü övladı olaraq dünyaya gəlmişdir. Matsuo Dzinşiçiro Munefisa Başonun Sobo və Tose kimi də təxəllüsləri olmuşdur ki, bu təxəllüslər zamanla unudulmuşdur. Şairi bütün dünyaya tanıdan və onu sevdirən təxəllüsü Başo olmuşdur. O, əsasən Başo təxəllüsü ilə yazıb-yaratmışdır. Qeyd edək ki, şairin ailəsində olan hər kəs yaxşı təhsil almış, Çin klassiklərinə yaxından bələd olmuşlar. Matsuo Başonun yaşadığı dövrdə Yaponiyanı Tokugava sülaləsindən olan hokmdarlar idarə etmiş, ölkədə güclü mərkəzi hakimiyyət və sabillik hökm sürmüşdür. Bu dövrdə başqa sahələrdə olduğu kimi yapon ədəbiyyatında da görkəmli şair və yazıçılar yetişmişdir. Onların içərisində Matsuo Başo ilə müasir olan yazıçı İhara Saikaku (1642-1693) və dramaturq Çikamatsu Mondzaemonun (1653-1724) da adlarına rast gəlmək mümkündür. Matsuo Başo 28 yaşında ikən Edoya (indiki Tokio – X.M.) gələrək burada öz yaradıcılığını genişləndirmiş, çeşidli mövzularda müraciət etmişdir. Şeirləri almanaxlar şəkildə Edoda nəşr edilmiş, tez-tez ədəbi məclislərə dəvət olunmuşdur. Edoda şair həmçinin “Danrin” məktəbi nümayəndələrinə qoşulmuşdur. Bu məktəbin nüma-

yəndələri yaradıcılıqları üçün mövzunu şəhər həyatından götürmüş, öz dövrlərinə xas olan, dövrün ictimai-siyasi ab-havasını əks etdirən, və onu söz bəzəyi ilə cilalayan haykular qələmə almışlar. Matsuo Başo həmçinin VIII-XII əsrlər klassik Çin poeziyasına müraciət etmiş, orta əsrlər yapon poeziyasına böyük təsir göstərən Dzen fəlsəfəsini öyrənmişdir. O, daha çox Du Funun şeirlərini oxumuş, ədibin yaradıcılığından təsirlənərək qələmə aldığı haykulara yeni sənətkarlıq prizmasından yanaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Matsuo Başonun Edo dövrü həmçinin maddi ehtiyacı baxımından çətinliklərlə də yadda qalıb. Deyilənə görə, poeziya dərsi verdiyi şagirdlərindən biri olan varlı balıqçı oğlu Sampu müəlliminə komək məqsədilə ona atasından bir koma alıb bağışlayır. Koma şəhərin ucqarında yerləşdiyindən Matsuo Başo burada sakit həyat tərzi keçirmişdir. Məhz bu həyat tərzi də bilavasitə ədibin yaradıcılığına təsir göstərmişdir. Matsuo Başo komanın yaxınlığında əkdiiy banan ağacına görə evini “Başo-an” yəni “Banan koması” adlandırmış, haykularında öz kiçik komasını sevərək təsvir etmişdir. Eyni zamanda klassik yapon şairi Matsuo Başo yaradıcılığında təbiət təsviri, evinin yaxınlığında axan Sumida çayı, onun quru qamışlıqla örtülmüş sahilini yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmışdır.

Mənbələrdən verilən məlumata görə məhz şair evinə verdiyi “Başo-an” adını özü üçün Başo olaraq təxəllüs götürmüşdür. Matsuo Başo digər müasirlərindən fərqli olaraq öz kasıb yaşayışından utanmamış, əksinə haykularında həyatından fəxr hissi ilə bəhs etmişdir. O, insanın maddi deyil, mənəvi cəhətdən zənginliyinə üstünlük vermiş, yalnız zəngin mənəviyyatın cəmiyyətdə hər şeydən üstün olduğunu vurğulamışdır. Qeyd edək ki, Matsuo Başonun yaradıcılığına əsasən tənhalıq hissi hakim olmuşdur. Bu da təbii ki, onun tənha həyat tərzi ilə irəli gəlirdi. Şair bəzən qüssə, kədərə qapılmış, bəzən də şən nikbin haykuları ilə oxucunun zövqünü oxşamışdır. Onun poetikasının əsasını mənası “tənhalıq qüssəsi” olan estetik “sabi” prinsipi tutmuşdur. Bu prinsipə görə, gözəllik sadə, ciddi formada nəzərə çarpan mürəkkəb məzmun ifadə etməli idi. “Sabi” prinsipinə əsaslanan poetika özünün tam təcəssümünü Matsuo Başo və onun şagirdləri tərəfindən 1684-1691-ci illərdə tərtib edilən beş almanaxda tapmışdır. Bunlar “Qış günləri”, “Yaz günləri”, “Kol-kos basmış tarla”, “Balqabaq” və “Meymunun saman bürüncəyi”dir. Cəmşid Bəxtiyar bu münasibətlə yazır: “İdeya dərinliyinə baxmayaraq, “sabi” üslubu həyatın canlı rənglərini dolğunluğu ilə təsvir etməyə imkan verirdi və Başo kimi böyük sənətkar bunu hiss etməyə bilməzdi. Ona görə də Başo tərcümədə yüngüllük mənasını verən “karumi”ni poeziyanın yeni aparıcı prinsipi elan edir” (1, s.61). Matsuo Başo isə belə yazırdı: “Bundan sonra mən Sunaqava çayı (Qumlu çay – X.M.) kimi xırda şeirlərə can atacağam” (2). Əslində Matsuo Başo bu fikirləri ilə öz müasirlərinə meydan oxumuşdur. O, saysız-hesabsız şeirlər qələmə alan və dərin mənalı şeirləri ilə insanlara üstədən aşağı baxan ədibləri tənqid etmişdir. Şairin yeni üslubunu əks etdirən əsərləri isə onun “Kömür kisəsi” və “Meymunun saman bürüncəyi” kimi almanaxlarında toplanmışdır. “Meymunun saman bürüncəyi” kitabı 1698-ci ildə Matsuo Başonun ölümündən sonra şagirdləri tərəfindən nəşr etdirilmişdir.

Matsuo Başo yapon ədəbiyyatında lirik nəsrin şeirlə növbələnməsindən ibarət haykular da qələmə almışdır ki, bu da yapon poeziyası üçün ilk addım idi. “Kasimaya səyahət”, “Tarlada ağaran sümüklər”, “Səyyah şairin gündəliyi”, “Sarasinə səyahət” kimi haykuları bu qəbildəndir. Ədibin “Şimal cığırıları ilə” gündəliyi oxucuların dərin rəğbətini qazanmışdır.

1682-ci ildə Edoda baş verən yangın zamanı Matsuo Başonun evi də yanmış, bundan sonra şair demək olar ki, ömrünün qalan hissəsini səyahətdə keçirmişdir. 1684-cü ildə Matsuo Başo şəhəri tərk etmiş və 10 il müddətində Yaponiyanın müxtəlif ərzilərinə səyahətlər etmişdir. Mənbələrdə verilən məlumata əsasən şairin evi sonralar dostları tərəfindən bərpa olunmuş, o arabir buraya qayıdaraq bir neçə günlük olsa belə sakit həyat tərzi keçirmişdir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Matsuo Başo yaradıcılığının sonlarında poeziya artıq tənəzzül etməkdə idi. Şair poeziyanı “yüksək incəsənət səviyyəsi”nə (-) qarşısına məqsəd qoymuşdu. Yaponiyanın görkəmli şairi, yapon poeziyasının atası hesab edilən Matsuo Başo 1694-cü ildə Osaka şəhərində şagirdlərinin əhatəsində dünyasını dəyişmişdi. Şairin ədəbi irsindən dövrümüze gələn çatan haykuları öz dərin məna çaları, eyni zamanda rəngarəngliyi ilə bir daha onun yüksək poetik düşüncəsindən xəbər verir. Matsuo Başonun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmaq üçün onun dilimizə tərcümə olunmuş bir neçə haykusuna nəzər salaq.

İlk qar

Uzun sürən yağışdan bezib
Şam ağacları onu qovdular gecə...
Budaqlara qonmuş ilk qar.

Sahildə süsən.
Necə bənzəyirlər – bu da o biri –
Sudakı əksi!

Şeir qoşmaq barədə xahişə cavab

Bahar çiçəklərinə bürünən albalı.
Amma mən, nə yazıq ki, açə bilmirəm
Şeirlər gizlənən kisəni.

Ətrafda hamı şənlənir –
Hasuse yamaclarından boylanır
Vəsf edilməmiş albalı.

Dostumu yola salarkən

Şeirimi xatırlasan,
Sayö-no Nakayama dağlarında özünə de:
“O da burdakı kölgəlikdə dincəlib”.

Ququnun uzaq çağrısı
Boşuna səslənir, köçüblər
Günümüzdəki şairlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Səsindən tanıdılar payızı. Bakı. ATV nəşriyyatı, 2015
2. <https://en.wikipedia.org/wiki/haiku>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Matsuo_Basho
4. <https://en.m.wikisource.org/wiki/authors>

RESUME

Khumar Mammadova

Japanese poet Matsuo Basho and his Haiku

In the article it deal with famous Japanese author Matsuo Basho and his haiku. During his lifetime Matsuo Basho was recognized for his works in the collaborative haikai no renga from today, after centuries of commentary? He is recognized as the greatest master of haiku.

In the article it was analysed that Matsuo Basho's poetry is internationally renowned and in Japan, many of his poems are reproduced on monuments and traditional sites.

Matsuo Basho was introduced to poetry at a young age, and after integrating himself into the intellectual scene of Edo he quickly became well known throughout Japan. He made a living as a teacher, but then renounced the social, urban life of the literary circles and was inclined to wander throughout the country, heading west, east, and far into the northern wilderness to gain inspiration for his writing. His poems were influenced by his firsthand experience of the world around him, often encapsulating the feeling of a scene in a few simple elements.

From my point of view this article will help Azerbaijani readers acquainting classical Japanese literature. It will also help improving literary relations between Azerbaijan and Japan.

РЕЗЮМЕ

Хумар Мамедова

Японский поэт Матсио Башо и его Хайку

В статье подчеркивается мысль, что в японской литературе Матсио Башо известен как автор хайку. Автор рассматривает творчество японского литератора и оценивает его роль и значение в японской литературе.

Отмечается, что хайку в основном состоит из 17 слогов, пишется по схеме 5-7-5. В сборниках хайку эти образцы литературы представляется отдельной странице.

Автор подробно ведет речь об альманахах, составленных из хайку Матсио Башо, которые рассматриваются как жанр произведения, демократизирующие японскую поэзию, освобождающие её от влияния героических и дворцовых эпосов.

В статье также говорится о педагогической деятельности Матсио Башо, обосновывается место и значение поэта в классической японской поэзии, а также в мировой литературе.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

PEDAQOGİKA

VAHİD RZAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Pedaqoq79@gmail.com

UOT: 373,3

ORDUBAD NORMAL İBTİDAİ MƏKTƏBİ

Ordubad maddi-mədəni abidələri ilə Azərbaycan mədəniyyətini zənginləşdirən bölgələrimizdən biridir. Ən qədim məscidləri, inanc yerləri, məşhur Gəmiqaya rəsmləri Ordubadın tariximizdə və maddi-mənəvi dəyərlərimizdə yerini və mövqeyini görünən və qəbul olunan bir səviyyədə nümayiş etdirir. Ordubad həmçinin Nəsrəddin Tusi, Məhəmməd Tağı Sidqi, Yusif Məmmədəliyev kimi onlarca alimin, dövlət xadiminin, yazıçının, təhsil və pedaqoji fikir carçısının yetişdiyi, boya başa çatdığı Vətən torpağının bir hissəsidir.

Bu qədim yurd yerləri XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığının əsas ərazilərindən biri olmuşdur. 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsinə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edilmiş və əvəzində bu ərazilər əvvəlcə vilayət, sonralar isə quberniya inzibati - ərazisi kimi tanınmışdır. Bu dövrdən etibarən Ordubad şəhəri quberniyanın qəza (bir çox hallarda dairə, mahal) mərkəzlərindən biri kimi bölgənin ictimai- mədəni həyatının iştirakçısı olmuşdur.

İşğaldan bir il sonra çar hökuməti bölgədə təhsil siyasətini həyata keçirmək məqsədilə Zaqafqaziya məktəblərinin 2 avqust 1829-cu il tarixli nizamnamə sənədini elan etdi. Nizamnamə üzrə Zaqafqaziyada 20 tədris müəssisəsi fəaliyyət göstərməli idi. Onlardan biri gimnaziya kimi nəzərdə tutulmuşdu ki, bu təhsil müəssisəsi Tiflis Nüəcəba məktəbinin bazasında yaradılmalı idi. Digər tədris müəssisələri isə qəza məktəbləri kimi nəzərdə tutulmuşdu. Bu tədris müəssisələri inzibati ərazi vahidi kimi qəzalarda, onların inzibati mərkəzi hesab olunan şəhərlərdə açılmalı idi. Nizamnamədə adı qeyd olunan belə qəza mərkəzlərindən biri də Ordubad şəhəri idi.

Lakin, təəssüf ki, bu nizamnamə üzrə Ordubad qəza məktəbinin açılması üçün səylər göstərilmədi. Çar üsul idarəsinin Qafqazın yüksək çinli dövlət məmurları şəhər əhalisinin azlığını bəhanə gətirərək məktəbin fayda verməyəcəyi haqqında mərkəzi hökumətdə fikir formalaşdırmağa nail ola bildi. Mənbələrdən birində Qafqazın baş hakimi baron Rozenin Zaqafqaziya məktəblərinin birinci nizamnaməsi əsasında yaradılması nəzərdə tutulmuş bir neçə məktəbin hansı səbəblərdən açılmadığı haqqında rəyi fikrimizin təsdiqi üçün kifayət qədər əsaslı dəlil sayıla bilər. Baron Rozen yazırdı:

“ Предписание барона Розена Закавказских училищ, от 13-го сентября 1834 года, №5233 Вследствие рапорта нашего от 13-го прошлаго июня, №396, разрешаю вам из остальных 8-ми уездных училищ, предположенных к учреждению в здешнем край, открыть таковыя в Дербенть, Нахичевани, Шемахе, и Кубе; в Кулпеже, Джелал-оглу, Ордубад и Казахской дистанции оных не открывать по невозможности в сих местах от искать для училищ каких либо помещений, а еще больше по малонаселенности сих мест, о чемъ объяснено мною и въ проектъ о преобразовании учебной части въ здешнемъ край” (1, 99).

Zaqafqaziya məktəblərinin 12 may 1835-ci il tarixli ikinci və 18 dekabr 1848-ci il tarixli üçüncü nizamnamələri də Qafqazın idarəçilik orqanlarının yüksək məmurlarının mövqeləri və məqsədlərindən asılı olaraq Ordubad qəza məktəbinin təsis edilməsinə heç bir köməklik göstərə bilmədi. Baxmayaraq ki, hər iki nizamnamə Ordubad qəza məktəbinin yaradılması vacibliyini təsdiq və təsbit edən rəsmi dövlət sənədləri idi.

Ordubadda rus dövlət məktəbinin yaradılması bəhs olunan əsrin 50-ci illərində baş tutdu. Dövrünün Azərbaycan məktəbləri haqqında təsviri oçerklər müəllifi kimi diqqəti cəlb edən S. P. Zelinski (milliyyətə erməni idi) belə bir maraq doğuran faktı qeyd edir ki, Ordubad əhalisi şəhərdə bir neçə dəfə rus dövlət məktəbinin açılması üçün təşəbbüslər göstərmiş, övladlarının bu növ tədris müəssisəsində oxutmaq istəyini Qafqazın yüksək çinli dövlət məmurlarına bildirmişlər. Müəllif

“Сборник сведений о Кавказе” çox cildliyinin yeddinci cildindəki məqaləsində bu cəhətə diqqəti cəkərək yazırdı ki, Xalq Maarif Nazirliyi və Qafqaz Tədris Dairəsi arasında 1851-ci ildə dövlət vəsaiti ilə Ordubad şəhərində bir sinifli ibtidai məktəbin açılması razılaşıdırılmışdı. Lakin əhali onun əvəzində qəza məktəbinin yaradılmasını xahiş edərək nədənsə şəhər vəsaitindən illik 2.000 rubl buraxılmasına yox, məktəb binasının öz hesablarına tikilməsinə razı olduqlarını bildirmişlər. Lakin Ordubad əhalisinin istəyi hansı səbəblərdənsə həyata keçirilmədi. S. Zelinski bu fakta diqqət cəkərək daha sonra yazırdı ki, Qafqaz Tədris Dairəsinin işlər idarəsindən götürülmüş bu fakt təsdiq edir ki, aşağı təbəqə də məktəb haqqında fikirləşir (2,250).

Yazıda müəllif “Ordubadlılar qəza məktəbinin əvəzinə indi mövcud olan ibtidai məktəbin açılmasından hansı səbəbdən imtina etdilər” sualını cavablandırmasa da, belə bir həqiqət açıq-aşkardır ki, şəhər əhalisi birsinifli ibtidai məktəb əvəzinə, digər şəhərlərdə olduğu kimi tədris-tərbiyə üzrə nisbətən yüksək tip təhsil ocağı kimi qəza məktəbinin yaradılmasına səy göstərmişlər.

Beləliklə, Ordubad əhalisinin hələ 30-cu illərdən dövlət məktəblərində təhsilə meyl göstərməsinə baxmayaraq, onların “rus təhsilinə” meyl və istəkləri yalnız “Qafqaz tədris dairəsi və ona tabe olan tədris müəssisələrinin nizamnaməsi” (29 oktyabr 1953-cü il) əsasında həqiqətə çevrildi. Nizamnamədə göstərilirdi ki, Qafqaz Tədris Dairəsində ibtidai məktəblər rəsmi olaraq Qafqaz canişinliyinin razılığı ilə yaradıla bilər. Bu tip tədris müəssisələrinə 8 yaşdan az olmayaraq bütün təbəqələrdən olan oğlan uşaqları qəbul edilə bilər. Sənəddə məktəbə qəbul zamanı təhsil haqqı və əvvəlcədən qazanılmış heç bir biliyin tələb olunmadığı xüsusi olaraq göstərilirdi.

Nizamnamədə Ordubad ibtidai məktəbi birsinifli tədris müəssisəsi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Müəyyən hazırlıq işləri başa çatdıqdan sonra məktəbin açılışı 1854-ci ilin noyabrın 24-də oldu. Məktəb ilk illərdən nümunəvi tədris müəssisəsi kimi tanınmışdır. Məktəbin birillik fəaliyyətinə aid baxış və yoxlamalar zamanı tədris müəssisəsinə aid toplanmış məlumatlar, ona rəhbərlik çox diqqətlə öyrənilmiş, təhlil olunaraq qənaətbəxş hesab edilmişdir (3 ,740).

“Сборник сведения о Кавказе” çox cildliyində məktəbin binası haqqında məlumatda göstərilir ki, “ Ordubad ibtidai məktəbi 1855-ci ildə (mənbədə səhv getmişdir, əslində 1854-cü il olmalı idi - V.R.) yaradılmışdır. Məktəb il ərzində gümüş pulla 200 rubla kirayə edilmiş binada yerləşir. Bütün məktəb binası beş otaqdan və iki dəhlizdən ibarətdir. İki otaqda nəzarətçi –müəllim yaşayır, qalanları məktəbə aiddir. Fundamental kitabxanada xronoloji kataloq üzrə hesablanmış 248 kitab var, onlardan 118 nüsxə şagird kitabxanasına aiddir” (2,253).

Qeyd edək ki, 1853-cü il nizamnaməsi üzrə Qafqaz Tədris Dairəsi dörd məktəblər direksiyasına bölünürdü:

1. Tiflis məktəblər direksiyası. Buraya Tiflis, Şamaxı və Dərbənd quberniyalarındakı tədris müəssisələri aid edilirdi.
2. Kutaisi məktəblər direksiyası. Bu direksiyaya Kutaisi və İrəvan quberniyalarının məktəbləri daxil edilirdi.
3. Stavropol məktəblər direksiyası. Buraya Stavropol quberniyasındakı məktəblər aid edilirdi.
4. Qara dəniz ətrafı üzrə məktəblər direksiyası. Bu direksiya Qara dəniz üzrə sahil boyu əraziləri əhatə edirdi (4,496-499).

Bu bölgü üzrə, İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü), İrəvan və Naxçıvan qəza məktəbləri, Yenibayazit və Ordubad ibtidai məktəbləri Kutaisi məktəblər direksiyasının tabeliyinə keçir. Nizamnamənin 118-ci maddəsində həmçinin xüsusi olaraq göstərilirdi ki, Kutaisi, Raçinski, Duşet, Tionet, Quba, Lənkəran, Ordubad və Yeni Bayazet məktəbləri xəzinə hesabına maliyələşən birsinifli tədris müəssisələridir (4, 511).

Birsinifli ibtidai məktəb kimi Ordubad tədris müəssisəsində aşağıdakı fənlərin öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdu: 1) Müsəlman əhalinin müsəlman qanunları yəni şəriət; 2) Rusca oxu və yazı, rus dilinin praktik öyrənilməsi; 3) yerli dilin (Azərbaycan dilinin) oxusu və yazısı; 4) Hesabdan ilk dörd əməliyyatlar, adlı və adsız ədədlərin öyrədilməsi.

Müsəlman əhalinin yaşadığı yerlərdə şəriət dərsləri mollalar, rus dili və digər fənlərin tədrisi isə popeçitelin sərəncamı ilə bir, yaxud iki müəllim tərəfindən tədris olunmalı idi. Qafqaz Tədris Dairəsində fəaliyyət göstərən ibtidai məktəbləri abadlaşdırmaq və tədris-maddi vəziyyətini

yaxşılaşdırmaq məqsədilə onların hər birinə fəxri nəzarətçi (Почетный Блюститель) təyin edilməsi də nəzərdə tutulurdu.

Ordubad ibtidai məktəbi dövlət məktəbi kimi Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinin tabeliyində olan tədris müəssisələrinin sırasına daxil idi. Bu tip tədris müəssisələri İrəvan quberniyasında yalnız İrəvan və Ordubad şəhərlərində təsis olunmuşdu. Ordubad ibtidai məktəbi həm də İrəvan Müəllimlər Seminariyasının baza ibtidai məktəbi hesab olunurdu. Xəzinədən maliyyələşən məktəbin ilk dövrlərdə illik xərci 850 manat hesablanmışdı.

Qeyd edək ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın digər bölgələrində fəaliyyət göstərən dövlət məktəblərindən fərqli olaraq Ordubad ibtidai məktəbi milli tərkibinə görə şagird kontingentinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən tədris müəssisələrindən idi. Əlavə olaraq qeyd edək ki, məktəbdə təhsil alan şagirdlərin əksəriyyəti şəhər sakinlərinin uşaqlarından ibarət idi ki, bu cəhət azərbaycanlıların üstünlük təşkil etdiyi tədris müəssisələrindən biri kimi məktəbin yerli (aboregen) əhali arasında böyük hörmətə və nüfuzla malik olduğunu göstərir. Digər dövlət təhsil müəssisələri kimi Ordubad ibtidai məktəbinin şagird heyətinin hər il üçün sayı Qafqaz Tədris Dairəsinin hesabat və sərəncamları üzrə nəşrlərdə, həmçinin illik təqvimlərdə və arxiv sənədlərində müntəzəm olaraq qeyd olunmuşdur. QTD popeçiteli baron Nikolainin 7 mart 1855-ci il tarixdə general Muravyova raportunda verilən məlumatdan aydın olur ki, Ordubad ibtidai məktəbində birinci tədris ilində 30 nəfər şagird təhsil almışdır (3, 722).

Məktəbin şagirdlərinin milli mənsubiyyətinə görə 1856-cı ildən 1873-cü ilədək olan siyahısı S. Zelinskinin yuxarıda qeyd etdiyimiz oçerkində tərtib olunmuş cədvəldə göstərilmişdir. Cədvəldən aydın olur ki, 1856-cı ildə 29 nəfər şagirddən 16, 1857-ci ildə 32 nəfər şagirddən 19, 1858-ci ildə 49 nəfər şagirddən 21, 1859-cu ildə 40 nəfər şagirddən 27, 1860-cı ildə isə 53 nəfər şagirddən 32 nəfər şagird azərbaycanlı uşaqlardan ibarət olmuşdur. Şagird heyətinin digər üzvlərini isə müxtəlif millətlərdən (rus, erməni və s) olan uşaqlar təşkil etmişdir(2,53). Məktəbdə azərbaycanlı uşaqların bütün şagird kontingentində əksəriyyət təşkil etməsi faktı dövrünə görə təhsil tariximiz üçün əhəmiyyətli hadisə idi. Fərəh doğuran cəhətdir ki, Ordubad ibtidai məktəbində say etibarilə azərbaycanlı şagirdlər həmişə üstünlük təşkil etmişlər.

S. Zelinskinin cədvəlində sonrakı illər üzrə azərbaycanlı şagirdlərin sayı aşağıdakı kimi olmuşdur: 1861-ci ildə 19 nəfər şagird, 1862-ci ildə 14 nəfər şagird, 1863-cü ildə 6 nəfər şagird, 1864-cü ildə 6 nəfər şagird, 1865-ci ildə 24 nəfər şagird, 1866-cı il- göstərilmiş (nədənsə cədvəldə bu ilin ümumən şagird heyəti haqqında məlumat verilmir), 1867-ci ildə 17 şagird, 1868-ci ildə 4 şagird, 1869-cu ildə 16 şagird, 1870- ci ildə 13 şagird, 1871-ci ildə 13 şagird, 1872-ci ildə 17 şagird, 1873-cü ildə 18 şagird.

Tədqiqat göstərir ki, şəhər əhalisi arasında məktəbin nüfuzu gün-gündən artmışdır. Məktəbin tədris –tərbiyə işlərində də müəyyən uğurlar əldə edilmişdi.

XIX əsrin 90-cı illərində gimnaziyaların, şəhər və sənət məktəblərinin, həmçinin kənd yerlərində ibtidai tədris müəssisələrinin nisbətən artımı müşahidə olunurdu ki, bu da Ordubad ibtidai məktəbinin də əsaslı şəkildə yenidən qurulmasını gündəmə gətirdi. Məktəbin struktur-məzmununun kökündən dəyişdirilməsi məqsədilə 2 dekabr 1896-cı ildən 1 iyul 1897-ci ilədək aparılan müzakirə və tövsiyələr əsasında Ordubad birsinifli ibtidai məktəbi ikisinfli şəhər ibtidai məktəbinə çevrildi (5 ,32).

Bu dövrdən etibarən məktəb özünün tədris-tərbiyə işlərini 1872-ci ilin Nizamnaməsinə uyğun qurmağa başladı. Qeyd edək ki, bu Nizamnamə qaydaları Ordubad məktəbi də daxil olmaqla Qafqazdakı bütün dövlət məktəblərini imperiyanın içərilərində olan tədris müəssisələrinin fəaliyyəti ilə uzlaşdırmağı təmin etməli idi. Bu dövrdən başlayaraq Qafqazdakı məktəblər Rusiyanın içərilərindəki təhsil sisteminin tərkibinə daxil edilmiş, imperiyanın təhsil siyasətini əks etdirən sənədlər - məktəblər haqqında vahid nizamnamələr, qanunlar, prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərmişdir.

Məktəbin əsaslı şəkildə yenidən qurulması şagird heyətinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına təsir göstərirdi. Belə bir cəhəti qeyd edək ki, əgər XIX əsrin son illərində məktəbdə şagirdlərin ümumi sayı 50 – 60 nəfərdən yuxarı deyildisə və bunlardan yalnız 30-35 nəfərini azərbaycanlı uşaqlar təşkil edirdisə, XX əsrin əvvəllərində əksinə, bu sahədə dinamikanı açıq-aydın, qabarıq şəkildə görmək mümkündür. Bu cəhət bir də onunla əlaqədar idi ki, 1902-ci ildə məktəb sturukturuna və məzmununa

görə bir daha dəyişdirilərək, yeni məzmun, yeni quruluş xüsusiyyəti qazandı, ikisinifli şəhər ibtidai məktəbindən üçsinfli şəhər ibtidai məktəbə çevrildi. Belə bir mahiyyətə və məzmununa malik məktəbə şagird axını təbii sayılmalıdır. Fikrimizin sübutu üçün bir neçə fakta müraciət etməyimiz kifayət edər. Məsələn, 1904-cü ildə Ordubad üçsinfli məktəbində təhsil alan 103 nəfər şagirddən 49 nəfər şagird azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur (137,358). 1907-ci ilin statistikasına görə isə məktəbdə təhsil alan 112 şagirddən 83 nəfərini azərbaycanlı uşaqlar təşkil etmişdir (6,229).

Sonrakı illərdə məktəbin şagird heyətində azərbaycanlı uşaqların sayı 100 nəfərdən artıq olmuşdur. İldən-ilə məktəbin şagird heyətinin böyük əksəriyyətini Azərbaycanlı uşaqların təşkil etməsi əhalinin məktəbə, təhsilə marağının ifadəsi idi. Şagirdlərin müvafiq həyati bilik və bacarıqlara yiyələnməsi, ipəkçilik, həmçinin digər sənət və təsərrüfat sahələri üzrə təcrübə işləmə qoşulması valideynlərin tələbatının ödənilməsinə, onların gələcəkdə yaşayış tərzini düzgün qurmaq niyyətlərinə uyğun idi. Digər tərəfdən, gün-gündən əhali arasında, təhsilin, savadın əhəmiyyəti, onun cəmiyyət həyatında yeri və mövqeyi haqqında fikir formalaşırdı ki, bu da məktəbin şagird kontingentinin azərbaycanlı uşaqların hesabına artmasına əsaslı dərəcədə kömək edirdi. Bütün bunlara görə də XX əsrin əvvəllərində məktəbdə azərbaycanlı uşaqlar digər millətlərdən olan şagirdlərə nisbətən üstünlük təşkil edirdi. Fikrimizi aşağıdakı bir neçə mənbədəki faktlar təsdiq edir. Məsələn, 1908-ci ildə məktəbdə təhsil alan 134 şagirddən 110 nəfəri milli mənsubiyyətinə görə azərbaycanlı idi (7,275). 1909-cu ilin tədris hesabatlarında birində götürülür ki, məktəbdə təhsil alan 162 şagirddən 127 nəfərini azərbaycanlı uşaqlar təşkil etmişdir (8,293). 1910-cu ildə isə məktəbdə yenə də 162 şagird təhsil almışdır ki, onlardan 128 nəfəri azərbaycanlı olmuşdur (9,375). Daha bir tədris hesabatına görə məktəbdə 1912-ci ildə təhsil alan 172 nəfər şagirddən 141 nəfərini azərbaycanlı uşaqlar təşkil etmişdir (10,301).

Məktəb maddi-təchizat və tədris vəsaitləri cəhətdən yaxşı təmin olunmuş tədris müəssisələrindən biri idi. Ordubad ibtidai şəhər məktəbinin kitab fondu dövrünə görə zəngin məktəb kitabxanalarından biri olmuşdur. Məktəbin kitabxanasının fondu müntəzəm olaraq artır, tədris vəsaitləri, mütailə üçün ədəbiyyatlarla zənginləşirdi. Məsələn, 1904-cü ilə aid Qafqaz Tədris Dairəsinin hesabatında göstərilir ki, Ordubad ibtidai şəhər məktəbinin fundamental kitabxanasında 753 adda 2010 nüsxə kitab, şagird kitabxanasında isə 520 adda 825 nüsxə kitab olmuşdur. Kitabxananın fondunda cəmi 4106 kitabın olduğu qeyd olunur (6,298). Təhsil dairəsinin 1 yanvar 1911 – ci ilə aid hesabatından aydın olur ki, məktəbin fundamental kitabxanasında 938 adda 2615 nüsxə kitab, şagird kitabxanasında isə 622 adda 1027 nüsxə kitab olmuşdur. Məktəbin kitabxanasının fondunda cəmi 5182 kitab saxlanıldığı qeyd olunur ki, bu da məktəb kitabxanasının fundamental və şagird fondunun 1 yanvar 1904-cü illə müqayisədə 1074 nüsxə artdığını göstərir (11,327).

Ordubad ibtidai məktəbi şəhərin və ümumən bölgənin mədəni həyatının inkişafında, əhali arasında maarifin yayılmasında, dünyəvi təhsilin və yeni, mütərəqqi baxışların yaranması və inkişafında özünəməxsus yerə, mövqeyə malik olmuş tədris müəssisəsidir. Məktəbin tədris-tərbiyə sahəsindəki fəaliyyətinin nəticələri heç də Tədris Dairəsinin digər məktəblərindən az olmamış, əksinə bir çox cəhətdən qazandığı uğurları ilə diqqət çəkən tədris müəssisələrindən biri kimi tanınmışdır.

Məktəb dövrünün ictimai- mədəni tədbirlərində, maarifçi-xeyriyyəçi və ictimai faydası olan işlərində lazımi səviyyədə iştirakçı olmuşdur. Şəhərin meteoroloji stansiyasının yaradılması da bu təhsil müəssisəsinin pədaqoji heyətinin əməyi sayəsində mümkün olmuşdur. Məktəbdə yazıçı və şairlərdən İ. A. Krilovun, N. M. Karamzinin, N. V. Qoqolun, A.S. Puşkinin, M.Y. Lermontovun, Avropa klassiklərinin yubileylərinin və əsərlərinin müzakirələrinin keçirilməsi təkcə təhsil müəssisəsinin daxilində deyil, həm də şəhərin ictimai-mədəni həyatında təsirsiz qalmayan, izi görünən tədbirlərdən idi. Məktəbin bu cür tədbirləri şəhərin qabaqcıl görüşlü insanlarını da cəlb edir, onların mütərəqqi məzmununa malik tədbirlərdə, xeyriyyə işlərində iştirakçı olmalarına stimül verirdi.

Arxivlərdə və dövrü nəşrlərdə məktəbin həyatında xüsusi əhəmiyyətə malik ictimai-faydalı və mədəni tədbirləri haqqında maraqlı doğuran faktlar, statistik məlumatlar vardır. Vaxtı ilə Ermənistan arxivlərində tanış olduğumuz “ Об открытии по Дирекции Училищ подписки по сооружении памятника А.С. Пушкину (30 января 1861- 10 июля 1861года)” adlı sənəddə dahi şair A.S.Puşkinin heykəl-abidəsinin ucaldılması məqsədilə bütün imperiya üzrə kompaniyaya İrəvan

Məktəblər Direksiyasının qoşulduğuna aid bir məlumat verilmişdir. Sənəddən aydın olur ki, 1860-cı ilin əvvəllərində vaxtı ilə A. S. Puşkinin də oxuduğu Çarskoselsk (Çar kəndi) İmperator Aleksandr liseyinin keçmiş müdavimləri böyük şairin heykəl-abidəsinin ucaldılması məqsədilə tədris müəssisələrini də açılmış kompaniyaya qoşulmağa çağırılmışlar. Heykəl – abidənin Çar kəndində keçmiş liseyin bağında qoyulması nəzərdə tutulmuşdu (12,1).

Qeyd edək ki, bu kampaniyaya qoşulmaq üçün bütün quberniyalara, o cümlədən İrəvan quberniyasına göndərilmiş sənəd Rusiya Daxili İşlər nazirliyinin ümumi işlər departamenti tərəfindən 14 dekabr 1860-cı il tarixdə 115 sayılı məktub əsasında yayılmışdır. Məktuba əsasən Qafqaz canişinliyinin Baş idarəsinin rəisi Krunzenşterninin adından 18 yanvar 1861-ci il tarixdə sərəncam verilmişdir. Sərəncamda göstərilirdi ki, Daxili İşlər Nazirliyinin bu məktubu icra olunmaq üçün İrəvan Hərbi Qubernatorunun mülki işlər şöbəsinə göndərilsin. (12, 9).

Məktub üzrə təlimat quberniyanın bütün tədris müəssisələrinə göndərilir. Xüsusi olaraq göstərilir ki, vəsait yubanmadan toplanmalı, qəzanın dövlət xəzinəsinə köçürülməlidir. Ordubad ibtidai məktəbinin müdirinə göndərilən təlimatda da abidə üçün vəsait toplanması qayğısına qalması tapşırılır. Məktəbin nəzarətçi-müəllimi A. Bezkrövnü məsələ ilə bağlı 17 fevral 1861-ci il tarixli raportunda bildirir ki, İrəvan məktəblər direksiyasının göstərişinə əsasən şair Aleksandr Puşkinin abidəsinin ucaldılması məqsədilə açılacaq siyahı ilə qəza rəisindən başqa bütün şəhər əhalisi qarşısında məruzə edib onları məlumatlandırdım. Könüllü abunə olan olmadı (12,4-5).

Lakin sonrakı sənədlərdən aydın olur ki, dahi şairin abidə-heykəlinin yaradılması məqsədilə ianə toplanışı baş tutmuşdur. Məktəbin müdirinin tərtib etdiyi siyahıda cəmi 23 nəfər ianə edən şəxsin adı göstərilmişdir. Onlardan 13 nəfəri azərbaycanlı idi. Siyahıdakı azərbaycanlıların adı aşağıda köstərilənlərdən ibarət olmuşdur.

1. Adı oxunmadı	3 manat
2. A. Bezkrövnü	1 manat
3. Paşa bəy Gavanşir	20 qəpik
4. Səməd Sultanov	20 qəpik
5. Şükürulla Abdulla oğlu	20 qəpik
6. Həsən Babayev	20 qəpik
7. İbrahimbəyov	20 qəpik
8. Nəcəfbəy Budaqov	20 qəpik
9. Mirzə Məmməd Ağasiyev	20 qəpik
10. Ağalar Əhmədbəyov	15 qəpik
11. Ağa Heydərxan oğlu İbrahimov	5 qəpik
12. Məmməd Neydərxan oğlu İbrahimov	5 qəpik
13. Cəlil Hüseyinov	20 qəpik
14. Mehti ağa Razi oğlu Ağasiyev	10 qəpik

Ordubad ibtidai məktəbi A.S. Puşkinin xatirəsini əbədləşdirmək üçün keçirilmiş tədbirdə quberniyanın Yenibayazet bir sinifli ibtidai məktəbi və Naxçıvan qəza məktəbinə nisbətən yaxşı nəticə əldə edə bilmişdi. Ümumiyyətlə, İrəvan quberniyasının dövlət məktəblərində bu iş üçün 43 manat 50 qəpik toplanmışdı. Toplanmış vəsait quberniyada fəaliyyət göstərən məktəblər üzrə aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. İrəvan qəza məktəbi	8 manat 10 qəpik
2. Naxçıvan qəza məktəbi	5 manat
3. Aleksandropol (Gümrü) qəza məktəbi	20 manat
4. Ordubad ibtidai məktəbi	8 manat
5. YeniBayazet ibtidai məktəbi	2, 41 qəpik

Ordubad ibtidai məktəbi fəaliyyət göstərdiyi müddətdə şagirdlərin təlim-tərbiyəsi ilə bir çox qabaqcıl müəllimlər məşğul olmuşdur. Azərbaycan dili və şəriət fənninin tədrisi daha şox iki müəllimin- Mirzə Əliməmmədbəy Mirzə Ağa oğlu Əlixanov və Mir Yəhya Səməndərovun adı ilə bağlıdır. Bu müəllimlərin məktəbin azərbaycanlı şagirdlərinin təhsil və tərbiyəsi işində xidmətləri böyük olmuşdur. Bunu hər iki müəllimin uzun illər daşdığı vəzifədə qüsursuz işləməsi təsdiq edir. Şəriət və Azərbaycan dili fənni üzrə müəllim vəzifəsini ilk illər (1854- cü ildən 1855-cı ilə qədər)

Molla Mirzə İsmayıl Axund Mirzə Sadıx oğlu aparmışdır. 1856-1857-ci illərdə bu müəllim ştatı boş qalmışdır.

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, 1857-ci ilin 21 dekabrından şəriət və Azərbaycan dili fənni üzrə müəllim vəzifəsini Mirzə Əliməmmədbəy Mirzə Ağa oğlu Əlixanov tutmuşdur. O bu vəzifədə fasiləsiz olaraq 27 il (1887-ci ilə qədər) çalışmışdır. Bu sənəd əsasında müəyyənləşdirmək olur ki, Əliməmməd bəy 1808-ci ildə anadan olmuşdur. İrəvan quberniyasının bəylərindəndir. 21 dekabr 1857-ci ildən Ordubad ibtidai məktəbində şəriət və Azərbaycan dili müəllimi işləyir (13,35).

Ordubad ibtidai məktəbinin şəriət və Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmiş şəxslərdən biri də Mirzə Yəhya Səməndərov olmuşdur. O, bu vəzifəni icra edən üçüncü azərbaycanlı müəllim idi. Onun müəllimlik fəaliyyəti cəmi 15 il olmaqla 1888-1903 cü illəri əhatə edir. Mir Kərim Əbdüləziz oğlu isə Ordubad ibtidai məktəbində şəriət və Azərbaycan dili fənnini tədris edən sonuncu müəllimdir. O, 1905-ci ildən 1916 –cı ilə qədər yetişən nəsələ doğma dilimizi və şəriət qaydalarını öyrətmişdir.

Məktəbin ilk ştatlı nəzarətçisi P. L. Georgiyev olmuşdur. O, bu vəzifəni 1854-cü ildən 1861-ci ilə qədər icra etmişdir. Məktəbin ikinci müdiri əvvəllər Yeni Bayazet bir sinifli ibtidai məktəbinə müdirlik etmiş Andrey Mixayloviç Bezkrovni olmuşdur. Onun 1861-ci ildən 1866-ildək məktəbə rəhbərliyi dövründə tədris müəssisəsində təlim-tərbiyə, maddi-təchizat sahəsində diqqəti çəkən uğurlar əldə olunmuşdur. A.M.Bezkrovni sonralar Bakı Mixaylovski ikisinfli ibtidai məktəbində ştatlı nəzarətçi vəzifəsində işləmişdir.

Məktəbə ştatlı nəzarətçi kimi ayrı-ayrı illərdə İ. F. Yakimidi (1866-1868), İ. D. Boqolyubov (1869- 1872), M. D. Zazunov (1873-1876), Q.Y. Boqdanov (1879- 1882), Qasım Qasimov (Касим Касимов (1883-1887), N. A. Suvorov (1888- 1890), Q. X. Sulxanov (1891-1893), N. S. Krupnikov (1894- 1896), P. Saulidi (1896-1902), A. S. Qomelauri (1904-1916) və başqaları rəhbərlik etmişlər.

Tədris müəssisəsinin ikisinfli (1897), üçsinfli (1903) daha sonralar ali ibtidai şəhər məktəbinə çevrilməsi (1912) nəticəsində tədris olunan fənlərin sayı artmış və bu fənlər üzrə müəllim və müəllim köməkçisi ştatları açılmışdır. Məktəbdə D. Q. Yenukidze, V. İ. Muradov, K.S. Çexanov, Q. A. Romanenko, Q. F. Çaladze, K. S. Saruxanov, A. E. Zadelava, M. Ç. Kotiyev, M. Q. Akritov, İ. Q. Didya və başqaları müxtəlif vaxtlarda ayrı- ayrı tədris fənnləri üzrə müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, yaxşı pedaqoq-müəllim kimi tanınmışlar.

Ordubad ibtidai məktəbi bölgədə, bütün İrəvan quberniyasında təhsil məkanının inkişafı kontekstində çox əhəmiyyətli yerə və rola malik tədris müəssisələrindən biri olmuşdur. Məktəb fəaliyyətinin ilk illərindən ümumi təhsilin ilkin mərhələsi kimi Ordubad şəhərində və ətraf kəndlərdə savad təliminin yayılması, yetişən nəslin müəyyən peşə və sənətlər üzrə ibtidai hazırlığının və bacarıqların (mirzəlik, katiblik, dövlət işlərində kiçik məmur, sadə ticarət işləri, ipəkçilik və müxtəlif təsərrüfat sahələri üzrə) formalaşmasında əsl xalq məktəbi olmuşdur. Bu məktəb bir çox illər ərzində Ordubadda geniş nüfuz qazanmış maarif, ziya ocağı olub təhsil tariximizin əhəmiyyətli səhifələri kimi öyrənilməyə, yaddaşlara köşürülməyə layiq tədris müəssisələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, Том VIII, Тифлис, 1881
2. Сборник сведений о Кавказе , Том 7, Тифлис, 1880
3. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, Том XI, Тифлис, 1888
4. Полное собрание Законов Российской Империи, Собрание второе, 1853, Том 28
5. Обзоры Эриванской губернии за 1897 год, Эриван, 1898
6. Отчет о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного Округа за 1904 года, Тифлис, 1905
7. Отчет о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного Округа за 1907 года, Тифлис, 1908
8. Отчет о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного Округа за 1908 года, Тифлис, 1909 Отчет о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного Округа за 1909 года, Тифлис, 1910

9. Отчет о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного Округа за 1910 года, Тифлис, 1911
10. Отчет о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного Округа за 1911 года, Тифлис, 1912
11. Ermənistan MDTA, F. 19, s.1, iş 27
12. Ermənistan MDTA, F. 1, s.1, i.209

ABSTRACT

Vahid Rzayev

Ordubad normal primary school

The article deals with Ordubad normal primary school which functioned from the middle of the XIX century till early XX century under the archive documents, Russian Empire rules (school regulations) and periodical publications. It has studied the establishment and activity principles of the school on the basis of normative documents and made an effort to define its place in the education system of the region.

The paper has carefully and systematically followed the changes that happened in the structure-context and student contingency of the school in terms of national composition. On the basis of official sources and archive documents it has been established that the Azerbaijani students always formed the greater part of students at school during its activity. The paper also provides information about the school teachers, full-time and honorary supervisors that led the school.

РЕЗЮМЕ

Вахид Рзаев

Ордубадское нормальное начальное училище

В статье на материалах архивных документов, директивных документов (школьных положения и т.п.) Российской империи и периодических изданий освещается деятельность Ордубадского нормального начального училища, действовавшего со середины XIX века к началу XX века. В ней на основе нормативных документов рассмотрены вопросы организации училища и принципов деятельности, сделана попытка определить его место в системе училищ региона. Далее в статье последовательно прослеживаются изменения происходившие в структуре, содержании училища, в составе учащихся по национальной принадлежности. Исследованием официальных источников, архивных документов установлено, что учащиеся-азербайджанцы составляли большинство во всем периоде функционирования этого училища. В статье также представлены сведения об учителях, штатных и почетных надзирателях училища.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

MİRHƏSƏN EMİNOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
mirhesenemin@yahoo.com

UOT: 373,3

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ VƏ ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏR ƏSASINDA ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏHSİLİN MƏZMUNUNDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Cəmiyyətin gələcək tərəqqisi indi gənclərimizə nəyi və necə öyrətməyimizdən asılıdır.

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Açar sözlər: *İbtidai təhsil, təhsil proqramları (kurikulumlar), təhsil sistemi, azərbaycançılıq məfkurəsi, əlaq normaları, milli-mənəvi dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər*

Ключевые слова: *Начальное образование, образовательные программы (учебные программы), система образования, национальная идеология, моральные нормы, национально-нравственные ценности, универсальные ценности*

Key words: *Primary education, educational programs (curricula), the education system, national ideology, moral standards, national and spiritual values, universal values*

Azərbaycan Respublikasında ümumi orta məktəbtəhsili üç pillədən - ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsildən ibarətdir. İbtidai təhsil altı yaşdan başlayır və birinci-dördüncü sinifləri əhatə edir. İbtidai təhsilin məqsədi uşaqlarda oxumaq, yazmaq və hesablama qabiliyyəti yaratmaq, onlarda insan, cəmiyyət və təbiət haqqında ilkin həyati biliklər, məntiqi təfəkkür elementləri, estetik, bədii zövq və digər xüsusiyyətləri formalaşdırmaqdan ibarətdir.[2]

Aparılan müşahidələrdən məlum olur ki, məktəbəqədər dövrdə uşaq dünyanı bir tədqiqatçı kimi dərk edir, o suallar verir, həmin sualları cavablandırmaq üçün öz imkanını daxilində müxtəlif məlumat mənbələrindən faydalanır. Uşaqların diqqəti onların maraqları ilə çox əlaqədardır. Marağ diqqətin güclənməsinə səbəb olur. Bu yaşda olan uşaqlar müxtəlif məsələlərlə maraqlanırlar və çoxsaylı suallara cavab axtarırlar. Onların Belə suallarına cavab vermək zəruridir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə mexaniki hafizə qüvvətli olsa da, öyrənilən biliyin, məlumatın hafizədə saxlanması yalnız mexaniki yolla deyil, həm də məntiqi yolla olur[3].

Təlim-tərbiyə prosesində uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını görkəmli filosoflar, pedaqoqlar zəruri hesab etmişlər. Bu onunla izah edilir ki, hər bir yaş dövrü üçün uşaqların fiziki, psixoloji və sosial inkişafının özünəməxsus səviyyəsi var. Kiçikyaşlı məktəblilərin fizioloji xüsusiyyətləri onunla səciyyələnir ki, bu yaş dövründə uşaqlarda əzələ lifləri sürətlə inkişaf edir, bərkiiyir, əzələlərin qüvvəsi artır və sümükləşmə prosesi sürətlənir. Onurğa sümüyü normal bir əyrilik vəziyyəti alır. Onların boyu ildə 5 santimetr artmaqla 115 santimetrdən 140 santimetrdən qədər, çəkili 21 kiloqramdan 33 kiloqrama qədər artır. Uşaqlar bu yaş dövründə çox mütəhərrik olurlar, saatlarla oynamaqdan yorulmurlar. Bu isə əzələlərin çox sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olur.

Mütəxəssislərin fikrincə, kiçik məktəbyaşlı uşaqların orqanizmi anatomik-fizioloji inkişafın yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Birinci sinifdə təhsil alan məktəblilərin ilk 1-4 həftəsi onların orqanizmində (ürək-damar, endokrin, tənəffüs, sinir-psixi) gərgin (ekstremal) vəziyyət yaranır. Bu yaşda uşaqların ürək-damar sistemi zəif inkişaf edir. Buna görə də onların hərəkətdə olmasına ehtiyac duyulur. Belə bir mürəkkəb dövrdə uşağın valideyn dəstəyinə və müəllim qayğısına daha çox ehtiyacı olur. Skeletin sümükləşməsi başa çatmadığından partada düzgün oturmayan uşaqların fəqərə sütununun yana əyilməsi mümkündür. Bu yaş dövrünü səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də onlarda təfəkkürün inkişafıdır. Şagirdlər ətraf aləmin hadisələri üçün xarakterik olan səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətinə dərinlən nüfuz etməyə səy göstərir. Kiçikyaşlı məktəblilər daim axtarışda olub bilmədiklərini öyrənməyə həvəs göstərir. Onlar ətraf aləmdə, təbiətdə, əmək prosesində müxtəlif əşyalarla tanış olur, onların keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə dair biliklərə yiyələnirlər. Belə halda təlim marağı onların

diqqətini daim oyaq saxlayır. Məktəblilərin tədrisin ilk həftələrində yaşadıkları gərginliyin öhdəsindən gəlmələri üçün mütəxəssislər aşağıda qeyd olunan məsələləri diqqətdə saxlamağı məsləhət görürlər:

1. Dərslər günün birinci yarısında keçirilsin və gündə 4 dərstdən çox olmasın;
2. Dərs cədvəli tərtib olunarkən birinci sinif şagirdinin iş qabiliyyətinin dinamikası nəzərə alınmalıdır.

Belə ki, əgər birinci dərstdə uşaq hələ yuxulu kimdirsə, dördüncü dərstdə o, artıq yorğun olur;

3. Şagirdlərə pedaqoji prosesdə fərdi yanaşılmalıdır, yəni tez-tez xəstələnən uşaqlar kateqoriyasına aid olan birincilər tez yorulurlar. Digər bir qrup-narahat uşaqlar kateqoriyasıdır. Ləng uşaqlar qrupu da mövcuddur. Birinci sinif şagirdləri fiziki gərginliklə yanaşı, psixoloji uyğunlaşma problemi ilə də üzləşirlər[4, s. 9].

Düşünürük ki, məktəbdəki bütün çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün ilkin olaraq şagirdlərin təhsilə olan marağını artırmaq lazımdır. Birinci sinif şagirdlərini məktəbə uyğunlaşdırmaq üçün onlara bir şəxsiyyət kimi yanaşılmalı və onların həyatı bacarıq və vərdislərinə üstünlük verilməlidir. Sinif müəllimi və valideyn uşağı verilən tapşırığı tam yerinə yetirə bilmədiyi üçün danlamamalı, utandırmamalı, əksinə tərif üçün uyğun məqam seçilməli, lazım gəldikdə uşağa şəfqət göstərilməlidir. Adətən, birinci sinifə qəbul olarkən uşaq bir anlığa üzləşdiyi sərt münasibətdən imtina etmək istəyir. Elə bir mühitə düşür ki, burada ondan adət etdiyi öyrənmə metodlarından əl çəkmək tələb olunur. Müəllim tələb edir ki, şagird ona diqqətlə qulaq asıb, suallara cavab versin. Beləliklə, şagird ilk gündən passiv mövqe tutmağa alışdırılır. Bu cür təlim prosesinin mərkəzində şagird yox, müəllim dayanır. Nəticədə şagirdin dərk etmə imkanları azalır. Onun ehtiyacları, maraq və qabiliyyətləri demək olar ki unudulur, şəxsiyyətə yönəlmiş prinsip pozulur. Bunlarla yanaşı, uşağın ünsiyyət sahəsi genişlənilir, tamamilə yeni adamlarla - müəllimlər və həmyaşıdları ilə rastlaşır, onlarla birgə fəaliyyət zamanı ünsiyyətə girməli olur. Müəllim onun yeni nüfuz sahəsinə çevrilir. Tədrisən sinif kollektivində qarşılıqlı münasibətlər formalaşır.

Bu yaşda olan uşaqlarda qeyri-ixtiyari diqqət, mexaniki hafizə, konkret təfəkkür üstünlük təşkil edir. Onların nitq bacarığı zəif olur. Çox vaxt şagirdlər mətnləri şeir kimi əzbərləyir, mexaniki yadda saxlamağa çalışırlar. Bunun qarşısı alınmasa, onlarda əzbərçilik yarana bilər. Buna görə müəllim şagirdləri mətni öz sözləri ilə danışmağa, plan tutmağa, suallara cavab tapmağa, sərbəst mövzularda kiçik inşalar yazmağa daha çox cəlb etməlidir. Unutmaq olmaz ki, məktəb yaşlı uşaqların fiziki, psixi və sosial sağlamlığının səviyyəsi təhsilin keyfiyyət xarakteristikası hesab olunur.

Kiçik məktəblilərin yaş həddi 6-10 yaş arasındadır. Bu dövrdə inkişafetdirici oyunlar təlimdən sonra ikinci yeri tutur. Bu dövr bir növ keçid dövrü olub, məktəbəqədər dövrün xüsusiyyətləri ilə məktəb dövrünün xüsusiyyətlərini birləşdirir. Şəxsiyyətin bir çox psixi xüsusiyyətlərinin əsası məhz bu dövrdə qoyulur. Şagirdin məktəbə təzəcə daxil olduğu vaxt rastlaşdığı çətinliklər kiçik məktəb yaşının sonunda aradan qalxmış olur. Bu yaşda əsas fəaliyyət növü təlimdir. Təlimdə uşaq biliklərə yiyələnir, tərbiyə olunur və psixi cəhətdən inkişaf edir. Müəllim şagirdlərə öz təlim əməklərini düzgün təşkil etməyə, öyrənmənin səmərəli yollarını öyrətməyə çalışmalıdır. Eyni zamanda bu yaşa xas olan xüsusiyyətlərdə nəzərə alınmalıdır. Onlardan başlıcaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Kiçik məktəblilər hər şeyi öyrənməyə can atırlar. Bunu nəzərə alıb şagirdlərdə mütləq tələbatı formalaşdırmaq lazımdır;

2. Uşaqlar şən, emosional təbiətə malikdirlər. Müəllim və valideynlər bədii əsər və filmlərdən, canlı sözdən istifadə edib onlarda yüksək mənəvi hisslər (vətənə məhəbbət, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, diqqətlilik və s.) aşılamağa çalışmalıdırlar;

3. Kiçik məktəblilərdə ünsiyyət tələbatı güclüdür. Bu səbəbdən uşaqları kollektiv tədbirlərə, birgə oyuna, əməyə cəlb etmək, onlarda kollektivçilik, yoldaşlıq, dostluq, nəzakətlilik, qızlara qarşı diqqətlilik kimi keyfiyyətlər aşılamaq lazımdır;

4. Uşaqlar təsir altına tez düşür, müəllimə inanır, onun dediklərini sözsüz yerinə yetirirlər. Bundan şagirdlərin düzgün tərbiyəsi üçün istifadə edilməlidir;

5. İbtidai sinif şagirdləri müəllimin tapşırıqlarını böyük həvəs və səylə yerinə yetirirlər. Yuxarıda deyilənlər nəzərə alınaraq, ibtidai siniflərdə təlim zamanı uşağın maraq və tələbatları diqqətdə saxlanılmalı, verilən çalışmalar uşağın bilik səviyyəsi və qabiliyyətlərinə uyğun olmalıdır. Müəllim şagirdə qayğı ilə yanaşmalı, onun fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alınmalı və dərs qarşılıqlı əməkdaşlıq əsasında aparılmalıdır. Yəni pedaqoji prosesdə şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşma tərzini şagirdin özünə olan inamını artırır, o öz fikrini çatdırmaqdan çəkinmir, gülüş obyektinə olmaqdan ehtiyat etmir. Dərsin müəllim-şagird əməkdaşlığı şəraitində aparılması dərsi maraqlı edir və dərs darıxdırıcı olmur.

Ümumi orta məktəbdə təhsili müvafiq təhsil proqramları (kurikulumları) əsasında həyata keçirilir. Kurikulum təhsilin son məqsədini, məqsədlərə çatmaq üçün yolları, bu yolların səmərəliliyini yoxlamaq

üsullarını özündə birləşdirən konseptual sənəddir. Onun əsasını təhlil, tərtib, tətbiq və qiymətləndirmə təşkil edir. İbtidai siniflərdə fənn kurikulumlarının özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri vardır: Fənn kurikulumları şəxsiyyətyönümlüdür, yəni təhsil alanın idraki, ünsiyyət və psixomotor fəaliyyətləri əsasında həyati bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onlarda milli və bəşəri dəyərləri formalaşdırır; nəticəyönümlüdür, yəni əldə olunması nəzərdə tutulan təlim nailiyyətlərini nəticələr formasında əvvəlcədən müəyyən edir; tələbyönümlüdür, yəni fərdin, cəmiyyətin və dövlətin dəyişən ehtiyac və tələbatlarını nəzərə alır; integrativ xarakterlidir, yəni təhsilin məzmun komponentlərini bir-biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirir. Təlim prosesindən əldə olunacaq nəticələrin əvvəlcədən müəyyən edilməsi və onun məzmununa gətirilməsi bu prinsipin başlıca cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Fənn kurikulumlarında öz əksini tapan bütün nəticələr şagirdlərə, onların şəxsiyyətinin formalaşmasına yönəldilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, uşağın şəxsiyyət kimi formalaşması üçün şəxsiyyətyönümlü təhsilə ümumtəhsil məktəbin ibtidai sinifindən başlamaq məqsədəuyğundur. Şəxsiyyətyönümlülük təhsil alanın idraki, ünsiyyət və psixomotor fəaliyyətləri əsasında həyati bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onlarda milli və bəşəri dəyərlərin formalaşdırılmasıdır. Şəxsiyyətyönümlülük təhsil sahəsində fəaliyyətlərin təhsilalanların mənafeyinə, maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına xidmət etməsidir [5, s.22]. Şəxsiyyətyönümlülük uşaqlara bütöv bir şəxsiyyət kimi yanaşmağı tələb edir. Həyatda ona lazım olan ən zəruri dəyərlərin formalaşdırılmasını bir vəzifə olaraq qarşıya qoyur. Bu iş məktəbəqədər təhsil mərhələsindən başlayır. Ona görə də təlimin məzmununda və həyata keçirilməsində bu cəhətin nəzərə alınması vacib sayılır. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin keyfiyyət göstəricisini, yəni məktəblilərin biliklərə, bacarıqlara yiyələnmə səviyyəsini araşdırmaq məqsədilə ümumtəhsil məktəblərinin I sinfi üçün “Azərbaycan dili” dərsliyini və “Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait”i nəzərdən keçirdik.

“Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait”də dərs ilinin ilk günündən şagirdlərə kitabla davranmaq, partada düzgün oturmaq, qələmi tutmaq və s. qaydaların öyrədilməsi məsləhət görülür. Həmin vəsaitdə qeyd olunub ki, sinfin səviyyəsindən asılı olaraq müəllimlər seçim edə bilirlər və ya analogi tapşırıqlar hazırlaya bilərlər. Qeyd etmək lazımdır ki, I sinfi üçün dərslərdə şəxsiyyətyönümlülük prinsipinin tələblərinə uyğun çox sayda dəyərli materiallar vardır. Dərslərin materiallarının məzmununda, ardıcılığında və sistemində şagirdi fəaliyyətə sövq edən, istiqamətləndirən bir məntiq vardır. Düşünürük ki, şagirdi fəaliyyətə sövq etməyin əsasını onun stimullaşdırılması, onda təlim marağının yaradılması, motivləşmə təşkil edir. “Motivləşmə dedikdə orqanizmi fəallaşdırən və həmin fəallığı istiqamətləndirən təhriklər nəzərdə tutulur”[6]. Psixoloqların gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, “qabiliyyətli uşaqların bir çoxu motivasiya çatışmazlığı ucbatından yaxşı oxumur”[7].

I sinfi üçün “Azərbaycan dili” dərsliyi şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun daha çox oyun elementləri olan, mütəhərriklik tələb edən maraqlı fakt və hadisələr üzərində qurulmuş və idraki tapşırıqlarla zənginləşdirilmişdir. Məsələn dərs 28-dəki (səh.49) “Nurlan” adlı mətndə şagirdlərə babalar haqqında danışmaq tapşırılır. Müəllim “- Babanızın sözünə qulaq asırsınız? -Babanıza kömək edirsiniz?” sualları ilə şagirdləri danışmağa həvəsləndirir. Dərs 33-də “Hörümçək toru” üsulu tətbiq edilir. Fikrimizcə, təlim prosesi zamanı Milli Qəhrəmanımız Mübariz İbrahimovun şəklinin ekrana salınması, onun vətənpərvərliyi haqqında şagirdlərin başa düşdüyü səviyyədə məlumatın verilməsi yaxşı olardı. Qeyd edək ki, “Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait”də Mubariz adının mənasının qoçaq, cəsur kimi izah olunması məsləhət görülür. Həmin dərstdə verilmiş “Etibar inam deməkdir” mətninin oxunması və “Əsgər marşı” mahnısının səsləndirilməsini şagirdlərin vətənə olan məhəbbət hissələrini inkişaf etdirən dəyərli proseslər kimi qeyd etmək olar. Dərs 44-dəki (səh.73) “Qayğı” adlı mətndə söhbət oğlu Qarabağ uğrunda döyüşlərdə həlak olmuş xəstə ataya qonşuların göstərdiyi qayğıdan gedir. Düşünürük ki, Qarabağ uğrunda döyüşlərdə şəhid olan əsgərlərin ailələrinə göstərilən dövlət qayğısına aid mətnin tərtibi və Power Point proqramı ilə işlənmiş slaydın nümayiş etdirilməsi daha effektiv olardı. Dərs 58-də (səh.92) müəllim 2.2.1. standartın tələbinə uyğun olaraq şagirdləri qruplara bölür. Onlar qrup daxilində beşliklərə ayrılır və hər şagird “Himnimiz” şeirinin bir mısrasını əzbərləyir və düzgün tələffüz etməklə intonasiya ilə deyir. Şeirdə adı çəkilən Qafur Məmmədov və Mehdi Hüseynzadə haqqında məlumat verilir. 1.2.1. standartına uyğun olaraq müəllim dövlət atributları haqqında qısa məlumat verir və “Himn” sözünün yunanca “təntənəli nəğmə” demək olduğunu qeyd edir və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni səsləndirilir. Sonra şagirdlərin diqqəti “Himnimiz” şeirinə çəkilən illüstrasiyaya yönəldilir. Arxa planda çəkilmiş obrazlar Dədə Qorqud, Koroğlu, ümumiləşdirilmiş qəhrəman Azərbaycan əsgəri şagirdlərə

tanıtılır. 3.1.4. standartına uyğun olaraq evə verilən tapşırıqda Milli Qəhrəman Çingiz Mustafayev haqqında kiçik mətn yazmaq tapşırılır. Göründüyü kimi, bu dərslər başdan-başa qəhrəmanlıq dastanıdır. Dərs 69-da (səh.104) Abdulla Şaiqin "Ana yurdum" şeirinin tədrisi zamanı dərslərin motivasiya mərhələsində müəllimin şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət etməsi məqsədəuyğundur: -Vətən deyəndə nə başa düşürsünüz? -Azərbaycanın hansı yerlərində olmusunuz? -Vətənimizin təbii sərvətləri haqqında nə deyə bilərsiniz? Şagirdlərin cavabları dinləndikdən sonra xəritədə Azərbaycanın ərazisi göstərilir. Müəllim vətənimizin zəngin sərvətlərindən bəhs edən klip nümayiş etdirsə yaxşı olar. Rəşid Behbudovun "Azərbaycan" mahnısının səsləndirilməsi məsləhət görülür. Dərslərin növbəti mərhələsində şagirdlər qruplara ayrılır və "Ana yurdum" şeirinin hər bəndi bir qrupa verilir. Qrup nümayəndələri onlara təqdim olunmuş bəndi intonasiya ilə oxuyurlar. Sonra hər qrupa suallar verilir:

- Nə üçün şair vətənin çöllərini "şən" adlandırır? (I qrup)
- Nə üçün şair vətənin torpağını "qızıl" adlandırır? (II qrup)
- Vətən bizi necə böyüdü? – Vətəndə həyatın şən olması nə ilə bağlıdır? (III qrup)
- Şair nə üçün ana yurdu "qəlbim", "canım" adlandırır? – Şeirin son misrasını necə başa düşürsünüz?

Bizim ümumtəhsil məktəbinin birinci sinfində Azərbaycan dili dərslərinin müşahidəsi zamanı, eləcə də "Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün "Azərbaycan dili" (tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait"və dəsləklə bağlı ilk təəssüratımız belədir:

I sinfin "Azərbaycan dili" dərslərində şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu ilə bağlı çox sayda material vardır və sinif müəllimləri dərslərin prosesində ibtidai sinif şagirdlərinə onların başa düşdüyü səviyyədə milli-mənəvi dəyərlərimiz haqqında məlumat verirlər.

Sinif müəllimləri gələcəyimiz olacaq övladlarımızın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında milli-mənəvi dəyərlərimizin rolunu yüksək qiymətləndirirlər. Çünkimilli-mənəvi dəyərlərimizövladlarımızın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir etməklə yanaşı, milli dövlətçiliyimizin qorunmasında və dünya miqyasında Azərbaycan Respublikasının inkişaf etmiş dövlət kimi tanınmasında böyük rol vardır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev milli dəyərlərimizi təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın - dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi dəyərləndirirdi: "Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən Azərbaycançılıq ideyasıdır. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir"[1, s. 197].

Dərsləklə olan materialların əksəriyyəti uşaqların təfəkkür və düşüncə tərzini, qabiliyyətini inkişaf etdirən standartlara uyğun, şəxsiyyətyönlü məzmun nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir. Müəllimlər bəzən hesab edirlər ki, əgər şagirdlərə müəyyən fənnin məzmunu öyrədilsə, onlarda avtomatik olaraq məhsuldarlıq və məsuliyyət kimi keyfiyyətlər formalaşır. Düşünürük ki, şagirdlərin müqstəqil tədqiqat aparması, düşünməsi, kitabxana və digər vasitələrdən istifadə etməsi məhsuldarlıq və məsuliyyət kimi keyfiyyətlər formalaşmasına zəmin yarada bilər.

I sinfin Azərbaycan dili dərslərində həddən artıq məlumatlar mövcuddur ki, şagirdlər onları əzbərləmək yolu ilə öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. Müəllim şagirdlərin bilik səviyyəsini və fərdi keyfiyyətlərini, təlim marağını, potensial imkanlarını nəzərə alaraq lazımı məlumatların öyrənilməsinə təklif etməli və mexaniki əzbərçiliyə imkan verməməlidir. Şagirdlərin ümumi inkişafına xidmət etməyən, təbii xarakterdə olmayan, məzmunu ağırlaşdıran məlumatyönlü məsələlərin öyrədilməsi məqsədəuyğun deyil. Pedaqoji prosesdə milli ideologiyamıza əsaslanan, şagirdlərə vətənpərvərlik, vətəndaşlıq, torpağa və xalqa bağlılıq hissi aşılardan mövzuların tədrisinə üstünlük verilməsi təqdirəlayiqdir.

I sinfin "Azərbaycan dili" dərslərində hələ hərf təlimi zamanı bir sıra hərflərin tanıtılması ilə bağlı verilən sözlər arasında işğal olunmuş bölgələrimizin adları ilə bağlı məlumatlar verilir. "Nurlan" (dərs 28, s.49), "Etibar inam deməkdir" (dərs 33, s.57), "Göygöldə" (dərs 40, s.67), "Qayğı" (dərs 44, s.73), "Çörək bərkətdir" (dərs47, s. 79), "Himnimiz" (dərs58, s.92), "Anam işdən gələcək" (dərs 63, s.98), "Ana yurdum" (dərs 69, s.104), "Qarabağ" (dərs70, s.105), "Novruz bayramı" (dərs71, s.106) və digər bu kimi uşaqlara, böyüklərə hörmət, anaya, ana vətənə məhəbbət, dövlət atributlarımızla bağlı qürur hissi aşılardan şəxsiyyətyönlü məzmunu malik mətnlər üstünlük təşkil edir. "Yardım" (dərs 25, s.45), "Baba və nəvə" (dərs 34, s.59), "Dənizdə" (dərs 36, s.61), "Quşların dostları" (dərs 41, s.69), "Cabir babanın bağında" (dərs45, s.75) və bir sıra başqa mətnlərin əsas qayəsini ətraf mühitə qayğı, ana təbiətə məhəbbət təşkil edir. Vəsaitdə bu dərslərin şərh zamanı sözügedən mövzular dəfələrlə vurğulanır və onların vacibliyi müəllimlərin diqqətinə çatdırılır. Dərslərin sonuncu bölməsində verilmiş "Yoldaşlıq köməyi" hekayəsinin baş qəhrəmanı isə Xocalıdan qaçqın düşmüş bir uşaqdır. Keçirdiyi stress nəticəsində onun nitqində qüsurlar yaranmış, kəkələməyə başlamışdır. Lakin dostlarının həssas

münasibəti nəticəsində onun bu qüsuru zaman keçdikcə aradan qalxır. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün "Azərbaycan dili" dərslində təqdim edilmiş materiallar bəzi müəllimlər üçün az, digərlərinə çox görünə bilər. Belə olduqda, müəllimlər seçim edə və ya analoji tapşırıqlar hazırlaya bilərlər. Əlbəttə, şəxsiyyət üçün düşündüyünü danışmaq şifahi nitq bacarığının inkişafında daha ali mərhələdir. Bunun üçün şagirdin mənəvi dəyərlər haqqında təsəvvürləri, müəyyən bilik dairəsi və kifayət qədər söz ehtiyatı olmalıdır. Bununla belə, bu bacarıqlar da ilk günlərdən formalaşdırılmalı və inkişaf etdirilməlidir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, şəxsiyyətə yönəlmiş müasir dərslilər pedaqoji xarakteri, istiqamətverici məzmunu, integrativ xüsusiyyəti ilə şagirdin idraki, ünsiyyət və psixomotor fəaliyyətləri əsasında həyati bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onlarda milli və bəşəri dəyərləri formalaşdırır və bu dəyərlər günün reallıqları baxımından aktual hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 36-cı kitab. Bakı, Azərənəşr, 2011
2. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://edu.gov.az/az/page/72/302>
3. Kiçik məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətləri. Aztehsil.com
4. Qabulov Hüseyn. Birinci sinif şagirdinə məktəbə uyğunlaşmaqda necə kömək etməli? "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 24 oktyabr 2015-ci il
5. Qəhrəmanov Abdulla. "Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə" təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı, 2012
6. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Maarif, 1989
7. Əlizadə Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı, 2006
8. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün "Azərbaycan dili" (tədris dili kimi) fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Altun kitab, 2016
9. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün "Azərbaycan dili" (tədris dili kimi) fənni. Bakı: Altun kitab, 2016
10. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələrə. Bakı, Mütərcim, 2011
11. http://www.azerbaijans.com/content_873_en.html#sthash.RnS30127.dpuf

ABSTRACT

Mirhasan Eminov

Effective ways to use the content of person-oriented education on the basis of national-spiritual and universal values in primary schools

The article deals with the effective ways to use the content of person-oriented education on the basis of national-spiritual and universal values in primary classes of secondary school.

General secondary school education in the Republic of Azerbaijan consists of three levels - primary, general secondary, and full secondary education.

Objective of the Primary education is to develop in children ability to read, write and compute, and to form in them primary knowledge about society and the nature, the elements of logical thinking, aesthetic, artistic taste and other properties. Primary education is conducted on appropriate educational program (curriculum). The primary education in the Republic of Azerbaijan begins with six years of age and covers the first four classes.

It is noted that for the formation of pupils as personality in the primary classes the teacher should take the child's interest and needs into consideration and exercises assigned should be relevant to the child's knowledge and skills in primary school. The teachers should take care of pupil, and his or her individual characteristics should be taken into consideration, and lessons should be conducted in terms of mutual cooperation.

The primary school pupils should be informed about national-spiritual and universal values.

Способы эффективного использования личностно-ориентированного содержания образования на основе национально-духовных и общечеловеческих ценностей в начальных классах

В статье речь идет об эффективных способах использования содержания личностно-ориентированного образования на основе национально-духовных и общечеловеческих ценностей в начальных классах среднего школьного образования.

В Азербайджанской Республике общеобразовательное школьное образование состоит из трех ступеней - начальное, общее среднее и полное среднее образование.

Цель начального образования заключается в развитии в детях способностей к чтению, письму и счету, в формировании у них начальных жизненных знаний о человеке, обществе, и природе, элементов логического мышления, эстетического и художественного вкуса и тд. Начальное образование осуществляется на основании соответствующей образовательной программы. В Азербайджанской Республике начальное образование начинается с шести лет и охватывает с первого по четвертый классы.

Следует отметить, что для формирования личности у школьников в начальных классах средних школ, необходимо учитывать интересы и потребности ребенка в процессе обучения и упражнения должны соответствовать уровню *знаний, умений и навыков ребенка*.

Учитель должен уважать школьника и его индивидуальные особенности. Уроки должны проводиться в взаимном сотрудничестве.

Ученики в начальных классах должны быть проинформированы о национально-духовных и общечеловеческих ценностях.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

NƏZAKƏT YUSİFOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
n.yusifova@nu.edu.az

UOT: 37.03

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA VALİDEYNLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: Ailə, uşaqlar, valideynlər, tərbiyə, uşaq şəxsiyyəti, ailə tərbiyəsi

Key words: family, children, parents, education, child personality, family education

Ключевые слова: семья, дети, родители, воспитание, личности ребенка, семейное воспитание

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəzəlməzdir. Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından biridir, valideynlərin isə ən mühüm vəzifələrindəndir. Biz yaxşı və pis uşaqlar haqqında danışırıq. Lakin valideynlərin öz-özlüyündə xeyirxah, arzularından asılı olmayaraq, bir evdə yaxşı, digərində isə pis uşaq böyümüşdür. Bunu nə ilə izah etmək olar? Sualı bir qədər də konkretləşdirərək: ailədə hansı şəraitdə yaxşı, hansı şəraitdə pis uşaq formalaşır? Valideynlər gənc nəslin tərbiyəsində nəyə xüsusi diqqət yetirməlidirlər?

Heç bir ailədə uşaq kor–koranə, kortəbii şəkildə tərbiyə edilmir. Hansı valideyn olur–olsun, o, uşaqların tərbiyəsində mütləq müəyyən pədaqoji məqsədi rəhbər tutur. Həmin məqsəd nə dərəcədə doğrudur və ya səhvdir? Valideyn öz məqsədini necə həyata keçirir. Bu suallar ətrafında fikirləşmək lazımdır.

Valideynlərin bir qisminin pədaqoji məqsədləri çox vaxt aydın xarakter daşımır, dəqiq olmur. Bu, uşaqların ailə tərbiyəsi işinə böyük ziyan vurur. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ata – ananın böyük əksəriyyətinin öz qarşısına qoyduqları pədaqoji məqsədlər dəqiqliyi ilə seçilir. Pədaqoqlar valideynlərlə anket sorğusu keçirmişlər. Sualın biri belə idi: “Siz öz uşaqlarınızda, hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətin hansı keyfiyyətlərini tərbiyə etmək istərdiniz? Valideynlərin əksəriyyəti bu keyfiyyətləri qeyd etmişlər: düzlük, xeyirxahlıq, kollektivdə yaşamaq və işləmək bacarığı, böyüklərə hörmət, əməyə məhəbbət, vətəndaşlıq.” Uşağın yaxşı adam olmasını istəmək ülvı hissdır, lakin hələ kifayət deyildir. Bu “yaxşı adam” anlayışına hansı xarakter əlamətlərinin, hansı vərdiş, bacarıq, adət, hiss və s. daxil olduğunu bu və ya digər dərəcədə dəqiq aydınlaşdırmaq, uşağı “yaxşı adam” kimi böyütməyin üsul və vasitələrini bilmək lazımdır.

Son illər valideynlərin pədaqoji mədəniyyəti məsələlərini öyrənmək məqsədilə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Alimlər müəyyən etmişlər ki, ata – anaların bir çoxunun ailə tərbiyəsi haqqındakı bilikləri çox ümumi, hətta bəzən səthi xarakter daşıyır. Belə valideynlər ailə tərbiyəsini ən sadə məsələlərini belə yoluna qoymaqda çətinlik çəkirlər, buna görə də uşaqla “ağlı necə kəsirsə, elə də rəftar edir”. Bu zaman o, öz “tərbiyə üsullarının” nəticələrini əslində görmür, özünün atalıq və analıq borcunu pədaqoji baxımdan düzgün qiymətləndirə bilmir. Buna isə təəccüb etməyin. Bizə ailə pədaqogikasını kim öyrədir? Demək olar ki, heç kim. Ailə tərbiyəsi məsələlərini biz özümüz başqalarına – uşaq vaxtı ata və anamıza, sonralar isə qonum – qonşuya baxa – baxa, çox vaxt onların səhvlərini təkrar edə – edə öyrənirik.

A.S. Makarenko deyirdi: “Tərbiyə işinin əsl mahiyyəti... heç də sizin uşaqla təklidə söhbət etməyinizdən, uşağa müstəqim təsir göstərməyinizdən ibarət deyil, ailənizin, şəxsi və ictimai həyatınızın təşkilindən, uşağın həyatını təşkil etməkdən ibarətdir” (1, s.618)

Böyüməkdə olan nəslin tələbat – motivasiya sahəsinin, əxlaqi şüurunun və s. formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Uşaqda özü haqqında aydın təsəvvür yaradılmalıdır. O, özünün müsbət və mənfi keyfiyyətlərini düzgün qiymətləndirməyi öyrənməli və vaxtında özünü tərbiyə ilə məşğul olmalıdır. Bundan ötrü bir tərəfdən, uşağı ictimai münasibətlər sisteminə daha geniş cəlb etmək, ətrafdakı adamlarla onun ünsiyyətini dolğunlaşdırmaq, digər tərəfdən isə onun fəaliyyət sahəsini genişləndirmək zəruridir.

Şəxsiyyətin formalaşması ictimai münasibətlər sistemi ilə bilavasitə bağlıdır. Tərbiyədən geniş mənada danışanda məhz bu cəhəti – ictimai münasibətlər, o cümlədən, ailə münasibətləri sisteminin insana təsirini nəzərdə tuturlar. Ailədə uşaqların sosial inkişaf şəraiti müxtəlif amillərlə şərtlənir, onlardan ikisini ayrıca qeyd etmək gərəkdir. Birinci tip amillərə ailə münasibətləri – ata ilə ana,

valideynlərlə uşaqlar, bacı ilə qardaş və s. arasındakı münasibətlər daxildir. Ailənin maddi vəziyyəti, mənzil şəraiti ikinci tip amillər sırasına daxil edilir.

İkinci tip amillər uşaqların tərbiyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Lakin psixoloji tədqiqatlardan görünür ki, onları gənc nəslin tərbiyəsində həlledici hesab etmək olmaz.

Ailə münasibətlərinin uşaqların tərbiyəsində roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ailədə böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi prosesində valideynlərin istifadə etdikləri ən mükəmməl tərbiyə üsulları belə, uşaqların min bir tellə bağlı olduğunu ailə münasibətlərinin tərbiyəvi səmərəliliyini əvəz etmir və edə də bilməz.

Ailə münasibətləri hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə təsir göstərir. Onların yaşı artdıqca həmin münasibətləri mənimsəyirlər, bu zəmində də oğlan və qızların xarakter əlamətləri və s. formalaşır.

Ailə münasibətlərinin gənc nəslin tərbiyəsindəki rolunun nəzərə alınmaması ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanlar içərisində xüsusi yer tutur. Bir sıra ailələrdə uşağa verilən mənəvi tələblərlə valideynlərin öz əməlləri uyğun gəlmir. Evin məişət qaygılarında ata – ananın eyni dərəcədə iştirak etməməsi, hətta bu əsasda əmələ gələn söz – söhbət və münaqişələr uşaqlarda kişilik və qadınlıq haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Bəzən ata uşağa bir tərəfdən, ana başqa cür, nənə isə tamamilə fərqli şəkildə təsir edir. Tərbiyəvi təsirlərin vəhdətdə olmaması uşaqların münasibətlər sisteminin düzgün formalaşması prosesini çətinləşdirir (2, s.78).

Şəxsiyyətin formalaşmasında əxlaq tərbiyəsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Ata, ananın nümayiş etdirdiyi əxlaq tərbiyəsi uşağın formalaşmasına xidmət edir. Uşaqlar qaydalara alışımalıdır. Valideynlərin həyata baxışı müxtəlif olduğundan münasibətlər də müxtəlifdir. Valideynlər davranışlarını elə nizamlamalıdır ki, uşaq valideynlərini dost, sırdaş kimi görməlidir. Ailədaxili psixoloji iqlim uşaqların tərbiyəsində böyük rol oynayır (3, s.35)

Bir çox ailələrdə əmək tərbiyəsinin əhəmiyyətsiz hesab olunur. Ailənin imkanı nə qədər yüksək olsa belə uşaqları laqeyd, tənbel böyütmək olmaz. Yeniyyətlər – əsasən də oğlan övladları bu gün müxtəlif təsir qüvvələrinin altına düşürlər. Elə musiqi qrupları var ki, oxuduqları mahnıların məzmunu zamanədən şikayət, valideynlərin əleyhinə sözlərdən ibarətdir. Müşahidə nəticəsində yeniyyətlərin belə qrupların təsiri altına düşdüyü görünür. Mahnıların sözlərində valideynin öyüd-nəsihətinin yararsız, oxumağın, evlənməyin kim isə tərəfindən diktə olunmuş lazımsız adət olduğu gənclərin beyninə yeridilir. Bu cür mahnıları dinləyən uşaqlar valideynlər muğama, xalq mahnılarına qulaq asdığını görərkən etiraz edirlər. Bu gün səbəbləri araşdırılmalı problemlərdən biri də budur. Nə ailədə, nə də məktəbdə uşaqlara bu ruhda tərbiyə verilmir. Bəs səbəb nədir ki, müasir gənclərin bir çoxu valideyni dinləmək belə istəmir? Yalnız yaşamaq arzusunda olduqlarını vurğulayırlar. Bəlkə saatlarla kompyuter arxasında oturmaq gənclərin ünsiyyətində çətinlik yaradır?

Ünsiyyət şəxsiyyətin formalaşmasına fəal təsir göstərən amillərdən biridir. Psixi inkişafın gedişində üzə çıxan ünsiyyət fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Yeniyyətlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında bir çox digər psixoloji törəmələr kimi ünsiyyət tələbatı da vacibdir. Uşaqların ünsiyyət tələbatı öz başlanğıcını ağsaqqalların xoş niyyətli, xeyirxah təbəssüm və baxışlarından götürür. Ünsiyyətin vacib bir amil olduğunu bilən valideyn ünsiyyət zamanı sözün əsl mənasında nümunə olmalıdır.

Bəzi ailələrdə özünü göstərən əşya xəstəliyi uşaqların mənəvi tərbiyəsinə xüsusilə mənfi təsir edir. Bəzi ata – analar hətta uşaqlar üçün “peşə seçəndə” belə onun “maddi cəhətdən sərfəli” olmasına diqqət yetirirlər. Valideynlərin özlərinin maraqlarının məhdud olması, mənəvi kasadlığı istər – istəməz uşaqların dünya, ailə, insan haqqında təsəvvürlərində əks olunur. Ailə tərbiyəsinə quru nəsihətçilik halları da az ziyan vurmur. Uşaqlarda ünsiyyətin az və yeksənəsək olması da diqqəti cəlb edir. Bir çox hallarda isə valideynlərin uşaqlarla ünsiyyəti sadəcə olaraq adi güzəran söhbətinə çevrilir, səthi və məhdud xarakter daşıyır.

Asudə vaxtın, ailədə gün rejiminin düzgün təşkilindən çox şey asılıdır. Bu, bəzi hallarda valideynin iradəsindən asılı olmur. Həmin işdə məktəb, ictimai təşkilatlar ailənin köməyinə yetməyə borcludurlar.

Müşahidələr göstərir ki, uşaqlar ən çox sərbəst olduqları - məktəbdən və ailədən kənarında gəzib – dolandıqları vaxt pozulurlar. Yaşadığı məhəllənin, küçənin yerləşdiyi ərazinin yaxınlığı, dostluq, yoldaşlıq etdiyi uşaqların əxlaqı həddi – buluğa çatmamışlara güclü təsir edir. Məhəllə uşaqları arasında daha nüfuzluları olur. Digər uşaqlar onun ətrafında cəmlənir, məsləhəti ilə oturub dururlar. Həmin yeniyyətlərin şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək, sonra əməli tədbir görmək valideyn üçün zəruridir.

Yeniyyətlərin hədsiz əzizlənməsi, hər cür tələblərinə güzəştə gedilməsi bəzi hərəkətlər və davranışlarında onlara sərbəstlik verilməsi də pis nəticələndir. O, məktəbdən yayınır, papiros çəkməyə, içki içməyə, yaşlılara məxsus oyunlara oynamağa, evə gec gəlməyə başlayır.

Ailə tərbiyəsinin çox mühüm bir xüsusiyyəti vardır: valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlər şəxsi – emosional xarakter daşıyır. Ana uşaqla hisslərin dili ilə danışır. Ata məhəbbəti də şirindir, övladların qəlbini rıqqətə gətirir. Ailə tərbiyəsinin üstünlüyü də, zərifliyi də məhz buradadır. Fiziki və psixoloji cəhətdən yaxşı inkişaf etmək üçün uşağa, hər şeydən əvvəl, valideyn məhəbbəti gərəkdir. Ancaq bir şərtlə: ata – ananın məhəbbəti uşağı inkişaf etdirməlidir. Onun nəinki bugünkü, həm də sabahki xoşbəxtliyinin rəhni olmalıdır.

Müasir ailələrdə uşaqların əzizlənməsi müxtəlif formalarda özünü göstərir: uşağı əmək qayğılarından azad edirlər, hamı onun canına and içir, adi sözüne əməl edir, nə desə o da olmalıdır, bərkə - boşa salmırlar, adi çətinlikləri belə onun üçün ata və ya ana aradan qaldırır... Bir də xəbər tuturlar ki, uşağın iddiası yerə - görə sığmır. Artıq böyük oğlandır, lakin ailənin dərdi – səri ilə maraqlanmır, yalnız özü haqda fikirləşir.

Tutduğu xoşagəlməz hərəkətlərə görə evdə heç bir cəza almayan, hətta valideynlərdən biri tərəfindən müdafiə edilən övladlar da vardır. Onlarda belə bir fikir yaranır: ”Madam ki, ona hər şeyə icazə verilir, mane olan, xətrinə dəyən yoxdur, o, nə istəsə edə, hətta qanunu da poza bilər”. Nəvaziş və qayğının həddi gözlənilməlidir. Çox zaman uşaq həddindən artıq əzizləndiyi zaman “çətin” olur. Uşağı tez – tez, özü də yersiz tərifləmək, onun pis əməllərini alqışlamaq lazım deyil. Təəccüblü odur ki, bəzi valideynlər bu mətləbi başa düşsələr də, yenə də uşağı həddindən artıq qayğı ilə bürüyürlər, çünki bu çox asan yoldur. Uşağı əzizləməyə nə var ki, lakin onunla hər hansı bir əsəri müzakirə etmək, ona dil öyrətmək və s. isə çox çətinidir. Çünki bu valideyndən təkcə vaxt yox, həm də bilik, bacarıq, pedaqoji sərişmə tələb edir. Biz hər hansı bir qayğıdan uşağı azad etməklə onu həyata hazırlamırıq, bahalı şey almaqla onun başını qatırıq, əslində isə onu başımızdan edirik, öz ümidinə buraxırıq, yəni tərbiyəsi qayğısına qalmırıq.

Bir çox ailələrdə isə uşaqlara qarşı həddindən ziyadə tələbkarlıq göstərilir. Cəzanın ədalətli olmasına fikir vermirlər. Bir çox hallarda cəza müstəsna dərəcədə sərt xarakter daşıyır. Uşağı qorxudurlar. Onda inamsızlıq hissi yaradırlar. Bəzi ailələrdə isə uşaq nadinclik etdikdə, sözə baxmadıqda, dərslərini öyrənmədikdə, xoşagəlməz iş tutduqda valideyn yerli – yersiz onu döyür. Bu isə uşağın düzgün tərbiyəsinə son dərəcə mənfi təsir göstərir, eyni zamanda valideyn uşağın gözündə nüfuzdan düşür. Fiziki cəzaya əl atan valideyn uşağa təkcə fiziki zədə deyil, həm də psixi zədə yetirir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, artıq yeniyetməlik dövründə uşaqların mənlilik şüuru inkişaf edir, onlar özlərini bir şəxsiyyət kimi yüksək qiymətləndirir, öz ləyaqət və şərəflərini bütün aydınlığı ilə başa düşürlər. Buna görə də uşaqları qətiyyənlə döymək olmaz. Uşağı döymək, onu təhqir etmək, ləyaqətini alçaltmaq, şəxsiyyətini tapdalamaq deməkdir. Lakin bu o demək deyil ki, uşağı cəzalandırmaq olmaz. Cəzanın müxtəlif növləri vardır. Onların bir çoxu ailə tərbiyəsində də bu və ya digər dərəcədə istifadə olunur. Lakin cəza məqsəd deyil, vasitə olmalıdır. Həm də uşağı addımbaşı danlamaq, utandırmaq və ya hədələmək yaramaz. Cəzalandırma valideyndən xüsusi məharət tələb edir.

F. E. Dzerjinski vaxtilə yazırdı ki, çubuq onların bədəninə ağırdı bilər. Əgər onların qəlbləri inciyirsə, əgər bu kömək uşaqları öz arzularına zidd olan tərzdə hərəkət etməyə vadar edirsə, o zaman müəyyən bir müddətdən sonra çubuq uşaqları öz zəifliyinin əsirinə çevirəcək, onların üzərinə əbədi əziyyət verən ağır bir daş kimi çökəcək və hər cür əzab - əziyyətə dözməyə qadir olmayan ruhsuz, satqın, “vicdanlı” adamlara çevriləcək.

İnsan anadan olduğu gündən ömrünün sonuna kimi tərbiyəvi təsirlərin əhatəsində yaşayır. Bunun üçün valideynlər uşağı ilk gündən elə tərbiyə etməlidir ki, onun hansı yaşındasa yenidən tərbiyəsinə ehtiyac qalmasın. O, cəmiyyət üçün faydalı adam kimi böyüsun, ailə, kollektiv, ümumiyyətlə xalq üçün ağır yükə çevrilməsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2006
2. Quliyev H.A. Azərbaycanca ailə məişətinin bəzi məsələləri. Bakı, elm, 1986
3. Ailə. Ə.Əlizadə, A.Abbasov. Bakı, Maarif, 1989

ABSTRACT

N.Yusifova

The role of family in the forming of child

The role of family in the forming of child is undeniable. Up-bringing the young generation is one of the main functions of the family and one of the main duties of the parents.

A part of parents aims can't carry fluent character, isn't exact. This damages the education of children greatly.

Special attention should pay to up-bringing of children on family attitudes. Family behaviors first of all influence emotions and the feelings of the child. While getting older they are appropriate the same things, in this situation the characters of the male and female are formed.

The demand of communication is important as physiological extras in the forming of teenager's personality. Communication demand of children's takes its source from good aiming, kind thinking and outlook. Parents should be the real sample knowing the communication is one of the important factor.

Human lives under the influences of educational surroundings from birth to death. So parents should educate their children that no any reeducation needed to them.

РЕЗЮМЕ

Н.Юсифова

Роль семьи в формировании ребенка

Роль семьи в формировании ребенка неоспоримо. Привлечение молодого поколения является одной из основных функций семьи и одной из главных обязанностей родителей.

Часть родителей не может носить свободно нацелен характер, не является точным. Это значительно вредит воспитанию детей. Особое внимание должно Воспитывая детей на семейные отношения, чтобы разделить. Влияние Семейный поведения, в первую очередь, эмоций и чувств ребенка. В то время как они становятся старше соответствующие одни и те же вещи, в этой ситуации являются персонажами мужского и женского пола, образованного. Спрос связи имеет важное значение в качестве психологических дополнений в формировании личности подростка. Связь детского берет свое начало от хорошего прицеливания, доброго мышления и мировоззрения. Родители должны быть реальным образцом зная связь является одним из важных факторов.

Человеческие жизни под влиянием образования окружения от рождения до смерти. Таким образом, родители должны воспитывать своих детей, что нет какой-либо переобучения, необходимых для них.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor
E.Maqsudov

SALATIN HACIYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 159.9.07

RƏSMLƏRƏ GÖRƏ İNSAN XARAKTERİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: rəsm, emosional vəziyyət, xarakter, həndəsi fiqur, ev rəsmi, çiçək rəsmi

Ключевые слова: рисунок, эмоциональное положение, геометрический фигура, рисунок дома, рисунок цветок

Key words: drawing, emotional state, character, geometrical figure, picture of a house, picture of a flower

Psixoloqlar və qrafoloqlar sübut ediblər ki, insan xarakterini yalnız onun əl yazısına, imzasına görə deyil, həm də müxtəlif rəsmlərə görə də açmaq mümkündür. Vərəq üzərindəki cizma-qara rəsmlər nədən xəbər verir? Telefonla danışarkən, həmsöhbətimizi dinləyərkən, növbə gözləyərkən, mühazirələrdə, müşavirələrdə sıxıntılı anlar keçirərkən, masa arxasında mühüm bir məsələ barədə düşünərkən tamamilə qeyri-ixtiyari olaraq vərəq üzərində bəzi cizma-qaralar edirik. Biri çox insan belə rəsmləri darıxmamaq üçün bir əyləncə hesab edir və buna diqqət yetirmirlər. Halbuki bu cizma-qara rəsmlər insan xarakterinin gizli əlamətlərindən, rəsmi çəkdiyi andakı emosional vəziyyətindən, malik olduğu keyfiyyətlərdən xəbər verir. Bu cizma-qara rəsmlərə əsasən psixoloqlar insanın xarakter xüsusiyyətlərini, əhval-ruhiyyəsini müəyyən edə bilirlər. Burada psixoloqlar institutunda alman alimləri belə bir qənaətə gəlmişdilər ki, cizma-qara rəsmlər çəkərkən insanın daxili aləmi qeyri-ixtiyari olaraq kağız üzərində əks olunur. Bununla da onlar beynimizdəki istənilən fikrin hərəkətlə sonlanması fikrini təsdiq etmiş oldular. İnsanın əlinin altında kağız və qələm olduğu zaman əl bizim arzularımızı, hiss və emosiyalarımızı cizma-qaralar şəklində kağız üzərinə səpələyir. İnsanın sıxıntılı anlarda çəkdiyi cizma-qaraların sayı-hesabı yoxdur. Müxtəlif iclaslarda, müşavirə və mühazirələrdə insan avtomatik surətdə vərəqin bir hissəsini müxtəlif həndəsi fiqurlar, ev, çiçək və quş təsvirləri ilə doldurur. Bəzi insanlar isə qeyri-iradi olaraq insan və ya portret şəkli çəkirlər. Bütün bunlar psixoloqlarda böyük maraq doğurur. Görək, insanların ən çox çəkdiyi rəsmlər nədən xəbər verir?

Ulduz: adətən məğrur insanlar daha çox ulduz rəsmi çəkirlər. Çoxlu sayda kiçik ulduzlar rəsm müəllifinin nikbinliyini əks etdirir. Ulduz rəsmi çəkən insan hörmət görmək və həmişə diqqət mərkəzində olmaq istəyir. Ulduz beş guşəli deyilsə, ondan çoxlu şüalar ayrılırsa, bu insanın nədənsə yüksək dərəcədə mütəəssir olmasından və depressiyadan xəbər verir. Ay və ulduz güclü iradəyə malik olan rəislərin, müdirlərin, ümumiyyətlə başçıların sevimli rəsmidir. Həndəsi fiqurlar: bucaqları, kvadrat və üçbucaqları möhkəm xarakterli insanlar çəkir. Bucaqların çoxluğu insanın həyat və fəaliyyətində daha çox müvəffəqiyyət qazandığını bildirir. Cizma-qaradakı bucaqlar onu göstərir ki, bu insanlar öz hissələrini, fikirlərini gizlətmədən, birbaşa söyləməyi xoşlayırlar. Qarşıya qoyduqları məqsəddən dönmürlər. Əgər bucaqlar bir-biri ilə zəncir şəklində birləşsə bu, insanın xoşlamadığı bir işdən canını necə qurtaracağını bilmədiyini büruzə verir. Adətən hədsiz dərəcədə oyanıq və ehtiyatlıdırlar.

Qəfəs və ya tor şəklindəki cizma-qara rəsmlər xarakterlərinə görə həyəcanlı və qərarlı insanlar üçün əlamətidir. Onlar hər zaman həyatlarını yaxşılaşdırmaq üçün yollar axtarırdırlar. Qəfəsin xətləri nə qədər qalınsa, insanın öz həyatını dəyişdirmək istəyi də bir o qədər böyükdür.

Spiral, çevrə və dalğavari xətlər insanın həyatının çox da asan keçmədiyini göstərir. Çevrə rəsmi çəkən insanlar yaxınlarının və iş yoldaşlarının ona diqqət yetirmədikləri qənaətindədirlər. Çevrələrin çoxluğu insanın qəlbində haqsız incikliklərin çox olduğundan xəbər verir. Dalğavari xətlər mühüm bir problemin həlli yollarını axtaran insanların əhval-ruhiyyəsini xarakterizə edir. Spiral şəkilli buruq xətlər başqalarının problemi ilə ümumiyyətlə maraqlanmayan, başqalarının qayğısına qalmayan insanlar çəkirlər. Bu rəsmlər həm də insanın yüngül dərəcədə emosional böhran yaşadıklarından da xəbər verir.

Xaç şəkilli fiqurların müəllifi isə ona verilmiş işin məsuliyyətinin ağırlığından sıxılmış, bezmiş insanlardır. Bu rəsm həm də insanın hər hansı problemə görə cavabdehlik və yaxın insanlar qarşısındakı günahkarlıq hissini əks etdirir. Şahmat lövhəsi xoşagəlməz və çətin vəziyyətə düşmüş, həyatın dəyərli olduğuna inanmayan insanların əlamətidir. Bu cür ağ-qara rəsmlər həmçinin əhval-ruhiyyəsi aşağı olan insanları təmsil edir. Bu cür rəsm çəkənlərə dözümlü, təkidli və möhkəm olmaq məsləhət görülür. Əgər

yaxın adamlarınızın vəzəq üzərində şahmat lövhələri çəkdiyini görsəniz, onda onun sizin köməyinizə ehtiyacı olub-olmadığı ilə maraqlanmaq lazımdır.

Arı şanı rəsmi çəkən insan sakitçiliyə, harmoniyaya cəhd göstərir və həyatını nizama salmaq istəyir. Dairə gizlilik və qapalılığı simvolizə edir. İnsan öz daxili aləmini gizlədir, başqalarına məlumat vermək istəmir, nəinki kənar insanların, hətta yaxınlarının da onun həyatına və işlərinə qarışmasını sevmirlər.

Pentaqon (düzgün beşbucaqlı) rifah və sağlamlığı simvolizə edir. Rəsmi çəkən həyatda hər şeyin qaydasında olduğunu düşünür və onu daha da möhkəmləndirməyə cəhd göstərir.

Heksaqon (düzgün altıbucaqlı) gözəllik və harmoniyayı, rəsm çəkənin əsl həyatı bərabərliyə nail olmaq istəyini əks etdirir.

Çiçəklər və bitkilər: çiçək, yarpaq, bitki rəsmlərini adətən romantik təbiətə malik insanlar çəkir. Qadının çiçək rəsmi çəkməsi onun həyatında isti münasibətlərin azlığından xəbər verir. Çiçək ləçəklərinin və yarpaqların uclarının iti, sivri olması insanın sakit xarakterli olmadığını və bəzi həyatı situasiyaları dramatikləşdirməyə meyilli olduğunu əks etdirir. Çiçəklər–tənhalıq əlamətidir. Çobanyastığı-laylıqlı cütlüklə qarşılaşmaq ümidi, zəngiçəyi-qəm, kədər, ümitsizlik, qızılgül–iftixar, nəciblik deməkdir. Bir qayda olaraq çiçək rəsmi çəkən insanlar mülayim təbiətli olur və insanlara köməklik etməyi sevir.

Heyvan rəsmləri: İstənilən qanadları gərilməmiş quş və ya yelpikvari üzgəcləri olan balıq rəsmi müəllifin xarakterində yüngüllük, oynaqlıq xüsusiyyətlərinin olduğunu göstərir. Quş rəsmi təkcə insanın məqsədlə bağlı niyyətlərini deyil, həm də insanın xarakter xüsusiyyətlərini əks etdirir. Kiçik quş sınaq olunanın sentimental təbiətə malik olduğunu bildirir. Qartal, qırğı, qarğa insanın qəzəbli, döyüşçü ruhlu olduğunu əks etdirir. Uçan quş (qağayı, qaranquş və s.) insanın xülyapərəst biri olduğunu xəbər verir. Tovuz quşu, xoruz məğrurluq əlamətidir. Vağ, dövəquşu iftixar, təkəbbür əlamətidir. Suda qu quşu iftixar və özünü göstərə bilmək qabiliyyətini əks etdirir.

Əgər insan hər hansı bir heyvan rəsmi çəkibsə və bu heyvan hansısa xüsusiyyətinə görə insanı xatırladırsa, bu həmin insanın uşaqlıq dövrünün xüsusiyyətlərini özündə saxladığını büruzə verir. Bu cür rəsmlər adətən yeniyetmələrə məxsus olur. Çəkilməmiş heyvan rəsmləri insanları, həmin heyvanların nağıllardan bizə məlum olan keyfiyyətlərinə əsasən xarakterizə etməyə əsas verir. Məsələn, tülkünü-kimisə aldatmaq istəyən, canavarı-kimdənsə qisas almaq fikrində olan, şiri-özünü başqalarından üstün tutan, dovşanı isə başqalarından kömək, qayğı gözləyən insanlar çəkir.

Ev rəsmləri: Xüsusilə ev rəsmində hasarın quruluşuna, istilik sobalarının borularına, evin pəncərə və qapılarının formalarına və yerləşmə yerinə əsasən rəsm müəllifi haqqında çox şey söyləmək olar. Ev rəsmləri insanın müdafiə olunmaq tələbatını əks etdirir. Adətən ev rəsmi tənhə, evdəki rahatlıqdan, hərərətdən, səliqə-səhmandan məhrum olan insanlar çəkir. Bəzən ailəli, lakin öz həyatından narazı olanlar da ev rəsmi çəkir. Ev rəsmi çəkən bütün insanlar olduqca səliqəli olur. Onlar qayda- qanunu, nizam-intizamı hər kəsdən çox sevir. Səliqəli rəsm evdə hər şeyin qaydasında olduğunu, səliqəsiz layihələr isə insanın öz evində xoşbəxt olmadığını göstərir. Təpə üzərində yerləşdirilmiş ev, hər şeydən öncə insanın tənhə olduğundan xəbər verir. Çox mərtəbəli bina evləri-bu cür ev rəsmi insanın qapalı, ünsiyyətsiz, problemlərini özləri həll edən, heç kimlə bölüşməyən olduğunu söyləməyə əsas verir. Mərtəbələrin çoxluğu insanın sirlərinin dərinliyindən xəbər verir. Kiçik və alçaq evlər- problemlərdən yorulmuş insanı əks etdirir. Dam örtüyünün daha alçaq olması yorğunluğun daha çox olduğunu göstərir. Belə insanlar keçmişlə bağlı xoş bir təəssüratlarının olmamasına baxmayaraq, keçmişə xatırlamağı sevir. Belə xatırlamalar daha çox ətrafdakıların onlara mərhəmət göstərməsi çağırışına bənzəyir. Geniş kənd evi yaşayış yerinin genişləndirilməsinin zəruriliyini, ailə qurmaq, uşaq böyütmək tələbatını əks etdirir. Evin ətrafında hasar çəkilməsi insanın qapalı olmasına işarə edir. Əgər hasar kollar və nazik ağaclardan ibarətdirsə, bu insanın başqa insanlara inamını ifadə edir. Hasarın daha alçaq olması insanın bir o qədər ünsiyyətli və səmimi olduğunu göstərir. Eyvanı və çəmənləri (gül-çiçək, göldə ördəklər) olan ev fantaziyaların zənginliyini ifadə edir. Belə insanlar adətən tənhə insanlardır və yalnız öz fantaziyaları ilə təsəlli tapırlar. Ətrafında ağaclar çəkilməmiş ev insanın yaxın adamlara qayğı göstərdiyini ifadə edir. Ağacın qol-budağının çoxluğu insanın daha çox qayğıkeş olduğundan xəbər verir. Böyük pəncərələri olan ev insanın açıq ürəkli və səmimi olduğunu, bir və ya bir neçə kiçik pəncərə və pəncərədə şəkəllərin olması isə insanın xarakterində qapalılığın, paxıllığın, komplekslərin olduğunu əks etdirir. Qapısı ortada yerləşdirilmiş ev insanın mehriban, güləruz, səmimi və qonaqpərvər olduğunu göstərir. Evdə eyvan rəsmi çəkilməsi insanın daha da geniş qəlbi olmasından xəbər verir. Açıq qapı ünsiyyətlilik, örtülü qapı isə qapalılıq əlamətidir. Qapının evin yan tərəfində yerləşdirilməsi insanın ehtiyatlılığını və insanlarla asanlıqla əlaqəyə girmədiyini göstərir. Çəkilməmiş ev rəsmində tüstüsüz boru və ya bu boruların

ümumiyyətlə olmaması-məyusluq, ümitsizlik, ünsiyyətdə quruluq, həssaslığın olmaması əlamətidir. Tüstü çıxan boru isə evdəki rahatlıqdan, səliqə-səhmandan, insanın geniş qəlbli olmasından xəbər verir. Kərpiclə hörülmüş boru isə insanın nikbin olduğuna işarədir.

İnsan fiqurları: Çəkilməmiş sifət rəsmindəki ifadə-rəsm çəkənin əhvalını və ya xarakterini təyin etmək üçün ən yaxşı vasitədir. Profildən çəkilməmiş sifət rəsmi insanın içəqapanıq olduğunu göstərir.

Əlbəttə, bütün mümkün ola biləcək rəsmlər bu nümunələrlə bitmir. Hər bir rəsm insan xarakterinin fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirdiyinə görə, bu rəsmlərin rəsmiləşdirilməsindən çox şey asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. L.Əmrahlı. Psixoloji xidmət. III kitab. Psixodiagnostika. Bakı, 2014
2. Райгородский Д. Я. Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характеров. Самара: Бахрах, 1997
3. www.5ka.ru

РЕЗЮМЕ

Салатын Гаджиева

Определение человеческого характера по рисунком

В статье говорится о связи нарсованного изображения с эмоциональным состоянием, характером человека. В статье тоже говорится что часто, слушая собеседника, ожидая в очереди, сидя на занятиях, мы что-то чертим, рисуем, закрашиваем. На это почти никто не обращает внимания: обычное развлечение. Чтобы не было так скучно. Тем не менее. Рисунки могут многое сказать о характере человека, его предпочтениях и состоянии. Психологи давно подтвердили, что по рисункам можно многое узнать о человеке. Здесь важно всё: и что человек рисует, и в какой части расположено его произведение и какой у него размер и цвет.

Многие психологи считают, что такое простое занятие, как рисование, помогает преодолеть рассеянность без вреда для выполнения основной задачи. Рисуя, мы лучше концентрируемся на скучных задачах.

ABSTRACT

Salatin Hajiyeva

Determining of the man's character according to drawings

Determining of the man's character according

The article deals with the emotional state and character of the man in connection with his (her) drawings. It is shown in the article that we often draw something or paint something when we listen to our interlocutor, sit at the lessons, seminars, at some wearisome consultations or speak on the phone. Some people consider it as an entertainment done not to be bored and they do not pay attention to this. But these drawings, scratch-and-whites are able to say much about the character and emotional state of the man.

For many years the psychologists have affirmed that it is possible to say much about the people by analysing their drawings. Here the measure, colour and place of the drawing in the leaflet has a great importance, too. Most psychologists consider that to draw such kind of drawings help to overcome problems like forgetfulness, inattention and the man can pay much attention to the solved matter.

Generally if the man draws something or paints something it informs that he (she) is falling into a difficult state or joined to a risky job.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov

UOT: 398

NAXÇIVAN AŞIQLARININ YARADICILIĞINDA ESTETİK TƏRBIYƏNİN TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: aşıq, lirik poema, estetik təhsil, təhsil prosesi, yaradıcılıq, bayatı qoşma, gəraylı

Key words: ashug, lyrical poems, aesthetic education, teaching process, creativity, bayati, goshma, gerayli.

Ключевые слова: нахчыванские ашуги, эстетическое воспитание, ашугская среда, баяты, гошма, герайлы, внутренняя красота человека.

Estetikanın əsas mahiyyəti estetik tərbiyə, estetik inkişaf, estetik şüur, estetik ideal və s. məfhumlarla sıx bağlıdır. “Elmin bu sahəsi təbiət və cəmiyyət hadisələrində olan gözəlliklərin xüsusiyyətlərini öyrənir” (2, s.375). Estetik tərbiyə də təbiət və cəmiyyət hadisələrinin gözəlliklərini öyrənən estetikaya əsaslanır. “Təbiət və cəmiyyət gözəlliklərini müxtəlif təzahür formalarında duymaq, qavramaq, düzgün başa düşmək, sevmək, qiymətləndirmək, həyatı gözəllik qanunları əsasında qurmaq prosesi estetik tərbiyə adlanır...” (3, s.379). Etnopedaqoji estetik gözəllik kateqoriyası da ayrıca bir elm sahəsi sayıla bilər. Bu sahədə də təbiət və cəmiyyət həyatındakı hadisələrin gözəllikləri və onların xüsusiyyətlərinin etnopedaqoji istiqamətdə öyrənilməsi estetik tərbiyənin komponentlərindən biri sayılır. Xalq müdrikləri ta qədim dövrlərdən başlayaraq təbiət və cəmiyyət həyatındakı gözəllikləri duymuş, bu gözəlliklərdən estetik zövq almışlar. Odur ki, milli-mənəvi şüurumuzda olan estetik gözəllik anlayışları folklorumuzun ayrı-ayrı janrlarına da sirayət etmiş və etnopedaqogikada estetik tərbiyənin əsas məzmununa daxil olmuşdur.

Ali məktəbdə “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, həmçinin “Pedaqogika” fənninin tədrisində estetik tərbiyə məsələləri də xüsusi yer tutur. Bizim mövzu ilə bağlı tədqiqat obyektimiz Naxçıvan aşıqlarının yaradıcılığında estetik tərbiyə ilə bağlı olduğundan bunun ali məktəbdə tədrisi məsələlərindən bəhs edəcəyik.

Bu mövzunu tədris edən müəllim tələbələrə izah etməlidir ki, insanın estetik tərbiyəsi Naxçıvan folklorunun əsas janrlarından olan aşıq yaradıcılığında da xüsusi yer tutur. Xalq aşıqları öz yaradıcılıqlarında belə bir estetik qənaətə gəlmişlər ki, zahiri və daxili gözəllik kateqoriyası olmadan gözəllik estetikasının dərki mümkün deyildir. Odur ki, “kənül sevən göyçək olar” müdrik xalq estetikasına söykənən etnopedaqogika folklorun müxtəlif janrlarında, eləcə də aşıq yaradıcılığında el gözəllərinin zahiri və batini gözəlliklərinin təsvirinə üstünlük vermiş və bunu estetik tərbiyənin mərkəzi mövzusunə çevirmişlər. Çünki “xalq pedaqogikası materiallarında həyatdakı gözəlliklərdən insan gözəlliyi ön plana çəkilir. Azərbaycan xalqı insanı “dünyanın əsrəfi”, gözəlliyi isə onun “baş tacı” hesab etmişdir” (4, s.230).

Müəllim dərstdə mövzunun tədrisində Naxçıvan aşıq mühitinin tədqiqi məsələlərinə də yeri gəldikcə səyahət etməlidir. Məsələn, müəllim dərstdə yığcam şəkildə deyə bilər ki, Naxçıvan aşıq mühiti ilə əlaqədar aparılan elmi tədqiqatlarda XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq Naxçıvanda bir çox el aşıqlarının fəaliyyət göstərməsi və XIX-XX əsrlərdə Naxçıvan aşıq mühitinin geniş vüsət alması göstərilir və vurğulanır ki, “bunların bir qismi Naxçıvan kəndlərinin yerli aşıqları, digər bir qismi isə Cənubi Azərbaycandan, İrəvan mahalının Sisyan və Darabas bölgələrindən gəlib Şərur, Şahbuz və Ordubad ərazilərində məskunlaşan xalq aşıqları” (5, s.15) olmuşlar.

Naxçıvanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən Ululu Kərim, Dəvəçi Heydər, Aşıq Məmmədcəfər, Aşıq Molla İsmayıl, Aşıq İsmi, Aşıq Cəfər, Aşıq Həsənalı, Aşıq Nəcəfəli, Aşıq Abbas Dəhri, Sərraf Qasım, Güllalı Məmməd, Aşıq Əli Xanxanım oğlu, Aşıq Fətullah, Aşıq Yamin Sail, Aşıq Nabat, Aşıq Yusif, Aşıq İslam, Aşıq Hidayət, Aşıq Teymur və başqa xalq aşıqları öz yaradıcılıqlarında tərbiyə mövzularına üstünlük vermiş, ağıl və əxlaq tərbiyəsinə, fiziki tərbiyəyə, əmək tərbiyəsinə və estetik tərbiyəyə dair dəyərli fikirlər söyləmişlər. Xüsusilə irsiyyət, mühit, didaktika, əxlaq, gözəllik və estetik tərbiyə mövzuları bu aşıqların yaradıcılığında daha qüvvətli olmuş və üstünlük təşkil etmişdir.

Bu cür elmi izahdan sonra müəllim estetik gözəllikdən yazan pedaqoq-alimlərin fikirlərinə də səyahət edə bilər və belə bir elmi izahat verə bilər ki, hörmətli alimlərimizdən prof. Əliheydər Həşimovun və prof. Fərahim Sadiqovun birgə yazdıqları “Azərbaycan xalq pedaqogikası” kitabında xalq pedaqogikasında insan gözəlliyini səciyyələndirən əlamətləri iki qismə ayırırlar. “Onların bir qismi insanın zahiri görkəminə, digər

qismi isə batini aləminə” (4, s.230) aid edilir. Bu mənbədə “fiziki cəhətcə sağlamlıq, cəldlik, qüvvətlik, mina gərdən, sərv qamət, əzalardakı təndürütlük, simmetriya, incəlik, zəriflik, xətti-xal, gül camal, üzün xoş rəngi, sifətin xoş ifadəsi, yeriş və hərəkətlərdəki ritm, gözəl geyim və s.” (4, s.230) insan gözəlliyinin zahiri əlaməti kimi təqdim olunur və bu əlamətlər daha çox qadınlara xas olan gözəllik keyfiyyətləri kimi verilir, həmçinin xalq pedaqogikasının “folklor nümunələrindəki fikir, mülahizə və təsəvvürlərə istinad etməklə” (4, s.231) qadınlara məxsus gözəllik ideali aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilir: “Gözəl qadında boy – uca; dəri – bəyaz və hamar; göz – qara və ya ala; dişlər – sıx, ağ; burun, döş, ağız, əl və ayaqlar – balaca; hörüklər və qollar – uzun; alın və sinə – geniş; tel, dodaq, dil, bel və barmaqlar – nazik; kirpik və qaş – qara; yanaqlar – qırmızı ... olmalıdır. Həm də bütün bu əzalar arasında hökmən sıx qarmoniya olmalıdır.

Gözəl qadının geyimi, yerışı, duruşu, baxışı da incə, zərif və gözəl olmalıdır” (4, s.231).

Qeyd olunan mənbədə qadına xas olan daxili gözəllik əlamətlərinə isə aşağıdakılar aid edilir: “Ağıllı, kamallı, mərifətli, həyalı, ismətli, xoşrəftar, mehriban, ədəb-ərkanlı və şirindil olmaq, fədakarlıq, mərdlik, qəhrəmanlıq, insanpərvərlik, xeyirxahlıq, alicənablıq və i.a.” (4, s.231). Bunlar isə estetik tərbiyənin məzmununa daxildir.

Bu elmi izahatdan sonra müəllim deyə bilər ki, folklor materiallarında qadın gözəlliyini səciyyələndirən bu estetik gözəllik əlamətləri Naxçıvan folklorunun müxtəlif janrlarında tərənnüm edildiyi kimi, Naxçıvan aşuqlarının yaradıcılığında da genişliyi ilə tərənnüm olunur və estetik tərbiyənin daxili məzmununu müəyyən edir.

El qızlarına xas olan və estetik tərbiyəni şərtləndirən estetik gözəllik əlamətləri, yəni gözəlin hörüklərinin uzunluğu, dərisinin bəyazlığı, onun ağca maya olması Naxçıvan aşığı Ululu Kərimin Şahbuzun Keçil kəndinin qızlarının zahiri gözəlliklərinin təsvirinə həsr etdiyi gəraylısında öz estetik təsvirini tapmışdır. Elə buradaca müəllim öz fikirlərini möhkəmləndirmək üçün Naxçıvan aşuqlarının yaradıcılığında nümunələr verə bilər. Məsələn, belə bir nümunə vermək olar:

Gözəlləri bölük-bölük,
Dörd bir yanında var hörük,
Bilməm maraldı, ya əlik,
Qız Keçilin yaylağında (5, s.23-24).

El qızlarının zahiri gözəlliyinin təsviri və bu gözəlliyin insan qəlbində yaratdığı estetik zövq Aşiq Molla İsmayılın aşiqanə qoşma və müxəmməslərində də tərənnüm olunur. Həm də aşığın şeirlərində verilən insan gözəlliyi “təbii varlıqlarla, maddi cismlərlə əlaqələndirilir” (4, s.236):

Qaşları qaradır, gözləri xumar,
Darayıb tellərin, veribdi tumar.
Xudam yaradıbdır hamısını təyyar,
Açılan baharın lalası gəlin,
Bu axar suların sonası gəlin (5, s.31).

Aşığın qoşmalarında da estetik gözəllik atributları təbii varlıqlarla əlaqələndirilir və gözəlin zahiri gözəlliyi quşlar aləmi ilə – tovuz quşunun və laçının təbii gözəlliyi ilə qarşılaşdırılır:

Bir tovuz geyimli, laçın bəzəkli,
Yayındı gözümdən, gedəcək oldu,
Nakam İsmayılın ağlar didəsi
Şahbuzu sellərə verəcək oldu (5, s.35).

Bu nümunələrdən sonra müəllim belə bir şərh apara bilər ki, estetik gözəllik hissləri aşılardan bu təsvirdən görünür ki, “təbiət gözəlliklərini yüksək qiymətləndirən xalq həmin gözəlliklə insan gözəlliyi arasında yaxınlıq görmək istəmiş və öz həyatlarını təbii gözəlliklərə ahəngdar şəkildə qurmağa səy etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, aşiq qoşmalarında təsvir olunan el gözəlləri ceyrana, marala, sonaya, gülə, bülbülə və s. bənzədilir. Bu cür bənzətmələr təbiət gözəllikləri ilə insan gözəlliyini vəhdətdə götürən Naxçıvan aşuqlarının yaradıcılığında estetik zövqün təsir gücünü artırdığı kimi, estetik tərbiyənin aşılmasını da bir o qədər təsirli edir.

İnsan gözəlliyinin real təbiət gözəllikləri ilə bədii vəhdətdə təsviri Aşiq Cəfərin qoşmalarında da əsas yer tutur. Aşığın qoşmalarının birində təbiətə xüsusi yaraşlıq və gözəllik verən Araz çayının gözəlliyi el qızlarının gözəllikləri ilə qarşılaşdırılır:

Qızlar durub xan Arazın başında,
Eybi yoxdur kirpiyində, qaşında.
Həddi-buluğ, on dörd-on beş yaçıında,
Sanasan dağların maralı kimi (5, s.38).

Arazın dörd yanı sır ilə buzdu,
Kimisi gəlindi, kimisi qızdı.
Başına döndüyüm qız ala gözdü,
Könlümü eylədi qaralı kimi (5, s.39).

İnsan gözəlliyinin təsviri ilə təbiətin füsunkarlığının, gülün, çiçəyin, bülbülün gözəlliyinin vəhdətini Sərraf Qasım da eyni estetik məftunluqla tərənnüm edir:

Al-əlvandı gülüm də,
Nəğməkar bülbülüm də,
Gözəllər var elimdə,
Biri-birindən gözəl,
Arı arından gözəl.

Pedaqoq-alimlərin fikrinə görə, "...şəxsiyyətində fiziki-təbii gözəlliklə intellektual-əxlaqi gözəlliyin vəhdətini təcəssüm etdirən adam, sözün həqiqi mənasında, əsl gözəldir" (4, s.233). Bu prinsipdən çıxış edərək qeyd etməliyik ki, Naxçıvan aşığılarının yaradıcılığında el qızlarının təsvir və tərənnümündə onların zahiri gözəllikləri ilə yanaşı, batini gözəlliklərinin təsvirinə də yer verilir. Bu gözəllər ismətli, həyalı, zərif, incə və utancaq şəkildə təsvir olunur. Dəvəçi Heydərin qoşmalarında bir-birinə qovuşan iki sevgilinin utancaqlığı batini, mənəvi gözəllik kimi təqdim olunur:

İki sevgi bir araya gələndə,
Sanasan behiştə güllər açılır.
Bir-birinə nazü qəmzə edəndə,
Utana-utana dillər açılır.

Bu iki sevgilinin batini gözəlliyi ilə onların zahiri gözəlliyi arasında uyğunluq və harmoniya vardır. Qoşmanın sonrakı bəndindən məlum olur ki, aşiqin tərəf müqabili olan bu gözəl ağıl-kamallı, ədəb-ərkanlı, ismətli, həyalı və utancaq olduğu kimi, həm də zərif estetik zövqə malikdir. Onun el gözəllərinə məxsus geyim tərzisi, zahiri gözəlliyi vardır. Əynində atlas zər-zibası, boynunda qızıl həmayili olan bu gözəl ona məftun olmuş aşiqə xüsusi həzz və ya estetik zövq verir:

Atlas zər-zibadan geyib əyninə,
Qızıl həmayili salıb boynuna.
İstədim ki, əl uzadam qoynuna,
Öz-özünə düymələri açılır (5, s.39).

Gülalı Məmmədin aşiqanə qoşmalarında batini gözəlliyin estetik duyumu ilə təbiət kultunun estetik gözəllik atributları paralel şəkildə təqdim olunur. Belə ki, qoşmada təsvir olunan sevən aşiq batini cəhətdən kamil və mənəviyyatca gözəldir. Bu batini gözəllik aşiqdə o qədər qüvvətlidir ki, o hətta "ağ əlləri bağda gül ilə oynayan" (Bu da gözəllik estetikasıdır) sevgilisini şirin dil ilə danışdırır və özünü sevgilisinə qurban edir. Mənəvi gözəlliyə malik olan bu aşiqin dili ilə təbiət gözəllikləri də estetik gözəlliyin və estetik dərkən əsas atributlarından biri kimi verilir:

Ağ əllərin oynar bağda gül ilə,
Dindirərəm səni şirin dil ilə,
Qapında əylənib qallam il ilə,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum.

Bahar olcaq bağçanıza bar gələr,
Payız olcaq dağınıza qar gələr,
Səndən ayrı düşmək mənə ar gələr,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum.

Naxçıvan aşığılarından Aşiq Əli Xanxanım oğlunun estetik gözəllik anlayışına münasibəti daha real və həyatidir. Aşiqin qoşmalarında zahiri gözəllik əlamətlərinə xas olan, elin adət-ənənəsinə və milli koloritinə uyğun olan qadın geyimi gözəlliyi estetik təsvir obyektinə kimi verilir. Aşiqin bu cür estetik təsvir üsulunda milli gözəllik atributları əsas götürülür və bu təsvir estetik tərbiyənin aşılmasına xidmət edir:

Məxmər çuxa geyib, ucu dizindən,
Doymaq olmur bunun ala gözündən.
Bir gözəl törəyib Urum qızından,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar.

Qoşmada aşiqin estetik gözəllik kateqoriyasına münasibəti də ifadə olunmuşdur. Aşığa görə, insan gözəlliyini örtmək, yaşırmaq, onu daldalayıb gizlətmək olmaz. Çünki insan həyatı gözəlliklərdən

zövq almaq üçün yaranmışdır. “Gözəllik baş tacıdır”. Bu “taca” malik olmaq üçün adam həyatın bütün sahələrində olan gözəllikləri qavrayıb dərk etməyi, ... ondan zövq almağı” (4, s.313) bacarmalıdır. Məhz bu baxımdan, qoşmada təsvir olunan Rum gözəlinin zahiri gözəlliyi həyatı gözəllik kateqoriyasının tələbi mövqeyindən mənalandırılmışdır.

Qoşmada Aşıq Əli estetik gözəllik anlayışına ictimai-sosial tələblər, ailə münasibətləri mövqeyindən də qiymət verir. Aşığa görə, insanda estetik hiss yaradan, ona estetik həzz verən həqiqi el gözəlləri öz ülvi gözəlliklərinə görə hürr yaşamalı, bu gözəllərin tərəf müqabilləri onların gözəlliyini qiymətləndirməli, onların qədir-qiymətini bilməlidirlər. Lakin bəzən estetik cəhətdən kamil olmayan, həqiqi gözəlliyi dərk etməyənlər bu gözəlliyi əldə etsələr də, onu qiymətləndirməkdən, qədrini bilməkdən uzaq olurlar. Xalq pedaqogikasında estetik tərbiyə bunu qəbul etmir və estetik naqisliyi qınayır. Aşıq Əli də məhz bu mövqedən çıxış edərək “məxmər çuxalı”, “gözəl bilərzikli”, zərif bir gözəlin mənəviyyatca öz tayına deyil, gözəlliyə biganə olan bir nadana – xoryada qismət olmasına təəssüfünü bildirir:

Məxmər çuxa geyib, qolları nazik,
Dəstinə yaraşır gözəl bilərzik.
Veriblər xoryada, olubdu yazıq,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar.

Naxçıvan aşıqlarının yaradıcılığında el gözəllərinin həm zahiri, həm də batini gözəlliklərinin bu cür emosional təsvir və tərənnümü estetik tərbiyənin məqsədinə xidmət edir. Bu bədii-estetik təsvir və səciyyələndirmə yolu ilə insanda estetik hisslər yaradılır, insani gözəlliklər qavranılır və bədii təsvirdən alınan həzz və ya estetik zövq formalaşdırılaraq inkişaf etdirilir.

Müəllim dərstdə aşıq yaradıcılığının gənc nəslin tərbiyəsində əhəmiyyəti məsələsinə də toxunmalı və deməlidir ki, aşıq yaradıcılığında aşılana estetik tərbiyə öz mövzularına və təlqin etdiyi yüksək mənəvi ideyasına görə daha çox yeni yetişməkdə olan gənclər üçün əhəmiyyətlidir. Çünki gənclərin sevilə sevilməyə və estetik gözəlliyin sirlərini dərk edib qavramağa və gələcək ailə həyatlarını gözəllik qanunları əsasında qurmağa daha çox ehtiyacları vardır. Lakin gənclər üçün aparılan estetik tərbiyə hərtərəfli olmalı, yalnız aşıq yaradıcılığı ilə məhdudlaşmamalıdır. “Estetik tərbiyə işi elə qurulmalıdır ki, ... (gənclər – M.Q.) eyni zamanda həm incəsənətin müxtəlif növləri ilə... məşğul olsun, həm də geyimdə, məişətdə, əməkdə, davranış və münasibətdə gözəllik qanunları ilə hərəkət etsin” (4, s.316). Şübhəsiz ki, aşıq yaradıcılığı da estetik tərbiyənin məzmununa daxil edildikdə bu tərbiyə daha məzmunlu olur və gənclərdə estetik gözəllik qanunlarının dərkini daha da sürətləndirir. Bunun üçün gənclərə estetik tərbiyənin digər vasitələri ilə yanaşı, aşıq poeziyasının aşıqanə məhəbbət mövzuları da öyrədilməlidir. Çünki bu cür mövzularda bilavasitə estetik gözəllik qanunları əsasında sevmək və sevilmək estetikası aşılır. Aşıq yaradıcılığında təlqin olunan təmiz sevgi münasibətlərini, estetik gözəlliyi mənimsəyən gənclər özlərini bu poeziyanın lirik qəhrəmanlarına bənzətməyə çalışır və özləri də estetik gözəlliyə və təmiz sevgiyə münasibətdə bu ədəbi qəhrəmanların yolu ilə getməyi üstün tuturlar. Odur ki, aşıq yaradıcılığında aşılana estetik gözəlliklər və təmiz sevgi ideali gənclər üçün həm də nümunə məktəbi olur.

Aşıq şeirlərində təcəssüm etdirilən gözəlin zahiri gözəllik atributları, yəni gözün badamı, gərdənin mina, sağ və solun şüşə kimi ağ-appaq, püstanın rəna (gözəl) olması və zahiri geyim tərzinin estetik cəhətdən gözəlliyi, şübhəsiz ki, hər bir gəncin diqqətini çəkir, onda estetik hiss yaradır və o, bu gözəlliklərdən həzz və ya estetik zövq alır. Beləliklə, bu yolla hər bir sevmək və ailə qurmaq ərəfəsində olan gəncə müəyyən estetik tərbiyə aşılır.

Aşıq yaradıcılığından hər bir gənc (istər oğlan, istərsə də qız) öz sevgilisinə qarşı müsbət əxlaq və davranış qaydalarını da öyrənir. Sevdidiyi gözəli naz-qəmzəli görmək, bu gözəllik ədasını layiqincə qiymətləndirmək, onun dərdinə yanmaq, kədərinə şərik olmaq kimi batini gözəllik əlamətləri aşıq şeirinin əsas aparıcı mövzularındandır. Batini gözəllik əxlaqını və davranış xüsusiyyətlərini əxz edib mənimsəyən hər bir gənc sevdidiyi gözələ qarşı həssas olur və sevgilisinə qarşı hər zaman qayğıkeşlik göstərir. Bu isə gənclərdə həm gənclik çağlarında, həm də gələcəkdə qurulacaq ailə münasibətlərində qarşılıqlı sevgi və qayğıkeşlik yaradır. Estetik tərbiyənin bu məzmunu ilə bağlı müəllim nümunələr deyib fikirlərini möhkəmləndirməlidir. Məsələn, müəllim dərstdə nümunə gətirmək üçün deyər bilər ki, Aşıq Əli Xanxanım oğlunun yaradıcılığında aşağıdakı tərbiyəvi motivlərlə qarşılaşırıq:

Səni ağlar gördüm, dərdim çoxaldı,
Qədəm basıb, sən bu yana xoş gəldin.
Ağlama, amandır, yarılır bağrım,
Həkimdən, loğmansan, cana xoş gəldin.

Müştaqam əzəldən ala gözünə,
Şəhdü şəkərinə, şirin sözünə.
Naz-qəmzə qıl, günəş doğsun üzünə,
Gözüm baxsın zənəxdənə, xoş gəldin.

Göründüyü kimi, bu qoşmada həm zahiri, həm də batini gözəllik əlamətləri estetik gözəlliyin əsas meyarı kimi verilmişdir. Qoşmada təsvir olunan aşiq sevdiyi gözəlin ala gözünə, şirin sözünə (ağıl-kamalına), naz-qəmzəsinə, zənəxdənə, bir sözlə, onun zahiri gözəllik əlamətlərinə məftundur. Bu aşiq həm də öz sevgilisi kimi, daxili gözəlliyə, xoş rəftara, qayğıkeşliyə də malikdir. Çünki o, sevgilisini ağlayan gördükdə dərdi çoxalır, bağı yarılr, onu şən gördükdə isə dərdi azalır, qəddi düzəlir. O hətta sevdiyi gözəlin qədəmlərinə də qurban olmağa hazırdır.

Eyni gözəllik atributlarına Aşiq Fətullahın qoşmalarında da rast gəlirik. Lakin Aşiq Fətullah təbiət gözəllikləri ilə insan gözəlliyinin atributlarını bədii vəhdətdə verir. Bu qoşmalarda da zahiri və batini gözəlliyin vəhdəti estetik tərbiyənin əsas meyarı kimi verilir:

Dindirsen can deyə, cana can düzə,
Hər vaxt aşıqının cəbrinə dözə.
Yanaqlar piyalə, dodaqlar məzə,
Onda işvə, qəmzə, naz istər könlüm.

Fətullah mayıldı cığalı telə,
O qaymaq dodağa, o şirin dilə.
Xoş yeriyə, xoş danışa, xoş gülə,
Bu nişanlar onda düz istər könlüm.

Bu cür nümunələrdə müəllim mənəvi gözəllik məsələlərinin izahına da yer verməli, fikirlərini şeir nümunələri ilə təsdiqləməlidir. Məsələn, müəllim deyə bilər ki, bu bədii-estetik təsvirlə yanaşı, Aşiq Fətullah gözəlin batini kamilliyinə, onun mənəvi aləminin gözəlliyinə daha çox üstünlük verir və estetik tərbiyədə ağıl və kamalı əsas götürür:

Qədrini bilənsən gövhər, zərin də,
Qızılgül əlində, cığa sərində,
Ağlın, huşun, söz-söhbətin yerində,
Afərin səndəki kamala, gözəl.

Şübhəsiz ki, aşiq yaradıcılığında insani gözəllik atributlarının bu cür bədii-estetik təsvirinin aşılınması estetik tərbiyə üçün əhəmiyyətli olub, gənclərin gözəllik idealını və əxlaqını formalaşdırır.

Müəllim dərstdə aşiq yaradıcılığında Vətən təbiətinin tərənnümü məsələlərinə də yer verməli və bunun estetik tərbiyədə rolundan da söz açmalıdır. Məsələn, müəllim dərstdə belə bir təhlil apara bilər ki, aşiq yaradıcılığında geniş yer utan «...təbiət gözəlliklərindən də estetik tərbiyə məqsədi ilə istifadə» (4, s. 324) olunur. Doğma vətən torpağının təbii gözəlliklərini sevmək, bu gözəlliklərin insana zövq və fərəh verən bir nemət olduğunu dərk edib onu qorumaq ekoloji tərbiyənin obyektivi olduğu kimi, estetik tərbiyənin də əsas obyektlərindən biridir. Təbiət gözəllikləri ilə bağlı bu prinsip estetik tərbiyə ilə ekoloji tərbiyənin vəhdətini tələb edir.

Aşiq yaradıcılığında təbiət gözəlliklərinin təsvir və tərənnümü estetik tərbiyə ilə sıx bağlıdır. Bu poeziyada verilən peyzaj lirikası insanda təbii gözəlliklərə vurğunluq hissi yaradır və ona xüsusi estetik zövq verir. Lakin aşiq yaradıcılığı bədii ədəbiyyat olduğu üçün ondan alınan zövq real təbii gözəlliklərdən, yəni təbiətdəki dağların, yaşıl çəmənlik və ormanların, gül-çiçəklərin, şırıltı ilə axan şalalələrin, zümzüməli bulaqların, ceyran-cüyürlərin, bər-bəzəkli quşların, müxəlif heyvanlar aləminin gözəlliyindən alınan zövqə bərabər deyildir. Çünki pedaqoji-estetik fikirdə sübut olunmuşdur ki, incəsənət əsərlərində, eləcə də bədii ədəbiyyatda və aşiq poeziyasında təsvir olunan təbiət gözəllikləri “əks etdikləri təbiət hadisələrindən gözəl ola bilməz...; insan həyatda olan hər hansı güldən və ya çiçəkdən yaxşı gül və ya çiçək xatırlaya bilməz” (2, s.375). Lakin buna baxmayaraq estetikə daxil olan bədii ədəbiyyat və o cümlədən aşiq poeziyası da estetik tərbiyənin aşılınmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Estetik hiss və ləzzət incəsənət əsərlərinin və bədii ədəbiyyatın digər növləri ilə müqayisədə aşiq poeziyasında daha güclüdür. Çünki bu poeziya estetik tərbiyənin aşılınması baxımından təbiət gözəlliklərinin təsvirinə aid zəngin material verir. Bu cəhətdən Naxçıvan aşıqlarından Ululu Kərimin və Aşiq Cəfərin peyzaj lirikası daha təsirli estetik tərbiyə aşılayır.

Ululu Kərimin bir gəraylısında Şahbuzun Keçil kəndinin təbiət gözəllikləri nəzmə çəkilir. Aşığın yaratdığı bədii tablo insana xüsusi estetik zövq verir və onda təbiət gözəlliklərinə məftunluq hissi yaradır:

Ay ağalar, möcüz gördüm,
Mən Keçilin yaylağında.
Süsən, sünbül, tər bənövşə,
Qız Keçilin yaylağında.

Yaz olar, çıxallar dağa,
Bulud oynar, hava yağa.
Kəsəllər qurban sadağa,
Qız keçilin yaylağında (5, s.23).

Təbiət gözəlliklərinin təsviri Aşıq Cəfərin yaradıcılığında da yer tutur. Aşığın peyzaj lirikasına həsr etdiyi bir qoşmasında vətən təbiətinin füsunkar mənzərələri, Ələyəz dağının əzəməti, Sarı yalın gül-çiçəyinin gözəlliyi, kəklik və bülbüllərin xoş avazı nəzmə çəkilib, təbiət hadisələrinin təsvirindən estetik təsir gücünə malik bədii tablo yaradılır.

Axşam üstü qoyun gəlir sağına,
Müştaqıyam Ələyəzin dağına.
Duman çöküb yalın solu, sağına,
Heyran eyləyibdi bu dağlar məni.

Sürü qalxır Sarı yaldan yuxarı,
Səs salıbdı bulaqların axarı,
Gül-çiçəklər xatırladır baharı,
Mehman eyləyibdi bu dağlar məni.
Usta Cəfər güvənir öz sazına,
Aşıq olub baharına, yazına.
Bülbülün, kəkliyin xoş avazına
Qurban eyləyibdi bu dağlar məni.

Naxçıvanın təbiət gözəllikləri içərisində Batabat yaylağının xüsusi yeri vardır. Aşıq İslamın “Batabat” rədifli qoşmasında Naxçıvanın Şahbuz bölgəsində yerləşən Batabat yaylağının təbii mənzərələri, oradakı Zor bulağın, yaraşlıq dağların gözəllikləri tərənnüm olunur:

Bulaqlar yığılıb sənin yanına,
Gözəllər gəlirlər hər oylağına.
Zor bulağı yenə saldım yadıma,
Səndən doymur mənim gözüm, Batabat.

İslam deyər bulaqlarda gözüm var,
Ta əzəldən söhbətin var, sözün var,
Yaraşlıq dağların var, düzün var,
Xəstə tapar burda dözümlü, Batabat.

Bu nümunələrdən sonra müəllim fikirlərini bu cür yekunlaşdırıb bilər: Estetik tərbiyə ilə bağlı olan bu nümunələr təsdiq edir ki, Naxçıvan aşıqlarının yaradıcılığında estetik tərbiyə mövzuları geniş yer tutmuşdur. Bu mövzuların gənc nəsə aşılınması onların estetik şüurunun və estetik dünyagörüşünün formalaşmasında xüsusi pədaqoji əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, I c.. Əcəmi, Naxçıvan, 2010
2. Kazımov N. Məktəb pədaqogikası, Çəşioğlu, Bakı, 2002
3. Həsənov A., Ağayev Ə. Pədaqogika (Dərslük), Nasir, Bakı, 2011.
4. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pədaqogikası, Ratronat, Bakı, 1993
5. Namazov Q., Qədimov Ə. XIX əsr Naxçıvan aşıq müyiti, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXIII, AMEA-nın Folklor İnstitutu, Bakı, 2011.

РЕЗЮМЕ

Махджабин Гадимбейли

К преподаванию эстетического воспитания в творчестве Нахчыванских ашугов

В статье впервые рассматриваются вопросы преподавания эстетического воспитания в творчестве нахчыванских ашугов.

Автор, ссылаясь на стихотворения лирического содержания творческих народных ашугов, творивших в нахчыванской ашугской среде таких, как Ашуг Улулу Керим, Ашуг Молла Исмаиль, Ашуг Джафар, Ашуг Девечи Гейдар, Ашуг Гюлалы Мамед, Ашуг Али Ханханум оглу, Ашуг Фатуллах, Ашуг Ислам, привлекает к анализу вопросы преподавания эстетического воспитания, характеризует их воспитательные направления.

В статье анализируются и оцениваются разно содержательные баяты, гошмы и герайлы, имеющие лирические формы указанных ашугов в связи с преподаванием нравственного и эстетического воспитания.

Автор в статье на основе методических приемов характеризует привлечения к преподаванию тем, посвященных воспеванию внутренней и внешней красоты человека, находящихся широких мест в творчестве нахчыванских ашугов.

ABSTRACT

Mahjabin Gadimbayly

On teaching aesthetic education in the creativities of Nakhchivan ashugs

The article firstly deals with the issues of teaching aesthetic education in the creativities of Nakhchivan ashugs. The author referring to the poems of lyrical context by the creative folk ashugs like Ululu Kerim, Ashug Mollah Ismayil, Ashug jafar, Devechi Heidar, Gulaly Mammad, Ashug Ali Khankhanum oghlu, Ashug Fetullah, and Ashug Islam analyzes the issues of teaching aesthetic education and specifies their educational direction.

The paper analyzes and appreciates the moral educational issues fostered on people by aesthetic education in the poems written in different lyrical forms like bayati, goshma, gerayli of different context by the above mentioned folk ashugs in connection with teaching process.

The author specifies the involvement of topics which describe the external and internal beauty of people in the lyrical poems which hold a broad place in the creativities of Nakhchivan ashugs and explains the special place of these poems in the educational process on the basis of methodical ways.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov

RUHƏNGİZ ƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ruhangiz-1981@hotmail.com

UOT:37.01

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN ÜMUMİ TƏHSİL, MƏKTƏB, TƏLİM MƏSƏLƏLƏRİ VƏ MƏTBUAT HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏRİ

Açar sözlər: M.S.Ordubadi, təlim, təhsil, "Əxtər" məktəbi maarifçilik ideyaları,

Key words: M. S. Ordubadi, training, education, enlightenment ideas of "Akhtar" school

Ключевые слова: M.C.Ордубади, учеба, творчество, просвещенские идеи школы «Ахтер»

Məmməd Səid Ordubadi publisistik yazılarında bir böyrü üstə yatmaqdan tənqişən və gərnəşərək o biri böyrü üstə yatmaq xəyalına düşən həmvətənlərini dərin təəssüflə təsvir edirdi. Ordubaddan "İrşad" qəzetinə göndərdiyi məqalələrdən birində millətini sevən Hüseyn Sultanın şəhərdə məktəb açdırmasından bəhs edərək yazırdı ki, Hüseyn Sultanın vəfatından sonra məktəb də "vəfat etdi". İllər keçdi, zəmanə dəyişdi, adamlar həyata yeni nəzərlə baxmağa başladılar. Müsəlmanlar isə "köhnə hamam, köhnə tas rolunu götürüb həmsayələrin istehzaları altında insan ağıladan bir komediya" oynamaqda davam etdilər. Fəal molla-nəsrəddinçi və vətənpərvər maarifçi olan M.S.Ordubadi yeni dərs üsuluna biganə qalanları tənqid etməklə yanaşı məktəblərin maddi-texniki bazasının yaradılmasına mane olan ünsürləri də məzəmmət edirdi. Səid imzası ilə yazdığı "Ömrü vahi" məqaləsində deyilirdi ki, yerli bəylər, əyanlar və tacirlər məşvərət edib qıraətxana və məktəb tikdirməyi qərara aldılar. Amma vədlərinə xilaf çıxdılar, balaların gələcəyini düşünmədilər. Gənc nəslə xoşbəxtlik arzu edən humanist maarifçi mənasız dini tədris üsullarını, mədrəsə müəllimlərinin savad və bilik etibarını ilə məhdudluğunu nəzərdə tutaraq yazırdı: "...Ayna ürəkli uşaqlarımız xərəbə məscidlər guşəsində toz-torpağın, bitərbəyət müəllimlərin tərbiyəsi altında böyürləri üstə sıxılıb guya təhsiləlm edirlər" [2, s.13].

M.S.Ordubadi 1908-ci ildə dərc etdirdiyi bir xatirəsində uşaqların təlim və tərbiyəsi ilə maraqlanmayan, məktəblər açmaq işinə yardım göstərməyən sərvətlilərə qarşı kəskin hücumu keçirdi. O, ötən illəri, Ordubadda Məhəmməd Tağı Sidqinin təşəbbüsü ilə açılan "Əxtər" məktəbi, sonra müəllimlərin vəbadan vəfat etməsini, pedaqoq-alim Sidqinin Naxçıvana köçməsini, beləliklə də məktəbin qapanmasını xatırlayır. Məktəb bağlanan gün şagirdlərin necə pərişan olduğunu, pəncərədən boylanıb yazı taxtasına baxa-baxa göz yaş axıtıldığını, köhnəpərəstlərin isə həmin günü bayram kimi qeyd etdiyini ürək yandıran ifadələrlə təsvir edirdi. Xatirədə deyilirdi ki, "Şərqi-Rus" qəzeti çıxandan bəri məktəb açmaq barədə bir çox məqalə dərc olunmuş, məktəbsiz uşaqlar dəfələrlə öz dərdlərini yazıb "İrşad" və "Həyat" qəzetlərinə göndərmişlər, ancaq bu təşəbbüslərin heç biri fayda verməmişdir. Maarifçi "Məktəb xatirəsi" adlı publisistik yazısında dövlətliləri məktəb açmaq üçün vəsaiti əsirgəməməyə çağırır, bütün həmvətənlərinə üz tutaraq deyirdi: "Qardaşlar! Günü günə, saati saata satmaq əbəsdir. Məktəb bu gün açılsa, sabahdan nə qədər nəfli olduğunu cümləmiz düşünürük" [227, №25].

Xalq maarifinin ehtiyacları üçün kifayət qədər vəsait ayrılmaması, gənc nəslin təhsil və tərbiyəsinin acınacaqlı vəziyyətə düşməsi qabaqcıl ziyalıları qəzəbləndirsə də zülmət səltənətindən çıxış yolu görünürdü. Doğrudur, Azərbaycanada hökumət hesabına müəyyən qədər ümumtəhsil məktəbi açılmışdı, amma bunlar zəhmətkeş balalarının ən cüzi hissəsini qəbul edə bilirdi. Belə bir şəraitdə məktəb təhsilinin kütləviliyindən danışmağa dəyməzdi.

Keçmiş sovet hakimiyyəti qələbə çaldıqda sonra xalq maarifi yeni inkişaf və tərəqqi yoluna qədəm qoydu. Bu yolda inamla addımlamaqdan ötrü ciddi səylər göstərməli, əsaslı tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilməli idi. Odur ki, mətbuat səhifələrində çıxış edən molla-nəsrəddinçi publisistiklər, pedaqoqlar və digər maarif xadimləri qarşıda duran vəzifələrə diqqət yetirməyi başlıca vəzifə sayırdılar. M.S.Ordubadi "Maarif dünyamızda" sərlövhəli məqaləsində yazırdı: "Tərəqqimiz yolunda olunan təşəbbüslər ciddi, maarifimiz uğrunda atılan qədəmlər qətidir. Elm-maarifin nəşrinə dair Maarif Komissarlığı əlindən gəldiyi qədər çalışır, sənəlik, altı aylıq, bəlkə üç aylıq kurslar və mütəəddid ibtidai və edadi məktəblər də açır" [85].

Bununla belə, Maarif Komissarlığına təklif olunurdu ki, qısa müddətli müəllimlik və musiqi kurslarının işini yaxşılaşdırın, proqramların təkmilləşdirilməsi qayğısına qalsın.

M.S.Ordubadi öz yazılarında məktəblərin vəziyyətinə toxunaraq sinifdən və məktəbdənkənar işlərin canlandırılması, məktəblərin bacarıqlı kadrlarla möhkəmləndirilməsi, lazımı avadanlıq və cihazlarla təchiz edilməsi, qəzalarda yeni məktəblər açılması, mükəmməl tədris proqramlarının tətbiqi üçün təkliflər irəli sürürdü. Qəzetlərdə dərc olunan “Sinif xətt-hərəkətimiz lazımmıdır?!” , “Tam vaxtıdır”, “Maarif xadimlərinin müsavirəsi” sərlövhəli baş məqalələrində, “Yeni iqtisadi siyasət və maarifimiz” sərlövhəli məqaləsində və digər yazılarında bu barədə ətraflı danışılır.

Heç bir şeydən korluq çəkməyən, bütünlüklə təchiz və təmin edilmiş məktəblər yaratmaq fikrini dönə-dönə nəzərə çatdıran Məmməd Səid Ordubadi şagirdlərə əmək təlimi verilməsini, kənd məktəblərində təcrübə məşğələlərindən ötrü torpaq sahəsi ayrılmasını, fənn kabinetləri və laboratoriyalar açılmasını zəruri hesab edirdi. O, yerli maarif orqanlarını müəllimlərə həssaslıqla yanaşmağa, bu nəcib tərbiyəçilərin ehtiyaclarını təxirsiz ödəməyə çağırır, müəllimlərin hörmət və nüfuzunu artırmaq, səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün görülməli olan tədbirlərdən söz açırdı.

M.S.Ordubadi xalqın gələcəyi və ümidi sayılan uşaqların qayğısız və şən böyüməsini, hamılıqla təhsilə cəlb olunmasını arzulayıb, bu istiqamətdə görülən işlərin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə çalışırdı. “Məktəb və cocuqlara yardım!” məqaləsində yazırdı ki, hakimiyyət var qüvvəsini sərf edərək zəhmətkeş xalqı işıqlı gələcəyə aparmaq istəyir, bundan ötrü isə “məktəb və məktəblərin içində qiymətli üzük qaşları kimi parlayan cocuqlar lazımdır”. Hökumət onları mühafizə etmək üçün heç nəyi əsirgəməmiş, bütün müəssisələrin ehtiyac içində olduğu vaxtlarda belə “istiqlal və mədəniyyətimizin yeni əkilmiş toxumlarını” qayğı ilə göyərtdir, indi işə daha çox can yandırmaq tələb olunur, çünki “məktəblərə yardım məsələsinin bir saat təxirə salınması gələcəkdə bizi bir il geri ata bilər” [86].

Yardım həftəsinin başlanğıcında, 1921-ci il dekabrın 23-də “Kommunist” qəzetində dərc olunan “Bu gün” məqaləsində və iki gün sonra çıxan “İctimai düşüncələr”də [15] maarifçi həmin fikri inkişaf etdirir, bütün vətəndaşları ictimai düşüncə ilə hərəkət etməyə, “istiqlal çiçəkləri olan balaları hifz etməyə” səsliyərdi.

Bir müddət sonra, 1923-cü ilin fevralında qışın soyuğu və aclığın çəngəsində qalmış uşaqlara növbəti yardım həftəsi münasibəti ilə dərc olunan “Sahibsiz balalara yardım həftəsi” məqaləsində yenə Ordubadinin ürək çırpıntıları və həyəcanlı səsi eşidilirdi. On-on beş il əvvəl ümitsizliklə dövlətçilərə ağız açıb onları insafə gətirmək istəyən maarif dostu indi ölkənin əsil sahiblərini, ən çox etibar etdiyi doğma adamları yardıma haraylayırdı: “...bu bədbəxt balaları köhnə dünya öz xaraba hasarlarının altında bizə irs buraxıb getmişdir. Bu gün özünü yeni dünya və yeni bir məişət içində hiss edən Azərbaycan xalqı əski xarabalığı təmirə başladığı vaxt gərək əvvəlcə onun pərişanlıqları altında çapalayan ac balaların səsinə eşitsin, anlara atalıq və hamillik yardımını versin” [87].

Məktəblərdə dərslərin üç növbədə keçirilməsindən, şagirdlərə sinifdən xaric işlər üçün imkan verilməməsindən bəhs edən “Məktəb həyatından” sərlövhəli səmimi məqaləsində (88) pedaqoq dərəcə gedən uşaqları “zəhmət gününün ilk xəbərçiləri” adlandırırırdı.

Sovet hakimiyyəti illərində də təhsilə göstərilən ögey münasibət Ordubadinin gözündən yayınmamışdır. Ancaq bütün bunlara rəğmən o, gələcəyə ümidlə, nikbin, optimist baxışla baxırdı. Göstərirdi ki, uzaq qəzalarda və qaranlıq kəndlərdə yoxdan yaradılmış məktəbləri ən çətin şəraitdə belə yaşatmağa və maliyyə cəhətdən təmin etməyi istəsə bacara bilən Kommunist Partiyası bütün ölkədə savadsızlığı ləğv etmək vəzifəsinin öhdəsindən bacarıqla gələcəkdir.

Məmməd Səid Ordubadinin təhsili hamı üçün zəruri sayması, ümumi icbari təhsilə keçilməsi ideyası dünyanın bir sıra böyük pedaqoqlarının ümumi təhsil haqqında ideyaları ilə səslişir. Təsədüfi deyildir ki, böyük çex pedaqoqu Yan Amos Komenski «yalnız varlıların və adlı-sanlı şəxslərin uşaqları deyil, əksinə, hamı, adlı-sanlılar, adsız-sansızlar, varlılar və yoxsullar, oğlanlar və qızlar bütün şəhərlərdə və qəsəbələrdə, kəndlərdə və kəndciklərdə bərabər olaraq məktəbə cəlb edilməlidirlər» deyirdi. Böyük fransız materialist filosofu Deni Didro nəinki ümumi, hətta icbari təhsil ideyasını da müdafiə edirdi. Hələ vaxtilə Azərbaycanın böyük mütəfəkkir dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadə, şairin müasiri görkəmli müəllim pedaqoq Fərhad Ağazadə və başqaları da ümumi icbari təhsilə böyük əhəmiyyət vermişlər. Lakin Məmməd Səid Ordubadi islahatlar yolu ilə ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsini tələb edən M.F.Axundzadədən, F.Ağazadədən fərqli olaraq öz ideya və nəzəriyyəsinin həyata keçirilməsi üçün tələb edilən konkret imkanları nəzərə almırdı. O, yaşadığı quruluş daxilində həmin məsələlərin həyata keçirilməsini ancaq arzu edirdi. Bu isə hələ cüzi miqdar məktəblər açılmasına belə imkan verməyən Rusiya imperiyasında mümkün deyildi. Məmməd Səid Ordubadi bir maarifçi kimi dərk edə bilmirdi ki, siyasi hakimiyyəti xalq öz əlinə almayınca ümumi icbari təhsildən danışmaq mənasızdır.

«Dövrün görkəmli maarifçi və pedaqoqları, ziyalıları mətbuat səhifələrində çıxış edərək məktəb və

mədrəsə təliminin forma və məzmununda əsaslı dəyişikliklər aparmağı tələb edirdilər» Belə tələblərə qoşulanlardan biri də görkəmli pedaqoq Məmməd Səid Ordubadi idi. Savadsızlığın ləğvində yeni tipli məktəblərin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Buna görə də o, dini məktəbləri və onun təlim-tərbiyə sistemini tənqid edir, mühüm elmi müəssisə kimi qiymətləndirdiyi məktəblərdə dinin tədrisinə etiraz edirdi. Şair-müəllim insanı buxovlayan, elmin inkişafına mane olan dini və onun tərəfdarlarını tənqid edərək elmlə dinin daban-dabana zidd olduğunu göstərirdi: «İbtidai məktəb proqramı olduqca təmiz, qollanışlı, aydın, qalay və mənfəətli olmalıdır. Xurafata, mövhumata aid süprüntüləri mümkün mərtəbə siniflərə buraxmamalıdır. Əvvəldə girmiş olsa da süpürüb təmizləməyə diqqət və qeyrət etməlidir» (16, c.4, s.207) - deyə dini elmdən ayırırdı. Belə fikir yürüdü ki, din pərdəsi altında hər cür dinsizlik edən savadsız din xadimləri insanların başlarını «hər dürlü» mövhumat ilə doldururlar. Ona görə də şair xalqı elmin inkişafına mane olan haqq söz deyənə «kafir» adlandıran, elmin qatı düşməni olan din firıldaqçılarını inanmamağa çağırırdı. Xalqı aldadan, var-yoxdan çıxaran, cəhalətdə saxlayan şəxslər yetişdirən «mollaxana»lara qarşı amansız olmağı təbliğ edirdi. Məmməd Səid Ordubadi bir qisim əhalinin məktəblərin qayğısına qalmadıqlarını, məktəblərə laqeyd münasibət bəsləndiyini, «təlim və tərbiyə» dedikdə ilk növbədə məktəblərin, məktəb otaqlarının nəzərdə canlandığını qeyd edərək yazırdı: «Təlim və tərbiyə məsələsində ilk nəzəri-diqqətə alınacaq nöqtə məktəblərdir, məktəb otaqlarıdır. Məktəblər, səhhəti ixlal etməyəcək dərəcədə havadar, uca yerlərdə yapılmalıdır. Pis, murdar, üfunətli yerlərdən uzaq olmalıdır. Xəstəxana, həbsxana, məzaristan kimi yapı (bina)lara yaxlaşmamalıdır. Xırıltı, gurultusu çox olan mövqelərə yanaşmamalıdır. Məktəb binaları mümkün dərəcədə geniş yerlərdə vaqe olmalı, rütubəti çox olan yerlərdən həzər edilməlidir. «Günəş girməyən yerə təbiələr girər» məsəli məşhəri-ələmdir. Buracıqda bir az haşiyə çıxmaq istəyirəm. «Rütubət» sözü «tərbiyə» kəlməsini düşündükcə Naxçıvandakı «Məktəbi-tərbiyə» ilə onu istila edən müzirri - səhhət rütubəti xatırlamaq bir dürlü əldən gəlməyir. ...Xaricdən şəhərə varid olmuş bir səyyah-zavallı məktəbin divarlarına göz gəzdirmək olsa (yarım arşın qədər) xəcalətdən tərləmiş olduğunu müşahidə edər»

Məmməd Səid Ordubadi yeni üsullu məktəbləri təbliğ etməklə kifayətlənmir, o həm də təlim, sistemini yaxşılaşdırmaq qayğısına qalır, vətən övladlarından elmi dünyagörüşə malik saf mənəviyyətli, vətəninin, xalqının azad gələcəyini düşünən inkişaf etmiş şəxslər yetişdirməyi arzu edirdi. Bunun üçün Məmməd Səid Ordubadi məktəblərdə təlimin keyfiyyətini yüksəltməyi vacib sayırdı. Onun şagirdlərdə əqli və əxlaqi inkişaf etdirən əsas vasitə hesab edərək, bu işi müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti kimi başa düşürdü. O yazırdı ki, «...bir neçə il sonra təhsili-ibtidainin istər qız, istər oğlan üçün məcburi tutulacağı şübhəsizdir. Lakin bizim istədiyimiz kimi deyil. Ümumrusiya türklərinin səmimi dostu «Pruşkeviç»lərin istədiyi kimi olacaq, indi xanım qızlar milli məktəblərdə ana dilini oxuyub öyrənməsələr, yaxud ata-anaları tərəfindən məhrum edilsələr, bir-iki il sonra zor ilə, qəhr ilə oxumağa məcbur olacaqlar» (16, c.4, s.201).

Göründüyü kimi, artıq Ü.Hacıbəyovun sözləri ilə desək, 1905-1906-cı illərin təsirləri Azərbaycanda tərəqqi və təkamül mənbələrini yaratmışdı. Bu tərəqqi-təkamül mənbələrindən saçılan işıqların dairəsi hər il getdikcə böyüyüb cəhalət qaranlığının ən uzaq guşələrini işıqlandırır (83, №135, 1915).

Məmməd Səid Ordubadi qabaqcıl maarif xadimi kimi, xalqın maariflənməsi, cəhalətdən xilas olması yollarını gənc nəsilə görürdü. Məmməd Səid Ordubadi istər dini məktəblərdə, istərsə də məscidlərdə və məbədlərdə «elm və fəzilət» adı ilə xalqı aldadıb «əxlaq dərəsi» verən bir «sürü meymun»ları, yalançı din dəllallarını kəskin tənqid edir və onları ifşa edirdi.

Məmməd Səid Ordubadinin mövhumat əleyhinə mübarizəsi onun istər iri həcmli əsərlərində, istərsə də xalq maarifi ilə əlaqədar əsərlərində və publisist yazılarında öz əksini tapmışdır. Ordubadinin yaradıcılığında yalançı din əleyhinə mübarizədə insanın ruhu, əqli və mənəvi keyfiyyətləri, təbii hissləri və ehtirasları, inam və etiqadı üzvü bağlılıqla tərənnüm edilir, insani keyfiyyətlərə yiyələnməyin müstəqim yolu dəqiq göstərilir. Şair-müəllim «elm-ürfana», «əqli-mərifətə» (13, c.1, s.195) yiyələnməyin yollarını mədh edərək, insan həyatının gözəlləşdiriləcəyinin yəqinliyinə möhkəm inanır və poeziyanın zirvəsində «kamil və aqil bəşər» ideyasını əbədiləşdirirdi.

Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığında ağılla qəlb, dinlə idrak arasında yaradılmış süni uçurumlardan doğan əksliklər, sosial problemlər, despotizmin tənqidi, mövcud üsuli-idarənin mahiyyəti, sxolastik təlimin məzmunundan doğan ağır nəticələr dərinə əks etdirilir, ictimai zülmə və sinfi bərabərsizliyə qarşı aparılacaq mübarizənin əhəmiyyəti qeyd edilir, ictimai zülmə elm və idrakın qüvvəsi ilə üstün gəlməyin mümkünliyü göstərilir. Ordubadi istəyirdi ki, məscidlər, məbədlər öz yerlərini kitabxanalara, məktəblərə versin, «fəzlü mərifət günəşi» parlasın, insanlar mədəniyyətə qovuşsunlar.

Məmməd Səid Ordubadinin ehtiraslı təbliğatçılıq fəaliyyəti onun maarifpərvər ideyaları ilə sıx bağlı olmuşdur. Böyük sənətkarın maarifçilik görüşlərində elm, məktəb, sxolastik təlim, tədris və s.

məsələləri əsas yer tuturdu. Ordubadi öz fikirlərini daha geniş təbliğ etmiş, köhnə biliklərlə «cocuqları zay edən» sxolastik məktəblərin və onların təlim-tərbiyə üsulunun əleyhinə çıxmışdır.

Məmməd Səid Ordubadinin fikrincə, insan nə qədər öyrənir, nə qədər oxuyursa yenə azdır. Buna görə də gecə-gündüz oxumaq və hər şeydən xəbərdar olmaq lazımdır ki, Vətənə xidmət etməyin əsl yolunu axtarıb tapasan. Həyatda elə adamlara rast gəlmək olur ki, onlar azacıq bilikləri ilə fəxr edib, hər şeydən xəbərdar olduqlarını söyləyirlər.

Məmməd Səid Ordubadiyə görə, insan bütün elm sahələrini öyrənməkdə çətinlik çəkir. Bunu nəzərə alaraq o, hər bir adama yalnız öz meyli və marağına görə müəyyən sahə seçib öyrənməyi məsləhət görürdü. Məmməd Səid Ordubadinin maarif və məktəb, elm və idrak, bilik və insan haqqında olan fikirləri publisistik yazılarında geniş yer tutur. Bu əsər maarif və məktəb tariximizi öyrənmək baxımından zəngin mənbələr hesab oluna bilər. Şair elm, bilik, təlim və tərbiyəyə malik olanları hər şeydən əziz tutur və onları «Azərbaycanın maarif zülmətində nur» adlandırır. «İşdə üstün gəlir zülmətə nur» - deyən Ordubadi «nur»un şöləsinin yayılacağına dərinləndirirdi.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz şer və publisistik yazılara pedaqoji cəhətdən diqqətlə yanaşdıqda Ordubadinin şagirdlərə və müəllimlərə bəzi pedaqoji tələblər verdiyini də müəyyənləşdirmək olur.

- Hər bir şagirdin evdə tədris guşəsi olmalıdır;
- Şagird tədris əşyalarını, məktəb formasını səliqəli və təmiz saxlamalıdır;
- Hər bir şagird evə verilmiş tapşırıqlar üzərində müntəzəm işləməli, dərslərini təkrar etməli, öyrənməlidir;
- Hər bir şagird məktəbə səliqəli məktəb formasında getməli, dərslərinə gecikməməlidir;
- Hər bir şagird məktəbdə həyatı və əməli əhəmiyyəti olan dərslərə və təbiət elmlərinə xüsusi diqqət yetirməlidir;
- Hər bir şagirdin məqsədi elmlərə sahib olmaqla gələcəkdə xalqa, vətənə xidmət etməkdən ibarət olmalıdır;
- Hər bir müəllim də öz növbəsində şagirdlərinə xüsusi qayğı ilə yanaşmalı, onların təlim-tərbiyəsi qeydinə qalaraq elmə, təhsilə, məktəbə həvəs oymalıdır;
- Müəllim təlimin keyfiyyətini yüksəltmək uğrunda mübarizə aparmalı, təlim prosesində şagirdləri fəal iştirak etdirir.

Məmməd Səid Ordubadi təlim prosesində müəllim və şagirdləri ünsiyyətdə götürdüyündən onu təkcə müəllim fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırmayıb, ata-anaların da bu işə cəlb olunmasını təbliğ edirdi. Məmməd Səid Ordubadi məktəbin, elm öyrənməyin və öyrətməyin sadəcə qarşısı deyildi. O, qabaqcıl bir müəllim kimi təlim prosesində uşaqlara müəyyən elmi biliklər verməyi, təbiət və cəmiyyətin müxtəlif hadisələri haqqında onlarda elmi dünyagörüşün formalaşmasını, idrak qabiliyyətlərinin inkişafını təmin etməyi əsas götürürdü. Məmməd Səid Ordubadi bir müəllim kimi təlimin bu cəhətini yazmış olduğu əsərləri vasitəsilə ödəməyə çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Y., Həbibov İ. Qanlı sənələr. "Vətən səsi" qəzeti, 1992 fevral, 6 fevral
2. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. II kitab, Bakı: Yazıçı, 1985, 732 s.
3. Ordubadi M.S. Əsərləri, I cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 448 s.
4. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991, 144 s.
5. Ordubadi M.S. Seçilmiş şeirlər və hekayələr. Bakı: Azərənəşr, 1951, 183 s.
6. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992, 140 s. http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/azbooks/eb-az_05092012_04.pdf

ABSTRACT

Ruhangiz Aliyeva

Mammad Said Ordubadi's views on the comprehensive education, school, training issues and press

The article studies the worthwhile philosophical heritage of Mammad Said Ordubadi, the prominent Azerbaijan educator. It reflects the great educator's struggle against ignorance and illiteracy in his works which he considered to be the enemy of the people. In his works M. S. Ordubadi touched upon the issues, like illiteracy, backwardness and ignorance which were specific for that time in Azerbaijan in great sorrow and challenged people to fight against it, too.

In the years when he was still a student in the school "Akhtar" which was very popular at that

time, M. S. Ordubadi published his poems in which he called people to open their eyes to the world thanks to M.T.Sidgi. He was not only a simple Gerald of school, teaching and studying. As he considered the teaching process as a communication between teachers and students, he didn't limit this process as a teacher activity; he also propagated the involvement of parents in this process. As a poet and a writer and as an intellectual man of his time, he always popularized enlightening in his works. In his article "Omru vahi" he sorrowfully reflected the demand of the people for school and education in his time. M.S.Ordubadi was a real patriotic Azerbaijan educator.

As a leading teacher, he supported to give students certain scientific knowledge, forming their scientific outlook about the different events of nature and society and providing the development of their cognitive abilities in the teaching process. As a teacher M. S. Ordubadi tried to meet this demand of his people by his works.

РЕЗЮМЕ

Рухангиз Алиева

Размышления Мамед Саида Ордубади об общем просвещении, школе, вопросах обучения и о прессе

В статье повествуется об окружающем Мамеда Саида Ордубади обществе – видного просветителя, поэта, писателя, драматурга Азербайджана, о роли этой среды в его творчестве, и о просветительской политике, которую вел Ордубади для своего народа.

Творчество любой литературной личности формируется в общественно-исторической и литературно-культурной обстановке, которая способствует его становлению.

В детстве и в подростковые годы на развитие мировоззрения М.С.Ордубади на здоровых основах, в правильном направлении, особенно в шлифовании художественного вкуса действовал фактор, которым являлись стихи. Они являлись пропагандирующим звеном свободного мышления, автором которых был заведующий школы «Ахтер» Мамед Таги Сидги.

Во времена учебы в школе «Ахтер» встреча Ордубади с людьми разного мировоззрения и убеждения серьезно подействовала на его морально-духовное воспитание и расширение кругозора. Надо также отметить роль этой школы в посвящении службе обществу выдающихся в последующих периодах личностей, которые прославились в различных сферах деятельности. Мамед Саид Ордубади показал, что если хотите увидеть в будущем сыновей отчизны умными, образованными, морально чистыми, правдивыми, любящими своей народ патриотами, вырастающими настоящими личностями, тогда вместо безразличия надо постоянно уделять им внимание, отрывать их от неверного пути, суметь их вернуть на правильное русло, беречь от вредных влияний общества, правильно направлять и воспитывать, объясняя все. В такой обстановке мы обеспечим будущее Родины и народа.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov

SEVİNC ORUCOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
orucova.sevinc@mail.ru

UOT: 37.03

UŞAQLARIN SOSIALİZASIYA PROSESİNDƏ AİLƏ MÜHÜM AMİL KİMİ*Açar sözlər: sosializasiya, psixoloji təsir, ailə, mühüm amil, proses.**Key words: socialization, psychological impact, family, main faktor, process.**Ключевые слова: социализация, психологическое воздействие, семья, важный фактор, процесс*

Ailə kiçik sosial qrup olaraq, öz üzvlərinin təbii həyat üçün vacib tələbatlarını təmin edir, birbaşa qarşılıqlı münasibətlər üçün şərait yaradır, öz üzvlərinin sosial təcrübələr, sevgi, bağlılıq və bir-biri üçün məsuliyyətlik hissləri vasitəsilə sosiallaşdırır.

Elmi ədəbiyyatda sosializasiya anlayışı müxtəlif mənalarda şərh olunur. “Böyük izahlı psixoloji lüğət”in müəllifi Artur Reber göstərir ki, “Sosializasiya elə bir prosesdir ki, fərd onun vasitəsilə biliklər, dəyərlər, sosial vərdişlər və sosial həssaslıq əldə edir və bundan ona cəmiyyətə inteqrasiya etməyə, orada özünü lazımı şəkildə aparmağa imkan verir ciddi şəkildə desək, bu tərif bütün yaşlardan olan insanlara eyni səviyyədə şamil edilə bilər, ən həqiqi mənada, sosializasiya həyat təcrübəsidir. Lakin bu termindən daha çox elə prosesləri nəzərə çatdırmaq üçün istifadə olunur ki, onların vasitəsilə uşağa cəmiyyətin dəyərləri və özünün sosial rolları öyrədilir” (3). Professorlar Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadənin fikrincə, “Sosializasiya qrup normaları və sərvətlərinin verilməsi prosesidir. Onun qaynaqları, ilk növbədə, ailə ilə, ata və ana ilə bağlıdır” (2). Demək olar ki, bu prosesdə ailə özünəməxsus əvəzolunmaz yer tutur. Heç şübhəsiz ki, uşaqların sosializasiyası üçün ailə ən mühüm mikromühitdir.

Ailə öz üzvlərinin iqtisadi, sosial və fiziki təhlükəsizliyini, azyaşlılara, qocalara və xəstələrə qayğıni təmin edir, uşaqların sosiallaşması üçün şərait yaradır, ən əsası isə üzvlərini birgəlik hissləri ilə birləşdirərək, həyatın çətinliklərini, uğurlarını bir-biri ilə bölüşmək imkanı verir. Məhz ailə həmişə əhali artımını təmin edərək, nəsillər arasında əlaqə yaratmaqda əsas vasitədir. Bununla bərabər ailə çox mühüm bir funksiyani- sosializasiya funksiyasını yerinə yetirir. Sosializasiya sayəsində insan əşyalar aləmini, mənəvi həyat sferasını, müəyyən idrak, sosial rol, sərvət meylləri, stereotip və yönəliş normalarını mənimsəyir, artıq sosiallaşmış fərd kimi aktiv yaradıcı fəaliyyətə qoşulur. Deməli, əslində ailənin alternativini yoxdur, yəni o, həmişə öz sosial funksiyasını yerinə yetirəcəkdir. Çünki uşaq yalnız ailədə dünyaya gəlir və əsasən ailənin köməyi ilə sosiallaşaraq insani mahiyyət kəsb edir. Uşağın doğulması və tərbiyəsi, gündəlik problemlərin həlli ilə bağlı ənənəvi funksiyalarla yanaşı, ailə müasir həyatın tez-tez dəyişilən, gözlənilməz şəraitində öz üzvlərini çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə, yaşamağa kömək edən etibarlı psixoloji sığınacaq rolunu oynayır. “Ailə insan üçün psixoterapevtik mühitdir” –söyləyən prof Ə.Ə.Əlizadənin fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil (4). Ailədaxili münasibətləri müstəqil olaraq tənzim etməklə, ailə özünün yaşaması və kamil şəxsiyyət tərbiyə etməsi üçün böyük məsuliyyət daşıyır.

Məlumdur ki, ailə və ailədaxili münasibətlər nisbətən fərdi-psixoloji, qapalı sistemdir. Ailə zaman və məkan amillərindən asılı olduğu kimi, həm də cəmiyyətdə baş verən müxtəlif qəbili sosial proseslərdən, iqtisadi və mənəvi psixoloji şəraitdən və.s. asılıdır. Buraya hər bir xalqın etnik xüsusiyyətləri, adət-ənənələri də ciddi təsir göstərir. Başqa sözlə desək sosial-siyasi, maddi-iqtisadi, mədəni, mənəvi-psixoloji şəraitlərdə dəyişməsi bilavasitə cəmiyyətin əsas özəyi olan ailədə öz əks-sədasını tapır və bu yolla uşaqların sosializasiya prosesinə həlledici təsir göstərir. Yəni, ailənin, ailə münasibətlərinin mühüm cəhətlərindən biri onun yaşam səviyyəsinin cəmiyyətdən asılılığıdır.

Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə haqlı olaraq qeyd edirdilər ki, Azərbaycan ailəsinin bənzərsiz dəyərlərində uşaqların tutumlu yeri var. Evin bərkəti ağsaqqalında, nuru körpəsindədir– deyib, ata babalarımız. Ailənin obyektiv mərkəzi uşaqlarla bağlıdır. Ana da onlar üçün yaşayır, ata da (2). Əfsuslar olsun ki, müasir Azərbaycan ailələrinin bir çoxuna bu fikri şamil etmək olmaz. Ailənin maddi və yaşayış çətinlikləri, sosial və psixoloji problemləri, ailədə sabitliyin olmamasına, ailədaxili münasibətlərin pozulmasına gətirib çıxarır ki, burada da diqqətdən kənar qalan uşaqlar olur. Bir çox hallarda uşaqlar valideynlərlə çox az ünsiyyətdə olurlar. Valideyn övlad münasibətləri bu səbəbdən dəyişikliyə uğramağa başlayır. Məsələn, artıq valideyn sözü, onun özünəməxsus mənəvi dəyərləri uşaq üçün önəm kəsb etmir. Belə olduqda əlverişli sosializasiya mühitindən danışmaq qeyri mümkündür.

Uşaqların sosializasiyası prosesinə mane olan digər bir amil də boşanmadır. Ə.Əlizadə yazırdı: boşanma tək cəsarət və arvadın deyil, həm də uşaqların faciəsidir. Boşanma nəticəsində minlərlə uşaq atalı-analı yetimə çevrilir. Boşanma ailənin özəyini təşkil edən insan münasibətlərini, ər-arvad, ata-oğul, ata-qız, ana- uşaqlar arasındakı münasibəti pozur. Uşaqlar çox vaxt ana ilə yaşasalar da valideynlərin istər məhkəməyə qədərki, istərsə də məhkəmədən sonrakı dövrdə həddi- hüdudu bilinməyən təhqir və hədələrinin hədəfinə çevrilirlər (4). Bu işə sosializasiya prosesinin uğurlu olmasına əngəl yaradır. Ailə üçün atanın tərbiyə funksiyasının daha çox əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edən Ə.Ə.Əlizadə göstərir ki, bu gün uşaq tərbiyəsi sahəsində ən ciddi nöqsanlar məhz o ailələrdə müşahidə olunur ki, ata özünün və ya ananın günahı üzündən nüfuzunu itirmişdir. Öz tərbiyə funksiyalarını yerinə yetirə bilmir (4). Bu fikir ilə tamamilə şərik olmaq olar, çünki yaşanan münasibətlər, sosial rollar hər bir uşağın şüuruna həkk olunur. Və gələcəkdə onların quracağı ailənin istinad nöqtəsi olur.

Ümumiyyətlə, sosializasiya hər hansı bir cəmiyyətdən davranış normalarının həmin cəmiyyəti təşkil edən insanlara mənimsədilməsi və bu zəmin üzərində onların cəmiyyətin bir üzvü halına gətirməsidir.

Obyektiv baxımdan sosializasiya dedikdə cəmiyyətin insan üzərindəki təsiri nəzərdə tutulur. Belə ki, cəmiyyət sahib olduğu dəyərləri, düşüncə tərzini, davranış normalarını onun üzvü olacaq insanlara aşılayır, insanlara sosial rolu mənimsədir.

Subyektiv baxımdan sosializasiya insanın tərkibində olduğu sosial mühitə uyğunlaşmasıdır. Beləliklə, insan cəmiyyətin hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş düşüncə və davranış normalarını mənimsəyir və şəxsiyyətə çevrilir.

Uşaqların sosializasiya prosesinin uğurlu gedişini təmin etmək üçün ailənin uşaqlara psixoloji təsiri, ailədə təlim tərbiyə işləri və uşaqların yaşadıkları cəmiyyətə müsbət istiqamətdə adaptasiyası ilə bağlı xüsusi tədbirlər, proqramlar həyata keçirilməlidir. Mütəxəssislər tərəfindən valideynlərin övladlarını tanımada və onlara gərəkli sosial inkişaf imkanları yaratmaqda kömək edə biləcək tədbirlərin həyata keçirilməsi bu baxımdan çox önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R. İ, Psixologiya. Bakı, 2008
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2005
3. Большой толковый психологический словарь. Пер. С. Анг. Ребер А.М. Вече, 2003
4. Əlizadə Ə.Ə Məhəbbət aləmi. Bakı, 1995
5. Əlizadə A.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı, 1988
6. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2003
7. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı, 2006
8. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981

ABSTRACT

S.Orujova

Family as a main faktor in the proceses of socialization of children

It this article is considering the role of family as a main faktor in the process of socialization of children, Within the family child gains a knowledge, values, social skills which allow them successfully to integrate to the society and behave adequately.

Changing of social, economic, cultural, moral and psychological conditions in the society has direct influence to the family and may have impact to the socialization of the children. Currenty in Azerbaijan, as in the many countries, there is a family crisis situation.

РЕЗЮМЕ

С.Оруджовой

Семья как важный фактор в процессе социализации детей

В статье рассматривается роль семьи как важного фактора в процессе социализации детей. Благодаря семье ребенок приобретает знания, Ценности, социальные навыки, которые позволяют ему успешно интегрироваться в общество и вести себя там адекватном образом.

Изменения социальных, экономических, культурных, нравственно-психологических условий непосредственно отражаются в семье, и во многом влияют на процесс социализации детей. В настоящее время в Азербайджане, как и во многих странах мире, наблюдается кризис семьи.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov

SEVİNC MUSAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

saliyeva @ gmail.com

UOT: 7.001.83

MUSİQİNİN UŞAQLARIN HƏYATINDA ROLU VƏ TƏRBİYƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ

Azərbaycan musiqisi, xüsusən professional musiqi, Şərqi ən qüdrətli musiqisidir.

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Açar sözlər: *musiqi aləmi, musiqi və şeir, ana laylası, xalq mahnıları, muğamlar*

Key words: *the world of music, music and poem, mother lullaby, folk songs, mugams*

Ключевые слов: *музыкальный мир, музыка и стихотворение, прибаутки матери, народные песни, муғамы*

İncəsənətin hər bir sahəsi-teatr, təsviri sənət, musiqi, kino, heykəltəraşlıq, memarlıq bu və ya digər cəhətdən bir biri ilə əlaqədardır. Bu sahələr içərisində musiqi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Musiqi insan həyatında mühüm rol oynayır. O, böyük təsir qüvvəsinə malikdir. İncəsənətin başqa növləri kimi, musiqi də insanın istəklərini, sevinc və kədərini, iztirablarını dolğun şəkildə əks etdirir, onu əhatə edən gerçəklik haqqında canlı təsəvvür yaradır.

İnsan körpə çağlarından anaların, nənələrin oxuduqları laylalarla boy atır. Musiqi insanları toy-bayramlarda, şənliklərdə vəcdə gətirir, onu əmək rəşadəti göstərməyə və düşməyə qarşı mübarizəyə ruhlandırır.

İnsan həyatını musiqisiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Zəmanəmizin böyük bəstəkarı Q.Qarayev balalarımıza belə müraciət etmişdir: "Əziz uşaqlar! Musiqi-həyatın bəzəyi, yüksək ilham mənbəyidir. Onun qədər əzəmətli, ruhlandırıcı qüvvəyə, yüksək fikir və duyğuları qanadlandırmaq qüdrətinə, bu qədər hüduzsuz mahiyyətə, incə psixoloji təhlil iqtidarına və həmçinin kollektivçilik, kütləvilik, səfərbərlik kimi emosional mühit yaratmağa bəlkə də incəsənətin digər növləri qadir deyil!"

Musiqi mədəniyyətinin inkişafını öyrənmək üçün hər bir məktəbli qabaqca öz xalqının mənəvi sərvətini və keçmişini dərinləndirməlidir.

Musiqi aləmi uşaqların musiqiyə və gözəlliyə məhəbbət, Vətənə və onun ölməz sənətkarlarına ehtiram və hörmət duyğusunu daha da artırır, onların bədii zövq və estetik tərbiyələrinin inkişafında müəyyən rol oynayır uşaqlar hamı tərəfindən sevilən və daha geniş yayılan musiqi sənətinin mənəvi, estetik mahiyyəti haqqında müəyyən nəzəri məlumat, biliyə və qabliyyətə yiyələnirlər.

Ən qədim zamanlardan indiki dövrümüzdə qədər musiqi sənəti və onun ayrı-ayrı nümunələri insanlara mənəvi qida, zövq vermiş, necə deyirlər, həyatın bütün sahələrində onların yol yoldaşı olmuşdur. Doğrudan da musiqi insanlara çox yaxın olan incəsənət növüdür. Bütün sənət növləri arasında musiqi demək olar ki, ən qüdrətli, emosional, tərbiyəvi təsir qüvvəsinə malikdir.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Adil Nəcəfov yazırdı: "Musiqi yorğunluğu unutturur, insanı kədər dünyasından ayırır onda xoş ovqat yaradır. Orqanizmdə gedən həyatı proseslərin ahəngdarlığını nizama salıb yaradıcı qüvvələrin artmasına səbəb olur."

Yerində deyilmiş çox gözəl sözlərdir. Şagirdlər çalışmalıdırlar ki, dərstdən sonrakı vaxtlarında, şit, bayağı musiqi ilə deyil, onlara fərəh gətirən, düşündürən musiqi janrları ilə tanış olsunlar. Onların mənası, xarakterik xüsusiyyətlərini yaxından öyrənsinlər. Belə etsələr daha da yetkinləşər, mənəvi cəhətdən zəngin şəxsiyyət kimi inkişaf edər, formalaşarlar!

Musiqi əsərlərinin məzmunu insanların fəaliyyəti, xarakteri, arzusu, amalı, hiss və duyğuları, qəhrəmanlıq vətənpərvərlik, humanizm kimi nəcib bəşəri keyfiyyətlər təşkil edir. Musiqi əsərlərinin xüsusiyyətləri ondadır ki, burada insanların fikir və hissləri sözlərlə və jestlərlə deyil, məhz musiqi səsləri ilə verilir. Lakin bunlarla bərabər, elə səslər də var ki, orada musiqi söz ilə eyni zamanda səslənir. Məsələn, mahnılar, romanslar, xor əsərləri bu qəbildəndir

Mahnı musiqi və şeirdən ibarət kiçik ölçülü incəsənət əsəridir. Ümumiyyətlə, musiqi ilə poeziyanın vəhdəti mahnı janrının bir çox növlərindən mövcuddur. Mahnı yaradıcılığı dedikdə iki üsul

göz önünə gəlir: şeirə bəstələnən musiqi və ya musiqiyə yazılan seir. Şeir melodiya ilə birləşəndə mahnı yaranır.

Əsrlər boyu poeziya insanın mənəvi dünyasını zənginləşdirib, ona yaşamaq, yaratmaq və gözəlliklərdən zövq almaq imkanı verib. Qoşmalar, bayatılar, nazlamalar, oxşamalar, qəzəllər və gəraylılarla yanaşı, insanın ruhunu oxşayan, qanını coşduran, onu qəhrəmanlıqlara səsləyən, Vətəni, ananı, bəşəriyyəti sevməyə çağıran nəğmələr də mövcuddur. Hər birimizin sevə-sevə zümzümə etdiyimiz nəğmələr elə yuxarıda sadaladığımız poeziya nümunələrinin əsasında yaranıb. Şeir-sözün yaratdığı möcüzədir, musiqi isə səsin. Sözlə musiqi birləşəndə dünyaya möhtəşəmlik, gözəllik gəlir.

Lakin musiqidə sözlü mahnılarla yanaşı sözsüz mahnılar da mövcuddur. Mətni olmayan mahnılar sözsüz mahnılar adlanır. Dünya musiqi tarixində sözsüz mahnı janrını ilk dəfə alman bəstəkarı Feleks Mendelson, Azərbaycanda isə dahi bəstəkarımız Suleyman Ələsgərov yaratmışdır. Bu cür mahnılar quruluş xaraktercə yaxşı tanıdığımız sözlü mahnılarla oxşasa da, onlarda adından da görüldüyü kimi şeirdən istifadə olunmur. Lakin sözlə melodiyanın birləşməsindən alınan mahnının insana göstərdiyi təsir qüvvəsi daha güclü olur. Eyni zamanda mahnının çox zaman melodiyası müəyyən musiqi alətində ifa olunur. Bu mahnının instrumental ifası adlanır.

Adətən musiqi əsərlərini vokal və instrumental növlərə bölürlər. Instrumental əsərlər ayrı-ayrı musiqi alətləri və orkestr üçün yazılır. Bəzən bəstəkarlar instrumental əsərlərə ad da verirlər. Məsələn, Ü.Hacıbəylinin trio üçün yazdığı "Aşiq sayaqı", F. Əmirovun f-no üçün bəstələdiyi "Ovda" belə əsərlərdəndir.

Azərbaycanın tanınmış ifaçıları Habil Əliyev-kamançada, Ramiz Quliyev-tarda, Vaqif Mustafazadə-pianoda, Kamil Cəlilov və İlham Nəcəfov-nəfəsli alətlərdə mahnılarımızın gözəl instrumental ifaçıları sayılırlar. Bu nümunəvi ifaçıların sayəsində uşaqlarda mahnı janrına istək və maraq yaranır.

Azərbaycan xalq musiqisinin kökləri çox qədim zamanlara gedib çıxır. Yaşı e.ə.ki minilliklərə aid olan Qobustan qaya üstü rəsmlərində, Naxçıvanda Gəmiqaya dağındakı rəsmlərə əbədiləşmiş "Yallı" rəqsi buna parlaq sübutdur. Bu rəqs indi də toy-düyündə, el şənliklərində, bayramlarda ifa edilir.

Qobusdanda "Qaval daş" adlanan böyük bir qaya parçası var. Bu daşı əl ilə və ya hər hansı bir cisimlə döyücləyəndə, qavalın səsinə oxşar bir səs yaranacaq. Ulu əcdadlarımız bu daşdan məhz musiqi zərb aləti kimi müxtəlif mərasimlərdə istifadə etmişlər. Azərbaycan musiqi tarixinin ən qədim abidələrindən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud"dur. Saz-söz sənətinin yaradıcıları olan aşıqlar ən qədim zamanlarda ozan, varşaq, dədə adlanırdılar. Onlar təkcə musiqiçi şair deyil, el ağsaqqalı, müdrik məsləhətçi idilər. Üçtelli qopuzu ilə qədim oğuz ellərini dolaşaraq dastanlar söyləyən, çalıb-çağırən Dədə Qorqud milli musiqi tariximizin ulu simalarından biridir.

Xalqımızın qədim zamanlardan yaratdığı musiqi inciləri-mahnılar, rəqs və aşiq havaları, dastanları, muğamlar şifahi şəkildən ağızdan-ağıza, nəsildən-nəsilə keçərək bu günümüzədək gəlib çıxmışdır. Onlar bu gün də səslənir, sevilir.

Azərbaycan xalqının musiqi yaradıcılığı janr baxımından zəngin və çoxşaxəlidir. Onu üç əsas qrupa bölmək olar: xalq musiqisi (mahnılar, rəqslər); şifahi ənənəvi professional musiqi sənəti (muğam dəsgahları, zərbi-muğamlar, rənglər, təsniflər) və xalq professional musiqi yaradıcılığı (aşiq sənəti).

Azərbaycan xalqının həyat mübarizəsi, zərif bəşəri duyğuları, sevinc və kədəri xalq mahnılarında öz əksini tapmışdır.

Xalq mahnıları el məclisləri, xanəndələr tərəfindən yaradılır. Xalq mahnılarında mahnı mətni, əsasən, bayatılardır. Bu növ mahnılarda bəzən mətnin müəllifi xanəndənin özü olur. "Qəmərım", "Ay qara qız", "Ay qəşəng ceyran" və s.xalq mahnılarının musiqisi və sözləri məşhur xanəndəmiz Xan Şuşinskiyədir. O, Azərbaycan vokal sənətinin ən görkəmli və ən istedadlı nümayəndələrindən biri kimi tanınmışdır. X. Şuşinskiyin müğənni kimi yetişməsində Cabbar Qaryağdıoğlunun, Seyid Şuşinskiyin böyük rolu olmuşdur. X.Şuşinskiyin bəstələdiyi "Şuşanın dağları" mahnısı indi də dillər əzbəridir.

Xalq öz hiss və həyacanlarını, kədər və iztirablarını mahnılarda musiqinin obrazlı dili ilə əks etdirmişdir.

Hər bir mahnının özünəməxsus melodiyası, ritmi vardır. Orada həyatın müəyyən real lövhələri özünü göstərir. Mahnı yaradanların adları əsasən namələumdür. Lakin hər bir mahnının melodiyasının, sözlərinin müəllifi və ilk ifaçısı var. Bir fərdin sənətkarlıqla yaratdığı mahnılar sevilib kütlələr arasında geniş yayılaraq xalqın malına çevrilmişdir. Onlar nəsildən nəsilə keçərək nota yazılmadan, "səsdən" qavrama ilə öyrənilir.

Xalqımızın mahnı yaradıcılığında müxtəlif beşik nəğmələri, laylalar və uşaqların tərbiyəsinə aid olan mahnılar da çoxdur. Mahnılarımız ritmik xüsusiyyətlərinə görə də çox orijinaldır, onların əksəriyyəti 6/8 ölçüdədir. Xalq mahnılarımızın mətnini qoşma, bayatı, gəraylı təşkil edir.

Azərbaycan xalq musiqisi yaradıcılığında əsas yerlərdən birini aşıq musiqisi tutur. Ustad aşıqlar saz havalarının, dastanların əsl yaradıcılarıdır. Onlar musiqi aləti sazın müşayiəti ilə mahnılar qoşur və ifa edirlər.

Aşıq sənəti Azərbaycan xalqının tükənməz milli-mənəvi sərvətlərindən biridir. Bu incəsənət növü əsirlərlə cıllanıb təkmilləşən zəngin ənənəyə malikdir. Aşıq sənətinin qədim kökləri şifahi xalq ədəbiyyatına, xalq yaradıcılığına gedib çıxır. Onun əsası bayatılardan, xalq məsəllərindən, xalq musiqisindən qaynaqlanır.

Dastan-aşıq musiqisinin ən mürəkkəb və bitkin janrıdır. Azərbaycan dastanlarının ilk böyük abidəsi “Dədə Qorqud”dur. Bu və digər dastanlarda aşıqlar xalqın sevdiyi və məhəbbət bəslədiyi insanlardır. Onların qədəmi yüngüldür, dili xeyrə açılır, insanlara sevinc bəxş edir, yol göstərir, ağıllı məsləhət və təsəlli verir. Aşığın gəlişi ilə elə-obaya sülh və firavanlıq gəlir, küsənlər barışır, döyüşən tərəflər silahı yerə qoyur. Aşıq - sülh və barış carçısıdır.

Aşıq sənətinin ən böyük saz və söz bilicisi ustad aşıqlardır. Onlar folkloru xalq yaradıcılığını mükəmməl bilir, həm şeir (divanı, gəraylı, qoşma, təniz, müxəmməs)yazır, həm də musiqi bəstələyir, eyni zamanda oxuyur və rəqs edirlər. Ustad aşıqlar xalq dastanlarının yaradıcılarıdır. Şairliyi və fərdi yaradıcılığı olmasa da, yaxşı saz çalmaq və oxumaq qabiliyyəti olan aşıqlar ifaçı aşıqlardır. Aşıq yaradıcılığının poetik nümunələrini yaradanlar isə el şairləri, daha doğrusu, aşıq-şairlərdir.

Aşıqlar arasında musiqili-poetik deyişmə yarışı xüsusilə maraqlıdır. Deyişmə zamanı hər iki aşıq sazda eyni hava çalaraq üz-üzə dayanırlar. Birinci aşıq ikinciyə şeirlə suallar verir. İkinci aşıq verilən suallara cavab verə bilmədikdə məğlub hesab olunur. Keçmişdə deyişmə zamanı bağlamayı açma bilməyən aşıq məğlub hesab edilir və onun sazı alınır.

Hazırda ölkəmizdə, eləcə də beynəlxalq həyatda elə bir əlamətdar hadisə yoxdur ki, o, aşıq yaradıcılığında öz əksini tapmasın.

Azərbaycan xalqının musiqi mədəniyyətini milli dəyərlərini təfsir edən janrlardan biri də muğamlardır.

Muğamlar şifahi ənənəyə əsaslanan Azərbaycan professional musiqisində mərkəzi yer tutur. Öz tarixi etibarını ilə qədim dövrə aid olan muğamlar xalqımız arasında şifahi şəkildə yayılmış və nəsil-dən-nəsilə keçərək bu günə gəlib çıxıb. Bu incilər Azərbaycan klassik musiqisini təşkil edir.

Azərbaycan klassik muğamları ifa xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa bölünür:instrumental muğamlar, vokal-instrumental muğamlar.Bu muğamların oxşar və fərqli cəhətləri var.

Vokal-instrumental muğamların ifasında şərq ölkələrində geniş yayılmış”Qəzəl”poetik janrından istifadə olunur.

Xalq arasında geniş yayılmış 7 əsas Azərbaycan klassik instrumentl muğamlar bunlardır: “Rast”, “Şur”, “Segah”, “Çahargah”, “Bayatı-Şiraz”, “Şüştər”, “Hümayun”.

Muğamlar iki növə ayrılır: 1)Muğam dəsgahları

2)Zərbi muğamlar

Muğamlarda poeziya ilə musiqi xüsusi bir vəhdət təşkil edir. Muğam dəsgahları qəzəllər əsasında, zərbi-muğamlar isə qəzəl ilə yanaşı, bayatı, qoşma üstündə oxunur.Xanəndələr oxuduqları muğamlar üçün elə qəzəllər, elə sözlər seçirlər ki, musiqinin xarakterinə, əhval-ruhiyyəsinə uyğun gəlsin. Bir muğam dəsgahında bir neçə qəzəldən istifadə olunur. Azərbaycan şairlərindən, Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, S.Ə.Şirvaninin, Ə.Vahidin, S.Vurğunun, S.Rüstəmin qəzəlləri muğamlarda istifadə olunan əsas poetik mətnlərdir.

Muğamların bütün tərkib hissələri-muğam şöbələri, rənglər və təsniflər ilə birlikdə ifa olunması nəticəsində yaranan forması “dəsgah”adlanır. Bir qayda olaraq muğam dəsgahlarında melodiya sərbəst improvizasiya xarakteri daşıyır.

Əsas muğam dəsgahlarından başqa Azərbaycan musiqisində zərbi-muğamlar da vardır. Zərbi-muğamlar-vokal-instrumental janrdır. Lakin əsas muğamlardan fərqli olaraq onlarda vokal-improvizasiyalı melodiya əvvəldən axıradək dəqiq, ritimli instrumental müşayiət fonunda oxunur. Zərbi-muğamlardan “Heyratı”, ”Arazbarı”, ”Qarabağ şikəstəsi” və b. adlarını çəkmək olar.

Azərbaycan muğamları XXəsrin əvvəllərində görkəmli xanəndələrdən Cabbar Qaryağdıoğlunun, İlyas Abdullayevin, Malibəyli Həmidin, Seyid Şuşinskiyin və başqalarının ifasında qrammofon vallarına yazılmışdır.

Muğamların ilk dəfə nota yazılması işində böyük bəstəkarlar Q.Qarayev, T.Quliyev, F.Əmirov, Z.Bağirov, dirijor Niyazi böyük işlər görmüşlər.

Azərbaycan muğamı-dünya musiqi xəzinəsinin incisidir. Təsadüfi deyildir ki, ümumdünya YUNESKO təşkilatı muğamı dünya mədəniyyətinin bəşəri əhəmiyyəti olan sənət abidəsi elan etmişdir.

İstər klassik, istərsə də milli musiqi insan təfəkkürünün formalaşmasında əsas rol oynayır. Buna görə də musiqi bir fənn kimi ümumtəhsil məktəblərində ibtidai siniflərdən başlayaraq tədris olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəşid Şəfəq "Məktəblilərin musiqi aləmi". Bakı, 1986, s.3-26
2. Solmaz Qasımova, Ramiz Zöhrabov "Musiqi ədəbiyyatı". Bakı, 1989, s. 3-33
3. "Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərsliklər" Bakı, 2004-2012

ABSTRACT

Sevinj Musayeva

Role and educative importance of music in children's life

In this article it is spoken that each branch of art is connected with one another and within them music has its specific features. It is marked that music plays an important role in people's life, especially the pupils are interested in this graceful genre.

It is spoken that there are songs both with words and without words, a musical work is divided into vocal and instrumental types, all children love song genre and have great desire to this genre.

So in this article it is dealt with the draveins on Gobustan rocks belonging to milleniums, with our folk songs, with our outstanding singer Khan Shushinski.

About ashig-music, epic-ashig-music, about musical-poetik exchange banoly words between ashigs are talked as well.

It is also dealt that mughams have a central place in Azerbaijan classic music, they have instrumental and vocal-instrumental types.

So, in this article it is noticed that both classic and national music play an important role in the formation of children's mind.

The article deals with the main role and importance of either of classical or national music to form the children's thinking.

РЕЗЮМЕ

Севиндж Мусаева

Роль и воспитательное значение музыки в жизни детей

В статье говорится о главной роли и значении как классической, так и национальной музыки в формировании мышления детей.

В статье говорится о связи разных видов искусства друг с другом, а также о своеобразной особенности музыки среди них. Здесь речь идет о важной роли музыки в жизни человека, особенно о знакомстве с таким нежным видом искусства.

В статье можно увидеть строки о без словных и текстовых песнях, о том что музыкальные произведения делятся на вокальные и инструментальные виды, а также о формировании желания и интереса школьников к песенному жанру.

Здесь говорится о наскальных картинах в Гобустане, о саге "Книга Деде-Коргуд", которые принадлежат к тысячелетиям до н. э., о народных песнях, о выдающемся певце Хане Шушинском. А также речь идет, об ашугском искусстве, о музыке сага-ашугской, о музыкально – поэтическом диалоге ашугов.

А также, здесь речь идет о том, что мугамы составляют главное место в классической Азербайджанской музыке и делятся на инструментальные и вокально – инструментальные разделы.

Таким образом в статье говорится, о главной роли и значении как классической, так и национальной музыки в формировании мышления детей

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov

TALEH XƏLİLOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

x.taleh@gmail.com

UOT: 37.01

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA MƏDƏNİ İNKİŞAF*Açar sözlər: Naxçıvan, mədəniyyət, ədəbiyyat, şair, maarif, teatr**Ключевые слова: Нахичевань, культура, литература, поэт, образование, театр**Keywords: Nakhchivan, culture, literature, poet, education, theater*

Millətin mühüm əlaməti milli mədəniyyətin, şüur və psixologiyanın özünəməxsusluğudur. Əslində, milli mədəniyyətin özünəməxsusluğu Azərbaycan xalqının milli dəyərlərində, məişətində və adət-ənənələrində əks olunmuşdur. Xalqdan miras qalmış milli-mənəvi dəyərlər hər zaman ümummillə xarakter daşmışdır. Azərbaycan millətinə xalqdan irsi olaraq əməksevərlik, azadlıqsevərlik, sülhsevərlik, mərdlik və igidlik keçmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan xalqının milli xarakterində qonaqpərvərlik, böyüklərə hörmət, xeyirxahlıq, yoldaşlığa və dostluğa sədaqət hər zaman özünü aydın göstərmişdir. Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıl Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanın milli mədəniyyəti bu xalqın öz tarixi boyu yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusudur (4, 124).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mədəniyyətin təşəkkülündə bütün bölgələrin, o cümlədən Naxçıvanın da əvəzədməz xidmətləri olmuşdu. Bu dövrdə Naxçıvan bölgəsində mədəniyyətin inkişafı Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə heç də geridə qalmırdı. Əksinə olaraq Naxçıvan bölgəsində mədəniyyət xeyli dərəcədə inkişaf etmişdir. Ona görə ki, Naxçıvan bölgəsi daima mədəniyyətin qədim və zəngin ənənələrinə sahib olmuşdur. Haqlı olaraq akademik İsa Həbibbəyli göstərmişdir ki, Naxçıvan diyarının alim yetirmələri, demək olar ki, tarixin bütün mərhələlərində ilk növbədə Azərbaycan elminə, geniş mənada isə Şərqi dünyasının elm xəzinəsinə dəyərli töhfələr vermişlər (5, 82-83).

İpək yolunun mərkəzi şəhərlərindən biri olan Naxçıvan qədim zamandan mədəniyyətin inkişaf etmiş başlıca şəhərlərindən biri olmuşdur. Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Oruc Həsəni yazır: “Təbiətin hər bir xalqa bəxş etdiyi ən qiymətli miras onun milli-mənəvi dəyərləridir. Bu səbəbdən də milli-mənəvi dəyərlər gələcək nəsillərə daha da zənginləşdirilmiş halda ötürülməlidir” (7, 42).

XIX əsrin sonunda Qarabağda, Şamaxıda, Gəncədə və Bakıda olduğu kimi Naxçıvan qəzasının Ordubad şəhərində də “Əncüməni-şüarə” (Şairlər yığıncağı) adlı ədəbi məclis fəaliyyət göstərmişdir. Bu ədəbi məclisdə yazıb yaradan maarifpərvərlərimizin əsərləri əsasən təlim-tərbiyə və maarifçi ideyaları təbliğ etmişdir. Mənbələrdə “Əncüməni-şüarə”nin ilk dəfə olaraq Şıxəli Naib tərəfindən 1838-ci ildə yaradıldığı və 1894-cü ilə kimi fəaliyyət göstərdiyi qeyd olunmuşdur (1, 30). Qeyd edək ki, bu ədəbi məclisin fəaliyyəti haqqında “Poetik məclislər” kitabında (15, 47-59) daha geniş məlumat verilmişdir.

Bütövlükdə götürüldükdə “Əncüməni-şüarə” ədəbi məclisinə ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif yazıçılar rəhbərlik etmişdir. Belə ki, Şıxəli Naib vəfat etdikdən sonra ədəbi məclisin idarəsi Hacı Fəqir Ordubadiyə keçmişdi. Hacı Fəqir Ordubadinin ölümündən sonra isə “Əncüməni-şüarə”nin fəaliyyətinin davam etdirilməsi işi Məhəmməd Tağı Sidqinin öhdəsinə düşmüşdü.

“Əncüməni-şüarə” ədəbi məclisi XIX əsrdə Azərbaycanda elminə, ədəbiyyatına, maarif və mədəniyyətinə Hacı Fəqir Ordubadi, Məhəmməd Tağı Sidqi, Mirzə Ağarəhim Qüdsi Vənəndi, Usta Zeynal Nəqqaş, Molla Məhəmməd Ordubadi, Əhməd ağa Şəmi, Möhtərəm Ordubadi, Nadim Naxçıvani, Molla Hüseyn Bikəs, Salik Ordubadi, Məşədi Həsən Dəbbağ və Mirzə Mehdi Naxçıvani kimi tanınmış yazıçılar, şairələr, müəllimlər və ədiblər bəxş etmişdir.

XX əsrdə Naxçıvan diyarı Azərbaycan ictimai, ədəbi-bədii fikrinə və mədəniyyətinə bir sıra böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Bu dövrdə Naxçıvanda mədəniyyətin inkişafında Cəlil Məmmədquluzadənin, Əliqulu Qəmküsarın, Məmməd Səid Ordubadinin, Mirzə Cəlil Şürbinin (Mirzəyev), Eynəli bəy Sultanovun, Qurbanəli Şərifzadənin, Hüseyn Cavidin və Əli Səbrinin adlarını fəxrə çəkə bilərik.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın mədəniyyət tarixində ən unudulmaz hadisələrdən biri də burada teatrın yaranması olmuşdur. Qeyd edək ki, Naxçıvan da profesional teatrın

yanmasında Azərbaycan xalq teatri mühüm rol oynamışdı. Bakıda ilk teatr tamaşasından sonra Azərbaycanın əyalətlərində də teatr tamaşalarının təşkilinə maraq artmışdı. Bu əyalətlərin sırasında Naxçıvan əsas yerlərdən birini tutmuşdu. Naxçıvan ədəbi-bədii yaradıcılığa və mədəni tərəqqiyə artan tələb burad tetr hərəkatının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Azərbaycanda teatrın fəaliyyətə başlamasından on il sonra Naxçıvan qəzasında teatr yaranmışdı (8, 40).

Naxçıvan teatrının tədqiqatçısı sənətsünaşlıq üzrə fəlsəfə doktoru Əli Qəhrəmanov bu haqda yazırdı: “Faktlardan aydın görünür ki, Naxçıvanda milli dünyəvi teatr yaratmaq uğrunda “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” üzvləri söylər göstərsələr də buna yalnız 1883-cü il may ayının 15-də nail olmuşlar. Hacı Nəcəf Zeynalovun evində göstərilən Mirzə Fətəli Axundovun “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyası ilə Naxçıvan teatri təvəllüdə başlamışdı” (16, 38-39).

Qeyd edək ki, Eynəli bəy Sultanov və Cəlil Məmmədquluzadə Naxçıvan teatrının yaranmasında əsas simalar olmuşlar. Eynəli bəy Sultanov və Cəlil Məmmədquluzadə ilə yanaşı Əliməmməd Xəlilov, Mirzə Sadıq Qulubəyov, Fərəculla Şeyxov, Nəsurulla Şeyxov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi), Mirzə Əhməd Hüseynov, Ələkbər Məmməd Hüseyin Xəlilov və başqaları Naxçıvan teatrının yaranmasında fəallıq göstərmişlər. Bunlarla yanaşı Qurbanəli Şərifzadə, Sadıq Mirzə Xəlilov, Cümşüd Paşa Sultanov, Mirzə Əliqulu Novruzov, Məmmədqulu bəy Kəngərli, Bəhram xan, Kiçik xan, Böyük xan Naxçıvanskiilər və digərləri də yaxından iştirak etmişlər” (19, 30-31).

Tədqiqatçı Gülnarə Kərimova yazır: “1883-cü ilin may ayında Naxçıvanda qoyulan teatr hərəkatı bütün çətinliklərə baxmayaraq, dayanmamış və yeni vüsətlə davam etmişdir” (11, 107). İlk tamaşadan sonra 1884-cü ildə Eynəli bəy Sultanovun “Tatarka” və rus dramaturqu N. Y. Solovyovın “İşin başlanğıcında” pyesləri rus dilində tamaşaya qoyulmuşdur (20, 215). Lakin buna baxmayaraq Mirzə Fətəli Axundovun pyesləri XX əsrin əvvəllərindəki teatr tamaşalarında üstün mövqeyini saxlamışdır. Məsələn İ. Rəhimli bununla bağlı belə qeyd etmişdir: “1887-ci il sentyabr 2-də Mirzə Sadıq Qulubəyovun rəhbərliyi ilə Mirzə Fətəli Axundovun “Molla İbrahim Xəlil Kimyagər” əsəri tamaşaya qoyulmuşdur. Hacı Nəcəf Zeynalovun evində göstərilən tamaşanı Cəlil Məmmədquluzadə və Əliməmməd Xəlilov hazırlamışlar. Bu tamaşada əsas rolları Cəlil Məmmədquluzadə-Molla İbrahim Xəlil, Ələkbər Süleymanov-Şeyx Salah, Məmmətağa Səfərəlibəyov isə Molla Həmid rollarını ifa etmişlər (17, 120-125).

Məhz bu tamaşadan sonra Naxçıvandakı teatr həvəskarları aktivləşmişlər. Demək olar ki, bundan sonra il ərzində müxtəlif mövzularda fərqli-fərqli tamaşalar oynanılmışdı. Bura Novruz və Oruculuq bayramlarında göstərilən tamaşaları daxil etmək olar. Belə ki, Azərbaycanın başqa şəhərlərində təhsil alan tələbələr yay tətillərində Naxçıvana gəldikləri vaxtlar tamaşa və konsertlərin göstərilməsi prosesi daha da canlanmışdı.

Qeyd edək ki, Naxçıvan teatrının səhnələrində Azərbaycanın digər müəlliflərin əsərləri də tamaşaya qoyulmuşdur. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin “Çay dəstgahı” mənzum dram əsəri 1889-cu ildə müəllim işlədiyi Baş Noraşen kənd məktəbində və 1890-cı ildə isə Naxçıvan teatrında səhnələşdirmişdir (5, 142-143). Bunun ardınca 1907-ci ildə Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsübəti-Fəxrəddin” əsəri və Əbdürrəhman bəy Haqverdiyevin isə “Bəxtsiz Cavan” əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur (2, 217). Belə ki, 1917-ci ildə yenidən Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərinə müraciət edilmiş və elə həmin ildə “Ölülər” pyesi səhnədə oynanılmışdır. Bu isə Naxçıvan Teatrında böyük bir hadisəyə çevrilmişdir. Artıq bu tamaşadan sonra Naxçıvan şəhəri ilə birgə Ordubad və Culfa əyalətlərində də teatr tamaşaları göstərilməyə başlamışdı.

Beləliklə, Naxçıvanda teatr işi öz yerini tutmasına baxmayaraq teatrın işinə maneçilik törədən bəzi problemlər hələ də qalmaqda idi. Tamaşaların göstəriləcəyi binalar, səs və işıq tərtibatı, aktyoların geyimləri və aktyor çatışmamazlığı teatrın fəaliyyətində çətinliklər yaradırdı (3, 115).

Naxçıvan teatri xeyriyyə məqsədi ilə tez-tez müxtəlif mövzularda tamaşalar da göstərmişdir. Xüsusən teatrın bu xoşməramlı fəaliyyəti həmin dövrdə nəşr olunan qəzet və jurnalların da diqqətini cəlb etmişdir. Bu haqda “Novoye obozreniye” qəzetinin 10-22 noyabr 1884-cü il nömrəsində dərc olunmuş bir məqalədə deyilirdi: “Bu ilin (1884-cü il nəzərdə tutulur-T.X) fevralında Naxçıvan şəhər məktəbinin inspektoru Nikolayevin təşəbbüsü və həvəskarların iştirakı ilə xeyriyyə məqsədi üçün rus dilində tamaşa göstərilmişdir” (21). Göstərilən bu səhnə əsəri Eynəli bəy Sultanovun “Tatarka” (Azərbaycanlı qız) əsəri olmuşdur.

Sənətsünaşlıq üzrə fəlsəfə doktoru Əli Qəhrəmanov yazır “1904-cü ildən 1910-cu ilə kimi Naxçıvan teatrında rejissorluq vəzifəsini istedadlı artist Böyükxan Naxçıvanlı yerinə yetirmişdir. Bu görkəmli sənətkarın Naxçıvan teatrının inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur” (16, 66). Qeyd edək

ki, 1912-ci ildən etibarən Naxçıvanda göstərilən tamaşalara tərtibatçı-rəssam kimi görkəmli rəssam Bəhrüz Kəngərli rəhbərlik etmişdir.

Naxçıvan teatrının şərəfli fəaliyyəti C. Cəfərov tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. O, yazırdı: “Azərbaycan teatr hərəkatının başlanğıcı Naxçıvanla bilavasitə əlaqədardır. Naxçıvan teatrı başqa teatrlara nisbətən milli teatr hərəkatında daha güclü mövqə tutmuş və Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafına səmərəli təsir göstərmişdir... . Naxçıvan teatrının mühüm rol oynaması onun müstəqil mövqeyə malik olduğunu da aydın sübut edir” (3, 121).

Tədqiqatçı R. Nəcəfov “Dan ulduzu” jurnalında çap olunmuş “Uzun bir xatirə” başlıqlı məqaləsində yazırdı: “Dövrün tərəqqipərvər, azad fikirli, yenilik tərəfdarı olan ziyalılarından Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Qurbanəli Şərifzadə, Məhəmməd Tağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Eynəli bəy Sultanov, Baxşəli ağa Şahtaxlı, Mirzə Əliməmməd Xəlilov, Mirzə Ələkbər Bəyalı oğlu Süleymanov, Mirzə Məmməd Zamanbəyov və başqalarının təşəbbüsü və səyi nəticəsində 1883-cü ildə Naxçıvanda ilk dəfə olaraq “Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti” adlı bir cəmiyyət yaradılmışdır” (14, 60-61). Bu cəmiyyətin fəaliyyətinə əsasən şəhərin tərəqqipərvər və yeni fikirli imkanlı insanları kömək etmişdir. Buna baxmayaraq dövrün hökumət məmurları və bəzi cəhalətpərəst qüvvələr cəmiyyətin işinə mane olmağa çalışırdılar.

Bununla yanaşı 1917-ci ildə Əliqulu Qəmküsar tərəfindən “El güzgüsü” adlı başqa yeni bir dram cəmiyyəti də yaradılmışdı. Bu cəmiyyətin fəaliyyətində onun əsas üzvlərindən başda “Rüşdiyyə” məktəbinin direktoru Xəlil ağa Hacılarov olmaqla məktəbin müəllimlərindən Həsən Səfərlinin, Əbdüləzim Sultanovun, Şeyx Məhəmməd Rasizadənin, Əli Xəlilovun və Rza Təhmasibin adlarını böyük qürur hissi ilə çəkə bilərik (12, 74-77).

Çar məmurlarının və bəzi mürtəcə din adamlarının iftiraları “El güzgüsü” cəmiyyətinin də bağlanması səbəb olmuşdur. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq Naxçıvanın maarifpərvər ziyalıları 1917-ci ildə “Rüşdiyyə” məktəbində “İmdad” adlı başqa yeni bir dram cəmiyyətinin də əsasını qoydular (13, 141). Özündən əvvəlki dram cəmiyyətində olduğu kimi bu dram cəmiyyətinin də fəaliyyəti hökumət orqanlarının cahilpərəst məmurlarını narahat etməyə başlamışdı. Ona görə də mövcud hakimiyyət bütün gücü ilə bu cəmiyyəti də dağıtmağa çalışmışdı. Bu səbəbdən də dövlət məmurları dəfələrlə tamaşaların göstərilməsinə müdaxilə etmişdi. Çox keçmədi ki, “İmdad” dram cəmiyyəti də bağlandı. Lakin bu da Naxçıvanda mədəniyyətin inkişafına maneə ola bilmədi.

Qeyd edək ki, “İmdad” dram cəmiyyətindən sonra Naxçıvanda 1919-cu ildə “Ümüd” adlı başqa yeni bir dram cəmiyyəti təşkil olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu cəmiyyətin də ömrü özündən əvvəlki digər cəmiyyətlər (“Naxçıvan müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti”, “El güzgüsü” və “İmdad”) kimi çox da uzun olmamışdı.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində də Azərbaycanda olduğu kimi kapitalist istehsal üsulunun təşəkkül tapması və rəssamlıq sənətinin inkişaf etməsi milli mədəniyyətin ümumi yüksəlişinə təsir göstərmişdir. Bu dövrdə Naxçıvandakı görkəmli rəssamların əksəriyyəti xalq içərisində çıxmışdır. Məhz onların ən yaxşı əsərləri xalqın mənəvi və estetik tələbatına cavab verən sənət nümunələri olmuşdur.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda rəssamlığın inkişafında Naxçıvan rəssamlarının əvəzedilməz xidmətləri olmuşdur. Naxçıvanda onun əsas nümayəndələrindən biri görkəmli, tanınmış rəssam Bəhrüz Kəngərli idi. Cəmi otuz il ömür sürməsinə baxmayaraq 2000-ə yaxın müxtəlif mövzularda və janrlarda əsərlər yaratmışdır. Əslində bu əsərlərin böyük bir hissəsi rəssamın 1918-ci ilə qədər olan dövrünü əhatə etmişdi (18, 154-155).

Tədqiqatçı K. Kərimov Bəhrüz Kəngərli haqqında yazırdı: “Rəssamın əsərlərinin tarixi teması və üslub xüsusiyyətlərini diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra, məntiqli olaraq belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, o 1912-ci ildə deyil, 1910-cu ildə Tiflis rəssamlıq məktəbinə daxil olmuş və 5 il oxuduqdan sonra 1915-ci ildə təhsilini bitirərək Naxçıvana qayıtmışdır. 1915-ci ildən etibarən rəssamın əsərləri gips heykəllərindən çəkilmiş “akademik” rəsmlərin olmaması, təsvir edilən mövzu və naturaların əksərən Naxçıvana aid olması da bu nəticənin düzgünlüyünə dəlalət edir” (10, 56-58).

Ümumiyyətlə, Bəhrüz Kəngərlinin yaradıcılığı çox şaxəli və əhatəli olmuşdur. Təkcə o, rəsm əsərləri çəkməklə kifayətlənməmişdir. Həmçinin Bəhrüz Kəngərli “Molla Nəsrəddin” jurnalının müəyyən etdiyi formada karikaturalar, portretlər və mənzərə şəkilləri də çəkmişdir. Əvvəldə deyildiyi kimi, o həm də tetr tamaşalarına profesional bir rəssam kimi tərtibat vermişdir.

Bəhrüz Kəngərli daha çox portret və mənzərə janrları üzərində işləmişdir. O, portretlərində konkret şəxslərin daha çox daxili əhval-ruhiyyəsini və yurdsuz uşaqların, eləcə də qaçqınların yaşadıkları həyat şəraitini

təsvir etmişdi. Mənzərə janrında çəkdiyi əsərlərdə isə Bəhrüz Kəngərli təbiətin gözəlliklərini və təbiətlə insan arasındakı vəhdəti şairanə bir hisslə fırçaya almışdı. Belə, əsərlərindən “Qoyun sürüsü” əsərini nümunə göstərə bilərik. Tədqiqatçı N. Həbibov “Rəssamlıqdan söhbət” kitabında yazırdı: “Kəngərlinin mənzərələri Naxçıvan təbiətinə, doğma yurdun dağlarına, çöllərinə, qədim memarlıq abidələrinə həsr olunmuşdur” (6, 86).

Bəhrüz Kəngərli Naxçıvanda və onun əyalətlərində dəfələrlə öz əsərlərinin sərgisini təşkil etmişdir. Digər tərəfdən o, həm də rəssamlığa marağı olan gəncləri öz ətrafına toplamış və onlara bu sənətin sirlərini öyrətmişdir. Onun 1917-ci ildən sonra çəkilmiş əsərləri bütövlükdə rəssamın sənətkarlıq səviyyəsinin bir daha yüksəldiyini nümayiş etdirirdi (2, 123).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda dekorativ tətbiqi sənət yeni formalarda inkişaf etmiş, öz tətbiqini divar nəqşlərində, kitab illüstrasiyalarında, təsviri sənət əsərlərində, xalçaçılıq, bədii tikmə, daş üzərində oyma, heyvan və məişət əşyalarının təsviri olan qəbir daşlarında tapmışdır. Xalça sənəti Naxçıvanın Şərur, Şahbuz, Ordubad və Culfa bölgələrində daha geniş yayılmışdır. Bu ərazidə xalça sənətinin inkişafına qonşu ölkələrdə olan ticarət əlaqələrinin təsiri az olmamışdır. Tarixən Naxçıvanda xalça istehsalında balbas və mazex qoyun cinslərindən keçi, dəvə yunu ilə yanaşı inəkdən də geniş istifadə edilmişdir. Toxunan xalçaların sıxlığı 35x35-dən, 40x45-dək ərişli arğacı və üz ipi olmuşdur. Naxçıvanda toxunulan xalçalar bədii və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə Qarabağ xalça məktəbi ənənələrinə yaxın olmuşdur.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanda musiqi sənətinin də inkişaf etməsi ilə əlamətdar olmuşdur. Naxçıvanda musiqi sənətinin inkişafı demək olar ki, əsasən iki istiqamətdə getmişdir:

1. Aşiq, xanəndə və sazəndə ansambllarının yaradıcılığı ilə təmsil olunan çoxəsrlik şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri hesabına zənginləşən və inkişaf edən musiqi sənəti;

2. Avropa və rus mədəniyyətinin təsiri altında formalaşan yeni musiqi sənəti;

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində musiqi mədəniyyətinin inkişafında mahnı və rəqs havalarının, eləcə də aşiq sənətinin mühüm rolu olmuşdur. Naxçıvan bölgəsində xalq yaradıcılığında özünəməxsus yeri olan aşiq sənəti, əsasən, Şərur və Şahbuz bölgələrində yayılmış və inkişaf etmişdir. Professional klassik musiqi-muğam ifaçılığı, xanəndəlik isə əsasən, Ordubad və Naxçıvan şəhərlərində yayılmışdır.

Bu dövrdə Naxçıvan bölgəsində mövsüm və mərasimlərlə əlaqədar keçirilən aşura, üzərliksalma, cəngülüm, duvaqqapma və xan bəzəmə, əmək fəaliyyəti ilə bağlı qodu-qodu, sayacı sözləri və xırman nəğmələri Naxçıvan musiqi folklorunun qədim nümunələrindən idi (18, 194).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda xalq mahnıları, habelə, toy mərasimi ilə bağlı haxıştalar, gülümeylər, rəqs havaları, xüsusilə xalq yaradıcılığının sintetik janrını, vokal və instrumental musiqini özündə birləşdirən yallı və yallıbaşı mahnıları daha geniş yayılmışdır. Öz məzmunu etibarlı ilə təmsil olunan Naxçıvan musiqisi xalqın düşüncə və istəyini, milli xarakterinin ən yaxşı cizgilərini təcəssüm etdirmişdir. Bu musiqi janrları insanın hiss, həyəcan və iradəsini ifadə etmək müxtəlifliyi ilə də fərqlənmişdir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan musiqi folklorunun aparıcı janrları xalq mahnıları və rəqslər olmuşdur. Xüsusilə də xalq yaradıcılığını əks etdirən hərtərəfli mahnı yaradıcılığı zənginliyi ilə daha çox seçilmişdir. Bu isə tədqiq olunan dövrdə Naxçıvanda musiqi mədəniyyətinin inkişafına və ifaçıların yetişməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Onu da qeyd edək ki, Naxçıvan musiqisi həm də alətlərin zənginliyi ilə seçilmişdir. Burada əsasən tar və kamanda muğamların ifa edilməsi daha geniş yayılmışdır. Təkcə Naxçıvanda deyil, həm də onun bölgələrində mahir çalğıcılar və yüksək istedadlı xanəndələr yetişmişdir. Naxçıvan öz istedadlı musiqiçiləri ilə bütün dünyada şöhrət tapmış və ad qazanmışdır. Beləliklə, Naxçıvanda musiqi həyatının inkişafı təcridən maraqlı və demokratik olmağa başlamışdır. Bu baxımdan müxtəlif həvəskar xor kollektivləri yaradılmışdır. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Naxçıvan bölgəsinin də zəngin və çeşidli mətbəxi, yüksək qonaqpərvərlik ənənələri olmuşdur. Belə ki, Naxçıvan mətbəxində parça bozbaş, küftə bozbaş, çölmək pitisi, bozartma, çığırtma, dolma, plov, kabab, xaş, əriştə, umac kimi yeməklər geniş istifadə olunurdu. Naxçıvan mətbəxi öz zənginliyi, heyratəmiz dadı ilə demək olar ki, qonşu xalqların mətbəxinə də təsir etmişdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda memarlığın inkişafı coşqun surətdə genişlənərək qısa müddətdə Azərbaycanın ən iri sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə də Naxçıvanda şəhərsalma özünəməxsusluğu və yüksək inkişaf səviyyəsi ilə səciylənirdi. Naxçıvanda çoxsaylı zəngin ornamentlər və boyalarla bəzədilmiş əzəmətli məscidlər, öz möhtəşəmliyi, mozaikaları

və incə tərtibatı ilə diqqəti cəlb edən türbələr, saraylar, karvansaralar, körpülər, qala və bürclər, mədrəsələr, bəzəkli yaşayış evləri və hamamlar inşa edilmişdir.

Qeyd edək ki, Naxçıvan Azərbaycan memarlığının inkişaf etməsində önəmli rol oynamışdır. Xüsusilə də Əcəmi Naxçıvaninin fəaliyyəti nəticəsində ilk dəfə olaraq Naxçıvanda memarlıq məktəbinin əsası qoyulmuşdur. Naxçıvan memarlıq məktəbinin əhatə etdiyi ərazidə əsas etibarlı ilə kərpic binalar inşa edilmişdi. Naxçıvan memarlarının yaratdığı qüllə quruluşu türbələr nəinki Azərbaycan memarlarının, ümumiyyətlə, bütün Yaxın və Orta Şərqlə memarlığının sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda tikinti-memarlıq işlərində zəifləmə olsa da özünəməxsus memarlıq üslubu hələ də qalmışdı. Bu haqda Naxçıvan şəhərinin 1827-ci il iyun ayının 30-da çəkilmiş planı daha ətraflı məlumat verirdi (9, 92).

XX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrin birində Naxçıvan memarlığı haqqında deyilirdi: “Azərbaycanın digər şəhərlərində iki şəhər quruculuğu qovşağı-hakimin qalası və şəhər meydanı var idi. Qeyd edək ki, həmin meydan Naxçıvanda vahid memarlıq kompleksləri ilə təmsil olunmuşdur. Bu mərkəzi meydana Təbrizdən birbaşa yol gəlirdi” (2, 129).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində yaşayış tikintiləri məhəllə prinsipi əsasında formalaşmışdır. Əslində hər iki şəhərin (Naxçıvan və Ordubad) yaşayış hissəsi ayrı-ayrı məhəllələrin məcmusundan ibarət olmuşdur. Hər iki şəhərin mərkəzində məhəllə məscidi yerləşirdi.

Bu dövrdə Naxçıvanda əhalinin əksəriyyəti kəndlərdə yaşadığına görə kənd yaşayış həyatı və kənd evlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri diqqəti daha çox cəlb etmişdir. Əslində buna səbəb kəndlərin əsasən çay sahillərində, suvarma kanallarının, təbii və süni sütunların ətrafında salınması idi. Kənd məskənləri nizamsız yerləşmiş, yüksək divarlarla əhatə olunmuş, fərdi yaşayış təsərrüfat tikintilərdən, həyət və bağların toplusundan ibarət olmuşdu.

Yuxarıda gətirilən faktlardan aydın olur ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda mədəni inkişafda canlanma olmuşdur. Bu dövrdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən yazıçılar, aktyorlar, memarlar və rəssamlar təkcə Azərbaycan mədəniyyətinə deyil, eyni zamanda bütün dünya mədəniyyətində özünəməxsus yer tutmuşdur. Naxçıvan bölgəsində şair və yazıçıların maarifçilik fəaliyyəti, teatrın, rəssamlığın, musiqinin və memarlığın inkişafı tədqiq olunan dövrdə Naxçıvanda maarifə təsir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. A., Vəliyev S. V. Naxçıvan ədəbi mühiti. Bakı, Nurlan, 2008, 216 s.
2. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı, Elm, 1993, 284 s.
3. Cəfərov C. M. Azərbaycan teatru. Bakı, Azərneşr, 1974, 314 s.
4. Əliyev İ. İ. Azərbaycan etnopedaqogikası (magistr hazırlığı üçün dərslər vəsaiti). Bakı, Elm və təhsil, 2009, 224 s.
5. Həbibbəyli İ. Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərneşr, 1997, 682 s.
6. Həbibov N. D. Rəssamlıqdan söhbət. Bakı: Azərneşr, 1961, 110 s.
7. Həsənlı O. Q. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması prosesində diyarşünaslıq materiallarından istifadənin sistemi. Bakı, Elm, 2002, 312 s.
8. Hüseynzadə L. T. Naxçıvan teatr tarixindən. Bakı: Araz, 2002, 130 s.
9. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri: Araşdırma, tərcümə və qeydlər akad. Z. Bünyadov. Bakı, Elm, 1996, 184 s.
10. Kərimov K. A. Bəhrüz Kəngərli. Bakı, Azərb. EA, 1962, 58 s.
11. Kərimova G. İ. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin teatr-estetik görüşləri. Sənət. elm. nam. ...dis. Bakı, 1999, 184 s.
12. Məmmədli Q. M. Azərbaycan teatrının salnaməsi. Bakı, Maarif, 1975, 250 s.
13. Naxçıvan Teatrının Salnaməsi. Naxçıvan, Əcəmi, 2010, 734 s.
14. Nəcəfov R. Uzun bir xatirə // “Dan ulduzu” jurnalı, 1928, № 12, s. 57-65.
15. Poetik məclislər. (Toplayanı və tərtib edəni N. Qarayev). Bakı, Yazıçı, 1987, 526 s.
16. Qəhrəmanov Ə. K. Naxçıvan teatru: İntibah yollarında (1883-1920). Bakı, nəşr göstərilmiş, 2008, 160 s.
17. Rəhimli İ. Ə. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı, Çarşıoğlu, 2005, 864 s.
18. Şahverdiyev Z. Ə. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı, Elm, 2008. 264 s.
19. Xəlilov Ə. Naxçıvan teatrının tarixi. Bakı, Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti, 1964, 96 s.

20. Зелинский С. П. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский. Географически-статистическое и сельское хозяйственное описание // Сборник сведений о Кавказе. Т. VII, Тифлис: 1880, с. 209-248
21. "Новое обозрение" газета, 10 ноябрь, 1884 г, № 86.

ABSTRACT

Taleh Khalilov

Cultural development late nineteenth and early twentieth centuries, Nakhchivan

The cultural development of the nineteenth century and early twentieth century, the beginning of the article were investigated. In this case, studied the formation of the culture of the nineteenth century and early twentieth century in all regions, including Nakhchivan xidmətiləri was irreplaceable. During this period, compared to other regions of Azerbaijan in Nakhchivan bölgələsində development of culture did not stay behind. In contrast to the culture of the Nakhchivan region has evolved significantly. Therefore, the ancient and rich culture and traditions of the Nakhchivan region always has been.

During this period, operating in Nakhchivan, writers, actors, architects and artists, but also the culture of Azerbaijan, but also took a special place in the culture of the whole world.

РЕЗЮМЕ

Талех Халилов

Развитие культуры конце девятнадцатого и начале двадцатого века, Нахчыване

Культурное развитие девятнадцатого века и в начале двадцатого века, начало статьи были исследованы. В этом случае, изучал формирование культуры XIX века и в начале двадцатого века во всех регионах, в том числе Нахчыванской xidmətiləri был незаменим. В этот период, по сравнению с другими регионами Азербайджана в Нахчыване bölgələsində развития культуры не остался позади. В отличие от культуры Нахчыванской региона значительно изменилась. Таким образом, древняя и богатая культура и традиции Нахчыванской региона всегда было.

В течение этого периода, работая в Нахчыване, писатели, актеры, архитекторы и художники, но и культуру Азербайджана, но и занимает особое место в культуре всего мира.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov

UOT:37

RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİYEV YARADICILIĞINDA XALQA, VƏTƏNƏ, AİLƏYƏ VƏ ƏMƏYƏ MÜNASİBƏT TƏRBIYƏSİ*Açar sözlər: Rəşid bəy Əfəndiyev, ailə, gənclik, vətənpərvərlik, əmək**Ключевые слова: Рашидбек Эфендиев, семья, молодость, патриотизм, труд**Key words: Rashid bay Afandiyev family youth patriotism labour*

Görkəmli pedaqoq Rəşid bəy Əfəndiyev xalqa layiqincə xidməti maarifçilik hərəkatında görür, maarifçilik hərəkatında axtarırdı. Rəşid bəy Əfəndiyev gənclərə elə tərbiyə verməyi irəli sürürdü ki, o tərbiyə ictimai həyatın düzgün inkişafına, maarif-mədəniyyətin irəliləməsinə, mühafizəkar əxlaq normalarının aradan qaldırılmasına, həyatın inkişafına mane olmağa çalışan köhnəlmiş əxlaq normalarının, tərbiyə sisteminin, pis adət-ənənələrin aradan qaldırılmasına kömək etsin və onun üçün bir vasitə olsun.

Rəşid bəy Əfəndiyev qeyd edir ki, ailədə tərbiyə prosesinin başlanğıcı və sonu yoxdur. Uşaq ailənin hər bir üzvünün vəzifələri barədə ilk təsəvvürü ailədə alır. Gələcək ailə sahibinin tərbiyəsi bir çox amillərlə şərtlənir. Onların arasında ata-anaların həyat tərzi və davranışı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Rəşid bəy Əfəndiyevə görə övlad bəşəriyyətin, dövrünün nəzim-nizamıdır. Heç bir sərvət, heç bir var-dövlət, heç bir cahü-cəlal, heç bir izzət və fəzilət övladı əvəz edə bilməz, ona görə ki, övlad can cövhəridir. Övladın doğulması yalnız nəslin artımı deyildir. Valideynlərin ən ümdə vəzifəsi yenə də Rəşid bəyə görə tərbiyə etdiyi övladın ağıllı, qabiliyyətli olmasına çalışmasıdır. Rəşid bəy Əfəndiyevin ailə, övlad tərbiyəsi, ailədə atanın, ananın mövqeyi, ailədə tərbiyənin düzgün qurulması, tərbiyə işinin mütəmadi olaraq həyata keçirilməsi ilə bağlı dedikləri məktəb və pedaqoji fikir tariximiz üçün çox qiymətlidir. O, bir maarifçi olaraq yazırdı ki, hər bir valideyn övladının insan olması üçün ona düzgün tərbiyə verməlidir. Ailədə ata və ananın qarşılıqlı səmimi münasibətləri, xeyirxahlığı övlad tərbiyəsinin əsasıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, uşaq mənəviyyatın, əxlaqın ilk dərslərini ailədə alır. Bu mənada müəyyən bir səhvlilik və ya səhlənkərlik uşağın mənəviyyatına müəyyən mənada mənfi təsir göstərir. Rəşid bəy oxucularına fikrini məzmun dolu hekayələri ilə təsir göstərməyi əsas götürmüşdür. “Qoca baba və nəvəsi” adlı hekayədə oxuyuruq ki, baba artıq qocalıb. Əli və ayağı əsir, gözləri zəifləyib, qulaqları isə ağır eşidir. Süfrə açılan vaxtı qocanın əli əsdiyindən yeməyi üstünə və süfrəyə dağıdarmış. Qocanın oğlu və gəlini hər gün baş verən bu hadisədən iyrendiklərindən qocanı evin bir bucağında oturdub, ona saxsı qabda yemək verirlər. Qeyd etdiyimiz kimi, qocanın əli əsdiyindən saxsı qablar əlindən düşür və qırılırmış. Belə olduqda qoca gəlini tərəfindən təhqirlərə məruz qalır. Nəhayət, bazardan taxta qab-qacaq alırlar qoca üçün. Rəşid bəy hekayəni ibrətamiz bir sonluqla bitirir. Yazır ki, “Bir neçə gündən sonra qocanın oğlu və gəlini gördülər ki, təzə dil açıb gəzməyə başlayan oğlu taxta parçalarını yığıb özbaşına oyun oynayır. Soruşdular ki, nə qayıırırsan, oğul? Uşaq cavab verdi ki, qutu qayıırıram. Atam-anam qocalanda bu qutunun içində onlara xörək verəcəyəm. Uşağın sözündən onlar ibrət alıb əməllərindən tövbə etdilər. Bundan sonra qoca atalarına artıq dərəcədə hörmət edib, hər bir zəhmətinə qatlaşdılar” (1, səh.91).

R.B.Əfəndiyevin ailə və övlad tərbiyəsi ilə bağlı pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış bu müdrik fikirlərini ailə və övlad tərbiyəsi sahəsində ilk tərbiyə manifesti adlandırmaq olar. Hansı ki, bu tərbiyə manifestində valideynlər üçün çox faydalı tövsiyələr vardır.

Rəşid bəy Əfəndiyev uşaqları xalqın ümidi, canı, ürəyi adlandırır və onların oxumasını, ədəbə, pak əxlaqa sahib olmalarını zəruri sayırdı. Bu kimi qeydə qalmağın ən balaca məqsədini isə valideynlərin özlərinin elmi, təhsilli olmasında görürdü. Rəşid bəy valideynlərdən uşaqlarda elmə maraq oyatmağı tələb edir və deyirdi ki, ən yaxşı ailə odur ki, övladını məktəbə verib, oxutdurur. Yox əgər buna laqeyd yanaşır, övladının oxumasına maraq göstərmir, inanır ki, o valideyn qəbir evində də rahat yata bilməyəcəkdir. Əfəndiyev elmi tükənməz xəzinə adlandıraraq yazırdı: “Elm tükənməz xəzinədir. Bu bir xəzinədir ki, onu sandıqda qoyub qarovul və gözetçi olmağı və hesab saxlamağı istəməyir. Elm bir dövlətdir ki, onu nə itirmək olmaz və nə oğurlatmaq mümkün deyildir. Bu əsrdə onun qədir və qiyməti hər bir şeydən alidir. Çünki elm bu halda puldan və paradan zəngin, topdan və tufəngdən ötgün, xəncərdən və qılıncdan kəskindir” (1, səh.89).

R.B.Əfəndiyev əsil insan, əsil vətəndaş, humanist, vətənpərvər, adam tərbiyə etməyi arzu edir. Göstərir ki, tərbiyə nümunəsi insanların düzgün yaşamalarına, ətraf mühiti yaxşı öyrənmələrinə, ətrafdakı hadisələrdən baş çıxarmasına kömək etməlidir. Düzgün tərbiyə gənclərdə fəallıq, doğruluq, təvazökarlıq, xalqın azadlığını, Vətənin toxunulmazlığını, şərəf və şöhrətini qorumaq kimi əxlaqi sifətlər aşılmalıdır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqı tarix boyu heç bir zaman öz doğma vətəninə, zəngin və bol məhsul verən münbit torpağına, dünyada şöhrət tapmış mədəni sərvətlərinə, onun mənafeyinə laqeyd olmamışdır. Vətənə məhəbbət, vətənə bağlılıq, onu yadelli işğalçılardan qoruyub müdafiə etmək, vətənin həqiqi azadlığı və istiqlalıyyəti uğrunda mübarizə aparmaq, gəncləri vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək Azərbaycan xalqının ən böyük məqsədi olmuşdur. Xalqa, vətənə xidmət etməyi Əfəndiyev insan üçün ən yüksək mənəvi borc, ən böyük xoşbəxtlik, ən ali amal hesab etmişdir. O, xalqın azadlığı və xoşbəxtliyini vəhdətdə götürürdü. Rəşid bəyin vətənpərvərliyi mücərrəd, saxta vətənpərvərlikdən uzaq idi. Qeyd edir ki, əsil vətənpərvər vətənin səadəti, xoşbəxtliyi və inkişafı uğrunda fəal mübarizə etməlidir. Vətənpərvərlik ideyaları böyük maarifçi pedaqoqun yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Rəşid bəy gəncləri vətənpərvər ruhda tərbiyə etməyi vacib bilmişdir. Yazır ki, belə vətənpərvərlik uşaqlara kiçik yaşlarından aşılmalı, məktəblərdə davam etdirilməlidir. Bu o zaman həyata keçirilə bilər ki, xalq azad olsun, sərbəst hərəkət etsin, ölkənin yeganə sahibi olsun. Rəşid bəy gənclərin hər hansı bir xarici ölkələrdə təhsil almasını dəstəkləyənlərdən biri olmuşdu. Ancaq bu şərtlə ki, təhsilini tamam etdikdən, başa vurduqdan sonra vətənə, ata ocağına qayıtsın. Elmini, biliyini vətənin tərəqqisinə sərf etsin. Bu mənada Əfəndiyev gəncləri vətəni sevməyə, onu düşməndən qorumağa, həqiqi vətənpərvər olmağa çağırırdı. Onlara həyatın mənasını başa salmağa çalışır, öz azadlıq və xoş gələcəyi uğrunda vuruş meydanına çağırırdı. Fikrimizi Rəşid bəyin “Doğma yurd” hekayəsindəki fikri ilə əsaslandırmaq olar. Hekayədə oxuyuruq: “Bir oğlan elm oxumaq üçün başqa vilayətə getmiş idi. Qərblərdə neçə vaxt qalıb vətənə qayıtdı. Yoldaşları onunla görüşməyə gəldilər. Bu oğlan gördüyündən, eşitdiyindən danışdığı vaxt yoldaşlarından biri soruşdu ki, gördüyün şeylərin cümləsindən sənə xoş gələni və ləzzət verəni nə oldu?”

Oğlan cavab verdi ki, vətənə gələndə və atamın evinə yaxınlaşanda yaşıl ağacların arasında evimizin divarı gözümə sataşdıqca, hiss eylədim ki, könül fərəhi kimi gözəl şey ola bilməz. Vətənə gəldim – imana gəldim” (1, səh.73).

R.B.Əfəndiyev vətənpərvərliyi insan əxlaqının ən mühüm keyfiyyətlərindən biri hesab edir və insanların əxlaqi görüşlərinin ayrılmaz bir hissəsi kimi qiymətləndirir, vətənpərvərliyi əxlaqın mühüm bir hissəsi hesab edir və gəncləri həqiqi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsini vacib sayırdı.

Böyük maarifçi-pedaqoq yaradıcılığında əmək tərbiyəsinə daha çox önəm verir və uşaqların ruhunu oxşamağa çalışmışdır. Hekayələri ilə balaca oxucularını həmişə cəmiyyət üçün faydalı əməyə çağırırdı. Rəşid bəyə görə əmək nəinki insanların yaşayışının və inkişafının mənbəyidir, əmək eyni zamanda insanların ən yaxşı əxlaqi sifətlərinin və mənəvi keyfiyyətlərinin mənbəyidir. Maarifpərvər Əfəndiyev tənbelliyə qarşı dönmədən mübarizə aparmışdır. Tənbellik, ətalət, bekarçılıq insanın şərəfini aşağı salır, ömrünün bihadə getməsinə səbəb olur və belə adamlar cəmiyyətə öz xalqına faydalı əməyi ilə xeyir vermir, öz gözəl ömrünü tənbellikdə, avaraçılıqda, bekarçılıqda keçirən adamlar cəmiyyətin ağır yükündən başqa bir şey deyildir. Tənbellik insanın həyatında ən böyük bədbəxtlikdir. Ömrünü tənbellikdə keçirən adamlar hökmən başqasının əməyindən istifadə edir və onun hesabına yaşayır. Belə adamlar həmişə başqalarına möhtacdırlar.

Əməklə bağlı pedaqoqlar çox böyük düşündürücü və müdrik fikirlər irəli sürmüşlər. Çex pedaqoqu Yan Amos Komenski (1592-1670) yazırdı: “Hər şeyi təcrübə yolu ilə mənimsətmək lazım gəldiyindən (öz yerində bunu gördüyümüz kimi), əməyi (zəhməti) də əmək vasitəsi ilə öyrənmək lazımdır; daimi (lakin həddini keçməyən) zehni və fiziki məşğələlər əməksevərliyə keçsin və heç kəs avaralığa dözməsin. O zaman Senekanın dediyi – “nəci b ağillər əməklə cilalanır” – ifadəsi özünü doğruldur (2, səh.206) deyirdisə, böyük maarifçi-müəllim Məhəmməd Tağı Sidqi isə yazırdı: “Dünyada tənbellik insanın vücudunda bir böyük məzəddir... Məsəli-məşhurdur ki; “Tənbellik adam badam yemək istər, amma sındırmağının zəhmətindən qaçar” (3, səh.74-75). M.T.Sidqi sonra fikrinə davam edərək yazırdı, əmək nəinki insanların yaşayışını, onların tərəqqi və inkişafının yeganə mənbəyidir. Çünki “Kəməli insanıyyət səy və qeyrətlə... hasil olur”. Sidqinin fikrincə əgər bir adam işləmirsə, lakin yeyir, geyir, içir, gəzir və yaşayırsa, bunu başqalarının əməyinin hesabına edir. Buna görə də o, əxlaqlı adam hesab edilə bilməz, o bir dilənçidir və həmişə başqalarına möhtacdır.

Rəşid bəy bu kimi fikirlərdən ilham alaraq gəncliyə səslənir ki, tənbellik insan həyatını zəhərləyir, onu cəmiyyətin ən alçaq bir fərdinə çevirir. Əksinə, fiziki əməkdə iştirak edən şəxs kamilləşir, həyatı yaxşılaşır, əxlaqi gözəlləşir, hər cür pis əməllərdən uzaqlaşır, cəmiyyət üçün yararlı şəxsə çevrilir. Qeyd

olunur ki, tənbellik insanın əxlaqına pis təsir edir. Bunun nəticəsində adamda bir sıra xoşagəlməz mənfi əxlaqi sifətlər yaranır və bunun nəticəsində insan uçuruma gedir. “Yüz yaşında bağban”, “İki dənə xıuş dəmiri” və s. hekayələri fikrimizə əyani sübutdur. “Yüz yaşında bağban” hekayəsində qeyd olunur ki, yüz yaşına çatmış bir bağban əli-ayağı əsə-əsə torpağı yumşaldıb torpağa alma toxum səpir. Cır almalar böyüdükdən sonra isə onları peyvənd etmək arzusunda olduğunu görürük. Bunu gören cavanlar qocaya rişxənd edib gülürək deyirlər.

- Ey baba, sənin yüz yaşın var, toxumdan çıxan cırı calayıb əmələ gətirəndən sonra meyvəsini görməyə çox ömür istər, zəhmət çəkmə, bu sənə çatmaz.

Qoca bağban bunların sözüə gülüb cavab verdi ki:

- Əzizlərim, əkiblər yemişik, əkərik yeyərlər (1, səh.69).

Əfəndiyev əmək tərbiyəsini əxlaq tərbiyəsi ilə əlaqədə götürmüşdür. O, əməyin tərbiyəedici xüsusiyyətini göstərərək, gənc nəsilə əməyə və əməkçi insanlara məhəbbət tərbiyə etməyi, vətən, xalq naminə vicdanla, namusla işləməyi, sənət öyrənməyi vacib bilmişdir. Rəşid bəy fiziki əməyə insan ləyaqətini alçaldan bir iş kimi baxan adamları cəmiyyətin ən yaramaz, xoşagəlməz bir adamı kimi qiymətləndirirdi. Uşaq ailədə əməyi və vətəni sevmək, adamlara yaxşı münasibət bəsləmək, təvazökarlıq və nəciblik, hörmət və ehtiram, humanizm və nikbinlik kimi keyfiyyətləri ilk dəfə ailədə görməli, dərk etməli, özü də belə xarakterli olmalıdır deyirdi.

Yekun olaraq bildirək ki, Rəşid bəy Əfəndiyev yeni, sağlam, gözüaçıq, mədəni insanlar yetişdirmək işinə mane olan əngəlləri ailədən tutmuş dini ocaqlara qədər bir-bir göstərmiş, bu əngəlləri törədən səbəbləri açıb demiş və eləcə də tərbiyə işinə böyük xalq və vətən işi kimi baxmışdır. Çünki hər işin başlanğıcı tərbiyədən asılıdır. Xalqın ən böyük ümidi olan gənc nəslə tərbiyə etməkdir. Vətənin gələcəyi, onun inkişafı, dövlət, ədəbiyyat və elm xadimlərinin böyük ideyaları gənc nəslin tərbiyəsindən asılıdır. Bu gerçək həqiqəti müdafiə və bəyan edən Rəşid bəy ailə-övlad tərbiyəsi, yetişən nəslin təhsili, təlimi, onların əxlaqının saflaşdırılması, mənəvi keyfiyyətlərinin yetkinləşdirilməsi, halal əməyə alışdırılması, qeyrətli-namuslu vətəndaşlar kimi yetişdirilməsi ilə bağlı şeir və hekayələri ilə Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin zənginləşdirilməsi sahəsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəşid Bəy Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 120 səh.
2. Yan Amos Komenski. Böyük didaktika (Elmi redaktoru, nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi Əməkdar elm xadimi F.Rüstəmov). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 388 səh.
3. Məhəmməd TağıSidqi. Əsərləri (Toplayanı, tərtib edənə və müqəddimənin müəllifi İsa Həbibbəyli). Bakı, Çaşıoğlu, 2004, 280 səh.

ABSTRACT

Vafa Ghasanova

Upbringing of attitude to nation motherland family and labour in Rashid bay Afandiyev creativity.

In the article the issue of upbringing of attitude to nation motherland family and labour in prominent onlightener pedagogue Rashid bay Afandiyev creativity was involved to the search it is noted that family child upbringing place of mother father in family correct organize of upbringing in family is connected with continuous sleding of upbringing activity Rashid bay Afandiyev supported study of the youth in any foreign country but absolutely to come back to native land home after graduating spend his kngwledge for the motherland developmend.

In the article we notice that in his creativity the great enlightener-pedagogue payed much attention to labour upbringing and tried to give pleasure to the heart of children. With the help of stories he asks litile readers to useful work for society. According to Rashid bay labour is not only the source of people living and development but also is considerend the source of ritual qualities of people. It is noted that beginning of any work depends on upbringing is to bring up younger generation. The future of native land its development great ideas of state literature and science figures depends on young generation upbringing Rashid bay who protected and declared this actual reality searched family child upbringing growing generation education teaching purifying their moral developing moral qualities in training them to honest labour.

**Воспитание отношения к народу, родине, семье и труду в творчестве
Рашидбека Эфендиева**

В статье объектом исследования стали вопросы воспитания отношения к народу, родине, семье и труду в творчестве видного просветителя-педагога Рашидбека Эфендиева. В ней отмечается, что воспитание ребенка в семье, место родителей в ней тесно связаны с правильной организацией семейного воспитания, постоянным осуществлением воспитательной работы. Получение молодыми людьми образования за рубежом поддерживалось Рашид беком с тем условием, чтобы они по окончании учебы возвращались на родину, к своим родным очагом, передавали свои знания своим близким, служили делу прогресса родины.

В статье читаем, что в творчестве большого просветителя-педагога особое внимание удалено трудовому воспитанию детей. В своих рассказах педагог призывает своих младших читателей к труду во благо общества. По Рашидбеку Эфендиеву, труд является не только источником жизни и развития людей, в тоже время источником их моральных и нравственных качеств. В ней подчеркивается, что начало всяких дел зависит от воспитания подрастающего поколения, на кого народ возлагает большие надежды. Будущее родины, его развитие, осуществление великих идей деятелей государства, литературы и науки зависят от воспитания молодого поколения. Р.Эфендиев, заявивший и защитивший эту истину, высоко оценивал семейное воспитание детей, образование и обучение подрастающего поколения, результаты которых он видел в их моральном очищении, формировании нравственных качеств, привитии им навыков честного труда.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor
E.Maqsudov

UOT: 371

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ÜMUMTƏHSİLİ
1920-1930-CU İLLƏRDƏ**Açar sözlər:** təhsil, məktəb, sovet hakimiyyəti, statistika**Ключевое слова:** образование, школа, советской власти, статистика**Key words:** education, school, the Soviet government, statistics

1920-ci il aprel çevrilişindən sonra Azərbaycanda qurulan sovet rejimi dövründə maarif yeni formaya istiqamətləndirildi. Bu, Azərbaycanın Naxçıvan diyarını da əhatə etdiyindən burada təhsil sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun şəkildə qurulmağa başladı. Sovet hakimiyyəti bütün müsəlman bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da geniş mədəni-maarif tədbirləri həyata keçirirdi. İlk növbədə savadsızlığın ləğv edilməsinə, uşaq və yeniyetmələrin kütləvi təhsilə cəlb edilməsinə başlandı. Bu işlə bilavasitə 1920-ci ilin oktyabrında Naxçıvan İnqilab Komitəsinin dekreti ilə Xalq Maarif Şöbəsi (1921-ci ilin sentyabrından Xalq Maarif Komissarlığı-Y.M) məşğul olurdu.

Naxçıvan maarif şöbəsi Naxçıvan İnqilab Komitəsinin 25 avqust 1920-ci il tarixli dekretinə əsasən “Naxçıvanda pulsuz ibtidai icbari təhsilin yerinə yetirilməsi”nə ciddi əməl olunurdu. Bu da xalq maarifinin inkişafına təkan verirdi. Beləliklə, 1921 -1922-ci dərslər ilindən başlayaraq yeni məktəblər açılmış, məktəb yaşlı uşaqlar ibtidai təhsilə cəlb edilmişdi. Bununla yanaşı, 1922-ci ildən etibarən məktəbəqədər tədris müəssisələri də yaradılmaqla, kiçik yaşlı uşaqların tərbiyəsi və onların gələcək ibtidai məktəblərə hazırlanması işinə xüsusi diqqət yetirilirdi [5, s.424].

1922-ci ilin yanvar ayında yeni yaranmış Naxçıvan Xalq Komissarları Sovetinin tərkibində Xalq Maarif Komissarlığı fəaliyyətə başladı. Naxçıvanın ilk Maarif Komissarı Naxçıvan Xalq Maarifi Şöbəsinin müdiri Əbdüləziz Rüstəmov təyin olundu [4, s.7]. 1922-ci il iyun ayının 17-də RSFSR Maarif Komissarlığının əsasnaməsinə uyğun olaraq hazırlanmış Naxçıvan Maarif Komissarlığının Əsasnaməsi təsdiq olundu. Naxçıvanda xalq təhsilinə qayğının dövlət səviyyəsində olması, yeni maarif ocaqlarının yaradılmasının dövlət orqanları tərəfindən rəsmiləşdirilməsi məktəblərin şəbəkəsinin daha da genişlənməsinə səbəb olurdu. 1921-1922-ci tədris ilində Naxçıvanda təşkil olunmuş 144 sinfi olan 58 məktəbə 4351 şagird cəlb olundu [5, s.424].

Sonrakı illərdə məktəblərin şəbəkəsinin genişlənməsi və şagirdlərin təhsilə cəlb edilməsi geniş vüsət aldı.

XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvanda xalq maarifinin inkişafı aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Tədris illəri	Məktəblərin sayı	Siniflərin sayı	Müəllimlərin sayı	Şagirdlərin sayı
1921	58	144	86	4351
1922	75	210	154	6573
1924	78	309	250	9298
1925	98	476	277	10441
1928	164	981	544	23180
1929	189	202	733	23617

[72, 4 s.8-10].

Naxçıvan XKS-nin savadsızlığı ləğv etmək haqqında 1921-ci ilin aprelində verdiyi dekretlə Naxçıvan diyar partiyası və komsomol komitələri nəzdində savadsızlığı ləğv etmə komissarlığı yaradıldı. Komissarlıq şəhər və kəndlərdə savad kurslarının açılması ilə bu işin praktiki olaraq başlanğıcını qoydu. 1924-cü ilə dair məlumatlara görə ilin birinci yarısında bütün ölkə üzrə 70 savad məktəbində 2000 nəfər oxuyurdu. 1925-ci ildən etibarən “Rədd olsun savadsızlıq” devizi altında başlanan hərəkət əhalini savad kurslarına və məntəqələrinə cəlb etdi. Naxçıvanın 124 kəndində bir il

ərzində savadsızlıqla mübarizə kursları təşkil edilmişdi. Həmin kurslara 750 nəfər gənc daxil olmuşdur. Bu zaman 20-dən çox qiraət koması fəaliyyətə başlamışdı [17, v.87].

1926/27-ci tədris ilində Naxçıvan MSSR-da 120 savadsızlığı ləğv etmə məntəqəsi fəaliyyət göstərmişdirsə, artıq 1929-cu ildə burada 268 savad kursu təşkil edilmişdi. Bu yaşlı əhali arasında savadsızlığın ləğv edilməsində mühüm rol oynadı. Əhalinin savadlanma dərəcəsi 1931-ci ildə artıq 22, 5 %-ə yüksəlmişdi. Bu rəqəm şəhərdə 52, 1 %-ə bərabər idi [22, s.19].

Naxçıvan MSSR-da 1931-1932-ci illərdə 629 yeni savad kursunun təşkil edilməsi 40 min nəfərin savad kursuna cəlb edilməsinə səbəb olmuşdu [14, v.39]. 1934-cü ildə Naxçıvan MSSR-in kəndlərində yaradılmış savadsızlığı ləğv etmiş 185 qrup var idi. 1934-cü ilin sonunda 21016 nəfər savad kurslarını bitirmişdi. 1935-ci ilin sonlarında muxtar respublikada cəmi 18 min savadsız adamın olması barədə məlumat verilir. Artıq 1935-1936-cı illərə dair məlumata görə əhali arasında savadlılıq dərəcəsi 70%-ə çatmışdı [1, v.41].

Naxçıvanda 1938-ci ildə 12776 nəfər savadsızın cəmi 6148 nəfəri (48, / 12%), 14186 nəfər azsavadlıının isə 7988 nəfəri (57, 3%) yaşlılar məktəbinə cəlb edilmişdi [20].

Naxçıvanda 1920-1930-cu illərdə maarif sahəsində əldə edilən mühüm nailiyyətlərdən biri qadınlar arasında savadsızlığın ləğv edilməsi məsələsi idi [17, v.79-81].

1928-1929-cu illərdə açılmış 11 savad kursunun (sonrakı 5 ildə burada 8500 qadın savad almışdı) [9, v.221], 1931-1932-ci tədris ilində vilayətdə savadsızlığı aradan qaldırmaq üçün 629 kursun təşkil edilməsi (bu kurslarda 20039 nəfər təhsil alırdı) mühüm dəyişikliklərin əldə edilməsinə səbəb olmuşdur [11, v.37-38]. 1936-cı ildə savadsızlığı ləğvetmə məktəblərini bitirənlərin sayı 4138 nəfər, azsavadlılar məktəbini isə bitirən qadın və qızların sayı 2017 nəfər olmuşdur [10, v.12-13]. 1937-ci ilin martında Naxçıvanda 14-50 yaşlılar arasında savadsızlığın qeydiyyata aparılarkən 11293 nəfər qadın və gənc qızın savadsız və ya azsavadlı olduğu aşkar edilmişdir [7, v.59]. 1937-1938-ci illərdə qadın və qızların savad məktəbləri və kurslarına cəlb edilməsində irəliləyiş baş vermişdir. Muxtar respublikada 1940-cı ildə 10853 nəfər qadın savad məktəbində təhsil alırdı [21].

Demək olar ki, 1920-1930-cu illərdə sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi siyasətin neqativ hallarla zəngin olmasına baxmayaraq, əhali arasında savadsızlığın ləğv edilməsində həyata keçirilən tədbirlər və bunun nəticələri savadsızlığın aradan qaldırılması üçün mühüm əsas yaratmış oldu.

XX əsrin 20-30-cu illərində yaşlı əhalinin savadlandırılması sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər Naxçıvan MSSR-da savadsızlığın ləğvinə və təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb oldu.

Artıq 1924-cü ildə Naxçıvanda görülən tədbirlər nəticəsində 61 birinci dərəcəli, 1 ikinci dərəcəli məktəb var idi [16, v.51]. Təhsilə cəlb olunan azərbaycanlı uşaqların sayı artaraq 1927-1927-ci illərdə 85%-ə çatdı. 1925-ci ildə Naxçıvanda birinci dərəcəli məktəblərin ilk məzunları arasında azərbaycanlılar 79, 6% təşkil edirdi. 1927/27-ci tədris ilində azərbaycanlı şagirdlər 85, 0% idi. Artıq məktəb yaşlı uşaqların 35%-i (5606 nəfər) məktəblərə cəlb edilmişdi [3, v.11-22].

XX əsrin 20-ci illərinin sonlarında bütün Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan MSSR-da məktəblərin strukturunda əsaslı dəyişikliklər aparıldı. Yeddiillik, doqquzillik məktəblər, fəhlə fakültələri, kəndli gənclər məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başladı.

1926/27-ci tədris illində məktəbdə artıq 1137 nəfər azərbaycanlı qız oxuyurdu [15, v.14]. Bu qızların 1057 nəfəri birinci dərəcəli, 80 nəfəri ikinci dərəcəli məktəblərdə təhsil alırdı [13, v.4-5]. Artıq 1927/28-ci tədris ilində muxtar respublikanın 80 məktəbində 7335 nəfər şagird təhsil alırdı ki, onların 1019 nəfərini qızlar təşkil edirdi [22, s.17].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında XX əsrin 20-ci illərində məktəblərin və şagirdlərin sayında getdikcə artım hiss edilirdi.

1920-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümumiçəbari təhsilə keçid baş verdi. Bu məqsədlə dövlət büdcəsindən 447.363 rubl zəruri vəsait ayrıldı. Artıq 1930/31-ci tədris ilində muxtar respublikada ümumilikdə 8-12 yaşlı 1377 nəfər şagird icbari təhsilə cəlb edilmişdi ki, onların 699-u qız idi [2, v.153]. Növbəti ildə məktəblərin sayı 163-ə, oradakı şagirdlərin sayı isə 16, 427-ə çatmışdı [8, v.24].

Beləliklə, Naxçıvanda XX əsrin 20-ci illərindən etibarən başlanan pedaqoji kadrların hazırlanması, məktəblərin təşkili, müəllim ixtisası verən seminariyalar, texnikumlar və institutların açılması regionda müəllim kollektivinin kəmiyyətə artmasına, keyfiyyətə yaxşılaşmasına, ixtisaslı kadrların hazırlanmasına zəmin yaratdı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1921/22-ci tədris ilində cəmi 86 nəfər, 1924/25-ci tədris ilində ondan fərqli olaraq 154, 1930/31-ci tədris ilində 277, 1935/36-cı tədris ilində 575, 1936/37-ci tədris ilində isə 733 müəllim çalışırdı [4, s.10-11]. XX əsrin 30-cu illərində

müəllimlərin təhsil səviyyəsi də nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişmişdir. Muxtar Respublikada 1930/31-ci tədris ilində onların sayı 37 nəfər təşkil etmişdi [4, s.11]. Muxtar Respublikada 1940/41-ci tədris ilində 176 nəfər ali və natamam ali, 851 nəfər orta təhsilli müəllim çalışırdı [12, v.1-7]. 1940/41-ci tədris ilində Naxçıvan MSSR-da 196 ümumtəhsil məktəblərində 30433 nəfər şagird təhsil alırdı. Onlara 1027 nəfər müəllim dərs deyirdi [6, s.120-122]. Bu müəllimlər sırasında cəmi 796 azərbaycanlı var idi [18, v.46]. Muxtar Respublikada 40-cı illərin sonunda 140 nəfər qadın pedaqoq çalışırdı. 1940-cı ildə muxtar respublikada fəaliyyət göstərən 196 məktəbdən 87-si ibtidai, 74-ü əsas, 35-i isə orta məktəb idi. Həmin məktəblərdə müvafiq olaraq 4486, 12681, 13286 nəfər şagird təhsil alırdı [19, s.63].

Ümumiyyətlə, XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında orta ixtisas məktəbləri və Müəllimlər İnstitutunun yaradılması nəticəsində muxtar respublikanın təhsil sahələrində ixtisaslı kadrlar hazırlanmağa başlanmış, bu isə regionun maarifinin inkişafına səbəb olan mühüm qüvvəyə çevrilmişdir. Artıq 30-cu illərin sonlarında Naxçıvan MSSR əhalisinin savadlılıq dərəcəsi 84, 5% (şəhər əhalisi 86, 5%, kənd əhalisi 84%), qadınlardakı isə 78, 1% (müvafiq olaraq 79, 1% şəhərdə, 77, 8 kənddə) təşkil etmişdir [23, s.42]. Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan MSSR-da maarif sahəsində həyata keçirdiyi siyasətdə çoxlu əyintilərin, qanunsuzluqların baş verməsinə baxmayaraq gənc və orta nəslin arasında savadsızlığın ləğvi sahəsində çox mütərəqqi dəyişikliklər baş vermiş, gələcəkdə bütün əhali arasında savadsızlığın tam aradan qaldırılmasına və milli kadrların yetişməsinə şərait yaratmışdır.

Təsadüfi deil ki, Heydər Əliyev Naxçıvanın bu dövr təhsil mühitini xatırlayaraq vurğulayırdı ki, “burada çox yüksək səviyyəli məktəblər var idi. Bu məktəbləri də yaradanlar var idi... Naxçıvan mühiti hətta sovet hakimiyyəti qurulandan sonra da – 20-ci, 30-cu illərdə davam edirdi. Çox milli hissiyatlara dolu olan bir mühit idi. Mən sizə deyə bilərəm ki, o vaxtlar Naxçıvanda insanlar çox yüksək təhsil alırdılar. Naxçıvanda məktəb çox deyildi, amma mektebdə verilən dərslər və şagirdlərin dərsləri qavraması çox yüksək səviyyədə idi... Burada çox güclü məktəblər, güclü müəllimlər var idi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda elə bu gün də, on il də, iyirmi il də, otuz il də bundan öncə böyük alimlərin, elmlə məşğul olan insanların – akademiklərin, professorların, universitetlərdə dərs verənlərin, yaxud Elmlər Akademiyasında, elmi tədqiqat İnstitutlarında çalışanların çoxu öz həyat yollarını Naxçıvandan başlayıblar. Burada mühit də buna şərait yaradıbdır. Ancaq buradakı məktəblər, ümumiyyətlə məktəb mühiti də buna şərait yaradıbdır” [24, s.135-138]. Azərbaycanın bütün tarixini, siyasi, ictimai, iqtisadi, həmçinin mədəniyyət tarixini yaxşı bilən, xüsusilə Naxçıvanın həyatına, elmi mühitinə yaxından bələd olan Heydər Əliyevin bu fikirləri Naxçıvan təhsilinin 20-30-cu illərinə verilən ən tutarlı qiymətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivi. (ARDA), f.1, siy.1, iş.44
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Administrasiyasının siyasi sənədlər Arxivi (ARPASSA), f.1, siy.1, iş 177
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Administrasiyasının siyasi sənədlər Arxivi (ARPASSA), f.1, siy.7, iş 1068
4. Mollayev İ.A. Naxçıvan MSSR-də xalq maarifinin inkişafı. Bakı: Bilik, 1983, s 31.
5. Naxçıvan tarixi (XVIII əsrin 40-cı illərindən XX əsrin 30-cu illərinin sonunadək). Üç cildə, II cild, Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2014, 528 s.
6. Naxçıvan MSSR-ın xalq təsərrüfatının inkişafı. Statistik məcmuə. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat mətbəəsi, 1964, 144 s.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.1, iş 1.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.1, iş 7.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.1, iş 29.
10. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.1, iş 35.
11. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.1, iş 82.
12. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.1, iş 89.
13. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.1, iş 189/307.
14. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.1, iş 238.
15. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.1, iş 356.
16. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.1, iş 1096.
17. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.2, iş 3.
18. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət arxivi (NMRDA), f.1, siy.4, iş 164.

19. Naxçıvan Muxtar Respublikası-90. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi. Naxçıvan: Əcəmi, NPB, 2014, 104 s.
20. “Şərq qapısı” qəzeti, 1938, 17 noyabr.
21. “Şərq qapısı” qəzeti, 1940, 28 iyul.
22. Джафаров Ф. Развитие народного образования в Нахчыванской АССР (1920-1941 гг). Автореф. дисс... канд. ист. наук. Баку: 1991, 22 с.
23. Итоги Всесоюзной переписи населения в 1959 Азербайджанской ССР. Москва: Госиздат, 1963, 456 с.

ABSTRACT

Yegana Mammadova

Education system of Nakhchivan Autonomous Republic in 1920_1930s

Though a lot of irregularities and illegalities implemented in the sphere of education under the power of Soviet Union, including Nakhchivan Autonomous Republic there have been too many progressive changes in the field of the elimination of illiteracy among young and middle generations and it has contributed to the training of national cadres and complete elimination of illiteracy among the population in the future.

РЕЗЮМЕ

Эгане Мамедова

В годы 1920-1930 общее образование Нахчыванской Автономной Республики

Советская власть в Азербайджане, в том числе Нахчыванской Автономной Республики в сфере образования реализуется много политики, в то время как там были нарушения в области ликвидации неграмотности среди молодежи и лиц среднего поколения прогрессивных изменений. Полная ликвидация неграмотности среди всего населения и способствовало подготовке национальных кадров.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov

METODİKA

ƏLİ HƏSƏNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

İSMƏT HƏSƏNOV

Naxçıvan Universiteti

UOT: 372.8:91

KURİKULUM İSLAHATI İLƏ ƏLAQƏDAR COĞRAFİYADAN İCMALLARIN TƏRTİB EDİLMƏSİ («SƏMA CİSİMLƏRİ» MÖVZUSU ÜZRƏ. VII SİNİF)

Açar sözlər: məqsədlər, təlim nəticələri, standartlar, motivasiya, metodik köməklik

Ключевые слова: цели, результаты обучения, стандарты, мотивация, методическая помощь

Key words: aims, teaching results, standards, motivation, methodical help

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllimin dərslə hazırlaşmasının iki yolu var: müəllimin işinin illik planlaşdırılması və cari planlaşdırması. Cari planlaşdırma dedikdə müəllimin gündəlik dərslə hazırlaşması nəzərdə tutulur (8 səh.38). Müəllim cari dərslə hazırlaşarkən ilk növbədə onun dərsləyi olmalı və dərsləkdəki mövzu ilə yaxından tanış olmalıdır. Eyni zamanda keçmiş mövzu, yeni mövzu və hətta ondan sonrakı mövzu ilə də tanış olmalıdır. Müəllim mövzunun adını proqramdan icmala qeyd edir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, proqramda, icmalda və jurnala yazılan mövzu eyni olmalıdır. Müəllim cari dərslə hazırlaşarkən onun tərtib etdiyi icmal aşağıdakı kimi olmalıdır (7 səh. 26).

Tarix: 20 dekabr 20__ ci il

Sınıf: VII sinif

Məzmun xətti, məzmun standartı, alt standart (7 səh.7):

1.2.1. Səma cisimləri (3 səh. 7) .

Məqsəd.

- Şagirdlərə səma cisimləri haqqında məlumat vermək
- Səma cisimlərini böyükdək kiçiyə ardıcıl saymasını öyrətmək
- Günəş sisteminə daxil olan planetlərin ardıcıl düzülüşünü öyrətmək
- Səma cisimlərinin bir- birinə qarşılıqlı təsirini izah etmək.
- Səma cisimlərinə aid xalq inancları haqqında məlumat vermək
- Şagirdlərdə idrak qabiliyyətini inkişaf etdirmək

Məqsədləri müəyyən etmək işində müəllimlər çox çətinlik çəkirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllimin tədris prosesində bütün fəaliyyəti məqsədlər üzərində qurulur. Kurikulum islahatında müəllimlər icmal tutarkən “Müəllim üçün metodik vəsait”də yazılanları yenidən öz icmallarına köçürürlər və rəhbərliyə təqdim edirlər ki, mənim icmalım var və mən dərslə hazıram. Müəllim dərslə hazırlaşarkən ilk növbədə nəzərdə tutmalıdır ki, bu dərslədə şagirdlərə hansı bilikləri verəcəkdir və bu biliklər əsasında uşaqda hansı bacarıqları formalaşdıracaqdır. Məqsəd də müəllim “Səma cisimləri” haqqında şagirdlərə hansı bilikləri verəcəyini aydın göstərməlidir. Məqsədlər müəyyən edildikdən sonra müəllim təlimin nəticələrini, yəni şagirdlərə hansı bacarıqları əşılanaçaq məsələsini həll edir.

Təlim nəticələri:

- Səma cisimləri haqqında izahat verir;
- Səma cisimlərini böyükdək kiçiyə ardıcıl sayır;
- Günəş sisteminə daxil olan planetlərin yerləşməsini ardıcıl sayır;
- Səma cisimlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsirini izah edir;
- Səma cisimləri haqqında xalq inanclarını şərh edir;

Kurikulum islahatının əsas xüsusiyyəti onun nəticəyönümlü olmasıdır (3 səh. 3). Nəticənin bizə məlum olması üçün biz əvvəlcədən mövzunun məqsədlərini müəyyən etməliyik. Əgər biz məqsədləri müəyyən etməmişiksə, onda təlim nəticələrini müəyyən edə bilmərik. Təlim nəticələrində qeyd edilən 5 bənddə yazılan həm qara, həm də qırmızı şriftlə veriləndir. Qara şriftlərlə yazılanlar bizim şagirdlərə verəcəyimiz biliklər,

qırmızı şriftlərlə verilənlər isə onlarda formalaşdırılan bacarıqlardır. Əgər şagirdlərə nəzərdə tutduğumuz bilikləri verib bacarıqları formalaşdırırıqsa onda biz məqsədimizə nail olmuş oluruq.

İnteqrasiya. Fizika (2.2.1.), riyaziyyat (1.2.1), astronomiya ()

İnteqrasiya sözü bir az müəllimlər üçün keçilməz sədd hesab edilir. Ənənəvi metodikada bu bəndi biz həmin mövzunun digər yaxın və yaxud da qonşu fənlərlə və yaxud da həmin fənnin hansı mövzusunda bu mövzuya aid məlumatlar olduğunun qeyd edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, orta ümumtəhsil məktəblərində ixtisas qruplarına uyğun olaraq siniflərin qruplaşdırılması şagirdlərin daha çox seçdiyi qrupun fənlərini öyrənməyə meyl edir. Qalan fənlərə maraq olmur şagirdlər o, fənlərə “dırnaq arası” münasibət bəsləyirlər. Ali təhsil müəssisələrində isə tələbə ixtisas fənlərini öyrənir. Müəllimin bu bəndi özünün təyin etməsi çox çətinlik törədir. Ona görə də daha yaxşı olar ki, inteqrasiya ediləcək fənnin sadəcə adı yazılsın. Onun standartının və məzmun xəttinin yazılması üçün müəllim gərək inteqrasiya ediləcək fənni də yaxşı bilsin.

İş forması: Böyük, kiçik qruplarla və fərdi iş

Kurikulum islahatlarında şagirdlərlə 4 iş forması nəzərdə tutulmuşdur: kollektivlə iş, qruplarla iş, cütlərlə iş və fərdi iş. Hər bir təlim forması dərsin məqsədindən asılı olaraq seçilir və şagirdlərin fəaliyyətləri bu forma üzərində qurulur (8 səh.61).

Kollektivdə işləmək, kollektiv fəaliyyətə alışmaq bacarığının bünövrəsi qoyulur, şagirdlərdə ünsiyyət yaratma bacarığının təşəkkülü və inkişafı təmin edilir.

Qruplarla iş – Şagirdlər müəyyən problemi həll etmək üçün qrupda birləşirlər. Bu prosesdə onların müzakirə etmək, fikir mübadiləsi aparmaq, mühakimə yürütmək və birgə fəaliyyət bacarıqları inkişaf edir.

Cütlərlə iş – Şagirdlər təlim tapşırıqlarını birgə yerinə yetirirlər. Bu dərs forması şagirdlərə daha yaxından əməkdaşlıq etməyə, ünsiyyət qurmağa, bir – birini dinləməyə, bir – birinin sözünü kəsməməyə, düzəlişlər etməyə, məsuliyyəti bölüşməyə optimal imkan yaradır.

SS	Metod	Üsul		Metod	Üsul
1.	Beyin həmləsi	Beyin həmləsi- Əqli hücum -BİBÖ -Auksion -Klaster -Suallar -Anlayışın çıxarılması -Söz assosiasiyaları -Sinektika	5	Tədqiqatın aparılması	-Problemin həlli -Kublaşdırma -Konkret hadisənin tədqiqi -Venn diaqramı -Layihələrin hazırlanması -Sosioloji sorğu -Müsaibə -Qərarlar ağacı -İdeyalar xalısı -Refleksiya -Komitələr
2.	Müzakirələr	-Diskusiya -Çarpaz müzakirə -Müzakirə xəritələri -Klassik dialoq -Akvarium -Açıq iclas -Dairəvi müzakirə	6	Məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar	-Alqoritm çıxarılması- analizdən sintezə -Ən mühümü -Tapşırıqlar qrupu üçün sujet əsasının yaradılması -Qaydalara əsasən oyunlar: oyun-tapmaca, oyun-yarış -Alqoritm üzrə təsvir
3.	Rollu oyunlar	-Rollu oyun -Modelləşdirmə -İşgüzar oyunlar	7	Tənqidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar	-Meyar üzrə qiymətləndirmə -Ambivalent qiymətləndirmə -Cisim və ya hadisəyə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən baxılması

		-Səhnələşdirmə		
4	Prezentasiyalar	-Təqdimatlar -Ekspert qrupu -Esse		

Fərdi iş – Şagirdin fəaliyyətini izləmək, potensial imkanlarını müəyyənləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bu təlim forması şagirdin müstəqil düşünməsi üçün imkanlar yaradır. Müəyyən hadisə və proseslər haqqında müstəqil düşünməyə və qərarlar verməyə imkan yaradır. Şagirdin özünə inamını artırır.

Biz dəfələrlə müəllimlərin icmallarına baxmışıq və həmişə bu qüsurları qeyd etmişik ki, nəyə görə onlar bir təlim formasını qeyd edirlər. Bu mümkün deyil ki, bütün dərslər boyu bir təlim formasından istifadə edilsin. Dərs prosesində kollektivlə işə başlayan müəllim özü bilmədən iş formasının əksəriyyətindən istifadə edir. Ona görə də iş formasının hamısını yazmaq lazımdır.

İş üsulu. Müzakirə, əqli hücum, BİBO

Tədris prosesini daha fəal şəkildə həyata keçirmək, şagirdin diqqətini artırmaq, şagirdin fəallığına nail olmaq, düşüncə qabiliyyətini artırmaq, yaradıcılığa həvəsləndirmək, coğrafiya fənninin əhəmiyyətinin çox böyük olmasını onlara dərk etdirmək, coğrafi biliklərin öyrənilməsinə həvəsləndirmək və qazandıqları biliklərin praktikada tətbiq edə bilmələrinə maraq yaratmaq, coğrafiya fənninin həyatı əhəmiyyətini dərk etdirmək hər bir coğrafiya müəlliminin borcu və vəzifəsidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədləri həyata keçirməyi qarşısına məqsəd qoyan hər bir müəllim şagirdləri fəal təlimə cəlb edən metodlarla, üsullarla, texnoloji vasitələrlə yaxından tanış olmalı, tədris prosesində qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını bilməlidir. Tətbiq edilən metodların əhəmiyyətini bilməlidir.

Metod geniş bir anlayışdır (8 səh. 28). Hər bir metodun özünə aid üsulları var. Müəllim bu metodları və bu metodlara aid olan üsulları dəqiq bilməlidir. Bu metodların və üsulların təsnifatı aşağıdakı kimidir (8 səh. 62-68 və 6.).

Cədvəldə qeyd edilən metodlardan hansından istifadə ediriksə ona aid olan üsullardan istifadə edilməsi məqsədə uyğundur.

Resurslar: Müxtəlif sxemlər, şəkillər, telluriy, Coğrafi ensiklopediya, dərslik, metodik vəsait, elektron lövhə, CD disk.

Dərsin gedişi: (7 səh. 29)

Motivasiya: problemin qoyuluşu. (10 dəq)

Tədqiqat sualı: Tədqiqat sualı Səma cisimlərinin ölçüləri, onların bir-birinə təsiri, onların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri mövcuddurmu ?

Yönəldici suallar: 1. İlin fəsilləri niyə yaranır?

2. Səma cisimləri hamısı oxşardır ya bir –birindən fərqlidirlər ?

Motivasiya – psixoloji amil olub şagirdin təlim fəaliyyəti mexanizmasını hərəkətə gətirən qüvvədir. Problem motivasiya qismində ortaya atılaraq şagirdin idrak fəaliyyətini artırır.

Motivasiya fəal dərslərin başlanğıc mərhələsidir. Müəllim motivasiyanı düz qurubsa dərslərin əsas hissəsini yerinə yetirmiş olur. Motivasiya iki prinsip əsasında qurulur:

- **Problemlilik** (6). Ənənəvi metodikada bu mərhələni müəllim yeni materialı izah edərkən biz əks-əlaqə və problem situasiya yaratmağa çalışırıq. Ancaq kurikulum islahatında problemlilik şərait yaradılmalıdır ki, şagirdin diqqəti bu məsələnin araşdırılmasına yönəldilsin. Tədqiqat sualı problemlilik prinsipini reallaşdırır.

- **Məqsədyönümlük** (7 səh. 3). Şagirdin dərslər boyu fəaliyyəti məqsədə uyğun olmalıdır. Müəllim dərslərin məqsədinə uyğun olaraq şagirdlərin yeni biliklər almasına çalışmalı və buna nail olmalıdır.

- **Tədqiqatın aparılması** (15 dəq). Sınıfdə olan şagirdlər 4-5 nəfərdən ibarət bir neçə qrupa bölünür. Biz məqsədimizi 5 bənddən ibarət olduğundan 5 qrupa ayıra bilərik. Məqsədlərdə yazdığımız hər cümləni bir vərəqdə (iş vərəqi) evdə yazırıq və bu vərəqlərin hər birini ayrı-ayrı qruplara paylayırıq.

- **İnformasiya mübadiləsi** (10 dəq). Bu bölmədə şagirdlər onlara təqdim olunmuş suallar üzərində çalışırlar və işi müəyyən edilmiş vaxt ərzində hazırlayıb müəllimə təqdim edirlər.

- **İnformasiyanın müzakirəsi** (7 dəq). Hər qrupdan bir nəfər yerinə yetirdikləri işlər haqqında məlumat verir.

- **Nəticə və ümumiləşdirmə**. (3 dəq). (7 səh. 31) Müəllim şagirdlərin cavablarını dinləyir, yoxlayır, təhlil edir və qiymətləndirmə aparır. Qiymətləndirmə zamanı təlim nəticələrini əsas qəbul edir. Şagirdləri qiymətləndirmənin meyar cədvəlinə uyğun olaraq qiymətləndirmə aparır. Qiymətləri gündəliklərdə və rublik jurnalında qeyd edilməlidir.

- **Ev tapşırığı**. Bunun üçün müəllim dərslikdə olan fəaliyyətləri və ya özü tərtib etdiyi tapşırıqları verə bilər.

Mətnə qara şriftlərlə verilən yazılar icmallarda yazılmalıdır. Qalan yazılar müəllimlərə kömək məqsədi ilə verilən izahatlardır. Əgər biz yuxarıda qeyd edilənlərə əməl edərixsə onda öz məqsədimizə nail olmuş olarıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı, 2009
2. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). Bakı, 2007
3. Coğrafiya müəllimləri üçün metodik vəsait. (VII siniflər üçün). Bakı, 2014
4. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Təhsil Problemləri İnstitutu. Metodik tövsiyə. Kövsər Bakı, 2008
5. Orucəliyev N. B. Pedaqoju ustalığın əsasları. Nurlan, Bakı, 2005
6. "Mədəd" kursları üçün "Treninq materialları". Bakı 2014
7. Azərbaycan Respublikası üzrə 2008-2009-cu tədris ilində fənn kurikulumlarının tətbiqi sahəsində beşgünlük təlim kurslarının materialları. Bakı, 2008
8. Həsənov Ə.M. Pedaqoji ustalığa aparın yol. Bakı, Mütərcim, 2014

ABSTRACT

Ali Hasanov
İsmat Hasanov

Preparation of outlines on geography due to the curriculum reform (On the theme of the heavenly bodies. VII grade)

In the article teacher preparation to the current course connected with the curriculum reforms were analyzed. The teacher, in particular, must be aware about new lesson to be taught and to prepare for his subject. The teacher must be deeply informed about subject in order to overcome difficulties arise during the process of the study subjects before and after. In new process of the lesson, first of all, the teacher should determine the purpose of the lesson. Teachers should know what to teach the students and which skill the students will obtain on the basis. Identifying the main objectives is the base of the lesson. Because 45-minute lesson raises basing on these factors. After the objectives are set the results of teaching are determined. The goal is to determine the knowledge to be given to the student and the skill on the basis of knowledge. That's why the main condition of the curriculum – the effectiveness is a basic requirement.

РЕЗЮМЕ

Али Гасанов
Исмет Гасанов

Составление конспектов по географии на основе реформы курикулума (На тему «Небесные тела». VII класс)

В статье говорится о подготовке учителей к текущему уроку в связи с реформами курикулума. Для подготовки учителя к уроку советуется хорошее знание содержания обучаемой темы. На следующем этапе отмечается определение цели урока. Автор отмечает, что правильное определение цели темы-настоящая база для урока, потому что 45 минутный урок строится на этих целях. После целей определяются результаты обучения. Цель определяет знания дающиеся ученикам и умения создающиеся на этом основании. На основании этого заранее определяются итоги обучения. В статье были так-же изъяснены стандарты, содержательные линии, подстандарты. Сообщая о ресурсах, сведения об интеграциях, автор выдвигает и свои предложения.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

KİFAYƏT ƏHMƏDOVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Kifayet_ahmedova @ mail.ru

GƏNC AİLƏLƏRDƏ VALİDEYN-ÖVLAD MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA ONUN TƏSİRİ

Açar sözlər: ailə, qadın, tərbiyə, uşaq, valideyn

Ключевые слова: семья, женщина, воспитание, ребенок, родители

Key words: family, woman, education, training, children, parents

“Təbiətin insanlara bəxş etdiyi nemətlərdən, səadətdən biri də dünyaya övlad gətirmək, valideyn olmaqdır. Çox az-az hallar istisna olmaqla (sonsuzluq, ailə qurmamaq və s.) yetkinlik yaşına çatan hər bir kəs valideyn olur. Lakin hər bir şəxsə valideyn xoşbəxtliyi də nəsib olmur. Xoşbəxt valideyn ola bilməməyin bir çox səbəbləri vardır. Məsələn, övlad itkisi, şikəst övlad, eləcə də valideynlərin və cəmiyyətin ümid və etimadını doğrultmayan övladlar” (1, s.76).

Müasir dövrdə ailə həyatı və fəaliyyətin bütün aspektləri – sosial mühitlə, cəmiyyətdə gedən proseslərlə sıx bağlıdır. Ona görə də ailədəki mühitə çoxsaylı amillər: siyasi, sosial-iqtisadi, psixoloji və s. təsir göstərir. Valideynlərin asudə vaxtının məhdudlaşması, əlavə gəlir mənbəyinin əldə olunması üçün əsas iş yerindən başqa digər bir sahədə də fəaliyyət göstərilməsi psixoloji yükün artmasına, stress, affekt vəziyyətlərinin yaranmasına səbəb olur. Bütün bunlar valideynin xroniki yorğunluğuna, nəticədə onun aqressiv davranışına təkan verir. Bir çox gənc valideynlər çoxsaylı psixi və fiziki gərginliyin təsiri altında özünün neqativ emosiyalarını uşağa yönəldir. Bu, həm psixoloji, həm də bəzən fiziki aqressiya kimi təzahür edir. Uşaq əslində onu qorumalı olan şəxsin təzyiqi altına düşür. Elə bu səbəbdən də uşaq valideynin əhval-ruhiyyəsindən, emosional və fiziki halətindən asılı olur. Bu isə bu və ya digər formada uşağın psixi sağlamlığında özünü tapır və sonralar uşaq böyüdükdən sonra onun davranış və ünsiyyətində, ustanovkasında özünü göstərir.

Müasir dövrdə psixoloq, pedaqoq və sosioloqların əksəriyyəti valideyn-övlad münasibətlərini xarakterizə edərkən fiziki, xüsusilə psixoloji gərginliyin artdığını göstərirlər. Psixoloqlar (O.N.İstratova, N.Y.Sinyagina və b.) valideyn-övlad münasibətlərində təzahür edən aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri qeyd edirlər:

- valideyn-övlad münasibətlərində özünü göstərən real münasibətlər;
- uşağa qarşı münasibətdə dərk olunmayan motivasiya;
- uşağa qarşı refleksiv münasibət (2, s. 120) .

Göstərilən bu üç cəhətin hər biri ayrılıqda və kompleks şəkildə aşağıdakı amillərdən asılıdır:

1. Valideynin şəxsi keyfiyyətləri və davranışının xüsusiyyətlərindən;
2. Valideynin psixoloji-pedaqoji səriştəliliyindən, təhsilinin səviyyəsindən;
3. Ailənin emosional-mənəvi mühitindən;
4. Tərbiyəvi təsir vasitələrindən;
5. Uşağın ailə həyatına nə dərəcədə cəlb edilməsindən;
6. Uşağın tələbatlarının nə dərəcədə ödənilməsindən.

O.N.İstratovaya görə, valideyn-övlad münasibətlərində aşağıdakı vəziyyətlər uşağın psixika və davranışına mənfi təsir göstərir:

- valideyn uşağın tələbatlarını ödəmədikdə, onunla emosional ünsiyyətə girmədikdə;
- uşaq valideynlər arasındakı konfliktə vasitəyə çevrildikdə;
- valideynlərdən biri ailəni tərək etdikdə;
- valideynlər uşağı daim günahkar qismində gördükdə;
- ailədə uşağı başa düşən adam olmadıqda (2, s. 120) .

O.N.İstratova tərbiyə işində düşünülməmiş vasitələrə əl atan ailələrin aşağıdakı tiplərini verir:

“Ailə - sanatoriya”. Bu ailələr üçün uşağa qəyyumluq, ciddi nəzarət, ən xırda şeylərin təsirindən qorumaq xarakterikdir. Nəticədə psixikaya olan yüksək təzyiq uşaqda hədsiz həssaslıq, qııcıq yaradır. Hədsiz qəyyumluq və nəzarət uşaqda etiraz etmək, aqressivlik formalaşdırır.

“Ailə - qala” . Valideynlər çalışırlar ki, uşağın hər bir hərəkətini nəzarətdə saxlasın, yeri gəldikdə qətiyyət və prinsiplilik göstərsinlər. Bu isə nəticədə uşaqda özünə inamsızlıq formalaşdırır və o, heç bir təşəbbüskarlıq göstərmək istəmir. Uşaq psixoloji təcrid vəziyyətinə düşür, yoldaşları ilə ünsiyyətə girməkdə çətinlik çəkir. “Ailə - qala” tipli münasibətlər uşaqda şəxsiyyətdaxili konflikt yaradır və bu da psixi gərginliyə, nevroza səbəb olur.

“Üçüncü artıqdır” ailə tipi. Belə ailələrdə ər-arvadın bir-birlərinə emosional bağlılığı yüksək, uşağa diqqət və qayğı az olur. Belə münasibət uşaqda özünün lazımsızlığı hissi yaradır. Uşaq daim özündə çatışmazlıq axtarır. Onda elə fikir formalaşır ki, o kimsəsizdir, lazımsızdır. Əzabverici gərginlik uşaqda təşəbbüs göstərməmək, istənilən halda valideynə tabe olmaq hissi yaradır. Belə uşaqlar daim valideynlərinə bağlanır, ətrafdakıqlarla əlaqə qurmaqda çətinlik çəkirlər.

Məhz belə ailələrdə pedaqoji təsir vasitələri az, fiziki təsir güclü olur. Başqa sözlə, uşaqla təhlükəli davranış uşaqda psixi və mənəvi travma yaradır.

Yuxarıda göstərilən problemlər uşaq bağçaya gedərkən daha tez üzə çıxır, tərbiyəçilərin diqqətini cəlb edir. Burada valideynlərə psixoloji kömək kimi ilk növbədə psixoloji məsləhət lazım gəlir. Köməklik valideynə uşağın tərbiyəsində buraxılan səhvlərin izah olunması ilə bağlıdır.

Apardığımız müşahidə və söhbətlər nəticəsində məlum olur ki, valideynlər uşağın təlimə hazırlanmasında çətinliyin olmasından, davranışlarından narahatdırlar. Hesab edirlər ki, uşaqlarında tərslik, inadkarlıq, neqativizm, sözə baxmamaq kimi mənfi keyfiyyətlər özünü göstərir. Müşahidələr göstərir ki, valideynlərin narahat olduqları bu keyfiyyətlər əsassızdır və özlərinin valideyn kimi səriştəsizliklərinin məhsuludur. Valideynlərin bir çoxu uşağın yaş xüsusiyyətlərini bilmədiklərindən bəzən səhv qərarlar çıxarırlar. Unudurlar ki, söylədikləri neqativ hesab olunan davranış 3-4 yaşlı uşaqların yaş xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Deyilənlərin bir qismi ilə valideynlərin şəxsi keyfiyyətləri və seçdikləri tərbiyə modeli ilə bağlıdır. Bir çox hallarda valideynlər uşağa qarşı ifrat tələbkarlıq, prinsiplilik, hövsələsizlik göstərirlər. Uşaqdan onun imkanı xaricində olan əxlaqi-mənəvi, intellektual göstəricilər tələb edirlər.

Təbii ki ailə mühiti, ailənin təminatı və s. nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda ər və arvadın bir-birlərindən və uşaqdan gözləntiləri, maddi və mənəvi dəyərlərə münasibətləri diqqətdən kənar qalmamalıdır.

V.V.Yustiski və E.Q.Eydemiller ailədə vacib olan üç keyfiyyəti ayırırlar. Bunlardan birincisi ailədə yaşamaq, mövcud çətinlikləri dəf edərək bilmək tələbatıdır. Bura ata (ana) olmaq tələbatı, ər-arvad münasibətlərindən razı qalmaq tələbatı daxildir. İkincisi, ər-arvad münasibətləri və uşaqların tərbiyəsində vacib olan bilik və bacarıqların, qabiliyyətlərin məcmusudur. Üçüncüsü, özünün emosional vəziyyətini idarə edərək bilmək, mövcud istək və arzularını tənzim edərək bilmək keyfiyyətidir.

Yuxarıda göstərilən bu üç xüsusiyyət və keyfiyyətin birlikdə, vəhdətdə götürülməsi ər və arvada ailə həyatında meydana çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaqda kömək edir.

Valideyn-övlad münasibətlərindəki boşluqlar, tərbiyədə buraxılan səhvlər çox vaxt valideynlər tərəfindən başa düşülmür. Problem yalnız pedaqoq və tərbiyəçilər tərəfindən üzə çıxarılandan sonra diqqəti cəlb edir.

Valideyn-övlad münasibətlərindən asılı olaraq uşağın şəxsiyyəti formalaşır, fəallığı inkişaf edir.

Göstərilən xüsusiyyətlər valideynlərin uşağa münasibətində öz əksini tapır. Yəni uşağın inkişafı, ünsiyyəti, qarşılıqlı münasibətlərə qoşula bilməsi hələ lap körpə vaxtlarından ailədəki psixoloji mühitdən çox asılıdır. Bir çox hallarda valideynlər hesab edirlər ki, uşağın tərbiyəsi ilə xüsusi şəkildə məşğul olmağa ehtiyac yoxdur. O, hələ körpədir, böyüdükcə özü hər şeyi öyrənəcək. Digər halda isə hesab edirlər ki, uşağa lap körpəlikdən ciddi yanaşılmalı, hər şey nəzarətdə saxlanılmalı, onların istədiyi kimi olmalıdır.

Birinci vəziyyətin qəbuləlməzliyi onunla bağlıdır ki, uşaq istər insani münasibətləri, normaları, qadağaları, ətraf mühiti, təbiət hadisələrini və s. böyüklərdən öyrənir. Uşaq vaxtı buraxılan bu boşluqları sonrakı yaş dövrlərində bərpa etmək çətinlik yaradır, bəzən isə mümkün olmur.

İkincisi isə onunla qəbul olunmazdır ki, uşaqda qorxu, asılılıq hissi formalaşır. Uşağın diqqəti, xüsusilə ixtiyarı diqqəti zəif inkişaf edir. Uşaqda bir süslük, ətalət yaranır. Hətta böyüdükdən sonra da asılılıq hissindən xilas ola bilmir.

Göründüyü kimi, uşağın şəxsiyyətinin formalaşması, qabiliyyətlərinin inkişafı çoxsaylı amillərin təsirindən asılıdır. Valideynin vəzifəsi hər bir yaş mərhələsinə uyğun olaraq inkişafı təmin edərək bilən şərait yaratmaqdır. Bunun üçün ilk növbədə uşağın şəxsi fəallığını artırmaq lazımdır. Çalışmaq lazımdır ki, onun təşəbbüskarlığı inkişaf etsin, ətrafda baş verənlərə maraq göstərsin. Bunun üçün ümumi, psixi

inkişafi şərtləndirən, şəxsiyyətin ahəngdar şəkildə formalaşmasını təmin edən fəaliyyət və münasibət formasından istifadə olunsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 200 s.
2. Истратова О.Н. Большая книга детского психолога. Ростов н\Д : Феникс, 2008, 568 с.
3. Əlizadə Ə.Ə. , Abbasov A.N. Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 192 s.
4. Qurbanova L.M. Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları. Bakı: Bilik, 2012, 240 s.

РЕЗЮМЕ

К.Ахмедова

Родительско-детские отношения и развитии личности детей в молодых семьях

В статье отмечается, что на современном этапе семейная жизнь и все аспекты деятельности тесно связаны с социальной средой, процессами, идущими в обществе. Поэтому на семейную среду влияют многочисленные факторы: политические, социально-экономические психологические и др. Ограничение свободного времени родителей, их деятельность в другой сфере от основной работы с целью дополнительной заработка порождают дополнительные стресс, аффект и повышают психологическую нагрузку. А все это приводит к хронической утомлённости родителей, в результате чего они ведут себя агрессивно. Многие родители под влиянием психической и физической напряжённости свои негативные эмоции направляют детям, что проявляет себя и как психологическая, а иногда и как физическая агрессия.

Автор приходит к такому заключению, что формирование личности ребенка, развитие его способностей зависит от многочисленных факторов. Задача родителя заключается в обеспечении условий развития ребенка в соответствии с каждым возрастным этапом. Для этого в первую очередь требуется повысить личную активность ребёнка, следует постараться, чтобы развивалась его инициативность, чтобы он проявлял интерес к происходящим вокруг событиям. При этом нужно применить формы деятельности и отношений, обеспечивающих гармоничное формирование личности.

ABSTRACT

K.Ahmadova

Parents-children relations and their influence on the development of the childrens development in young families

The article deals with the modern problems of the family life. It is said that, at present all the aspects of the family life and activity are connected with the social environment and social possesses. So lots of factors: political, socio-economic, psychological and some other factors influence on the family environment. Restriction of the parents' free time, to search for the second job in order to earn extra money, causes increasing of the psychological load, stress and affect. All these cause the chronic tiredness and aggressive behavior of the parents. Most young parents pass their negative emotions to their children under the influence of a number of psychological and physical tensions. Sometimes it appears both as psychological and physical aggression.

At last we come to conclusion that the formation of the personality of the children and development of their ability depend on influence of a number of factors. The main duty of the parents is to establish circumstances according to the age of the children in order to maintain their development. First of all the parents should increase their personal activity. You should try to increase their personal initiatives and make them get interested in environment. You should use activity and attitude forms that stipulate general psychological development and maintain harmonious formation of the personality.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

SARCAN SADIGOVA

Nakhchivan State University
Samirsadiqov@585gmail.com

UOT: 372.8:811.111

FACTORS WHICH INFLUENCE MOTIVATION

Açar sözlər: motivasiya faktorları, özünü qiymətləndirmə, motivasiya sahələri, özünü motivasiya, müəllim-tələbə münasibətləri

Ключевые слова: мотивирующие факторы, самооценка, направления мотивации, самомотивация, учитель отношение студентов

Key factors: motivation factors, self-evaluation, motivation areas, self-motivation, teacher-student relationships

Motivation is very important language learning and it helps learners to use language successfully. No one can achieve good results without any motivation. There must definitely be some interests that push learners to learning. Motivation is not only important in language learning but also in everything in life.

Making students reflect their own performances identifies how their skills are. To motivate students teacher should try developing learner's independence. Self-evaluation increases students' motivation on learning process and events.

To create warm atmosphere is also important to motivate students. At that time teachers use group-discussions and try to attract students' interest. Development of discussion skills encourages students to be self-directed in the learning process. In order to attract students to discussion the teacher should answer the question "how to motivate students?" During lessons they also use videos, charts, pictures to make students join group discussion. Teachers introduces some topics to students, and which topic is much more interesting, student selects the same topic. That is why free choice of topic must be in classrooms.

Teacher-student relationship affects motivation, that is why teachers must set up good communication and should treat each students as an individual, know their character, and what their interests are on. After revealing these tips, it is easier to motivate students.

Well-organized class environment reinforce the student's motivation. For example: arrangement of the desks, pictures about the lesson on the wall. To arrange the desks in circle is important. That time all student see one-another easily and any student may give question to another. The student's mimicry and emotions can influence to the other. That is why there is a saying that students are sometimes motivated from the people around them.

There are also unmotivated students. They become unmotivated when they see that the lesson is uninteresting and it has no any benefit for them. So the conducting of the lesson is important and the teacher is responsible for that lesson.

Motivated students succeed in learning language, because they can easily understand teacher and possess given material deeply but unmotivated students can not easily understand teacher and possess the lesson, that is why they have some difficulties during the learning process. To overcome these problems teachers should help learners.

Haswell describes how self-evaluation in particular helps students to "learn in their own voice". [2, p.90]

Everyone is motivated, but motivated how, and motivated to do what? There are many factors, which can influence an individual motivation to learn, but generally: Motivation is stimulated directly through modeling, communication of expectations, and direct instruction or socialization by significant others [4].

Two researchers in motivation Z.Dörnyei and K.Csizer have suggested there are ten keys areas in which the teacher can influence learners' motivation. They are the following:

1. The teacher, 2. The classroom atmosphere, 3. The task, 4. Rapport, 5. Self-confidence, 6. Interest, 7. Autonomy, 8. Personal relevance, 9. Goal/Target, 10. Culture

But there are given several different factors in the book of Richards and Renandya which can influence motivation [1, p.53]. They include:

- The usefulness to us of knowing the language well.
- Our interest in the target language culture.
- Feeling good about learning the language.
- Encouragement and support from others.
- Wishing to communicate fully with people who matter to us.
- Our interest in the learning process.

By allowing students to demonstrate their own work and to practice self-feedback, the teacher is encouraging them to be independent [3, p.351]. There is given some questions that can help to answer "how can self-assessment be done?" as guidelines to the students. For example:

What am I writing about?

Is the main idea of my work clear?

Do I have details to support my main idea?

The journal article that helped to develop the Temporal Motivation Theory, "The Nature of Procrastination " received American Psychological Association's George A. Miller award for outstanding contribution to general science.

$$\text{Motivation} = \frac{\text{Expectancy} \times \text{Value}}{1 + \text{Impulsiveness} \times \text{Delay}}$$

It means, Motivation, the desire for a particular outcome, Expectancy or self-efficacy is the probability of success, Value is the reward associated with the outcome. Impulsiveness is the individual's sensitivity to delay and Delay is the time to realization [5].

Learners differ in their motivation: Some may have strong motivation but some may have little motivation [1, p.256]. Age factor and other some factors can influence motivation. For example, to motivate learners with various ages is different. In this case teachers select various motivation ways.

There are also some students who are self-motivated. They have own desire to learn a language and it is formed for some reasons for example: they want to set up their own career, to go to abroad, to communicate with foreigners, to represent their country abroad and etc. Motivated students interest not only in today's lesson but also in the next. Such students can be a model for other learners.

What else affects motivation?

To motivate students teachers should often praise their students, because different students are motivated by different things. Maybe it is the most effective way to attract the students to the language learning.

When there is not any motivation, students do not want to participate at the lesson and they are ashamed of answering to the question in front of others, because they are afraid of doing any mistakes, and some of them feel shy. In this case, teacher should understand them, to acclimatize them to the environment from time to time. They should encourage learners not to afraid of doing mistakes.

REFERENCES

1. The TKT course. Modules 1, 2 and 3. Cambridge University Press 2001, 256 p
2. Haswell. R Student self-evaluations and developmental change. San Francisco: Jossey-Bass 1993
3. Jack C. Richards, Willy A. Renandya Methodology in Language Teaching. Cambridge University press 2002
4. <http://ehlt.flinders.edu.au/education/DLiT/2006/Motivation/teacmoin.htm>
5. wikipedia.org

XÜLASƏ

Sərcan Sadiqova

Motivasiya təsir edən amillər

Bu məqalədə müəllif motivasiya və motivasiyaya təsir edən amillərdən bəhs etmişdir. Bu amillər dəqiq və əhatəli şəkildə göstərilmişdir. Tədqiqatçılar Dornyei və Sizerin motivasiyaya təsir edən təklif etdikləri 10 əsas amil və həmçinin də, Richards və Renandyanın müəllifi olduqları kitabda motivasiyaya təsir edən verilmiş 6 əsas amil burada müqayisəli şəkildə əks olunmuşdur.

Məqalədə hədəf dilin öyrənilməsi auditoriyalarda motivasiyaya və akademik uğura təsir edən müəllim-tələbə münasibəti də əks olunmuşdur. Burada tələbəni diskusiyaya necə cəlb etmək olar sualının cavabı da verilmişdir. Məqalədə həmçinin dil öyrənmək üçün yaxşı atmosfer yaratmağın da mühüm olduğu vurğulanmışdır ki, bu da tələbəyə özünü cəmiyyətin dəyərli üzvü olduğunu hiss etdirməyə kömək edir. Bütün bunlar onu sübut edir ki, müəllim tələbə faktoru əsas motivasiya amilidir.

РЕЗЮМЕ

Серчан Садыгова

Факторы, влияющие на мотивацию

В этой статье автор обсуждает мотивацию и факторы действующие мотивацию. Эти факторы указаны точно и охватывающим образом. Десять основные факторы оказывающие действие мотивацию предлагаемые исследователями Дорней и Сизерем, в том числе автором книг Ричардс и Ренандьяна указывающие шесть основных факторов действующих мотивацию в этой статье изображено сравнительным образом.

В статье цель автора разобрать педагого- студентские взаимные отношения оказывающие влияние на изучение языка, мотивацию и академического удача. В статье дано ответ на вопросов как привлекать студента к дискусию. В том числе отмечаю что, лучшее атмосфера созданное для изучения языка имеет большое значение, так как это помогает студентам чувствовать себя одним из полноценным членом общества. Все эти доказывают, что педагого-студентские отношения имеют основной мотивационный фактор.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı ilə
çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent C. Quliyeva

ƏMRAH HƏSƏNOV
CAVANŞİR RƏHİMOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:796

VOLEYBOLDA BİRLƏŞDİRİCİ OYUNÇUNUN FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: ötürmələr, birləşdirici oyunçu, hücumçu, blokqoyma, fiziki keyfiyyət

Key words: passes, connective player, forward, blocking, physical qualities

Ключевые слова: передача, связующий игрок, нападающий, блокировка, физические качества

Pas –topun məqsədli istiqamətidir. Başqa idman növləri kimi, voleybolun da insan orqanizminə müsbət təsiri vardır. Bu oyunu bütün yaş həddində olan insanlar oynaya bilər. Bunun üçün çox da böyük olmayan meydança və bahalı olmayan təchizat kifayətdir. Lakin oyun zamanı oyunçular əsl paslardan istifadə edə bilmirlər. Topa qarşılıq vermək, ötürmənin yerinə yetirilməsi demək deyil. Pas-oynanın nəzərində olan nöqtəyə topun texniki cəhətdən dəqiq ötürülməsidir. Pası yerinə yetirərkən əl barmaqlarından başqa, bütün bədən hərəkətdə olmalıdır. Bunun üçün topun konkret seçilən yoldaşa, dəqiq ötürülməsini vərdiş etmək lazımdır. Oyun zamanı pas hücum ilə eyni vaxtda nəzərə alınmalıdır. Lakin pas-topun divardan sıçrayışı deyil. Əllərin topa toxunması onun ani trayektoriyasını və sürətini tənzimləməlidir. Oyunu idarə etmək, birləşdirici oyunçunun üzərinə düşür. Birləşdirici oyunçu- soyuqqanlılıq, iradə, mötəbərlik deməkdir. Birləşdirici oyunçu tərəddüd etməməlidir. Birləşdirici oyunçu pressing edərək möhkəm təsir göstərməli, hücumcudan istifadə etməlidir. Belə xətt nəticədə komanda üçün müsbət təsir göstərir. Pas və topun ötürülməsi arasında ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, top məqsədli ötürülür. Fərqi isə ondan ibarətdir ki, pas sakit ötürülmə ilə meydançada gözləyən oyunçuya istiqamətlənir, hansı ki, yerdəyişmələrə məruz qalır. Əksinə, ötürməni yerinə yetirərkən top sıçrayışda olan, öz mövqeyini dəyişə bilməyən hücumçuya istiqamətlənir. Topu ya nöqtədə ya da xəttə qarşılamaq lazımdır. Xətdə topu qarşılamaq üçün daha çox yer olur.

Belə ötürməni “ölü ötürülmə” adlandırırlar. Belə hallarda birləşdirici oyunçu sıçrayaraq topu hücumçuya ötürür. Hücumçuya çatdıqda top sürətini itirir və kəskin yerə düşür. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, birləşdirici oyunçunun davranışı, hücumçu oyunçunun davranışından asılıdır. Topu qəbul edəndən sonra hücumun başladığı zaman birləşdirici oyunçu irəli çıxaraq, hücumunu arxasınca aparır. Birləşdirici oyunçunun əhvalı, oyun zamanı, mühüm rol oynayır. Hücumçuya topun dəqiq istiqamətlənməsi, oyunda, hər şeyin əsasını təşkil edir. Diqqət sahələri ilə yanaşı, ötürmələrdə mühüm yer, lazımlı mövqe seçmək üçün yerdəyişmələr tutur. Burada, topun ötürülməsini yerinə yetirərkən, böyük dəqiqlik və hücumçuya daha dəqiq istiqamətləndirmə tələb olunur. Bunun üçün, təcrübəli oyunçular rəqibi aldatmaq üçün bəzi hərəkətlərdən istifadə edirlər, bu da texniki cəhətdən ustalığ tələb edir (ötürmənin hündürlüyünü və sürətini dəyişmək üçün adi ötürmələrdən istifadə edirlər). Horizontal ötürmənin sürəti hücumçu ilə əlaqədə yerinə yetirilir. Birləşdirici oyunçu üçün, əsas məsələ xal qazanmaq üçün rəqib blok vermədən topu hücumçu oyunçuya tez və dəqiq ötürməkdir. Bu məqsədlə horizontal ötürmədən istifadə edilir. Belə ötürmələrdən istifadə edərək “fasilləli hücumlardan” istifadə edirlər. Komanda bir birləşdirici ilə oynaya bilər. Bu oyunun öz xüsusiyyətləri var. Belə ki, hücumçu daha asan bir tərəfdən topu gözləyir və vaxtdan səmərəli istifadə edib xal qazana bilər.

İki birləşdirici ilə oynayan komandanın da öz xüsusiyyətləri var. Topu qəbul edəndən sonra o, birləşdirici oyunçuya ötürülməlidir. Əgər komanda topu qəbul edəndən sonra onu müəyyən yerə istiqamətləndirə bilmirsə onda iki birləşdirici ilə oynamaq müsbət təsir göstərir. Belə oyunda zədə almaq imkanları azalır.

Bu günkü gündə güclü komandaların oyunu üçün əsas şərt hücum tempinin artırılmasıdır. Komandalar topun ucadan ötürülməsindən hücum zərbələri üçün demək olar ki imtina edirlər. Onlar hücumun sayını artırır, bu da topun sürətli və topun aşağıdan ötürülməsindən irəli gəlir. Hücumçu oyunçularını blokdan təcrid etməsi özünü komandada uca boylu voleybolçuların olması ilə əlaqədardır. Onlar toru topdan müdafiə edirlər. Elə bu məsələni birləşdirici oyunçular standartı uyğun olmayan və məntiqi texniki-taktiki hərəkətlərin hesabına həll edir. Böyük əksəriyyət mütəxəssslərin fikrinə görə komandanın mübarizə keyfiyyətləri müəyyən dərəcədə birləşdirici oyunçuların ustalığından asılıdır. Əgər hücumçu, oyunçulardan kimsə, müxtəlif səbəblərə görə, var gücü ilə oynamırsa onda bu vəziyyətdən çıxmaq üçün onu müvəqqəti olaraq əvəz etmək lazımdır. Amma əgər komandanın birləşdirici oyunçusu gücdən düşürsə, onda kollektivin potensialı da aşağı düşür,

bu da komandanın məğlubiyyətinə gətirib çıxarır. Aydındır ki, birləşdirici oyunçunun əsas vəzifəsi oyunu idarə etməkdir. O, oyunun yaxşı nəticələnməsi üçün böyük məsuliyyət daşıyır. Qələbə qazanmaq üçün birləşdirici oyunçu 3 amili nəzərə almalıdır.

- Topu yaxşı qəbul edəndən sonra, onu düzgün istiqamətləndirmək
- Hücumçunun sürətlə ötürdüyü topu qəbul etmək, bu şərtlə ki, hətta bu ötürülmə dəqiq olmasa belə
- Komandaya maksimum kömək etmək, oyun zamanı xal qazanmaq, topun oyuna daxil edilməsi.

Müasir voleybol oyunları rəqiblərin aktiv qarşılıqlı qarşılıqlı şəraitlərində keçir. Hərəkətdə olan obyektlər haqqında arasıkəsilmədən məlumat almaq şəraitində tez, dəqiq və keyfiyyətli hücum üçün topun ötürülməsi baş versin. Birləşdirici oyunçunun taktiki ustalığı inkişaf etmiş dünya görüşü dərəsi nəzəriyyəsinə əsaslanır. Birləşdirici oyunçunun texniki-taktiki hərəkətləri müəyyən vaxt şəraitində tez bir zamanda reaksiya göstərməsini tələb edir. Vaxtın dəqiqliyi, sürət, cəldlik, əzələ gücü olmadan topun effektiv ötürülməsi mümkün deyil.

Oyunun dinamikası birləşdirici oyunçunun tələblərini diqqətə çatdırır. Hücum hərəkətlərinin keyfiyyəti oyunun dinamikasından asılıdır. Oyunçunun sürəti və müxtəlif olan hücum epizodu oyunçudan, yerdəyişmələrin yüksək sürətindən və sürət dözümlülüyündən asılıdır. Əgər birləşdirici oyunçu düzgün və maksimum tez vaxtda oyunu başa düşüb və onu analiz edərsə, onda hərəkət keyfiyyətlərinin yüksək səviyyədə inkişafı nəticəsində, taktiki, məsələn rəqib üçün gözlənilməz sürətli hücumların nəticəsində həll olunacaq. Bu funksiyalardan başqa birləşdirici oyunçu mümkün qədər hücum zərbələrini də yerinə yetirməlidir və eləcə də blokqoymada iştirak etməlidir. Bir oyunda birləşdirici oyunçunun 150 tullanma hərəkəti yerinə yetirilməlidir, onlardan 50-60 blokqoymaya aiddir. Beləliklə birləşdirici oyunçunun fəaliyyəti aşağıdakı kimi xarakterizə edilir:

- Yüksək səviyyədə topun ikinci oyunçuya ötürülməsinin səmərəli və çevik şəkildə yerinə yetirilməsi
- Rəqibin hərəkətlərini əvvəldən çözmək, taktiki, məntiqi, psixoloji hərəkətlər, sürətli informasiyanın qəbulu, yarış zamanı potensial aktivlik və s.;
- Meydançada yaxşı səmtləşmək, yəni kollektiv oyunu, topu, toru, meydançanı hiss etmək;
- Sürətli yerdəyişmələr, yüksək dərəcədə tullanma, sürət dözümlüyü;
- Standartdankənar taktiki hərəkətlər;
- Birləşdirici oyunçu təcrübəli, səriştəli və lazımi qədər uca boya malik hücum və blok hərəkətlərini yerinə yetirən oyunçudur;

Yüksək səviyyəyə çatmaq üçün birləşdirici oyunçu çox məşq etməli, bilik və bacarığını artırmalıdır ki, komandanın funksiyasını yerinə yetirə bilsin.

Buradan belə bir sual ortaya çıxır ki, gənc voleybolçulardan necə birləşdirici oyunçu yaratmaq olar? Mütəxəssislərin bu barədə müxtəlif fikirləri var, bəziləri fikirləşir ki, bu ixtisaslaşma əvvəldən aparılmalıdır, bəziləri isə fikirləşir ki, bu 15-16 yaşında baş verməlidir. On yaşına qədər əllərin, ayaqların, oma sümüklərinin bərkiməsi yenicə başlamaqdadır. Zəif inkişaf etmiş funksional göstəricilər səviyyədə daha azdır. Bu yaşda diqqət və hərəkət dəqiqliyi zəif inkişaf edir, mühüm hərəkətlər yaddaşda qalmır. Buna görə də texniki və taktiki biliklər gözlənilən nəticəni vermir. 12 yaşına qədər olan uşaqlarda onurğa və əzələ aparatı sabit olmur, əl-ayaq əzələləri və sümüklər zəif inkişaf edirlər. Bu yaşda oyunun texnikasının əsaslarını fiziki hərəkətlər sayəsində öyrənirlər.

12-14 yaş, bilək və əl hissələrinin sümüklərinin bərkiməsi və inkişafın başlanması dövrüdür, bu yaşda sümüklər daha bərkiməyib, əllər isə formalaşmayıb. Yer dəyişmələr və topun ötürülməsini yerinə yetirən əzələ qruplarının gücü minimaldır. Belə halda oyunçu meydançadan hücumçuya top ötürə bilməz, yəni fiziki imkanları yol verməz. Taktiki məntiqi özündə yarada bilməz. Beləliklə bu yaşa qədər ixtisaslaşma mənfi nəticə göstərə bilər.

14-16 yaşda bütün orqanların fəaliyyəti və orqanizm sistemləri stabilləşir, əzələ gücü çoxalır, mübadilə proseslərinin səviyyəsi çoxalır, hərəkət reaksiyalarının və yerdəyişmə sürəti çoxalır. Diqqət və məntiq inkişaf edir. Bu yaş həddi oyunun taktikasının öyrənilməsinə yararlıdır.

14-15 yaşına qədər universal hazırlıq keçmək lazımdır, ondan sonra məşqçi birləşdirici oyunçunu təyin edə bilər. Ona qədər gələcək dispeçer, topu yuxarıdan iki əllə ötürülmə texnikasını tam bilməli, bununla yanaşı psixo-fiziki və fiziki keyfiyyətlərini inkişaf etdirməlidir. Topun ötürülmə texnikasından başqa voleybolçunun, məşqçinin köməyi ilə texnika nəzəriyyəsinə və oyunun taktikası haqqında biliyi olmalıdır, taktiki hərəkətləri təhlil etməlidir, 2, 3, 4-cü oyunçuların qarşılıqlı təsirinin əsaslarını

bilməlidir. Birləşdirici oyunçuların əsas “arsenalı” ondan ibarətdir ki, iki əllə yuxarıdan irəliyə istinadən sıçrayaraq topu ötürür.

Tullanaraq topu ötürəndə, rəqib birdən-birə hücumun istiqamətini təyin edə bilmir və tez bir vaxtda blok qoya bilmir. 5 hissəli oyunda birləşdirici oyunçu tullanaraq 60-70 dəfə topu ötürür. Topun ötürülməsi biliklərinin əsas qaydası, “sadə ötürülmə qaydalarını bilmədən mürəkkəb qaydalara keçməmək”dən ibarətdir.

Beləliklə sonda belə bir fikir yürütmək olar ki, voleybolda birləşdirici oyunçunun komandada əhəmiyyətinə görə əsas yerlərdən birini tutur. Birləşdirici oyunçu təşkilati keyfiyyətlərə malik olmalıdır. O, texniki cəhətdən hərtərəfli hazır olmalı, komandaya oyun boyunca nəzarət etməlidir. Birləşdirici oyunçu hücumda, müdafiədə belə aparıcı güc olmalıdır. Bunun üçün oyunçuların funksiyalarının inkişafı həmişə oyunun xüsusiyyətlərindən asılıdır, o, da hərtərəfli hazırlıq tələb edir.

Odur ki, məşqçilər birləşdirici oyunçuların məşqlərinə xüsusi fikir verməlidirlər, çünki komandanın qələbəsində birləşdirici oyunçuların xüsusi rolu vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. А. Г. Айриянца. «Волейбол». Москва Ф.И.С. 1968
2. А. В. Ивайлов. «Волейбол». Минск. 1974
3. С. Оинима. «Игроки волейбола» Москва Ф.И.С.

РЕЗЮМЕ

Амрах Гасанов. Джаваншир Рагимов

ПРЕДПОСЫЛКИ ПОДКЛЮЧЕНИЯ ВОЛЕЙБОЛИСТКА

Волейбол широко распространенная в мире игра, популярный вид спорта. Этим видом спорта могут заниматься люди любого возраста.

Волейбол - вид спорта, требующий напряженную технически- тактическую деятельность игроков. Здес все спортсмены должны облодат физическими качествами на высшем уровне. В этом виде спорта у каждого игрока есть свой круг деятельности.

В волейболе особенно нужно выделить деятельность связывающего игрока. Большая нагрузка во время игры возлагается на связывающего игрока. По сравнению с другими игроками он выполняет одновременно несколько обязанностей, конструировать игру, выводит нападающего на удар, помогает защите.

Во время игры, связывающий игрок должен быть более серьезным, точно принимать и выполнять передачи мяча. Это показывает, что правильная деятельность связывающего игрока ведет к победе над командой противника.

В этой статье мы сделали разбор технически-тактической деятельности связывающего игрока пытались показать развитие его дальнейшей деятельности. Эта статья может быть полезна для подготовки связывающих игроков среди специалистов по волейболу.

ABSTRACT

Amrah Hassanov. Javanshir Rahimov

Activity of the connective player in volleyball

Volleyball is a widely-spread and popular game in the world. The people of different ages can play this game. It is a kind of sport with hard technical-tactical activity. All the sportsmen who play this game must have high level physical characteristics. Every volleyball player has his own circle of activity.

The performance of the connective player during the game must particularly be stated. He takes great responsibility onto himself during the game. He does more compared to other players. He manages the game, also brings the forward to the blow position, helps the defence process, etc.

Connective player must be more serious during the game. He must be able to correctly catch and pass the balls. This shows that the correct managed activity of the connective player provides the victory of his team over the opposing one.

The paper intended to analyze the technical-tactical activity of connective players and study the ways of its further improvement. The paper can contribute to the specialists on the preparation of connective players on volleyball in future.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

UOT: 796,4

FİZİKİ TƏRBIYƏ SİSTEMİNDƏ GİMNASTİKA**Açar sözlər:** *Gimnastika, sağlamlıq, fiziki tərbiyə, idmançı, idman, idman gimnastikası***Ключевые слова:** *гимнастика, здоровье, физическое воспитание, спорт, спорт, гимнастика***Keywords:** *gymnastics, health, physical education, sports, sports, gymnastics*

İnsanın əsas hərəkə qabiliyyətini təkmilləşdirən və ümumi fiziki hazırlığını təmin edən gimnastika fiziki tərbiyədə mühüm yerlərdən birini tutur. Gimnastikada hərəkətlərin müxtəlifliyi, müvafiq olaraq konkret pedaqoji məsələlərini müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün, hərəkətlərin geniş sürətdə seçilməsi imkanı fərqləndirir. Gimnastikanın məqsədi hərtərəfli inkişaf etmiş sağlam, fəal, vətənpərvər gənclər hazırlamaqdır.

Gimnastikanın növləri ilə məşğul olan şəxslər fiziki və mənəvi cəhətcə daha yaxşı inkişaf edirlər. Gimnastika sağlamlığı möhkəmlətmək üçün tətbiq olunan metodik üsullar insanın hərəkə qabiliyyətini təkmilləşdirən, onların qüvvəsini, cəldliyini, çevikliyini, dözümlülüyünü və s. hormonik inkişaf etdirən xüsusi seçilmiş fiziki hərəkətlər sistemidir. Gimnastikanın əsas vəzifəsi bunlardır.

1. İnsan sağlamlığını möhkəmlədən, fiziki qabiliyyətinin hərtərəfli təkmilləşməsinə yönəldilən insan orqanizminin hormonik inkişafı;
2. Həyat üçün zəruri olan bacarıq və vərdislərin formalaşması və xüsusi biliklərə yiyələnməsi;
3. Estetik, mənəvi və iradi keyfiyyətlərin tərbiyələndirilməsi.

Azərbaycan dövlətinin qayğısı nəticəsində gimnastika idmanı insanın hərtərəfli fiziki inkişaf məqsədlərinə yönəldilmişdir. Gimnastika nəinki fiziki hazırlığı inkişaf etdirir, eyni zamanda gimnastika vəsaiti arsenalında olan rəngarəng fiziki hərəkətləri və hərəkə imkanlılığın inkişafı üçün, müxtəlif hərəkətlər sistemini də nəzərdə tutur. Hərəkətlər sistemini tətbiq etməklə yüksək idman nəliyyətləri əldə etmək olar.

Gimnastika müxtəlif maneyə dəf edilməsində mühüm bilik və bacarığı formalaşdırır, insanın koordinasiya qabiliyyətini təkmilləşdirir. Qeyri adi şəraitdə işgörmə qabiliyyətini saxlamaq bacarığı tələb edən təyyarəçilər, paraşütlə tullanıqlar, dənizçilər, hündürlükdə işləyənlər, quraşdırıcılar, eyni zamanda digər ixtisasçılar üçün gimnastikanın sirlərinə bələd olmaq daha vacibdir.

Fiziki tərbiyə sayəsində müasir elmin qazandığı nəliyyətlərə əsaslanan gimnastika özünün gələcək inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. O, fiziki tərbiyə sisteminin bütün sahələrində tətbiq edilir. Görkəmli mütəfəkkirlərdən biri Platarx gimnastikanın sağlamlıq vərdəti kimi qeyd edərək yazırdı: "Gimnastika təbabətin bir hissəsidir". Görkəmli tibb xadimləri İ.P.Pavlov, İ.Seçenov, P.F.Lesqaft, fiziki tərbiyəyə böyük diqqət yetirib fəal istirahət, sağlamlıq, iş qabiliyyəti, həyat fəaliyyətinin yüksəlməsi üçün, ən yaxşı vasitə olduğunu qeyd edirlər.

Gimnastikanın pedaqoji əhəmiyyəti böyükdür. İdmançı kollektivin üzvü kimi sağlam ruhda tərbiyələnilir və hər bir işə yaradıcı münasibət bəsləyir. Gimnastikada tətbiq olunan metodlar məşğul olanların fəal intellektual fəaliyyətini stimullaşdırır. P.F.Lesqaft məktəbdə gimnastikanın əhəmiyyətini qiymətləndirərək yazırdı: "Əqli və fiziki tərbiyə bir-biri ilə elə bağlıdır ki, onlar ayrılmaz məqsəd güdür; hər bir birtərəfli inkişaf harmoniyanı pozur və insanın tam inkişafı üçün şərait yaratmır."

Fiziki tərbiyə bir-biri ilə əlaqədar iki istiqamətdə həyata keçirilir: ümumi hazırlıq və tətbiqi ixtisaslaşma (peşə-tətbiqi, hərbi tətbiqi, və idman tətbiqi). Gimnastikanın vasitələri, onun metodları və məşğələnin təşkil formaları hər iki istiqamətdə geniş tətbiq edilir.

Fiziki tərbiyə təcrübəsi haqqında elmi biliklərin inkişaf dərəcəsinə görə bütöv hərəkəti fəaliyyətdən yaranan (elementar hərəkəti təsəvvür edən) hərəkətlər tədriclə yaranmağa başlanır. Bu hərəkətlər əsas etibarlı ilə əsas hərəkətlərin öyrənilməsi, fiziki keyfiyyətlərin inkişafı və müxtəlif pedaqoji məsələlərin həlli üçün tətbiq edilir. Buraya bədənin ayrı-ayrı hissələri üçün hərəkətlər, müxtəlif gimnastika alətlərdə və s. hərəkətlər daxildir.

Gimnastika hərəkətləri üçün aşağıdakı metodik xüsusiyyətlər xarakterikdir:

1. İnsan orqanizminə hərtərəfli təsiri. Gimnastika hərəkətlərinin köməyi ilə bütün orqanların funksiyası müvəffəqiyyətlə təkmilləşir, insanın hərəkəti keyfiyyəti hərtərəfli inkişaf edir, buna görə ümumi fiziki hazırlıq məsələləri müvəffəqiyyətlə həll olunur;
2. Fiziki keyfiyyətlərin və orqanizmin funksional sisteminin hərtərəfli və harmonik inkişafını təmin edən müxtəlif hərəkətlərdən geniş istifadə edilməsi (qüvvə, cəldlik, elastiklik, dözümlü).
3. İnsan orqanizminə seçici təsiri. Məşğul olanların fiziki hazırlığında olan çatışmamazlığı müvəffəqiyyətlə aradan qaldırmaq üçün, lazım olan hərəkəti keyfiyyətləri inkişaf etdirməklə əzələ qruplarına lokal təsirini təmin etmək (çıxış vəziyyətindən başlanan hərəkətləri gimnastika stilində) icra etmək vacibdir;
4. Fiziki yükü nizama salma və tədris prosesində dəqiqlik. Müxtəlif metodlardan istifadə edərək, xüsusi məsələləri ardıcılıq prinsipinə uyğun həll edilən öyrətmə prosesi təşkil edir. Bu fiziki keyfiyyətlərin inkişaf tələqqisini təmin edir. Məşğul olanların fiziki hazırlığına müvafiq yükü amortizasiya qurğusu ilə hərəkətlərin icra etmə ardıcılığının növbələşməsi ilə, hərəkətin çıxış və son vəziyyəti ilə, onun təkrarlama miqdarı ilə, hərəkətin tempi və amplitudasının dəyişilməsi yolu ilə müvəffəqiyyətlə nizama salmaq olar;
5. Hərəkətin fasiləsiz olaraq mürəkkəbləşməsi və quraşdırılması imkanlılığı;

Adətən bu və ya digər hərəkətlərin qavranılma dərəcəsinə görə daha mürəkkəb hərəkətlərə, bu hərəkətləri birləşdirməyə, kombinasiyaya yeni hərəkətlərin əlavə edilməsinə keçmək olar.

Gimnastikanın metodik xüsusiyyətləri bir-birilə sıx əlaqədardır. Onların düzgün müəyyənəndirilməsi hərtərəfli fiziki hazırlıq, məşğul olanların hərtərəfli harmonik inkişafı, eyni zamanda digər köməkçi məsələlərin müvəffəqiyyətlə həllinə imkan verir.

Gimnastikanın vəsaiti üçün xüsusi tipik hərəkətlər işlənib hazırlanmışdır. Hərəkətlərin çoxusu adamların əmək və məişət fəaliyyətindən, digərləri isə elmi biliklərin və müxtəlif hərəkətlərin tətbiqi təcrübəsindən yaranmışdır.

Gimnastika hərəkətləri təsnifatına görə, hərəkəti fəaliyyətin quruluşuna müvafiq olaraq aşağıdakı əsas qruplara bölünür:

1. Sıra hərəkətləri;
2. Ümuminkişaf hərəkətləri (ÜİH);
3. Tətbiqi hərəkətlər;
4. Azad hərəkətləri;
5. Bədii gimnastika hərəkətləri;
6. Akrobatika hərəkətləri;
7. Hoppanmalar;
8. Alətlərdə hərəkətlər.

Gimnastika vəsaitinin belə qruplaşması bu və ya digər məsələlərin həlli üçün lazımı hərəkətlərin seçilməsini yüngülləşdirir.

1. Sıra hərəkətləri; sırada birgə icra edilən fəaliyyətdir. Onlar dərstdə nizam intizamı, hər hansı bir fəaliyyəti birgə icra etməyi, qamətin düzgünlüyünü formalaşdırır, idmançıların cəldliyini inkişaf etdirir, eyni zamanda temp və ritm hissiyatını tərbiyələndirir;
2. Ümuminkişaf hərəkətləri-gimnastikanın bütün növlərində geniş istifadə olunur. Ümuminkişaf hərəkətləri hərtərəfli fiziki hazırlıq üçün insan orqanizminin funksional imkanlılığını genişləndirir, qaməti düzgün formalaşdırır. Onların köməyi ilə ayrı-ayrı əzələ qruplarına, bütövlükdə bütün hərəkəti aparata seçici təsir edir, rəngarəng vərdişlərin qavranılma prosesini yüngülləşdirir. Ümuminkişaf hərəkətləri müxtəlif çətin hərəkəti fəaliyyətin qurulması üçün istifadə olunan hərəkəti bacarığı qavramığı təmin edir;

3. Tətbiqi hərəkətlər- yeriş, qaçış, atmalar, dırmanmalar, yerindən dırmanmalar, maniələri dəf etmək, sürünmələr, müvazinət. Bunların köməyi ilə idmançılar həyat üçün lazım olan əsas bacarıq və vərdisləri qavrayır, müxtəlif şəraitdə onları tətbiq etməyi öyrənirlər. Tətbiqi hərəkətlər hərtərəfli fiziki hazırlığın həqiqi vəsaitidir;
4. Azad hərəkətləri- müxtəlif gimnastika hərəkətlərinin xoreografiya və akrobatika hərəkətlərinin birləşməsi ilə icra olunan kombinasiyasıdır. Belə kombinasiyalar qəbul olunmuş tələblərə müvafiq qurulur. Kompozisiyanın əsas məqsədi koordinasiyanı təkmilləşdirmək, hərəkət ritmini və gözəlliyi tərbiyələndirməkdir. Azad hərəkətlər –hərəkət “məktəbinin” formalaşmasının effektiv vasitəsidir. Azad hərəkətləri əşyasız və əşya ilə (bədi gimnastikada, kütləvi gimnastika çıxışlarında) icra olunur;
5. Bədii gimnastika hərəkətləri-qadınlarla keçirilən məşğələlərdə tətbiq olunur. Vəzifəsinə görə azad hərəkətlərə yaxındır, lakin tərkibinə bədii gimnastikaya xas olan spesifik elementlər daxil olub, həm əşyasız (dalğalar, müvazinətlər, dönmələr, hoppanmalar və s.) və həm də əşya ilə / (top, toppuzlar, ip, lent və s.) icra edirlər. Bədii gimnastika vasitəsinə rəqs elementləri və onların digər elementlərlə uyğunlaşması daxildir. Hərəkətlər musiqi müşayiəti ilə üzvi surətdə bağlı olub, idmançıların estetik tərbiyəsinə müsbət təsir edir.
6. Akrobatika hərəkətləri-fiziki keyfiyyətlərin inkişafı üçün mühüm vasitələrdən biridir. Onlar statik hərəkətləri tətbiq etməklə balans hərəkətlərini və akrobatika tullanmalarını özündə cəmləşdirir. Akrobatika hərəkətlərinin əlverişliliyi və onların durmadan mürəkkəbləşməsi digər idman növlərində xüsusi hazırlığı inkişaf etdirmək məqsədilə ümumi və tətbiqi fiziki hazırlıq kimi istifadə edilir. Belə hərəkətləri müxtəlif kontingentlərin məşğələlərində vestibulyar aparatının, iradi keyfiyyətlərin, cəldlik reaksiyasının, elastikliyin, çevikliyin, qüvvənin inkişafı üçün tətbiq edilir;
7. Hoppanmalar- (dayaqlı və dayaqsız) nəyinki ayaq əzələlərinin gücünü, eyni zamanda sürəti və dəqiqliyi, cəldliyi, qətiliyi və cürəti də inkişaf etdirir. Bu keyfiyyətləri qaçışla icra etdikdə qan dövranı və tənəffüs sistemi, hətta idmançıların koordinasiyası təkmilləşir;
8. Dayaqsız hoppanma 4 fazadan: qaçış, təkan, uçuş, və yerə enmədən ibarətdir. Dayaqlı hoppanma 6 fazadan: qaçış, təkan, uçuş, əllərlə alətə istinad etmək, istinaddan sonra uçuş və yerə enmədən ibarətdir.

Hoppanmanı öyrədikdən hər iki halda yerə enmə fazasından başlamaq lazımdır.

Alətlərdə hərəkətlər. Alətlərdə hərəkətlər insanın bütün orqanizminə səmərəli təsir göstərir. Bu hərəkətlər gövdə, qollar və çiyin qurşağı əzələlərinin inkişafına imkan yaradır, sinir-əzələ aparatının təkmilləşməsinə, tənəffüs və qan dövranı orqanlarının inkişafına və möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərir.

İdman gimnastikasında alətlər kişilər və qadınlara aid növlərə bölünür. Kişilərə aid alətlər: halqalar, paralel qollar, turnik, dəstəli at. Qadınlara aid alətlər: müxtəlif hündürlüklü qollar, müvazinət tiri. Belə bölmə şərtidir, çünki elə alətlər var ki, ümuminkişaf xarakterli sağlamlaşdırıcı-tətbiqi istiqamətinə görə həmin alətdən qadınlar da istifadə edirlər. Məsələn, dəstəli atda arxası alətə tərəf durub baş üzərindən dəstədən tutaraq qaldırmaq, bədəni arxaya əymək, müxtəlif qalxmalar və s. Bu cür hərəkətlər adətən qarın əzələlərini möhkəmlədir. Alətlərdən belə istifadə etməklə müxtəlif yaşlı, müxtəlif hazırlıqlı və müxtəlif cinsli şəxslərin məşğələlərində geniş tətbiq etmək olar. Bunlardan başqa qeyri-standart alətlərdən kütləvi tipli uzadılmış alətlərdən istifadə olunur. Belə alətlər, əlbəttə, tez qurulmalı və tez də yığılmalıdır.

Yuxarıda göstərilən əsas gimnastika vəsaitlərini göstərilən qaydada qruplaşdırmaq məqsədə uyğundur:

1. Hərəkəti və fiziki keyfiyyətlərin inkişafına (sıra hərəkətləri, ümuminkişaf hərəkətləri, oyun və estafetlər) yönələn hərəkətlər;
2. Həyat üçün lazım olan bilik və bacarığın formalaşmasına yönəldilən hərəkətlər (tətbiqi hərəkətlər, hoppanmalar);
3. İradi və hərəkəti keyfiyyətlərin təkmilləşməsinə və intensiv inkişafına yönəldilən (azad hərəkətlər, dayaqlı hoppanmalar, alətlərdə hərəkətlər və bədii gimnastika hərəkətləri) hərəkətləri.

Əsas gimnastika hərəkətlərinin belə təsnif edilməsi bu və ya digər pedaqoji məsələlərin həlli üçün onların seçilməsi işini yüngülləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gimnastika. Bakı, 1988
2. Gimnastika. (metodik vəsait). Bakı, 2012
3. Gimnastika. Bakı, 1978

ABSTRACT

A. Tağıyev

Gymnastics system of physical training

Improve motor skills and physical training of the person providing the basic gymnastics, physical education is one of the most important places. Gymnastics sport a variety of actions, as appropriate, to address educational issues, actions widely successful selection, opportunities, and they are improving, we are talking about. The article is engaged in gymnastics, in terms of the physical and moral development of better health to strengthen the applied teaching methods are reflected. Methodical features contained in regard to the actions shown in gymnastics

РЕЗЮМЕ

A. Тагиев

Гимнастика система физической подготовки

Улучшение двигательных навыков и физической подготовки человека, обеспечивающего основные гимнастику, физическое воспитание является одним из самых важных мест. Гимнастика спорт различные действия, в зависимости от обстоятельств, для решения проблем образования, действия широко удачный выбор, возможности, и они улучшаются, мы говорим о. В статье занимается гимнастикой, с точки зрения физического и нравственного развития лучшего здоровья для укрепления прикладное учение методы отражаются. Методические особенности, содержащиеся в отношении действий, показанных на гимнастику

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

FARİZ ƏHMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Fariz6254111@gmail.com

UOT: 002.6.013

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ ELEKTRON KİTABXANASININ MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ROLU

Kitabxana xalq, millət üçün, cəmiyyət üçün müqəddəs bir yer, mədəniyyət, bilik, zəka mənbəyidir. Ona görə də kitabxanaya daimi hörmət xalqımızın mədəniyyətini nümayiş etdirən amillərdən biridir.

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Açar sözlər: *Ümummilli lider, Naxçıvan Dövlət Universiteti, kitabxana, informasiya, elektron kataloq, elektron kitabxana.*

Keywords: *National leader, Nakhchivan State University, Library, information, electron catalogue, electronic library*

Ключевые: *общенациональный лидер, Нахчыванский Государственный Университет, библиотека, информация, электронный каталог, электронная библиотека*

Dünya mədəniyyətinin incilərindən hesab edilən kitabxanalar cəmiyyətin yaratmış olduğu mədəni qurumlar arasında ən qədimlərdən biri olmaqla yanaşı bəşəriyyətin mədəni sərvətlərini toplayan, mühafizə edən, saxlayan, istifadə üçün nəsil-dən-nəsilə çatdıran, cəmiyyətin inkişafında yaxından iştirak edən, cəmiyyət üzvlərinin mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edən, gənc nəslin təhsili və dünyagörüşünün formalaşmasında həmçinin öz ətrafında böyük oxucu dairəsi toplayıb onlara kitabxana və informasiya xidməti göstərən və oxucuların tələbatını ödəməklə mütləq prosesinə kömək edən sosial institutlardır. Kitabxanalar öz fəaliyyətləri ilə bağlı əsasən 3 vəzifəni yerinə yetirirlər.

1. *İnformasiya daşıyıcılarını əldə etmək;*
2. *Kitabxana fondlarını yaratmaq və qaydaya salmaq;*
3. *Kitabxanada toplanmış informasiya daşıyıcılarından istifadəni təşkil etmək.*

Kitabxana məfhumu o zaman reallaşır ki, onun oxucularının sorğularını və tələbatını ödəmək imkanı və maddi-texniki bazası olsun. Bu bazanın əsas hissəsini informasiya daşıyıcıları təşkil edir. Məhz buna görədir ki, tarixə nəzər saldıqda dünya kitabxanalarının bəşər mədəniyyətinin xidmət prosesində iştirakının mühüm amillərindən biri kimi onun fondu nəzərdə tutulmuşdur. Tarixən kitabxana fondları mədəniyyətin, təhsilin, biliyin qızıl fondları kimi qiymətləndirilmiş, onların əsas daşıyıcıları hesab edilmiş kitabxanalar isə bütün elmi kəşfləri, intellektual nailiyyətləri, cəmiyyətin yaratdığı bütün informasiya daşıyıcılarını gələcək nəsillərə çatdıran mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi səciyyələndirilmişdir.

Kitabxanaların informasiya resurslarının zaman və məkan məhdudluğu yoxdur. Digər yəndən kitabxanalar mövcud sənədlərin saxlanma yeri olmaqla yanaşı, müasir texnologiyalar sayəsində informasiya dünyasına açılan qapı rolunu oynayır. Bu gün informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni sahələri əhatə edərək cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevirilmişdir. Demək olar ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tadbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin zehni və potensialının, demokratiyanın inkişafının, sosial-iqtisadi problemlərin həllinin, yoxsulluğun aradan qaldırılmasının əsas göstəricilərindən hesab olunur. Son illərdə ölkəmizdə cəmiyyətin sənəd-informasiya tələbatını daha dolğun şəkildə ödənilməsi və bu işdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə sahəsində bir sıra ciddi addımlar atılmışdır. Dövlət başçısı “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında”, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elmin ən yaxşı

nümunələrini təbliğ etmək məqsədilə “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamlar imzalayaraq yenidən çap edilən kitabların bütün elmi, kütləvi və orta tədris müəssisələrindəki kitabxanalara verilməsini, bu kitabların mətnlərinin elektron daşıyıcılar və internet vasitələri ilə yayılmasını təmin etmək, latın qrafikasında “Azərbaycan ədəbiyyatının virtual kitabxanası”nın yaradılması haqqında tapşırıqlar vermişdir. Dövlət başçısının başqa bir sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı” (Elektron Azərbaycan”) təsdiq edilmişdir.

XXI əsrin texnologiyalarının xarakterik inkişaf istiqamətləri içərisində müxtəlif növlü, tipli və məzmunlu sənədləri əhatə edən elektron informasiya daşıyıcılarının hazırlanması, sistemləşdirilməsi, mühafizəsi və şəbəkə rejimində uzaq məsafədən istifadəsi vacib yer tutur. Bütün bu istiqamətlər kompleks şəkildə elektron kitabxanaların yaradılmasında və elektron kitabxana-informasiya təminatının təşkilində ifadə olunur. Ənənəvi kitabxanalarla yanaşı elektron kitabxanalardan da istifadə diqqəti çəkir və elektron kitabxanalara maraq get-gedə daha da artır. Elektron kitabxana – informasiyanın əmtəyə çevirilməsi, informasiya bazarının formalaşması, cəmiyyət üzvlərinin peşə və təhsil hazırlığının yüksəlməsinə, qlobal informasiya mühitinin yaranmasına xidmət edir. Elektron kitabxana oxuculara informasiya xidmətinin kompüterləşməsinin nəticəsi olub, yalnız bir xidmət növüdür. O, uzaq məsafədən oxuculara daha dolğun informasiya xidməti göstərərək, bu xidmətin zaman və məkandan asılılığına son qoyur. Ənənəvi kitabxanalarda yalnız kitabxananın iş saati müddətində və məhdud sayda oxuculara informasiya xidməti göstərdiyi halda, elektron kitabxana sutkanın 24 saati müddətində fasiləsiz fəaliyyət göstərir və dünyanın istənilən nöqtəsində yerləşən qeyri-məhdud sayda oxuculara eyni zamanda xidmət edir. Müasir dünya elmi ədəbiyyatında “Elektron kitabxana” anlayışına sinonim kimi “virtual kitabxana”, “şəbəkə kitabxanası”, “divarsız kitabxana”, “hibrid kitabxanası” anlayışları işlədilir. Elektron kitabxanaların yaradılmasının bir neçə obyektiv səbəbləri vardır:

1. İstifadəçi kitabxanaya gəlmədən, istənilən coğrafi ərazidə yerləşməsindən asılı olmayaraq həmin kitabxananın elektron resurslarını bir başa istifadə edə bilər.
2. Elektron kitabxana ən qiymətli və nadir ədəbiyyatları mühafizə edir.
3. Çap əsərlərini istənilən yerdə oxumaq daha rahat və əlverişlidir.
4. Elektron kitabxanaların “qapısı” heç vaxt bağlı olmur.
5. Elektron kitabxanaların yaradılmasının obyektiv səbəblərindən biridə ənənəvi kitabxanaların saxlanmasına qənaət edilməsidir.

Hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elektron kitabxanasında ayrı-ayrı elm sahələri üzrə ixtisaslaşdırılmış 4 şöbə, 10 oxu zalı və 9 fond fəaliyyət göstərir.

İctimai elmlərin oxu zalı və fondu 40 nəfərlik oxucu yeri var. bunlardan 20 nəfərlik elektron oxu zalı, 10 nəfərlik isə ənənəvi oxu zalı oxuculara xidmət göstərir. Bu fondada 30.000 nüsxə ədəbiyyat saxlanılır. Bunlardan 20.000 Nüsxə Azərbaycan dilində, 10.000 nüsxə müxtəlif dillərdədir.

Dəqiq və texniki elmlərin oxu zalı və fondu 85 nəfərlik oxucu yeri var. Bu fondada müxtəlif dillərdə nəşr olunan 15.000-ə yaxın ədəbiyyat saxlanılır.

Filologiya elmlərinin oxu zalı və fondu 85 nəfərlik oxucu yeri var. 90.000 nüsxə ədəbiyyat saxlanılır. bu zalın fondu zəngindir. Çünki Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikasında kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 2004-cü il sərəncamına əsasən 20 mindən artıq yeni kitab dünya klassikləri və müasir ədəbiyyat nümunələri nəşr edilərək kitabxanaya pulsuz hədiyyə edilmişdir.

Xarici ədəbiyyatın oxu zalı fondu burda Avropa və Şərqi dilləri üzrə kitabların sistemli kataloqu təşkil olunub. 7000 nüsxə ədəbiyyat saxlanılır.

Dövrü mətbuat fondunun oxu zalı 22.000-dən çox elmi-kütləvi və ədəbi-bədii mətbuat nümunələri toplanmışdır. Kitabxana 35 adda qazet və jurnala abunə yazılıb, 170 adda müxtəlif dillərdə jurnal isə kitabxanaya hədiyyə olunub.

Elektron informasiya zalı 2004-cü il may ayında internet şəbəkəsi yaradılmış zalda 19 ədəd komputer pulsuz olaraq universitet əməkdaşlarına xidmət edir.

Depozitar fond elmi, tarixi və bədii lakin oxucular tərəfində az istifadə edilən 13.000-ə yaxın ədəbiyyat saxlanılır.

NDU Elmi Kitabxanasının bir neçə korpusda filialları fəaliyyət göstərir.

Heydər Əliyev Universiteti “Kitabxanası” Azərbaycanda ilk dəfə olaraq NDU-da Universitet Elmi Şurasının 6 mart 1997-ci il tarixli qərarı ilə təşkil olunub. Bu kitabxana ümummilli liderin həyat və dövlətçilik fəaliyyətini özündə əks etdirən zəngin kitabxanadır. Burada 3000-dən artıq kitab, jurnal, albomlar və s. qorunub saxlanılır.

Tibb kitabxanası 2000-ci ildən fəaliyyət göstərir. Burada tibb elminə dair müxtəlif dillərdə 7000-ə yaxın ədəbiyyat var.

Magistratura üzrə dekanlığın kitabxanası 2011- ci ildən fəaliyyət göstərir. Kitabxananın fondunda 2000-dən çox müxtəlif dillərdə ədəbiyyat toplanıb.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri hörmətli Vasif Talibovun qayğısı sayəsində 2013-cü ildə kitabxananın binası təmir olunmuş və elektron kitabxana yaradılmışdır. Oxu zalı üçün 20 ədəd, işçi yeri üçün 10 ədəd kompüter, bir server, bir ədəd elektron kitabxananın təşkili üçün böyük həcmli skayner, bir ədəd elektron kataloq köşkü, konfrans zalı üçün elektron lövhə və notebook alınmışdır.

2013-cü ildən elektron kitabxana, PROLIB avtomatlaşdırılmış idarə etmə sisteminin tətbiqinə başlamışdır. Bura elektron kitabxananın təşkili, elektron kataloq və kitabların elektron versiyası və s. daxildir. Kitabxana fondunda 30- dan çox dildə 160 mindən çox ədəbiyyat saxlanılır ki, bu da muxtar respublikada NDU Elmi Kitabxanasının ən böyük kitabxana olduğunun göstəricisidir.

Kitabxana 15 min oxucuya ümumi və ixtisaslaşdırılmış oxu zalları vasitəsilə xidmət göstərir.

Kitabxanada bu günə dək 5000 adda 40.000 sayda kitabın elektron kataloqu yazılmış, 5000-ə yaxın kitabın isə tammətli elektron versiyası hazırlanaraq oxucuların istifadəsinə verilmişdir.

Oxucuları kitabxanaya cəlb etmək üçün mütəmadi olaraq, daimi, qısa müddətli, əlamətdar tarixi günləri əks etdirən, həmçinin müəllif əsərlərindən ibarət sərgilər və müxtəlif səpgili diskusiyalar təşkil olunur.

Kitabxanaya daxil olan hər bir oxucu istər tələbə, istər müəllim və kənardan gələn oxucu əvvəl kitabların kataloqu ilə tanış olur və özünə lazım olan ədəbiyyatları bu kataloq vasitəsi ilə axtarır tapır. Kataloqdan istifadə edərkən oxucular kitab fondunda olan kitablardan hansıların olub-olmamasından məlumatlı olur.

Kitabxanada dörd şöbə fəaliyyət göstərir:

1. “Ədəbiyyatın elmi kataloqlaşdırılması” şöbəsi
2. “Komplektləşdirmə və Kitabışləmə şöbəsi”
3. “Bibliografiya şöbəsi”
4. “Kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması” şöbəsi

Elektron kitabxana fasiləsiz müaliə üçün lib.ndu.edu.az ünvanında öz saytını yaratmışdır. Kitabxananın oxu zallarının və elektron oxu zallarının xidmətindən bütün oxucular istifadə edə bilər.

Bəzi hallarda oxucu özünə lazım olan ədəbiyyatı Kitabxanamızdan tapa bilmədikdə Kitabxanalar Arası Abonementdən istifadə edərək həmin kitabı tapır və oxucunun tələbatını ödəyirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A.A. Kitabxanaşünaslığa giriş. Dərslük. B., BDU nəşriyyatı, 2001, 278 s.
2. Nemətova S.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasının kitabxana informasiya təminat sistemi. Dərs vəsaiti. B., ADPU-nun mətbəəsi, 2015, 88 s.
3. Salamli.S. Elektron məlumat bazasının yaradılması və virtual xidmətlər. Metodik tövsiyə. B., M.F.Axundzadə adına Milli Kitabxana, 2012, 46 s.

ABSTRACT

Fariz Ahmadov

The role of electronic library of Nakhchivan State University in modern education

The Article deals with the role of electronic libraries in the modern education system at Nakhchivan State University. Services of electronic library, mutual comparison of digital libraries with traditional libraries, advantages and weak features were noted here. As well as extensively involved the concept of electronic library and was elucidated the objective reasons for creation of electronic libraries.

Creation of electronic library at Nakhchivan State University, developing, since 2013, introducing PROLIB automated management system, electronic version of books, operating departments in the library, fund of library, holding round tables and so on included in the article

РЕЗЮМЕ

Фариз Ахмедов

Роль электронной библиотека Нахичеванский Государственный Университет в современном образовании

В статье говорится о роли Электронной Библиотеки Нахчыванского Государственного Университета в современной образовательной системе. Здесь на передний план выдвигаются услуги Электронной Библиотеки, проведено взаимное сравнение электронной библиотеки с традиционной библиотекой, отмечены положительные и слабые аспекты. Автор статьи широко рассматривает понятие «электронная библиотека» и объективные условия её создания.

В статье нашло своё отражение сведения о создании НГУ Электронной Библиотеки её развитии начиная с 2013 года применения автоматизированной управленческой системы «PROLIB» электронизации книг, о функционирующих здесь отделах, книжном фонде, провидимых круглых столах и о читательской контингенте библиотеки.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

SÜDABƏ MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
s.mammadova@list.ru

UOT: 372.8:51

İBTİDAİ RİYAZİYYAT KURSUNUN TƏDRİSİ METODİKASI TARİXİ ZƏRURƏTDƏN YARANMIŞ FƏNDİR

Açar sözlər: *ibtidai sinif, riyaziyyat, metodika, təlim, təhsil, tədris, keyfiyyət*

Key words: *primary class, mathematics, methodics, training, education, teaching, quality*

Ключевые слова: *начальный класс, математика, методика, обучения, образования, учение, качества*

Arzu olunan gənliyin yetişdirilməsi və düzgün tərbiyə olunması məsələsi bütün dövrlərdə ümumtəhsil qarşısında duran vacib və aktual məsələlərdən sayılır. Məsələ ilə bağlı riyazi təhsil, o cümlədən də ibtidai riyazi təlim qarşısında bir çox tələblər qoyulur. Belə ki, yetişən nəsli yeni, əhatəli və müasir texnologiya ilə uzlaşan bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaq kimi mühüm tələblər ibtidai riyaziyyat kursu qarşısında da qoyulmuşdur.

Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikası 2 hissədən ibarətdir:

1. Riyaziyyatın ibtidai kursu tədrisinin ümumi metodikası;

2. Riyaziyyatın ibtidai kursu tədrisinin xüsusi medikası.

Riyaziyyatın tədrisi metodikası fənninin tədrisi təlimlə bağlı üç suala cavab axtarır:

1. Riyaziyyatı niyə öyrətməli?

2. Riyaziyyatdan nəyi öyrətməli?

3. Riyaziyyatı necə öyrətməli?

Riyaziyyatın ibtidai kursu tədrisi metodikası fənni Riyaziyyatın tədrisi metodikası fənninin “ümumi” hissəsindəki bölmə və anlayışların böyük əksəriyyətini özündə əks etdirdiyindən, onun təlimi RTM (Riyaziyyatın tədrisi metodikası) fənninin təlimi ilə analoji qaydada aparılır. “Xüsusi” metodika sahəsində isə kurikulumla əlaqədar aparılmış dəyişikliklərə uyğun şəkildə ibtidai siniflərin riyaziyyat təlimindəki hər bir anlayış və əməllərlə bağlı xüsusi təlim tələb edilir. Belə ki, dərsin tipinə uyğun olaraq və hər bir mövzu ilə bağlı ibtidai sinif dərslərinə sənəfinin baş tərəfində və “Müəllimlər üçün vəsait”lərdə verilən izahata görə, əslində müasir (fəal) təlimin ənənəvi təlimdən çox irəli getdiyinin və şagirdlərə verilən istiqamətin indi daha da sadələşdirildiyinin şahidi olur.

Riyaziyyatın tədrisi metodikası, elmi riyaziyyatla məktəb riyaziyyatı arasında olan fərqlərə, qarşılaşdığı çətinliklərə baxmayaraq, onları müəyyən qanunauyğunluqlarla əlaqələndirmək xüsusiyyətinə malik olan bir fəndir.

Müxtəlif yaş dövrlərində riyazi təlim prosesinin qanun və qanunauyğunluqlarından bəhs edən elmi sahəyə Riyaziyyatın tədrisi metodikası deyilir.

Riyaziyyatın tədrisi metodikasına verilən bu tərifi də göründüyü kimi, ibtidai riyaziyyat təlimində kursun quruluşca əlverişli olmasına o səbəbdən çalışılmalıdır ki, təhsilin ilk pillələrindən başlayaraq, riyaziyyat elminin əsasları ilə bağlı şagirdlərə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş səviyyədə, ümumi şəkildə vacib biliklər vermək və onlarda müəyyən vərdişlər qazanmağa meyl və həvəs formalaşdırmaq mümkün olsun.

Digər təlim növlərində olduğu kimi, zaman keçdikcə riyazi təlimin məzmununda da dəyişikliklərin baş verməsi zəruri proses kimi təzahür edir ki, bu proses də özlüyündə bir çox obyektiv və subyektiv faktorlardan asılıdır:

1) İnkişaf əlaqədar məktəb riyaziyyatı qarşısında da elə tələblər qoyulur ki, həmin tələblərin yerinə yetirilməsi məsələsinin özü, bilavasitə, riyazi təlimin məzmununun və şagirdlərə verilən bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmindən dəyişməsinə tələb edir;

2) Anlayışların zamanla əhəmiyyətini itirməsi, əvəzində məntiqi mahiyyət kəsb edən, bilavasitə təfəkkürün inkişafına səbəb olan, tətbiqi xarakterli anlayışların verilməsini tələb edir;

3) Şagirdlərin idrakının inkişafı və qabiliyyətlərinin yeniləşməsi, onlarda riyazi anlayışları daha tez və artıq öyrənmə meylini sürətləndirir;

4) İldən-ilə qabaqcıl təcrübələrin yenilənməsi prosesi də riyaziyyat kursunun və riyazi təlimin təbiiqində yeniliklərin aparılmasını vacib edir.

Riyaziyyatın müstəqil bir elm kimi formalaşması daha qədim dövrlərə, bizim eradan əvvəl VI-V əsrlərə təsadüf edir. İbtidai riyaziyyatın yaranması dövründə ilk əvvəl ədəd və fiqur anlayışları formalaşmağa başlamışdır. Əvvəlcə, riyaziyyatın ibtidai kursunun məzmununu elementar hesabi biliklər olan sayma (nömrələmə) və hesablama (sadə əməllər) təşkil etmişdir. Həmçinin, hesab və həndəsə elmləri də o dövrdə yaranmışdır. Hesab və həndəsə elmlərinin məzmununu isə praktik məsələlərin təcrübi həlli qaydaları təşkil edirdi. Sonradan isə həndəsə elementləri ibtidai riyazi təhsilə daxil edilmişdir.

Riyaziyyatın tədrisi metodikası müstəqil bir elm sahəsi kimi XIX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. İlk dəfə riyaziyyatın tədrisi metodikası isveçrəli riyaziyyatçı-pedaqoq Q.Pestalotsi (1746-1827) tərəfindən «Ədəd haqqında əyani təlim» əsəri ilə başlanmışdır. Beləliklə, riyaziyyatın tədrisi metodikasına aid ilk tədqiqat əsəri 1803-cü ildə nəşr olunmuşdur. Riyaziyyatın ibtidai kursu metodlarının və riyazi dilin inkişafı yolları haqqında inkişaf tarixindən çox mühüm informasiyalar almaq olar ki, bu informasiya isə öz növbəsində riyazi metodların və riyazi dilin riyaziyyatın ibtidai kursuna daxil edilməsinin mümkün yollarını tapmağa imkan yaradır.

Riyazi təhsil sistem halında XIX əsrdə yaranmış və təqribən 100 ildə formalaşmışdır. Təhsil təlimin erkən mərhələsi hesab edilən ibtidai və tam orta təhsil olmaqla iki pilləyə bölünmüşdür. İbtidai təhsil 3-5 ilə, tam orta təhsil isə 11-13 ilə başa çatırdı. Orta məktəbin riyaziyyat kursunun məzmununu bir-birindən təcrid edilmiş riyazi bölmələr: hesab, cəbr, triqonometriya və həndəsə fənləri təşkil edirdi. Riyaziyyatın ibtidai kursunun təlimində təcrübələrin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və elementlərindən lazım gəldikdə istifadə olunması, riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikasının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Riyaziyyatın ibtidai kursu metodlarının didaktik işlənilməsi və ibtidai riyaziyyat kursuna daxil edilməsi də Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikasının inkişafına xidmət göstərmişdir.

1970-2016 – cı illərdən bəri riyazi təlimin inkişaf səviyyəsi üçün aparılmış islahatlar, riyaziyyatın tədrisində indiyədək baş verən və bundan belə baş verəcək dəyişikliklər və yeniliklər İKT-nin bilavasitə təsiri sayəsindədir. Elektron dərslik, elektron lövhə, kompüter, smartfon və digərlərinin təsiri riyazi təlimin müasir inkişaf səviyyəsini təmin edən amillərdir.

Riyaziyyat təlimi düzgün təşkil olunarsa o, şagirdlərdə doğruculuq, dəqiqlik, düzgünlük, dözümlülük, vətənpərvərlik və s. kimi mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında əvəzsiz xidmət göstərə bilər. Riyaziyyat təliminin müvəffəqiyyəti şagirdlərdə riyaziyyatı öyrənməyə dayanıqlı marağın tərbiyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Əgər müəllimin verdiyi istiqamət, məsələ həlli prosesindəki izahı məktəbliyə aydın çatdırılırsa, onun seçdiyi məsələ həm məzmunca, həm də həll üsuluna görə maraqlıdırsa, onda o şagirdin özünün müstəqil düşünməsi, ümumiləşdirmə aparması və nəticə çıxarması üçün real imkanlar yaranmış olar. Odur ki, didaktikanın əsas müddəaları sayılan təlimdə - sadədən mürəkkəbə doğru, konkretdən ümumiyyə doğru getmək olduqca vacibdir və qaydalara əməl etmək çox əlverişlidir. Şagirdlərdə riyaziyyatı öyrənməyə marağın tərbiyə olunmasında onların yaradıcılıq və qələbə sevinci yaşamalarının da təsiri böyükdür. Buna görə də mümkün olduqca hər bir şagirdin həmin hisləri keçirməsinə çalışmaq lazımdır. Həmin sevinc hisləri təkrarlandıqca şagirdin riyaziyyatı öyrənməyə marağı artar və bu marağ dayanıqlı olar.

İbtidai kursun riyaziyyat təlimi zamanı şagirdlərdə estetik tərbiyənin inkişafına diqqət yetirmək də vacibdir. Çünki bunun üçün riyaziyyatın potensial imkanları böyükdür. Riyaziyyat şagirdlərdə, geniş mənada, gözəl hislər tərbiyə etmək üçün hərtərəfli imkanlara malikdir: simmetrik fiqurlar, düzgün çoxbucaqlılar, fiqurların ölçülərinin nisbəti və s. şagirdlərdə estetik hislərin oyanmasına imkan yaradan ifadələrdəndir. Müəllimdən isə bütün bu nüanslara şagirdlərin diqqətini cəlb etmək tələb olunur. Məsələn, «kvadrat formaca daha gözəl görünürmü?» sualı şagirdlərin dərin marağına səbəb olar. Müxtəlif məsələlərin orijinal və qeyri-standart həlli də şagirdlərin estetik tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Estetik tərbiyə dedikdə incəsənət sahələrinin hər birinə aid olan, bizi əhatə edən aləmdəki gözəlliklərin bütün formalarını əhatə edən bilik və bacarıqların sistem şəklində formalaşması başa düşülür.

Uyğun metodik ədəbiyyatlarda durğunluq dövründə ibtidai təhsilin məzmunu ilə orta təhsilin məzmunu arasında bəzi ziddiyyətlərin yaranması qeyd olunmuşdur. İbtidai siniflərdə riyaziyyat təlimi üsulunun əsasını hesablama qaydaları və bəzi mətnli hesab məsələlərinin həlli qaydalarının empirik öyrədilməsinin təşkil etməsi və ibtidai təhsillə orta təhsil arasında varislik prinsipinin gözlənilməməsi buna bariz misaldır. Beləliklə, o dövrdə riyaziyyat təliminin aşağıdakı nöqsanları qeyd edilir:

- 1) riyaziyyat təliminin məzmunca müasir elmi-texnikadan təcrid olunması;

- 3) riyaziyyat təlimində tətbiq olunan təlim üsullarının çox primitiv olması;
- 4) riyaziyyat təlimində şagirdin yaddaşının həddən çox yüklənməsi;
- 2) riyaziyyat təliminin məzmununun şagirdin həyat təcrübəsinə uyğun gəlməməsi;
- 5) şagirdin riyazi tərəkürünün inkişafına diqqət yetirilməməsi.

Riyaziyyat təliminin göstərilən nöqsanları XIX əsrin mütərəqqi pedaqoji ictimaiyyətini riyazi təhsilin islahatları uğrunda beynəlxalq hərəkət yaratmağa məcbur etdi. O dövrün mütərəqqi fikirli riyaziyyatçı – pedaqoqlarının təmsil olunduğu bu hərəkət 1899-cu ildə «Riyazi təhsil» adlı beynəlxalq jurnal nəşr etməyə başladı. Həmin jurnalda riyazi təhsilin mövcud problemlərinin müzakirəsi aparıldı. 1908-i ildə Romada IV Beynəlxalq riyaziyyat konfransı çağırıldı və burada riyazi təhsilin islahatı ilə əlaqədar beynəlxalq komissiya yaradıldı. Həmin komissiyanın sədri görkəmli riyaziyyatçı pedaqoq F.Kleyn seçildi.

Komissiyanın rəyi əsasında riyazi təhsilin ibtidai kursu üzrə islahatının aşağıdakı əsas istiqamətləri müəyyən edildi:

- 1) ibtidai hesab kursunda həndəsənin rolunu artırmaq;
- 2) tədris məsələlərinin məzmununu şagirdin həyat təcrübəsinə uyğunlaşdırmaq;
- 3) hesabın tədrisində əyaniliyin rolunu artırmaq.

Orta məktəblərdə riyazi təhsilin islahatı uğrunda beynəlxalq hərəkətin yaranmasına təkcə riyaziyyat təliminin yuxarıda göstərilən nöqsanları təkan verməmişdir. Dəqiq elmlərin sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində riyaziyyatda yeni bölmələrin biri-birindən aralı düşməsi səbəbindən riyazi bölmələr arasında süni səddlər yaranmışdı. Riyaziyyatın bölünməz və zəncirvari bir elm olduğunu öz fundamental tədqiqatlarında «Nikola Burbaki» təxəllüslü fransız riyaziyyatçıları kollektivi sübut etdi.

Aşağıdakı yeni bölmələrin məktəb riyaziyyat kursuna daxil edilməsi təklif olunmuşdur:

- 1) elementar çoxluqlar nəzəriyyəsi;
- 2) riyazi məntiqə giriş;
- 3) müasir cəbr elementləri (qrup, halqa, meydan, vektorlar);
- 4) ehtimal və riyazi statistika elementləri.

XX əsrin ikinci yarısında aparılan tədqiqatlar nəticəsində ibtidai siniflərdə məktəblilərin riyazi abstraksiyaları mənimsəmə imkanlarından az istifadə olunduğu nəticəsinə gəldilər. Bununla da bəzi mühüm riyazi anlayışları ibtidai siniflərdə aşkar şəkildə daxil etmək imkanı yarandı.

İbtidai riyaziyyat təliminin tam riyaziyyat təliminin başlanğıcı olduğunu nəzərə alaraq, Riyaziyyatın ibtidai kursu tədrisi metodikasının bir fənn kimi nə dərəcədə əhəmiyyət daşıdığını dərk etmək çətin olmaz. Riyaziyyatın ibtidai kursu tədrisi metodikası bütün tədris mərhələlərində riyaziyyatın təlimi qanunauyğunluqlarını öyrənir. Təlim-tərbiyə prosesində əsas diqqət şəxsiyyətin hərtərəfli və harmonik inkişafı məsələsinə yönəlmişdir ki, RTM-in bir fənn kimi inkişafı da bu məsələni əldə rəhbər tutur.

Ölkəmizin təhsil sisteminin müxtəlif mərhələləri arasında indi varislik və qarşılıqlı ardıcılıq mövcuddur. Təhsil sisteminin hər bir mərhələsi öz işini əvvəlki mərhələyə uyğunlaşdırır. Təlim və tərbiyənin həlli, onların mərhələləri arasında qarşılıqlı bağlılıq prinsipinə əsasən müəyyənləşdirilir. Məktəblərdə ibtidai riyaziyyatın hesab, cəbr, həndəsə və s. kimi elmlər arasında sıx əlaqə yaratmağı, riyazi ideyaların ümumtəhsildə rolunu gücləndirməyi, tədris məsələlərinin məzmunu və həlli metodlarını təkmilləşdirməyi RTM və həmçinin də Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikası qarşılıqlı məqsəd qoyur.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. S.S.Həmidov Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2008.
2. S.S.Həmidov Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həllinin təlimi metodikası. Bakı, 2003.
3. S.Səfərəliyev, Z.Məmmədov Riyaziyyatdan ibtidai sinif müəlliminə kömək (metodik vəsait). Bakı, 2003.
4. S.K.Məmmədova. “İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin düzgün və səmərəli təşkili”. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Məktəb, 2016, № 1, s.79-82, 2016.
5. I-IV siniflərin riyaziyyat kurikulumu. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları B. “Təhsil”-2008, səh. 53-104.
6. V.Mahmudov və s. İbtidai siniflərdə didaktik oyun və əyləncələrin təşkili. Bakı, 2001.
7. Н.В.Истомина, Методика обучения математики в начальных классах. М. Асадет 2001.
8. Маро М.И., Пышкало А.М. Методика обучения математики в начальных классах. Пособие для учителя. М., Просвещение, 1974.

9. М.А.Бантова и др.. Методика преподавания математики в начальных классах. М.: Просвещение. 1985.
10. М.А.Бантова .Методика преподавания математики в начальных классах.Москва, 2003.
11. İnternet [http:// www.google.az](http://www.google.az).
12. [http:// www.psi.lib.ru](http://www.psi.lib.ru)

ABSTRACT

Syudaba Mammadova

Theaching methods of the primary maths course is a subject formed of historical heed

In the article written by Syudaba Mammadova dealt with the formation of teaching methods of primary maths course from historical need in interesting and readable form. Compelling reasons of changes happened in primary maths course form interest.

РЕЗЮМЕ

Судаба Мамедова

Предмет Учение математики в начальных классах, эта историческая необходимость

В статье, охватываются интересным и понятным способом создание исторической необходимости образование в начальном курсе математики. Комплексные причины изменений в начальным математическом курсе представляет большой интерес.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
V.Rzayev

SƏNƏTŞÜNASLIQ

İSMAYIL ZEYNALOV

BƏSİRƏT ZEYNALOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 745

XIX-XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA SƏNƏTKARLIQ DƏMİRÇİLİK SƏNƏTİ (NAXÇIVAN MATERIALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: filiz, sənət, dəmirçilik, istehsal, körük, alət, çeşid, məişət, təsərrüfat, kotan, cüt, yəhər, nal

Keywords: ore, blacksmithing, production bellows, tools, assortment, domestic, farm, plow, saddle, horseshoe

Ключевые слова: ремесло, кузнечество, производство, кузнечный мех, инструмент, ассортимент, быт, хозяйство, плуг, соха, седло, подкова

Azərbaycan tarixşünaslığı qarşısında duran bir çox məsələlər vardır ki, o məsələlərin araşdırılması və tədqiq olunmasına ciddi ehtiyac duyulur. Belə məsələlərdən biri də Azərbaycan bölgəsində ənənəvi sənət sahələrinin yaranması və inkişafının öyrənilməsi məsələsidir.

Məhz bu mənada ölkəmizin bütün bölgələrində olduğu kimi, onun dilbər guşələrindən biri olan Naxçıvan bölgəsində də zəngin təbii xammal ehtiyatları olan daş, əlvan və qara metallar, ağacın, eləcə də əkinçilik və maldarlıq məhsulları olan pambıq, ipək, kətan, yun, gön-dəri və sairə kimi məhsulların istehsalının əldə edilməsi, ən qədim zamanlardan başlayaraq müxtəlif sənət növlərinin meydana gəlməsi üçün olduqca əlverişli şərait yaratmışdır. Belə sənət növlərindən biri də dəmirin meydana gəlməsi və ondan istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq, ondan daha mükəmməl əmək alətləri o cümlədən soyuq silahların, eləcə də məişət və təsərrüfat alətlərinin hazırlanmasına qarşı imkan yaradan dəmirçilik sənəti növüdür.

Dəmirçilik sənəti sənət sahələrinin ən qədim və arxaik növü olmaq etibarını ilə əl əməyinə əsaslanmaqla Naxçıvan bölgəsində əsasən XX əsrin 60-cı illərinə qədər davam etmiş və bəsit istehsal texnologiyasına əsaslanmışdır.

Bəsit istehsal texnikasına əsaslanan filizəritmə işi barədə dəmirçi işləmiş informatorlardan Naxçıvanda yaşayan Sovedabad kənd sakini 1974-cü il təvəllüdü Ələsgərov Qafar Abbas oğlu və 1977-ci il təvəllüdü Ələsgərov İlqar Abbas oğlu qardaşlarının verdikləri məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvanda bəsit əritmə üsulu ilə ondan təbəqə dəmirin hazırlanması, XIX əsrin sonu və XX əsrin 60-cı illərinə qədər davam etmişdir.

Hal-hazırda dəmirçi, tokar və qaynaqçı kimi məşurlaşmış Qafar Ələsgərov və onun qardaşı İlqar Ələsgərov qeyd edirlər ki, biz bu sənəti atamız Abbasdan, atamız isə babamız Ələsgərdən öyrənmişdir.

Informator Qafar Ələsgərov qeyd edir ki, bəsit istehsal texnikasına əsaslanan filizəritmə və alətlərin hazırlanması işində, əsasən körüklü kürələrdən istifadə olunurdu. Bu işi həyata keçirmək üçün filiz parçaları kömür ilə birlikdə kürənin odluğuna yığılırdı. Qoşa və ya tək körük (hal-hazırda bu cür körüklər Naxçıvan Dövlət Muzeyində saxlanılır) vasitəsilə yaradılan yüksək hərarət nəticəsində filiz əridikcə kürənin odluğunda qaynar metal ərintisi kütləsinə çevrilirdi. Ərinti nəticəsində əmələ gələn pas isə mütəmadi olaraq təmizlənirdi, sonra isə ərinti yumşalıb saf dəmir halına düşüncəyə qədər zindan üzərində döyülərək dəmirin saflaşdırılmasına nail olunurdu. Beləliklə, yanacaqlar israfi səhətdən az sərfəli olmasına baxmayaraq, əritmə və döymə üsulu ilə yüksək keyfiyyətli dəmir əldə olunurdu.

Naxçıvanda XIX əsrin ikinci və XX əsrin birinci yarısında ustalar əsasən kустar metal məmulatı dükanlarından, Bakıdan gətirilmiş ucuz xammal, yəni işlənmiş dəmir əldə etməyə üstünlük verməyə başlamışlar. Çünki işlənmiş dəmir ucuz başa gəlməkdən əlavə, həm də xam dəmirə nisbətən daha etibarlı olduğundan, yerli dəmirçilər onun tədarükünə üstünlük verirdilər. Belə ki, xam dəmir çox vaxt yaxşı ərinnmədiyindən istehsal üçün yararsız hala düşürdü.

Köhnə dəmir iki yolla, birincisi korlanıb istifadəsiz hala düşmüş məişət və təsərrüfat alətləri hesabına, ikinci yol isə kənardan satınalma yolu ilə tədarük olunurdu.

Satınalma dəmir ən çox Bakı sərmayədarlarından və ya qismən də olsa dəmir yolu stansiyası, eyni zamanda avtobus vağzalının yaxınlığında olan təmir emalatxanalarından əldə edilirdi.

Əhalinin məişət və təsərrüfat həyatında dəmir məmulatına təlabatın böyük olması üzündən dəmirçilik sənəti təkcə Naxçıvan şəhərində deyil, Naxçıvan bölgəsinin əksəriyyət, məsələn, Ordubad rayonunun Nüs-Nüs, Tivi, Şahbuz rayonunun Biçənək, Kükü, Babək rayonunun Cəhri, Sirab, Vayxır, Kültəpə, Şərur rayonunun Qarabağlar, Xanlıqlar, Dəmirçi kəndlərində dəmirçixanalar meydana gəlmişdir.

Informator İlqar Ələsgərovun verdiyi məlumata görə kənddə dəmir məmulatına olan təlabat şəhər yerlərinə bənzəmirdi, çünki kənddə təsərrüfat alətlərinə təlabat daha çox olurdu. XIX əsrin sonu və XX əsrin ortalarında, kənd yerlərində (demək olar ki, Naxçıvan bölgəsinin əksər kəndlərində) dəmirçilərin ən çox düzəldikləri və adamların ən çox ehtiyacı olan şey əkinçilik təsərrüfatı üçün vacib sayılan kotan, kotanın dəhrə və baltası, toxa, cüt üçün dəmir ucluq, balta, dəhrə, bel, yük daşınması üçün araba, qoşqu və minik vasitəsi olan at və ulaq üçün müxtəlif şeylər, o cümlədən yəhər yüyən, nal, üzəngi, buxov və sairə kimi hazırlanan məmulatların adlarını qeyd etmək olar.

Naxçıvanda XIX əsrin sonu XX əsrin 60-cı illərinə qədər dəmirçixanaların bir qayda olaraq şəhər yerlərində həm istehsal emalatxanası, həm də satış dükanı olurdu. Dəmirçixanalar isə əsasən bazar və ya karvansaralarda yerləşirdi.

Kənd yerlərində isə istehsal olunmuş alətlər elə dəmirçixananın özündə satılırdı. Dəmirçilər şəhər yerlərində şəhər mərinə, kənd yerlərində isə kəndxudaya müəyyən edilmiş vergi verməklə öz işlərini davam etdirməkdə sərbəst olurdular və əldə olunan qazancları özlərinə qalırdı.

Amma informatorlardan hazırda Babək rayonunda yaşayan, 1938-ci il təvəllüdü, özü dəmirçi işləmiş Salmanov Həsən Fərman oğlu qeyd edir ki, XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq şəhər yerlərində emalatxanalara dövlət nəzarəti güclənir və dəmirçilər əsasən muzdlu əməkçilərə çevrilirlər. Kənd yerlərində isə kolxoz quruluşu yaradıldığından, dəmirçi kolxoz üzvünün bir sənət adamına çevrilməklə sifarişlə hazırladığı məmulatlar illik əmək günü müqabilində natura şəkilində (arpa, buğda, un, şorək, yumurta, noxud və sairə kimi) ərzaq məhsulları hesabına əmək haqqı ödənilirdi.

Bundan əlavə kənd yerlərində də dəmirçilər kəndlilərin də sifarişini qəbul edərək, onlardan hazırladığı əmək alətlərinin dəyərinə görə nəqdi pul və ya natura şəklində əmək haqqı alırdı.

Dəmirçixananın istehsal ləvazimatları (alətləri) məsələsinə gəldikdə isə, Babək rayonunun Sirab kənd sakini informator 1932-ci il təvəllüdü Rəhimov Mədin və oğlu Fəxrəddinin verdikləri məlumata görə həm müxtəlif, həm də çoxsaylı olmaqla aşağıdakılardan ibarət olmuşdur.

Bunlar əsasən istehsal ləvazimatı kimi körüklü kürədən, onun yanında yerə bərkidilmiş qarağac kötüyü üstünə bərkidilmiş müxtəlif növ (düzbucaq, tayqulaq və qoşa qulaq) zindanlardan, xart daşı və onun təknəsindən, məngənə, qoşakörük və sairə kimi ləvazimatların adlarını qeyd etmək olar. Bununla yanaşı informator 1927-ci il təvəllüdü Babək rayonunun Sirab kənd sakini Əli Fərzəliyevin verdiyi məlumata görə dəmirçixanada geniş çeşiddə istehsal alətlərinin olması da vacib sayılırdı, çünki əks halda dəmirçi usta gördüyü işlərin öhdəsindən gələ bilməzdi. Belə alətlərdən müxtəlif ölçülü çəkiclərin, dəmir kəsən qayçıların, kəlbətinlərin, müxtəlif növ tutqacların (maşaların), çoxsaylı kəsici, deşici, yeyələyici, ovxalayıcı alətlərin, pərgarın adlarını qeyd etmək olar.

Naxçıvan bölgəsinin müxtəlif kəndlərindən alınan məlumata görə dəmirçi ustalar, o cümlədən Babək rayon Kültəpə kənd sakini 1929-cu il təvəllüdü Rzayev Rza, sonralar onun işini davam etdirən oğlu Rzayev Əli, Cəhri kənd sakini 1923-cü il təvəllüdü mərhum Rüstəmov Hüseyn, Sirab kənd sakini 1924-cü il təvəllüdü mərhum Rəhimov Mikayıl, Şahbuz rayon Kükü kənd sakini 1933-cü il təvəllüdü Baxşəliyev Fərman, Ordubad rayon Tivi kənd sakini Məmmədخان, Nüs-Nüs kənd sakini Cabbarlı Abdulla Müslüm oğlu, Şərur rayon Qarabağlar kənd sakini Lətif Ələkbərov və başqaları təkcə kənd təsərrüfatı alətləri deyil, həm də yerli əhalinin ev təsərrüfatı işlərində işlədilən balta, dəhrə, bel, oraq, öküzlərin, atların və ulaqların nallanması üçün nallar, atın yəhəri üçün üzəngi, qış üçün soba, yəhər, buxov və 4 təkərli fayton, taxıl daşımaq üçün araba və sairə kimi alətlər düzəldirdilər.

Əhalinin təsərrüfat ehtiyatlarını nəzərə alaraq, dəmirçilərin ən çox düzəltdiyi alətlər balta, dəhrə, oraq, nal olurdu.

Naxçıvanda dəmirçilər üç cür balta düzəldirdilər. 1)“Müsəlman baltası”, bu balta ağac kəsməyə, odun yarmağa daha sərfəli idi. 2)“Gürcü baltası”. 3)“Rus baltası”, bu baltalar isə ağacı rahat yonmaq üçün daha sərfəli idi.

Dəhrə ilə isə meyvə ağaclarının qol-qanadını, onların quru hissələrini kəsmək üçün istifadə olunurdu.

Nal dəmirçinin ən çox düzəltdiyi şeylərdən biri idi. Nallar üç cür düzəldilirdi.

1)Mahmızlı nal. Bu nal qışda və daşlı yolda sürülən atın-ulağın ayaqlarına vurulurdu (Mahmız, aypara şəklində olmaqla hər iki ucunda olan 1 və ya 1, 5 santimetrlik çıxıntıdır. Bu çıxıntı, yəni mahmız

buza və qara batsada at və ulaqların ayaqları sürüşmürdü). 2)Mahmızsız nal. Bu nal isə yumşaq torpaqda sürülən ata və ulağa vurulur, at və ulağın tək dırnaqları olduğu üçün hər qıçına bir nal vurulur. 3)Kəl nalı adlanır. Kəl cüt dırnaqlı olduğu üçün hər ayağına 2 ədəd olmaqla 8 ədəd yarım dairəvi nal vurulurdu. Bu nallar atların, ulaqların və kəllərin dırnaqlarının yeyilməsi və yaralanmasından qorunması üçün müstəsna rol oynayırdı. Məhz bu mənada hazırda da xüsusən kənd yerlərində atların və ulaqların dırnaqlarının nallanmasına böyük önəm verilir. Atların və ulaqların beli üçün nəzərdə tutulan yəhər isə iki cür düzəldilirdi: 1)Minik üçün, 2)araba və yük üçün yəhər. Bu sıraya lazım olan məmulatlara, üzəngi, quşqun, qarınaltı və buxov da daxil edilər. Buxov əsasən atın uzağa getməməsi, oğurlanmaması üçün qabaq ayaqlarına vurulur və açarla açılıb bağlanır.

Dəmirçixanada Azərbaycanda polad qıtlığının daha çox hissə olunmasına baxmayaraq, Dəməşq və Xorasandan gətirilən poladdan, Naxçıvan dəmirçiləri də əldə edərək, döymə üsulu ilə soyuq silah da (xəncər, qılınc, müxtəlif ölçülü pıçaqlar, kəsici qayçılar və sairə kimi alətlər) istehsal olunurdu. Bundan əlavə, Naxçıvanda polad qıtlığı ilə əlaqədar olaraq ən çox poladqarışq dəmir işlənirdi. Bunun üçün dəmir və poladı qızdırıb istidöymə yolu ilə qaynaq edilərək, daha keyfiyyətli yeni bir metal olan poladqarışq dəmir əldə edilirdi. Əldə edilmiş bu metaldan isə əkinçilik təsərrüfatı üçün alətlər və ən çox xırda məişət əşyalar düzəldilirdi.

Informatorlardan Şahbuz rayonunun Keçili kənd sakini 1934-cü il təvəllüdlü Cəfərov Buludun və Culfa rayonunun Milax kənd sakini 1952-ci il təvəllüdlü Firudin müəllimin verdikləri məlumatlardan aydın olur ki, poladın dəmirə calaq edilməsinin bir sıra üsulları olmuşdur.

Naxçıvanda isə, (XX əsrin birinci yarısında) xüsusən kənd yerlərində dəmirçilər tərəfindən həyata keçirilən calaq üsullarından əsasən mis tilişkəsi və tənəkar vasitələri ilə qaynaqların edilməsinə üstünlük verilirdi. Mis tilişkəsi vasitəsi ilə qaynaq üsulu, əsasən nazik tiyəli məmulatın ağız hissəsinin qaynaq edilib calanmasında tətbiq edilirdi.

Bunun üçün müvafiq ölçüdə kəsilmiş mis tilişkəsini dəmir və polad arasına qoyub kürədə qızdırırdılar. Misin ərintivermə qabiliyyəti dəmirə və polada nisbətən güclü olduğundan tez əriyib yarığın ara boşluqlarına dolmaqla calağın möhkəm tutmasına yardım edirdi. Bundan sonra qızarmış pəstah zindan üzərində döyülərək bərkidilirdi.

Tənəkar tozu vasitəsi ilə əsasən qalın künəli kəsici alətlər qaynaq edilirdi. Calağın tənəkar tozu ilə qaynaq edilməsi üsulu isə mis tilişkəsi vasitəsi ilə qaynağın həyata keçirilməsindən o qədər də fərqli deyildi.

Amma qeyd etmək lazımdır ki, tənəkar tozunun ərintivermə və bərkidici xüsusiyyəti daha güclü olduğundan Naxçıvan bölgəsində dəmirçilik sənətində calaq etmə üsulu mis tilişkəsi vasitəsi ilə həyata keçirilməsindən daha üstün tutulurdu.

Qaynaq ənənəvi dəmirçilik sənətində başlıca yer tutsa da dəmir məmulatının, xüsusən kəsici alətlərin hazırlanması daha bir sıra texnoloji proseslərlə bağlı idi.

Məmulat növündən asılı olaraq istehsal prosesində küpaçma, dişmə, novsalma və sairə kimi bir sıra texnoloji üsullardan da istifadə olunurdu. Bu əməliyyatların çoxu isə müəyyən qrup alətlərin, o cümlədən küp açma işində, nacağın, baltanın, kərkinin, toxanın, çəkicin, həmçinin qırxılığın, qayçının hazırlanmasında tətbiq edilirdi.

Qeyd etmək olar ki, dəmirçilik sənətinin başlıca texnoloji üsulu istidöymə olmuşdur. Bunun üçün lazımı ölçüdə kəsilmiş metal parçası körük vasitəsi ilə kürədə qızaranadək qızdırıldıqdan sonra yasdıdodaq kəlbətinlə tutulub zindan üzərində döyülürdü. Qızmar metalın döyülüb müəyyən həddə salınması prosesi adətən usta köməkçisi və ya şagirdi ilə müştərək olaraq həyata keçirilirdi.

Dəmirin döyülməsi zamanı ustanın işarəsi ilə çəkicin vurulacağı sahəyə şagird və ya usta köməkçisi ağır çəkiclə möhkəm zərbə endirirdi, əgər istənilən nəticə əldə edilmirdisə, o zaman soyumuş metal yenidən, yəni təkrar olaraq kürədə qızdırılır və məmulatın forması lazımı həddə çatıncaya qədər istidöymə əməliyyatı davam etdirilirdi.

Beləliklə görüldüyü kimi, dəmir ustaları çoxəsrlik əməli təcrübə nəticəsində metalların xassələrini dərinlən müşahidə edib öyrənməklə, istehsal texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə və beləliklə də daha mükəmməl əmək alətləri hazırlamağa nail ola bilmişlər.

Amma, XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq elmi-texniki inqilabın inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu sənət tədricən aradan çıxmaqla, maşınlı texnika ilə əvəz olunmağa başlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. O.N.Həbibullayev: Kültürdə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959-cu il
2. O.N.Абибуллаев: Энеолит и Бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982 год
3. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild. Bakı, 2007-ci il
4. Q.S.İsmayılov: Kiçik Qagqazın Cənub-Şərq ətəklərində qədim metallurgiya və metalışləmə sənətinə dair materiallar. AEAX, 1974. 3.
5. T.Ə.Bünyadov: Azərbaycanca əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair. Bakı, 1970-ci il
6. F.M.Muradov: Qobustan tunc dövründə. Bakı, 1979-cu il
7. Naxçıvan bölgəsi üzrə 2016-cı ildə tərəfimizdən toplanmış çöl etnoqrafik materialları.

ABSTRACT

Ismail Zeynalov, Basiret Zeynalov

Craftsmanship in Azerbaijan in the first half of the XX century

There are many issues facing the Azerbaijan historiography which need to be investigated and explored. One of these issues is the study of creation and development of the traditional art fields regions of Azerbaijan.

In this regard, the article deals with the iron formation and the formation of a blacksmith art and its development in the Nakhchivan region, one of the most picturesque corners of Azerbaijan in the second half of the twentieth century, as well as its importance.

Moreover, the article also highlights the preparation of the ore smelting and other tools by craftsmen by using simple construction techniques and development of a blacksmith art in order to meet the increasing everyday domestic demand and need of population for iron in the economic life. It explains that in this regard, the art of the blacksmith appeared not only in Nakhchivan, but also in most villages of the region and played the exceptional role in the development of agriculture and meeting the domestic demands of population.

In addition, the article reflects development of the scientific-technical revolution beginning from the 60s of the twentieth century, gradual disappearance of the art of blacksmith and its replacement with machine technique.

РЕЗЮМЕ

Исмаил Зейналов, Басирет Зейналов

Ремесленничество в Азербайджане в первой половине XX века (кузнечество на основе материалов Нахчывана)

Перед азербайджанским историкомедением стоят многие вопросы рассмотрение и исследование которых требуют строгого изучения. Одним из таких вопросов является изучение вопроса о создании и развитии традиционных ремесленных отраслей в регионах Азербайджана. Именно в связи с этим в статье рассматриваются такие вопросы как разработка железа, его использование, создание кузнечества, как отрасль ремесленничества и его развитие в Нахчыване во второй половине XX века, а также его значение, являющимся прекрасным уголком Азербайджана.

В статье обосновывается мысль, что рудорасплавление и разработка различных инструментов мастерами-кузнецами, основывающимися простыми производственными технологиями, повышение потребностей населения в железных изделиях, в их бытовой и хозяйственной жизни обусловило развитие кузнечества не только в городе Нахчыване но и в большинстве селениях, что сыграло исключительную роль в развитии сельского хозяйства и в обеспечении бытовых потребностей населения.

В исследовании находит свое отражение и тот факт, что в связи с развитием науки и техники, начиная с 60-х годов XX века, постепенно кузнечество вытеснялось и было заменено современными машинами и техникой.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

MƏMMƏD ƏLİYEV

mamed@mail.ru

ZENFİRA SEYİDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 7.046 ; 069

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN POEMALARININ TƏBLİĞİNDƏ İLLÜSTRASIYALARIN ROLU

*Açar sözlər: Şair, muzey, təsviri sənət, illüstrasiya, rəssam, poema, incəsənət**Ключевые слова: Поэт, музей, иллюстрация, художник, поэма, искусство**Key words: Poet, museum, fine arts, illustration, artist, poem, art*

İslam dininin canlı məxluqatın, xüsusən də insan təsvirini yaratmağı qadağan etməsinə baxmayaraq orta əsr Azərbaycan rəssamları dünya incəsənəti xəzinəsinə daxil olan bir sıra dəyərli əsərlər yaratmışlar. Həmin dövrlərdə Azərbaycan təsviri sənətinə dünya şöhrəti qazandıran məhz miniatür sənəti olmuşdur. Əsasən illüstrasiya kimi formalaşan Azərbaycan miniatür sənəti klassik Şərq poeziyası ilə sıx əlaqədə inkişaf etmişdir. Antik mifologiya qədim yunan incəsənətinin mənbəyi olduğu kimi, klassik Şərq poeziyası da müsəlman, o cümlədən Azərbaycan miniatür sənəti üçün tükənməz mənbə olmuşdur. (4.səh17)

Şərq ədəbiyyatının dahi şairlərindən Firdovsi, Nizami, Sədi Şirazi, Hafiz və digər görkəmli nümayəndələrinin ölməz əsərləri rəssamlarımızın tükənməz ilham mənbəyi olmuşdur.

Firdovsinin möhtəşəm qəhrəmanlıq epopeyası, Nizaminin məhəbbət lirikası, romantik, fəlsəfi-didaktik poemaları rəssamların yaradıcılığına daha qüvvətli təsir göstərmiş, onların dünyəvi hissləri, ülvi məhəbbəti tərənnüm edən misilsiz əsərlər yaratmağa ruhlandırmışdır. (1.səh7)

Ümumiyyətlə, əsrlər boyu dekorativ-tətbiqi-sənətdə daha geniş yayılmış motivlər N.Gəncəvinin poemaları olmuşdur. Bu motivlərə orta əsr ipək parçalarında, keramika nümunələrində, sujetli xalçalarda, təsviri sənətdə təsirini göstərmişdir. İstər miniatür, istərsə də başqa sənətdə geniş şöhrət qazanmasının, rəssamların və digər sənət adamlarının müraciət etmələrinin əsas səbəblərindən biri Nizaminin ədəbiyyatı həmişə həyatla əlaqələndirməyə çalışması, öz mövzularını tarixdən almasına baxmayaraq, onlara müasirlik baxımından yanaşması, böyük humanist şair olaraq insani, insan ləyaqətini tərənnüm etməsi, xalqın istək və arzularını, xalq yaradıcılığından və təkəkküründən əks etdiyi müdrik fikirlərini yüksək sənət dili ilə ifadə etməsi, həm ideya, həm də sənətkarlıq cəhətdən kamil bədii əsərlər yaratmasıdır. (3.səh143)

Muzeylər xalqın qiymətli, maddi və mənəvi mədəniyyət abidələridir. Çünki onlar xalq kütlələri arasında böyük elmi-kütləvi iş aparır, onları vətənə sədaqət, ədəbiyyat və mədəniyyətə məhəbbət humanizm ruhunda tərbiyə edir.

Muzey üçün ədəbi mövzularda eksponatların yaradılması əsrlər boyu ədəbiyyatla təsviri və təbliği incəsənət arasında mövcud olmuş qarşılıqlı əlaqə və təsirin daha da möhkəmlənməsinə təkan vermişdir. Hazırda muzeyin ekspozisiyasında ədəbiyyat və incəsənət nümunələrinin qarşılıqlı əlaqəsi özünü əks etdirməkdədir. Tamaşaçı bu qarşılıqlı əlaqəni eksponatların- miniatürlər, illüstrasiyalar, portretlər, heykəllər, büstlər, xalçalar vasitəsilə əyani surətdə ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin həyat və fəaliyyəti ilə tanış olur.

İllüstrasiya yazıcının təsvir etdiyi obrazları əyani vasitələrlə oxucunun nəzərinə çatdırır. Əsərin ideya məzmununu dərk etməkdə ona kömək edir. Rəssamın təsviri, yazıçı təsvirindəki mühitlə səslənməli, onunla həmahəng olmalıdır. "İllüstrasiya" latınca "əyani təsvir" deməkdir. Ədəbi-bədii əsərlərin illüstrasiyaları rəssamın təxəyyülü vasitəsilə yaranmış obrazlı, emosional təsvirlərdən ibarətdir. Bu cür illüstrasiyalarda mətnə təsvir olunan qəhrəmanların psixoloji aləmi, hiss və həyəcanları, düşüncələri fırça ilə alınır. (3.səh20)

Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MR Ədəbiyyat muzeyinin ekspozisiyasında Nizami Gəncəvinin əsərlərinə çəkilmiş rəngarəng miniatürlər, illüstrasiyalar şairin həyat və yaradıcılığını əyani şəkildə işıqlandırır. Respublikamızın istedadlı sənətkarları tərəfindən hazırlanmış bu eksponatlar orta əsr qəhrəmanlarının coşqun tərənnümçüsü olan N.Gəncəvinin surətini bütün əzəməti ilə tamaşaçının gözü önündə canlandırır.

Tamaşaçı şairin poemaları mövzusunda çəkilməmiş sənət əsərlərində N.Gəncəvinin zülmkar şahlara qarşı barışmaz münasibətini görürük. Nizami irsini diqqətlə izləyən rəssamların əsas məqsədi Nizami humanizmini tamaşaçıya əyani vasitələrlə çatdırmaqdır. Fikirimizi aydınlaşdırmaq üçün Nizamının əsərlərindən bir neçə misal gətirək.

N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, əsərindəki “Zalım şahla düz danışan qocanın hekayəti”ndə bir zülmkar şah varmış. Günlərin bir günündə ona xəbər verirlər ki, qoca bir kişi onu divsifət, qaniçən adlandırır. Şah onu öldürməyi qərara alır. Bu xəbər qocaya çatan kimi şahın bütün eyiblərini cəsarətlə şahın üzünə deyir:

“Mən deyirəm eybini, şər işini özünə,
Göstərirəm güzgütək hər işini özünə
Hər eybini göstərər alsan ələ güzgünü
Utan, qızar eybindən, qırma elə güzgünü”

Qocanın cəsarəti və ədalətlə danışması şahı sarsıdır. O, qocanı azad edir, öz səhvlərini düzəldir, ədalətli hökmdar olur.

Azərbaycanın Xalq rəssamı Toğrul Nərimanbəyovun “Zalım şahla, düz danışan qocanın hekayəti”nə çəkdiyi illüstrasiyada zülmü bir bəd əməl kimi bilavasitə zülmün üzünə çırpmaq, həqiqəti söyləmək, hətta ölümdən belə qorxmamaq vəziyyətini məharət və sənətkarlıqla vermişdir. Rəssamın cizgi və boyalarla təsviri şairin sözlə təsvirindəki mühtilə həmahəng səslənir. Fırçaya alınan ədəbi hadisənin məhz mühtitindən xəbər verən dərin mənalı illüstrasiya yazıçının qələmə aldığı obraz və hadisələrin şərhində əyani vəsait rolunu oynayır.

“Sirlər xəzinəsi”nin rəssamlar tərəfindən dəfələrlə müraciət edilmiş məşhur epizodlarından biri də poemanın ikinci hekayəsində zülmkar padşahın islahı məsələsi qoyulmuş Ənuşiravan və bayquşlar epizodudur. Bu Naxçıvan rəssamlarının da diqqətini cəlb etmişdir. Əsərdə xaraba evin uçqu divarı üstünə qonmuş iki bayquşdan biri ikinci bayquşdan onun qızını istəyir. O isə qızına süd bahası olaraq bir neçə xarabalıq tələb edir. Qızı istəyən bayquş deyir: (2. səh23) “Şahımız bu isə, onun zülmü sayəsində məndən min xaraba kənd ala bilərsən”.

Rəssam Tariyel Əliyev və Pərvanə Nuriyeva tərəfindən işlənmiş miniatürdə iki bayquş arasındakı dialoqun ibratamız söhbətini şərti miniatür dili ilə olduqca gözəl ifadə etmişdir.

Poemadakı “Sultan Səncər və qarı” hekayəsinin sujeti rəssamların ən çox sevdiyi mövzu olmuşdur. Bu sujetlər müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı rəssamlar tərəfindən fırçaya alınmış və özlərinə məxsus bədii təsvir vasitələri ilə canlandırılmışdır.

“Sultan Səncər və qarı” hekayəsində məğrur və zalım şahın qarşısına çıxan beli bükülü, kasıbların cəsarətli qadının dili ilə məzlum xalqın haqq sözü deyildiyindən o, rəssamların diqqətini daha çox cəlb etmişdir.

Rəssam Əbülfəz Cabbarovun “Sultan Səncər və qarı” illüstrasiyasına diqqət yetirdikdə, padşahın xalqa etinasız münasibətindən heysiyyəti darğalar tərəfindən tapdalanmış kasıb qarının Sultan Səncərin ətəyindən yapışaraq cəsarətlə dediyi :

“Rəiyyəyə hər zaman kömək etməli padşah,
Səndən xarlıqdır gələn bizə, ol bundan ağah
Şah ölkənin işini nizama salsın gərək...
Hər zaman rəiyyətin qeyrətinə qalsın gərək...
Dağıldı şəhərlərin evi sənin əlinlə,
Əkinçinin xırmanı dənsiz qaldı səninlə”.

sözləri sanki eşidilir. Onların çöhrəsindəki durğunluq ifadəsizlik də bunu göstərir. (3. səh21)

Rəssam Əbülfəz Cabbarovun “Sultan Səncər və qarı” sujetini vəsf edən kompozisiyadır. Bu əsərin dəqiq cizgiləri, güclü rəsmi Nizami təsvirlərindəki mühtilə səciyyəvi tərənnümünü gözəl əks etdirir. Ətrafdakı xarabalıqlar şahın ətəyindən çəkən zavallı qarının haqq sözlərini sanki tamaşaçıya bir daha bəyan edir. Kompozisiyasının tam mərkəzini əhatə edən Sultan Səncərin özündən razı görkəmi doğrudan da onun zülmkarlığına dəlalət edir. İkinci planda verilən atlı əyanlar da baş verən hadisəyə qarşı laqeyid deyildir. Onların baxışlarında qarıya nifrət duyulur.

İllüstrasiyada parlaq rənglər işlədilmişdir. Fondakı türbə geyimlər, malası tökülmüş xaraba divar kərpicləri və s. kimi süjetin açılmasına xidmət edən əlamətlər təbii fakturada verilmişdir. Bütün bu amillər eyni zamanda kompozisiyanın rəng çalarlığını zənginləşdirmiş, süjetin bədii təsir qüvvəsini yüksəltmişdir.

“Ənuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı” hekayəri əsasında rəssamların yaratdığı illüstrasiyalar xüsusilə diqqəti ona görə cəlb edir ki, rəssam şairin hər iki əsərində irəli sürdüüyü fikirləri rənglərin dili ilə tamaşaçıya çatdırma bilmişdir.

Sənət əsərləri, ədəbi əsərlər, tarixi hadisələr, ədəbi simanın tərcümeyi-halı haqqındakı faktlar əsasında yaranır. Odur ki, ədəbi mövzunun asan dərk edilməsi üçün təsviri materialların ekspozisiyada göstərilməsi zəruridir. Ekspozisiyadakı ədəbi mövzulardakı eksponatlarla təsviri və tətbiqi sənət əsərləri ilə bir-biri ilə vəhdəd təşkil edirlər. Burada toplanmış Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si mövzuları əsasında yaradılmış miniatür və müasir illüstrasiyalar əsərdən verilmiş bədii mətinlə kompleks yaradaraq müəyyən bir epizodu aydınlaşdırır.

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” poemasını yaradıcılığının ən coşğun illərində yazmışdır. Şair faciənin səbəblərini ayrı-ayrı şəxslərdə deyil, cəmiyyətdə, feodal patriarxal qayda-qanunlarda görür. Əsərdən verilən bədii mətinlər, illüstrasiya və miniatürlər vasitəsilə poemadakı bu əsas ideya izah edilir.

N.Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması eşq dastanıdır. Qeys ilə Leylinin məhəbbəti orta əsr patriarxal həyat şəraitində hamıya qərribə və qeyri-adi görünən həqiqi, azad sevgi nümunəsi kimi olmaq etibarilə onu vəsf etmiş, şairlər kimi, rəssamları da maraqlandırmışdır. (3.səh41)

“Məkkədən qayıdandan sonra Məcnunun səhhəti daha da pisləşir. Leylinin ərə verildiyini bildikdən sonra isə o, doğrudan da dəli olur. Onun dəli olmasından Leyli sarsılır. Leylinin atası Qeysi öldürmək qərarına əlir. Məcnunun qohumları bundan xəbər tuturlar, bələdan yaxa qurtarmaq üçün Qeysi zəncirləyirlər”.

“Leyli və Məcnun” poeması mövzusunda şəkilmiş illüstrasiyalar zövqlə və çox böyük sənətkarlıqla rəssam Əbülfəz Axundov və Əbülfəz Cabbarov tərəfindən işlənmişdir. Rəssam əsərində “Leyli və Məcnun” kimi ölməz sənət incisinə öz münasibətini məharətlə göstərmişdir. “Məcnun heyvanlar arasında”, “Məcnun səhrada”, “Zəncirlənmiş Məcnun” mövzusunda verilmiş miniatürlər bu qəmli lövhələri göz qarşısında canlandırır və rəsmlərdə təsvir edilən hər bir əhvalatı mahiyyətcə tamamlayır, məzmunla təbii bir şəkildə bağlayır.

“Məcnun heyvanlar arasında” illüstrasiyada Məcnun hər tərəfi əlvan gül-çiçəklərə qərğ olmuş, ürək açan yaşıl bir mənərdə görünür. Belə dilbər güşədə diz üstə oturmuş Məcnun körpə bir ahu ilə əyləşir. Kompozisiyada heyvan fiqurları rəsm və rənglərinə görə bir-birini tamamlamışdır. Bu miniatürdə insanlardan uzaqlaşan. Məcnunun vəhşi heyvanlarla dostluğu tərənnüm edilmişdir.

Rəsam Ə.Axundov və Ə.Cabbarov “Leyli və Məcnun” poemasına çəkilmiş illüstrasiyalarda sevgililərin faciəvi görüşü, nakam məhəbbət təsvir edilmişdir.

İllüstrasiyanın qüسسə və kədər əks etdirən bu motivlərlə tamaşaçılar əyani şəkildə tanış olurlar.

Nizami Gəncəvi özünün dördüncü poeması olan “Yeddi gözəl”i təxminən 1196-cı ildə yazmışdır. Şair bu əsərin mövzusu İran tarixinə dair materiallardan almışdır. Poemanın qəhrəmanı Sasanilər sülaləsinin birinci hökəmdarı Bəhram-Gurla əlaqədar sujetlər qədim miniatür ustalarından başlamış, müasir rəssam və heykəltəraşlarımızadək təsviri sənətin bütün növlərində dönə-dönə canlandırılmışdır.

Dahi Nizami “Yeddi gözəl” əsərində ağıllı, xalqın qeydinə qalan ədalətli şah məsələsini qoymuşdur. Poema zəngin xalq nağılları əsasında yaradılmışdır. “Yeddi gözəl”ə həsr edilən bölmədə poemanın süjet xətti ilə əlaqədar Elbək Rzaquliyevin həmin mövzuda yaratdığı illüstrasiyaları, habelə əsərdəki ayrı-ayrı novellalara aid materiallar verilir. Rəssamın yaratdığı illüstrasiyalar özünün bədii dili ilə əsərin ideya məzmununu açır və aydınlaşdırır.

“Yeddi gözəl” poemasında Bəhram-Gurla qoca çobanın hekayəti də geniş miqyasda miniatürə çevrilmiş sujetlərindəndir. Nizami həmin hekayələrdə Bəhram şahın vəziri Rast Rövşən kimi ikiüzlü və satqın adamları ifşa edir, onların saraylarda apardıqları fitnəkar işləri açıb göstərir. Şərab və əyləncə Bəhramın gözlərini o qədər dumanlandırmışdır ki, vəzirinin əməllərini görə bilmir. Nəhayət, bir gün ov zamanı kopəyini ağacdən asmış bir çobana rast gəlir. Şah öyrənirki köpək sahibinə xəyanət etdiyi üçün cəzalanmışdır. (1.səh37)

Xəyanət işləmiş o, əmanətə,
Satır əminliyi min xəyalətə
Günahkarla belə rəftar etməsən
Kimsə deməz sənə: “Afərin, əhsən”
Dedi ki, “Bu iş olmuşam heyran,
Şahlığı öyrətdi mənə bir çoban
Bu hekayə mənim hekayəmdir
Mən çobanam, sürü rəiyyətimdir”.

Təsviri sənət əsərləri ilə şer parçalarının qarşılıqlı verilməsi tamaşaçıların əsərləri asanlıqla qavramasına kömək edir.

Burada bütün insan və heyvan fiqurları təbii və maraqlı təsvir edilmişdir. Fonda dağ mənzərəsi, qarşıda ağacdan asılmış it və digər personajlar görünür. Bəhram şahla üzbəüz dayanan çoban sanki mövzunu-süjeti tamaşaçıya nəql edir. Miniatiürdə hər şey sadə, təbii və poetikdir.

Ekspozisiyada rəssamlardan Ə.Axundov, T.Əliyev, P.Nuriyeva Ə.Cabbarov tərəfindən N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasına çəkilmiş bir neçə maraqlı və məzmunlu eksponatlar nümayiş etdirilir ki, bunların izahat prosesində rolu olduqca əhəmiyyətlidir.

Rəssam Ə.Axundov tərəfindən “Yeddi gözəl” poemasına çəkilmiş “Fitnənin öküzü qaldırması” süjeti çox maraqlıdır.

Bir gün ov zamanı sərhəng Bəhramı öz qəsrinə dəvət edir. Uca qalanın təpəsində şaha dəbdəbəli ziyafət verir. Şah yaşı altmışı keçən qoca sərhəngdən bu altmış pilləkəni necə dırmaşdığını xəbər alır. Ev sahibi cavab verir ki, o, bunun öhdəsindən birtəhər gəlir. Qərribə burasıdır ki, lətif bir qız bu altmış pilləli uca eyvana çiyində öküz birnəfəsə çıxır. Qız şaha öz məharətini göstərdikdən sonra o, deyir ki, bu adətdir, iş güclü olmaqda deyil. Onda qız söyləyir: “Qərribədir çox! Öküz adətlədir, gur vurmaqsa yox?” Şah qızın verdiyi cavabdan, az qala ölümünə bais olduğu Fitnəni tanıyır.

Rəssam öküzü çiyinə almış Fitnənin altmış pilləkənlə yuxarı qalxması epizodunu təsvir edən lövhədə tamaşaçıların nəzərini Fitnənin şücaətinə tərəf yönəldir. Rəssam süjetin məzmununu obrazların üzərindəki ifadəni çox mənalı vermişdir. Miniatiürün fonu əlvandır. Ağaclar, dağ, buludlar ümumi mənzərənin bədii təsvirini daha da rəvnəqləndirir.

Müasir ruhda işlənmiş bu illüstrasiyalarla yanaşı həmin mövzularda verilmiş miniatiürlər poemanın mahiyyətini çox gözəl tamamlayır.

“İsgəndərnamə” Nizaminin poemaları içərisində ən mürəkkəb süjet əsasında yaradılmış, təfəkkürün ən geniş sahələrini əhatə edən bir əsərdir. Şairin həcimcə ən böyük poeması olan “İsgəndərnamə”. “Şərəfnamə” və “İqbalnamə” adlı iki hissədən ibarətdir. Bu poema məzmunun zənginliyi və əhatə etdiyi mövzuların çoxluğu etibarilə əzəmətli bir dastandır. (4.səh18)

“İsgəndərnamə” təkcə öz bədii dəyəri ilə deyil, eyni zamanda şairin bu əsərdə qoyub həll etdiyi məsələlərin vüsəti, rəngarəngliyi, yeniliyi və həyatılığı ilə əsrlər boyu bir dövr ərzində ayrı-ayrı yazıçı və rəssamları, xalq ustalarını və ümumiyyətlə yaradıcı və oxucuları valeh etmişdir.

Şairin fəlsəfi görüşlərinin bir növ yekunu olan bu poemanın ideya məzmunu təsviri vasitələrlə canlı və maraqlı bir şəkildə göstərilir. Rəssam Ə.Cabbarovun “İsgəndərnamə” mövzusunda sulu boya ilə yaratdığı lövhələri əsərin məzmunu haqqında təsəvvür yaradaraq, poemadakı qəhramanların obrazı ilə tamaşaçıyı tanış edir. “İsgəndərin Nüşabə ilə görüşü”nü də rəssam Ə.Cabbarov təsvir etmişdir. Burada rəssam Nüşabəni bir tərəfdən nazənin və şux bir gözəl, digər tərəfdən İsgəndər kimi bir fatehə meydan oxuyan cəngavər kimi yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Bu bölmədə verilmiş bədii mətnlərdən şairin aşağıdakı misraları daha şox nəzəri cəlb edir.

Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölərək bütün malları.
Bizdə artıq deyil, heç kəsdən heç kəs,
Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz.
Oğurluq eyləməz bizdə bir nəfər,
Oğurlaya bilməz bizdən özgələr
Birini qəzəbli, acıqlı görsək,
Ona məhəbbətlə edərik kömək.
Birimiz qəm çəksə, olarıq şərik.
Şadlıqla hamımız şadlıq edərik,
Üzə deyilməyən bir sözü açıq
Biz dalda-damada heç danışmırıq.

Miniatiürlər və illüstrasiyalar aydın göstərir ki, Nizami Gəncəvi əsərləri incəsənətin bir çox sahələrinə güclü təsir göstərmiş, gözəl sənət əsərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Xalqın öz dahi şairinə olan məhəbbəti ekspozisiyadakı “Nizami təsviri sənət əsərlərində” bölməsinin materialları vasitəsilə əyaniləşdirilir. Burada ilhamını dahi sənətkarın irsindən olan tətbiqi sənət ustaları tərəfindən yaradılmış əsərlər geniş nümayiş olunur.

Dahi şairin təsviri sənətimizdə klassik ədəbi əsərlərin illüstrasiyası onların əhatəli və daha dərinlən qavranılmasını təmin edir. Ekspozisiyada izahatçının danışığını əyaniləşdirir və bu əyani danışq tamaşaçıya bütün hadisələri hafizəsində həkk etməsinə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi “Xəmsə” Miniaturlər B.Yazıcı 1983
2. N.Zamanov Nizami poeziyası və təsviri sənət B. Elm 1981
3. N.Zamanov Düşündürən naxışlar B. Yazıcı 1981
4. İnqilab və mədəniyyət jurnalı B 1946

ABSTRACT

**Mammad Aliyev
Zanfira Sayidova**

Role of illustrations in popularization of poems of Nizami Ganjavi

Despite the fact Islam prohibits creation human image, medieval Azerbaijani artists have created many works of art that are included in the world treasure of arts. At that time, precisely because of the miniature art Azerbaijani art has acquired the worldwide recognition. Azerbaijan miniature art which was primarily formed as an illustration developed in close relationship with the Oriental poetry. Similar to ancient mythology that served as a source for the development of the Greek art, classic Oriental poetry was also an inexhaustible source for the muslim as well as Azerbaijani art of the miniature. (4 page 17).

The immortal works of the great poets of the Eastern literature, such as Firdovsi, Nizami, Saadi Shirazi, Hafiz and other prominent representatives served as an inexhaustible source of inspiration for our artists. In general, for centuries motives of Nizami's poems were the most popular in the arts and crafts. These motifs appear in medieval silk fabrics, ceramics, carpets and story in the visual arts.

РЕЗЮМЕ

**Маммед Алиев
Зенфира Сейидова**

Роль иллюстраций в популяризации поем Низами Гянджеви

Несмотря на то, что исламская религия запрещает создание человеческого образа средневековые художники Азербайджана создали множество произведений, которые включены во всемирное сокровище художественных ценностей. В тот период благодаря именно миниатюрному искусству Азербайджанское изобразительное искусство приобрело всемирное признание. Азербайджанское миниатюрное искусство, которое было сформировано в основном как иллюстрация развивался в тесной взаимосвязи с Восточной поэзией. Подобно древней мифологии, которая служила в качестве источника для развития греческого искусства, классическая восточная поэзия также была нескончаемым источником для развития мусульманского, а также азербайджанского миниатюрного искусства (4 стр 17).

Бессмертные произведения великих поэтов Восточной литературы, таких как Фирдовси, Низами, Саади Ширази, Хафиз и других видных представителей служили неисчерпаемым источником вдохновения для наших художников. В общем, на протяжении многих веков мотивы стихов Низами Гянджеви были самыми популярными в декоративно-прикладном искусстве. Эти мотивы отображались в средневековых шелковых тканях, керамических изделиях, сюжетных коврах и в изобразительном искусстве.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

GÜNAY MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 78

BƏSTƏKAR NƏRİMAN MƏMMƏDOVUN MAHNI YARADICILIĞI

Açar sözlər: musiqi, mədəniyyət, bəstəkar, balet, mahnı və romanslar, vokal, forma, muğam fəlsəfəsi

Key words: music, culture, composer, ballet, songs and romances, vocal, shape, the philosophy of mugham

Ключевые слова: музыка, культура, композитор, балет, песни и романсы, вокальный, форма, философия мугама

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti öz milli zəmini üzərində yüksəlmiş, bununla yanaşı milli musiqimiz qabaqcıl dünya mədəniyyətinin gözəl ənənələrindən müəyyən dərəcədə təsirlənmiş, daha da inkişaf edib müasir səviyyəyə çatmışdır.

Qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik olan xalqımızın musiqi mədəniyyəti əsrlərdən bəri enişli-yoxuşlu tərəqqi yolu keçmişdir.

XX əsri alimlər Azərbaycanın mədəniyyət və ədəbiyyatında qızıl bir səhifə dəyərləndirirlər. Zaman keçdikcə qiyməti daha da artan bu səhifənin ən dəyərli incilərindən biri də Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılıq yoludur. Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin inkişaf tarixində XX əsrin 50-ci illəri yüksəliş dövrü olmuşdur.

Sənətkar və onun yaratdığı əsərlərə hər şeydən əvvəl tərbiyyəedici vasitə kimi baxılır. Sənətkarın gücü, qüdrəti ondadır ki, onun əsərləri dinləyici, tamaşaçı qəlbinə yol tapır, onların mənəvi hissələrini kökləyir, estetik-emosional mədəniyyətin yaranması, inkişaf edib formalaşması üçün həlledici rol oynayır.

Bu sözləri yaradıcılığı XX əsrin 50-ci illərində formalaşan bəstəkar Nəriman Məmmədova da aid etmək olar. Çünki, Nəriman müəllimin bütün əsərləri - ən böyük əsərindən tutmuş, ən kiçik həcmli əsərinədək profesionalcasına yazılmışdır.

N.Məmmədovun yaradıcılığı rəngarəngdir, intensivdir, bəl və çoxşaxəlidir. Onun yaradıcılığı əsl bəstəkar yaradıcılığıdır. Bəstəkarın müxtəlif janrlarda yazılmış çoxsaylı əsərləri ilə tanışlıq onun professionallığını, bədii cəhdlərinin ciddiliyini bir daha təsdiq edir. N.Məmmədovun musiqisinin ən gizli tərəfi ondadır ki, onun yaradıcılığı xalq musiqisi ilə sıx bağlıdır. Bəstəkarın yaratdığı musiqilərdə muğam yaradıcılığının, aşıq musiqisinin, xalq mahnı və rəqslərinin canlı axımı açıqca görünür.

Hərtərəfli, çoxşaxəli yaradıcılıq yolu keçmiş N.Məmmədov yaradıcılığında mahnı və romanslar da xüsusi yer tutmuş və bu sahədə o, öz sözünü demişdir. Bəstəkar bu janra mütəmadi olaraq müraciət etmişdir. Bu müraciət bəzən yaradıcılıq məşqi kimi, bəzən böyük fikirlərdən uzaqlaşmaq üçün olurdu. Başqa cür desək, bu yaradıcılıq tələbatıdır - hansısa poetik mətnlə maraqlanmaq, axıb gələn hissələri aforistik şəkildə verməkdir.

Bəstəkar 700-ə yaxın mahnının müəllifidir. Onun ilk mahnıları 50-ci illərin sonlarında yaranmışdır. Onlar əsasən lirik mahnılar olmuşdur. Nəriman müəllim deyirdi ki, hər bir mahnının, hər bir musiqi əsərinin özünün xarakteri var. Çalışıram ki, bu mahnılarda lirik ovqat, zərif duyum hiss olunsun.

Görkəmli bəstəkar, xalq artisti, Cövdət Hacıyev Nəriman Məmmədovun mahnıları haqqında öz yüksək fikirlərini bölüşərək belə demişdir: “Bəstəkar Nəriman Məmmədovun mahnılarında doğma Azərbaycan torpağı genişliyi ilə vəsf olunur. Lirik duyumla bəstələnən bu mahnılara qulaq asdıqca istə-istəməz gözlərimin qarşısında böyük panoramlar - gözəl yurdumuzun yaşıl ormanları, təbii mənzərələri, bərəkətli çölləri, təlatümlü, coşğun Xəzər, mavi gözlü Göy-göl əzəmətlə canlanır.”

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, N.Məmmədovun bütün mahnıları xalq musiqisi ilə, onun lad quruluşu, metroritmi, struktur prinsipləri ilə dərin yaradıcı əlaqələrlə birləşdirilib.

Bəstəkarın mahnıları Azərbaycanda vokal musiqinin və kütləvi mahnı janrının inkişafında böyük rol oynamışdır.

Azərbaycanda kütləvi mahnının ilk nümunələrini dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbəyov yaratmışdır. Ü.Hacıbəyovdan sonra kütləvi mahnı janrında təkrarsız musiqilər bəstələyən S.Rüstəmov, T.Quliyev,

C.Cahangirov, R.Hacıyev, E.Sabitoğlu və başqalarının rəngarəng, yüksək səviyyəli mahnıları bu janrı həm inkişaf etdirmiş həm də "xalqın malı" olması üçün əsil zəmin yaratmışlar. Bu görkəmli bəstəkarların yolunu davam etdirən N.Məmmədovun da mahnıları dinləyici məhəbbəti qazanmış, xalqın ürəyinə yol tapmışdır. Gözəl musiqilər bəstələyən bəstəkar, həm də bir sıra görkəmli şairlərin ən gözəl şeirlərinə musiqi ilə həyat vermişdir.

Məlumdur ki, ən yaxşı musiqiyə malik olan mahnı ifadəli, zəngin məzmun daşıdığıda uğurlu olmur. Ümumiyyətlə, mahnı bir-biri ilə sıx bağlı olan üç mənbəyin, üç tərkibin uyğunlaşmasının bəhrəsidir: musiqi, poeziya və ifaçılıq. Başqa sözlə desək, bəstəkar, şair və müğənni sənəti. Mahnı o zaman yüksək səviyyəyə qalxa bilir ki, o, bu üç mənbəyin təbii vəhdətini təşkil edə bilsin.

N.Məmmədov ən görkəmli şairlərin yaradıcılığına müraciət edir: Bəxtiyar Vahabzadə, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Adil Babayev, Rəsul Rza, Ramiq Muxtar, Mədinə Gülgün, Fikrət Qoca, Mikayıl Müşfiq, İslam Səfərli, Ramiz Abdullayev, Xuraman Vəfa və başqaları bəstəkarın ən çox üz tutduğu şairlərdir. Bəstəkarın mahnılarını respublikamızın bir sıra məşhur müğənniləri öz repertuarlarına daxil etmişlər. Bunlardan Mirzə Babayev, Flora Kərimova, Azər Zeynalov, Ağadadaş Ağayev, İlhamə Quliyeva, Baloglan Əşrəfov, Aygün Bayramova, Elmira Rəhimova, Zeynəb Xanlarova, Gülyanaq və Gülyaz Məmmədova, Mələkxanım Əyyubova və digər məşhur müğənniləri misal göstərmək olar. Bəstəkarın ən çox işlədiyi müğənni isə mərhum sənətkar Azərbaycan SSR-nin Əməkdar artisti, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, iki dəfə "Humay" mükafatı laureatı Mirzə Babayev idi. O, Nəriman müəllim ilə yaxın dost idi və bir çox mahnılarını ifa etmişdi. Bir dəfə müsahibə zamanı Nəriman müəllim Mirzə Babayevi anarkən gözləri doldu və böyük təəssüf hissi ilə qeyd etdi ki, mərhum sənətkarla çox işləri yarımçıq qaldı.

N.Məmmədovun mahnıları sayca çox olduğu kimi, mövzu diapazonu zəngin və rəngarəngdir.

Mahnılarda müxtəlif mövzular tərənnüm olunur. Mövzu və ideya məzmununa görə bəstəkarın mahnı yaradıcılığını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Vətən haqqında mahnılar, əmək qəhrəmanlarına həsr olunmuş mahnılar, toy mahnıları, lirik-məhəbbət mahnıları, ana haqqında mahnılar, bayramlara həsr olunmuş mahnılar, doğma Azərbaycanımızın təbiəti və onun əsrarəngiz gözəlliklərini vəsf edən mahnılar, uşaq mahnıları, müəyyən şəxsiyyətlərə həsr olunmuş mahnılar.

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə canlanma, inkişaf baş verdi. Təbii ki, bu atmosfer incəsənət adamlarının-şairlərin, rəssamların, o cümlədən bəstəkarların yaradıcılığına mühüm təsir göstərdi. Bir növ bu şərait yaradıcı şəxslərin ürəyində olan Vətən məhəbbətini, millət sevgisini üzə çıxarmaq, ifadə etmək üçün geniş meydan açdı. N.Məmmədov da bir çox bəstəkarlarımız kimi doğma Vətənimizə, onun müstəqilliyinə, ulu öndər Heydər Əliyevə həsr olunmuş mahnılar bəstələmişdir. Buna misal olaraq "Sənsən xilaskarımız", "Müstəqil Vətənimdir" (sözləri R.Muxtarındır), Yeni Azərbaycan Partiyasına həsr olunmuş iki mahnısını (R.Abdullayev və M.Urudun sözlərinə) misal göstərmək olar.

N.Məmmədovun vokal lirikası səmimidir, gözəldir. Buna görə də onu haqlı olaraq lirik bəstəkar adlandırırlar. Lakin onun bütün mahnılarında üstünlük təşkil edən bir mövzu var, o da vətənə məhəbbət mövzudur.

Bəstəkarın Vətənimizin gözəlliklərinə həsr etdiyi mahnılardan "Göy-Göl", "Qız qalası", "Qızlar bulağı", patriotik ruhda yazılmış "Sən, ey Vətən", "Naxçıvan", uşaq mahnılarından "Tik-tak", "Çernuşka", əmək qəhrəmanlarına həsr olunmuş mahnılardan "Pambıqçı qızlar", "Sərdar", toy mahnılarından "Ay, mübarək, mübarək", Qardaşımın toyunda", lirik məhəbbət mahnılarından "Vəfasız çıxdın", "Aparma qəlbimi", "Qoy baxım gözlərinə", "Gəlməz oldun" və s. misallar gətirməklə onun çoxşaxəli mahnı yaradıcılığı haqqında məlumat alırıq.

N.Məmmədovun məzmun, forma, ritm və intonasiya baxımından müxtəlif mahnıları xarakterinə görə də fərqlidirlər. "Xumar baxışlar", "Gəlirsən xəyalıma", "Sənin məhəbbətin", "Mənim günəşim" (İ.Səfərlinin sözlərinə) mahnıları öz intonasiya dilinin yeniliyi, ladların rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. "Yaz diyarı" (sözləri Ə.Kürçaylıındır) mahnısında aşiq musiqisinin cizgiləri daha aydın görünür. "Vətən" (sözləri S.Əzimindir), "Bizim gələcəyimiz" (sözləri R.Rzanındır) mahnıları himn xarakterli, marş ritimli və qətiyyətlidir. Şair A.Zeynallının sözlərinə yazılmış "Bakı haqqında mahnı" isə fərəh hissi ilə doludur.

N.Məmmədovun mahnıları son illərdə olmasa da, əvvəlki dövrlərdə vaxtaşırı məcmuə şəklində çap olunmuşdur. 1963 və 1966-cı illərdə "Mahnılar", 1971-ci ildə "Ürəyimə ilham gəlir", 1978-ci ildə "Ürəklərdə qalaydı" və s. məcmuələrdə onun gözəl mahnılarının az bir qismi toplanmışdır.

70-ci illərdə N.Məmmədov daha çox hərbi patretik mahnılara yer vermişdir. Bu mövzuda özünəməxsus formada yazılmış "Sınayır ellər bizi" (sözləri T.Mütəllibovundur) çox həyatsevər, qəlboxşayan mahnıdır. Burada Azərbaycan xalq melodiyaalarının ritmləri ilə yanaşı bəstəkarın fərdi, özünəməxsus üslubu da aydın görünür. Mahnı Azərbaycan Televiziyası və radiosu tərəfindən təşkil olunmuş qəhrəmanlıq mahnıları müsabiqəsində ikinci yeri tutmuşdur. Müxtəlif respublika müsabiqələrində N.Məmmədovun bir sıra uşaq mahnıları da müəyyən yerlərə layiq görülmüşdür.

Bəstəkar öz mahnılarını səs və xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayəti üçün yazırdı. Demək olar ki, o, Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin texniki imkanlarını, tembrini çox gözəl bilirdi və çalışırdı ki, yeni harmonik rənglərdən istifadə etməklə xalq çalğı alətlərinin politrasını daha da zənginləşdirsin.

N.Məmmədov öz mahnılarında elə dəyərli incəliklər tapır ki, bu da mahnılara uzun ömürlülük bəxş edir. Özünün məzmununa və janrına görə mahnıların müxtəlif olmasına baxmayaraq onlar xalq musiqisi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdırlar. N.Məmmədovun mahnıları təkrar olunmaz və səmimidirlər.

Kütləvi mahnılar haqqında dahi Q.Qarayev belə yazmışdır: "Yaxşı kütləvi mahnı həmişə xalq mahnı axını ilə sıx əlaqədə olur. Həmin mahnıların çoxmillətli vətənimizin dinləyiciləri üçün də aydın, anlaşılıqlı olması üçün onlar özlərində milli xüsusiyyətlər daşdıqları qədər çoxmillətli xüsusiyyətlər də daşımalıdırlar".

Q.Qarayevin bu fikrini yüksək qiymətləndirən N.Məmmədov söhbətlərimizin birində belə qeyd edir: "Musiqidə millət məsələsi yoxdur. Biz yüksək səviyyəli cəmiyyət qurmaq arzusunda olmalı, bunun üçün çalışmalıyıq. Yüksək insan öz millətinin adını yüksəldə bilər, şöhrətləndirər. Bizim dərs aldığımız müəllimlər bizlərə öz əsərlərimizi bütün millətlərin başa düşəcəyi, anlayacağı tərzdə yazıb-yaratmağı öyrədiblər".

Biz qeyd etdik ki, N.Məmmədov həm də bir çox muğamlarımızı nota köçürmüşdür. Muğama dərinədən bələd olan bəstəkar bütün mahnılarına kiçik muğam parçaları salır, onlarda muğam çalarları edir. Bəstəkar özü belə deyirdi: "Muğamları öyrənmək yüzlərlə əsrə bərabərdir. Onları duymaq, yerinə salmaq lazımdır. Mən şeiri dəfələrlə oxuduqdan sonra mətnə uyğun muğamı seçirəm. İnsan psixologiyası zəngindir. Mənə belə gəlir ki, onun sevincini, kədərini, məhəbbətini və sairəni muğamlar vasitəsilə daha dolğun, daha aydın şəkildə ifadə etmək olar".

N.Məmmədov özünün müxtəlif mövzulu mahnılarından müxtəlif, rəngarəng ritmlərdən istifadə etmişdir. Bəstəkarın mahnılarında caz, estrada, vals, milli Azərbaycan ritmlərinə və s. rast gəlmək olar. Öz mahnılarında o, çox vaxt üç hissəli formadan istifadə edir.

N.Məmmədov anadan olub, boya-başa çatdığı doğma Naxçıvana ürəkdən bağlı olmuşdur. O, bunu hər fürsətdə öz əsərləri ilə dilə gətirmişdir. Bəstəkar daima naxçıvanlı şairlərin yaradıcılığına müraciət etmiş, H.Cavid, İ.Səfərli, A.Babayev, C.Cavadlı, R.Muxtar və başqalarının şeirlərinə gözəl musiqilər bəstələmişdir. Onun Naxçıvanla bağlı mahnılarından "Naxçıvandır" (M.Gülünün sözlərinə), "Qızlar bulağı", "Çiçəklənən diyar" (F.Qocanın sözlərinə), "Sirab" (H.Arifin sözlərinə) və s. misal göstərmək olar.

N.Məmmədovun bir sıra mahnıları toplu şəkildə nəşr olunub. Onun fortepiano və səs üçün yazılmış ilk mahnı məcmuəsi 1963-cü ildə çap edilmişdir. Bu məcmuəyə bəstəkarın görkəmli şairlərimiz İ.Səfərli, Ə.Kürçaylı, A.Zeynallı, R.Rzanın sözlərinə yazdığı altı mahnısı daxildir. Məcmuədəki mahnıların demək olar ki, çoxu lirik məhəbbət mahnılarıdır. Burada olan "Xumar baxışlar", "Səni gözləyirəm", "Eşqinlə" mahnıları lirik mahnı janrının gözəl nümunələrindəndir.

Bəstəkarın mahnılarını təhlil edərkən bu qənaətə gəlmək olur ki, o, mahnıya sadə, kiçik bir əsər kimi yox, böyük professionallıqla yanaşır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bəstəkarın yaradıcılığının əsasını xalq musiqisi-muğam yaradıcılığı təşkil etdiyi üçün muğam fəlsəfəsi onun bütün əsərlərinə olduğu kimi mahnılarına da böyük təsir göstərir. Bu, həm tembr, həm də faktura cəhətdən özünü büruzə verir. Bəstəkarın mahnılarını çalmaq, oxumaq, həmçinin anlamaq üçün istər-istəməz düşünmək, zəka işlətmək lazım gəlir.

Mahnıların təhlili zamanı N.Məmmədovun mahnıları haqqında belə nəticələr çıxarmaq olur:

Bəstəkarın ən çox istifadə etdiyi forma 3 hissəli formadır. Müxtəlif ritmlərə yer versə də, daha çox 3/4 və ya 6/8 ölçüyə rast gəlinir-yəni milli Azərbaycan ritminə.

N.Məmmədova hansı lada daha çox sevdini, hansı lada daha çox müraciət etdiyini sual verdikdə, o, deyirdi ki, bütün laddları sevir və hamısına eyni dərəcədə öz əsərlərində yer verməyə çalışır. Biz mahnıların təhlilində də gördük ki, onlar lad baxımından dəyişik və rəngarəngdir. Ümumiyyətlə, N.Məmmədov hər hansı bir mahnısında bir laddan istifadə etmir, mahnının daxilində başqa-başqa laddlara yönəlmələr, modulyasiyalar edir.

Mövzu cəhətdən bəstəkar yenə də müxtəlifliyə can atır. Lakin ən çox üstünlük təşkil edən lirik-məhəbbət mövzularıdır. Bu məhəbbət lirikasının özü də müxtəlif məzmunludur. Burada acı, göz yaşı, ayrılıq da var, həsrət, vüsal, sevginin verdiyi zövq, nikbinlik, rahatlıq da var.

Bəstəkarın mahnılarının fakturasına nəzər saldıqda onların nə qədər zəngin, mürəkkəb olduğunu görürük. Burada bəstəkar muğamların not yazılarında olduğu kimi ritmik xırdalığlara çox yer verir.

Bəstəkarı ən çox narahat edən məsələlərdən biri musiqiçilərin profesional təhsili məsələsi idi: “Diletantizmin qarşısını almaq inkişafını, teleefirimizi işğal edən zövqsüzlüyü və cəfəngiyyatı böyük ürək ağrısı ilə qarşılayıram. Bu məsələ üzrə mən tez-tez mətbuat səhifələrində və televiziya çıxışları edirəm.”

Elə bu cəhət onu vətənpərvər vətəndaş kimi xarakterizə etmiş və N.Məmmədovun incəsənətimizin gələcək taleyinə biganə olmadığını göstərmişdir.

Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutan, milli musiqi xəzinəsinə daxil olmuş sənət incilərini ömrü boyu diqqətlə araşdıran, bir bəstəkar kimi geniş yaradıcılıq diapazonuna malik olan N.Məmmədovun əsərləri janr əlvanlığı ilə diqqəti həmişə cəlb edir. Bəstəkarın simfoniyaları, baletləri, musiqili komediyaları, oratoriyaları, kantata və kamera-instrumental əsərləri, mahnıları milli musiqi mədəniyyətinin dəyərli nümunələridir.

ƏDƏBİYYAT

1. S.C.Qasımova, N.H.Bağirov. “Azərbaycan sovet musiqi ədəbiyyatı” (Orta ixtisas musiqi məktəbləri üçün dərslər). Bakı, Maarif, 1984
2. F.Şuşinski “Azərbaycan xalq musiqiçiləri”. Bakı, Yazıçı, 1985
3. Q.Qasimov “Sovet Azərbaycanının musiqi incəsənəti”. Bakı, 1961, I seriya
4. Respublika qəzeti, 14 yanvar 2003. “İstedadlı bəstəkar, qayğıkeş müəllim”
5. Ramiz Zöhrabov, “Bəstəkarlarımız haqqında söz”. Bakı, Şur, 1995
6. Ramiz Zöhrabov, “Muğam” (Monoqrafiya). Bakı, Azərneşr, 1991
7. Mahnılar.Bakı, Azərneşr, 1963
8. Mahnılar.Bakı, Azərneşr, 1966
9. Ürəklərdə qalaydı. Bakı, İşiq, 1978
10. Nəriman Məmmədov haqqında xatirələr
11. Bəstəkar N.Məmmədovun şəxsi fikirləri, müsahibələr
12. Ədalət qəzeti, “Qədimliyin görüntüsü”.18 may 2010
13. P.Фархадова, “Нариман Мамедов”. Баку, “Иштыг”, 1982
14. Союз композиторов Азербайджана. Баку, 1965
15. Композитор Нариман Мамедов (buklet) Баку, “Коммунист”

ABSTRACT

Gunay Mammadova

Composer Nariman Mammadov`s songs

The article is about Honoured Art Worker of Azerbaijan and Nakhchivan Autonomous Republic, People`s Artist, professor, composer, musicologist Nariman Mammadov`s songs which are leading genre in his activities. The composer is the author of about 700 songs.

The vocal lyrics of N. Mammadov is sincere and fine. That is why he is called a lyrics composer. But there is a basic theme in all his songs and it is love to the motherland. The composer thinks of his songs not a simple and small works, but he approaches them very skilfully.

During the analysis of N. Mammadov`s songs we can come to such a conclusion that the composer mostly uses three parted form. Although he uses different rhythms in his songs there can be found 3/4 and 6/8 measured rhythms—that is national Azerbaijani rhythm. From mode of point of view his songs are variable and many-coloured.

In general N.Mammadov doesn`t use only one mode in his song. He uses different melodies and modulation. When we pay attention to the texture of the composer`s songs we see that how his songs are complex and rich. Here the composer uses rhythmic details a lot as he does in the notes of mugams.

РЕЗЮМЕ

Гюнай Мамедова

Песенное творчество композитора Наримана Мамедова

В статье говорится о песенном творчестве заслуженного деятеля искусств Азербайджана и Нахчыванской АР, Народном артисте, профессоре, композиторе, музыковеде Наримане Мамедове. Композитор является автором около 700 песен.

Вокальная лирика его искренняя и красивая. Поэтому его по праву называют лирическим композитором. Но во всех его песнях превосходит одна тема - любовь к родине. Композитор подходит к своим песням не как к маленьким произведениям, а по профессиональному.

В ходе анализа песен можно заключить что, композитор наиболее широко использует трехчастную форму . Несмотря на различные ритмы больше всего встречаются 3/4 или 6/8 размеры, то есть народный Азербайджанский ритм. С точки зрения ладов песни композитора различные и разнообразные.

Фактура песен Н. Мамедова богаты и сложны. Здесь, композитор использует ритмические тонкости из мугамов.

Песни Н. Мамедова исполняли знаменитые артисты Азербайджана: Народный артист Мирза Бабаев, Флора Керимова, Азер Зейналов, Агададаш Агаев, Илхама Кулиева, Балоглан Ашрафов, Айгюн Байрамова, Елмира Рагимова, Зейнаб Ханларова и др.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İ.Məhərrəmov

ВАЛИДА ГУСЕЙНОВА

*Нахчыванский Государственный Университет
esgertayler@hotmail.com*

УДК: 78

МУЗЫКА ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Açar sözlər: İntibah, musiqi, musiqi mədəniyyəti, Renessans, dövr, şanson, musiqi alətləri, orqan, bəstəkar, madriqal

Ключевые слова: Возрождение, музыка, музыкальная культура, Ренессанс, эпоха, шансон, музыкальные инструменты, орган, композитор, мадригал

Keywords: Revival of Learning, music, musical culture, the Renaissance, the era, chanson, musical instruments, organ, composer, madrigal

Музыка эпохи Возрождения, подобно изобразительному искусству и литературе, возвратилась к ценностям античной культуры. Она не только услаждала слух, но и оказывала на слушателей духовное и эмоциональное воздействие.

Возрождение искусства и науки в XIV–XVI вв. было эпохой великих перемен, ознаменовавших переход от средневекового образа жизни к современности [1]. Сочинение и исполнение музыки в этот период приобрели особое значение. Гуманисты, изучавшие древние культуры Греции и Рима, объявили написание музыки полезным и благородным занятием. Считалось, что каждый ребенок должен научиться петь и овладеть игрой на музыкальных инструментах. Ради этого именитые семьи принимали в свои музыкантов, чтобы те давали уроки их чадам и развлекали гостей.

В XVI в. появились новые музыкальные инструменты. Наибольшую популярность приобрели те из них, игра на которых давалась любителям музыки легко и просто, не требуя особых навыков. Самыми распространенными стали виолы и родственные им щипковые. Виола стала предшественницей скрипки, а играть на ней было не сложно благодаря ладам, помогавшим брать нужные ноты. Звук виолы был тихим, но хорошо звучал в небольших залах. На это же время пришлось перемены в нотном письме: на смену тяжелым деревянным печатным блокам пришли изобретенные итальянцем Оттавиано Петруччи передвижные металлические литеры.

Новые инструменты, печатание нот и широкая популярность музыки способствовали развитию камерной музыки. Как явствует из ее названия, она предназначалась для звучания в небольших залах перед немногочисленной аудиторией. Исполнителей было несколько; преобладали вокальные выступления, так как искусство пения в ту пору было развито куда больше, чем музицирование. Кроме того, гуманисты утверждали, что на слушателя сильнее всего воздействует «чудесный сплав» двух искусств – музыки и поэзии. Так, во Франции как жанр выделился шансон (многоголосая песня), а в Италии – мадригал [2]. Шансоны тех лет исполнялись в несколько голосов на трогательные стихи с широким тематическим диапазоном – от возвышенной темы любви до повседневной сельской жизни. Композиторы сочиняли к стихам очень простые мелодии. Впоследствии из этой традиции родился мадригал – произведение для 4 или 5 голосов на вольную поэтическую тематику [3, 4]. Позднее, уже в XVI в., композиторы пришли к выводу, что мадригалу недостает глубины и силы звучания, к которым всегда стремились в Древней Греции и Риме, и начали возрождать античные музыкальные размеры. При этом резкая смена быстрого и плавного темпов отражала перемены настроения и эмоционального состояния. Таким образом, музыка стала «живописать слова» и отражать чувства. К примеру, восходящий тон мог означать вершину (душевный подъем), нисходящий – долину (юдоль печали), медленный темп – грусть, ускорение темпа и приятные на слух гармоничные мелодии – счастье, а намеренно длинный и резкий диссонанс обозначал горе и страдание. В более ранней музыке преобладали стройность и слаженность; теперь же в ее основе лежали многозвучие и контраст, отражавшие богатый внутренний мир человека. Музыка стала глубже, она приобрела личностный характер [5, 6].

Торжества и празднества были отличительной чертой Возрождения. Люди той эпохи отмечали все – от дней святых до прихода летней поры. Во время уличных шествий музыканты и певцы с богато украшенных подмостков на колесах читали баллады, исполняли сложнейшие мадригалы, разыгрывали драматические представления. Публика с особым нетерпением ждала «живых картин» с музыкальным сопровождением и декорациями в виде механического облака, из которого спускалось предусмотренное сценарием божество.

Вместе с тем самая величественная музыка сочинялась для церкви. По нынешним меркам хоры были не так уж и велики – от 20 до 30 человек, но их голоса усиливались звучанием вводимых в состав оркестров тромбонов и труб-корнетов, а не большие праздники певцов собирали со всей округи в один громадный хор. Лишь католическая церковь считала, что музыка должна быть простой и понятной, и потому ставила в пример сакральную музыку Джованни Палестрины, писавшего короткие произведения на духовные тексты. Следует отметить, что позже сам маэстро попал под влияние выразительной и могучей «новой» музыки и стал писать монументальные и красочные произведения, требовавшие немалых навыков хорового пения.

Музыка эпохи Возрождения развивалась в двух направлениях — церковном и светском [7, 8]. Основные жанры церковной музыки — месса и мотет — многоголосные полифонические произведения для хора без сопровождения или в сопровождении инструментального ансамбля. Из инструментов предпочтение отдавалось органу.

Развитию светской музыки способствовал рост любительского музицирования. Музыка звучала всюду: на улицах, в домах горожан, во дворцах знатных вельмож. Появились первые концертирующие исполнители-виртуозы на лютне, клавесине, органе, виоле, различных видах продольных флейт. В полифонических песнях композиторы рассказывали о любви, обо всем, что встречается в жизни. Вот названия некоторых песен: «Охота на оленя», «Эхо», «Битва при Мариньяно».

В XV—XVI вв. возрастает значение искусства танца, появляются многочисленные трактаты и практические руководства по хореографии, сборники танцевальной музыки, в которые включаются популярные танцы того времени — бас-данс, бранль, павана, гальярда.

В начале XVI в. большинство известных композиторов были родом из Северной Европы, но в конце столетия первой скрипкой зазвучали итальянцы. Молодые музыканты из многих стран приезжали на учебу в Италию. Английские музыканты изучали итальянский мадригал и подражали ему. Композиторы Таллис и Доуленд писали как сложную церковную музыку, так и незамысловатые песни для одного голоса. Музыка перестала быть четко рассчитанной и строго духовной. Она приобретала эмоциональный, выразительный и ярко индивидуальный характер. Музыка заговорила с людьми – и люди понимали ее язык.

В эпоху Возрождения формируются национальные музыкальные школы. Самая крупная из них — нидерландская (франко-фламандская) полифоническая школа. Ее представители — Г. Дюфай, К. Жанекен, Й. Окегем, Я. Обрехт, Жоскен Дебре, О. Лассо. Среди других национальных школ — итальянская (Дж. П. Палестрина), испанская (Т. Л. де Виктория), английская (У. Берд), немецкая (Л. Зенфль).

Эпоха Возрождения завершается появлением новых музыкальных жанров: сольной песни, оратории, оперы, подлинный расцвет которых наступает в последующем столетии.

В музыкальной культуре Возрождения можно выделить несколько определяющих новаторских черт [9].

Во-первых, бурное развитие светского искусства, выразившееся в повсеместном распространении множества светских песенных и танцевальных жанров. Это итальянские фроттолы, вилланеллы, каччии, канцоны и мадригалы, испанские вильянсико, французские песни шансон, немецкие, английские баллады и другие. Все эти жанры, воспевающие радость бытия, интересующиеся внутренним миром человека, стремящиеся к жизненной правде, непосредственно отразили чисто ренессансное мироощущение. Для их выразительных средств типично широкое использование интонаций и ритмов народной музыки. Кульминация светской линии в искусстве Возрождения – мадригал. Оно подчеркивает отличие мадригала от духовной музыки, исполнявшейся на латыни. Развитие жанра шло от незатейливой одноголосной пастушеской песенки к 5-6-голосной вокально-инструментальной пьесе с утонченно-изысканным лирическим текстом. В числе поэтов, обращавшихся к жанру мадригала, – Петрарка, Боккаччо, Тассо. Замечательными мастерами мадригала были композиторы А.

Вилларт, Я. Аркадельт, Палестрина, О. Лассо, Л. Маренцио, К. Джезуальдо, К. Монтеверди. Возникнув в Италии, мадригал быстро распространился в других западноевропейских странах. Французская разновидность полифонической песни носит название шансон. От мадригала ее отличает большая близость к реальному, бытовому, то есть жанровость. Среди создателей шансон – Клеман Жаннекен, один из самых знаменитых французских композиторов эпохи Возрождения.

Во-вторых, высочайший расцвет хоровой полифонии, которая стала ведущим музыкальным стилем эпохи. Величавая и благозвучная, она как нельзя лучше соответствовала торжественности церковной службы. В то же время полифоническое многоголосие было господствующей формой высказывания не только в духовных жанрах, но и в светских. Развитие хоровой полифонии было связано, прежде всего, с творчеством композиторов нидерландской (франко-фламандской) школы: Гийома Дюфай, Йоханнеса Окегема, Якоба Обрехта, Жоскена Депре, Орландо Лассо. Орландо Лассо (около 1532-1594) работал во многих европейских странах. Дарование его, поистине феноменальное, покоряло и восхищало всех. В необъятном творчестве Орландо Лассо представлены все музыкальные жанры эпохи Возрождения (с преобладанием светской музыки над духовной). К самым популярным его произведениям относится «Эхо», написанное в жанре итальянской бытовой песни. Сочинение построено на красочном сопоставлении двух хоров, создающем эффект эха. Текст его принадлежит самому композитору. Наряду с Орландо Лассо крупнейшим представителем Высокого Возрождения в музыке был итальянец Палестрина (полное имя Джованни Пьерлуиджи да Палестрина, около 1525-1594). Большая часть жизни Палестрины прошла в Риме, где он постоянно был связан с работой в церкви, в частности, возглавлял капеллу собора св. Петра. Основная часть его музыки – это духовные произведения, прежде всего мессы (их более ста, среди которых особенно выделяется знаменитая «Месса папы Марчелло») и мотеты. Однако Палестрина охотно сочинял также и светскую музыку – мадригалы, канцонетты. Сочинения Палестрины для хора *a cappella* стали классическим образцом ренессансной полифонии. Творчество композиторов-полифонистов сыграло ведущую роль в развитии главного жанра музыки эпохи Возрождения – мессы. Возникнув в эпоху Средневековья, жанр мессы в XIV–XVI веках стремительно преобразуется, продвигаясь от образцов, представленных отдельными, разрозненными частями, до сочинений стройной циклической формы. В зависимости от церковного календаря в музыке мессы пропускались одни и вставлялись другие части. Обязательных же частей, постоянно присутствующих в церковной службе, пять. В I и V – «Kyrie eleison» («Господи, помилуй») и «Agnus Dei» («Агнец божий») – выражалась мольба о прощении и помиловании. Во II и IV – «Gloria» («Слава») и «Sanctus» («Свят») – хвала и благодарность. В центральной же части (III части), «Credo» («Верую»), излагались основные догматы христианского вероучения.

В-третьих, возрастание роли инструментальной музыки (при явном преобладании вокальных жанров). Если европейское Средневековье почти не знало профессионального инструментализма, то в эпоху Возрождения создается множество произведений для лютни (самый распространенный музыкальный инструмент того времени), органа, виолы, виуэлы, верджинала, продольных флейт. Они еще следуют вокальным образцам, но интерес к инструментальной игре уже определился.

В-четвертых, в эпоху Возрождения происходило активное формирование национальных музыкальных школ (нидерландских полифонистов, английских верджиналистов, испанских виуэлистов и других), творчество которых опиралось на фольклор своей страны.

Наконец, далеко вперед шагнула теория музыки, выдвинувшая целый ряд замечательных теоретиков. Это француз Филипп де Витри, автор трактата «Ars nova», итальянец Джозеффо Царлино, один из создателей науки о гармонии, швейцарец Глареан, основоположник учения о мелодии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Əlizadə A.A. Antik fəlsəfə tarixi. Ali məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2016.- səh. 31.
2. Samirə Mir-Bağırzadə. İncəsənət tarixi. Dərslük. Bakı, MSA, 2012, 116 səh.
3. Кулаковский Л. Музыка как искусство. М., 1960
4. Сохор А. Музыка как вид искусства. 2-ое изд. М., 1980
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII cild, Bakı, 1983
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII cild, Bakı, 1984
7. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. М., 1978
8. Культура эпохи Возрождения и Реформация. Сб. статей, Санкт-Петербург, 1991
9. Эстетика Ренессанса. Антология. Т. 1-2, М., 1981

XÜLASƏ

Validə Hüseynova

İntibah dövrünün musiqisi

Məqalədə İntibah dövründə musiqinin inkişaf mərhələlərindən və novator xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. İntibah dövrünün fərqləndirici xüsusiyyəti mədəniyyətin yeni, “dünyəvi”, mahiyyətə kübar xarakter alması və insanı ön plana çıxarmasıdır. Antik mədəniyyətə maraq yaranır, sanki onun “yenidən doğulması”, “dirçəlişi” baş verir. Renessans dövrü bütün sənət növlərində sadəlik, təmizlik və saflıq impulslarını gücləndirməsinə və duyğuları daha yumşaq izahatla təsvir etməsinə baxmayaraq, xüsusilə də musiqi sahəsində davamlı olaraq rast gəlinən tək səviyyəlilik, monotonluq səbəbindən getdikcə cansız olmağa başlamışdı. O qədər ki, Renessans dövrü bəstələrinin ən diqqətə cəsarət çarpan xüsusiyyəti alətlərin əsəri eyni anda başlayıb, eyni anda bitirmələri kimi izah edilə bilər. Renessans dövründə Qərbi və Mərkəzi Avropa feodal musiqi mədəniyyəti tədricən burjua musiqi mədəniyyəti ilə əvəz olunmuş, humanizm ideologiyası əsasında dünyəvi incəsənət çiçəklənməyə başlamışdır. Musiqi artıq məcburi praktiki (dini mərasimlərin müşayiəti) mahiyyət kəsb etmirdi. Instrumental musiqi, çoxsəsli məişət mahnıları, şanson, maddiqallar, çoxsəsli xorlar geniş yayılmışdır. Fransız-flamand (Niderland məktəbi), Roma və Venesiya məktəbləri Renessans dövrünün əsas bəstəkarlıq məktəbləri idi. Renessans dövrü solo mahnı, kantata, oratoriya və operanın yaranması ilə başa çatmışdır.

ABSTRACT

Valida Huseynova

Music in the renaissance

In the article development stages and innovative features is dedicated to the music of the Renaissance period. A distinctive feature of the new culture of the Renaissance, the "secular", essentially aristocratic character of the man to withdraw to the fore. There is interest in the ancient culture as if his “re-birth”, “revival” occurs. Renaissance period, all kinds of art, simplicity, cleanliness and purity strengthening impulses and emotions depicted in softer words, despite the fact that, particularly in the field of music alone the only level constantly encountered the monotony of the increasingly begun to be bored. So much so, the most prominent feature of the Renaissance period instruments by composers began at the same time at the same time as the completion can be explained. Western and Central Europe during the Renaissance feudal culture of music was gradually replaced by bourgeois musical culture, humanism, based on the ideology of secular art began to flourish. Music is no longer forced to practice (religious accompaniment) was not significance. Instrumental music, polyphonic household songs, chanson, maddiqallar, polyphonic choirs widespread. Franco-Flemish (Dutch School), Rome and Venice during the Renaissance schools was the main composer schools. Renaissance period ended with the establishment a solo songs, cantatas, oratorios and opera.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İ.Məhərrəmov

HƏBİBƏ ALLAHVERDİYEVA*Naxçıvan Dövlət Universiteti***UOT: 7.0****NAXÇIVAN SƏHNƏQRAFİYASINDA ƏBÜLFƏZ AXUNDOVUN YARADICILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Açar sözlər:** *Naxçıvan dram teatri, Əbülfəz Axundov, səhnə tərtibatı, teatr rəssamlığı***Ключевые слова:** *Нахчыванское драма театре, Абульфаз Ахундов, сценография, театральные художники***Key words:** *Nakhchivan drama theater, Abulfaz Akhundov, stage design, theater artist*

Öz yaradıcılığı ilə təsviri incəsənətimizə yeni nəfəs gətirən, tərtibat verdiyi tamaşaların ideya-məzmununun açılması baxımından, daha təsirli, daha cəlbədiciləşdirici olmasına səbəb olan fərqli texnikası, müasir üslubu ilə yadda qalan Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında quruluşçu rəssam kimi fəaliyyət göstərən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar rəssamı Əbülfəz Axundovdur.

Axundov Əbülfəz Marlen oğlu 1961-ci il mart ayının 11-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Rəssamlığa olan güclü həvəs, qabiliyyət onu 1977-ci illərdə Ə.Əzimzadə adına Bakı Rəssamlıq Məktəbinə gətirir. Burada rəssamlıq sənətinin sirlərinə dərinlənən rəssam 1981-ci ildə təhsilini bitirib müstəqil yaradıcılığa başlayır. Ə.Axundov 1982-ci ildən SSRİ Gənc Rəssamlar Birliyinin, 1984-cü ilə isə Rəssamlar İttifaqının üzvü olmuşdur. 2004-cü ildə Naxçıvan MR Əməkdar Rəssamı adına layiq görülmüşdür. Yaradıcılığında qrafika və rəngkarlığın müxtəlif janrlarına müraciət etmişdir. Onun sulu boyalarla çəkdiyi mənzərələr, rəngkarlıq sahəsində yaratdığı kompozisiyalar, portretlər rəssamın bu sənətdə olan özünəməxsus yaradıcılıq texnikası, kompozisiya quruluşu, rəng koloriti ilə imzasını atdığı deməyə imkan verir. Teatr rəssamlığında öz sözünü demiş, yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə seçilən Naxçıvan MR əməkdar rəssamı Əbülfəz Axundov Naxçıvan teatrında 1987-ci ildə çalışmağa başlasa da buradakı əsas yaradıcılığı müstəqillik illərinə təsadüf edir. Bu illər ərzində o, teatr tamaşalarına rəng və kompozisiya quruluşuna görə bir-birindən seçilən maraqlı bədii tərtibatlar vermişdir. 1991-ci ildə Əsgər Əsgərovun rejissorluğu ilə teatr səhnəsinə çıxarılan Rafiq Səməndərovun "Şəhidlər", 1992-ci ildə rejissor Kamran Quliyevin səhnələşdirdiyi, C.Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı", Anarın "Sizi deyib gəlmişəm", 1995-ci ildə Rövsən Hüseynovun rejissorluğu ilə Həsən Elsevərin "Canlı eksponatlar" tamaşasına verdiyi tərtibatlar maraqla qarşılanmışdır.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra ümummilli liderimizin xarici və daxili siyasəti nəticəsində Azərbaycan inkişaf etdikcə dövlət rəhbərliyi tərəfindən teatr haqqında verilən sərəncamlar, qayğılar, göstərişlər sayəsində və teatrın yaradıcı kollektivinin öz işinə olan həvəsi, istedadı, göstərdikləri səyləri nəticəsində Naxçıvan teatrının bir sahəsi olan teatr rəssamlığı da tezliklə düşüdüğü çətin vəziyyətdən çıxaraq öz inkişaf yolu ilə sürətlə irəliləməyə başlayır. Çünki, səhnə texnikasının, işıq sisteminin primitiv vəziyyətdə olması, əlbəməlinin çatışmamazlığı və s. rəssam işini çətinləşdirir, səhnə tərtibatının rəssamın düşündüyü kimi alınmasına mənfi təsir göstərirdi. Məhz belə bir vaxtda teatra gələn Əbülfəz Axundov tamaşalara verdiyi tərtibatının yaxşı alınması üçün çalışmış yeni ifadə vasitələri, yeni forma və rəng axtarışları ilə teatr rəssamlığında mühüm nailiyyətlər qazanmışdır.

Get-gedə inkişaf edən Naxçıvan dram teatri seçdiyi "...repertuarda tamaşaçılarda daha çox milli qurur, milli mənlik hissi, azadlıq-müstəqillik duyğusunun..." (1) aşılması, bununla yanaşı onların müasirləşməklə bərabər, ictimai-siyasi həyata münasibəti, etik və əxlaq görüşlərinin formalaşmağına təsir edən əsərlərin səhnələşdirildiyini görürük. Rəssamın yaradıcılığında teatrın repertuarına salınmış, 1996-cı ildə rejissoru Kamran Quliyev olan "İtilənən xəncərlər", 1997-ci ildə rejissor Əsgər Əsgərov olan Üzeyr Hacıbəyovun "Ər və arvad", Ə.Əsgərovun rejissorluq etdiyi Zülfüqar Hacıbəyovun "50 yaşında cavan", rejissoru Elçin Mirzəbəyli olan N.Nərimanbəyovun "Nadir şah", rejissoru K.Quliyev olan Rauf İçərişəhərlinin "Arzum çin oldu", 1998-ci ildə R.Hüseynovun rejissorluğu ilə Həsən Elsevərin "Koroğlu nəslini", rejissoru K.Quliyev olan Ramiq Muxtarın "Şəhərli kürəkən", 1999-cu ildə Nəriman Həsənzadənin "Atabəylər", K.Quliyevin rejissorluğu ilə səhnələşən Həmid Arzulunun "Ərsizlər və arsızlar" əsərinə öz dəsti-xəttinə, əsərin ideya məzmununa uyğun səhnə tərtibatı vermişdir. 2000-ci ildə Yusif Əsgərovun rejissorluğu ilə İsi Məlikzadə və Süleyman Əsgərovun "Hərənin öz

ulduzu", rejissoru Faiq Musayev olan, C.Məmmədquluzadənin "Qurbanəlibəy", 2001-ci ildə R.Həsənovun rejissorluğu ilə Kərim Həsənovun "Sehrli yaylıq", 2002-ci ildə M. Fərzəlibəyov rejissorluq etdiyi N.Həsənzadənin "Pompeyin Qafqaza yürüşü", K.Quliyevin rejissorluğu ilə İ.Məlikzadənin "Gəl qohum olaq" rejissoru K.Quliyev, Elçinin "Mənim sevimli dəlim", 2003-cü ildə K.Quliyevin rejissorluğu ilə H.Cavidin "İblis", 2004-cü ildə rejissor K.Quliyev olan Nəriman Həsənzadənin "Atabəylər", eyni rejissorla səhnələşən M.F.Axundovun "Lənkəran xanın vəziri", 2005-ci ildə Nəbi Xəzrinin "Atillanı atlıları", C.Məmmədquluzadənin "Dəli yığıncağı", Elman Həbibin "Sahilsiz çaylar", 2006-cı ildə M.C.Paşayevin "Dirilən adam", S.Vurğunun "Fərhad və Şirin", 2007-ci ildə Həmid Arzulunun "Əlincə qalası", "Səyavuş" əsərlərin mövzu və ideyasına görə yaddaqalan tərtibatlar işləmişdir. 2008-ci ildə isə "Araz sahilində doğan günəş" tamaşasının tərtibatını yüksək səviyyədə hazırlamış və teatrın 125 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq qastrollarda nümayiş etdirilmişdir.

Əbülfəz Axundovun səhnə tərtibatında əsasən 60-90 illərdə səhnəqrafiyada təcəssüm tapan, aparıcı üsluba çevrilən lirik-psixoloji üslub xüsusiyyətlərinə də rast gəlinir. Onun "Dəyirman" tamaşasına verdiyi tərtibatda lirik ahəng öz əksini tapmışdır. 1988-ci ildə İbrahim İsgəndərovun rejissorluğu ilə səhnəyə qoyulan Mövlud Süleymanlının "Dəyirman" əsərində simvolik Dəyirman obrazı ilə "...sovet quruluşunun çürüməyə başladığını real lövhələrlə əks etdirirdi. El imanında ruzi, bərəkət mənbəyi olan Dəyirman artıq dən üyütmür, adamları ehtiyacın, qara günün pəncəsindən xilas etmir, indi o sərxoş başları ovundurur." (5) Simvolik məna daşıyan bu məzmun Əbülfəz Axundovun verdiyi tərtibatında özünəməxsus dəsti-xətti ilə lirik boyalarla təcəssüm tapmışdır.

Əbülfəz Axundovun tərtibatında təcəssüm tapan, otuz səkkiz illik fasilədən sonra 1997-ci ildə səhnəyə qoyulan "Nadir şah" tamaşasında rəng koloritinin zənginliyi, geyim formalarının tarixi və xarakterə uyğunluq baxımından düzgün seçimi diqqəti cəlb edir. Uğur qazanan tamaşalardan olan Nəriman Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsində yeni səhnə quruluşunda hakimiyyət ideyalarının qabardılması, cəsurluq, vətənpərvərlik ideyaları rəssamın bədii tərtibatı ilə birgə səsləşməklə tamaşanın müvəffəqiyyət qazanmasında rol oynamışdır.

Naxçıvan MR yaradılmasının 75 illiyi münasibəti ilə 1999-cu il 10 may tarixində Nəriman Həsənzadənin "Atabəylər" əsəri tamaşaya qoyulur. Tamaşanın quruluşçu rejissoru Azərbaycan Milli Akademik Dram Teatrının rejissoru Mərahim Fərzəlibəyov, rejissoru Kamran Quliyev, quruluşçu rəssamı Əbülfəz Axundov olmuşdur. Bu monumental tarixi pyesdə xalqımızın qəhrəmanlıq salnaməsi, yadellilərə qarşı mübarizəsi, yüksək dərəcədə tərənnüm olunurdu. Məhz bu ideyalar tamaşanın bədii tərtibatında Əbülfəz Axundovun özünəməxsus üslub xüsusiyyətləri, texnikası, rəng tempri ilə daha güclü səsləşməsinə nail olmuşdur.

Tamaşada ilk növbədə rəssamın xüsusi perspektiva ilə təsvir etdiyi Möminə Xatun türbəsi (Atabəylər türbəsi) və giriş qapıları tamaşanın mövzusu, ideyası haqqında artıq öz sözünü demişdir. Yuxarıdan asılmış ox ucluqları, nizələr əsərin ideyasında simvolik məna daşıyır. Tamaşanın geyim eskizlərində isə dövrə, obraza, xarakterə uyğunluq istər onların formalarında, istərsə də rəng kolaritində öz əksini tapmışdır. Geyimlərdə, həm də dekorlarda daha çox istifadə etdiyi qırmızı rəng kolariti tamaşanın əsas ideyası olan mübarizliyin, qəhrəmanlığın, əyilməzliyin simvolu kimi xarakterizə olunur və tamaşada bu ideyaların daha təsirli olmasına dəlalət edir. Tamaşada belə güclü bədii tərtibatın

verilməsi, tanınmış rejissorun rəssam haqqında dediyi sözlərdə də təsdiqini tapmışdır. Tamaşadan sonra Mərahim Fərzəlibəyov "Şərq qapısı" qəzetinə verdiyi müsahibəsində teatrın quruluşçu rəssamı Ə.Axundov haqqında öz fikirlərini belə bildirirdi: "...Tamaşanın quruluşçu rəssamı Əbülfəz Axundovdur. Bu başdan deyim ki, bu rəssam olduqca istedadlı, səhnəni, səhnəqrafiyanı gözəl bilən bir yaradıcıdır. Əbülfəzdə olan yaradıcı fantazya mənim çox xoşuma gəldi. O, olduqca zövqlü və genişyaradıcı təxəyyülə malik teatr rəssamıdır... Əgər mən Naxçıvan teatrında yenidən tamaşa qoysam tərəddüd etmədən gözəl teatr rəssamı Əbülfəz Axundovla birgə işlərdim". (4) Tamaşanın tərtibatı tamaşanın ideyasını, bədii vüsətini, ictimai-siyasi mahiyyəti daha da qabardılmasına dəlalət edib. Tamaşanın ideya fəlsəfəsi haqqında akademik İsa Həbibbəyli belə qeyd etmişdir: "Şair-dramaturq Nəriman Həsənzadənin tanınmış rejissor, əməkdar incəsənət xadimi, xalq artisti Mərahim Fərzəlibəyov tərəfindən son illərdə Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulan "Atabəylər" tamaşası milli-tarixi özündərk prosesinin dərinləşməsinə kömək edir, mənlilik və müstəqillik düşüncəsini daha da qüvvətləndirir". (3)

2003-cü ildə yenə də H.Cavidin bədii irsinə müraciət olunaraq onun çox sevilən, maraqlı və aktual mənzum faciəsi olan "İblis" əsəri səhnəyə qoyulur. Teatrın uğurlu tamaşaları sırasında olan bu tamaşanın bədii tərtibatı da forma rəng və kompazisiya baxımından çox təsirli və yaddaqalan idi. Əsərin bədii ruhu, fəlsəfi ideyası tamaşanın rəssamı Əbülfəz Axundovun verdiyi maraqlı tərtibatda daha aydın şəkildə əks olunur. İctimai qəzzəb və ehtiraz hissləri ilə müharibə ideyaları ilə yaşayanlara qarşı yönələn "İblis" faciəsində insanları əzab və iztirablara salan, min bir dona girərək riyakarlığı və böhtanları ilə həzz alan İblisin təbiəti ilə müasir dünyanı fəlakətə sürükləyənlərin törətdikləri mənfur oyunlar, rəzalətlər arasındakı eyniliyi, bununla belə işıqlı və bəşəri fikirlər sorağında gəzən insanların mənəvi böyüklük uğrunda çarpışmaları tamaşanın bədii tərtibatında da bədii və fəlsəfi duyumları ilə öz əksini tapmışdır. Tamaşada İblisin xislətini onun geyiminin forması və rəngləri ilə də aydın görmək mümkündür. Belə ki, əzəmətli və qorxunc, şər və qisas mücəssiməsi olan İblisin qirimi sadə olsa da onun geyimi üçün seçilmiş forma və qırmızı astarlı qara plaşı qırmızı işıq effektləri ilə daha da heyretətamiz və qorxunc görünməsinə səbəb olurdu. Milli dramaturgiyamızın əvəzsiz incilərindən olan "Dəli yığıncağı" dramında verilən mənəvi-əxlaqi, ictimai-siyasi problemlərin fəlsəfi dərinliyi və psixoloji mahiyyəti tamaşanın bədi tərtibatında daha qabarıq hiss olunurdu. Tamaşanın ideya bədii ruhu ilk öncə səhnə tərtibatında istifadə olunan palitrada soyuq rəng koloritinin üstünlüyü, bu rəng fonunda boz, ağ, mavi və qara rənglərdən ibarət formalar ilə təcəssüm tapmışdır. Pərdədə bu rənglərlə verilmiş yaradıcı formasındakı zolaqlar, tamaşanın məzmun, ruhunun duyulması ilə yanaşı, səma sonsuzluğu, dərin perspektiva təsiri bağışlayır.

2005-ci ildə səhnəyə qoyulan bu tamaşanın bədii tərtibatında rəssam əsərin fəlsəfi- psixoloji mürəkkəbliyini xüsusi diqqətdə saxlayaraq, hadisələrin mahiyyətini və obrazların qimtlərlə, geyimlərlə dərinlən qavranmasına çalışmışdır. Hazırlanmış dekorlarda dekonstruktivizm xüsusiyyətlərinin ön planda olması səhnənin görünüşünü fərqli olması və maraqlı görünüşdə olması ilə bərabər əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin harmoniyası baxımında uyğundur. Bununla yanaşı tərtibatda həm də dekorativ meyllər də hiss olunur ki, bu da daha çox evlərin arxasında göstərilən qara rəngli ağacların təsvirində verilmişdi. Rəssamın yarıtdığı tərtibatda janr-üslub qarışıqlığı deyil, müxtəlif formaların harmonik

sintezi, bir poetikada füsunkarlıqla vəhdəti həm tamaşaya möhtəşəm obrazlılıq gətirir, həm də tamaşanın məzmununun açılmasına, onun daha təsirli olmasına dəlalət edir.

Onun yaradıcılığında digər fərqli ifadə vasitəsi ilə hazırlanmış tərtibat, 2006-cı ildə Kamran Quliyevin rejissorluğu ilə tamaşaçılara təqdim olunan, "Dirilən adam" tamaşasıdır. Rəssamın zəngin palitrası ilə əsərin bədii ruhunu hiss etdirməsi soyuq və isti rəng ahəngi, ağ rəngin simvolik mənədəki ifadəsi, perspektiva məsələləri fərqli tərzdə göstərilməsi kimi hallarla qabardılmışdır. Tamaşada mürəkkəb hadisələrin toqquşması ilə yaranan konflikt, onların psixoloji mahiyyətindəki faciəvilik rəssamın tərtibatında diqqət mərkəzində olmuş və bu kimi halları o, həm də işıq effektlərinin vasitəsilə rəng harmoniyasında ifadə etməyə üstünlük verirdi.

2007-ci ildə isə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında H.Cavidin "Səyavuş" əsəri yeni tərtibatla səhnəyə qoyulmuşdur. Belə ki, Ümumilli liderimizin ideyalarının uğurla davam etdirən ölkəmizin prezidenti İlham Əliyevin görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin 125 illik yubileyi keçirilməsi ilə bağlı 2007-ci ilin aprelində imzaladığı sərəncama əsasən "Səyavuş" mənzum faciəsi yeni tərtibatla tamaşaçılara təqdim olunmuşdur. Rejissoru Kamran Quliyev olan bu tamaşanın rəssamı Əbülfəz Axundov, geyim rəssamı isə teatrın baş rəssamı Hüseynqulu Əliyev olmuşdur. H.Əliyevin tamaşanda hadisənin baş verdiyi dövrə, obrazların xarakterlərinə görə çəkdiyi eskizlərinə əsasən hazırlanan geyimlərin rəng koloriti Ə.Axundovun hazırladığı səhnə tərtibatının sadə, qara fonunda daha aydın və diqqətləyiq görünürdü. 24 oktyabrda səhnəyə qoyulan bu tamaşa, yaradıcılığında insanları yeni imidlərlə sabaha səsləyən romantikası, acı fəryadı və arzuları ilə həmişə diqqətdə olan ölməz dramaturqumuz Cavidin ədəbi irsinə dərin ehtiram və sədaqətin bir nümunəsi idi.

Əməkdar rəssamı Əbülfəz Axundovun tərcümə əsərlərindən "Müdrək Natan" tamaşasına verdiyi tərtibat əsərdəki ideya-fəlsəfi fikirin ümumiləşdirilmiş obraz şəklində verməsi ilə xarakterizə olunur. 2010-cu ildə Kamran Quliyevin rejissorluğu ilə səhnəyə qoyulan bu tamaşa alman ədəbiyyatının banisi Qotholt Efraim Lesinqin eyniadlı əsəri əsasında, yazıçı-dramaturq, flogiya elimlər doktoru Həmid Arzulunun tərcüməsi ilə hazırlanmışdır. Əsərdəki hadisələr XII əsrdə səlib yürüşləri zamanı baş vermişdir. Tamaşada əsas ideya heç bir dinin bir-birindən üstün olmadığını göstərməkdir. Əsərdə üç din, üç nəfərin vasitəsilə göstərilir. Əbülfəz Axundovun yaradıcılığında "Manqurt" tamaşasının bədii tərtibatında obraz-atribut kimi verilmişdir. Dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Ayıtmətovun "Gün var, əsrə bərabər" motivləri əsasında hazırlanmış "Manqurt" tamaşası Tofiq Seyidovun rejissorluğu ilə 2013-cü ildə tamaşaçılara təqdim olunmuşdur. Tamaşada təsvir olunan hadisələr XX əsrin sonlarında Orta Asiya çöllərində Sarı-Özək səhrələrində kiçik dəmiryol stansiyalarında Boranlıda baş verir. Yazıçı türk, altay, qırğız əfsanələri bəhrələnərək qələmə aldığı müasir dünyamızın problemləri, əxlaqi-mənəvi aşınmaları ilə yaxından səsləşən əsərdə, tarixini, adət-ənənələri, milli dəyərlərini, soykökünü unudub manqurtlaşan insanları təhlükəyə çevrildiyini göstərməsi, tamaşada yaradıcı kollektivin birgə fəaliyyəti nəticəsində uğurlu alınmışdır. Tamaşanın tərtibatı olduqca sadə və yığcamdı. Rəssam bu tərtibatında əsasən rənglər və formalardakı simvolikaya üstünlük vermişdir. Səhnənin mərkəzində, qara fonda simvolik olaraq ağ ipəkdən olan çadır verilmişdir. Sərhəd dirəklərinin, məftillərin qırmızı rəngdə verilməsi də bu qəbildəndir "...ideyanın açılması üçün rəssam mümkün vasitələrdən istifadə edərək, tamaşanın uğuruna öz imzasını ata bilmişdir" (2) Tərtibatda düzgün tapılmış, qırğız milli koloritinə uyğun geyimlər diqqətləyiqdir.

Ümumiyyətlə, Əbülfəz Axundovun işlədiyi səhnə tərtibatlarına nəzərən onu demək olar ki, rəssamın əsərin ideya – məzmununun açıqlanması, göstərilməsi baxımından zəruri olan bədii ifadə xüsusiyyətləri Naxçıvan dram teatr rəssamlarının ifadə tərzindən fərqlidir. Ə.Axundovun teatr yaradıcılığında daha çox avanqard, neokonstruktivizm, simvolika kimi təsvir xüsusiyyətləri özünü göstərir. Onun tərtibatlarında realist formalara çox az təsadüf olunur. Rəssamın tamaşalara verdiyi bədii tərtibat rəng koloritinə görə də fərqlənir. Belə ki o, əsasən soyuq rəng tonlarına üstünlük verməsi daha çox nəzərə çarpır. Səhnəyə texnikasına yaxşı bələd olması tamaşaların bədii ruhunun rəssamlıq yönümü ilə yanaşı, texniki vasitələrlə ifadəsinə yol açırdı. Işıq effektlərindən istifadə edək rəng harmoniyasının dəyişilməsi tamaşanın emosional təsirini daha da artırmasına nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanov Ə. və başqaları. "Naxçıvan teatrının salnaməsi (1883-2008)". Naxçıvan, 2010, 734 s.
2. Qasimov Ə. "İnsanlığı səsləyən tamaşa". 525-ci qəzet, 2014, 28 aprel, 8 s.
3. Həbibbəyli İ. "Naxçıvan ədəbi-ictimai mühitdə Şərq və Qərb". AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seryası. 2004, №3-4
4. "Şərq qapısı" qəzeti, 22 may, 1999
5. Vaqif Yusifli. "Yetmişin gəlib çatdı, Mölud...", 525-ci qəzet, 2013, 8 mart, 25 s.

РЕЗЮМЕ

Габиба Аллахвердиева

Творческих особенности Абульфаза Ахундова в Нахчыванской сценографии

Абульфаз Ахундов с 1987 года работает театра в Нахчеванским Государственным Музыкальным Драматическим Театре. За своей работы в театре, был автором 30-ти и больше сценических оформлений.

К театральным представлениям готовил оригинальные по цветовым коллоритам одна лучше другой по технике создания художественные оформления, а также интересные эскизы, костюмов и декоры. Великий художник добился новых успехов творчества, создал художественное оформление спектаклей в соответствии с философским смыслом картиной интересными и содержательными эскизы, декора, одежд, грим для спектаклей.

Особенно привлекает внимание его оформления к театральным представлениям "Мельница", "Собрание сумасшедших", "Дьявол", "Крепость Алинджа", "Надир шах", "Сиявуш", "Визирь Ленкоранского хана", "Муж и жена" и другие. Выдающийся художник Абульфаз Ахундов плодотворно работает в этом очага искусства и вошел в историю театра как мастер художественного оформления.

ABSTRACT

Habiba Allahverdiyeva

Abulfaz Akhundov creative features in the stage design of Nakhchivan

Abulfaz Akhundov began to work at the Nakhchivan Music and Drama Theater in 1987. During years he made design for about more than 30 plays.

He designed the colorful, beautiful and interesting decorations and sketches of the clothes that were distinguished one from another by their artistic design. He perfectly achieved new successes preparing accurate decorations proper to the philosophical content of the play clothing and makeup sketches. His artistic designs for the plays as "Mill", "The bunch of lunatics", "The devil", "Alinja tower", "Nadir shah", "Sayavush", "Vizier of Lankaran khan", "Husband and wife" and other are especially remarkable. The great artist of the theater Abulfaz Akhundov got into the chronicle of this art center forever and is always remember as the master of the original art designer.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

GÜLXARƏ ƏHMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
gulxarehmedova@box

UOT: 792

TEATR MƏKTƏBLƏRİNƏ TƏLƏBƏ QƏBULU

Açar sözlər: peşəkarlıq, tələbə-aktyor, teatr, spesifik, sənət

Key words: professionhalisim, student actor, theatre, specific, art

Ключевые слова: профессионализм, студент-актер, театр, специфический, искусство

Səhnəmizin hər zaman, incəsənətin hər sahəsində qabiliyyəti olan sənət adamlarına ehtiyacı vardır, bu istedadlı insanların münbit şəraitdə, gözəl mütəxəssis kimi yetişməsi üçün isə, vaxtında və düzgün ixtisas seçimi etmək çox vacib məsələlərdən biridir.

Yaradıcılıqla məşğul olan hər bir istedadlı insanın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Aktyor məktəblərinə qabiliyyət imtahanı verən abituriyentin belə spesifik istedadının aşkarlanması prosesində imtahan götürən müəllim-mütəxəssislər xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Aktyor sənətinə aid həqiqi qabiliyyətin ortaya çıxarılması müasir teatr məktəblərinin bugünkü ən önəmli problemlərindən biridir.

Teatr təhsili verən məktəblərin ən başlıca və mühüm məqsədi, özünü teatr sənətinə həsr etmək arzusunda olan gənclərin arasından, aktyor sənəti üçün yararlı olanları seçərək, onların səhnə qabiliyyətlərini qabaqcadan aşkarlamaqdır.

Bizim şərh etdiyimiz bu cür tələblər çox mücərrəd və həddindən artıq mürəkkəb görünə bilər. Teatr məktəbinə tələbə qəbulu zamanı həddən artıq diqqətli və tələbkar olmağın, bu işə xeyli vaxt sərf etməyin nəticəsi də təbii ki, qənaətbəxş olur.

Müasir dünyada teatr üçün elə aktyor kadrları yetişdirmək tələb olunur ki, onlar müasir tamaşaçının etimadını qazana bilsin, dünya səviyyəli peşə yarışlarına, müxtəlif sənət rəqabətlərinə qoşula bilsinlər. Bütün bunlar yalnız düzgün seçim, sənətə olan sonsuz məhəbbət, cəfəkeşlik, peşəkarlıq, ardıcıl zəhmətlə və yüksək mənəvi dəyərləri, geniş dünyagörüşünü özündə formalaşdırmaq bacarığının tərbiyə olunması sayəsində mümkün ola bilər.

Teatr məktəbləri gələcək aktyorun qabiliyyətini inkişaf etdirib təkmilləşdirə bilər, istedad məsələsində isə ona heç cür köməklik edə bilməz. Gələcək aktyor tələbənin heç qabiliyyəti yoxdursa, hansı teatr pedaqogikası və aktyor məktəbinin proqramından dərs keçirsən keç, onu əsl aktyor kimi yetirmək heç cür mümkün olmayacaqdır. Teatr təhsili verən məktəblərin ən başlıca və mühüm məqsədi, özünü teatr sənətinə həsr etmək arzusunda olan gənclərin arasından, aktyor sənəti üçün yararlı olanları seçərək, onların səhnə qabiliyyətlərini əvvəldən aşkarlamaqdır.

Təbii ki, bir imtahan müddəti ərzində istedadı asanlıqla müəyyən etmək də çox çətin məsələdir. Gələcəkdə aktyor olmaq istəyən şəxsin istedadını meydana çıxarmaq üçün imtahan zamanı sənət müəllimindən xüsusi bacarıq tələb olunur. Bu barədə K.S.Stanislavski yazırdı “Rəsmi imtahan zamanı istedadlılar öz qabiliyyətlərini nümayiş etdirməkdə aciz qalır və bir növ sönük görünürlər. Bunun əksinə, orta səviyyəli və istedadsızlar özlərini daha cəsarətli və bəzən bir qədər üzlü təqdim edirlər. Elə buna görə də çox zaman qəbul imtahanlarında əsasən qabiliyyətlilər yox, əksinə orta səviyyəli, bir də qabiliyyətsizlər böyük müvəffəqiyyət qazanırlar”.

Səhnəmizin hər zaman, incəsənətin istənilən sahəsində qabiliyyəti olansənət adamlarına ehtiyacı vardır. Bu istedadlı insanların münbit şəraitdə, gözəl mütəxəssis kimi yetişməsi üçün isə, vaxtında və düzgün ixtisas seçimi etmək çox vacib məsələlərdən biridir.

Yaradıcılıqla məşğul olan hər bir istedadlı insanın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Aktyor məktəblərinə qabiliyyət imtahanı verən abituriyentin belə spesifik istedadlarının aşkarlanmasına yönəlmiş ixtisas imtahan götürən müəllim-mütəxəssislər xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Aktyor sənətinə aid həqiqi qabiliyyətin ortaya çıxarılması müasir teatr məktəblərinin bugünkü ən önəmli problemlərindən biridir.

Bunun üçün qabiliyyət imtahanlarından əvvəl teatr məktəblərində ilk növbədə abituriyentlərlə yoxlama dərsləri aparılmalı, düzgün seçim etmək üçün yuxarı siniflərdə ixtisaslı mütəxəssislərin açıq dərslərini təşkil etməklə, abuturiyentlərin maraq və qabiliyyətlərini, psixi və fiziki hazırlıqlarını təyin etmək faydalı olar. Aktyor təhsili almaq istəyənlərlə təkliddə teatr sənəti haqqında söhbətlər aparılmalıdır ki, onlarda sənət haqqında ilkin

təsəvvürlər yarana bilsin. Onların fiziki cəhətdən səhnə üçün yararlılığı yoxlanmalı, danışq aparatının, musiqi duyumunun normal olması təyin olunmalıdır. Aparılan bu yoxlamalarından sonra imtahanda təqdim edəcəkləri ədəbi materialların seçilməsində onlara məsləhət xarakterli köməklik göstərilməlidir. İmtahan üçün seçilən şerin, nəsr parçasının, təmsilin, etüdün mövzuları diqqətlə seçilərək, bütün tələblərə cavab verən parçalar olmalıdır ki, ifaçı, (aktyor sənətinə yiyələnmək istəyən abituriyent) aktyor oyununun sirlərini açıb göstərə bilsin və eyni zamanda onun potensial imkanları imtahan götürən mütəxəssislər tərəfindən aşkarlansın.

Bəzən imtahan zamanı aktyor sənəti üçün yararsız hesab edilən gənclərin sonralar görkəmli aktyora çevrilməsi haqqında da teatr təcrübəsindən istədiyimiz qədər misallar göstərmək olar. Bu səbəbdən sənət imtahanı götürən müəllimlər öz seçimlərində həddindən artıq diqqətli və məsuliyyətli olmalıdırlar.

İmtahan dövründə, həyatdakı müşahidəsi əsnasında gördüyü hadisələri və personajları olduğu kimi təsvir etməyi bacaran abituriyentin də nə dərəcədə istedadlı olmasını təyin edərkən bir çox məqamlara diqqət etmək lazımdır. O yaxşı təqlidçi, parodist istedadına malik ola bilər, yəni başqalarının səciyyəvi zahiri cizgilərini qavrayıb, onları məharətlə təqlid edə bilər, bu xüsusiyyət onun yalnız nisbətən estrada aktyorluğuna aid qabiliyyətini əks etdirmiş olacaqdır. Yaxud tələbə -aktyor olmaq istəyən abituriyentin sadəcə səs aparatının məqsədəuyğun olması, pafosu, xarici əlamətləri heç də onun sənətdə parlaq gələcəyini təyin edən amil sayıla bilməz. Hərtərəfli istedadla malik olan aktyor-tələbəni təyin etmək üçün təkcə bu xüsusiyyətlər yetərli sayıla bilməz. Bütün bunlar çox dəqiq araşdırlaraq qiymətləndirilməlidir.

Bundan başqa qəbul imtahanı zamanı həddindən artıq əsəbilik, həyacan, gərginlik, utancaqlıq çox vaxt abituriyentlərin davranışlarının təbiiliyini pozur, onlar lazım olan şəkildə qabiliyyətlərini təqdim edə bilmir və bu da nəticədə çox vaxt aktyor sənətinə yiyələnmək istəyənlərin üstün keyfiyyətlərinin təyin olunmasını çətinləşdirir.

Bunun üçün də abituriyentlərin xüsusi hazırlıq mərhələsində əzələ gərginliyinin aradan qaldırılması məşğələləri təyin olunması məqsədəuyğun hesab edilir. İmtahanqabağı seçilmiş proqrama uyğun şəkildə aparılan bu məşğələlər zamanı abituriyent artıq öz potensialını müəyyənləşdirərək özünəinamı möhkəmləndirmiş olur və bu da ona yersiz təlaş, gərginlik və həyacandan azad olmaq imkanı qazandırmış olur.

Ümumilikdə qəbul imtahanlarının üç mərhələdən ibarət həyata keçirilməsi lazım olan nəticənin əldə edilməsinə şərait yarada bilər.

Birinci mərhələdə zahiri görkəmə, bədən quruluşuna, səs diapazonuna, səliss diksiyaya fikir verilməli, imtahan verən şəxsin potensial imkanları araşdırılmalıdır.

İkinci mərhələdə abituriyentlərin müşahidə qabiliyyəti, səsi və tələffüzü, zahiri və daxili plastikası, musiqi duyma qabiliyyəti və ritmik duyumu diqqətlə yoxlanılmalıdır. Onların bədən quruluşundakı nöqsanlara, görmə, eşitmə, duyğu üzvlərindəki qüsurlara fikir verilməlidir.

Üçüncü mərhələdə dram əsərlərindən monoloqların ifası, emosional yaddaşı, improvizasiyası, eyni zamanda şəxsi fantazyaları ilə qurduğu etüd parçasının təqdim olunması, ümumilikdə incəsənət, teatr tarixi, dramaturgiya haqqında bilik səviyyələri, ümumi dünyagörüşləri nəzərə alınmalıdır.

Bizim şərh etdiyimiz bu cür tələblər çox mücərrəd və həddindən artıq mürəkkəb görünə bilər. Teatr məktəbinə tələbə qəbulu zamanı həddən artıq diqqətli və tələbkər olmağın bu işə xeyli vaxt sərf etməyin nəticəsi də təbii ki, qənaətbəxş olur.

Müasir dünyada teatr üçün elə aktyor kadrları yetişdirmək tələb olunur ki, onlar müasir tamaşaçının etimadını qazana bilsin, dünya səviyyəli peşə yarışlarına, müxtəlif sənət rəqabətlərinə qoşula bilsinlər. Bütün bunlar yalnız düzgün seçim, sənətə olan sonsuz məhəbbət, cəfəkeşlik, peşəkarlıq, ardıcıl zəhmətlə və yüksək mənəvi dəyərləri, geniş dünyagörüşünü özündə formalaşdırmaq bacarığının tərbiyə olunması sayəsində mümkün ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədli Q.M. Azərbaycan teatrının səlnaməsi, Bakı, Azərənəşr, 1975, 583s
2. Hüseynqulu Sarabsıd. Bir aktyorun xatirələri. Bakı
3. Kristi.O. Stanislavski məktəbi əsasında aktyor tərbiyəsi. Bakı, 1979
4. Quliyev Ə. "Mətn üzərində iş" Bakı, 1979
5. Hacığa Abbasov. Xatirələrim. Bakı, Azərənəşr, 1973.
6. HacıyevaZ. Etüd üzərində iş-psixotexnikanı dərk etmənin əsas mərhələlərindən biridir. Metodik göstəriş. Bakı, 1988
7. Tuqanov. A Teatr xatirələri. Bakı, Yazıçı, 1980
8. Şəkinskaya.B Xatirələrim. Bakı, İşıq, 1986

9. Zeynalov. Əlki ömrüm olsaydı... Bakı, Azər nəşr, 1973
10. Kollektiv. Problemi sseniçeskoy reçi, "Prosveşşeniya" M, 1968
11. Sariçeva Y. F. "Şeniçeskaya reç", "İskustvo", M, 1955
12. Sarabski.H. Bir aktyorun xatirələri. Bakı

ABSTRACT

Gulkhare Ahmedova

Student Admission to theatre school

Our stage has always needed people having the ability in every branch of ovits, it is one of the vital matters to make right specially cheice in time for these talented people to grow as nice specialits in fertile environment.

Every talented person who is busy with creative activity has his own appropriate charaters. Examiner teacher-specialists must pay a special attention to the revealing of the entrants such specifie talent who passes snill exam to actorship schools. Discovery of the real ability belonging to actorship profession is one of the important problems of modern theatre schools today.

The most primare and essential aim of the schools griving theatre education is to reveal their stage abilities be for hand choosing the ones who are qualified for actorship profession among the young who wish to dedicate themselves to teheatre.

Such requirements we coment on may look very abstract and too complicated. During the student admission to theatre schools, the result of being too much attentive and striet, wasting a lot of time for this job as unconditionally sfactoryiy. IT his regured to bring up the actor cadres for cohldence of present-day spec tors to join the ale ol these may be thanks you only right cohoice, infinite affectron for the profession, resoluthon, professionalisem, consicten fail and high moral values, bringung up the ability to from brod worldviev

РЕЗЮМЕ

Гюльхара Ахмедова

Прием студентов в театральных училищ

Наша сцена всегда нуждалась в способных мастерах, которые проявили себя во всех отраслях искусства. Для созревания этих талантливых людей в плодородном обстоятельстве как прекрасные специалисты, выбирать вовремя и правильно специальность, является одним из важнейших задач.

У каждого талантливого человека, который занимается творчеством, есть своеобразные особенности. Учителя-специалисты театральных училищ, которые принимают экзамен по способности, должны обращать особое внимание выявления таких специфических талант абитуриентов. Выявления настоящей способности актерского мастерства, является сегодня одним из важных проблем современных театральных училищ.

Самый главный и важный цель театральных училищ выбирая годных для актерского мастера среди молодых, которые мечтают посвятить себя театральному искусству, заранее выявить у них сценические способности.

Эти требования, которые мы объясняем, может показатся абстрактным и чрезмерно сложным. Трата многого времени чрезмерная внимательность и требовательность, во время приема в театральное училище, показывает удовлетворительный результат.

В современном мире требуется такие кадры подготовить для театра, которые смогли заслужить доверие современного зрителя, смогли присоединится состязаниям по специальности, различным конкуренциям по мастерству мирового уровня

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

СЕВДА ГУСЕЙНОВА

*Нахчыванский Государственный Университет
gunelmamadova@yahoo.com*

УДК: 782/785

**ПРОБЛЕМЫ МУЗЫКАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ И ДИСКУРСА. АНАЛИЗ
ОСНОВЫ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА***Açar sözlər: musiqi sənətinin əsasları, musiqi təfəkkürü, musiqi ifadəsi, melodiya, harmoniya, ritm, janr, forma, temp, ölçü, faktura, bədii bölgü, intonasiya, stil təməli**Keywords: foundation of musical art, musical thinking, musical discourse, melody, harmony, rhythm, genre, form, tempo, size, texture, rhythmic division, intonation, style**Ключевые слова: основа музыкального искусства, музыкальное мышление, музыкальный дискурс, мелодия, гармония, ритм, жанр, форма, темп, размер, фактура, ритмическое деление, интонация, мотив*

Музыка как живое искусство рождается и живет в результате единения всех видов деятельности. Общение между ними происходит через музыкальные образы, так как вне образов музыка не существует. Познание музыкального искусства мы строим через моделирование творческого процесса. Широкое понятие «музыкальный дискурс» охватывает не только сам музыкальный текст, но и основные составляющие его бытия в культуре: порождение, интерпретацию, рефлекссию. Нетрудно заметить, что три выделенные составляющие в целом соответствуют трем видам музыкальной деятельности: сочинению, исполнению и восприятию музыки. Все три вида необходимо связаны с механизмами функционирования музыкального мышления, обеспечивающего сознательный компонент музыкальной деятельности: необходимо помнить о том, что отождествление музыкально-мыслительных процессов и музыкальной деятельности в целом неправомерно, так как музыкальная деятельность включает в себя музыкально-мыслительные процессы, но не сводится к ним.

Процессы глобализации музыкальной жизни, исполнительской деятельности, музыкального образования диктуют необходимость обновления научной основы методов исполнительской и педагогической работы. Поскольку искусство в целом, и музыкальное искусство в особенности, принадлежат к области человеческой деятельности, непосредственно связанной с коммуникацией (передачей информации в различных ее формах от одного человека к другому), на данный момент назрела необходимость выработки принципов анализа и терминологической базы исследований, направленных на изучение национальной специфики на всех уровнях в рамках различных художественных практик, в том числе музыкального творчества. Выработка в рамках музыкального дискурса определенной системы, с помощью которой можно описать структуру музыкальной мысли, позволяет проследить закономерности и особенности композиторского процесса каждого конкретного автора, а также выделить некие общие закономерности, позволяющие судить о степени влияния различных факторов, в том числе национального компонента, в создании и восприятии музыкальных произведений, музыкальных впечатлений и идей.

Выработка в рамках музыкального дискурса определенной системы, с помощью которой можно описать структуру музыкальной мысли, позволяет проследить закономерности и особенности композиторского процесса каждого конкретного автора, а также выделить некие общие закономерности, позволяющие судить о степени влияния различных факторов, в том числе национального компонента, в создании и восприятии музыкальных произведений, музыкальных впечатлений и идей. Что же понимается нами под семантически многомерным термином «музыкальный дискурс»? Само понятие музыкального дискурса включает в себя следующее: а) процесс создания музыкального текста, а именно: стадию зарождения идеи произведения (онтогенетический аспект),

особенности ее становления и реализации (индивидуальные/коллективные, сознательные/бессознательные творческие импульсы), художественный результат; б) сам текст и его исследование (редакторскую работу, текстологический анализ); в) существующие (озвученные авторами либо исполнителями), а также потенциально возможные интерпретации музыкального текста (в виде анализа существующего исполнения либо инструктивного исполнительского анализа методического характера); г) рефлексия, восприятие музыкального текста и его интерпретаций, значение и роль данного текста в культуре (психологический, социальный, статистический анализ, исторический анализ) [6]. Таким образом, широкое понятие «музыкальный дискурс» охватывает не только сам музыкальный текст, но и основные составляющие его бытия в культуре: порождение, интерпретацию, рефлексия. Нетрудно заметить, что три выделенные составляющие в целом соответствуют трем видам музыкальной деятельности: сочинению, исполнению и восприятию музыки. Все три вида необходимо связаны с механизмами функционирования музыкального мышления, обеспечивающего сознательный компонент музыкальной деятельности: необходимо помнить о том, что отождествление музыкально-мыслительных процессов и музыкальной деятельности в целом неправомерно, так как музыкальная деятельность включает в себя музыкально-мыслительные процессы, но не сводится к ним.

Профессиональная музыкальная деятельность опирается на два аспекта: 1) свод правил, о которых договариваются участники музыкальной деятельности между собой – «игровой аспект». В различные эпохи он разный, как правило, суммирован и изложен в теоретических трактатах по гармонии, композиции, инструментовке, теории музыки, также может существовать в виде определенного набора стереотипов, «кодекса поведения» участников музыкальной деятельности того или иного рода, передающегося от педагога к ученику (так называемой исполнительской традиции); 2) закономерности, которые вытекают из природы человеческого сознания, т. е. нейропсихологических особенностей конструирования и восприятия звукового потока человеческим мозгом, обусловленных законами высшей нервной деятельности – «физиологический аспект» [2].

При анализе различных систем музыкального языка исследователи зачастую принимают во внимание только какой-либо один из аспектов, что приводит их к неполным и внутренне противоречивым выводам. Например, достаточно часто в исследованиях, посвященных проблематике музыкальных языков XX в., можно встретить рассуждения о том, что классическая (т. е. тональная) музыкальная европейская система является детищем эпохи Просвещения и в связи со сменой идеологической парадигмы в значительной степени исчерпала свои ресурсы и жизнеспособность к началу XX века.

Достаточно часто в исследованиях, посвященных проблематике музыкальных языков XX в., можно встретить рассуждения о том, что классическая (т. е. тональная) музыкальная европейская система является детищем эпохи Просвещения и в связи со сменой идеологической парадигмы в значительной степени исчерпала свои ресурсы и жизнеспособность к началу XX века. Однако, на наш взгляд, анализировать данные процессы в культуре исключительно в рамках жесткой причинно-следственной связи не всегда целесообразно. Бесспорно, появление определенного типа сознания, сформировавшегося в эпоху Нового времени благодаря развитию субъектно-объектной оппозиционной бинарии, не могло не повлиять на музыкальное мышление. Тем не менее оно не влекло за собой необходимо все те изменения в музыкальном языке, которые имели место на протяжении означенного исторического периода. Оба эти процесса шли параллельно, хотя могли быть вызваны общими социальными, экономическими и историко-культурными факторами. Стремление увязать «жизнеспособность» той или иной музыкальной системы с моделью линейного исторического прогресса (с изобретением западноевропейской исторической мысли, во многом выявившем свою несостоятельность к началу XXI в.) представляется несколько однобоким и непродуктивным.

В проблемное поле музыкального дискурса входит ряд терминов, значение и иерархию которых представляется необходимым уточнить, так как такие понятия, как «музыкальное

мышление», «музыкальный язык», «музыкальная речь» отнюдь не тождественны, хотя в определенных аспектах исследования могут взаимопересекаться. Термин «музыкальный язык» является более устоявшимся и определенным, чем термин «музыкальное мышление». Содержание и структура музыкального языка описаны достаточно четко и полно, однако и здесь существуют варианты и разночтения в трактовке между исследователями, в частности, при сравнении и сопоставлении музыкального языка с языком вербальным. Еще Леви-Стросс определял музыкальную структуру как абсолютно повторяющую язык, но не имеющую языкового смысла [3]. Вот что по этому поводу пишет М. Ш. Бонфельд в монографии «Музыка: Язык. Речь. Мышление»: «Музыка представляется весьма сложной коммуникативной системой, лишенной знаков, подобных словам вербального языка – элементам текстов, но обладающая системой грамматик. О дискуссиях по этой проблеме сказано уже достаточно, но необходимо подчеркнуть, что большинство исследователей-музыкантов не видят в музыке "слов" (помимо названных, это Т. Адорно, М. Имберти и еще ряд других), в то время как философы и лингвисты склонны к поискам единицы "музыкального языка", к признанию за ними "лексических значений" (Очеретовская), либо полному отождествлению музыки и естественного языка в этом аспекте» [1].

Не следует искусственно сужать область поиска общих конститутивных черт между речью музыкальной и вербальной, ссылаясь на то, что естественный язык (в силу причин, изложенных выше) не может служить моделью музыкальной коммуникации [4]. Несомненно, естественный язык из всех существующих семиотических систем обладает самым широким спектром выразительности [5].

Именно «музыкальная прагматика» должна стать основой для научного поиска смысловой составляющей музыкальной деятельности, а также одним из главных ориентиров в разработке проблематики музыкального дискурса в целом.

Человек не может жить без общения. Музыка – это тоже важное средство общения между людьми. Традиционно в музыковедении мелодию определяют как «осмысленно-выразительное и законченное по построению одноголосное последование звуков, объединенных определенными отношениями высоты, длительности и силы; является важнейшей основой музыкального произведения, способной воплотить самые различные образы и состояния». Мелодия действительно является важнейшим элементом формы музыкального произведения, поскольку именно она в первую очередь остается в сознании слушателей. Мелодия неразрывно связана с гармонией и ритмом, и поэтому она не может охраняться отдельно от двух других элементов музыкального произведения. Каждое музыкальное произведение отличается определенным набором характеристик. Эти характеристики называют элементами музыкальной речи. Музыкальная композиция состоит из нескольких составляющих – ритма, мелодии, гармонии.

Каждая мелодия содержит ту или иную интонацию, определяющую ее характер. В музыке – прежде всего это звуковое воплощение музыкальной мысли: мельчайший мелодический оборот, выразительный интервал. Интонация – носительница музыкального содержания. Одна важная аналогия между словесной и музыкальной речью: обе построены на интонации. Интонация в музыке играет неизмеримо большую роль. В музыкальной интонации – даже в короткой попевке из двух или трех нот – уже заложен музыкальный образ. Из интонации складывается мелодия – один из наиболее важных элементов музыкального языка, которую называют душой музыкального произведения. Сколь бы ни была выразительна мелодия сама по себе, вся ее прелесть и красота еще ярче ощущаются на фоне гармонии. Задача гармонии дополнять, дорисовывать мелодическую мысль. При том, что одной и той же мелодии может сопутствовать разная по фактуре гармония, два этих элемента музыки, соединенные вместе, должны соответствовать друг другу, как бы сливаться. Благодаря гармонии усиливается выразительность мелодии, она становится ярче и богаче по звучанию [7, 8]. Аккорды, созвучия и их последовательность и составляют гармонию, тесно взаимодействующую с мелодией. Есть музыкальные произведения, в которых гармония главенствует, определяет характер, настроение пьесы.

Третий важнейший элемент музыки – ритм. Ритм – организация музыкальных звуков во времени. Как одно из главных выразительных средств музыкального языка ритм во многом определяет характер музыкального произведения. Ритм служит главным организующим началом в музыке. И то, как в данной мелодии, музыкальном отрывке более продолжительные звуки чередуются с менее продолжительными, акцентируемые звуки группируются с неакцентированными, зависит, прежде всего, от ритмической канвы произведения. Образование коротких и длинных звуков в музыке происходит согласно ритмическому делению, основанному на кратности двум, то есть: в целой ноте – две половинные, половинная содержит две четвертные, четверная соответственно – две восьмые доли и т.д. Это значит, что в любом музыкальном отрывке или произведении четверная нота всегда звучит вдвое короче, чем половинная, и вдвое протяжнее, чем восьмая. Следует сделать одну важную оговорку: так будет только в том случае, если в пределах этого музыкального отрывка или произведения нет изменения темпа. Темп – весьма важное выразительное средство в музыке. Изменить темп, предписанный композитором, – это значит исказить характер произведения.

Музыкальный размер в виде специального цифрового обозначения, напоминающего дробь, проставляется композитором в начале произведения. Верхняя цифра указывает на количество долей в такте, нижняя – на их протяженность. Если в произведении отмечать только первые доли каждого такта, мы, таким образом, ощутим его метр. Метрическая «сетка» организует чередование опорных и неопорных долей. Ритм и метр неотделимы друг от друга, они взаимосвязаны в каждом сочинении, в каждом такте. Мелодия, гармония, ритм – всего три компонента, на сочетании которых строится музыкальное произведение.

Деление произведений на жанры в музыке сложнее, объемнее, многообразнее. Чем в других искусствах. Главное, что характеризует музыкальный жанр, – это содержание музыкального произведения. Именно содержание связывает жанр музыкального произведения с его формой.

Музыкальная речь представляет собой не беспорядочный поток звуков. Она организована в небольшие структуры – мотивы, фразы, предложения, периоды, которые, в свою очередь, образуют более крупные формы. Музыкальные формы и жанры появились не вдруг, не были изобретены искусственно. Они вырабатывались, как и весь музыкальный язык в целом, веками и многократно доказали свою универсальность, жизненность.

Таким образом, именно «музыкальная прагматика» должна стать основой для научного поиска смысловой составляющей музыкальной деятельности, а также одним из главных ориентиров в разработке проблематики музыкального дискурса в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бонфельд М. Ш. Музыка: Язык. Речь. Мышление: Опыт системного исследования музыкального искусства. СПб.: Композитор, 2006, 628 с.
2. Бонфельд М. Ш. Музыка. Язык или речь? // Музыкальная коммуникация: Сб. научных трудов. Серия «Проблемы музыкознания». Вып. 8. СПб., 1996
3. М. Зильберквит. «Мир музыки», изд-во «Детская литература», Москва, 1988, стр. 335
4. А.Ә.Әсғаров. Musiqi tarixi. Dərs vəsaiti. “Elm və təhsil”, Bakı, 2013, 179 səh.
5. Эко У. В поисках совершенного языка в европейской культуре / Пер. А. Миролубовой. СПб.: Александрия, 2007, 423 с.
6. Fulvio D.P., Michele I., Paolo R. Introductory remarks on musical systems and analysis. Systems of Musical Sense. Essays on analysis, semiotics and hermeneutics of music. Acta Semiotica Fennica XVIII. Approaches to Musical Semiotics
7. Дубовский И.И., Евсеев С.В., Способин И.В., Соколов В.В. Учебник гармонии. М., 1987, с. 5
8. Способин И.В. Элементарная теория музыки. М., 1963, с. 23

XÜLASƏ

Sevda Hüseynova

Musiqi təfəkkürünün və ifadəsinin problemləri. Musiqi sənəti əsaslarının təhlili

Məqalədə musiqi təfəkkürünün, ifadəsinin problemləri və musiqi sənəti əsasları təhlil olunmuşdur. Musiqi təcrübəsi sahəsində hər zaman aktual olan problemlər var. Bunlardan biri musiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsidir. Musiqi düşüncəsinin inkişafının keyfiyyəti öyrənilən musiqi əsərlərinin həcmnin çoxluğu ilə ölçülə bilməz. İnkişaf etmiş musiqi intellekti əldə olunmuş biliklərin cəmləşməsi, assimilyasiyası, yetkinləşməsi, dolğunlaşmasıdırsa, onda belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, ümumi və ixtisas üzrə biliklərin həcmi nə qədər çox olarsa, musiqi düşüncəsinin formalaşmasında və inkişafında perspektivlər böyüyür. Musiqi sənətində obraz müəyyən emosional məzmunla malik olur. Üslub – musiqi xüsusiyyətlərinin müxtəlif aspektlərini özündə cəmləşdirən anlayışdır. Buraya bəstəkarın onu əhatə edən həyatı əksətdirmə üsulları, musiqi dilinin xüsusiyyətləri, özünəməxsusluq, orijinallıq və bununla bərabər, ümumi ideallardan asılılığı ifadəsi daxildir. Üslub haqqında biliklər musiqi əsərinə yiyələnmə prosesində aparıcı rol oynayır. Bu prosesdə musiqi janrlarının öyrənilməsi də çox vacib məna kəsb edir. Musiqi janrı-musiqi məzmununun müxtəlif tipləri ilə əlaqədar tarixən yaranmış müxtəlif sosial funksiyalara və müxtəlif ifa və qəbul olunma qanunlarına əsaslanan musiqi əsəri növləridir. Musiqi janrı anlamı musiqi əsərlərində yeniləşən və hər bir tarixi dövrə xarakterik olan müəyyən bədii məzmunu, obrazlar dairəsini ifadə edir. Musiqi əsərinin məzmununu anlamaq üçün musiqi janrları haqqında kifayət qədər məlumata malik olmaq lazımdır. Əsərlər üzərində bu cür iş aparmaq sistemli bilik əldə etməyə və musiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməyə kömək edir.

ABSTRACT

Sevda Hüseynova

The problems of musical thinking and discourse. Analysis of fundamentals of musical arts

In the article were analyzed of musical thinking, expression problems and the basics of the art of music. There are always current problems in the field of music experience. One of them is the development of musical thinking. The quality of the idea of music cannot be measured with the majority of musical compositions learned. The concentration of knowledge gained in advanced music intelligence, assimilation, maturation, profoundly, then it can be concluded that the amount of general and specialized knowledge of how much more there is growing prospects of formation and development of musical thought. Music art image has a certain emotional content. Style - combining the various aspects of the concept of music features. These methods are reflection of the composer's life that surrounds it, the music of the language features, originality, diversity and at the same time, the common ideals of abuse included. In the process of learning a piece of music plays a key role in knowledge about the styles. This is a very important meaning in the process of learning music genres. Music genre-music content to various social functions historically associated with different types and different types of musical work based on performance and adoption laws. Music genre-changing concept in the works and music that is characteristic of each historical period, certain artistic content, the range of characters is expressed. In order to understand the content of musical works should have enough information about musical genres. The works of this kind to work on the system to gain knowledge and help develop musical thinking.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İ.Məhərrəmov

LƏMAN MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
gunelmamadova@mail.ru

UOT: 75

FIRÇASINDAN NUR YAĞAN RƏSSAM

Açar sözlər: rəssam, rəngkarlıq, kolorit, yaradıcılıq, təsviri incəsənət, heykəltəraşlıq, kompozisiya, portret, abidə, rəng

Keywords: artist, painting, coloring, creation, art, sculpture, composition, portrait, monument, colour

Ключевые слова: художник, живопись, колорит, творчество, изобразительное искусство, скульптура, композиция, портрет, памятник, цвет

Rənglərin insan psixologiyasına təsiri danılmazdır. Rənglərlə bağlı insanlar müxtəlif fikirdə olsalar da, nəfəs alma, qan dövrəni, nəbz, əzələ fəaliyyəti rənglərə görə dəyişir. Rənglər insanı fəallaşdırır, sakitləşdirir, həyəcanlandırır, üşüdə və ya isidə, ona narahatlıq və ya rahatlıq gətirə bilər. Rənglərlə ən yaxın olan və bu rənglərlə danışan şəxslər isə, sözsüz ki, rəssamlardır. Rəssamların yaratdıqları əsərlər yalnız özləri üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçündür və bu əsərlər sərhəd tanımır.

Şəkil 1. Güllər

Məşhur rəssam Leonardo da Vinçi deyirdi: “Rəsm çox geniş köklü mədəniyyət və metod üzərində inkişaf etməlidir. Elmsiz və praktika üsulu ilə rəsm çəkəcəklərini zənn edənlər kompassız, sükansız gəminin sakinlərinə bənzəyirlər ki, onlar hara getdiklərini qəti olaraq bilməzlər”. Bəli rəssamlıq dərin sənətdir, bu isə ciddi təxəyyül, istedad, əmək, səbr və mütləq tələb edir (1).

Qədim və ulu Naxçıvan torpağı doğma Azərbaycanımızın elm və dövlətçilik tarixinə böyük dühalar bəxş etdiyi kimi özünün qüdrətli sənət adamları ilə xalqımızın mədəniyyət tarixini də zənginləşdirmiş, həmin tarixə yeni səhifələr yazmışdır. Doğma Naxçıvanımızda bütün sahələrdə olduğu kimi mədəniyyət sahəsinə də böyük qayğı və dəstək var. Azərbaycan mədəniyyətinin, o cümlədən rəssamlıq sənətinin inkişafında naxçıvanlı rəssamların da özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda realist rəssamlıq sənətinin məhz Naxçıvan torpağının istedadlı oğlu Bəhruz Kəngərli (1892-1922) ilə başladığı qeyd olunur. XX əsrin 80-ci illərində eləcə də XXI əsrdə Azərbaycan rəssamlıq və heykəltəraşlıq sənətində özünəməxsus məqama malik sehrli firça sahiblərindən biri də bütün ömrünü Naxçıvanla bağlamış, Azərbaycanın xalq rəssamı, gözəl pedaqoq, bu torpaqda özünəməxsus rəssamlıq məktəbini yaratmış Hüseynqulu Əliyevdir.

Hüseynqulu Əliyev 3 fevral 1949-cu ildə Azərbaycanın incisi sayılan Ordubad rayonunun Bist kəndində anadan olmuşdur. 1971-1975-ci illərdə Əziz Əzimzadə adına Bakı rəssamlıq məktəbində, 1977-1982-ci illərdə M.A. Əliyev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunun dekorativ tətbiqi sənət fakültəsində təhsil almışdır. 1982-1988-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Rəsm Qalereyasında işləmişdir (2).

Xalq Rəssamı özünü təsviri sənətin müxtəlif sahələrində rəssam, heykəltəraş, dekorativ tətbiqi sənət ustası, geyim eskizləri tərtibatçısı kimi təsdiqləmişdir. Hüseynqulu müəllimin əsərləri ölkəmizdə

və onun hüdudlarından kənarında – İran, Türkiyə, Gürcüstan, Türkmənistan, Rusiya, Ukrayna, Koreyada keçirilən sərgilərdə nümayiş olunub.

Şəkil 2. Hüseynqulu Əliyev

Dünya estetikasında “Həyat ağacı” deyilən bir mövzu yer tutmaqdadır. Eyni mövzu ilə xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevin yaradıcılığında qarşılaşırıq. Rəssamın “Həyat ağacı” əsərində bütövlüklə köhnə və yeni dünya vəhdət halında canlandırılmışdır. İlk baxışda bütün rəsm əsərinin kökündə qocaman bir ağacın hətta qabıqları belə tökülmüş gövdəsi dayanır. Prinsipcə həmin rəsm əsəri öz tamaşaçısına təlqin edir ki, həyat öz axarı ilə davam etməkdədir və həmin qocaman ağacın ətraflarından göyərmiş yeni budaqlar yeni həyata işarədir. Ağacın yuxarisında yuva qurmuş leyləklər rəsm əsərinə xüsusi canlılıq, həyatilik gətirir. Ümumiyyətlə, Hüseynqulu Əliyevin bu rəsm əsərində hər şey hərəkətdədir. Qocaman ağacın koğuşundan hissələr ayrılıb düşməkdədir. Gövdənin yanlarından çıxan yeni budaqlar səmaya can atmaqdadır. Bu ağaca sığınmış leyləklər uçmağa hazırlanırlar. Səmada isə buludlar seyrəkləşməkdə və sıxlaşmaqdadır.

Şəkil 3. Köhnə dostlar

Hüseynqulu Əliyevin sənəti üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də rəssamın öz fırçası və rəngləri ilə zamanı qabaqlamasıdır. Onun portret rəsm əsərlərinin mövzusu daha çox rəssamın özünə və müasirlərinə həsr edilsə də, biz həmin rəsm əsərlərində portretləri canlandırılan şəxslərin həyatlarının 20, 30 il sonrakı dövrləri ilə qarşı-qarşıya dayanırıq. Təbii ki, belə bir gediş etmək üçün rəssamdan böyük sənətkarlıq qüdrəti tələb olunur. Amma bu cəhət Hüseynqulu Əliyevin sənətində adi hala çevrilib.

Şəkil 4. Mənim ailəm

Məsələn, “Ömür yolu” rəsm əsərinə diqqət edilərsə, görürük ki, portretdə canlandırılan körpələr artıq rəssamın nəvələri deyil, nəticələridir. O nəticələrə baxan xalq rəssamı isə cəsarətlə özünün 90 yaşında olacaq görkəmini canlandırma bilmişdir. Əslində bu rəsm əsərinin özü də portret janrındadır və obrazlı şəkildə həmin əsəri “Həyatın portreti” də adlandırmaq mümkündür.

Heykəltəraş-rəssam Hüseynqulu Əliyev ustad sənətkar kimi heykəltəraşlığın monumental, monumental-dekorativ, dekorativ, həmçinin dəzgah heykəltəraşlığında büst-portretlər, müxtəlif ölçülü baryeflər, baryef-pannolar, eyni zamanda kiçik ölçülü plastika heykəltəraşlığı növlərində də bir çox əsərlər ortaya qoyub. Bu naxçıvanlı heykəltəraşın sənət əsərləri arasında Muxtar Respublikamızın ayrı-ayrı rayonlarının tarixi və təbiət mənzərələri, Naxçıvan şəhərinin özünəməxsus gözəlliklərinin özündə əks etdirən dəyərli nümunələr vardır. Naxçıvan şəhərinin Şərqi istiqamətlənən Naxçıvan-Ordubad magistralının başlanğıc qovşağında, Çənlibel məhəlləsində öz əzəməti ilə ucalan “Koroğlu” heykəli ayrı-ayrı komponentlərinin ən incə cizgilərinə qədər seçilməsi Hüseynqulu Əliyevin heykəltəraşlıq xarakteristikası haqqında dolğun və ətraflı fikir yürütməyə də əsas verir. Tuncdan hazırlanmış həmin möhtəşəm “Koroğlu” kənardan görünərə də türk dastan qəhrəmanının kimliyi haqqında da fikir formalaşdırma bilər. Qorxmaz sərkərdə kimi düşmən üstünə atılan Koroğlu obrazı heykəlin ümumi kompozisiyasında da təqdim olunur. Bir əlində qılınc, bir əlində qalxan şahlanan Qıratın üstündə od parlayan baxışları ilə düşmən üstünə şığıyan Koroğlu ilk baxışdan gənc nəslin də nümunə götürə biləcəyi obraz funksiyasını tamamlayır.

Şəkil 5. “Koroğlu” abidəsi

Şəhidlər xiyabanındakı “Ana” abidəsi öz quruluş və işlənmə manerasına görə diqqəti cəlb edir. Bu əsər sənətkar yaradıcılığının dərin və mənalı xüsusiyyətini özündə ehtiva edir. Bu əsərdə Azərbaycan torpağının bir zərrəsini belə düşməyə verməyən, lazım olsa canından belə keçməyə hazır olan qəhrəman şəhidlərimizin məzarına gələn şəhid anası təsvir olunub. Bu monumental heykəltəraşlıq əsəri özündə şəhid analarının üzgün, buna baxmayaraq əyilməz obrazlı ifadəsini əks etdirir.

Hüseynqulu Əliyevin rəssam kimi üstünlük verdiyi janrlarda özünün daxili dünyası da açılır. Belə ki, rəssamın əsərləri içərisində yer alan natürlər, tematik tablolar, portret, mənzərə, süjetli kompozisiyalarda biz bu dediklərimizi aydınca müşahidə edə bilərik.

Hər bir rəssamın rənglər dünyasında xüsusilə diqqəti çəkən rənglər, çalarlar olur. Dünyanın tanınmış bir çox rəssamları, istər isti, istərsə də soyuq rənglərə meylliliyi ilə həmişə öz tədqiqatçıları tərəfindən fərqləndiriliblər. Bu baxımdan Hüseynqulu Əliyev də istisna təşkil etmir. Onun əsərlərində ağ rəngin işığı, həmçinin ağ rənglə digər rənglərin qarışığından alınan açıqlıq xüsusilə sezilir. Rəssamın özü də etiraf edir ki, o ağ rəngi daha çox sevir, ağ rəngə daha çox bağlıdır. Bu bəlkə də dünyanı, səmanı, insanları ağ gündə görmək, onlara xoş günlər arzulamaq humanistliyindən doğur. Bu hisslər Hüseynqulu Əliyevin tablolarında qabartmaq istədiyi mənanı daşıyan detalları işıqlı, ağ fonda verməsindən, həmin motivləri ağ rənglə kətana köçürməsindən də bəlli olur.

Şəkil 6. “Ana” abidəsi

Rəssamın mənzərə janrında çəkdiyi əsərlərindən “Mənim Naxçıvanım” triptixi, “İlanlı dağ” və başqaları realistliyi ilə tamaşaçını valeh edir (3).

Şəkil 7. İlanlı dağ

Hüseynqulu Əliyevin portret janrında çəkdiyi dəyərli əsərlərdən biri Azərbaycan ədəbiyyatının böyük romantiki, şair-dramaturq Hüseyn Cavidin ayaq üstə dayandığı şinelli portretidir. Burada da yuxarıda vurğuladığımız kimi ən öndə ağ rəngli kitab vərəqləri diqqəti cəlb edir. Rəssam burada həm də qəhrəmanın yazıçılığına işarə edir. Portretdə Hüseyn Cavidin düşüncəli çöhrəsi, bir əlində gözlərindən götürdüyü eynək, skamyaya möhkəmcə sıxılmış digər əlinin narahatlığı ilk baxışda gözə çarpar. Bununla rəssam həm də repressiya qurbanı olan şairin bir anını deyil, taleyinin ümumi xarakteristikasını – gərginliyini, narahatlığını ifadə etməyi bacarıb.

Hüseynqulu Əliyev teatr-dekor rəssamı, geyim eskizləri tərtibatçısı kimi də fəaliyyət göstərir. 1989-cu ildən Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram teatrının baş rəssamıdır. Teatrda “Xeyir və Şər”, “Arşın mal alan”, “Afət”, “Hacı Qara”, “Özümüz bilərik” və bir çox başqa tamaşalara səhnə tərtibatı verib (3). 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xalq rəssamı fəxri adına layiq görülən Hüseynqulu Əliyev hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetinin Təsviri İncəsənət kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışır.

Şəkil 8. Cavid

Onun yetirmələri də sənətdə öz sözlərini deyir, müəllimlərindən öyrəndikləri bilik və bacarığı uğurları ilə təsdiqləyirlər. Azərbaycanın tarixi taleyi, müstəqillik dövrü ilə bağlı vətənpərvərlik nümunələri yaratmış, Naxçıvanda yeni nəsil rəssamların ustası və müəllimi olmuş, çoxcəhətli yaradıcılıq qabiliyyətinə malik professional rəssam və heykəltəraş, teatr rəssamlığında öz dəst-xəttini müəyyən etmiş xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyevə bundan sonra da bu çətin və şərəfli sənət yolunda uğurlar arzulayırıq. Qoy yaradan əlləri daim var olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.serqqapisi.az>
2. <https://az.wikipedia.org>
3. <http://anl.az/down/meqale/medeniyyet/2011/may/177589.htm>
4. Məmmədova L. Azərbaycan rəssamlıq sənətində portret janrının rolu və əhəmiyyəti. NDU Elmi əsərlər. Humanitar elmlər seriyası. Naxçıvan “Qeyrət”, 2014, səh. 169-173

РЕЗЮМЕ

Ляман Мамедова

Художник, чьей кистью льется свет

В статье говорится о роли портретного жанра в живописи Гусейнгулу Алиева, а также о мастерах портрета. В этом жанре художники раскрываются как большие мастера психологической живописи, они словно погружаются во внутренний мир своих моделей, сопереживают им и создают глубоко индивидуальные и в то же время типические образы наших современников. В портретах художников внешность человека почти всегда раскрывается через показ его духовного мира.

Портреты художников выделяются своеобразием художественной характеристики и психологической глубиной образов. В каждый портрет художник привносит самого себя – своей душевной щедрости и доброты своего мироощущения.

РЕЗЮМЕ

Laman Mamadova

The artist, whose brush light streaming

The article discusses the role of portraiture in painting Huseyngulu Aliyev, as well as the portrait masters. In this genre, the artists revealed as more master of the psychological painting, as if they are immersed into the inner world of their models, empathize with them and create a deeply personal and at the same time, the typical images of our contemporaries. The portraits of artists person's appearance is almost always revealed through the display of his inner world. Portraits of artists stand out originality and artistic characteristics of psychological depth images. Each portrait is a part of himself, his generosity and kindness attitude.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İ.Məhərrəməova

АЗИЗА ДУНЯМАЛИЕВА

Нахчыванский Государственный Университет

ФАТМА ШАХБАЗОВА

Нахчыванский Государственный Университет

*fatma_sahbazova@hotmail.com***УДК: 75****О НЕКОТОРЫХ ЗНАМЕНИТЫХ РАБОТАХ РЕМБРАНДТА ВАН РЕЙНА**

Золотой век голландского искусства пришелся на 40–60-е годы XVII века. Символом этого расцвета стало творчество великого Рембрандта. Его достижения одинаково велики и в собственно живописи, и в гравюре, и в рисунке. В отличие от своих современников, Рембрандт – живописец как будто не знал жанровых границ, блестяще работая в любом жанре. Художественное наследие Рембрандта отличается исключительным многообразием: портреты, натюрморты, пейзажи, жанровые сцены, картины на библейские, мифические и исторические сюжеты.

Творчество Рембрандта проникнуто стремлением к глубокому, философскому постижению действительности и внутреннего мира человека со всем богатством его душевных переживаний. Реалистическое и гуманистическое по своему существу, оно ознаменовало собой вершину развития голландского искусства XVII века, воплотив в ярко индивидуальной и совершенной художественной форме высокие нравственные идеалы, веру в красоту и достоинство простых людей.

Прошедший знаменательную эволюцию Рембрандта создал уникальный и гармоничный художественный мир. У этого мира есть ряд родовых черт – по ним полотна мастера узнаются с первого взгляда. Его живопись построена не на разнообразии цвета, но на разнообразии тонов, на гармонии световых отношений. Непременный мягкий свет обволакивает его персонажей, картины приобретают пространственную глубину, а светотень становится не просто характеристикой письма, а мощным средством композиции и основой знаменитого рембрандтовского психологизма. Картина «Даная» является ярким примером выше сказанного. Главным средством смысловой характеристики и эмоциональной выразительности стали в картине свет и тень. А также монументальная композиция «Даная» является ярким воплощением эстетических взглядов художника, в которой он как бы вступает в полемику с великими мастерами итальянского Возрождения. Обнаженную фигуру Данаи, далекую от классических идеалов, он выполнил со смелой реалистической непосредственностью, а чувственно-телесной, идеальной красоте образов итальянских мастеров противопоставил возвышенную красоту духовности и теплоты интимного человеческого чувства.

Эту картину по праву считают одной из вершин в творчестве Рембрандта и лучшим изображением обнаженной натуры в живописи XVII века. Между тем споры вокруг нее не утихают. Техническое совершенство Рембрандта тут не вызывает сомнений, разноречия касаются сюжеты. Изображенная на полотне женщина явно ждет кого-то (или чего-то), что дает основания идентифицировать ее образ с Данаей. Согласно греческой мифологии, Даная была соблазнена Юпитером, принявшим облик золотого дождя. Сам дождь на картине отсутствует, но мы ощущаем его присутствие в виде золотого света, проникающего сквозь занавеси и освещающего тело женщины. Вместе с тем существуют десятки других версий – в героини картины предлагается, например, библейская Далила, ожидающая Самсона, или Венера, ожидающая Марса. Отметим, что к этому сюжету обращались и такие знаменитые художники как Тициан, Корреджо, Госсарт, Климт. Но в отличие от произведений других художников, на картине Рембрандта отсутствует золотой дождь и взгляд Данаи направлен не вверх, как можно было бы ожидать, а в сторону протянутой руки.

Картина «Урок анатомии доктора Тюльпа», в которой художник по-новому разрешил проблему группового портрета, придав композиции жизненную непринужденность и объединив портретируемых единым действием, принесла Рембрандту широкую известность. Эта картина, написанная в Амстердаме, продемонстрировала высочайшее мастерство художника столичным

жителям. В те времена групповые портреты были очень популярны в Голландии. По традиции на них изображались либо выступающие на войну против Испании ополченцы, либо представители ремесленных цехов. Ранние образцы групповых портретов отличались несовершенством композиции. Фигуры на них располагались в ряд, как на школьной фотографии. Рембрандт совершил подлинную революцию, показав динамичную композицию «оживив» своих персонажей. «Урок анатомии доктора Тульпа» не является документальным полотном – в действительности на вскрытиях тогда обыкновенно присутствовало куда больше наблюдателей. И тем не менее, это вполне реалистичный групповой портрет амстердамских врачей, заказавших картину. Самой примечательной на нем является фигура доктора Николаса Тульпа, бывшего с 1629 по 1653 годы главным анатомом и лектором Гильдии врачей города Амстердама.

После этой картины Рембрандт получил много заказов, в его мастерской работали многочисленные ученики. В заказных портретах состоятельных людей художник тщательно передавал черты лица, одежду, драгоценности, нередко модели получали меткую социальную характеристику.

Более свободны и разнообразны по композиции его автопортреты и портреты близких людей, в которых художник смело экспериментировал в поисках психологической выразительности. Приблизительно две трети дошедших до нас картин Рембрандта и четверть его гравюр составляют портреты. Пик творчества Рембрандта как портретиста приходится на 1630-е годы, когда богатые амстердамцы выстраивались возле его мастерской буквально в очередь. Работам этого времени порой бывают свойственны нарочитые внешние эффекты. Искания этого периода завершил знаменитый «Автопортрет с Саскией», смело порывающий с художественными канонами, отличающийся живой непосредственностью и приподнятостью композиции, свободной манерой живописи, мажорной, наполненной светом, золотистой красочной гаммой.

В июне 1633 года Рембрандт обручился с Саскией, а спустя год женился на ней. Рембрандт и Саския страстно любили друг друга. Между 1635 и 1640 годами Саския родила троих детей, но все они умирали, прожив на свете лишь несколько недель. В 1641 году она родила четвертого (и последнего) своего ребенка. Родители назвали сына Титусом. Титус выжил, но вскоре умерла сама Саския. Ей было 29 лет. В год смерти Саскии художник закончил «Ночной дозор», свою самую большую и самую знаменитую картину.

Конфликт, назревавший между искусством Рембрандта и требованиями голландского буржуазного общества, постепенно утрачивавшего свои демократические традиции, проявился в 1642 году, когда картина «Ночной дозор» вызвала протесты заказчиков. Вместо традиционного группового портрета Рембрандт создал героически-приподнятую композицию со сценой выступления гильдии стрелков по сигналу тревоги, по существу – историческую картину, пробуждающую воспоминания об освободительной борьбе голландского народа. Эта самая известная картина Рембрандта. Она получила свое нынешнее название лишь в конце XVII века. Объясняется это тем, что темный лак (снятый позднее) создавал обманчивое впечатление того, что изображенные события происходят среди ночи (хотя, скорее всего, это не так).

На картине изображен капитан Франс Баннинг Кок, отдающий лейтенанту Виллему ван Рейтенбургу приказ о наступлении. Все показанные на картине офицеры размещены в соответствии с уплаченным ими Рембрандту гонораром. Первоначально в левой части картины располагались еще две фигуры, а по трем остальным сторонам проходили узкие полосы серебряной амальгамы. Впоследствии полотно было подрезано по новому формату. Сейчас картина хранится в Государственном музее в Амстердаме. Несмотря на то, что часть полотна утрачена, это одна из самых больших картин музея (363×437 см). Как и большинство работ Рембрандта, ее лучше всего рассматривать издали.

До самого своего последнего дня Рембрандт продолжал устремленно творить, создав на закате жизни несколько великолепных произведений на религиозную тему – они до сих пор поражают глубиной содержания и непревзойденной техникой письма.

В последний год жизни он приступил к созданию своего гениального монументального полотна – «Возвращение блудного сына», воплотившего всю художественную и морально-этическую проблематику позднего Рембрандта. С поразительным мастерством воссоздает в ней художник целую гамму сложных и глубоких человеческих чувств. Строго отобранные художественные средства картины подчинены раскрытию ее основной идеи – красоты

человеческого понимания, сострадания и прощения. Кульминационное напряжение чувств и следующий за ним момент разрешения страстей воплощены в выразительных позах, скупых лаконичных жестах отца и упавшего на колени сына, в эмоциональном строе колорита, ярко вспыхивающего в центре композиции и гаснущего в затененном пространстве фона.

История о блудном сыне представляет собой один из самых известных библейских сюжетов. Он использовался многими художниками. Рембрандт не был исключением и неоднократно обращался к нему. В Библии речь идет о сыне богатого человека, попросившем отца выделить ему свою часть наследства, покинувшем родной дом и истратившем деньги в кутежах. Нищий и больной сын возвращается к отцу, и тот радостно приветствует его, чем вызывает гнев со стороны второго сына, проведшего всю свою жизнь в трудах. Отец объясняет ему, что его брат «был мертв, но возвратился к жизни».

Точная дата написания картины не установлена, но считается, что это одна из последних работ Рембрандта. Действительно, это произведение выглядит завещанием, подводящим итог жизненным скитаниям художника. Картина полна нежности и сострадания. Британский искусствовед Кеннет Кларк писал, что всякий, кто хоть раз видел ее, согласится с тем, что перед ним «величайшее полотно из всех когда-либо созданных рукой художника».

Призывом к глубокой человечности, утверждением духовной общности людей завершил свое творчество великий голландский художник.

ЛИТЕРАТУРА

1. Художественная галерея «Рембрандт», том 4, Москва, 2007
2. Популярная художественная энциклопедия. Книга II, Москва, 1986
3. Егорова К.С. Портрет в творчестве Рембрандта. Москва, 1975
4. Rosenberg J. Rembrandt. Life and work. 4 ed., Oxf., 1980
5. Ротенберг Е. Рембрандт Харменс ван Рейн. Москва, 1956
6. Ротенберг Е. Рембрандт. Художественная культура Западной Европы XVII века (сб.), Москва, 1970
7. Лазарев В.Н. Рембрандт – портретист. Москва, 1974
8. Лазарев В.Н. Старые европейские мастера. Москва, 1974
9. Андронов С.А. Рембрандт. О социальной сущности творчества художника. 2-ое изд., Москва, 1981
10. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII cild, Bakı, 1984
11. Искусство стран и народов мира. Изд. «Советская энциклопедия», Москва, 1962
12. İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvəti. Bakı, “Ayna Mətbu Evi”, 2004

XÜLASƏ

**Əzizə Dünyamaliyeva
Fatma Şahbazova**

REMBRANDT VAN REYNİN BƏZİ MƏHŞUR ƏSƏRLƏRİ HAQQINDA

Məqalədə dünya incəsənətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, holland boyakarı və qrafiki Rembrandt Harmens van Reynin bəzi əsərlərinin təhlili verilmişdir. Qrup portretlər ustası kimi şöhrət qazanan Rembrandt yaratdığı “Doktor Tülpün anatomiya dərsi”, “Saskiyanın portreti”, “Saskiya ilə avtoportret”, “Hendrikyenin portreti” tablolarındaki obrazların səciyyəvi cizgilərini məharətlə verə bilmişdir. Rembrandtın çəkdiyi “Çarmıxdan endirilmə”, “İbrahimin qurban verməsi”, “Danaya”, “Samsonun gözrəlinin çıxardılması” süjetli kompozisiyalarda bir tərəfdən barokko incəsənətinə xas dekorativ əlamətlər, digər tərəfdən isə obrazların realist şərhini özünü büruzə verir. Yaratdığı dini kompozisiyalarında emosional gərginlik, obrazların psixoloji drammatizmi güclüdür. Rembrandt həmçinin görkəmli rəsm və ofort ustası olmuşdur. 1630–1640-cı illər Rembrandtın yaradıcılığının ən uğurlu vaxtı hesab edilir. Rembrandtın Saskiya van Eylenbürx, sonra isə Hendrikye Stoffels ilə evlənməsi onun sonrakı həyat və yaradıcılığına mühüm təsir göstərmişdir. Rəssam 1650-ci illərdə irifiqurlu obrazları xüsusilə aydın və monumental olan tablolar yaratmışdır. Onun təqribən 30 avtoportreti, 300 ofort, təqribən 800 tablo və 1000-dən çox rəsmləri qalmışdır. Rembrandtın yaradıcılığı dünya incəsənətinə böyük təsir göstərmişdir.

ABSTRACT

Aziza dünyamaliyeva
Fatma shakhbazova

SOME FAMOUS WORKS BY REMBRANDT VAN RIJN

In article says about a Dutch painter and etcher Rembrandt Harmensz van Rijn. He is generally considered one of the greatest painters and printmakers in European art and the most important in the world art. Rembrandts greatest creative triumphs are exemplified most notably in his portraits of “Anatomy Lesson of Dr. Nicolaes Tulp”, “Portrait of Saskia”, “Self-Portrait with Saskia”, “Hendrikyenin portrait” of contemporaries self – portraits. Rembrandt's “Cross of launching”, “Abraham's sacrifice”, “Calf”, “Samson gozrəlinin removal” plot inherent in the art of baroque compositions decorative signs on the one hand, on the other hand manifests itself in the interpretation of realistic images. Rembrandts painting varied greatly in size, subject and style. Rembrandt is one of the most successful creations in the years of 1630-1640. The previous tendency to create dramatic effects primarily by strong contrasts of light and shadow gave way to the use of frontal lighting and larger, and more saturated areas of color. High-up images of the artist in 1650, which is particularly clear and monumental paintings created. Earlier 20th century connoisseurs claimed Rembrandt had produced over 400 paintings, nearly 300 etchings and 1000 drawings. His contributions to art came in a period of great wealth and cultural achievement that historians call the Dutch golden age when Duc golden age painting, although in many ways antithetical to the Baroque style that dominated Europe, was extremely prolific and innovative, and gave rise to important new genres in painting. Rembrandt had a huge impact on the art world of creativity.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı
ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İ.Məhərrəmov

SƏYYARƏ SADIXOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
seyyare.sadiqova@mail.ru

UOT: 75

**HUSSEIN ALIYEV'S LIFE-MEMORIES AND CREATIVE ACTIVITY
 IN HIS PARTNERS' IMPRESSIONS**

Açar sözlər: qrafika, yaradıcılıq fəaliyyəti, irs, eskizlər, təvazökar, redaksiya, qonorar

Key words: graphic, creative activity, heritage, drafts, modest, editorial-office, honorarium

Ключевые слова: график, творчество, наследие, эскиз, наивный, редакция, гонорар

In this article, the target of research will be focused on special memories about his personality, creative activity retold by his partners and friends. The so-called research won't present the painter's life, study and the characteristics of his creative activity, as those topics have been researched and mentioned before. There is no need to hackney the same topics over and again and to fill the article with unnecessary and repeated data.

As we know, Hussein Aliyev's lifetime was rich and colorful enough to embody his feelings in his works. The fascinating nature of his native place made his feelings be changeable as if the freak of the nature was observed in his character. He was sometimes as harsh as winter and as mild as spring. To tell the truth, he was very strict and rarely laughed. He showed his gratification with his smile that was noticed only by his friends and partners. Though he seemed to be harsh, he was, in fact, not so rude person. On the contrary, he was a very careful, helpful, generous person. Impressions about the great painter prove that he was not only a great painter with irreplaceable skills, but also a person with high human qualities.

As we see from the title of the article, there are two objects to investigate; life-memories and creative activity. Both will be investigated on the basis of impressions that his colleagues tell us. Life-memories will cover his personal qualities. In this part everybody will learn what kind of person he was. The second object that will be investigated will be his creative activity. Firstly we had better mention his personality through his colleagues' impressions.

The aim of this research work is to introduce real Hussein Aliyev to the readers and spectators not only with his creativity but also with his inner world.

People's Artist, Kamil Najafzadeh said about him; " We had had neighbourhood and friendship relationships with Hussein for a long time. The door of Hussein's workshop used to be open all the time. I used to greet with the late Hussein teacher firstly when I came to workshop. We always used to see him working on landscape or tableau. He was very laboring master" (4, 6)

The correspondent of Xalq newspaper, Telman Aliyev wrote about him in his article; "I had occasion to work with Hussein teacher for 25 years in editorial office who was medium-heighted, stumpy with silver and thick hair. He was strict, restrained and kind person. He loved justice, if anybody was criticized in vain he couldn't tolerate, he used to raise the voice of objection. He had tender and fragile heart. He didn't do the evil to anybody, he was the fulcrum for ones who fell. He was eager to communicate and entertain with the young. His advice helped the young in difficult and complicated work as newspaper work. They accepted Hussein Aliyev's every word as valuable advice. (1, 5)

His partner Farman Bagirov remembers him; " Hussein teacher was very kind, calm and modest. He used to be very careful and kind to the people who were under his control. Before taking the picture of people who came to editorial-office, we always used to get his advice. Though he was the director of the department, he insisted to put the telephone in photo-laboratory. He used to come to our room to phone anywhere. He used to get interested with our family situations and give valuable advice. Hussein teacher used to get the highest honorarium in editorial-office. He never said "NO" to the people who addressed to him.

Vice-president of International Painters' Federation, People's Artist of Azerbaijan, academic Tahir Salahov said: " The people's artist of Azerbaijan, Hussein Aliyev's bright and attractive image lives in our hearts. He got the tradition of Azerbaijan painting from Bahruz Kangarli and Azim

Azimzadeh and continued it worthily. I have visited Azerbaijan from top to toe. We used to go for such walks together with Hussein Aliyev. It was very delightful for me to see how our fathers were fascinated by beautiful landscape of our native nature. He wanted his compatriots to understand to bring benefit to native republic" (1, 5)

One of his colleagues, journalist Kazim Alakbarov, who worked with him for 40 years remembers him as follows; "Hussein Aliyev didn't use to meddle with anybody's work in editorial-office. Whenever you enter his room, you could see that he was busy with drawing and renovating any picture. As he knew that I had a little painting ability, he used to show me the pictures, caricatures, the drafts of the tableaus, their first and last variants and used to like to know my opinion about them. When I expressed my remark about any picture, he either used to make corrections or to give explanation. Sometimes he used to tear and draw a new one. Even during the meetings he couldn't stay apart from his note-book and pencil. He both listened to speakers and drew something.

In the exhibition dedicated to his 100 year anniversary, his nephew, well-known architect Rasim Aliyev said the following thoughts about his life and creative activity; "It is just impossible to forget the great painter's works, as he loved his motherland – noted Rasim Aliyev. It is not occasional that Hussein Aliyev used to repeat this sentence; "My teacher is the nature itself!" (6, 8)

The rector of the Academy of Arts, Omar Eldarov, who knew Honored Art Worker, Hussein Aliyev noted that he was distinguished with his high human qualities. He earned a great respect with his principality, justice and diligence among the people. High human qualities such as fairness and modesty distinguished the people's a artist along his life. He emphasized that Hussein Aliyev's creative activity is a nice destination for the painters of further generation. As a bright representative of realist school, Hussein Aliyev created a style and direction enriching the heritage of Azerbaijan Painting (6)

Tahir Salahov notes: "Painters of our generation have come to Arts later. We always approach this marvelous person with special gratitude and appreciate his creativity and new breath which he brought to Arts. He was good at working with colors. Especially, he applied attributes and symbols helping to open the meaning of the context artfully in his works. The rhythm and harmony of music were felt in his colors. This vividness doesn't belong to every painter" (2, 3)

People's artist Rafiq Mehdiyev remembers him as follows; "I might be 12-13 years old. I often used to go to my father. Then, Hussein teacher was the director of the designation. And the chief painter of the newspaper. Hussein teacher used to get the highest salary in the editorial-office. As my father was the head of the party organization, I had seen in membership fare list that editor got 300 manats while Hussein teacher got highest of all, 960 manats. I told my father to ask Hussein teacher to teach me painting. My father took me to Hussein teacher's room and told him laughing; "Hey, Hussein teacher, this child also wants to be a painter like you. The late Hussein teacher patted my hair and gave me a pencil and told me to draw something". Looking at the picture that I drew he smiled, then he drew a rabbit, a bird and an apple without taking the pencil from the paper. I was looking with child's interest and admiringly how he was drawing these pictures easily. Seeing this Hussein teacher told me; "Don't worry. You will learn to draw better than me and you will become a great painter. Hussein teacher inspired me to promote in this field. I fulfilled his tasks more passionately and tried to draw more pictures. He praised and inspired me every time. Everybody tried to work well and earn high salary.

One day when I went to my father and showed him the pictures that I drew he held my hand and took me to the Painting school named after Azim Azimzadeh located near the editorial-office. The director of the school was Doctor of Sciences for Art-Criticism, professor, very kind and nice man, real pedagogue, late Mursal Najafov. The director met Hussein teacher with great respect and showed a seat. Then turning to me he asked "Hussein teacher, this young boy seems to be a painter. Hussein teacher showing Mursal teacher 10-15 pictures that I drew introduced me to the director; "This boy will be a good painter of graphics, he is our Mahmud's son". Mursal teacher said- it is not bad for beginning - after looking at my pictures carefully. In fact, to get this mark from the director was Hussein teacher's toil. If he didn't teach me, didn't explain me the rules to draw the lines reflecting the light-shadow effect, depth and prominence, Mursal teacher didn't use to approve of my works, perhaps I wouldn't be people's artist today. For my success today, first of all I am obliged to God and my first teacher in painting, Hussein Aliyev" (4)

One more impression about him belongs to art-critic Dilara Babayeva. She says that every painter has his own destiny. Though some of them are evaluated while alive, some of them are appreciated after death. It is possible to come across some painters who died before they could show all pages of their

creative activities despite the success. We recognize that person from notes, photos, letters which he left. The People's Artist of Azerbaijan, Hussein Aliyev also had such fortune.

Technique of graphics comprises the base of his creative activity. In the album whose author was Lala Eldarova, daughter of Omar Eldarov, information is given about graphical technique of the painter; "Hussein Aliyev's graphical heritage includes tens of list-drafts, preparation and complete free work, pictures drawn with coal, Italian pencil, pen, a number of albums and note-book lists in medium and small size which turned yellow a little. (5, 15)

People's Artist Michael Abdullayev, describing Goygol landscape which brought success to prominent painter, said: "In world experience, except one Italian painter's frontal views description, 25 views of no object have been depicted on flax. It is a pity that only 13 of these works are in our hands. Slides of 3 works and 1 work in the form of photo are being preserved. In recent years painter's 17 landscapes were given in the album printed with the title of Hussein Aliyev's Goy-Gol landscapes. (3, 13)

The chairman of Painters' Union, Farhad Khalilov said in one of his exhibitions; "Everybody knows that Hussein Aliyev's works reflect a part of his life and memories. Herewith, there is no artificiality in his portraits. The people in his portraits smile most of the time. Though the painter had them sat specially, freedom is noticed in their poses. So that we see his personages often doing something in exciting and hard situations" (4)

All the data above-mentioned resulted in appearance of this article. The main results were discovery of painter's personal qualities and some details of his creative activity.

In conclusion, it is essential to note that Hussein Aliyev is an Azeri painter who is the pioneer of some firsts. He is the first painter who studied abroad, Leningrad Painting Academy. In XIX century he applied and developed monotype style in Azerbaijan. In his native land, for the first time, he created works in Abstract Expressionism whose motherland is considered to be the USA, however is classified as a realist painter. Besides, the painter is the author of a number of portraits, aquarelle-monotypes, caricatures and landscapes. It shows that Hussein Aliyev's creative activity was colorful and multi-branched.

REFERENCES

1. Telman Aliyev, [Craftsman with happy fate], Xalq newspaper, 2011, 22 April, p 5. (www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2011/aprel/170345.htm)
2. Azerbaijan newspaper, [Painter who is in love with nature], 2007, 22 April, p 3
3. Medeniyyet, 2011, 29 April, p.13
4. Haji Mehman Farzullayev, [Personality, craftsman and time will always live with charitable deeds], Xalq newspaper, 2009, 1 November, p.6
5. Lala Eldarova, [Hussein Aliyev- 1911-1991], Sarvat, Baku, 2013
6. Каспий. 2011, 3мая. – с. 8

XÜLASƏ

S.Sadixova

Həmkarlarının xatirəsində Hüseyn Əliyevin həyat xatirələri və yaradıcılıq fəaliyyəti

Məqalədə, tədqiqat işinin obyektləri Hüseyn Əliyevin həyat xatirələri və yaradıcılığıdır. Burada onun necə bir insan olduğuna və hansı insani keyfiyyətlərə malik olduğuna toxunulub. Qeyd olunub ki, o təvazökar, ehtiyatlı, vicdanlı, çalışqan və ədalətli insandır. Bütün bunlar onun həmkarlarının onun haqqında dedikləri ilə sübut olunur. Məqalə nəinki Azərbaycan, hətta bütün dünya üçün aktualdır. Çünki mövzu adi bir rəssam haqqında deyil. Məqalənin məqsədi təkcə onun necə bir insan olmasını aşkarlamaq deyil, həmçinin onu dünyada peşəkar bir rəssam kimi təqdim etməkdir. Tədqiqat işində onun həmkarı Telman Əliyev, xalq rəssamı Tahir Salahov və eyni zamanda Kamil Nəcəfzadə, Fərman Bağirov, Lalə Eldarova və onun atası Ömər Eldarov, sənətsünas Dilarə Babayeva, onun tələbəsi, Rafiq Mehdiyev və digərləri onun haqqında dəyərli təəssüratlar söyləmiş və nəticədə məqalə meydana gəlmişdir. Nəticədə onu qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə onun bizə gəlib çatan yaradıcılıq irsi və qrafika işlərinə toxunulub.

**Жизненные воспоминания и творчество Гусейна Алиева в
впечатлениях своих коллегий**

В статье объекты исследования жизненные воспоминания и творчество Гусейна Алиева. Здесь затрагивается каким человеком он был и какие человеческие качества он имел. Отметилось что он был наивным, внимательным, честным, трудолюбивым, справедливым человеком.. Но все эти на основе впечатлениях рассказавшим коллегией Гусейна Алиева . Статья достаточно актуальная не только для Азербайджана, но и для всего мира. Потому что речь идет о непростым художником. Цель статьи не только представить каким человеком он был, о так же представлять народного художника как профессиональный художник в мире. В исследовании его коллег, корреспондент, Телман Алиев, народный художник Тагир Салахов, о так же Камил Наджафзаде, Фарман Багиров, Лала Елдарова и её отец Омар Елдаров, искусствовед Дилара Бабаева, студент народного художника Рафиг Мехдиев и другие рассказали бесценные впечатление о нём и в результате появилась статья. Газетные материалы, журнала и ресурсы Интернета были использованы в исследовании. В конце нужно отметить что в статье его творческое наследие и графические работы тоже затрагивались, которые дошли до нас.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İ.Məhərrəmovə

UOT: 069

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ ÖLKƏMİZDƏ MUZEY QURUCULUĞU –YENİ
MUZEYLƏRİN YARADILMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ**

*Milli ənənələrimizin nə qədər dəyərli olduğunu dünyaya
gələn yeni nəsillərə çatdırmaq və onları bu ənənələr əsasında
tərbiyə etmək üçün muzeylər lazımdır.*

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Açar sözlər: *Barelyef, ansambl, nüsxə Peyzaj, düblet, Kolleksiya Qorelyef*

Key words: *Bas-relief, Ensemble, edition, Landscape, dublet, Collection, Gorelief*

Ключевые слова: *Барельеф, Ансамбль, копия Пейзаж, дублет, Коллекция, Горельеф*

Azərbaycanda muzeylərə, muzey işinə qayğı və diqqət ümummilli liderimizin fəaliyyətində xüsusi mərhələ təşkil etmişdir.

1969-2003-cü illərdə muzeylərin geniş şəbəkəsinin, maddi-texniki bazasının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, muzeylər üçün yeni binaların salınması-tikintisi, gözəl yaraşıqlı muzey salonlarının, zallarının tərtibatı, inventar və avadanlıqlarla təchiz edilməsi, uyğun eksponatlarla komplektləşdirilməsi, ixtisaslı və bilikli kadrlarla təmin edilməsi və digər məsələlər Heydər Əliyevin rəhbərliyi, qayğısı ilə müvəffəqiyyətlə öz həllini tapmışdır.

1980-cı ildə Heydər Əliyevin rəhbərliyi, hərtərəfli qayğısı ilə muzeylərin işinə aid xüsusi qərar qəbul edilmişdir. Qərara uyğun olaraq Respublika Mədəniyyət Nazirliyinin Mərkəzi aparatında Muzeylər İdarəsi yaradılmış, muzey işi üzrə Respublika Elmi-metodiki mərkəz, muzey ekspozisiyalarının bədii tərtibatı emalatxanası, muzey sərəvtlərinin və xatirə əşyalarının bərpa Mərkəzi təşkil olunmuşdur. Respublikamızın şəhərlərində və rayon mərkəzlərində Tarix-Diyarşünaslıq muzeyləri yaradılması qərarda xüsusi olaraq öz əksini tapmışdır.

Heydər Əliyevin yaradıcı insanlara qayğısı göz qabağındadır. Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərə abidələr ucaldılması, onların yubileylərinin keçirilməsi, muzeylərinin yaradılması və bu tədbirlərdə Heydər Əliyevin şəxsən iştirak etməsi, mədəniyyətimizə tükənməz məhəbbət və duyğusunun ifadəsidir. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi böyük, görkəmli şəxsiyyətlərin-Üzeyir Hacıbəyovun, Səməd Vurğunun, Cəfər Cəbbarlının, Bülbülün, Hüseyn Cavidin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Məmməd Səid Ordubadinin, Yusif Məmmədəliyevin, Niyazinin, Cəmşid Naxçıvanskinin, Nəriman Nərimanovun xatirə, ev muzeyləri yaradılmış və bu muzeylər mədəni irsimizin toplandığı və qorunduğu müqəddəs yerlərə çevrilmişdir... Heydər Əliyev bu muzeylərin açılışında şəxsən iştirak etmiş, sonradan bu müəssisələrin bəzilərini yenidən ziyarət etmişdir. Onun qayğısı və iştirakı ilə respublikamızda təntənəli surətdə açılan ilk xatirə muzeyi Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğunun ev-muzeyidir. Muzey 1975-ci ildə açılmışdır. (Bax: "Heydər Əliyev və muzeylərimiz" Adilxan Bayramov. Bakı. "Şur" nəşriyyatı 1999. Səh. 5-6).

Respublika Muzey işçilərinin 1982-ci ildə keçirilən müşavirəsində Heydər Əliyev muzey işinin daha da inkişaf etdirilib-təkmilləşdirilməsi zəruriliyi və əhəmiyyətini qeyd edərək demişdir:

"Muzeylər mühüm mədəniyyət ocaqlarına, zəhmətkeşlərin, xüsusilə cavan nəslin ideya-siyasi və mənəvi tərbiyəsinin mərkəzinə çevrilmişdir. Muzeylər söz yox ki, hər bir vətəndaşın öz diyarının, kəndinin tarixinə bələd olması üçün də vacibdir. Bir sözlə, tarix-diyarşünaslıq muzeyləri təşkil etməyin zəruriliyi göz qabağındadır".

XX əsrin sonlarında Azərbaycanın yalnız bir neçə şəhərlərində tarix-diyarşünaslıq muzeyləri mövcud olduğu halda, müstəqillik illərində artıq Respublikada tarix-diyarşünaslıq, ev - muzeylərinin, xatirə muzeylərinin geniş şəbəkəsi yaradılmışdır.

Bu tədbirlər Naxçıvan Muxtar respublikasında da muzey işinin yenidən qurulmasına və təşkilinə əsaslı təsir göstərmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikamızda muzey işinin öyrənilməsi, təkmilləşdirilməsi işi sahəsində zəngin təcrübə qazanılmışdır. Bu ənənə bu gün də davam edir;

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sədrinin, hörmətli Vasif Talıbovun mədəniyyətimizin, o cümlədən muzeylərimizin fəaliyyətinin yüksək tələblər səviyyəsində qurulması, xüsusilə muzeylərin təhsil müəssisələri, idarə - müəssisələrlə hərbi hissə heyətləri ilə, elm və mədəniyyət təşkilatları ilə birgə tədbirlər keçirilməsi ilə əlaqədar bir sıra sərəncamları bu işin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Muzeylərə marağın artması son vaxtlarda əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Muzeylərə gələn tamaşaçılara göstərilən muzey xidməti işinin səviyyəsi də xeyli dərəcədə yüksəlmişdir.

Muxtar Respublikamızda muzey quruculuğu, muzeylərin geniş şəbəkəsinin yaradılması və inkişafı, yeni muzeylərin yaradılması və digər tədbirlər ümummilli liderimizin qayğısı və diqqətinin nəticəsidir.

Bu gün xalqımızın ümummilli lideri, muzeylərimizin qurucusu, yaradıcısı və memarı Heydər Əliyevin həyat yolunu, fəaliyyətini daha dərinlən və hərtərəfli mənimsəmək, öyrənmək, yaymaq məqsədi ilə Naxçıvanda Heydər Əliyev Muzeyi fəaliyyət göstərir. İctimaiyyətin nümayəndələri, muzey işçiləri, bütövlükdə insanlarımız bu muzeydən faydalanır, ulu öndərimizin bizə miras qoyub getdiyi əmanətləri, milli-mənəvi dəyərləri qoruyub mühafizə etməklə gələcək nəsillərə ərnağan edirik.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi, qayğısı və göstərişi sayəsində Naxçıvanda görkəmli şəxsiyyətlərin adlarının əbədiləşdirilməsi məqsədilə xatirə muzeyləri, ev muzeyləri, xatirə ansamblları və kompleksləri yaradılmışdır.

Bu gün Naxçıvanda Heydər Əliyev Muzeyi, Naxçıvan şəhər poliklinikasında akademik Zərifə Xanım Əliyevanın xatirə muzey-güşəsi, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi, C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublika Ədəbiyyat muzeyi, Tarix-Diyarşünaslıq muzeyləri, Muzey Kompleksləri, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, Cəmşid Naxçıvanski, Bəhrüz Kəngərli, M.S.Ordubadı, Yusif Məmmədəliyev, 20 yanvar şəhidlərinə həsr edilmiş "Xatirə Muzeyi", Məmməd Araz, Məmməd Tağı Sidqi, "Şaxtaxtinskilər", Nəhrəm və Cəlilkənddə xatirə muzeyləri, Naxçıvan Dövlət Universitetində "Universitet dünyası", AMEA Naxçıvan bölməsində yaradılmış muzey və digər təhsil, elmi müəssisələrdə muzeylər fəaliyyət göstərirlər. Bu muzeylərdə rəy və təkliflər kitabında qeydlərdən, rəylərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, adamlarımız muzeylərə, ekspozisiyalara, xatirə əşyalarına, sərgi salonlarına daha çox maraq göstərir, tamaşa edirlər.

Naxçıvanda görkəmli şəxsiyyətlərin muzeylərinin yaradılması, onların adlarının əbədiləşdirilməsi məqsədilə keçirilən bu tədbirlər, göstərilən qayğı bilavasitə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Onların bir neçəsinə diqqət edək:

Dahi Azərbaycan şairi, dramaturqu, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi haqqında 1981-ci ildə Heydər Əliyev xüsusi qərar imzalamışdır. Həmin qərarla Bakı və Naxçıvan şəhərlərində Hüseyn Cavidin - abidəsinin ucaldılması, xatirə-ev muzeyinin yaradılması və digər tədbirlərin keçirilməsi öz əksini tapmışdır. Qərarla əlaqədar Naxçıvanda şairin anadan olduğu evdə ev-muzeyi yaradılmış, yubileyin keçirildiyi gündə - 1984-cü ilin iyun ayında muzeyin rəsmi açılışı olmuşdur. Muzey zəngin ekspozisiyalar, ekspozatlarla tərtib edilmiş və digər tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir.

1992-ci ildə Heydər Əliyev Naxçıvanda Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri işlədiyi dövrdə Ali Məclis səviyyəsində ziyalıların, mədəniyyət və incəsənət işçilərinin, şair və yazıçıların, ictimaiyyətin nümayəndələrinin iştirakilə Hüseyn Cavidin 110 illiyi ilə əlaqədar məzarını ziyarət etmiş, Naxçıvan Dövlət Teatrında bayram əhval -ruhiyyəli tədbir keçirmişdir. Tədbirdə Heydər Əliyev böyük nitqlə çıxış etmişdir. O demişdir:

"Bu gün bayram günüdür. Bu gün bütün Azərbaycan xalqı üçün, o cümlədən Naxçıvanlılar üçün bayramdır. Biz Azərbaycanın böyük yazıçısı, şairi, dramaturqu, mütəfəkkiri, filosofu Hüseyn Cavidin anadan olmasının 110 illiyini qeyd edirik... Azərbaycan xalqı Hüseyn Cavid kimi böyük şəxsiyyət yetirmişdir. Mən bu fikirlə öz çıxışımı bitirərək sizin hamınızı bu böyük bayram münasibətilə təbrik edirəm, sizin hamınıza Cavid paklığı, təmizliyi, mənəviyyəti arzulayıram".

Və yaxud 1996-cı ildə Hüseyn Cavidin məqbərəsinin açılışı mərasimində şəxsən iştirak edən və böyük nitq söyləyən Heydər Əliyev dedi:

"Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir... Mən sizin hamınızı bu bayram münasibətilə bir daha təbrik edirəm. Hüseyn Cavidin məqbərəsini təntənəli surətdə açıq elan edirəm".

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev meydana toplaşanların alqışları altında Hüseyn Cavidin məqbərəsinin açılışını bildirən qırmızı lenti kəsdi. Dövlətimizin başçısı onu müşayiət edən şəxslərlə birlikdə məqbərədə Hüseyn Cavidin və ailə üzvlərinin məzarlarını ehtiramla ziyarət etdi.

Abidənin yanında mərmərdən hazırlanmış bədii lövhə üzərində bu sözlər yazılmışdır:

“1937-ci il siyasi repressiyaların qurbanı dahi Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin cənazəsi 1982-ci ildə Heydər Əliyevin böyük səyləri nəticəsində Sibirdən Azərbaycana gətirilərək burada -doğulduğu Naxçıvan torpağında dəfn edilmişdir.

Məqbərə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və himayəsi ilə 1996-cı ildə tikilmişdir”.

Naxçıvan şəhəri. 29.X.1996-cı il

Məqbərənin açılışından sonra Heydər Əliyev Hüseyn Cavidin ev muzeyini ziyarət etmişdir. Bax budur, dövlətimizin möhtərəm rəhbərinin vətən oğullarına, sənətkarlara, görkəmli şəxsiyyətlərə olan qayğı - məhəbbət və xidməti.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyi illərində (1981-ci ildə) görkəmli sərkərdə, hərbi xadimi Cəmşid Naxçıvanskinin adının əbədiləşdirilməsi, onun 85 illik yubileyinin qeyd edilməsi, anadan olduğu Naxçıvan şəhərində ev-muzeyinin yaradılması haqqında qərar imzalamışdır. Qərarla əlaqədar Cəmşid Naxçıvanskinin və ailəsinin vaxtı ilə yaşadığı ev-bina əsaslı təmir edilmiş, muzey kimi uyğunlaşdırılmış, sənədlər, materiallar toplanmış, muzey-ekspozisiya yaradılmışdır. Muzeyin rəsmi açılışı 1987-ci ildə olmuşdur.

Heydər Əliyev Naxçıvanda yaşadığı illərdə (1990-cı il) görkəmli sərkərdənin 95-ci ildönümündə onun ev-muzeyində olmuş, heykəli önünə çiçək dəsti qoymuş, ekspozisiyalara baxmışdır. Tamaşaçılar və muzey işçiləri ilə görüşən Heydər Əliyev Cəmşid Naxçıvanskinin xidmətlərindən, fəaliyyətindən, onun haqqında vaxtı ilə ədalətsizlik edildiyini, sonralar bəraət aldığı və s. səmimi söhbətlər etmişdir.

1999-cu il oktyabr ayının 13-də Naxçıvan şəhərində görkəmli yazıçı - publisist, dramaturq, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin ev-muzeyinin açılışı olmuşdur. Mərasimə toplaşanlar - tanınmış elm, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət xadimləri, şəhər sakinləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevi hərərətli alqışlarla, səmimiyyətlə qarşılamışlar. Mərasimdə Respublika Prezidenti geniş nitq ilə çıxış etmişdir. O demişdir:

“Bilirsiniz mən xoşbəxt günlərimdən birini yaşayıram. Nə üçün? Çünki arzuma çatmışam. Çünki, Mirzə Cəlilin ev-muzeyini yaratmaq istəmişəm, bunu da yaratmışam. Azərbaycanın möhtərəm adamları ilə bir yerdəyəm və bir yerdə bu muzeyi açırıq. Allah Mirzə Cəlilə rəhmət eləsin. Mirzə Cəlilin irsi və şəxsiyyəti, xidmətləri Azərbaycan xalqının qəlbində əsrlərlə yaşayacaqdır.

Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikidir. Eyni zamanda O bizim musirimizdir. O bu gün də bizimlədir, bizim sıralarımızdadır. Bizimlə bərabər Azərbaycanın müstəqilliyinə sevinir”.

Xalqımızın klassiki, böyük Cəlil Məmmədquluzadənin Bakı və Naxçıvan şəhərlərində ev-xatirə muzeylərinin sərəncamçısı, təşkilatçısı, yaradıcısı da Prezidentimiz Heydər Əliyev olmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasında Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublika Ədəbiyyat Muzeyi, Naxçıvan şəhərində ev-muzeyi, Cəlilkənddə və Nehrəmdə vaxtı ilə dərs dediyi məktəblərdə xatirə muzeyləri yaradılmışdır.

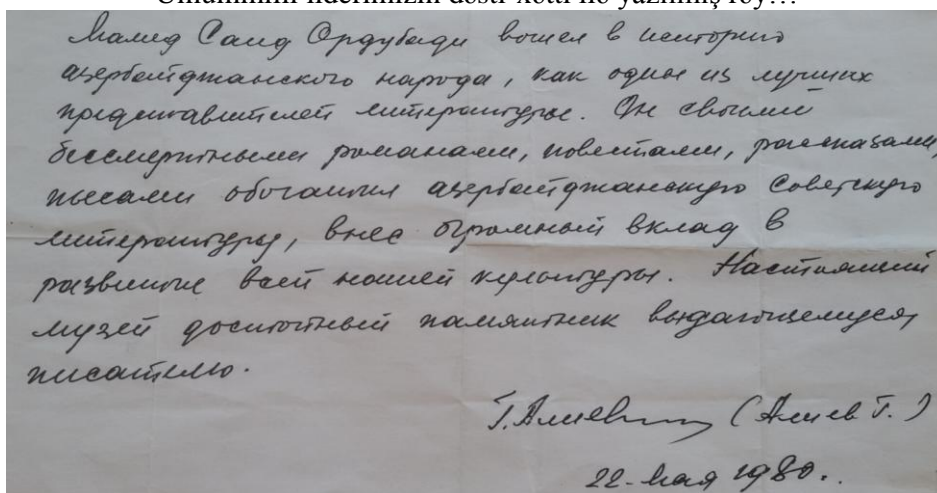
1974-cü ildə Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının 50 illik yubileyi təntənələrində ədibin adını daşıyan Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublika Ədəbiyyat muzeyini ziyarət etmiş, xatirə şəkli çəkirmişdir. Həmin foto şəkil əziz bir xatirə kimi muzeyin ekspozisiyasında nümayiş etdirilir.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı, ədəbiyyatımızda roman janrının ustası və banisi Məmməd Səid Ordubadinin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə 1972-ci ilin iyun ayının 16-da anadan olmasının 100 illik yubileyi günlərində anadan olduğu Ordubad şəhərində ev-xatirə muzeyinin açılış mərasimi olmuşdur.

Ev-xatirə muzeyinin direktorunun dediklərindən:

“...Muzeyin yaradılmasında XX əsr türk dünyasının əvəzedilməz lideri, mərhum prezidentimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyev 1980-cı ildə may ayında Ordubadda olarkən Məmməd Səid Ordubadinin ev-xatirə muzeyini ziyarət etmiş, ekspozisiyalarla tanış olmuş, öz ürək sözlərini muzeyin rəy kitabında ifadə etmişdir”.

Ümummilli liderimizin dəsti-xətti ilə yazılmış rəy...

Dünya şöhrətli alim, akademik, unudulmaz insan Yusif Məmmədəliyev haqqında ümummilli liderimizin dediklərindən:

“...Yusif Məmmədəliyev heç vaxt unudulmayacaq, zaman keçdikcə onun Azərbaycan xalqının tarixindəki yeri daha aydın görünəzəkdir və insanlar, gələcək nəsillər Azərbaycanın belə şəxsiyyətləri ilə fəxr edəcəkdir”.

Ordubadda görkəmli alimin doğulduğu-yaşadığı evdə ev muzeyinin yaradılması, onun adının, şəxsiyyətinin, elminin, bütün fəaliyyətinin Heydər Əliyev tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinin ifadəsidir.

Azərbaycanın ilk realist rəssamı, görkəmli fırça ustası Bəhrüz Kəngərlinin anadan olmasının 100 illiyi ərəfəsində 2002-ci ildə, iyun ayının 18-də Bəhrüz Kəngərli muzeyinin açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iştirak etmiş və əhatəli nitq söyləmişdir. Heydər Əliyev demişdir:

“...Mən bu muzeyin yaradılması haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəhbərliyinin təşəbbüsünü çox yüksək qiymətləndirirəm. Fəxr etməliyəm ki, Azərbaycan xalqının belə böyük isteda da malik insanları olubdur. Bütün Azərbaycan xalqını təbrik edirəm. Çünki, bu təkcə sizin üçün, bizim üçün deyil, bütün Azərbaycan xalqı üçündür...”

Sonra Heydər Əliyev muzeyin açılışını bildirən qırmızı lenti kəsdi, muzeyin otaqlarını gəzdirdi.

Mədəniyyətimizə, incəsənətimizə, onun yaradıcılarına göstərilən Heydər Əliyev qayğısının əsl nümunəsi hesab etmək olar bu muzeyi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi təntənələri günlərinin iştirakçısı Heydər Əliyev Naxçıvan şəhər Poliklinikasında akademik Zərifə Xanım Əliyevanın xatirə muzeyini ziyarət etmişdir. Ölkə başçısı xatirə muzeydə bədii-estetik cəhətdən tərtib edilmiş hər bir eksponata, guşəyə əziz bir xatirə kimi diqqətlə, maraqla baxmış, bu muzeyi yaradanlara öz təşəkkürünü bildirmiş, xatirə kitabına ürək sözlərini yazmışdır:

“Mənim ömür-gün yoldaşım Zərifə xanımın adını daşıyan poliklinika ilə tanış olmaq, onun xatirəsinə həsr edilmiş guşəni seyr etmək məni dərin hissiyatlara gətirdi. Xatirədən heç vaxt çıxmayan, mənim üçün çox əziz olan insanın həyat və yaradıcılığını əks etdirən bu guşə məni coşdurdu.

Onlar hamısı onun insani keyfiyyətinə, böyük elmi və həkimlik xidmətlərinə layiqli abidədir. Bu xeyirxah işdə zəhmət çəkənlərin hamısına təşəkkür edirəm”.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubiley təntənələrində iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1999-cu il oktyabrın 14-də Naxçıvan şəhərində milli memarlığımızın möhtəşəm abidələrindən biri olan, Şərq memarlığının incilərindən sayılan, XII əsrdə görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin yaratdığı Möminə Xatın türbəsini ziyarət etmişdir.

Prezident Heydər Əliyev bu nadir abidəyə hələ gənc yaşlarında böyük maraq göstərdiyini xatırlayaraq demişdir:

“...Yadımdadır, mən burada yaşayan zaman, gənc vaxtımda, məktəbdə oxuyanda gəlib bunun ətrafında gəzirdim. Məktəbdə oxuyanda çoxlu rəsm çəkirdim, buna həvəsim vardı, rəssam olmaq istəyirdim. Onda memar nə olduğunu heç başa düşmürdüm. Ancaq rəsm çəkdiyimə görə axtarır, gözəl yerlərini çəkirdim. Məsələn, Haçadağı Naxçıvanın başqa yerlərini çəkirdim. Möminə Xatın türbəsini bir neçə variantda çəkmişəm. Çox təəssüf edirəm mən Bakıya, oradan da Leninqrada, Moskvaya gedəndən sonra buradakı kitablarım, çəkdiyim şəkillər hamısı dağıldı. Təəssüf edirəm. Akvarellə çəkdiyim çox gözəl şəkillərim vardı”.

Xalqımızın ümummilli lideri bütün mənalı həyatını, həyat eşqini və amalını Azərbaycana, Azərbaycan xalqına həsr etdiyini həmişə qürurla səsləndirmiş demişdir:

“Mənim həyatımın məqsədi Azərbaycandır, Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan vətənidir. Əgər mən buna nail ola bilsəm, ən xoşbəxt adam kimi həyatımı başa çatdıracağam, buna nail olmağa çalışıram və çalışacağam”.

“Hər bir insan üçün milli mənsubiyyət onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam”.

Biz – bütün Azərbaycan xalqı fəxr edir ki, Azərbaycana, dünyaya böyük Azərbaycanlı, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevi bəxş etmişik.

Bu sətirlərin müəllifi, uzun illər (1966-cı ildən) mədəniyyət, elm, muzey işi sahəsində çalışan, fəaliyyət göstərən ixtisaslı mütəxəsis kimi, ulu öndərimizin ölkəmizdə muzey quruculuğu, muzeylər və muzey işçilərinə göstərdiyi hərtərəfli qayğının şahidi olmuş, dərk edərək fərəh hissi keçirmişəm.

Təvözökarlıqdan kənar olsa da, deməyi lazım bilirəm ki, mənim elmi-metodiki, pedaqoji, ictimai-mədəni fəaliyyətimdə Heydər Əliyev mövzusu öndə olmuş, məqalələrimlə, çıxışlarımla (qəzet, jurnal, kitab, büklet...) fəallıq göstərməyə səy etmişəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Həyat yolu, 1923-2003, Naxçıvan, 2009
2. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu, Bakı, 1997
3. Adilxan Bayramov. “Heydər Əliyev və Muzeylərimiz”. Şür, Bakı, 1999
4. Heydər Əliyev Muzeylərimizin yaradıcısı və memarıdır. Sübhi Kəngərli Əcəmi, Naxçıvan, 2003
5. Naxçıvanda görkəmli şəxsiyyətlərin muzeyləri. Mədəni-maarif, 2008, №8
6. Naxçıvanda C.Məmmədquluzadə muzeyləri Naxçıvan ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal. Əcəmi, Naxçıvan, 2009, №21.

ABSTRACT

Subhi Kengerli

Museum Building During the Independence Period in the Country – Heydar Aliyev Stage on Establishment of New Museums

In Azerbaijan care and attention to the museums gained a new stage during the activity of national leader. Museums are very important for displaying the national values and traditions and to educate the young generations on the basis of these traditions.

In 1969-2003 there was created the extensive network of museums. Development of material - technical basis, construction of new museum buildings, designing of the museum halls, to provide with inventory, equipment, necessary exhibits and qualified personnel have been resolved during the leadership of national leader Heydar Aliyev.

His care for creative people. erecting monuments to prominent personalities, celebrating their anniversaries, Heydar Aliyev's attendance at those celebrations was his endless care and attention to the national culture. Now these traditions are carried on by his heirs.

РЕЗЮМЕ

Субхи Кенгерли

Создание музеев в годы демократии-этап Гейдара Алиева в создании новых музеев

В Азербайджане внимание и забота музеям и музейным делам составлял особый этап в активной деятельности общенационального лидера. Для того, чтобы донести до нового поколения ценность национальных традиций и воспитывать их на основе этих традиций нужны музеи.

В 1969-2003-их годов создание широких связей и развития музеев, построение новых зданий для музеев, поставка инвентарями и оборудованиями залов и салонов, комплектирование нужными экспонатами, обеспечение профессиональными и образованными кадрами и другие вопросы успешно нашли свое решение под руководством и заботой Гейдара Алиева.

Забота общенационального лидера творческих людей на виду. Возведение памятников разным личностям, празднование их юбилеев, создание музеев и личное участие Гейдара Алиева на этих мероприятиях, गुलोजение меисчерпаемой любви и чувств к нашей культуре.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənəşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

RƏŞİDƏ MƏMMƏDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

Rəşidə@gmail.com

UOT: 78

QARA QARAYEVİN BALET YARADICILIĞI

Açar sözlər: *Qara Qarayev, musiqi, bəstəkar, balet, mədəniyyət, pərdə***Keywords:** *Qara Qarayev, music, composer, ballet, culture, act***Ключевые:** *К.Караева, музыка, композитор, балета, культуры, занавес*

Q.Qarayevin yaradıcılıq irsi olduqca zəngindir. Bu irsə F-no, vokal, kamera-instrumental musiqi, bir opera, dram və kino filmlərə yazılmış müxtəlif səpgili əsərlər daxildir. Lakin bəstəkarın yaradıcılığında balet musiqisi əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Q.Qarayevin baletləri böyük rus bəstəkarı P.Çaykovskinin balet musiqisi ənənələrini özündə birləşdirir. Öz yaradıcılığında balet musiqisini incəlikləri ilə əks etdirmək üçün bütün yaradıcı imkanlarını səfərbər edən bəstəkar, Çaykovski ənənələrini təqlid etmir, tam əksinə o bu ənənələrdən istifadə edərək daha parlaq və emosional obrazların yaradılmasına nail olur.

1952-ci ildə Q.Qarayev yaradıcılığının zirvəsi hesab edilən əsərlərdən biri olan “Yeddi gözəl” baletini yazır. Bu balet dahi Azərbaycan şairi Nizaminin “Xəmsə”-sindən “Yeddi gözəl” poemasının motivləri əsasında yazılmışdır. Əsər sovet qanunlarının diktə edildiyi bir dövrdə yazıldığından təbii ki, bəstəkar əsərin məzmununda bəzi dəyişikliklər etməyə məcbur olmuşdur. Buna görə də poemada müsbət obraz olan Bəhram şah baletdə mənfi obraz kimi təqdim edilib. Şünki sovet ideologiyasına görə bir şah əsla müsbət sima ola bilməzdi. Lakin bu kimi dəyişiklik əsərin mənə dəyərini heç də zəiflətməmişdir. “Yeddi gözəl” baleti tam mənası ilə Azərbaycan mədəniyyətinin həm maraqlı, həm də ən əhəmiyyətli əsəri olaraq qalır. “Yeddi gözəl” baletinin librettosu İ.Hidayətzadə, Y.Slonimski və S.Rəhman tərəfindən hazırlanmışdır. Baletdə xalqın feodal zülmünə qarşı mübarizə ideyası ön plana çəkilir və bir-biri ilə mübarizə aparən iki qüvvə hökmdarla xalq qarşı-qarşıya gətirilir. “Yeddi gözəl” baletində mürəkkəb fəlsəfi, ictimai əhəmiyyətli mövzuları açmaqla Q.Qarayev balet janrının imkanlarının daha qabarıq şəkildə dinləyici və tamaşaçıya çatdırır. Q.Qarayevin baleti Nizaminin ədəbi qaynağında olduğu kimi, əxlaqi-fəlsəfi mahiyyət daşıyır. Gerçəkliliklə uydurma, xəyali eşqlə gündəmdə duran ən başlıca yaşam problemləri baletdə yeddi gözəl və əzilən xalq surətlərində qarşı-qarşıya qoyulub. Qara qüvvələr yeddi gözəlin xəyali görüntüsünü canlandıran cadugər vəzir də, xalqın arzu və istəkləri isə Ayişə obrazında öz əksini tapıb. Bəhram Ayişəni öldürür və ölkədən qovulur.

“Yeddi gözəl” baleti dörd pərdədən ibarətdir. Hər pərdə özünəməxsus rəngarəng, ekzotik mövzuları ilə fərqlənir. Əsərdə hər obraz birbaşa özünəxarakterizə edən musiqi ilə təqdim edilir. Bu da əsərdə divertimentin olmaması ilə nəticələnir. Belə ki, burada mövzulardan kənara çıxan suni epizodlar yoxdur.

Balet Ayişə ilə bağlı iki mövzulu prelüdle başlayır. Onlardan biri Ayişənin qəmli taleyindən xəbər verir. Digəri isə onun daxili aləmini açır. Baletdə ilk səhnə xarabalıqda ova çıxan Bəhram şahla divarda həkk olunmuş müxtəlif ölkələrə məxsus yeddi gözəlin qarışılmasını təsvir edir. Burada “Yeddi portret” süitasından istifadə edən bəstəkar hər bir gözəli özünə aid nömrə ilə xarakterizə edir ki, bu da baletin əhəmiyyətli mövzularından hesab edilir. Baletdə yeddi gözəlin obrazı özünəməxsus incə ştrixləri ilə seçilir. Bəstəkar hər bir portret, hər bir gözəl üçün o gözəlin mənsub olduğu xalqın musiqi dilinə xas spesifik melodik ifadələr, intonasiyalar, ritm tapmışdır. Bəzən də o sifətli həmin xalqların ritm və melodiyaşlarından istifadə edir. Baletdə Bizans, Xarəzm, Slavyan, Məğrib, Çin, İran, Hind gözəllərinin təsviri birbaşa onların milli musiqi dili vasitəsi ilə verilir. Bu mövzular arasında İran gözəli xarakterizə edən “Gözəllər gözəli” maraqlı nömrələrdən biridir. Bu mövzu əvvəlcə qaboyda, sonra skripkalarda ifa edilir. Tədricən inkişaf edən rəqs melodiyası dolğun harmoniyaların müşayiəti ilə ülvi, valehedici İran gözəlini təsvir edir. Bəstəkar Çin gözəlinin obrazını canlandırmaq üçün isə öz dinamikası ilə fərqlənən pentatonika ladından istifadə etmişdir.

“Yeddi gözəl” baletində obraz zənginliyinə nail olmaq məqsədi ilə Q.Qarayev müxtəlif texniki imkanlara müraciət etmişdir. Məhz buna görə də baletdəki ayrı-ayrı nömrələri instrumental əsər nümunəsi kimi də əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan baletdəki “Vals” konsert xarakterli parlaq pyes olaraq

da təqdim oluna bilər. Gözəllərin təqdimatından sonra səslənən vals bütün səhnənin ecazkar ritimlərlə zəngin obraz yaratmasına səbəb olur.

Birinci pərdədə Ayişə ilə Bəhram şahın adajiosu birbaşa bu iki qəhrəmanın obrazının açılmasına xidmət edən nömrədir. Bu musiqi qəhrəmanların coşğun məhəbbətini təsvir edir. Birinci pərdədə səslənən Ayişə və Mənzərin variasiyaları, Bəhramın döyüslərlə rəqsi və başqa bu kimi nömrələr daxili gərginliyin inkişafını təmin edən nömrələrdir.

Baletin ikinci pərdəsində əsas yeri xalq obrazı tutur. Belə ki, bu pərdədən “Sənətkarlar meydanında” kimi nömrələr, kütləvi rəqlər, məişət səhnələri fəal, həyatsevər, zəhmətkeş xalqın obrazını təsvir edir. Buradakı bayram əhval-ruhiyyəsi və şənlik elə ilk mövzu ilə, onun elastiki, cəld ritmi ilə güclü akkordların və orkestrin dolğun səslənməsi ilə yaradılır.

Təntənəli yürüş mövzusu bu pərdədə xalqa qarşı qoyulan obrazlarla şahın xalqla birliyini təcəssüm etdirir.

İkinci pərdədə mənfi obraz olan vəzirin ikiüzlü siması açılır. Üçüncü pərdə Bəhram şahın sarayında cərəyan edən hadisələri təsvir edir. Burada Ayişənin rəqsi, Bəhramın leytmotivi pərdənin mərkəzi səhnələri hesab edilir. Hər iki nömrə həsrət və lirik mövzuları əks etdirərək qəhrəmanların ziddiyətli daxili aləmlərindən xəbər verir. Sonuncu pərdədə qəhrəmanların qarşılaşması faciənin dramatik inkişafını genişləndirir. Burada şah ifşa edilərək, ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalır.

“Yeddi gözəl” baletində insan şəxsiyyətinin gözəlliyi, xalqın taleyi və arzuları bəstəkarın musiqisi vasitəsilə böyük təsiredici qüvvə ilə verilmişdir. Həqiqətən də bu balet nəinki Azərbaycan, dünya musiqisi mədəniyyətinin nadir sənət nümunələrindəndir.

Q.Qarayevin digər maraqlı əsəri olan “İldırım yollarla” baleti P.Abrahamsın eyni adlı romanının sujeti əsasında yazılmışdır. Burada Afrika xalqlarının müstəmləkə zəncirlərinə qarşı, fərlə irqə mənsub olan insanların öz hüquqları uğrunda mübarizəsi təsvir olunur. Əsər məzmununun ana xətti ağ irqdən Sari adında qızla ağ irqdən olmayan Lenni adlı oğlanın ülvə məhəbbətidir. İrqçiliyin sarsılmaz qanunlarını pozmuş Lenni bütün yerli fermer və varlıların qəzəbinə gəlir. Yeni il gecəsi Sari nifrət bəslədiyi evdən baş götürüb qaçır. Azğınlaşmış təqibçilər öz şəxsi azadlığını və məhəbbətini hər şeydən uca tutan hər iki gənci vəhşicəsinə öldürürlər. “İldırım yollarla” baleti ilə Q.Qarayev həmişə onu düşündürən “İnsan və həyat” mövzusunun dərinləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir. Bu novator əsərdə yüksək vətəndaşlıq, kəskin publisistika və lirika üzvi surətdə birləşmişdir. P.Abrahamsın romanından fərqli olaraq baletdə özünəməxsus ideya vurğuları, mövzunun nikbin təfsiri vardır. Burada irqi ayrı-seçkilik mövzusu ön plana çəkilmiş ictimai mübarizə ilə birlikdə verilir. “Ağ dərililər”-lə “Qara dərililər”-in tayfalararası mübarizəsi baletdə Afrika xalqlarının öz istiqlalıyyəti uğrunda apardığı ümumi mübarizə səviyyəsinə qədər inkişaf etdirilir. Baletdə romanın sujetindən bir çox yer ixtisar edilmiş, eyni zamanda ona romanın sujeti ilə bağlı olmayan, lakin əsərin ictimai konfliktini dərinləşdirən bir sıra yeni epizodlar daxil edilmişdir. Baletdə bəstəkarın yaradıcılığının mühüm cəhəti olan proqramlılıq prinsipi özünü biruzə verir. Bəstəkar pərdələrin əvvəlinə əsərin mahiyyəti daha da açılsın deyə başlıqlar atmışdır. Üç pərdədən ibarət olan bu baletdə birinci pərdə “Evdə”, ikinci pərdə “Məhəbbət”, üçüncü pərdə isə “Mübarizə” adlanır. İntroduksiya ilə başlayan birinci pərdə üç şəkildən ibarətdir. Burada iki mövzu üz-üzə gəlir. Onlardan birincisi qəddar, dağıdıcı qüvvədir, digəri isə metso-sopranonun beşik mahnısında səslənən və insanlıqla məhəbbətin əzəmətli-coşğun gücünü göstərən mövzudur. Bəstəkar bu mövzular vasitəsilə konfliktə daha dramatik formada dərinləşdirir. Əsərdə titrək hisslə verilən gözəl, işıqlı, ifadəli mövzu qəzəb, qəddarlıq ifadə edən və mexaniki şəkildə təkrar edilən marşa qarşı qoyulmuşdur. Bu musiqi üçüncü pərdənin kuliminasiya nöqtəsində, baş qəhrəmanların həlak olduğu səhnədə səslənir.

“İldırım yollarla” baletində qəhrəmanların ülvə və azad hisslərinin toqquşacağı bütün hiss və emosiyalar kompleksini-dərdi, əzab-əziyyəti, qorxunu, kədəri və s. özündə cəmləşdirən mövzular bəşəriyyətə bir çağrı vəzifəsini yerinə yetirən şüarı xatırladır. Bu mövzular insanların milli mənsubluğa, irqə görə qarşı-qarşıya gətirilməsinin nə qədər yanlış olduğunu bir daha vurğulayır. Baletdə hər bir obrazı özünəməxsusluğu ilə seçilən musiqi nömrələri xarakterizə edir. Xalq obrazını canlandırmaq məqsədi ilə isə bəstəkar kütləvi rəqs nömrələrindən istifadə etmişdir. Belə kütləvi rəqslərdən ən maraqlısı son pərdədəki “Yürüş” rəqsidir. Bu nömrə baletin ümumilikdə son kütləvi rəqsidir. O, qəzəbli, tabe olmayan qüvvənin-çoxəsrlik köləlik zəncirlərini qıran xalqın əzəmətli obrazını yaradır. Xalq məhəbbət və bərabərlik naminə nifrət və mübarizə yoluna qədəm qoyur. Təntənəli yürüş musiqisinin əsasında ağır-ağır, dəfələrlə təkrar edilən iki xanəli mövzu durur. Bu musiqi motivi bütün “Yürüş”-musiqisində davam edərək, xalq kütləsinin qüdrətli addımını xatırladır. Daha sonra mövzu kədərli

xarakter alır. Ardıcıl olaraq aşağı registrlərdən tədricən daha yüksək registrlərə keçən və yeni səslərlə zənginləşən yürüşün musiqisi ümumilikdə baleti təmtəraqılı ruhla yekunlaşdırır.

Azərbaycan klassik musiqisinin inkişafında böyük xidmətləri olan, musiqi mədəniyyətimizin görkəmli nümayəndəsi Q.Qarayevin baletləri onun yaradıcılıq irsinin mühüm nailiyyətlərindən hesab edilir. Bəstəkarın müxtəlif səpgidə yazılmış hər iki baleti dünya musiqi mədəniyyəti tarixinin ən gözəl nümunələridir. Bəstəkarın yaradıcılığının ümumiyyətlə maraqlı inkişaf istiqaməti bu baletlərdə maraqlı cizgilərlə nümayiş etdirilir ki, bu da Q.Qarayevin şəxsi maraq dünyasının genişliyindən, yaradıcı imkanlarının tükənməməzliyindən xəbər verir. Q.Qarayev, onun bütövlükdə yaradıcılığı və ya bu yaradıcılığı ayrı-ayrı sahələri, eyni zamanda balet musiqisi haqqında çox söz söyləmək olar. Lakin bütün söylənəcək fikirləri ümumiləşdirəcək bir tək həqiqət vardır ki, o da Q.Qarayevin öz vətəninə, öz xalqının-Azərbaycan xalqının əzəmətli mənəvi dəyərlərə sahib olan övladı olmasıdır. Məhz vətəninə, xalqına qarşı hiss etdiyi alovlu məhəbbət bu sənətkarın ölməz sənət nümunələri yarada bilməsinə səbəbolmuşdur. Məhz buna görə illər keçsə də Q.Qarayev yaradıcılığı tərəvətini itirmir. Onun qüdrətli sənət dühası geniş ictimaiyyət tərəfindən sevilir, tədqiq edilir və öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Z. Əsgərova. Talelərə yazılan musiqi. B., "Yazıçı" .2013.227s
2. A.Bayramova . "Azərbaycan musiqi mədəniyyəti simalarında", B., 2002.
3. G.A.Abdullazadə."Bəstəkar və zaman".B., Adiloğlu, 2003, 266s

ABSTRACT

Rashida Mammadova

Ballet creativity of Gara Garajev

Qara Qarayev' s ballets are consired from important achievements of his creative work who a prominent person of the music culture and had great sevices in the development of Azerbaijan classic music. Both the ballets which were written in various rashes of the composer, are the most beautiful examples of the world cultural history. The interesting development trends of composer' s creative work inform us about creative possibilities, Q.Qarayev' s world of personal inseret. A lot of ideas could be told about his all creative activities and ballet music.

РЕЗЮМЕ

Рашида Маммадова

Балет творчества Кара Караева

В развитии азербайджанской классической музыки балеты видного представителя нашего музыкальной культуры К.Караева считаются большим достижением его творчества. Каждом из этих двух балетов в разных аспектах - самые лучшие образцы мировой исторической музыкальной культуры. Направление развитие в этих балетах демонстрируется интересными штрихами, что говорит о бесконечном кругозоре и творческих возможностях композитора. Можно очень многое сказать о его величие и отдельных областях его творчество, а также музыки балете К.Караева.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

MEMARLIQ

GÜLNARƏ QƏNBƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
gulnare_qenberova65@yahoo.com

UOT: 72,03

TƏBRİZİN İSLAM DÖVRÜ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ

Açar sözlər: İslam memarlığı, Şəhər, Meydan, Məscid, Saray, Bazar, Karvansaray

Key words: Islam architecture, Small town, Square, Mosque, Palace, Bazaar, Caravanserai

Ключевые слова: Исламская архитектура, Город, Площадь, Мечеть, Дворец, Рынок, Каравансарай

Giriş. 3000 ildən çox tarixi olan Təbriz şəhəri İslam dövrü sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmaqla, Şərq və Qərb ölkələri arasında transit ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Bir sıra mənbələrdə Təbriz şəhərinin 791-ci ildə Abbasi xəlifəsi Harun-ər Rəşidin arvadı Zübeydinin şərafinə inşa edildiyi göstərilir. Lakin bizans məxəzləri hələ bizim eranın IV əsrində onun “Toris” və ya “Torij” adı ilə məlum olduğunu təsdiq edir. Bəzi alimlər Təbriz şəhərinin Sasanilər çağında tikildiyini güman etsəldə, son illərin arxeoloji tapıntıları bu fikrin yanlış olduğunu göstərmişdir. Şəhərin Manna dövləti dövründə də mərkəzlərdən biri olması haqqında xeyli məlumatlar vardır. Təbriz haqqında ən qədim məlumat Assur padşahı II Sarqonun saray kitabəsidir. Bu kitabəyə görə miladdan qabaq 714-cü ildə II Sarqon hərbi yürüşündə Urmiya gölünün cənub nahiyələrini tutur. Onun tutduğu qalalar içərisində ikiqat “Tarui” və “Tarmakisu” qalalarının da adı çəkilir (1, s.216; s.213; s.3). Məlumdur ki, hələ Ravvadilər dövründə (IX əsrdə) Təbrizdə müdafiə divarları olmuşdur. Şair Nəsir Xosrov 1046-cı ildə Təbrizdə olarkən yazır ki, şəhər abaddır, eni və uzununu 1400 addımdır (2, s.36). X əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarının son böyük nümayəndəsi əl-Müqəddəsi Təbrizi “Müsəlmanların fəxr etdiyi abad şəhər” adlandıraraq şəhərin təssəvüfat həyatı və memarlıq abidələrindən danışmışdır (3, s.12). Eyni məlumatı qısa əlavələrlə Əby-Məhəmməd əl-Qasım əl-Həriri də təkrar etmişdir (4, s.214).

Ərəb xilafətinin daxili ziddiyyətləri nəticəsində parçalandığı bir dövrdə Azərbaycan böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə qatılır (5, s.3). Qızıl Arslanın (1186-1191) hakimiyyəti zamanı onun iqamətkəşinə çevrilmiş Təbriz sürətlə böyüməyə başlayır. Atabəylər dövründə Təbriz şəhəri Avropanın inkişaf etmiş şəhərləri səviyyəsinə çatmışdır (6, s.47). H.610- (1213-14) cu ildə Təbrizdə olmuş Yaqub Həməvi Təbrizi “Azərbaycanın ən məşhur, gözəl, abad, ətrafı əhəng və kərpiclə bərkidilmiş möhkəm hasarı olan” bir şəhər kimi təsvir etmişdir (7, s.184-187). “Əcaib-əd Dünya”nın məlumatlarında belə bir fikir irəli gəlir ki, Təbriz Eldəgizlərin dövründə tam əzəmətini qazandı və paytaxta çevrildi. Bütün yadellilər köçüb orada qaldılar. Elə bir sənətkarlıq yoxdur ki, Təbrizdə ondan istifadə etməsinlər. Onun tikintisi günbəgün inkişaf edir. Təbriz Azərbaycanın təkcə paytaxtı deyil, onun ən böyük şəhərlərindən biridir” (8, s.48).

Təbriz şəhəri uzun illər Elxani (1265-1313), Çobani (1340-1357), Cəlairi (1360-1387), Qaraqoyunlu (1410-1468), Ağqoyunlu (1468-1501) və Səfəvi kimi müxtəlif feodal dövlətlərin (1501-1555) paytaxtı olduğuna görə getdikcə tərəqqi edir və Azərbaycanın ən böyük, ən güclü incəsənət ocağı kimi şöhrət tapır (9, s.57). Paytaxtın 1555-ci ilin oktyabr ayında Qəzvinə, 1598-ci ildə isə İsfahana köçürülməsinə baxmayaraq, Təbriz yenə ölkənin sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olaraq qalırdı (5, s.7). Təbrizin Azərbaycanda iri memarlıq mərkəzinə çevrilməsi məhz İslam dövrü Azərbaycan memarlığının inkişafında dönüş mərhələsi sayıla biləcək XI-XII əsrlərə düşür (10, s.3).

İslamiyyətin ilk illərində Təbriz şəhərinin ortasında tikdirilmiş Cümə məscidi Təbrizin məşhur memarlıq abidələrindən hesab olunur. Böyük məscid və ya Kəbir məscidi, hal-hazırda Təbrizdə Cümə məscidi kimi tanınan bu dini kompleksin həyati mərkəzi Təbriz bazarına açılır. XII, hətta XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəllərində bu bina xeyli abad olmuşdur. Səlcuqlar dövrü məscidin ərazisi xeyli genişləndirilmiş, iki böyük sütunlu salon tikilərək, mərkəzi günbəzli, mehrablı salonla tamamlanmışdır. Səlcuq memarlığına xas olan digər Cümə camilərində olduğu kimi, bu məscidin daxili sütunları da daş materialından (foto 1), günbəzləri bişmiş kərpicdən inşa olunmuşdur. Daxildə sivri tağla birləşən hər 4 sütunun üzərinə dairəvi günbəz qoyulub. Məscid Elxanilər dövrü yenidən bərpa olunaraq, daxili

divarlarına gəc materialından nəbati naxışlar əlavə edilmiş, cənub divarındakı mehrab yenidən işlənmişdir. Bəzi mənbələrə görə, Şah İsmayıl Təbrizə qayıtdıqdan sonra tacqoyma mərasimini bu məsciddə keçirmişdir (11, s.4-12). XV əsrin ikinci yarısında Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun anası Səlcuqşah bəyim xeyli vəsait sərf edərək həmin binanı yenidən bərpa etdirərək, onun qible tərəfində hündür bir günbəz düzəltdirib, ətrafını kaşılarla bəzətdirir.

1780-cı ilin yanvar ayında Təbrizdə baş vermiş şiddətli zəlzələ nəticəsində məscidin binası dağılır. Təbriz hakimi Həcəfqulu xan Dünbülü onun xarabaları üzərində yenidən məscid binası inşa etdirir (5, s.198). Qacarlar dövrü məscid binasının ərazisinə mədrəsə binası və qoşa minarəli giriş baştağı (foto 2) əlavə edilərək, abidə kompleks halına gətirilmişdir. Mədrəsənin frizinə daşdan yonulmuş Avropa memarlığında daha çox rastlaşdığımız nəbati naxışlar, giriş qapılarının alınlığına kaşı ilə nəbati naxışlar işlənmişdir. Bazardan məscidin həyətinə açılan qapının divarlarında Elxanilər dövrünə aid gəc üzərində nəbati və kufi xətti ilə işlənmiş yazı naxışları qalmışdır.

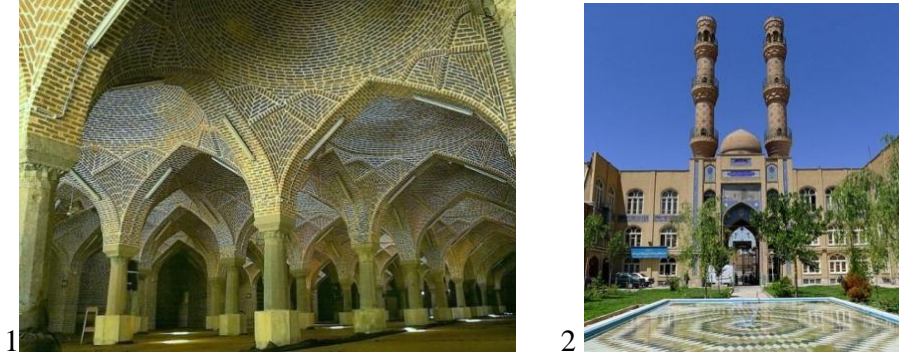

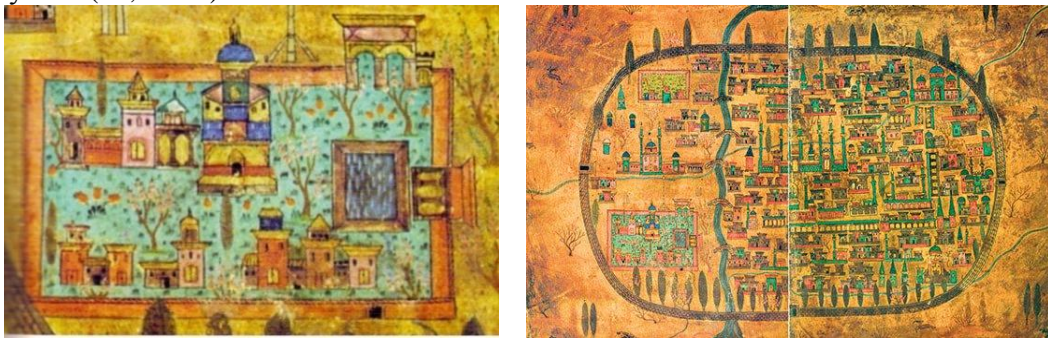
Foto 1. Cümə məscidinin sütunlu salonu.

Foto 2. Kompleksin Qacar dövrü inşa edilmiş həyəət giriş qapısı

Şəhər öz əhəmiyyətini daha sonra Hüləgidlər-İlhanilərin hakimiyyəti dövründə qazandı. XIII əsrin ortalarında Elxanilər dövlətinin paytaxtının Təbrizə köçürülməsi ilə bağlı Təbriz şəhəri önəmli memarlıq-sənətkarlıq mərkəzinə çevrildi. Təbrizin ətrafında çox gözəl memarlıq kompleksləri- Arquniyyə, Qazaniyyə, Rəşi- diyyə kimi şəhərciklər meydana gəldi (8, s.48).

Təbrizin iqtisadi inkişafı və genişləndirilməsi əsasən Arqun xan tərəfindən başlanmış, Qazan xan tərəfindən davam etdirilmişdir. Abadlıq işlərinə xüsusi fikir verən Arqun xan Təbriz şəhərinin qərbində “Şəm” (Şənb) kəndində gözəl tikintiləri olan şəhərciyin bünövrəsini qoyur. O, bu şəhərciyə “Arquniyyə” adını verir. Arqun xanın oğlu Qazan xan taxta çıxdıqdan sonra Təbrizin cənub-qərbində, geniş bir sahədə “Qazaniyyə” adlı bir şəhər saldırır. “Qazaniyyə”, “Şam Qazan” və ya “Şənb Qazan” adlanan bu şəhərcikdə Qazan xan məqbərəsi, Cümə məscidi, Şafeiyyə və Hənəfiyyə mədrəsələri, rəsədxana, dar-əş-şəfa (xəstəxana), kitabxana, beyt-ül-qanun (Qanun evi), xanəgah, seyidlər evi, mütəvəlli evi, hamam və digər binalar tikdirir (5, s.196).

Əsası 1297-ci il oktyabrın 6-da qoyulmuş “Şam Qazan” məqbərəsinin tikilişində Təbrizin tanınmış mühəndis və memarları iştirak etmişlər. Məqbərə orta əsr memarlığının şah əsərlərindən hesab oluna bilər. Vəssaf yazır ki, “dünyada belə gözəl və ali bina nişan verilməmiş”. “Bu binanın tikilməsi üçün qonşu ölkələrin mahir mühəndisləri, bacarıqlı və təcrübəli sənətkarları Təbrizə cəlb edilmişdi. Onun bünövrəsi dəmir ilə möhkəmləndirilib, yer səthilə bərabərləşdirildikdən sonra divarları hörülmüşdür. Divarın eni 33 kərpic, hər bir kərpicin ağırlığı 10 batman idi. Orada gündə 14400 nəfər adam işləyirdi” (12, s.231).

Mimiatür 1. Qazan xanın türbəsi .2. “Qazaniyyə” və ya “Şənb-Qazan”. (Mamrakçi Nasir)

Planlı şəkildə düşünülmüş kompleksin monumental tikilisinin divarları 33 kərpic və 15 göz qalınlığında on iki bucaqlı olub, divarların bütün üzvləri zodiak işarələrindən qurulmuş kəmərlə bəzədilmişdir. Ümumi hündürlüyü 170 göz olan türbə nisbətlərinə və şaquli bölümlərinə görə Azərbaycanın bürcvari türbələri ilə eyniyyət təşkil edirdi. Qazan xan türbəsi kvadrat planlı olan kürsülükdən, prizmatik gövdə və sferik günbəzdən ibarətdir. Bu türbə ətrafında çoxlu xeyriyyə müəssisələri yerləşirdi. XVII əsrin ikinci yarısında “böyük kərpic bürcü” türbəsini görmüş V.Taverniye yazırdı ki, o təqribən 50 addım diametridə, bir qədər uçulmasına baxmayaraq çox hündür tikintidir. Sarayı xatırladan bu tikinti divarlarla əhatə olunub (13, s.119-120). Şah Təhmasib nadir memarlıq əsərinə laqeyid qalmamış, hakimiyyəti dövründə onun azacıq dağılmış günbəzini bərpa etdirmişdir. Osmanlı-Səfəvi və 1651-ci ildə Təbrizdə baş vermiş zəlzələ nəticəsində şəhərciyin gözəl tikililəri və türbə xarabəyə çevrilmişdir (10, s. 3).

Qazan xan Təbriz şəhərində cəsarətli şəhərsalma işləri apararaq, qarışıq və dar küçələri açdırır, yeni məhəllələr saldırır. O, Təbriz şəhərinə yeni qala divarları çəkdirir. Arqun xan zamanı qala divarlarını uzunluğu 6000 addım idi və 10 darvazası vardı (9, s.59). Şəhərin daxilində Təbrizin hər yeni darvazasında və darvazaların yanında böyük karvansaraylar, bazar və hamamlar, karxana üçün tikililər, heyvanlar üçün tövlələr tikilməsini, müxtəlif tərəflərdən gələn müxtəlif dərəcəli tacirlər həmin darvazalardan daxil olmasını əmr etmişdir. İslam dinini qəbul edən Qazan xan Təbriz şəhəri başda olmaqla hər bir şəhərdə məscid, mədrəsə, xanəqah, hamam və bir çox başqa xeyriyyə müəssisələri tikdirir.

Qazan xanın tikdirdiyi müdafiə divarları daxilində onun vəziri Rəşidəddin memarlıq cəhətdən bitkin, böyük bir məhəllə saldırır. “Rəb’i Rəşidi” və ya “Şəhəristane-Rəşidi” (Rəşidəddin şəhəristanı) adlı bu kompleks, tikintisində 1300-cü ildən qabaq başlanılmış Akademiya-Universitet şəhərciyi idi. Universitetdə təbiətşünaslıq, fəlsəfə, məntiq, nücum, ilahiyyət, tarix şöbələri var idi, orada 450-dən çox alim fəaliyyət göstərir, 7 min tələbə oxuyurdu (10, s.3). Rəşidiyyədə 24 karvansara, 1500 dükan, 30 minə yaxın yaşayış evi, ictimai, dini binalar, 60 min kitab fondu olan 2 kitabxana, hamamlar, bağlar, dəyirmanlar, yun parça və kağız karxanaları, boyaxxana, zərboxana, 2 Cümə məscidi və s. tikililər olmuşdur. Rəşidiyyənin əsas memarlıq özəyi Günbəd (Rəşidəddin türbəsi), Dər-üş-Səfa (Şəfa evi) xəstəxanası, 6-7 min tələbənin təhsil aldığı mədrəsə, 60 min kitabı olan kitabxana, Abadsaray bağ-saray kompleksi təşkil edirdi (6, s. 47). Həmin məhəllə sonralar onun oğlu Qiyasəddin tərəfindən daha da genişləndirilir (10, s.30).

Bu çağın möhtəşəm tikililərindən Təbrizdəki Əlişah məscidi (14-cü əsr) və Sultaniyyə şəhərində tikilmiş Olcaytu Xudabəndə türbəsi (1303-1313) diqqəti cəlb edir. Hər iki abidəni Elxani hökmüdarı Olcaytu Məhəmməd Xudabəndinin vəziri Tacəddin Əlişah Təbrizi tikdirmişdir (Əlişah həmdə bu abidənin memarı sayılır). Əlişah məscidinin tikintisi bitməmiş bütün İslam dünyasında məşhurlaşmış. Orta əsrlərdə İslam memarlıq sənətinin şah əsərlərindən hesab olunan Əlişah məscidi vaxtilə Mahad Məhin (Miyar-miyar) məhəlləsinin kənarında yerləşirdi (5, s. 195).

Bünövrəsi 1311-ci ildə qoyulmuş həmin məscid binasının tikilməsi üçün min tümən nəzərdə tutulmuş, lakin tikinti 500 tümənə başa gəlmişdi (5, s.196). 10 il müddətinə inşa olunmuş, təkrarolunmaz əzəmətli memarlıq abidəsi olan Əlişah məscidinin yalnız mehrab hissəsi yerləşən divarı günümüzə gəlib çata bilmişdir. Mehrab yerləşən divarının salamat qalması abidənin ümumi quruluşu haqqında insanda təsəvvür yaradır. 1328-ci ildə Təbrizdə olmuş səyyah İbn Batutə məscid binasının sağ tərəfində üzü qibləyə bir mədrəsə, sol tərəfində bir zəviyə olduğunu, həyətin mərmərlə döşəndiyini, divarların kaşı ilə bəzəndiyini bildirmişdir. Əlişah məscidi 4 tərəfdən başağ-eyvanla əhatələnmiş, ortasında böyük hovuzu olan həyət dörd tərəfdən iki sıra sütunlu qalereya ilə dövrələnmişdi (hər sütunun uzunluğu 12 dirsək). Onun güney hissəsinin ortasında Cümə məscidinin qoşa minarəli, böyük eyvanlı nəhəng tutumu yüksəlirmiş. Məscidin uzunluğu 60 metrə yaxın olan ibadət salonu bütün dövrlərin ən iri aşrımli tağbəndi (30, 15 m) ilə örtülmüşdür. Məscidin mühəndis cictəmində mehrab tağçasının yarım dairəvi bürc şəklinə bayıra çıxarılmış tutumunun və eyvanın künc minarələrinin də öz funksiyaları olmuşdur. Məscidin tikintisində bişmiş kərpicdən, döşəmə və divarlarında mərmərdən, kaşidan, bəzək- lərində qızıl və gümüşdən istifadə edilmişdir (14, s. 63).

H.Qəzvini 1340-cı ildə qələmə aldığı əsərində Təbrizdə Xacə Əlişahın tikdirdiyi böyük Cümə məscidinin ölçülərini (uzunu 250, eni 220 göz) vermiş, onun Mədainin Kəsra eyvanından böyük olduğunu vurğulamışdır. 1535-ci ildə Təbrizdə olmuş bir İtalyan taciri həyati dövrləyən sıratağların sütunlarının billur kimi gözəl və şəffaf, həm də bir hündürlükdə (5-6 addım), həyətin ortasında eni və uzununu bərabər (100x100 addım) hovuz olduğu haqqında məlumat vermişdir. Məscidin baş qapısı ağzında daş tağlar altında bir arx axırmış. Giriş qapılarının eni 4, hündürlüyü 20 addım imiş. J.Şarden dağılmış durumda olan Əlişah məscidinin minarəsinin çox hündür olduğunu yazmışdır (14, s.64).

Sonralar Ərk qalası adı ilə tanınan möhtəşəm Əlişah məscidi və əzəmətli Sultaniyyə türbəsi bir sıra abidələrin tikintisinə təsir göstərmişdir. Teymurun Səmərqənddə tikdirdiyi məscid və mədrəsələrin memarlıq quruluşu üçün Əlişah məscidi örnək olmuş, Olcaytu Xudabəndə türbəsinin tikintisindən yüz il sonra İtalyan memarı F.Brunelleskinin Florensiyada ucaldığı Santo-Mariya del fyore kilsəsinin günbəzində Sultaniyyə türbəsinin konstruktiv üsullarından istifadə edilmişdir. Əlişah məscidinin dağılmasına səbəb Təbrizin çox seysmik zonada yerləşməsi və sonralar da onda təmir-bərpa işlərinin aparılmaması da az rol oynamamışdır. Abidənin yaxınlığında son dövrlərə aid Cümə məscidi inşa edilmiş və abidənin yalnız mehrabı qalmış divarında bərpa işləri aparılır.

Tikilişi üç ilə yaxın bir müddətdə (10.1340-04.1343) başa gəlmiş "Ustat-şagird", "Süleymaniyyə" və ya "Əlaiyyə" adlanan məscid binası vaxtilə Təbrizin Qaradaş adlanan məhəlləsinin mərkəzində yerləşirdi. Məscidin binası üzərindəki kitabələri məşhur xəttat Xacə Abdulla onun şagirdi Hacı Məhəmməd Bəndigir yazdıqları üçün həmin abidə "Ustat-şagird" məscidi də adlanırdı (15, s. 213, s.253).

XIV əsrdə Təbrizdə Sultan Üveys tərəfindən tikdirilmiş yüzlərlə otaqdan ibarət "Dövlətxana" dövrünə görə çox möhtəşəm və əzəmətli binalardan olmuşdur. Sultan Üveys hakimiyyətinin ilk illərində Misir Sultanının ona verdiyi xərəcənin hamısını həmin binanın inşasına sərf etmişdir. "Dövlətxana"nı müşahidə etmiş Klavixov yazır: "...sarayın böyük bir hissəsi hələ də möhkəmdir arzu edirik ki, Təbrizdə olan bütün bu kimi binalar əvvəlki kimi qalsın, təssüf ki, son zamanlar onların əksəriyyəti Miranşahın əmrilə xarabalığa çevrilmişdir" (5, s.198).

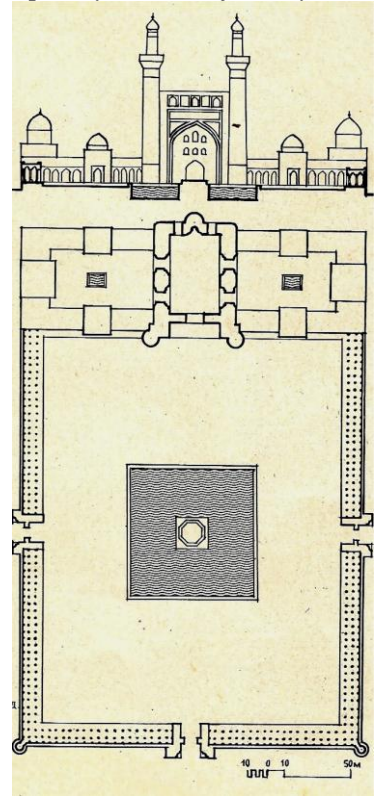
1430-cu ildən sonra şəhərlərin böyüməsi ilə bağlı bədii ənənələr yeni inkişaf mərhələsinə çatdı. Azərbaycan memarlığında Təbrizin mövqeyi xüsusilə gücləndi. Ölkənin böyük hissəsini tutan Qaraqoyunlu Cahan şah (1438-1467) və Ağqoyunlu Uzun Həsən (1453-1478) və Sultan Yaqub (1478-1490) Təbriz

Rəsim1. Təbrizin Ərk qalası (Əlişah məscidi). Arxiv materialı

Foto3. Əlişah məscidində bərpa işləri aparılarkən .

Rəsm 2. Əlişah məscidinin bərpa layihəsi (Cəfər Qiyasi)

şəhərində də geniş tikinti işləri aparmışlar. Onların hakimiyyəti illərində Təbrizdə Müzəffəriyyə, Qeysəriyyə, Nəspiyyə, Məqsudiyyə, Həşt-Behişt, Şimal bağı və başqa iri memarlıq mərkəzləri yaranır. Təbrizin baş şəhər meydanı olan Sahibabadın ətrafında Sultan Yaqub dövründə saraylar, məscidlər, ticarət binaları inşa olunur.

XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində dağıdıcı feodal müharibələrlə əlaqədar olaraq tikinti işləri qismən də olsa dayandırılır. Yalnız XV əsrin 30 illərin sonundan başlayaraq şəhərlərdə tikinti işlərinin inkişafı üçün əlverişli sosial-iqtisadi şəraitlər yaranır. Bu dövürdən Azərbaycan memarlığının çiçəklənmə dövrü başlayır. Ötən əsrlərdə yaranan bədii memarlıq üslubları və tikinti ənənələri davam etdirilir. Monumental tikililər inşa olunur, onlar böyük tamamlanma və dəqiq işlənmələri ilə fərqlənirdilər. Dövrümüzdə qalmış XV əsrin müxtəlif növlü çoxsaylı tikililəri o dövrün yüksək tikinti texnikasını, ustalığını, memarlıq dekorativ həllərin yüksək səviyyədə olmasını təsdiqləyir.

Dini tikililərin inşasında böyük irəliləyişlər olur. Yerli məscidlərin təkamül prosesi bu çağın monumental məscidi olan Göy məscid və Uzun Həsən məscidlərində öz zirvəsinə çatır (14, s.15). Müzəffəriyyə kompleksinin baş tikilisi olan Cahan şah məscidi, yaxud Göy məscid (1465, memar Xacə Əli Kücəci) Təbrizin ən bəlli abidələrindəndir.

Təbrizdə 1465-ci il oktyabrın 24-də Peçə Kuşək məhəlləsində “Fəxrəzad” adlı yerdə Qaraqoyunlu hökmüdarı Cahanşahın (1435-1467) arvadı xatun Canbəyim tərəfindən tikdirilmiş Göy məscidin və ya Müzəffəriyyənin binası başa çatdırılmışdır (Xatun Canbəyim də orada dəfn olunub). Bu məscid dövrünə görə Azərbaycan memarlığının incilərindən sayılır. Məscid binası o qədər gözəl tikilmiş və məharətlə firuzəyi, göy kaşılardan onun daxili və xarici divar bəzəklərində görünməmiş dərəcədə istifadə olunmuşdur ki, onu “İslamın firuzəsi” adlandırırdılar. Bir qrup tədqiqatçılar iddia edirlər ki, binanın memarı Əhməd bin Şəmsəddin Təbrizi, və ya Nemətulla bin Məhəmməd əl-Bəvvab oğlu olmuşdur. Son araşdırmalar binanın əslində memarı Xacə Əli ibn Məhəmməd bin Osman Keçəci olmasını təsdiqləmişdi. Binanın inşası işlərinə İzzəddin Qapuçı bin Məlik başçılıq (sərkər) etmişdir. Neymətulla bin Məhəmməd əl-Bəvvab isə binanın divarları üzərindəki yazıları həkk etmişdir (16, s.249; 16, s.209; 16, s.57).

Göy məscidin texniki həllinin mürəkkəbliyi və bədii sitilin təkmilliyi, mavi və göy fayansdan materialların işlənməsi, məscidin planının ustalılıqla düşünülməsi, yığcam və monolitliyinin, kompozisiya kamilliyi, Azərbaycan memarlığında geniş yayılmış motiv və formaların yüksək bədii tərzdə yaradılması, zəngin memarlıq bəzəyi, tikinti, memarlıq düşüncənin yetkinliyi, onun yüksək mühəndislik səviyyəsini xarakterizə edir.

Vaxtilə 52 metr uzunluğunda olmuş baş fasadın qarşısında geniş həyət yerləşmişdi. Ortasında hovuz olan bu həyət arkadlı hasarla çəpərlənmişdi. Mərkəzi gimbəzli məscidin özünəməxsus planına, binalarına Azərbaycanın başqa dini binalarında rast gəlmirik.

Məscidin planının kompozisiya mərkəzində yerləşdirilmiş kvadrat salon (16x16) sferik formalı gimbəzlə örtülmüşdür. Salon geniş eyvanlar vasitəsilə gimbəzlərlə örtülü kvadrat otaqlarla əlaqələndirilmişdir. Nisbətən böyük olan iki künc otaqları baş fasadın yan tərəflərini bağlayaraq dar keçidlər vasitəsilə iki minarə ilə əlaqədar imiş. Mərkəzi salonun arxasında, baş kompozisiya oxu üzərində bir qədər kiçik (9x9m) gimbəzli salon yerləşmişdi. Divarında mehrab olan bu otaq ibadətqah, məbəd vəzifəsini görürmüş.

Göy məscid özünün fasad, daxili və xarici divarlarında işlənmiş nəfis və ecazkar bəzəkləri ilə seçilir. Məscidin memarlıq bəzəyində yüksək dərəcəli bədii malik kaşı dekorlardan geniş istifadə olunmuşdur. Əvvəlki dövrlərin memarlıq bəzəklərindən fərqli olaraq bu binada kaşı bəzəyinin rəng qamması xeyli genişlənmiş, daxili divarları bir neçə hissələrə bölünməklə, həndəsi, nəbatı və yazı naxışlarından qurulmuş bəzək kompozisiyaları işlədilmişdir. Göy məscidin kaşı dekorları ona dünya şöhrəti qazandırmışdır.

Müzəffəriyyə kompleksində məscid binasından əlavə mədrəsə, kitabxana və xənaqah da olmuşdur. 1780-ci ildə Təbrizdə baş vermiş zəlzələ nəticəsində həmin kompleks dağılmışdır. Hazırda Təbrizin Xiyaban məhəlləsində yerləşən Göy məscidin xarabalıqları yenidən bərpa edilərək ətrafi abadlaşdırılmış, parkın ərazisində Tarix Müzeyi binası inşa edilərək Göy məscid binası kompleks halına gətirilmiş.

Sahibabad meydanından şimalda Ağqoyunlu hökmüdarı Uzun Həsənin (1453-1478) tikdirdiyi və “Nəsriyyə” adlanan məscid binası ucalır. Vaxtilə qızıl rəngli divarları, firuzəyi rəngli kaşiləri ilə insanı valeh edirmiş. Məscidin sağ və sol tərəfində çox hündür qoşa minarə ucalırdı. Məscid binası 1780-ci ildə baş vermiş zəlzələ nəticəsində dağılmışdır. Keçən əsrdən başlayaraq məscidin yerləşdiyi ərazidə arxeoloji qazıntı işləri aparılmağa başlanmışdır. Məscid binasında əsaslı bərpa işləri aparılaraq, məscid əvvəlki görkəminə qaytarılmışdır.

Foto 5. Nəsriyyə məscidi və onun qarşı tərəfində Sahibabad meydanı

Kərpicdən inşa olunmuş məscidin frizi mərmər daşlar üzərinə kufi, suls xətti ilə yazılmış Qurandan götürülmüş ayələrlə, giriş qapı alınlığı daş üzərində yonulmuş nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Məscidin qible divarında işlənmiş hündür mehrabı yenidən bərpa edilərək, firuzəyi, ağ güzgülərlə bəzədilmiş, eyvanların tavanlarına boya ilə nabati naxışlar çəkilmişdir. Məsciddə bərpa işləri apardıqdan sonra muzey kimi istifadə edilir. (Apardığımız son araşdırmalar nəticəsində Sahibabad meydanında və bazara birləşik ərazidə arxeoloji qazıntılar davam etdirilir. Qazıntılar zamanı hamam, karvansara və b. binaların qalıqları da aşkarlanmışdır).

Təməli 1478-ci ildə qoyulmuş, tikintisi 1484-cü ildə başa çatdırılmış “Həştbehişt” sarayı səkkizkünclü və hər bir hissəsi səkkiz otaqdan ibarət olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Uzun Həsən öz sağlığında böyük və əzəmətli saray tikdirmişdi. Hətta İosafon Barbaro 1474-cü ilin aprelində həmin sarayda Uzun Həsənin qəbulunda olmuşdur. Sultan Yaqub padşahın zamanında (1478-1490) Sahibabad şərqin ən möhtəşəm sarayı kompleksini genişləndirərək, bir sıra binalar artırmaqla sarayın adının “Həştbehişt” qoymuşdur. Venetsiyalı anonim tacir “Həştbehişt” sarayının geniş təsvirini vermişdir: “Sarayın oxvari qüllələri gözəllikdə Misir piramidalarından üstünlük təşkil edirdi. Səkkiz guşəli sarayın hər tərəfi gözəl tağlarla bitirdi. Saray kompleksi kitabxana binası, məscid, hərəmxana, 1000 nəfərlik xəstəxana, at saxlamaq üçün ərazi daxil idi” (8, s.250).

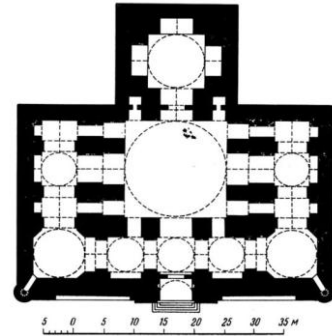
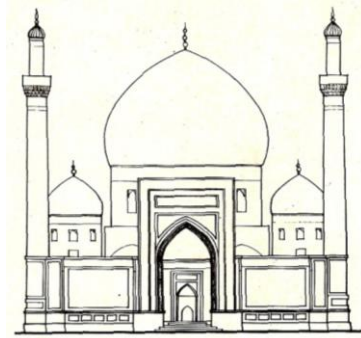

Foto 4. 1. Göy məscid.

2. Məscidin bərpa olunmuş fasad və kəsiyi.

XIV-XV əsrlərdə Təbrizdə böyük bazarlar, karvansaralar, hamamlar və b. binalar tikilmişdir. Vicuyə məhəlləsində Tacəddin Əli Mişarı tərəfindən tikilmiş məscid, Əjabad küçəsində Uzun Həsən oğlu Yusif bəyin binası yanındakı məscid, Rey darvazasındakı Xəlilən məscidi, Novbər məhəlləsindəki məscid, Simsarlar bazarındakı Sabahi hamamı, Muhadın bazarındakı Əmir Əli hamamı, Vicuyə məhəlləsindəki hamam, Əxi Əhmədşah hamamı, “Leyli və Məcnun” hamamı, Əbu Yəzid hamamı, İsfəndiyar karvansarası, Sədələn karvansarası, Pece Kışək məhəl- ləsindəki Əxi yadigar karvansarası, Təbrizin məşhur Qeysəriyyə bazarı gözəl memarlıq abidələri hesab olunurdu (5, s.196).

Əgər Teymur dövründə işğal olunmuş ölkələrin ən yaxşı yaradıcı qüvvələrinin zorla cəmləşdirildiyi Səmərqənd “yer kürəsinin fərhənak mərkəzi” hesab olunursa, XV əsrdə görkəmli şair və dövlət xadimi Əlişir Nəvainin himayəsi məşhur rəssam Kəmaləddin Behzadın rəhbərliyi altında ədəbiyyat və incəsənət sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə Teymurilər Heratı bütün Orta Şərqdə bədii mərkəzə çevrilmişdisə, XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Təbriz yenidən Orta Şərq xalqlarının bədii mədəniyyətinin əsas mərkəzi idi.

Güclü Səfəvi dövlətinin yaranması şübhəsiz ki, memarlığın inkişafına, şəhər həyatının daha da canlanmasına səbəb olmuşdur. Tez-tez baş verən müharibələr geniş miqyaslı şəhərsalma işlərinə mane olsa da, bir sıra müəlliflər XVI əsrdə də Təbrizi “Şərqi paytaxtı”, “dünyanın ən abad şəhəri” adlandırdı.

Təbriz şəhərində olmuş fransız taciri Jan Battisti Tavernye, fransız taciri Şarden, fransız səyyahı Pole Təbrizi çox böyük və varlı şəhər adlandırmaqla yanaşı, şəhərin iqtisadi vəziyyəti və memarlıq abidələri haqqında da maraqlı məlumat vermişdir. Tədqiqatçı Ə.Rəhmanın qeyd etdiyinə görə XVII əsrin 60-cı illərinin sonu 70-ci illərin əvvəllərində Təbriz öz sahəsinə, ərazisinə, sərvəti, ticarəti və əhalisinin sayına görə Səfəvi dövlətinin ikinci şəhəri idi. Şəhərdə 550 min nəfər yaşayırdı. Osmanlı səyyahı İbrahim Əfəndi Peçevi isə “şəhərin özündə 19 caminin, insan qəlbini rıqqətə gətirən fəvvarəli 21 hamam, 200 karvansaranın, 12 min köşkə malik olan bəzəkli bazarların, saysız bağ və xiyabanların” olduğunu göstərirdi (5, s.198).

Bu dövrdə Təbrizdə Şah Təhmasib, Osman Paşa, Şah Abbas məscidləri, Zübeydə, Pırbulaq, Aləmşah, Şah İsmayıl, Mirzə İbrahim, Mirzə Tahir karvansaraları, 7 min dükanı olan Qeysəriyyə bazarı məşhur idi (5, s.200). XVI əsrdə Təbriz karvan yollarının ən mühüm nöqtəsi, Avropa-Asiya ticarətinin əsas birjası rolunu oynayır. XV-XVI yüzillərdə Təbriz memar və nəqqaşları başqa ölkələrdə də fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif şəhərlərdə maraqlı sənətkarlıq nümunələri yaratmışlar. Bursa, Qahirə, Bağdad, Dəmirqapı (Dərbənd), Herat, Səmərqənd və s. şəhərlərdəki bir sıra memarlıq abidələrində Təbriz memarların “imzaları” qalmışdır. Bursa şəhərindəki Yaşıl türbənin (1420-21) nəfis naxışlarla bəzədilmiş qapılarını Azərbaycanlı usta Əhməd Təbrizli hazırlamışdır. Türbənin yaxınlığındakı Yaşıl Caminin (1424) mehrabını Təbriz ustaları özlərinin hazırladıkları müxtəlif boyalı kaşılarla bəzəmişlər. Çaldıran vuruşmalarından (1514) sonra I Sultan Səlim tərəfindən İstanbula aparılmış Azərbaycanlı memar Əli Təbrizi (Əsir Əli, Əcəm Əli təxəllüsləri ilə də tanınmışdır) İstanbuldakı Topqapı sarayının baştağını və Sultan Səlim məscidini (1522) tikmişdir.

Amerikalı burjuva sənətsünaşlarından Pop öz kitabında qeyd edir ki, Sultan Süleyman 1534-cü ildə Təbrizi tutarkən buranın sənətkarlarını İstanbula aparmışdı. Bundan da məqsəd, orada sənət məktəbi təsis etmək və digər ölkələrin memarlıq və incəsənəti ilə rəqabət aparmaq olmuşdur.

1. Gəcil qapısı –XVIII əsr

2. El gölü və ya şah gölü

Səfəvi Osmanlı müharibələrindən sonra XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində Təbriz yenidən qurulur. Bunu şəhərdə mövcud olan fundamental tikintilərdən də təyin etmək olur. 100-ə yaxın zədəgən sarayları, böyük və kiçik hamamlar, karvansaralar, məscidlər və minlərlə evlər, ticarət komplekslərinin

tikintisi XVII əsrin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. Bu dövrdə Təbrizdə bir sıra təntənəli saraylar inşa olunmuşdur-onların sırasında Mirzə Sadıx sarayı, onun qardaşı Mirzə İbrahim, Mirzə Tahirin sonuncu oğlunun sarayını qeyd etmək olar.

Müsəlman şərqinin, o cümlədən planlaşdırma strukturunun analizi, tarixi formalaşma və inkişafından görünür ki, tikinti sahələri ayrı-ayrı yaşayış məhəllələrinin vahid şəhərin mərkəzi ərazisində birləşdirmək tendensiyası var. Çünki şəhər hakimlərin və planlaşdırıcının iştirakı olmadan tikilirdi. Bu xüsusən qonşu mülkləri, ümumiyyətlə şəhərin planını nəzərə almadan, nizamsız tikilən şəxsi tikilən tikililərə aid idi (2, s.23). Ancaq sifarişçi şahənşah, şahzadə və ya canişinlər olanda məsələ dəyişirdi. Məsələn, Təbriz şəhərinin Saray kompleksləri şəhərsalma ideyası ilə tikilib. Böyük məsələlərin həllində mütəşəkkillik, əsas elementlərin düzülüşündə dəqiqlik, səmərəlilik məsələləri müsəlman şəhərlərinin planlı quruluşunda irəli çəkilib və inkişaf edən şəhər sisteminə daxil edilirdi (2, s.23).

1

2

3

1-2. Təbriz yaşayış evləri (Behnam evi)-hazırda özəl Memarlıq Universiteti kimi fəaliyyət göstərir.

3. Məşrutiyət evi (muzey)

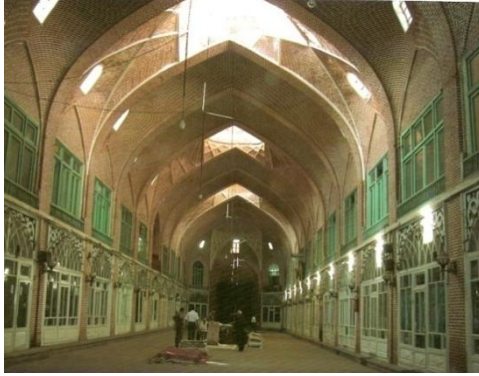
Məsələn, Təbrizdəki Abbas Mirzə sarayı 1827-ci ildə II dərəcəli topoqraf Sazonov tərəfindən cızılıb (2, s.23). Saray böyük bir kompleks (390 x 256 metr) şəklində hazırlınıb. Buraya bağça ilə əhatə olunan giriş, inzibati və yaşayış hissələri daxildir. Sarayın kompozisiya planı pavlyon sistemi prinsipləri və qapalı daxili həyat kimi tikilərək üstübağlı keçidlərlə birləşdirilib. Sarayın yerləşdiyi bütün ərazini üç əsas hissəyə bölmək olur: Mərkəzi, kazarmaya və təsərrüfat. Mərkəzi qrup özündə aynalı pavlyonu, hərəmxana, hamam və qəbul otaqları yerləşən binanı birləşdirir. Qala və bürc layihəsini hazırlayan fransız və ingilis mühəndislərinin onun qərarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsinə baxmayaraq Abbas Mirzənin sarayında ənənəvi saray planlaşdırma quruluşu hakim yer tutur. Lakin müsəlman şərqinin sosial mədəniyyət qaydaları, qapalı həyat tərzini saray 2 hissəyə: birun (kişi) və əndərana (qadın) bölünməsinə tələb edirdi və şah Abbas sarayında bu qaydalara ciddi şəkildə əməl olunub. Sarayın kompozisiyasının mütəşəkkilliyi, binalara xas konstruktiv dəqiqlik, abadlıq elementləri ölkədə şəhərsalmanın inkişafında vacib yer tutur (2, s.23). Abbas Mirzə sarayı ilə yanaşı Təbriz şəhərində bir sıra kiçikli-böyük saray və imarətlər də vardır. Bunlardan Kəmpani imarəti və s. göstərə bilərik.

Təbrizin gözəlliyini həm şəhərdəki, həm də şəhər ətrafında salınan təmtəraqlı bağlar təmin edirdi. “Xalat Puşan”, “Şah Gölü”, “Bağı Şimal” bağları qacarların dövründə “Böyük Təbriz” ərazisinin açılmasında planlaşdırma funksiyasını daşıyırdı. Hazırda bu bağlar Təbriz şəhərinin memarlıq-planlaşmasında böyük rol oynayır.

Qacar dövrünə (1796-1925) aid Təbriz şəhərində bir neçə memarlıq abidələri qalmışdır ki, onların da əsasını yaşayış evəri təşkil edir (2, s.334). Təbrizin yaşayış evlərinin memarlığı şəhərin tarixi hissəsinin planlaşdırma quruluşunda mühüm bir səhifəni təşkil edir. Güclü ənənəvi memarlıq-planlaşdırma üsulları və kompozisiya formaları ölkədə baş verən sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərə baxmayaraq irsən ötrülə bilmişdir. 1813, 1828-ci illərdə baş verən Rus-İran müharibələrindən sonra inşa olunmuş yaşayış evlərində Qərbi Avropa memarlığına böyük maraq göstərilmişdir. Lakin buna baxmayaraq şəxsi malikanələrin quruluşunda müsəlman məişətinin ənənələri forma və şərtlərinin qorunub saxlanması ciddi şəkildə gözlənilirdi. Təbriz şəhərində bu dövrdə inşa edilmiş bir sıra yaşayış evləri qismən də olsa öz ilkin memarlıq quruluşunu zamanəməzədək qoruyub saxlaya bilmişdir (Pərvin Ətsalami yaşayış evi, Səfərnியə yaşayış evi, Əmir-Kabir yaşayış evi, Bağ-Şəmalə yaşayış evi, Ağayə-Cavid yaşayış evi, Səyimasi yaşayış evi, Kəvkabə Səlamə yaşayış evi, Behnam yaşayış evi və s.). Yaşayış evlərinin bir çoxunda İran Dövləti tərəfindən yenidən bərpa-təmir işləri aparılaraq muzey (Saat muzeyi, Səttərhan muzeyi), bir qrup evlər isə bərpa edilərək Universitet kimi (Məqsudiyə küçəsi, Behnam evi, Məşrutiyət evi vəs. təmirdən sonra Özəl Memarlıq Universiteti yaradılıb) fəaliyyət göstərir. Təbriz şəhərində XVIII-XIX əsrlərə aid yüzlərə belə yaşayış evləri vardır ki, onlar alim-memar

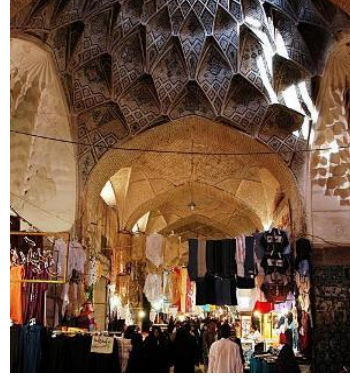
mütəxəsislər tərəfindən araşdırıldıqdan sonra, yaşayış evlərində bərpa-təmir işləri aparılaraq, strukturları dəyişdirilməklə əhalinin istifadəsinə verilmişdir.

Təbriz şəhəri qədim dövrlərdən başlayaraq Orta əsrlərdə də sənətkarlıq və ticarətin qaynar nöqtələrindən biri olmuşdur. Bu baxımdan müxtəlif dövrlərdə inşa edilən, şəhər mərkəzi hissəsi ətrafında meydana gələrək, xüsusi cərgələrdən ibarət böyük ticarət məhəllələrindən ibarət bazar yerləşir. Müsəlman şəhərinə gələn çoxsaylı tacirlərin gündəlik maddi durumlarının həll edilməsi üçün, Təbriz şəhərində bazarlara bitişik karvansara, məscid, hamam və s. mülki binaların tikintisinə də geniş yer ayrılmışdır. Bazar planda timçələrdən (Müzəffəriyə timçəsi, Hacı Səfərəli timçəsi, Əmir timçəsi, Mehdi-Qulu timçəsi, Mirzə-Şəfi timçəsi, Bəhşi timçəsi. Əbül Həsən timçəsi və s.) və onları birləşdirən künbəzli keçidlərdən ibarətdir.

1

1. Müzəffəriyə timçəsi-XVIII əsr

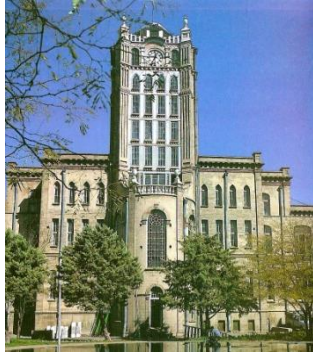
2

2. azar keçidlərindən biri

Zəlzələ zamanı dağılan Təbriz bazarı Nəsrəddin şahın hakimiyyəti dövründə bərpa edilmişdir. Tikinti üçün ayrılmış sahənin yaxınlığında böyük məhəllədə yerləşir və bir tərəfdən magistral küçə, digər tərəfdən isə çay qırağı ilə əhatələnib. Onlar üstü bağlı sıralardan başqa bayırdan keçən düz dar küçələrlə əlaqələnilir. Bazarın ərazisi perpendikulyar ticarət cərgələri ilə nicbətən düzbucaq məhəllələr sırasına bölünüb. Vaxtilə bazarın planına əsasən məhəllələrin ərazisinə müxtəlif şəkili Səfərəli, Məsfərqe, Əmir, Rasta bazar, Danedil və s. karvansaraların həyərtləri daxil idi (2, s.306-313). Karvansaralar şəhər bazarının fəal obyektləri olmaqla, onlar əsasən örtülü ticarət cərgələrini əhatə edirdilər. Təbrizin bazar kompleksi ticarət cərgələri və karvansaralarla məhdudlaşmırdı. Bazar öz səciyyəsinə görə çoxfunksiyalı məzmunu malik idi, çünki onun ərazisində iri miqyaslı əyani və fəza mühiti mövcud idi. Burada ictimai-iqtisadi, dini və mədəni-məişət mühiti şəhərin iqtisadi problemlərini həll edən və çoxlu ticarət təbəqələri təşkil edən cəmiyyətlə birləşirdi. Bu vəziyyətlə əlaqədar bazar kompleksinə 17-dən çox ibadət tikililəri, həmçinin bazar əhlinə xidmət edən mədrəsələr, hamamlar, çayxanalar və digər tikililər daxil idi. Səlcuklu dövrünə aid olan Cümə məscidi Təbriz bazar kompleksinin nadir tikililərindəndir.

Meydan-çayın cənub hissəsində yerləşən bazar kompleksi tarixən böyük və kiçik hissələrə bölünərək iki sahildə yerləşib. İki körpü və əsas şəhər meydanı olan Səhihabad ilə birləşən bazar eyni zamanda şəhərin yaşayış məhəllələrini də əhatə edir. Təbrizin bazar kompleksi orta əsrlərdə olduğu kimi bu gün də şəhərin ticarət və ictimai nəbzini özündə cəmləşdirir. Onun şimal-cənub, şərq-qərb istiqamətində yönələn çoxsaylı ticarət cərgələri, iri həcmli sarayları, böyük və kiçik meydanları, çoxsütunlu məscidləri, maraqlı planlaşması olan hamamları, memarlıq və fəza baxımından xüsusi timçə və tağlarla, künbəzlərlə örtülmüş bütün ticarət mərkəzi həmahəng füsunkarlıqla qarşınızda durur.

Təbriz şəhəri dəfələrlə baş verən (858, 1041 və 1721-ci illərdə) zəlzələlər, müharibələr nəticəsində dağılmışdır. Bu zəlzələ və müharibələr nəticəsində tarixi abidələrin bir çoxu məhv olmuşdur. Onların yalnız cuzi bir qismi dövrümüzdə gəlib çata bilmişdir.

1

1. Saat bürcü

2

2. Məqbərə-tul-Şoəra (Şəhriyarın məzarı)

Hazırda Təbriz İranın ən gözəl və tarixi şəhərlərindən biridir. XX əsrin ikinci yarısından Təbriz köhnə memarlıq planlaşdırma quruluşunu saxlamaqla, tarixi magistralların əsasında yeni, şaxələnmiş, avtomobil nəqliyyatına uyğunlaşdırılmış müasir küçələrlə əhatə olunub. Əsas küçələrdən biri olan Xiyabani Pəhləvi əvvəlki kimi əsas magistral olaraq qalır və Monayəm, Xəyyam, Şəhnaz, Şəhrup, Xəqani və s. küçələri ilə kəsişir (18, s.12, 20, 69, 71, 90).

Müasir Təbriz şəhəri Axuni, Əmrə qız, Əngəc, Əmizinəddin, Bağmeşə, Barınc, Bağşimal, Bilankuh, Sırxab, Sinciran, Yanıq, Qaraməlik, Qaraağac, Qonqabaşı, Küçəbağ, Hökmavar, Kücüvar, Nobar, Rastaküçə, Çaharmənar, Şamğazan, Dəvəçi, Maralan, Vicuyə, Şişgilan, Xəlatpuşan, Xiyavan, Çuştduzan, Çərəndab məhəllələrinə bölünür. Bu məhəllələrdə müasir yaşayış, ofis, mağaza binaları və s. inşa olunsada, şəhər memarlıq planlaşmasında orta əsr şəhər görkəmini qoruyub saxlamağa çalışır.

ƏDƏBİYYAT

1. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, N 2-4; Дьяконов И.М. История Мидии. с.216, Алиев И. История Мидии. с.213. www.google.com Muradov Vidadi. “Şərqi Paytaxtı” Təbriz. 05.01.2010
2. Fətullayev Ş.S. Qacarlar dövründə İranda şəhərsalma və memarlığın inkişafı. Bakı, 2013
3. Minorski V. F. Tarix-i Təbriz. Tərcome və təhşiye-ye Əbdüləli Kərəng Tehran, ş.1337
4. Петрушевский И.П. Восстание ремесленников и городской бедноты в Тебризе в 1571-1573 гг. ССИА, вып. I, Баку, 1949
5. Onyllahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, Elm nəş., 1982
6. Məmmədova G., Məmmədova Z. Orta əsrlər memarlığı (VIII-XIV əsrlər). Bakı, 2013
7. Məhəmməd C.M. Tarix-i Təbriz ta payane qərne nohhome hicri, Tehran, ş.1352 (h.1973), (Tarix-i Təbriz)
8. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана (XIII-XVII в.в.). Баку, ЭЛМ, 1982
9. Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Maarif, 1983
10. www.google.com Muradov Vidadi. “Şərqi Paytaxtı” Təbriz, 2010
11. Qənbərova G. Təbriz şəhəri, onun memarlıq abidələri. Təbriz, Körpü jurnalı, 2011
12. “Tarix-i Vəssaf”, III cild, s.383-385, “Dəstür əl-katib”, II cild, s.231
13. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История Архитектуры Азербайджана. Москва, 1963
14. Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə. Bakı, işıq, 1985
15. Zeyli cami-ətətəvarix-i Rəşidi”, s.213; Mücməli Fəsuhi, III cild, s.60-62; “Rovzat-ül-cinan”, I cild, s. 253
16. “Lübb-ətətəvarix”, Tehran, 1314 ş.s.218; “Tarix-icahan apay”, tehran, 1963. Salamzadə Ə.V. Архитектура Азербайджана в вв. Баку, 1964. Onullahi S.M. Göy məscidin memarı kimdir ? “Qobustan” incəsənət toplusu, 1974, N 3
17. Ənvər Çingizoğlu. Qacarlar və Qacar kəndi, Bakı, Şuşa, 2008
18. Ganjnameh. Volume 4. Mansions of Esfahan. Tehran, 1998

ABSTRACT

Gulnara Kanbarova

Islamic period architecture monuments of Tabriz.

Having a history of 3000 years Tabriz city was one of the Islamic period art, trade and culture centers, and played an important role in transit trade between Eastern and Western countries. In the period of Arabian caliphate's parting in consequence of internal oppositions Azerbaijan was affiliated the structure of the Great Seljuk Emperor. Tabriz that turned into the residence of Kizil Arslan during his empery (1186-1191) began to grow fast. Beginning from the XII century to the second half of the XVI century Tabriz was the capital of different states-Elkhanis (1265-1313 and 1340-1357), Jalaris (between 1360 and 1387), Karakoyunlus (1410-1468), Akkoyunlus (1468-1501) and Safavids (1501-1555).

The economic development and progress of Tabriz was mainly begun by Argun khan, continued by Gazan khan. The establishment of the Safavids state caused the development of architecture, blossom of country life once more. A number of authors called Tabriz "Capital of East", "the most prosperous city of the world" in the XVI century.

Although many of Tabriz architecture monuments was ruined as a result of earthquakes and wars happened here, although lost the initial architecture composition settlement some parts could approach up to date partly. Doing capital repair in some parts of these monuments had brought into use of community and tourists coming to the city, and the structure of some parts had been changed, and now is being in service of museum, University building at present.

РЕЗЮМЕ

Гюльнара Гамбарова

Архитектурные памятники Табриза Исламского периода.

Табриз, имеющий более чем 3000-летнюю историю, будучи в Исламский период одним из ремесленных, торговых и культурных центров, сыграл важную торгово-транзитную роль между странами Востока и Запада. В период раздробления в последствии внутренних противоречий арабского халифата, Азербайджан входит в состав великой Селджукской империи. В период правления Кызыл Арслана (1186-1191) Табриз, превратившийся в его резиденцию, начинает быстро увеличиваться. Начиная в период с XII века по второй половине XVI века, Табриз стал столицей разных государств – Эльханинов (1265-1313), Джалаиринов (между 1360 и 1387 годами), Гараююнулу (1410-1468), Аггююнулу (1468-1501) и Сефевидских государств (1501-1555).

Экономическое развитие и расширение Табриза в основном началось Аргун ханом, продолжалось Казан ханом. Образование Сефевидского государства стало причиной болего оживления развития архитектуры, городской жизни. Некоторые авторы и в XVI веке называли Табриз «столицей Востока», «самым благоустроенным городом мира».

Хотя многие архитектурные памятники Табриза уничтожались в последствии здешних землетрясений и войн и потеряли решение первичных архитектурных композиций, часть все же смогла хотя и частично дойти до наших дней. В одной части этих памятников были проведены восстановительные работы и сданы в эксплуатацию населения и приезжающих в город туристов, а структура другой части, подвергаясь к определенному изменению, в настоящее время функционирует как музей и университетское здание.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İ.Məhərrəmov

UOT: 72.03

**QƏDİM ROMA MEMARLIQ NƏZƏRİYYƏÇİSİ VİTRUVİNİN MEMARLIQ NƏZƏRİYYƏSİ
VƏ MÖMİNƏ XATUN TÜRƏSİNİN HARMONİK QURULUŞU***Açar sözlər: ornament, harmoniya, kompozisiya, qrafiki analiz**Key words: ornament, harmony, composition, graphical analyze**Ключевые слова: орнамент, гармония, композиция, анализ***1. Vitruvinin həyatı və yaradıcılığı haqqında**

Səlcuqlar dövrü Naxçıvan-Marağa memarlıq abidələrinin formaları Orta əsr Müsəlman Şərqində mərkəzi yer tutan harmoniya ideya təliminin memarlıq formalar şəklində təşəkkül tapan zirvəsidir. Öz mahiyyəti etibarlı ilə antik türk sənətinə bağlanan bu memarlıq formalarının birbaşa memarlıq nəzəriyyəsi olmadığını və ya günümüzə qədər gəlib çatmadığını nəzərə alsaq da Orta əsr müsəlman Şərq, o cümlədən Azərbaycan fəlsəfəsində bu nəzəriyyənin izlərinə rast gəlirik. Məlumdur ki, antik fəlsəfə ilk dəfə Orta əsr müsəlman Şərqində yaransa da qədim yunanlar tərəfindən sistemləşdirilmiş və elmi şəkllə salınmışdır. Bu fikri memarlıq nəzəriyyəsinə də aid etmək olar. Məhz Antik Yunan memarlıq irsindən və fəlsəfəsindən faydalanan Qədim Roma memarlıq nəzəriyyəçisi Vitruvi qədim Yunan və Roma memarlıq ənənələrini ümumiləşdirmiş və dövrümüzə qədər gəlib çatan “Memarlıq haqqında on kitab” adlı məşhur memarlıq nəzəriyyəsini yaratmışdır.

Vitruvinin həyat və fəaliyyəti eradan əvvəl I yüzilliyin ikinci dövrünə düşür (e. ə. 50-ci illərdən sonra). Ensiklopedik biliyə malik olan Mark Pollion Vitruvinin (e.ə. 80/70-15) həyatı haqqında çox az məlumat qalmışdır. Həyatı haqqında məlumatı yalnız əsərlərindən almaq olar. Mənbələrdən aydındır ki, Poma imperatoru Yuli Sezarın ordusunda qulluq edib və hərbi məşinlərin inşası və təmiri ilə məşğul olub. Sezar ordusunun hərbi yürüşlərində iştirak edərək Qalliyada, İspaniyada və Yunanıstanda olmuşdur. Burada da qədim Yunan mədəniyyəti və incəsənəti ilə tanış olmuşdur. Avqust dövründə su, yol və mülki mühəndisliklə məşğul olmuşdur. Vitruviy qocalıq yaşına çatdıqdan sonar təqaüdə çıxmış, və Oktavian Avqusta (e. ə. 11-ci ildə ölüb) həsr olunmuş elmi əşərlər yazmışdır.

Vitruvinin müasir dövrə qədər gəlib çatmış ən böyük elmi əsəri “Memarlıq haqqında on kitab”ıdır. Bu əsər texniki elmlərin ensiklopediyasıdır.

Vitruviyə görə memarlıq üç əsas üzərində qurulmuşdur: inşaat texnikası, inşaat incəsənəti, inşaat məşin və mexanizmləri. Vitruvinin elmi irsi təkcə inşaat və memarlar üçün deyil, həm də texniki mühəndislər üçün elmi biliklərin nəzəriyyəsi sistemidir. Müəllifə görə nəzəriyyəyə əsaslanan praktika təcrübədə yoxlanılır, elm isə rəhbərlik edir.

Vitruviyə görə memarlıq təbiət qanunlarına əsaslanmalıdır. Memarlıq abidələrinin formasını təbiət qanunları müəyyən edir. Memarlar üçün ensiklopedik biliklərin lazım olduğunu göstərən Vitruviy memarların bilməli olduğu fənlərin təkcə sihasını vermir, həm də bu elm sahələrinin elmi nəzəriyyələrini verir. Vitruvi göstərir ki, memarlıq abidələrinin inşası üçün yer necə seçilməlidir. Şəhərlərin və yaşayış binalarının istiqaməti və planaşdırılması elə seçilməlidir ki, insan sağlamlığına və fiziologiyasına müsbət təsir etsin. İnşaat materiallarının seçilməsi üçün memar geologiya, minorologiya və biologiyayı bilməlidir. Teatr binalarının layihələndirilməsi akustika və musiqi nəzəriyyəsini qanunlarını bilmədən mümkün deyil. Memarlıq formalarının düzgün qurulması üçün memarlıqda mütənasıblıq problemi həll olunmalı və memarlıq estetikası- bəzəmə nəzəriyyəsi bilinməlidir.

Nəzəriyyə və praktikadan ibarət olan memarlıq elminin köməyi ilə incəsənətin başqa sahələri haqqında mühakimə yürütmək olar. Praktika insan əli ilə verilmiş layihə əsasında istənilən materialdan istifadə edilərək daimi və məqsədli işlərin yerin yetirilməsidir. Nəzəriyyə isə yaradılanın məqsədəuyğun icrasını göstərməkdən ibarətdir. Ona görə də memarın əlində tam elmi əsas olmadan iş haqqında tam mühakimə yürüdə bilmir, işinin necə olduğunu tanıya bilmir.

Vitruviyə görə məqsədə çatmaq üçün bilik yeganə yoldur. Bütün hallarda olduğu kimi memarlıq da iki əlamət özünü göstərir: İfadəlilik və onun mahiyyəti. Baxılan əşyanın ifadəsi, ifadənin tlmı

əsaslandırma ilə aydınlaşması. “Ona görə də özünü memar hesab edən kəs qabiliyyətli olmaqla bərabər elmlərə malik olmalıdır. Elmsiz əsər əsərsiz elm ola bilməz. Memar savadlı olmalıdır: rəssamlığı bilməlidir, həndəsəni öyrənməlidir, tarixi və fəlsəfəni hərtərəfli bilməlidir musiqi ilə tanış olmalıdır, təbabətdən xəbəri olmalıdır, hüquqsüqnaslıqdan, astronomiyadan və səma qanunlarından xəbərdar olmalıdır” [2.s. 16].

Savadlı olmaq memarın yaddaşına dəstək olur. Rəssamlıq ona görə lazımdır ki, yaddaşında olanları təsvir edə bilsin. Həndəsə isə memara böyük xeyir verir. Hər şeydən əvvəl o pərgar və xətkəşdən istifadəni bacarır. Binanın layihəsini işləyən zaman bucaqlıqdan, taraz və şaquldan istifadə edir. Optikanı bilmək ona görə lazımdır ki, o binanı işığa görə düzgün cəhətləndirə bilsin. Hesab vasitəsi ilə binanın smetası, ölçüləri hesablanır, həndəsi qanunların tətbiqi mürəkkəb ortaq ölçülü məsələləri həll edir. Tarixlə hərtərəfli tanışlıq ona görə lazımdır ki, öz işlərində çoxsaylı əməliyyatlardan istifadə edən memar o hesabat verməlidir ki, bu əməliyyatları kim nəyə görə hansı tarixdə istifadə edib. Fəlsəfə ona görə lazımdır ki, o memarın ruhunu ucaldır. Ona doğruluq verir, bu son dərəcə vacibdir. Heç bir iş bütövlük və dürüstlük olmadan terinə yetirilə bilməz. Memar acgöz olmamalıdır və öz mənfəəti üçün çalışmamalıdır. Öz namus və ləyaqətini uca tutmalıdır. Bütün bunlar isə fəlsəfənin işidir. Memarın bilməli olduğu ən vacib məsələlərdən biri də fəlsəfi şeylərin mahiyyətidir. Çoxlu fiziki məsələlər fəlsəfənin köməyi ilə öyrənilir. Məsələn, materialların su keçiriciliyinin və s.

“Beləliklə, özünü memar hesab edən kəsin biliyi əhatəli, zəngin və bol olmaqla müxtəlif məlumatlara malik olmalıdır. Mən fikirləşmirəm ki, əgər insan elmin sahələrini öyrənməyi artırırsa özünü birdən-birə memar hesab etsin. Özündə bir çox elmləri və incəsənəti həzm etməklə memarlığın ən yüksək zirvəsinə çata bilər” [2.s. 19].

Vitruviyə görə elmin bütün sahələri arasında ortaq əlaqələr var, “Hərtərəfli təhsil ayrı-ayrı üzvlərdən olan vahid cisim kimidir” [20.s. 19]

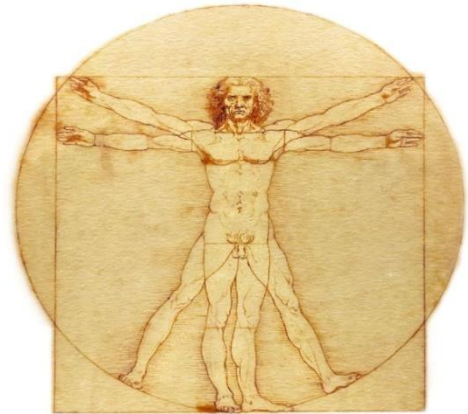
Bunu öz əsərləri ilə bəşəriyyətin mədəniyyət və incəsənət tarixində həmişəlik qalan qədim heykəltaraşların və rəssamların əsərlərində daha aydın göstərmək olar. Bir də dünyanın qədim məşhur mədəniyyət və incəsənət nümayəndələri ona görə tarixin yaddaşında qalırlar və əsərləri ilə ona görə məşhurlaşırırlar ki, öz əsərlərini böyük dövlətlərin, hökumdarların, məşhur adamların xatirinə yaradırlar.

Məbədlərin kompozisiyası mütənasıblıqdan yaranan ortaq ölçülülüyə əsaslanır. Mütənasıblıq memarlıq formasının ən kiçik hissələrindən özünə kimi bütün tamı əhatə edir. Çıxış üçün ortaq ölçülülüyün nəyə əsaslandığı qəbl olunur. Vitruvi göstərir ki, “Heç bir məbəd, onun hissələri ortaq ölçülülük və mütənasıblıq olmadan- düzgün qamətə malik olan insan bədəninin formasına malik olmasa düzgün kompozisiyaya malik ola bilməz” [2.s.61]. Axı, təbiət insan bədənini elə yaradı ki, onun bütün hissələri ən kiçik hissəsindən özünə kimi dəqiq mütənasıblıq qanununa tabedir. “İnsan bədənini təbii mərkəzi isə onun göbəyidir” [2.s.61] .

İnsan qolu onun başı səviyyəsində olmaqla, ayaqlar geniş açılrsa, pərgarın mərkəzi insan fükurunun göbək hissəsində olsa, o zaman əl barmaqlarının ucuna qədər açılan pərgar çevrəsi fükurun ayaqlarının alt səviyyəsindən keçər [3. s.264] (şəkil 1).

Beləliklə, təbiət insanı elə yaratmışdır ki, onun bədən üzvlərinin mütənasıblığı kainatın harmonik quruluşuna uyğun olmalıdır. Bunu bilən qədim incəsənət əsərlərinin yaratıcıları, o cümlədən dövrümüzdə qədər gəlib çatan memarlıq əsərlərinin yaratıcıları öz əsərlərini bu qanuna uyğun yaratmışlar.

Orta əsr Müsəlman Şərq Harmoniya ideya təliminin dahi nümayəndəsi, Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Naxçıvaninin yaratıcılığı (XII əsrin ikinci yarısı) qədim Roma memarlıq nəzəriyyəçisi Vitruvinin yaratıcılığından təqribən on iki əsr sonrakı dövrə düşür. Lakin istər Vitruvinin dövründə, istərsə də Vitruvidən sonra Əcəmi Naxçıvani dövrünə qədər elmə bəlli olan heç bir memarlıq abidəsi böyük Əcəminin yaratdığı Möminə xatun türbəsinin (şəkil 2) harmonik quruluşu qədər Vitruvi nəzəriyyəsi müddəalarına cavab vermir.

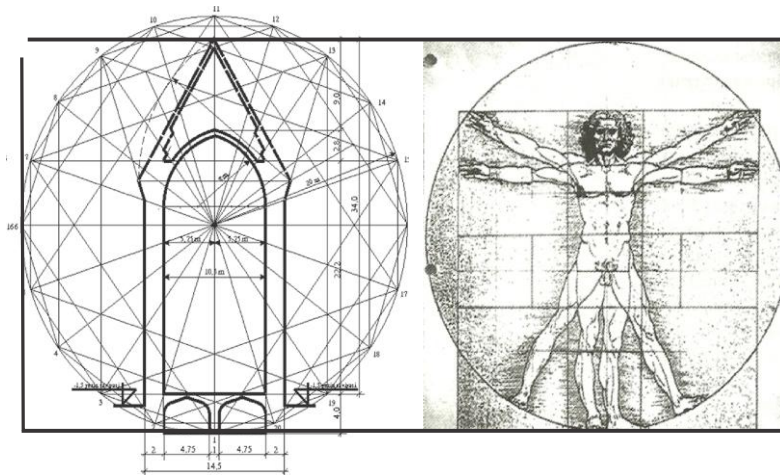
Şəkil 1

Vitruvinin memarlıq nəzəriyyəsi və Möminə xatun türbəsinin harmonik quruluşu.

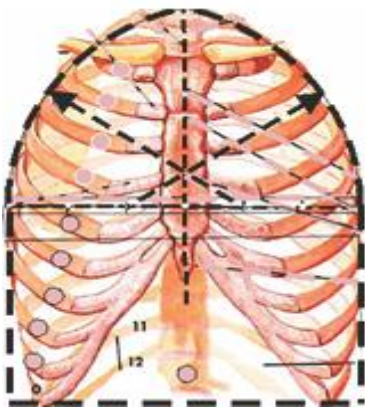
Vitruvi göstərir ki, “Heç bir məbəd, onun hissələri ortaql ölçülülük və mütənəsblik olmadan-düzgün qamətə malik olan insan bədəninin formasına malik olmasa düzgün kompozisiyaya malik ola bilməz” [2.s.61].

Şəkil 2. Möminə xatun türbəsi
Bu prinsipəri ayrı-ayrı nəzərdən keçirək.

Şəkil 3. Möminə xatun türbəsinin harmonik quruluşu ideal insan bədəninin harmonik quruluşu ilə eynidir.

4. Möminə xatun türbəsinin günbəzinin harmonik quruluşu ideal insan bədəninin döş qəfəsinin harmonik quruluşu ilə eynidir.

Bu prinsipi Möminə xatun türbəsinin fəza formasının (boyuna kəsiyinin) harmonik quruluşunda izah edək. Şəkil 3-də Möminə xatun türbəsinin fəza formasının harmonik quruluşu (boyuna kəsik) və Vitruviyə görə insan bədəninin harmonik quruluşu göstərilib [3, 4].

Şəkil 4-də Möminə xatun türbəsinin günbəzinin harmonik quruluşunun insanın döş qəfəsinin harmonik quruluşu ilə tamamilə üst-üstə düşdüyünü görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, 1991, 256s.
2. Витрувий. Десять Книг об архитектуре. Архитектура-С. Москва, 2014
3. Друнвалло Мельхиседек. Древняя тайна Цветка жизни. София, 2010
4. Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq. Bakı, 2007, 158 s
5. Kadir Aliyev. Başlanğıcların başlanğıcı: Naxçıvan-Marağa mimarlıq biçimlərinin mahiyəti. İstanbul, 2015, 482 s.

ABSTRACT

Gadir Aliyev

Architecture theory of ancient Romanian theorist Vitruvin and harmonic structure of Momine khatun Tomb

Architecture theory of ancient Romanian theorist Vitruvin and harmonic structure of Momine khatun Tomb Ancient Romanian architecture Vitruvin's "Ten books on Architecture" work is the first fundamental architecture theory in the history of Architecture. According to Vitruvin, the all areas of science should be generalized within Architecture. The importance of this work only has been perceived centuries after the death of Vitruvin. Namely, the famous representatives of medieval European Renaissance, Albertini, Leonardo da Vinci and etc used his ideas intensively in their works.

Vitruvin's great work has been known by representatives of medieval Eastern renaissance, as well as the founder of classical Azerbaijani architecture, Ajemi Nakhchivani. Although Ajemi lived approximately two century late from Vitruvin, but our research shows that the harmonic structure of Ajemi's works, concretely Momine khatun tomb have met the all principles of Vitruvin's architecture theory.

РЕЗЮМЕ

Гадир Алиев

Архитектурная теория древнеримского архитектора Витрувия и результат гармонического строения мавзолея Момине Хатун

Архитектурная теория древнеримского архитектора Витрувия и результат гармонического строения мавзолея Момине хатун.рия древнеримского архитектора Витрувия и результат гармонического строения мавзолея МомТеория древнеримского архитектора «Десять книг об архитектуре» является первой теорией в истории мировой архитектуры, которая известна нашей науке. Согласно Витрувию все отрасли науки сливаются только в архитектуре. При жизни Витрувия, эта работа не получила признание, и только в средневековой Европе «была изобретена заново». Она сыграла большую роль в создание канонов Ренессанса таких представителей, как Альберти, Леонардо Да Винчи. Мы склоняемся к мысли, что великие представители средневекового восточно-мусульманского ренессанса, в том числе и основоположник Азербайджанской архитектуры Аджамы Нахичевани был знаком с произведением «Десять книг об архитектуре» Известно, что деятельность великого представителя идеи мусульманско-восточной гармонии и основоположника Нахичеванской-Мараганской архитектурной школы Аджамы Нахичевани (вторая половина XII века) попадает на два столетия после деятельности древнеримского архитектора Витрувия (конец первого века до н.э.). В статье указано, что ни одно архитектурное произведение искусства, до Аджамы, которое известно науке, не соответствует положениям указанным в архитектурной теории Витруви так, как это делает Мавзолей Момины Хатун. Пространственная структура Мавзолея Момине Хатун соответствует всем положениям указанным в архитектурной теории Витрувия.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

UOT: 726

NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN ORTA ƏSR MƏSCİDLƏRİ

*Açar sözlər: regional memarlıq, Cümə məscidi, mahal məscidi**Key words: religious architecture, the Juma Mosque, district mosques, minaret, sanctuary**Ключевые слова: религиозная архитектура, Джума мечеть, квартальные мечети, минарет, алтарь*

Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarında əhali əsrlər boyu islami dəyərlərə hörmətlə yanaşmışlar. Naxçıvan əhalisi İslamın milli-mənəvi dəyərlərinə etiram əlaməti olaraq müxtəlif forma və quruluşa malik olan bir sıra dini memarlıq abidələri yaratmışlar. Naxçıvanın İslam dövrü memarlıq abidələri sırasında şəhər məscidləri mühüm yeri və əhəmiyyəti vardır.

Şəhərin müsəlman əhalisinin gündə 3 və ya 5 dəfə ibadət etmələri üçün məscidlərdə hər bir şərait yaradılmışdır. Məscidlər İslam aləmində müsəlmanların Allaha yaxınlığının, tanrıya inamın göstəricisi kimi qəbul edilsədə, orta əsrlərdə məscidlər əhalinin toplanma yeri, əhaliyə aid məsələlərin həll olunduğu yer, dövlətlə əhali arasında vasitə rolunu da oynayır.

Tədqiqatçı alimlərdən memar Gülnarə Qənbərova (memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru) öz məqaləsində qeyd etmişdir ki, memarlıq doktoru C.Qiyasi Azərbaycan ərazisindəki dini memarlıq abidələrini, o cümlədən məscidləri tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Dini memarlıq haqqında Nizami dövrünəcən əldə olunan materiallar çox azdır. O, dövrümüzədək gəlib çatan bitkin məscid örnəklərinin XI-XII əsrlərdə Azərbaycan memarlığında ən dayanıqlı və inkisaf etmiş memarlıq tipoloji qruplarından birinin məscidlər olduğunu bildirir” (1, səh. 56).

XVII əsrin məşhur Türk səyyahı Ö.Çələbi Naxçıvan şəhəri haqqında fikirlərini belə söyləmişdir: “Buradakı mövcud olan 10200 örtülü böyük torpaq ev, 70 cümə məscidi, ibadət xanalar xüsusilə şəhərə gözəllik verir. Şəhərdə 40 məscid, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, təqribən 1000 dükan vardır. Xeyli adam yerləşən qərribə cümə məscidləri vardır ki, onların hər biri bir behişt bağı, behiştədir. Bunlardan Cənabi Əhməd paşa, Fərhad paşa, Gözəl Əli paşa, Çıqal oğlu, xadim Cəfər paşa cümə məscidlərini qeyd etmək olar. Bu cümə məscidləri şirəli, bəzəkli kaşı, rəngarəng şüşələrlə bəzədilmişdir. Neçəsinin yarım dairə şəklində çatılmış tavan kümbəzləri şirəli kərpiclərlə örtülmüşdür. İstanbul memarlığı üslubunda 33 minarəsi vardır” (1, səh. 56).

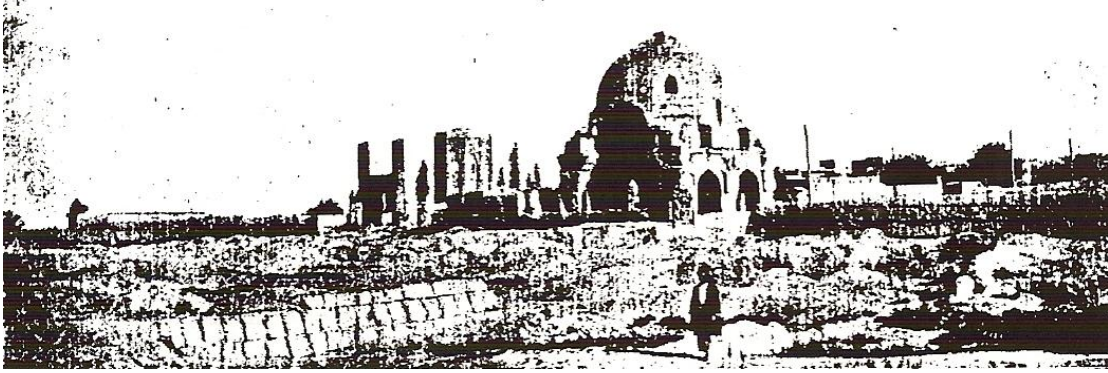
AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun direktoru, tarix elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Səfərli öz monoqrafiyasında qeyd etmişdir ki, 1590-cı ildə Naxçıvan şəhərində 3 came, 10 məscid - cameyi-Qızıl Arslan, cameyi-Məhməd Kətxuda, cameyi-Şərif, Ağa məscidi, Hacı Xəlil məscidi, Keçəçi məscidi, Molla Əhməd məhəlləsinin məscidi, Sultan Mahmud məscidi, Hacı Sani məscidi, Bəsri məscidi, Şeyx Əminəddin məscidi, Ətməlik məscidi, İsmayıl məscidi olmuşdur (2, səh. 262).

Naxçıvan şəhərində orta əsrlərdən dövrümüzdə qədər bir çox məscidlər gəlib çatsada, müsəlman ölkəsi olaraq son dövrlər şəhərimizdə bir sıra məscidlər də inşa edilmişdir. Naxçıvan şəhərində orta əsrlərdə inşa edilmiş məscidlərə Cümə Camii (Atabəylə), Pirqəmiş məscidi, Şahab məscidi, Əlixan məscidi, Cümə məscidi, Sarvanlar məhəllə məscidi, Qurdlar məhəllə məscidi, Qala məhəllə məscidi və s. göstərmək olar. Yuxarıda sadaladığımız məscidlər arasında günümüzdə gəlib çata bilməyən, dağıntıya məruz qalmış məscidlərimiz çoxdur. Bu məscidlərin əksəriyyəti yuxarıda qeyd etdiyimiz səyyahların əsərlərində qalmışdır.

Cümə Cami məscidi (Atabəylər məscidi) – Naxçıvanda Atabəylər memarlıq ansamblının ən monumental tikililərindən biridir. XX əsrin əvvəllərində dağıdılaraq məhv edilmiş bu nadir memarlıq abidəsinin məkan və memarlıq quruluşu haqqında XIX əsrdə çəkilməmiş rəsmlər və foto təsvirlərdən aydın görmək olar.

Mərənd və Urmiya məscidləri kimi Naxçıvan Cümə Camisi də Naxçıvanda ilk mərkəzi günbəzlə örtülən kubvari gövdəsi olan binalardandır. Gövdənin güney üzündən başqa, qalan üzünün hər birində

iki sivri açırım olmuşdur. Bu fakt göstərir ki, Mərkəzi Azərbaycanda XII əsrdə yerli monumental Cümə Cami tipi işlənib hazırlanmışdı. Foto sənədlərə əsasən Naxçıvan Cümə Camilərin məqsurəsinin üç yandan yerləşmələri dövrələndiyi bəlli olur. Ancaq bu yerləşmələrin hansı quruluşda olmaları haqqında dəlillər yox dərəcəsinədir. Bu baxımdan V. A. Engelqardın XIX yüzildəki məlumatı maraqlıdır. Onun yazdığına görə “Bu türk məscidi yonulmuş daşdan qurulmuş tağları olan iri tikilidir və onun içərisində yüksək işləməli müxtəlif yapma (gəctəraşlıq) naxışlar görünür. Binanın bir bölümü artıq uçmuşdur, qalanı isə uçmaq təhlükəsindədir. Ondən 50 sajen (təqribən 107 m) aralıda vaxtilə bu məscidə aid olan və yanlarında hər biri 10 sajen (təqribən 42 m) ucalıqda qoşa minarəli qapı olmuşdur. Camei ilə qapı arasındakı məkanı əvvəllər Camiyəyə aid olan yardımçı tikililər tutmuş (3, səh. 260).

*Şəkil 1. XIX əsrə aid foto. Cümə camii.
Arxada Məminə xatun türbəsi və Qoşa minarə*

Caminin memarlığı, onun quruluşu, tikilmə tarixi Azərbaycan alimləri- Ə.Salamzadə, K.Məmmədşadə, C.Qiyasi, F.Səfərovun monoqrafiyalarında da əksini tapmışdır. G.Qənbərova isə öz araşdırmalarında Caminin XII əsrdə Atabəy Eldənizlər zamanı, indiki Əcəmi seyrəngahında inşa edildiyini və XII əsrə aid Naxçıvan şəhər mərkəzinin baş tikilisi rolunu oynadığı və zamanla Şah iqamətgahının (saray, divanxana, mədrəsə, türbə və başqa tikililər), Rasta və Çarşı bazarın, şəhər meydanının da onun ətrafına köçürüldüyünü tədqiq etmişdir.

Şahab məscidi- Dağıntılara məruz qalmış şəhər məscidlərimiz arasında Şahab məscidi- orta əsrlərdə (indiki Şəhid İ. Məmmədov küçəsində) Şahab məhəlləsində inşa edilmişdir. “Şahab” sözünün mənşəyi leysan yağmuru deməkdir və VIII əsrdə Naxçıvanda İslam dini bərqərar olduqdan sonra güclü yağmurlar zamanı göydən düşmüş səma cisminin-meteoritin (“Süddü nənə” adlanıb) tapılması nəticəsində bu ad yaranıb (5, səh. 1).

Əvvəllər şəhərdə şöhrət tapmış Şahab məhəllə məscidindən yalnız təkə uçmuş divar və qarşısında şam yandırmaq üçün qoyulan köşk qalıbmış. Məscid XII əsrdə tikilmiş Yusif Küseyir oğlu türbəsinə iki yüz metr şimal-şərqdə yerləşdiyi bildirilir (hazırda bu ərazidə yaşayış evi yerləşir).

Məhəllənin yaşlı sakinlərinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Şahab məhəllə məscidinin həyətini sahəsi iki hektardan artıq olub və ətrafında Kəngərlilər nəslindən olanların bir neçə məzarlıqları qalıbmış. 1930-cu ildə məscid binası sökülərək, ətraf sahələrdə yaşayış evləri tikilib. Vaxtilə Şahab məhəllə məscidinin şərq və qərb tərəfə açılan taxta qapıları olub. Məscid bir minarəli olmaqla, düzbucaqlı formada olan binanın uzunluğu 30, eni 20 metr, hündürlüyü 6 metr olmuşdur. Məscid binası çiy kərpiclə inşa edilmiş, eksteryeri bişmiş kərpiclə üzlənmiş, daxili divarları gəclə suvanıbmış. Məsciddə eyni vaxtda 80 nəfər ibadət edirmiş (5, səh.2-3).

Şahab məhəllə məscidi şəhər əhalisi arasında Kələntərli məscidi kimi də tanınmış. Səbəbi, qonşuluqda yaşayan Məmmədkərim Kələntərli adlı bir xeyriyyəçi tərəfindən məscidə daima maddi himayədarlıq göstərilməsi idi. Ötən əsrin 30-cu illərində həmin məscidin axundu Mirzə Cabbar ağa (ona “Məshədi Cabbar” deyirdilər) olub. Həmin illərdə Naxçıvan qarnizonunun sərhəd əsgərləri məscid binasını at tövləsi edib, sonradan isə sökərək kərpiclərini, qapı və pəncərələrini aparıblar. Bütün bunları görən məhəllə sakinlərini başına toplayan Məmmədkərim kişi hökumət işlərinə qarışmış və “NKVD” tərəfindən həbs olunub Sibirə sürgün edilib. Daha sonra Məmmədkərim Kələntərlinin mülkünü müsadirə etməklə evinin əşyaları talan olunub. Həmin mülk Naxçıvan Səhiyyə Komissarlığının öhdəsinə verilib, burada uzun illər dəri-zöhrəvi dispanseri ilə epidemioloji stansiyası fəaliyyət göstərmiş (5, səh.5-6).

Əlixan məscidi – Naxçıvan şəhəri İstiqlal küçəsi, Əlixan məhəlləsində tarixi-memarlıq abidəsinin əvvəllər fəaliyyət göstərmiş məscid binasından yalnız cənub tərəfdəki xaraba divarı qalır. Marafıdır ki, salamat qalan divarda 3x1, 5 metr ölçüsündə iki mehrab yeri olub. Əvvəllər binanın uzunluğu 25m, eni 15m, divarlarının eni isə 1 metr ölçüsündə çiy kərpicdən tikilib. Şimal tərəfdəki divarda ikitağlı taxta qapı, şərq divarda iki pəncərə ilə birtağlı qapı, qərb tərəfdəki divarda isə dörd pəncərələri olub. Hündürlüyü 6, 5 metr olan binanın üstü qarağac tirlərlə örtülərək, divarlar saman-gillə suvanıb. Məsciddə eyni vaxtda 60 nəfər namaz qılırmış. Məscidin həyətində Bazar çayı axmaqla çeşmə (kəhriz) quyusu olub. Binanın minarəsi olmadığından müəzzin taxta nərdivanla dama qalxıb əzan verirmiş. İkinci Dünya savaşı ərəfəsində və 50-ci illərdə məsciddə məhəllənin dindarları namaz qılıb, mərasimlər (təziyələr) keçirirmişlər. (Məscidin axundu Hacı (Molla) Talıb olub) (5, səh.7).

Məhəllənin yaşlı nümayəndəsi mərhum Kamil Mirzəyev (1917-2003-ci illər) dediklərinə görə, həmin məscid binasını məhəllənin xeyirxah insanı Əlixan Kəngərli tikdirib. Mərhum Kərbəlayı Əlixan Kəngərlinin (1888-1935) iki mərtəbəli iqamətgahı indiki H. Cavid məqbərəsinin yerləşdiyi ərazidə olub. Otuzuncu illərdə Kərbəlayı Əlixan tutulub, 1918-20-ci illərdə erməni Andranikə qarşı şəhər (məhəllə) könüllülərini silahlandırdığı üçün güllələnib. Mərhum Hacı Məhəmmədağı Sidqinin (1854-1903) Naxçıvan qəbiristanlığındakı məzarı yaxınlığında yerləşən qəbri yanında dəfn olunub (5, səh.7).

1970-ci ildə şəhər ərazisində abadlıq işləri aparılarkən, məscid binası şəhərin əsas küçələrindən biri olan İstiqlal küçəsinin keçdiyi əraziyə düşdüyündən və yeni binanın inşası ilə əlaqədar Əlixan məhəllə məscidi uçurulur və yerində güləş idman məktəbi binası tikilir. Hazırda binada Naxçıvan MR Gənclər və İdman Nazirliyinin inzibati idarəsi yerləşir (5, səh.8-9).

Pirqəmiş məscidi – Naxçıvan şəhərində Şəhid İ. Məmmədov küçəsində, Şahab məhəlləsində yerləşir. Tarixi-memarlıq abidəsinin yaranması tarixi VIII əsrə aid edilir. Məscidin ilkin adı Pırxamış olmuşdur. Naxçıvandakı Pirqəmiş məscidi ərəblər tərəfindən tikilib ilk tarixi ziyarətgahdır. Ərəb əmirələri, zavallı qələndərin məzarı yanında (məzar 50-ci ilədək məscidin həyətindəki tut ağacının yanında idi) məscid binası qururlar. Həmin dövrlərdə məscid gil kərpiclə tikilibmiş. Məscid binasında zaman-zaman bərpa işləri aparılır. Məscid binası düzbucaqlı şəkildə olub, hündürlüyü 5m, eni 20 m, uzunluğu 30 metr ölçüsündə olmuşdur. Divarlar samanlı gillə suvanaraq, içəridən tavanı (üst örtüyə) saxlaması üçün dayaq tirlər quraşdırılmış, binanın üstü torpaqla örtülübmiş (3, səh.205).

60-cı illərdə məscid binası bağlanır. Məscidin xarabalıqları yerində ictimai bina tikmək istəyirlər. Torpaq qazılan yerdən içərisində insan sümükləri olan saxsı küp və orta əsrlərə aid 21 cümlədən ibarət küfi xətti ilə ərəbcə yazılmış saxsı bardaq içərisində sikkələr üzə çıxarılmışdır (3, səh, 210).

Tikintidə qəribə işlər meydana çıxır. İşləyən ekskavatorun yanacaq çəni öz-özünə çatlayaraq yanacaq yerə tökülür. Ertəsi günü çən dəyişdirildikdən sonra işləyən saz mühərrikin çarxları sınır və təmir olunan mühərriklər işə başlayarkən polad məftillər qırılaraq yerə tökülür. Ekskavator sürücüsü qorxudan ruhi xəstəliyə tutularaq xəstəxanada keçirir. Qazılmış məscidin yeri xəndək şəklində uzun illər baxımsız qalır. 1975-ci il (10 ildən sonra) orada hamam binası tikilərək istifadəyə verildə binanın tərs hörüldüyü aşkar olunur. Hamam binası çoxda fəaliyyət göstərmir, şəhər sakinləri məscidin yerində inşa edilən hamamdan uzun müddət istifadə etmədikləri üçün bina baxımsızlıq üzündən sökülərək xarabalığı çevrilir.

Şəkil 2. Pirqəmiş məscidi

1996-cı ilin Qurban bayramı günündə məhəllə camaatının təklifi ilə xeyriyyəçi A.Kazımovun vəsaiti ilə sökülmüş hamam binası yerində məhəllə məscidi inşa olunur. 1998-ci il aprelin 26-da (Məhərrəm ayının əvvəlində) Naxçıvandakı Pirqəmiş məhəllə məscidi yeni görkəmi ilə qapılarını möminlərin üzünə açır.

Pirqəmiş məhəllə məscidi öz görkəminə görə şəhərdəki digər məscidlərdən seçilir. Məscid binasının ümumi sahəsi 400 m², həyətəni hissəsi isə 1500 m² ölçüsündədir. İkimərtəbəli məsciddə eyni vaxtda 500 nəfər ibadət edə bilər. Məscidin uca minarəsi ilə günbəzi də vardır. Binanın divarları bişmiş kərpiclə üzlənərək Quran ayələri yazılıb. Səkkiz metr ucılığındakı minarənin yuxarisində ərəbcə “Allahu Əkbər” sözləri ilə “1998-ci il” tarixi qeyd olunub (4, səh, 399-400).

Came məscidi - Naxçıvan şəhərində memarlıq abidəsi memarlıq konstruktiv quruluşuna görə məscid XVIII əsrə aid edilir. Giriş qapısının baş tərəfində kitabə qoyulmuşdur. Əvvəli dini mətndən ibarət olan gözəl nəstəliq xətti ilə ərəb və fars dillərində mərmər lövhə (87x57 sm) üzərində həkk edilmiş kitabədə deyilir ki, bu Cəfəriyyə məscidi 1311-ci ildə (1894) naxçıvanlı mərhum Hacı Novruzun oğlu Xeyrül-Hac Məhəmməd Cəfər ağanın səyi ilə bərpa edilmişdir. Həmçinin, kitabədə Hacı Məhəmməd Cəfər ağanın məscidin məsrəflərini ödəməkdən və mücavirlərdən ötrü çay yuxarisində 2 dükən ayırdığı da qeyd olunmuşdur. Bu çay vaxtilə Naxçıvan şəhərinin ortasından keçən Bazar çayı idi. Bazar çayı 20-ci yüzilliyin 60-cı illərində Naxçıvan şəhərinin içərisindən axaraq, Cümə məscidinin qərbində yerləşən Bazar gölünə tökülürmüş. Şəhər ərazisində 1960-cı illərdə aparılan abadlıq-quruculuq işləri zamanı çayın üstü beton plitələrlə örtüldü (6, səh 356).

Kitabədə məscidin memarı özünü “əgər məndən sonra məscidin memarını axtarsalar, səkkizinci imamdan sonrakı adla adlanıram”- deyə təqdim etmişdir. Məlumdur ki, şiələrin səkkizinci imamı Rza, doqquzuncu imamı isə Məhəmməd Təqidir. Deməli məscidin memarının adı Məhəmməd Təqi imiş. Kitabə vasitəsilə başqa mənbələrdən məlum olmayan iki görkəmli sənətkarın adı elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Onlardan biri məscidin memarı Məhəmməd Təqi (həmçinin, o, kitabənin mətnini mərmər lövhə üzərində yazmışdır), ikincisi isə kitabəni həkk edən Məhəmməd Salehdır (3, səh.236).

Məscidin ümumi sahəsi təqribən 1000 m²-dir. Birminarəlidir. 1918-ci ildə ermənilər Naxçıvanda yerli əhaliyə qarşı soyqırım tətbiq edərkən top atəşi ilə minarəni zədələmişlər. Sonralar minarə bərpa olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan şəhərində, ümumiyyətlə Muxtar Respublikada fəaliyyət göstərən yeganə məscid olmuşdur. 2007-ci ildə məscid binasında əsaslı bərpa işləri aparılmışdır (6, səh.356).

Şəkil 3. Cümə məscidi

Şəkil 4. Zaviyə məscidi

Zaviyə məscidi - Naxçıvan şəhərində Heydər Əliyev prospekti ilə Təbriz küçəsinin kəsişdiyi yerdə, vaxtilə Zaviyə məhəlləsində yerləşirmiş. Tarixi-memarlıq abidəsi ərəbcə guşə, künc, bucaq mənası verən zaviyə sufi təriqətlərinə mənsub məskənlərin adlarından biridir. Xanəqahlar kimi zaviyələrdə də ayrı-ayrı təriqətlərə mənsub dərvişlər yaşamış və ətraflarına müridlər toplayaraq öz ideyalarını yaymışlar. İslam dininin yarandığı ilk yüzilliklərdə xristian rahiblərinin hücrələrini, kiçik müsəlman məscidlərini və ya ibadət xanalarını da zaviyə adlandırırdılar. Məğri bölgələrində zaviyə məsciddən, məktəbdən, övliya məqbərəsindən, mehmanxanadan da ibarət, dini binalar kimi istifadə olunmuşdur. Sonralar Şimali Afrika övliyalı öz şagirdləri və ardıcılıarı ilə birlikdə yaşadıkları binaları da zaviyə və ya ribat adlandırmağa başladılar. Ümumiyyətlə, orta əsrlər zamanı zaviyə sufi qardaşlıqları ardıcılılarının məskənlərinin adlarından biri olmuşdur. Onlar həm də ayin və mədəni-maarif mərkəzləri sayılırdı. Orta əsrlərdə Naxçıvanda mövcud olan bəzi təriqət tərəfdarları məscidlərə getmir, özləri üçün

ayrıca təkyələr, zaviyələr tikir, orada yaşayır və zikrlə məşğul olurdular. Hürufi təriqətçiləri belə zikr yerlərini xanəqah, bəktəşi və nəqşi bəndiləri də zaviyə adlandırırdılar (5, səh.10).

Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid edilən məscidin zahiri memarlıq siması, plan quruluşu və özünəməxsus kompozisiyası onun XVII-XVIII əsrlərin zəngin inşaat ənənələrinin məhsulu olduğunu göstərir. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan memarlığının da əvvəlki dövrün ənənələri ilə yanaşı yeni tikinti meyilləri də özünü göstərirdi. İnşaat tiplərindəki bu dəyişiklik əsasən dini tələbatın daha geniş şəkildə ödənilməsi ilə əlaqədar idi. Zaviyə məscidinin binası ilk baxışdan düzbucaqlı formada görünə də mürəkkəb memarlıq quruluşuna malikdir. Bina yerdən 1 m hündürlükdəki kürsülük üzərində yerləşdirilmişdir. Ümumi sahəsi 212 m²-dir, divarların qalınlığı 0, 9-1, 5 arasında dəyişir. Divarın qalınlığı 90 sm-dir. Bişmiş kərpic və əhəng məhlulu ilə inşa edilmişdir. Kərpiclər iki ölçüdədir. 20x20x5 sm olan sarı rəngli kərpiclərdən binanın əsas tikintisində istifadə olunmuşdur. XIX əsrin 2-ci yarısında məscidin əsaslı təmiri zamanı 26x13x5 sm-lik qırmızı rəngli kərpiclərdən daha çox istifadə edilmişdir. Bu kərpiclərə sonradan tikilən şərq və şimal divarlarda, otaqların arakəsmələrində, minarənin və binanın başına əlavə olunmuş antablementdə, parapetdə və eləcə də binanın fasadında da geniş yer verilmişdir. Zaviyə məscidi istər plan quruluşu, istərsə də ayrı-ayrı hissələrin formasına görə Naxçıvanda digər dini binalardan tamamilə fərqlənir. Çox güman ki, XIX əsrin axırlarında aparılan təmir işləri zamanı yeni tikintilər və formalar əlavə olunduğundan binanın memarlıq quruluşu xeyli dəyişdirilmiş, əvvəlki zamanların tikintisində istifadə olunan çatma tağlar və sferik gümbəzlər əvəzinə, XIX əsrin mürəkkəb xətliliyi və düz dam örtüyü ilə əvəz edilmişdir. Ona görə də binanın tikilmə tarixinin dəqiqləşdirilməsi çətindir. Binanın indiki interyer quruluşu böyük ibadət salonundan, ona bitişik vestibüldən, ikimərtəbəli üç yardımçı otaqdan və dolama pilləkənləri olan minarədən ibarətdir. Salonun və digər tikililərin sferik gümbəzləri dağıdıldığından, XIX əsrin sonlarında düz xətliliyi ilə əvəz edilmişdir. Binaya üç tərəfdən: qərbdən və şimaldan bir, şərq tərəfdəki həyətdən isə üç giriş qapısı olmuşdur. Nazırda binaya əsas giriş qapısı qərbdəndir. Qərb tərəfdəki düz xətliliyi portal eyvan şəklində qurulmuşdur. Eyvana mərmər pilləkənlərlə daxil olmaq olur. Giriş portalı qapıdan bir tərəfi üçbucaqlı formada olan vestibülə açılır. Vestibülün sahəsi 19, 8 m²-dir. Vestibüldən sağda hündürlüyü 5, 5 m, sahəsi 88 m² olan hücrə tipli ibadət salonu yerləşir. Salona şərq tərəfdən də giriş var. Salonun şərq və qərb divarların hər birində 0, 9x3, 2 m ölçüdə üç ədəd şəbəkəli pəncərə qoyulmuşdur. İbadət salonunun mehrabı 1, 7x5, 15x5, 5 m ölçüdə cənub divarda ayrıca bölmə şəklində yerləşdirilmişdir. Mehrabın çatma tağlı taxçası və digər bəzəkləri çoxsaylı təmir nəticəsində suvaqla doldurularaq düz səthə çevrilmişdir. Vestibüldən solda iki qapı var. Qapılardan biri minarənin dolama pilləkənlərinə, digəri isə yardımçı otaqlara açılır. Qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş ikinci mərtəbədəki otaqlara taxta pilləkənlərlə qalxılır. Buradakı ibadət otağı ilə əsas salon arasında pəncərə var. Binanın əsas fasadı mərkəzdə yerləşdirilmiş eyvanlı portaldan, üç ədəd uzunsov şəbəkəli pəncərədən və çox da hündür olmayan minarədən ibarətdir. Əsas fasadla uzlaşmayan antablement və tikintinin başını dövrələyən çatma tağ motivli parapet binaya sonradan əlavə edilmişdir. Antablementdəki dörd düzbucaqlı sütun çıxıntıları və mərkəzdə yerləşdirilmiş dairəvi boşluqlar binanın fasadında tamamilə yad element kimi görünür (5, səh.10).

XX əsrdə binadan klub, pionerlər evi, dini idarə və s. məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. 2007-ci ilədək Naxçıvan MR Qadınlar Məclisi burada yerləşmişdir. 2008-ci ildə binada əsaslı təmir və bərpa işləri aparılaraq, şəhərin yeni salınmış park və istirahət yerlərinin tarixi memarlıq abidəsi siyahısına daxil edilmişdir.

Şəhərimizdə yerləşən məscid binaları tədqiqatçılarımız tərəfindən araşdırılaraq, dövlətin dəstəyi ilə bərpa edilərək, şəhər sakinlərinin ibadət etmələri üçün onların istifadəsinə verilir. Naxçıvan şəhərinin orta əsrlərə aid dini memarlıq abidələrinin bərpası ilə yanaşı şəhər ərazisində 1990-cı ildən sonra bir sıra məscid binaları da inşa edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qənbərova G. XII-XX əsrlər Naxçıvan şəhərinin dini memarlıq abidələri-məscidlər//. Bakı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, "Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası" jurnalı, 2012, 234 s.
2. Səfərlilə F. Orta əsrlərdə Naxçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu, Naxçıvan, 2003, 391 s.
3. Qənbərova G. Naxçıvan şəhər məscidlərinin memarlığı//. Bakı, Elm və həyat, 2011, 109 s.
4. Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası", Bakı, 2008, 483 s.
5. www.google.com. Naxçıvanın tarixi memarlıq abidələri. Naxçıvanın məscidləri. s.1-10.

ABSTRACT

Brilliant Jafarli

Middle ages mosques of Nakhchivan city

The research we carried out has been dealt with searching of kamis and mosques in the part of Azerbaijan, Nakhchivan. As a token of respect to the national sentimental values of Islam in Nakhchivan territory several religious architecture monuments having different shapes and compositions had been built eventually. Amongst the Islamic period architecture monuments of Nakhchivan kames and district mosques assume special importance.

The researcher Dr.J.Giyasi notes that mosques are one of the most enduring and developed architecture typological groups in Azerbaijan architecture during the XI–XII centuries. Informing about existance 70 the Juma Mosques in Nakhchivan city the well-known Turkish itinerant of the XVII century O.Chalabi notes these mosques having 33 minarets in Itanbul architecture style as well.

Although a number of district mosques and the Juma Mosques have come until our age from the Middle Ages in Nakgchivan the greater part have been destroyed as a result of earthquakes and wars. Being a muslim country in modern age in the territory of Azerbaijan, including in the territory of Nakhchivan AR a special place is given to mosque constructing. Glorifying Islamism the mosques constructed in Nakhchivan, "azan" recited in their minarets challenges people to perform salaas 5 times a day and pray "God" ("Allah").

РЕЗЮМЕ

Брилянт Джафарли

Средневековые мечети города Нахчывана

В статье говорится о проведение исследования посвященные изысканию мечетей города Нахчывана, который является компонентом Азербайджана. На территории Нахчывана со временем была построена в разных формах и структур ряд религиозно-архитектурных памятников, в честь уважения национально-духовных ценностей ислама. Среди архитектурных памятников исламского периода Нахчывана, особое значение имеют кварталные мечети.

Исследователь-профессор Джафар Гияси извещает, что один из самых прочных и развитых архитектурно-типологических групп зодчества Азербайджана в XI-XII веках являются мечети.

Подчеркивается что, знаменитый турецкий путешественник Овлия Челеби информируя о 70-ти джума мечети в городе Нахчыване, сообщает о 30-ти минаретах этих мечетей, со стилем Стамбульской архитектурой. Несмотря на то, что ряд кварталных и джума мечетей дошли до наших времен со средних веков в городе Нахчывани, большая часть была разрушена и уничтожена в результате землетресений и войн. Как мусульманская страна на и территориях Азербайджана и в том числе Нахчыванской Автономной Республики для построения мечетей были отделены особые места. Построенные мечети на территории Нахчывана воспевая ислама, передается с их минаретов «азан», который призывает людей по пять раз в день молебствию (намаз) и на богослужению.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

GÜNERİ ALAETTİN

Naxçıvan Dövlət Universiteti
alaettin.guneri@gmail.com

UOT: 72

ANADOLUNUN MİNİLLİK ZƏNGİN MƏDƏNİYYƏT MİRASI –ŞANLIURFA

Açar sözlər: Muzey Şəhər, Məbəd, Heykəl və daş əsərlər, Camilər, Mülkü binalar

Key words: Museum City, Temple, Monuments and stone works, Mosques, Dwelling houses

Ключевые слова: Музей-город, Храм, Статуя и каменные творения, Мечети, Гражданские строения

Şanlıurfa 12.000 illik tarixi olan Göbəkli Təpə məbədləriylə, 5000 illik tarix olan Harran şəhəriylə, qala və Balıqlı gölüylə, məscid və yaşayış evlərinin memarlığı, heykəl və daş üzərində yonulmuş plastik əsərləri ilə məşhurdur. Bu əsərlərin zənginliyi baxımından şəhərə “Muzey Şəhər” adı verilmişdir.

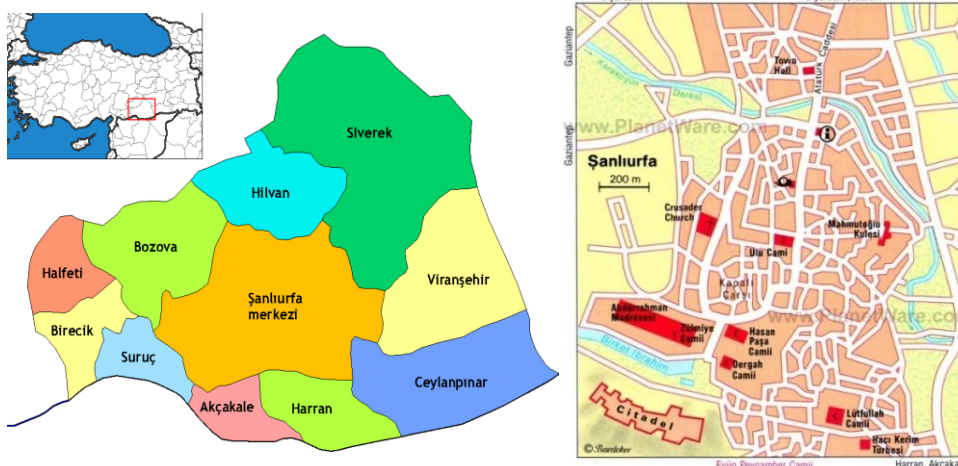

Foto1. Şanlıurfa. Şanlıurfa mərkəzi. Urfa şəhərində yerləşən tarixi və memarlıq abidələri.

Şəhər ərazisində yerləşən tarixi abidələr “Mədəniyyət Mirası” olaraq Dövlət tərəfindən qorunmaqdadır. Şəhərlərin kimliyini və yaddaşını bildiren bu tarixi abidələr yox edilsə, şəhərlərin tarixi və mədəniyyət abidələrini itirərsə, hansı mədəniyyətdən qaynaqlandığı unudulub, aradan gedər. Bu baxımdan Anadolunun Cənub-Şərqi bölgəsində, mədəniyyətlərin qovşağında yerləşən Urfanın tarixi və memarlığının qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün Şanlıurfa Bələdiyyəsi var gücü ilə çalışır.

Foto2. Göbəkli Təpə

Foto 3. Harran

Anadoluda minlərcə illik zəngin mədəniyyət mirası üzərinə 1071-ci ildən etibarən qurulmağa başlanmış Türk-İslam mədəniyyəti, 1920-ci ildə Cənubiyyətin qurulmasına qədər 850 il ərzində minlərcə memarlıq əsərləri yaradılmışdır. Səlcuqlardan Osmanlıya qədər kiçikli böyükli Türk dövləti tərəfindən inşa edilən bu əsərlər özlərindən əvvəlki mədəniyyətlərə aid abidələrlə birlikdə zəngin bir mədəniyyət mirası olaraq bizlərə gəlib çatmışdır (1, s.15).

1894-cü ildə Gautier, 1946 və 1952-ci ildə Kılıç Kökten, 1947-ci ildə V.Brice tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntı və tədqiqatlardan əldə edilən materiallardan Urfa bölgəsi tarixinin Poliolit dövrünə qədər (e.ə.600.000-10.000) uzandığı təsdiq edilmişdir (1, s.15).

Foto 4. Urfa qalası

Foto 5. Balıqlı göl

Dr.Bruce Hove tərəfindən 1964-cü ildə Bozova rayonu yaxınlığındakı Biris Məzarlığı və Söğüt Tarlasında aparılan qazıntılar, Mezolit dövrünə aid (e.ə. 10.000-9.000) ait bir sıra maddi mədəniyyət nümunələrinə rast gəlinmişdir. Rayon mərkəzinə bağlı Örencik kəndi sərhədləri boyu yer alan Göbəkli Təpədə 1995-ci ildən bu yana Alman arxeoloqu Prof.Dr. Klaus Skimit tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar, Paliolit dövrünün sonlarına (e.ə. 10.000-9.500) ovçu bir topluma ait olduğunu bildirən və dünyanın ən əski məzar qalıqlarının və plastik sənət əsərlərinə rastlanmışdır. İnsan oğlu hələ oturaq həyata və əkinçiliklə məşğul olmadan öncə yaratdıqları və bu məzarlıqlarda plastik dəyəri son dərəcə yüksək olan, müxtəlif heyvanlara ait daş üzərində qabartmalar və heykəl nümunələrini ortaya qoyduqları əsərlər insanı heyratə gətirir. Ayrıca Urfanın Hilvan rayonuna bağlı Ovacıq Nahiyəsi, Gulşağı (Kolik) kəndi Muxtarlığının Argaç (Kantara) kəndi yaxınlığındakı Nevali Çori adıyla xatırlanan əkin yerində, Bozova rayonuna bağlı Böyük və Kiçik Şaşkan Höyükləri arasında “Kumartəpə” adı verilən yerdə, Urfa royonuna bağlı Gürcütəpədə və Birəcik rayonuna bağlı Mezraa Telaylat höyükdə ortaya çıxarılan memarlıq qalıntıları, ilk kəndlərin və ilk əkinçiliyin yarandığı Neolit dövrünün Akeramik (çanaxçölməksiz) çağına (e.ə.8500-7500) bağlanır (1, s.15).

Bütün bunlar bizə Urfanın inanc və memarlıq tarixi, plastik sənət tarixi və əkinçilik tarixi baxımından dünyanın ən qədim mərkəzlərindən biri olduğu göstərir.

Neolit dövrünə ait bu yerləşmə yerlərindən başqa, Urfada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Tunc, Dəmir və Hellin dövrü ilə Roma, Bizans, Əməvi, Fatimi, Eyyubi, Məmlük və Osmanlı dövrünə ait memarlıq qalıntılarına da rast gəlinmişdir. Ərazidən əldə edilən memarlıq abidələrinin qalıqları və zəngin maddi mədəniyyət qalıqları bölgənin mədəniyyət tarixi və memarlıq tarixinin ən zəngin keçmişə sahib olduğunu göstərir (2, s.11-35).

Urfa arxeoloji abidələrlə yanaşı, orta əsrlərə ait memarlıq abidələrilə də zəngindir. Urfa rayon mərkəzində memarlıq əsərləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb:

1. Dini memarlıq-Camii və məscidlər, monastır və kilsələr, məzarlıq və türbələr;
2. Sosial tikililər- Təkiyyə və zəviyələr, mədrəsələr, xəstəxana və yetimxanalar;
3. Su memarlığı-Hamamlar, körpülər, su anbarları, bəndlər;
4. Hərbi memarlıq-Qalalar, içqala, şəhər qala divarları;
5. Ticarət binaları- Çarşı və Rasta bazarlar, mehmanxana və karvansaralar;
6. Mülkü binalar –saraylar, köşk və yaşayış evləri.
7. Abidə memarlığı .

Foto 6. Balıqlıgöl

Bugün Urfanın mərkəzində dini memarlıq abidələri içərisində tarixi dəyəri olan 50-dən çox cami və məscid (bunların 4 ədədi mağara məscididir), 7 təkiyə, 5 kilsə (kilsələrdən 3 camiye çevrilmiş olub camilər sırasına daxil edilmişdir), 20 ədəd türbə, Roma dövrünə ait iki məzarlıq, Sosial binalarından-7 mədrəsə, 2 məktəb, 1 kitabxana, 2 xəstəxana, 1 yetimxana; Su memarlığına aid 6 körpü, 13 çeşmə, 1 su kəməri, 1 su bəndi, 8 hamam, 3 gusülxanə); Hərbi memarlığa ait iç qala və şəhər qala divarları qalıntıları; Ticarət binaları 11 ədəd mehmanxana, 8 ədəd qapalı çarşı, Mülkü binalara çox sayda köşk və yaşayış evləri və 4 abidə günümüzdə qədər gəlib çatıb.

Foto 7. Həzrati İbrahim Xəlilullah Camii

Yuxarıda qeyd etdiyimiz abidələrin nümunələrindən də aydın olur ki, abidələrin böyük bir qismi İslam dövrünə ait abidələrdir. Bunlardan Əməvilər dövründə 744-750 əsrlər arasında Harranda inşa edilən Camii Əl-Firdəvs (Cənnət camii-Harran Ulu Camii), böyüklüyü və zəngin daş süsləmələri ilə İslam memarlıq tarixinin şah əsərləri arasındadır. İslam dininə görə “Allahın Evi” sayılan cami və məscidlər Allahın böyüklüyünə yaraşan bir formada saraylar da daxil olmaq üzrə memarlıq abidələri içərisində ön plana çıxır. Bu tip kompleks halında abidələri bütün İslam aləmində rast gəlirik. Urfa camiləri bölgə xarici bütün memarlıq qrupları içərisində ən zəngin plan quruluşuna malik olan abidələrdir. 1518, 1523, 1540 və 1566-cı illərdə Urfada 34 cami və məscidin siyahıya alındığı bildirilir. XVII əsrdə Urfanı ziyarət edən Evliyə Çələbi şəhərdə 22 cami və 67 qədər məhəllə məscidinin olduğunu bildirir. E.Çələbinin bəhs etdiyi camilərdən bir qismi bugündə ayaqda durmaqdadır-Cami Kəbir və ya Qızıl məscid, Toxtəmur-Sara xatun Valideyi Həsən Camisi, Narıncəli camii, məscid və mədrəsələr arasında Qaraburs məscidi, Seyid Mehmet məscidi, Sarac məscidi, Hacı Həmzə məscidi, Seyd Ömər məscidi, Hacı Budaq məscidi və s. göstərə bilirik. Sivərəkli Əli Camii, Hacı Qorxmaz Camii, Çinə Camii, tarixi məscid Şərif, Şah Hüseyn Camii, Sakıbiyə Camii, Musa Əfəndi Camii, Kutbiyə Camii və s. günümüzdə mövcut olmayan ancaq Vakıflar Ümumi Müdürlüyündə vakfiyələri bilinən Urfa camilərində (1, s.18).

Urfada məscid və camii memarlığı ilə yanaşı Qoşa günbəz, Şeyx Məhəmməd Əl Horasanın oturduğu yer, Urfa qalası, köhnə Arasa hamamı, Harran qapısı, Urfa Hökumət qapısı, şəhərin şərq hissəsində yer alan Bəyqarı və yanında yerləşən Mahmudoğlu qülləsi (hazırda Urfa şəhər muzeyi), Göktaş kəndinin şimalında yer alan Əyyub dövrü karvansarası, Mahmud Nədim qonaqevi (hazırda Qurtuluş muzeyi), Hacı Yusif Kamil qonaqevi, Hacı hafiz Əhməd əfəndi evi (günümüzdə Urfa Mədəniyyət varlıqlarını qoruma bölgə üzrə müdürlüyü), Qanunu Sultan Süleyman zamanında inşa edilən Kazaz Bazar və başqa abidələri göstərə bilirik.

Urfa memarlıq abidələrinin tikintisində istifadə edilən materiallar. Urfa ərazisində ağac materialı olmadığı üçün memarlıq binaları əsasən daş materialından inşa edilir. Urfa ətrafında açıq rəngli “Sarımsı kalker” daşı memarlıqda hakim mövqey tutur və Urfa memarlığının hər dövründə istifadə olunub

və hazırda da istifadə olunur. Halq arasında da “Həvara daşı” olaraq adlandırılan bu daşın yüz illərdən bəri şəhərin şimali-şərqi bölgədən gətirildiyi və bu bölgədə antik daş ocaqlarından çox olduğu (Dəlikli mağara) bildirilir. Uzunluğu 50-75 metr, eni 25-30 metr olan bütün daş ocaqları Qanlı mağara Dərəsi, Kasarcı dərəsi, Əhbər dərəsində çox miqdarda emal edilməkdədir.

Abidələrin naxış bəzəkləri. Urfadakı memarlıq əsərləri, evlər xaricində memarlıq naxışlarına çox yer verilməmişdir. “Urfa evləri”ndəki zəngin daş işçiliyi qarışıq cami, han, hamam və mədrəsə kimi memarlıq tikililərdə kaşı naxışlı bəzəklərə rast gəlməsəkdə, daş bəzəklərə də nadir hallarda yer verilmişdir. Dabbaxana Camii Minarəsində kaşı panolar Urfadakı kaşı bəzəklərinin tək örnəyini təşkil edir. Yusif Paşa, Hızanoğlu və Neymətullah Camiləri xaricində mehrablari daş naxışlı camii yoxdur. Neymətullah camii klassik “Osmanlı portalları” tərzində mukarnas bəzəkli naxışları qapısı ilə Urfa camiləri içərisində ayrı bir yerə sahibdir. Dabbaxana Caminin şimal və şərq həyət qapılarındakı həndəsi hörgülü formalı naxışları ilə Urfa camilərində nadir olaraq rast gəldiyimiz taş üzərində yonulmuş naxışlardır. Ayrıca Qara meydanakı Hüseyn Paşa camii, Həsən Padişah camii və Yusif paşa Camii kimi bəzi camilərində minbər qoltukluqlarında şəbəkəli oyma texnikində taş işçiliyindən istifadə edilmişdir.

Ağacla işlənmiş bəzəklərə Rizvaniyyə caminin inşa tarixindən qalma (1736) ağac oyma qapıları rəngli qələm işləri ilə Həsən Padişah Camii minbərinin qapı tağları, camilərdə ağac işçiliyinin tamamını təmsil edir.

Nəticə. Urfa ərazisində uzunmüddətdir arxeoloji qazıntılar və tədqiqatlar aparılır. Bunlardan Urfanın 18 km. Şərqində Örencik kəndi yaxınlığında Göbəkli Təpədə, 1995-ci illərdən başlanan arxeoloji qazıntıları zamanı dünyanın ən qədim məbədləri tapıldı və bunların tarixi 12 min il təyin edildi. Urfa bölgəsi e.ə. XXV əsrdə Qərbi Suriyada Hələp yaxınlığında qurulmuş Əbla Krallığının hakimiyyəti altında olmuşdur. Burada aparılan arxeoloji qazıntılardan tapılan “Mixi” yazılarda və arxivlərdə saxlanılan materiallardan məlum olur ki, Harran bu dövrlərdə Zugalum adındakı bir kraliçanın hakimiyyəti altında olmuşdur.

Mesopotamiya tarixində qurulmuş ilk dövlət olan Akkad Krallığı (e.ə.2350-2150), güclənmiş şimali Suriya, Cənub-Şərqi Anadolu və Kilikya bölgələrini bir dövr hakimiyyəti altında tutmuşdur. Kral İ. Sarqon (e.ə. 2340-2284), Amanos və Toroslara qarşı səfərə hazırlanarkən bölgəninə içərisində yerləşən Suriyanı da ələ keçirmişdir. Sonralar onun nəvəsi Naram-Sin (e.ə.2260-2220) Şimali Məsopotomiyadakı Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən Subartu ərazisini düşmənlərə qarşı qorumuşdur. Akkad krallığı, İranın cənubunda Zarqos Dağlarında dövlət quran Qutilərin işğalı sonrası e.ə. 2150 ilində tarixə qovuşmuşdur.

Hurrilər e.ə. 2000-ci illərdə şimalda Qafqazlara, şərqdə Suriya və Yuxarı Mesopotamiyaya, qərbdə Toroslara, cənubda İrandakı Zagros Dağlarındakı Urmiya gölünə qədər böyük bir coğrafi ərazidə yerləşmişlər. Hurrilərin getdikgə güclənərək irkdaşları olan Subaru tayfalarını da hakimiyyətləri altına alaraq, qərbdə Ağdənizə, şərqdə Kərkük bölgəsinə, cənubda Kənnan bölgəsinə yayıldıqları görünür. E.ə. 1500-1450-ci illərində Hurri digəri Mitanni adında iki konfederasiya ayrılmışlar.

Van gölü ətrafında e.ə. IX əsrdə qurulan Urartu Krallığı, e.ə. 745-727-ci illərdə qurulan Assur Krallığı, e.ə. 610-132-ci illərdə Keldani (Yeni Babil), Med, Makedoniya və Seleukos Kralıqları, e.ə. 132- eranın 244-cü ilində Edessa Krallığı, 244-395-ci illərdə Roma İmperatorluğu, 395-639-cu illərdə Bizans İmperatorluğu, 610-628 Sasani krallığı, 639-cu ildən sonra ərazinin ərəblər tərəfindən işğalından sonra ərazidə İslam memarlı- ğına geniş yer verilmişdir. 639-750-ci illərdə Dörd Xəlifə və Əməvilər, 750-990-cu illərdə Abbasilərin, 991-1031-ci illərdə Nümeylər və Mervanilər, 1031-1087-ci illərdə yenidən Bizans İmperatorluğu altına keçən bölgə, 1078-1087-ci illərdə ermənilərin, 1087-1094-cü illərdə Səlcukların, 1144-1182-ci illərdə Musul Atabəylərinin, 1182-1260-ci illərdə Misir-Suriya Eyyubiləri, 1260-1517-ci ildən Memliklər, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və Səfəvi dövləti, 1517-1922-ci ildən Osmanlı İmperiyası və hazırda da Türkiyə Cənquriyyəti sərhədyanı ərazidə yerləşən Urfada çeşitli tarixi dövrlərə aid abidələr bir-birinin yanında yer almaktadır (2, s.12-40).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ərazidə zamanla höküm sürmüş Karallıq və İmperatorluqlar, dövlətlər arxeoloq və tarixçilər tərəfindən ətraflı araşdırılaraq bir sıra məqalə və kitablar yazılmışdır. Bunlardan biri də 1980-cı illərdən başlayaraq Urfada yerləşən cami və məscidlər haqqında yazılmış kitablardır. Urfə Mədəniyyət, Sənət və Araşdırma Vəqfi yayınları arasında İslam dövrü tikilmiş Urfə camiləri də araşdırılaraq “Şanlıurfa camiləri” adlı kitab halına gətirilmişdir. Bir sıra abidələrdə bərpa işləri aparılaraq əvvəlki görkəminə qaytarılmış, bir sıra abidələrdən Muzey, Bələdiyyə, Mədəniyyət mərkəzi kimi istifadə olunmaqla, abidələrin ətrafında park və bağlar salınmış, Urfə mətbəxini özündə əks etdirən yeməxanalar buraya gələn turist və yerli əhəlinin xidmətinə verilmişdir.

Urfanın tarixi və memarlığını əks etdirən əsərlər Prof.Dr. İşin Dəmirəkənt (1938-2006) tərəfindən “Urfə Xaçlı səfərləri tarixi (1118-1146)”, Xaçlı dövlətləri, Bizans tarixi, Türk-Bizans münasibətləri və Ora əsrlər Avropa tarixi, Selahəttin Eyyubi Güler “Urfə bölgəsində Dövlət adamları və Komutanlar (e.ə. XIV-cü

ildən 1920-ci illərədək), “Şanlıurfa insanlığın döğdüğü şəhər”, “Urfanın ətrafi”, “Urfa tarixi”, “Hz.İbrahim (Həyatı, Urfa və Harranla əlaqəsi)”, “Tarix və Turizm şəhəri Urfa” və s. haqqında dəyərli əsərlər yazmışlar.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Urfa öz qədim tarixi ilə yanaşı, memarlıq abidələrilə də Türkiyəyə gələn turistləri özünə cəlb etməkdədir. Hər il minlərlə turist Urfaya gələrək hazırda memarlıq abidəsinə çevrilmiş arxeoloji abidələrin, memarlıq komplekslərin, Urfa mətbəxi, ərazidə hazırda da davam etdirilən sənət sahələri ilə yaxından tanış olurlar. Bu mədəniyyət və memarlıq abidələrinin gələcək nəsillərə çatdırılması, əraziyə turist axınının gücləndirilməsi üçün Urfa Bələdiyyəsi tərəfindən qorunaraq, saxlanılır.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.A.C.Kürçüoğlu. Şanlıurfa ulu camileri. Ankara, 2013, 231 s.
2. S.E.Güler. Urfa Tarihinden sayfalar. Eyyubiye Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayın №3, Ankara, 2016, 332 s.
3. İ.Arran, M Akgül. Eski ve Yeni Urfa. Haliliye/Şanlıurfa. 2016, 219 s.

ABSTRACT

Alaettin Guney

Millenial rich culture heritage of anatolia – Shanliurfa

Urfa, with the history lying to the poleolitic age (600.000 – 10.000 B.C.), is situated in South-East part of Turkey. According to the researches we carried out Urfa is known with Gobekli Tepe temple having 12.000 years history, Harran city having 000 years history, tower and lake Balıqlı, the architecture of mosques and dwelling houses, works of plastic hewed over statues and stones. From the standpoint of these works richness the City had been called “Museum City”.

From Turkish-Islamic culture beginning to establish in 1071 to forming Republic in 1920 thousands of architecture works upon the millennial rich culture heritage in Anatolia had been made in 850 years. From seljukian to ottoman these works of all sizes built by Turkish state had come to our age as a rich culture heritage together with the monuments belonging to the cultures before them.

Besides its old history Urfa is attracting tourists in it coming to Turkey with its architecture monuments as well. Coming to Urfa thousands of tourists closely see Urfa kitchen, art fields being continued today as well, besides its history, architecture monuments every year. Restoring and repairing these monuments protected by Urfa municipality are tried with all strength to carry to the future generations without damage.

РЕЗЮМЕ

Алаеттин Гюней

Тысячелетнее богатое культурное наследие анатоли – Шанлыурфа

Урфа, историей которой начинается с исторического периода полиолит (600.000-10.000 до н.э.), находится в Южно-Восточной части Турции. По нашим исследованиям, проведенным на данной территории, Урфа известна храмом «Göbəkli Тэрэ», имеющим 12.000-летнюю историю, городом Harran, история которого насчитывается 5000-летием, крепостью и озером Balıqlı, архитектурой мечети и жилых площадей, пластическими произведениями, тесаными на статуях и на камнях. Из-за насыщенности таких памятников город именуют как «Город Музей».

На культурные наследия Анатоли, насчитывающиеся тысячелетиями, наложила отпечаток начиная с 1071 года тюркско-исламская культура, в течение 850 лет до создания в 1920 году Джумхурийят были созданы тысячи архитектурные памятники. Эти памятники, построенные мелкими и крупными тюркскими государствами в период от Сельджуков до Османской империи, сохранили богатые культурные наследия, присущие к прежним культурам, и дошли до наших дней.

Наряду с древней историей Урфа также привлекает внимание приезжающих в Турцию туристов и архитектурными памятниками. Ежегодно тысячи туристов, прибывая в город Урфа, наряду с его историей и архитектурными памятниками, близко знакомятся и с кухней, разными участками искусства, продолжающимися и в настоящее время. Мунициполитет города Урфа, реставрирую и восстанавливая эти памятники, стремится донести их будущим поколениям в целостности и сохранности.

NDU-nun Elmi Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 06).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

MÜNDƏRİCAT

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1. **Əsgər Qədimov.** Yaddaşlarda yaşayan Yamin Sail.....3
2. **Hüseyn Həşimli.** “Şeypur” jurnalı barədə bəzi qeydlər9
3. **Hikmət Mehdiyev.** Hüseyn Cavidin mənzum dramlarının tədqiqi tarixində.....15
4. **Surə Seyid.** XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda yeni dövr ədəbiyyatının yaranması və inkişaf istiqamətləri.....18
5. **İman Cəfərov.** “Böyük Demokrat”da Mirzə Cəlil və dünya ədəbiyyatı probleminə baxış.....21
6. **Nəzakət İsmayılova.** Məmməd Araz yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin araşdırılması və təhlili.....26
7. **Kamal Camalov.** Firidunbəy Köçərlinin “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəaliyyəti və “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında təsvirləri.....31
8. **Sədaqət Nemətova.** İqdir və Naxçıvan əfsanələrində ortaqlıqlar.....36
9. **Nadir İsmayılov.** Əli Məhzun və uşaq ədəbiyyatı.....39
10. **Qəhrəman Behbudov.** Azərbaycanda XIV əsrdə siyasi-hüquqi ideyaların əsas istiqaməti.....43
11. **Şərəbanı Məmmədova.** Azərbaycan ədəbiyyatında Heydər Əliyev obrazı.....47
12. **Çinarə Rzayeva.** Uşaqların tərbiyəsində Azərbaycan nağıllarının rolu.....52
13. **Fərman Xəlilov.** Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Məcəzün ifşa üsulları və tənqid hədəfləri.....57
14. **Günay Vəliyeva.** Naxçıvan folklorunda bayatıların dil-üslub xüsusiyyətləri.....62
15. **Sanam Pashayeva.** Nakhchivan and Prophet Noah-myth or reality.....65
16. **Şəhla Fətəliyeva.** Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bəşəri ideyalar şairi Xaqaninin tutduğu mövqe.....67
17. **Nurlana Əliyeva.** XX əsrin II yarısında Naxçıvan ədəbi mühitində vətən mövzusu.....70

DİLÇİLİK

18. **Elbəyi Maqşudov.** Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində poetik -praktik mətnlər və çalışmalarla işin təşkili metodikası.....74
19. **Sədaqət Həsənova.** Əbülfəz Muxtarovun yaradıcılığının linqvistik xüsusiyyətləri.....81
20. **Qurban Qurbanlı.** Lüğətlərin leksikoqrafik təhlili: meqastruktur, makrostruktur və mikrostruktur anlayışları.....88
21. **Qalibə Hacıyeva.** Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcud – qıl/gil morfeminin tarixi izləri.....93
22. **Mehriban Quliyeva.** XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında ədəbi dil...97
23. **Arzu Abbasova.** XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində adlardan düzəlmiş feillər.....103
24. **Əkbər Əliyev.** Fars dilində feilin bacarıq şəkli.....108
25. **İradə Qasımova.** Azərbaycan və fransız dillərində sadə cümlənin əlavələr hesabına genişlənməsi.....113
26. **Pərvin Abdullabəyova.** Heydər Əliyevin nitqlərində təyinin üslub imkanları.....116
27. **Leyla Zeynalova.** Azərbaycan və ingilis dillərində laylaların linqvistik xüsusiyyətləri.....119
28. **Cavid Babayev.** Antitezanın müxtəlif nitq hissələrində təsviri.....122
29. **Zeynəb Səfərova.** Molla Pənah Vaqifin dilində söz-ifadə yaradıcılığı.....124
30. **Aytən Bayramova.** Hal kateqoriyasının antroposentrik xüsusiyyətləri.....127

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

31. **Гусейн Адыгезалов.** Творчество русского поэта п. м. панченко в контексте русско-азербайджанских литературных связей.....131

32. **Qənirə Əsgərova.** Naxçıvan elmi-ədəbi mühitinin türk dünyasında tanılmasında “Qardaş Ədəbiyyatlar” dərgisinin rolu.....141
33. **Şəhla Şirəliyeva.** Xəbər yazma texnikaları.....148
34. **Əzizə Əliyeva.** Mühacirətdə vətən həsrəti.....151
35. **Xumar Məmmədova.** Matsuo Başo və Haykuları.....154

PEDAQOGİKA

36. **Vahid Rzayev.** Ordubad normal ibtidai məktəbi.....157
37. **Mirhəsən Eminov.** İbtidai siniflərdə milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər əsasında şəxsiyyət yönümlü təhsilin məzmunundan istifadənin səmərəli yolları164
38. **Nəzakət Yusifova.** Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında valideynlərinin rolu.....170
39. **Salatın Hacıyeva.** Rəsmlərə görə insan xarakterinin müəyyən edilməsi.....174
40. **Məhcəbin Qədimbəyli.** Naxçıvan aşıqlarının yaradıcılığında estetik tərbiyənin tədrisinə dair.....177
41. **Ruhəngiz Əliyeva.** Məmməd Səid Ordubadinin ümumi təhsil, məktəb, təlim məsələləri və mətbuat haqqında düşüncələri.....184
42. **Sevinc Orucova.** Uşaqların sosializasiya prosesində ailə mühüm amil kimi.....189
43. **Sevinc Musayeva.** Musiqinin uşaqların həyatında rolu və tərbiyəvi əhəmiyyəti.....191
44. **Taleh Xəlilov.** XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda mədəni inkişaf.....195
45. **Vəfa Həsənova.** Rəşid bəy Əfəndiyev yaradıcılığında xalqa, vətənə, ailəyə və əməyə münasibət tərbiyəsi.....201
46. **Yeganə Məmmədova.** Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumtəhsili 1920-1930-cu illərdə.....205

METODİKA

47. **Əli Həsənov, İsmət Həsənov.** Kurikulum islahatı ilə əlaqədar coğrafiyadan icmalların tərtib edilməsi («Səma Cisimləri» mövzusu üzrə. VII sinif).....209
48. **Kifayət Əhmədova.** Gənc ailələrdə valideyn-övlad münasibətləri və uşaq şəxsiyyətinin inkişafına onun təsiri.....213
49. **Sərcan Sadıqova.** Factors which influence motivation.....216
50. **Əmrah Həsənov, Cavanşir Rəhimov.** Voleybolda birləşdirici oyunçunun fəaliyyəti.....219
51. **Əvəz Tağıyev.** Fiziki tərbiyə sistemində gimnastika.....222
52. **Fariz Əhmədov.** Naxçıvan Dövlət Universiteti elektron kitabxanasının müasir təhsil sistemində rolu.....226
53. **Südəbə Məmmədova.** İbtidai riyaziyyat kursunun tədrisi metodikası tarixi zərurətdən yaranmış fəndir.....230

SƏNƏTŞÜNASLIQ

54. **İsmail Zeynalov, Bəsirət Zeynalov.** XIX-XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda sənətkarlıq dəmirçilik sənəti (Naxçıvan materialları əsasında).....234
55. **Məmməd Əliyev, Zenfira Seyidova.** Nizami Gəncəvinin poemalarının təbliğində illustrasiyaların rolu.....238
56. **Günay Məmmədova.** Bəstəkar Nəriman Məmmədovun mahnı yaradıcılığı.....243
57. **Валида Гусейнова.** Музыка эпохи возрождения.....248
58. **Həbibə Allahverdiyeva.** Naxçıvan səhnəqrafiyasında Əbülfəz Axundovun yaradıcılıq xüsusiyyətləri.....252

59. **Gülzarə Əhmədova.** Teatr məktəblərinə tələbə qəbulu.....257
 60. **Севда Гусейнова.** Проблемы музыкального мышления и дискурса-анализ основы музыкального искусства.....260
 61. **Ləman Məmmədova.** Fırçasından nur yağan rəssam.....265
 62. **Азиза Дунямалиева, Фатма Шахбазова.** О некоторых знаменитых работах рембрандтегта ван рейна.....270
 63. **Səyyarə Sadiqova.** Hussein Aliyev's life-memories and creative activity in his partners' impressions.....274
 64. **Sübhi Kəngərli.** Müstəqillik illərində ölkəmizdə muzey quruculuğu–yeni muzeylərin yaradılmasında Heydər Əliyev mərhələsi.....278
 65. **Rəşidə Məmmədova.** Qara Qarayevin balet yaradıcılığı.....283

MEMARLIQ

66. **Gülzarə Qənbərova.** Təbrizin islam dövrü memarlıq abidələri286
 67. **Qadir Əliyev.** Qədim Roma memarlıq nəzəriyyəçisi Vitruvinin memarlıq nəzəriyyəsi və Möminə Xatun türbəsinin harmonik quruluşu.....297
 68. **Brilliant Cəfərli.** Naxçıvan şəhərinin orta əsr məscidləri.....301
 69. **Güneri Alaəttin.** Anadolunun minillik zəngin mədəniyyət mirası –Şanlıurfa.....307

Nəşriyyat direktoru:	Samir Tarverdiyev
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Proqramçı mühəndis:	Sahilə Abbasova
Texniki redaktor:	Könül Abbasova
Bədii redaktor:	Səfa Quliyeva
Korrektorlar:	Ülviyyə Hacıyeva Ləman Novruzlu

Yığılmağa verilib: 06. III. 2017

Çapa imzalanıb: 27. III. 2017

Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 19 ç/v

Sifariş № , sayı 100 nüsxə

NDU-nun «Qeyrət» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

